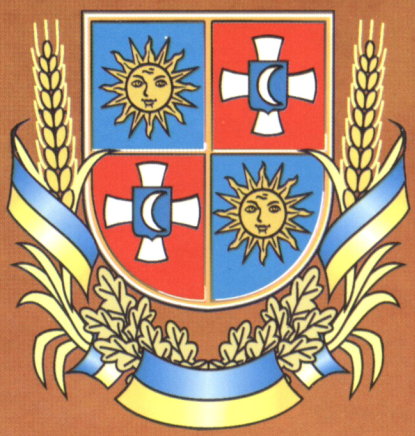

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Частина І

БАРСЬКИЙ – НЕМИРІВСЬКИЙ РАЙОНИ

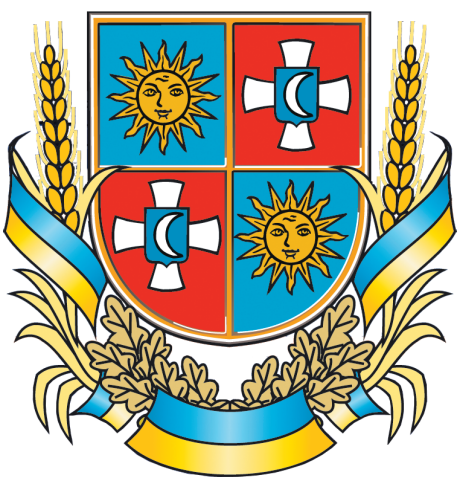
Вінницька обласна державна адміністрація

Вінницька обласна рада

Головна редакційна колегія Зводу пам'яток
історії та культури України

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Робоча група редакційної колегії тому Зводу пам'яток
історії та культури України у Вінницькій області

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
ТОМУ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ:

Ю.А. ЗІНЬКО (головний редактор),
С.М. ВАСИЛЮК (заступник головного редактора),
К.І. ВИСОЦЬКА, С.О. ГУСЄВ,
А.О. КАЛІНЧУК (заступник головного редактора),
О.А. КОЛЯСТРУК, П.М. КРАВЧЕНКО, Ю.В. ЛЕГУН,
А.М. ПОДОЛИННИЙ, М.В. ПОТУПЧИК,
Д.В. РОМАНЧЕНКО, Л.П. ЯЩУК

Вінниця
2019

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Частина І

БАРСЬКИЙ – НЕМИРІВСЬКИЙ РАЙОНИ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Т. Р. БЕДНАРЧИК, В. В. ВОЙТОВИЧ, С. Д. ГАЛЬЧАК,
В. О. ГРЕБЕНЬОВА, С. О. ГУСЄВ, Л. М. ДЕНИСОВА,
Ю. А. ЗІНЬКО (упорядник), Т. Р. КАРОЄВА, Н. Б. КОЗЕРАЦЬКА,
О. А. КОЛЯСТРУК, В. А. КОСАКІВСЬКИЙ, О. М. КРАВЧУК,
О. І. КРИВОРУЧКО, С. А. ЛАПШИН, О. А. МЕЛЬНИЧУК,
М. Р. МУДРАЧЕНКО, А. М. ПОДОЛИННИЙ (упорядник),
О. І. РОГОВИЙ, І. М. РОМАНЮК, В. С. РУДЬ, С. В. СКОЦИК,
А. І. СТОРОЖУК, В. А. ТУЧИНСЬКИЙ

Вінниця
2019

УДК 930.85:719(477.44)
П15

Рецензенти:
В. М. Даниленко — доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;
В. В. Кононенко — доктор історичних наук, професор

Відповідальні за випуск:
Ю. А. Зінько, А. О. Калінчук

Рекомендовано до друку вченою радою факультету
історії, права і публічного управління Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
(протокол № 3 від 13 листопада 2019 р.)

**Видання здійснено за фінансової підтримки
Вінницької ОДА та обласної ради**

Пам'ятки історії та культури Вінницької області / ред. кол. :
П15 Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.]. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 224, 48, 2 : фото, іл.
ISBN 978-966-924-335-5
Ч. 1 : Барський – Немирівський райони / автор. колектив: Т. Р. Беднарчик [та ін.] ; упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. — Вінниця : ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. — 400, 2, 2, 36 с. : фото, іл.
ISBN 978-966-621-672-7

У першій частині видання поданий матеріал про основні пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва Барського, Бершадського, Вінницького, Гайсинського, Жмеринського, Іллінецького, Калинівського, Козятинського, Крижопільського, Липовецького, Літинського, Могилів-Подільського, Мурованокуриловецького, Немирівського районів та міст Жмеринки, Козятина і Могилів-Подільського Вінницької області. Інформація організована по районах за абетковим принципом. Праця є складовою роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» у Вінницькій області.

Для науковців, освітян, краєзнавців, працівників у галузі туризму та культури, всім, хто цікавиться історією Подільського краю.

УДК 930.85:719(477.44)

За повного або часткового використання публікацій книги
посилання на видання обов'язкове.

ISBN 978-966-924-335-5
ISBN 978-966-621-672-7 (Ч. 1)

© Робоча група редакційної колегії тому
Зводу пам'яток історії та культури
України у Вінницькій області, 2019

ВІННИЧЧИНА — ПОДІЛЬСЬКА ПЕРЛИНА УКРАЇНИ

Вінниччина — одна з центральних областей України. Це край героїчної історії, що сягає глибин давнини, унікальних археологічних, історичних, архітектурних та культурних пам'яток різних епох, край, що славиться артефактами трипільської культури, зброєю скіфів та золотом сарматів, унікальними культовими святинями та вишуканими архітектурними спорудами й об'єктами палацо-паркового мистецтва. На державному обліку перебуває 4330 нерухомих пам'яток Вінницької області, з них 1739 — археології, 1897 — історії, 98 — монументального мистецтва, 548 — архітектури та містобудування, 48 садово-паркового та ландшафтного мистецтва.

Серед об'єктів культурної спадщини національного значення відомі такі пам'ятки, як Немирівське городище, скельний храм 5–17 ст. та залишки оборонної фортеці з підземеллями 16 ст. у с. Буша Ямпільського району, скельний монастир 11 ст. у с. Лядова Могилів-Подільського району, палац Потоцьких у місті Тульчині, могили видатних композиторів М. Леонтовича, П. Ніщинського, могила соратника Богдана Хмельницького Данила Нечая та інші. Чимало пам'яток матеріальної культури, решток виробничої, побутової та духовної діяльності людей дбайливо зібрано у понад 120 музеях міст і сіл Вінниччини. Серед них: 23 державні та 97 самодіяльних, 33 з яких мають звання народних. Для об'єктивної реконструкції минулого, глибокого ознайомлення з життям населення краю важливим є облік та збереження культурної спадщини.

Історія Вінниччини — це частина історії Правобережної України, яка нерозривно пов'язана з історичним розвитком всього українського народу, з його економікою, повсякденням і культурою. Вінниччина має вигідне суспільно-географічне положення і входить до історико-географічного регіону — Поділля[1]. У Галицько-Волинському літописі ця територія з 1226 р. називалася «Пониззям». Назва «Поділля» вперше з'явилась в історичних джерелах 14 ст.

Вінниччина розташована в лісостеповій смузі Правобережжя України і охоплює її Центральну та Південно-Західну частину. Вона простягається на північ до 49°53′ пн. ш. (початок річки Настя біля с. Кашперівка Козятинського району), на півдні обмежується р. Дністер (на південь від с. Велика Кісниця Ямпільського району — 48°04′ пн. ш.). Крайня західна точка області знаходиться в Мурованокуриловецькому районі (місце впадіння річки Матерки в Дністерське водосховище — 27°35′ сх. д.). Крайня східна точка знаходиться в Бершадському районі, на схід від с. Тернівка (30°02′ сх. д.). Протяжність території Вінниччини з півночі на південь — 204 км, із сходу на захід — 196 км, а загальна площа становить 26,5 тис. кв. км, що дорівнює 4,4 % території України. Географічний центр області знаходиться в Немирівському районі між селами Никифорівці та Лука.

Вінницька область була утворена 27 лютого 1932 р. й поділена сьогодні на 27 сільських адміністративних районів, а саме: Барський, Бершадський, Вінницький, Гайсинський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Крижопільський, Липовецький, Літинський, Могилів-Подільський, Мурованокуриловецький, Немирівський, Оратівський, Піщанський, Погребищенський, Теплицький,

[1] Поділля (Подільська земля, Пониззя, Подністров'я і Побожжя) — історико-географічна область України, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької (без північної смуги), Тернопільської (південь), північні райони Одеської областей, а також невеликі прилеглі території Житомирської, Черкаської, Кіровоградської та Київської областей. До Подільської землі також входить північне Придністров'я.

Тиврівський, Томашпільський, Тульчинський, Тростянецький, Хмільницький, Чечельницький, Чернівецький, Шаргородський, Ямпільський. У складі області — 6 міст обласного значення (Вінниця, Жмеринка, Козятин, Ладижин, Могилів-Подільський, Хмільник), 12 міст районного значення, 29 селищ міського типу, 1457 сільських населених пунктів. Всього в області 1504 населених пунктів, де проживає 1560,4 тис. осіб. Із загальної кількості жителів 801,7 тис. осіб (51,4 %) проживає в міських поселеннях, 758,7 тис. осіб (48,6 %) — в сільській місцевості, що становить 59 осіб на 1 кв. км (станом на початок 2019 р.). Вінниччина межує: на заході — з Хмельницькою та Чернівецькою, на півночі — з Житомирською, на сході — з Київською, Черкаською та Кіровоградською і на півдні — з Одеською. На південному заході Вінницька область має 202 км державного кордону з Республікою Молдова, який переважно проходить річкою Дністер.

Адміністративним центром області є одне з найдавніших міст Східного Поділля — Вінниця, яка розташована на річці Південний Буг, при впадінні правої притоки річки Вишня та лівої — річки Вінничка. Місто вперше згадується в літопису як укріплене місто в другій половині 14 ст., коли князі Коріатовичі відбудували тут замок. Двічі, у 1424 р. та у 1580 р., татари руйнували місто й спалювали замок[2]. З першої половини 16 ст. місто розбудовувалося на правому березі ріки. Сьогодні у Вінниці проживає понад 380 тисяч мешканців.

Більша частина Вінниччини лежить у межах Українського кристалічного щита, який є однією з найбільш піднятих ділянок фундаменту всієї Східно-Європейської платформи й надає долині Південного Бугу мальовничого вигляду. В північній і в північно-східній частинах області поверхня фундаменту сягає відміток 100–280 м над рівнем моря. В південно-західному напрямі вона поступово знижується і в районі річки Дністер становить 0 м. Кристалічні породи щита — гнейси, мігматити та різноманітні гранітоїди перекриті малопотужною товщею осадочних порід протерозою та крейдової, палеогенової, неогенової і четвертинної систем, що представлені, переважно, вапняками, пісковиками, крейдою, піском та різноманітними глинами і суглинками. Це зумовило наявність на Вінниччині різноманітних корисних копалин. Тут відкрито більше 400 родовищ, серед яких родовища каолінів — білої глини (Глуховецьке, Турбівське), 50 родовищ різного будівельного каменю, зокрема поклади граніту з унікальними декоративними властивостями Гніванського й Жежелівського кар'єрів. На теренах області є поклади фосфоритів, пісковиків, вапняків, крейди, гіпсу, а також незначні запаси торфу, кам'яного і бурого вугілля[3]. Сучасна поверхня області — це хвиляста, подекуди пагориста рівнина. На формування рельєфу особливе значення мала діяльність текучих вод. Річкові долини з їх річищами, яри і балки розчленували поверхню на численні горбисто-пасмові підняття і міжпасмові сідловини. Значну частину території Вінниччини займає Подільська структурно-денудаційна височина. На території області Подільська височина, у районі жмеринського підвищення, має найбільші відмітки в околицях сіл Борщі – Чемериське (370 м). Тут проходить вододіл річок, що впадають у Південний Буг і Дністер. У вінницькому Придністров'ї протягом 50 км від межі з Хмельницькою областю у височину врізаються до десятка глибоких річкових долин. Вододільні межиріччя схожі на вузькі пасма

[2] Павлович П. Поділля. Історичні пам'ятки : іл. вид. / П. Павлович. — Авгсбург : Брама Софії, 1946. — С. 23.

[3] Географія Вінницької області / за ред. Г.І. Денисика, Л.Ф. Жовнір. — Вінниця : Гіпаніс, 2004. — 308 с.

завширшки майже 5 км, круті схили спадають до підніжжя долин, часом обриваються окремими уступами. Значні коливання висот (50–100 м) надають цій частині Подільської височини характеру передгір'я. Тут розташована одна з найоригінальніших геологічних та геоморфологічних пам'яток Європи — великий каньйон Дністра. Глибокі долини річок Придністров'я надають цій частині області вигляду гірської місцевості. У Придністров'ї поширені також товтрові форми поверхні (Мурафські Товтри) — вапнякові рифові скелі. Вони є в басейні річок Мурафи та Кам'янки. На північному заході Вінницької області, між Південним Бугом і його притокою Згаром, лежить заболочена Летичівська рівнина. На сході долина переходить у горбисто-хвилясте зниження, яке простягається майже до річки Згар, де поділяється на дві знижені смуги. Одна з них тягнеться до Вінниці, друга — до Гнівані. Вважають, що летичівська долина є прадолиною Південного Бугу, яка розташовувалась лінією Летичів – Літин – Вінниця[4]. Східна і північно-східна частини Подільської височини в межах області значно менше розчленовані долинами річок. Загальне пониження рельєфу в бік долини Південного Бугу і Сниводи відбувається поступово. У північно-східній частині області, від верхів'я Сниводи до Гірського Тікичу, лежить Придніпровська височина. Між Подільською і Придніпровською височинами істотним елементом у рельєфі Вінниччини є долина Південного Бугу, яка в багатьох місцях має каньйоноподібний вигляд. На дні долини можна зустріти численні завали кристалічних порід, пороги (район сіл Воробіївка, Печера, Сокілець, Райгород, Губник). Долини лівих приток Південного Бугу (Десни, Собу, Удича) за своєю будовою подібні з головною долиною. Поздовжні профілі сучасних приток Південного Бугу мають багато порогів, бистрин, численних скельних виходів. На кордоні Вінницької та Кіровоградської областей, у долині Південного Бугу, розташована найнижча відмітка області (131 м), поблизу с. Ставки Бершадського району. Підвищеним є межиріччя Собу і Бугу (до 319 м), що відповідає поверхні кристалічного щита[5]. Низовин, у повному розумінні цього визначення, в межах області немає. Є окремі рівні ділянки, що знаходяться нижче відносно навколишньої території. Це стосується насамперед зниження в рельєфі, що тягнеться лінією Липовець (висота 243–218 м) — Дашів, де поверхня має абсолютну висоту 180 м. Просторове розташування Вінниччини й характер поверхні сприяють формуванню різноманіття кліматичних умов території. За термічним режимом і режимом зволоження клімат Вінниччини помірно-континентальний. Найбільше на нього впливають західні і південно-західні течії повітря з Атлантики, Середземного і Чорного морів та зі сходу. Середня річна температура повітря на території області коливається від +7° до + 9° С; найтепліший липень +18 +19° С (абсолютний максимум температури повітря +40° С), найхолодніший січень -4 -6° С (зафіксовано абсолютний мінімум -34° С). Річна сума опадів від 550 до 640 мл за рік[6]. За 60–30 мільйонів років до нашого часу територія Вінниччини була покрита тропічною рослинністю й тут водились теплолюбні тварини (крокодили, страуси, гіпаріони, макаки, шаблезубі тигри махайродуси, фламінго та інші види), що зникли в епоху наступу зледенінь, поступившись місцем мамонтам, шерстистим носорогам, велетенським північним оленям, печерним левам та ведмедям.

[4] Денисик Г.І. Природа Вінниччини / Г.І. Денисик. — Вінниця : Консоль, 2009. — 136 с.

[5] Географія Вінницької області / за ред. Г.І. Денисика, Л.Ф. Жовнір. — Вінниця : Гіпаніс, 2004. — 308 с.

[6] Півошенко І.М. Клімат Вінницької області / І.М. Півошенко. — Вінниця : ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. — 240 с.

Десять тис. років тому сформувалися сучасні природно-географічні й кліматичні умови. Поширена лісостепова рослинність й переважають широколисті мішані ліси. Ліси на Вінниччині займають 13,4 % території, а разом з так званими лісовкритими площами — 14,3 %, тобто 379,1 тис. гектарів. Важливе значення мають багаті лісові ресурси районів області, зокрема Вінницького, Гайсинського, Жмеринського, Іллінецького, Калинівського, Літинського, Піщанського, Тростянецького, Тульчинського, Хмільницького, Чечельницького. Найбільш поширені дерева — граб, клен, липа, ясен, дуб, сосна, ялина; серед кущових рослин — ліщина, шипшина, глід, терен. Область має багатий природно-заповідний фонд, до якого включено заказники, заповідники, заповідні урочища, садово-паркові комплекси (всього — 338). Загальнодержавне значення мають національний природний парк «Кармелюкове Поділля», ландшафтні заказники: Володимирська дубина, Грабарківський, Коростовецький, урочище «Самчинецьке» та інші. На Вінниччині густа мережа річок. Їх тут протікає, разом із струмками, близько 1200, загальною довжиною понад 10 тис. км (з них 204 річки завдовжки понад 10 км). П'ять річок у межах області завдовжки понад 100 кілометрів — Південний Буг (друга за довжиною річка після Дніпра, яка тече виняткова територією України — її довжина 806 км, а протяжність Південного Бугу по території області становить 352 км), Дністер, Мурафа, Соб і Рів. У Південний Буг на території області впадають такі основні притоки, як Соб, Рів, Савранка, Згар, Десна, Дохна, Сільниця, Снивода, у Дністер — Мурафа, Лядова, Русава, Немія, Марківка, а Ростовиця, Гнилоп'ять, Рось, Гуйва є притоками другого порядку в басейні Дніпра. Гідрографія області представлена також мережею водосховищ, ставків, боліт і підземних вод. На Вінниччині створено 63 водосховища, загальна площа яких понад 37 тис. га. Найбільшим з них є Ладижинське на Південному Бузі, створене у 1964 р. Значними за розмірами водосховищами є також Пиківське в Калинівському районі та Дмитренківське в Гайсинському районі. На території області є близько 2550 ставків, площа яких майже 19 600 га. Найбільші за площею ставки знаходяться у Барському районі, зокрема на річках Ровець (с. Гармаки, площа 1,16 кв. км) та на річці Рів (с. Шершні, 1,08 кв. км). Боліт на Вінниччині мало. Вони зустрічаються в долинах річок басейну Південного Бугу. Займають площу близько 17 тис. га і найбільше їх у заплавах річок Згар (7,4), Рову (6,2), Сниводи (1,8), Десни (1,4) та інші. Загальноукраїнське значення мають мінеральні джерела з лікувальними властивостями води у Хмільнику та в с. Житниках Мурованокуриловецького району. Вінниччина багата на родючі ґрунти. Земельні ресурси області становлять 2649 тис. га. Сільськогосподарські угіддя займають 2017 тис. га, з них ріллі 1727 тис. га (85,7 % від площі сільськогосподарських угідь). Місцеві ґрунти здебільшого сірі лісові та малогумусні чорноземні. У ґрунтовому покриві переважають сірі лісові — 50,5 % та чорноземи — 42,1 %. Вінниччина має найбільшу в Україні площу чорноземів (21 %). Це унікальна за обсягом навіть у масштабах світу концентрація високоякісних земельних ресурсів. Їхня загальна площа становить 580 тис. га. Основний ареал поширення чорноземних ґрунтів — північний схід, південний схід і південь області. Вони утворилися під давньою лучно-степовою рослинністю і займають значні площі у Хмільницькому, Калинівському, Липовецькому, Оратівському, Погребищенському, Теплицькому, Крижопільському, Бершадському, Чечельницькому, Піщанському, Ямпільському та інших районах[7].

[7] Географія Вінницької області / за ред. Г.І. Денисика, Л.Ф. Жовнір. — Вінниця : Гіпаніс, 2004. — 308 с.

Сприятливі для проживання і господарювання умови вабили на територію краю групи первісних людей. На теренах Вінниччини відкрито понад 1,5 тис. археологічних пам'яток від доби пізнього палеоліту до середньовіччя. Археологічні матеріали виявлені під час розвідок та розкопок дають можливість стверджувати, що територія сучасної Вінницької області була заселена ще з часів давнього кам'яного віку. Люди селилися невеликими групами (стадами), а вже в пізньому палеоліті (40/35 – 10 тис. років тому) стадо поступається місцем вищій формі організації людей — родовій общині із загальною власністю на засоби побуту та полювання. Свідченням цього є стоянки пізнього палеоліту, відкриті поблизу сіл Нагоряни, Озаринці, Суботівка, Яришів, Яруга (Могилів-Подільський район). На початку мезолітичної епохи кам'яного віку (9–5 тис. років тому) закінчився льодовиковий період, що збігся в часі з кінцем палеоліту. Почала формуватися близька до сучасної кліматично-геологічна епоха (голоцен) з нинішньою гідромережею, флорою, фауною та температурним режимом. Земля, що на етапі пізнього палеоліту нагадувала тундру, вкривалася лісами, в яких з'явилися нові види тварин: благородний олень, лось, зубр, бурий ведмідь, кабан та інші, що вимагало від людини нових засобів полювання та нової зброї. Люди цього періоду винайшли лук і стріли, човен, приручили собаку, почали рибалити й перейшли від облавного полювання на великих тварин, до полювання на дрібних не стадних звірів. Рухаючись за тваринами, люди будували невеликі тимчасові стоянки. Полювання, збиральництво та рибальство доповнювалося вирощуванням культурних рослин та розведенням худоби, що стало першим кроком людини на шляху від мандрівного способу життя до осілості. У 7–5 тис. до н. е. у часи нового кам'яного віку (неоліту) формувалися племена — групи родових общин, які мали спільні органи влади, духовну та матеріальну культуру. Від того часу на Вінниччині збереглися пам'ятки буго-дністровської культури, поселення якої відкриті у середній течії Південного Бугу (від Хмільника до Саврані на Одещині) і відомі поблизу сіл Сокільці, Щурівці (Гайсинський район), Самчинці (Немирівський район), Скибинці (Тростянецький район), Печера (Тульчинський район), біля м. Хмільника тощо. Їх досліджували В.М. Даниленко та П.І. Хавлюк. Під час розкопок на поселеннях знайдено найдавніші знаряддя для обробітку землі — рогові мотики, шліфовані з каменю знаряддя та кам'яні зернотерки. Житла спочатку були сезонними, а з часом стали постійними. Вони були без вогнищ або з кам'яними вогнищами, рідше з печами, зі стінами з плетеним каркасом й обмазані глиною, мали двосхилу покрівлю. Споруди були наземними, однокамерними, зрідка двокамерними. Жителі користувалися крем'яними знаряддями праці й виготовляли ліпний глиняний посуд, прикрашений прокресленим орнаментом із сітчастих та хвилястих композицій. Основою господарства буго-дністровського населення було полювання та рибальство й допоміжне землеробство та скотарство[8]. У добу енеоліту (кінець 6 — початок 3 тис. до н. е.) племена лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя почали використовувати мідь. Ця доба представлена у краї широко відомою трипільською археологічною культурою, яка вирізняється неповторним, яскравим посудом з різноманітним заглибленим та розписним орнаментом, а також чисельними антропоморфними і зооморфними статуеткам, моделями будівель, досконалим крем'яним знаряддям праці та іншими виробами. Процес складання Трипілля розпочався

[8] Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 62–107; Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 75. — С. 171–172.

наприкінці 6 тис. до н. е. в районі Мунтенії та Банату (межиріччя Дунаю, Тиси та Мурешу). Значну роль у етногенезі трипільців відіграли їх попередники — носії неолітичних археологічних культур сучасних територій Румунії і Болгарії, які розпочали переміщуватися до привабливих покладів мідної руди, кременю та солі у Східній Трансільванії. Концентрація та змішання населення у невеликому за площею регіоні призвела до утворення нового культурно-етнічного явища, яке, згодом, отримало назву «Трипільсько-кукутеньська історична спільність».

Перенаселення регіону спричинило перші міграції ранніх землеробів у напрямку до Східних Карпат та до середньої течії Дністра. Трипільські поселення густо вкривали землі Подністров'я та Південного Побужжя. Родючі ґрунти та розвинена гідросистема межиріччя Дністра і Південного Бугу стали місцем мешкання трипільців майже на дві тисячі років. Трипільську культуру на Вінниччині досліджували П.І. Хавлюк, І.І. Заєць, О.Г. Корвін-Піотровський (Колесников), а нині вивчають С.О. Гусєв, В.А. Косаківський, В.С. Рудь[9]. На території Вінницької області відомо 403 трипільських поселення[10]. Ті з них, що належали до раннього періоду трипільської культури (початок 5 тис. до н. е.), досліджено поблизу Бернашівки (Могилів-Подільський район)[11]. На Південному Бузі ранньотрипільські пам'ятки відомі у Тростянці (Тиврівський район), Шкуринцях (Вінницький район), Ладижині (Тростянецький район). Із пам'яток середнього періоду найбільш дослідженими є поселення біля Кліщів і Ворошилівки (Тиврівський район), Борисівки і Уланівки (Іллінецький район), Тростянчика (Тростянецький район), Соснів (Літинський район), Буші (Ямпільський район). Серед пам'яток пізнього періоду трипільської культури найбільш дослідженими є поселення Бернашівка-2 (Могилів-Подільський район), Чечельник і Білий Камінь (Чечельницький район). Найпізнішими трипільськими пам'ятками є поселення в Печері (Тульчинський район) та Сандраках (нині с. Широка Гребля, Хмільницький район). Заснування поселень великих розмірів, досконала з оригінальним розписом кераміка, обробка першого металу —

[9] Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — 184 с.; Колесников О.Г. До питання мікрохронології трипільських поселень (на матеріалах Бернашівського поселення етапу ВІІ–СІ) // Подільська старовина: Зб. наук. праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Вінниц. обл. краєзн. музей. — Вінниця, 1993. — С. 48–53; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу III–IV тис. до н. е. — Вінниця : Антекс-УЛТД, 1995. — 304 с.; Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина: Зб. наук. праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Вінниц. обл. краєзн. музей. — Вінниця, 1993. — С. 97–108; Косаківський В.А. Чечельницька група // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 608–609; Косаківський В.А. Археологічні дослідження 2007–2009 років / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради : Колективна монографія. — Вінниця : Вінницька газета, 2009. — С. 27–44; Рудь В.С. Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи ВІІ–СІ) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археології НАН України. — Київ, 2018. — 18 с.

[10] Рудь В.С. Картографування пам'яток трипільської культури регіону Південно-Східної Вінниччини // Археологія і давня історія України. — 2015. — Вип. 4 (17). Археологія та простір. — С. 134–139.

[11] Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К. : Наук. думка, 1980. — 180 с.; Черновол Д. Поселение трипольской культуры Бернашевка I // Revista Arheologica, Serie noua. — 2016. — Vol. XII. — Nr. 1–2. — P. 20–36.

міді та інші фактори свідчать про високий рівень розвитку ранньоземлеробського трипільського суспільства й вирізняють його як найдавнішу світову цивілізацію. Матеріальна і духовна культура трипільців мала значний вплив на подальший розвиток культури стародавнього населення Південно-Східної Європи, що простежується в окремих археологічних пам'ятках наступних епох, а також у пізніших етнографічних матеріалах. Епоха бронзи (32/30 – 10/9 ст. до н. е.) — наступний період стародавньої історії Вінниччини. Цей період в історії визначається винайденням бронзи та широким розповсюдженням виготовлених із неї знарядь праці, зброї та прикрас. До раннього періоду (30–23 ст. до н. е.) відносяться кургани ямної культурно-історичної спільноти, яка за своєю масштабністю не має аналогів у світовій системі культур доби бронзи. Назва цієї археологічної культури походить від типу поховальних споруд — прямокутних ям, перекритих могильним насипом — курганом. Такі кургани досліджені у Ямпільському районі. Біля с. Писарівка розкопано 6 курганів. Поховані були орієнтовані головою на захід. У всіх похованнях виявлено червону вохру. В одному з курганів, біля могили у розібраному вигляді знайдено залишки візка[12]. Інша культура, поховання якої здійснювали у мегалітичних (складених з великих кам'яних брил) гробницях, відома на теренах краю як культура кулястих амфор. Вона простягається від Ельби до Дніпра й українські пам'ятки цієї культури дослідники відносять до східної групи. В 1901 р. таку амфору виявлено у похованні біля с. Тартак Жмеринського району. Із культур доби пізньої бронзи відомі пам'ятки сабатинівської (16–13 ст. до н. е.) та білогрудівської (12–9 ст. до н. е.) культур. Могильник білогрудівської культури досліджено біля с. Білий Камінь Чечельницького району у 1928 р.[13]. Унікальні матеріали дали розкопки курганного могильника (14–9 ст. до н. е.) біля с. Гордіївка Тростянецького району, де впродовж 1986–88 рр. було досліджено 40 (з 45) курганів і знайдено прикраси із золота, бронзи, бурштину. Також у похованнях виявлено бронзові ножі, бронзові та кістяні деталі кінської збруї, глиняний посуд. Бурштинових підвісок знайдено понад півтори тисячі. Вони складають одну з найбільших у Європі археологічних колекцій із цього коштовного каменю[14]. На рубежі 1 тис. до н. е. епоху міді-бронзи змінює залізний вік, який характеризується поширенням виробів із заліза. В Україні ранній залізний вік поділяється на періоди, що названі за кочовими народами, які змінювали тут один одного: кіммерійський (9 — середина 7 ст. до н. е.), скіфський (середина 7 — початок 3 ст. до н. е.) і сарматський (кінець 3 ст. до н. е. — перша половина 4 ст. н. е.). До кіммерійського часу належать пам'ятки чорноліської культури, що представлені селищами, городищами та могильниками, які відомі поблизу Григорівки (Могилів-Подільський район), Бондурівки (Чечельницький район), Ободівки (Тростянецький район). У 1940–50-х рр. проведено дослідження Григорівського городища й встановлено, що воно неодноразово заселялось у різні часи і крім шарів чорноліської культури (9–8 ст. до н. е.), тут є шари скіфського часу (7–4 ст. до н. е.), черняхівської культури

[12] Загоруйко В.Т. Поховання ямної культури біля с. Писарівка // Подільська старовина: Зб. наук. праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Відп. ред. В.А. Косаківський; Вінниц. обл. краєзн. музей. — Вінниця, 1993. — С. 108–125.

[13] Макаревич М.Л. Археологічні досліди в с. Білий Камінь // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 463–466.

[14] Гордіївський могильник. Зб. наук. пр. / За ред. д.і.н. В.І. Клочка. — Вінниця, 2011. — 288 с.; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 40–43.

(2–5 ст.), ранньослов'янського періоду (6–8 ст.), давньоруського часу (9–13 ст.)[15]. Кургани того часу досліджені біля с. Тютьки (Вінницький район). Поховання-трупопокладання супроводжувалися керамічним посудом 8–7 ст. до н. е.[16]. Цінними є пам'ятки ґрунтового могильника поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району. Тут представлено трупопокладання й трупоспалення з цікавими наборами кераміки, а також ювелірних прикрас 8 ст. до н. е. Починаючи з 7 ст. й до початку 3 ст. до н. е. місцеве населення Середнього Побужжя перебувало під скіфським впливом. Племінний союз, відомий під назвою Скіфія, утворився у Північному Причорномор'ї. Його очолили кочовики, що прийшли з прикаспійських просторів і оселилися на сході від Дніпра в причорноморських степах. У самій Скіфії праслов'янськими були терени дніпровського лісостепового Правобережжя. Але більша частина скіфського племінного союзу складалася з автохтонного населення, що жило по Дніпрі, Південному Бузі та Дністрі й займалося переважно хліборобством. Геродот розповідає, що вздовж середньої течії Гіпанісу (Південного Бугу) жили скіфи-орачі. Далі на північ, у верхній течії Бугу, за межами Скіфії, жили неври. Неври та скіфи-орачі — ранньослов'янські племена, що походили від протослов'ян, які здавна населяли величезні простори Східної Європи. На думку археологів, у період раннього залізного віку у середовищі осілого землеробського населення сформувалась своєрідна східноподільська група пам'яток скіфського часу, яка різниться з етнічною культурою прийшлих іраномовних скіфів. Протослов'янські землеробські племена жили в основному на відкритих, неукріплених поселеннях, одне з них виявлене поблизу с. Яруга Могилів-Подільського району. У 1968 та 1973 рр. проведено розкопки на поселенні Сорока Іллінецького району, яке існувало у кінці 4–3 ст. н. е. В ході дослідження виявлено три напівземлянки із різноманітним керамічним матеріалом, у тому числі і елліністичний імпорт: гераклейські, фасоські та амфори типу Солоха-1 [17]. Одночасно існували й досить значні укріплені поселення — городища, які виявлені біля Сабарова (Вінниця), Переорків і Якушинець (Вінницький район), Дерешової і Вищеольчедаєва, (Мурованокуриловецький район), Немирова (Немирівський район), Межирова (Северинівське городище, Жмеринський район), Нижчого Ольчедаєва і Ломазіва (Могилів-Подільський район). Найбільше серед них Немирівське городище 7–6 ст. до н. е., площею понад 100 га. Городище має високий до 9 м вал протяжністю майже 5 км і глибокий рів. На його території віднайдені землянкові житла з глинобитними вогнищами, господарські ями. Мешканці городища мали тісні економічні та культурні зв'язки з містами Північного Причорномор'я, про що свідчить віднайдені тут предмети грецького імпорту. На Северинівському городищі досліджено більше 20 комплексів, серед яких житла, господарські ями, залишки косторізного виробництва, кістяні заготовки з ріг оленя, косулі. На Вінниччині відкрито кургани скіфського часу поблизу Переорків (Вінницький район), Курилівки (Хмільницький район), Мізякова (Калинівський район). Загалом, на теренах області виявлено понад 600 курганів. Одним із найвідоміших є скіфський курган біля с. Сорока Іллінецького району висотою 12 м, діаметр 25 м. У Іллінецькому кургані 4–3 ст. до н. е. (висо-

[15] Артамонов М.И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции [1946–1948, 1952–1953 г.г. в Винницкой обл.] // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 84–87.

[16] Заец И.И. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютьки Винницкой области // СА. — 1979. — № 1. — С. 256–260.

[17] Хавлюк П.І. Пізньоскіфське селище Сорока / П.І. Хавлюк // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 34–54.

та 8,5 м) під час розкопок у 1901–02 рр. у пограбованій могилі знайдено золоту обкладинку горита із зображенням сюжетів античного міфу про Ахілла[18]. Майже п'ять століть осілого життя нараховують археологи в хліборобській частині Скіфії. Але культура «скіфів-орачів» у 2–3 ст. до н. е. потрапила під вплив нових володарів причорноморських степів — сарматів. Унікальні скарби сарматської доби знайдені археологами під час розкопок курганів поблизу Порогів, Северинівки, Писарівки Ямпільського району. Біля с. Северинівки виявлено поховання сарматської жриці 1 ст. н. е. У кургані неподалік с. Пороги у 1984 р. виявлено два поховання родовитих сарматів — чоловіка й жінки. Обидва поховання виявились впускними до кургану доби бронзи. Поховальний інвентар — прикраси із золота, срібла, зброя, глиняний посуд. Унікальною є золота гривна з чоловічого поховання. Прикраси виконані у східному «золото-бірюзовому звіриному» стилі. На багатьох речах цього ж поховання є тамгоподібні знаки. Деякі з них ідентичні тамгам на монетах «царя» Інесмея, що карбувалися в Ольвії у другій половині 1 ст. н. е.[19]. Лісостепова смуга Правобережної України на рубежі нашої ери була заселена ранньослов'янськими племенами. Пам'ятками давніх слов'ян є старожитності зарубинецької культури (2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.), які були відкриті на Південному Бузі та у Подністров'ї. Ця культура сформувалась на основі місцевих культур скіфського часу під значним впливом латинізованих племен Середньої Європи. У 1960-х рр. на Вінниччині виявлено 24 поселення та могильник зарубинецької культури. Здебільшого ці пам'ятки зосереджено в басейні річки Соб. Впродовж 1966–69 рр. проведено розкопки на поселеннях Мар'янівка, Носівці і Рахни (Гайсинський район) та могильнику Рахни. Для зарубинецьких селищ характерні наземні та напівземлянкові житла зі стінами з хворосту, обмащеного глиною. У центрі жител були вогнища або печі. Серед археологічних знахідок кераміка та виробничий інвентар — залізні серпи, ножі, шила, прясла зі стінок амфор, уламки жорен, а також прикраси — бронзові пронизки-трубки, намисто із скла і пасти, фібули. Виявлені у Дністро-Бузькому басейні пам'ятки є найбільш південними і віддаленими від основного району поширення зарубинецької культури. Поблизу жител, а іноді у заглибленнях під їх долівкою, розміщуються господарські споруди і ями. Про розвинуту систему землеробства свідчать відбитки зерен проса, ячменю, м'якої пшениці, жита, гороху, конопель та інших культур на окремих зразках зарубинецької кераміки. У господарських ямах є залишки кісток великої рогатої худоби та свиней. Населення краю перших століть нашої ери мало торговельні та культурні зв'язки з містами Північного Причорномор'я та центральноєвропейськими культурними осередками[20]. Наступницею зарубинецької стала черняхівська культура (2–5 ст. н. е.), що продовжила традиції житлобудування, внісши певні свої корективи у її розвиток. Лише на Побужжі відкрито 330 (із понад 400, які взято на облік) поселень черняхівської культури (30 з них дослідник П.І. Хавлюк відніс до вельбарської). Найбільш досліджені поселення Гунька, Самчинці, Слобідка-1 та 2 (Немирівський район), Демидівка-1 та 2 (Жмеринський район), Тимар, Косанове (Гайсинський район) й поселення вельбарського типу Гайове (Барський

[18] Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 44–51.

[19] Симоненко А.В. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. (Погребение знати у с. Пороги) / А.В. Симоненко, Б.И. Лобай. — К. : Наук. думка, 1991. — 112 с.

[20] Хавлюк П.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі / П.І. Хавлюк // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 84–96.

район). На цих пам'ятках розкопано кілька напівземлянок та наземних жител каркасної конструкції, обмащених глиною[21]. Із розкопаних поселень черняхівської культури виділяється поселення Вишенька (нині в межах Вінниці) досліджені у 1991–92 рр.[22]. Характерні знахідки виявлені під час дослідження могильників черняхівської культури біля сіл Косанове (Гайсинський район)[23], Заячівка (Шаргородський район)[24], Скитка (Липовецький район)[25]. Зокрема, в одному з жіночих захоронень Косанівського могильника знайдено срібну шийну гривну та кільця, шість керамічних посудин, дві бронзові пряжки, кістяний гребінь, дві бронзові фібули, різне намисто. Поряд було виявлено чимало простих, безінвентарних захоронень. На черняхівських поселеннях та могильниках зафіксовано чимало скарбів римських монет, що свідчать про тісні зв'язки місцевого населення з Причорномор'ям і Задунав'ям. На території Поділля відомо 114 слов'янських пам'яток третьої чверті 1 тис. н. е.[26]. Унікальними пам'ятками цього часу є 49 житлово-господарських комплексів Бернашівського селища, які представлені об'єктами рубежу і перших століть нової ери (поянешти-лукашівської й східнопшеворської культур), черняхівської культури, середини 1 тис. н. е. і ранньосередньовічного часу 6–8 ст. Найбільш цікавою є напівземлянка біля с. Бернашівка, в якій містилась майстерня ювеліра. У майстерні виявлено кераміку, тигель-ллячку та 68 цілих і окремих фрагментів кам'яних ливарних форми ювеліра, виготовлених із дністровського вапняку і мергелю, що свідчить про місцевий характер ювелірного мистецтва[27]. Найбільш дослідженими є поселення 6–7 ст. Семенки, Самчинці (Немирівський район), Кисляк (Гайсинський район), Скибинці (острів Митківський, Тростянецький район). Поселення з 20–30 жителів з підсобними спорудами в середньому займали площу 1,5 га й концентрувалися «гніздами» по 5–7 поселень на відстані 3–5 км одне від одного. Усі житла були прямокутними або майже квадратними, однокамерними і майже в кожному знаходились печі-кам'янки. Три житла в Семенках і одне в Скибинцях були каркасними[28]. На поселеннях 8 — початку 9 ст. у Семенках і Коржівці (Немирівський район) розкопані напівземлянкові житла з пічками-кам'янками та зрубними стінами, але не виявлено стовпових

[21] Восколуп В.П. Вельбарські поселення у верхів'ях Південнобузького басейну / В.П. Восколуп // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 1999. — Вип. 1. — С. 10–13.

[22] Магомедов Б.В. Черняхівське поселення Вишенька-1 у м. Вінниця / Б.В. Магомедов, М.Є. Левада // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 131–145.

[23] Кравченко Н.М. Косановский могильник / Н.М. Кравченко // История и археология Юго-западных областей СССР начала нашей эры. — М., 1967. — С. 77–135.

[24] Хавлюк П.І. Заячівський могильник на Вінниччині / П.І. Хавлюк // Археологія. — 1974. — Вип. 14. — С. 62–72.

[25] Восколуп В.П. Черняхівський могильник Скитка (За матеріалами розкопок П.І. Хавлюка) / В.П. Восколуп, П.І. Хавлюк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2000. — Вип. 2. — С. 10–16.

[26] Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.) / О.М. Приходнюк. — К. : Наук. думка, 1975. — 156 с.

[27] Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини І тис. до н. е.) / І.С. Винокур. — Кам.-Под. : Oium, 1997. — С. 31–46.

[28] Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.) / О.М. Приходнюк. — К. : Наук. думка, 1975. — С. 6–24.

ям, що мали б бути при каркасній конструкції стін[29]. В 10–11 ст. на теренах Східного Поділля проживали літописні уличі й лише на території Середнього Побужжя відомо понад 50 городищ: Червоне, Сажки, Юрківці (Немирівський район), Пархомівка (Іллінецький район), Мітлинці (Гайсинський район). Поблизу них розташовані селища, що складались із цілого комплексу жител-напівземлянок з камінними печами, господарських споруд і ям, залізоплавильних горнів і гончарських печей[30]. Унікальними є знахідки ювелірних виробів уличів, які виявлено під час розкопок городищ Сажки, Червоне, поблизу Юрковецького городища, а також у Копіївському скарбі[31].

На рубежі 8–9 ст. відбулись важливі історичні події у житті східнослов'янських племен — виникла держава Русь-Україна. Київські князі розширювали територію держави й зміцнювали владу Києва. До складу Руси-України увійшла територія середини Побожжя (від первісної назви Південного Бугу — Бог) та Подністров'я. Очевидно це сталось за князювання Ігоря у 941 р. після трирічної облоги воєводою Свенельдом центру уличів Пересічня. Для зміцнення політичної влади Києва Володимир Святославич замінив племінні династії представниками київського великокнязівського роду. У складі Руси-України землі Побожжя перебували майже 200 років. Це сприяло прискореному економічному і культурному розвитку слов'янського населення краю. У 9–10 ст. уличі та тиверці закріпилися у складі Руської держави. Анонімний баварський автор, географ другої половини 11 ст. зазначав, що «численний народ уличів має 318 міст, а народ тиверців — 148 міст». У 8–10 ст. кількість населення краю зростала. Це було пов'язано з удосконаленням землеробства, а саме переходом до двопільної/трипільної системи обробки землі, ремесла та інших форм господарювання. Жителі краю займались мисливським промислом, рибальством, бортництвом. Під час розкопок на території Поділля знайдені залізні лемеші та різаки-чересла, лопати, серпи, коси, зубила, тесла, свердла із заліза, кам'яні круглі ротаційні жорна, а також замки, цвяхи, рибальські гачки й різноманітні гончарні вироби. Серед знахідок було й озброєння: кольчуги, шоломи, мечі, сокири, наконечники списів і стріл. Особливою майстерністю відзначались ювелірні вироби: срібні з позолотою браслети, медальйони, скроневі прикраси, сережки. Численні артефакти цього часу містяться у музеях Вінниччини. У часи Руси-України на Пониззі могло проживати до 225–250 тис. осіб. Щільність населення була до 4–6 осіб на кв. км[32]. Однак заселенню краю перешкоджали напади сусідів-кочовиків: печенігів, а з кінця 11 ст. — половців. У період подальшого розвитку феодальних відносин поступово зміцнювалися регіональні центри, які прагнули відокремитися від Києва. У середині 12 ст. Україна-Русь розпалася на окремі князівства. Територія Поділля увійшла до складу Галицької

[29] Хавлюк П.И. Славянские поселения VIII — начала IX века на Южном Буге / П.І. Хавлюк // Археологический сборник государственного Эрмитажа. — Л., 1962. — Вып. IV. — С. 116–126.

[30] Хавлюк П.І. Земля уличів / П.І. Хавлюк // Тези доп. XII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1993. — С. 17, 36, 136–136.

[31] Хавлюк П.І. Ювелірна справа в уличів / П.І. Хавлюк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 1999. — Вип. 1. — С. 13–18.

[32] Войнаровський А.В., Кравченко П.М. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина як історичне джерело / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця, 2011. — С. 22.

Русі, а з 1199 р. — до Галицько-Волинського князівства. Понад сто років землі уличів і тиверців перебували під владою галицько-волинських князів. У цей час активно розвивалися міста, першу інформацію про які подають давньоруські літописи. Неподалік від Вінниці, на березі річки Десна, знаходилось містечко Прилук (нині с. Стара Прилука Липовецького району). Перша згадка про місто датується 1146 р., коли галицький князь Володимир Володаревич, воюючи з київським князем Всеволодом, захопив містечко. Особливістю Прилук було етнічне змішання місцевого слов'янського населення з осілими на цій території степовиками (чорні клобуки, берендеї, торки, кумани). Помітним поселенням було місто Дядьків, перша згадка про яке датується 1241 р. Ймовірно, це городище розташовувалось на лівому березі річки Згарки, в межах сучасного с. Дяківці Літинського району. Ці міста входили до складу Болохівської землі[33], через яку проходили важливі шляхи, що сполучували Київ із західними землями. Ця територія була частиною загальноєвропейської торговельно-економічної системи і, знаходячись на одній із центральних міжнародних магістралей середньовіччя, мала значні торговельні прибутки й мита[34]. У 13 ст. Русь зіткнулась з могутнім ворогом — татаро-монголами, які понад сто років грабували її землі. Після поразки руських військ у 1223 р. на річці Калці монголо-ординці захопили у 1239 р. Чернігів, а у 1240 р. — Київ. Після тривалої облоги була захоплена столиця Волині — Володимир-Волинський, столичне місто — Галич, і з 1246 р. Галицько-Волинське князівство змушене було визнавати залежність від Золотої Орди. Але й після цього князь Данило Романович та його сини продовжували боротьбу проти завойовників. У 1254 р. його син Лев бився з татарами на Побужжі, а Шварно Данилович зумів відвоювати 14 міст. У 1256 р. князь Данило Галицький вигнав війська завойовників з Північного Поділля та Східної Волині. У 1258 р. ординці організували черговий військовий похід, аби ліквідувати незалежність Галицько-Волинського князівства. У 1259 р. територія Поділля була включена до складу татарської держави й поділена на податкові округи (тьми), які об'єднувались у Подільський улус, що поділявся на три тьми: Кам'янецьку, Брацлавську і Сокальську. Тут були зруйновані всі оборонні споруди й заборонялось будувати замки. Кордони улусу межували із Диким полем, що починалось на південь від річок Ягорлик, Синюха, Тясмин. Золотоординці порушили звичне життя населення краю, значна частина якого полишила Поділля й на початок 14 ст. тут могло проживати від 150 до 180 тис. осіб. У середині 14 ст. Золота Орда почала розпадатись. Густонаселена й менше розорена ординцями, ніж Київщина чи Переяславщина, подільська земля вабила литовців.

У 1362 р. відбулася битва на Синіх Водах, де предки сучасних литовців, білорусів і українців завдали поразки одному із найсильніших у світі золотоординському війську. Об'єднані війська під керівництвом князя Ольгерда (Альгірдаса) розгромили збройні сили дідичів подільської землі Качибея, Котлубуга і Дмитра-Солтана. Перемога на Синіх Водах остаточно підірвала могутність Золотої Орди й припинила владу ординців в українських землях. Між дослідниками й досі йде

[33] Болохівщина — давньоруська історико-географічна область XII–XIII століть. Межувала з Галицьким, Волинським і Київським князівствами, розташовувалася у верхів'ях річок Південного Бугу (горішнє Побожжя), Случі, Тетерева, фактично лежала на межі південно-східної частини Волині з північною частиною Поділля.

[34] Михайлова Р. З політичного, етно-демографічного та культурно-мистецького життя літописної Болохівщини / Р. Михайлова // Художня культура. Актуальні проблеми : зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 5. — С. 317–318.

дискусія щодо місця цієї битви. Одні визначають місцем битви річку Синюху (біля сучасного с. Торговиця Кіровоградської обл.), інші — місцевість неподалік с. Уланова Вінницької обл., де протікає річка Снивода[35]. Звільнене від влади Орди, Поділля перейшло під контроль Великого князівства Литовського, а Галицька земля та західна частина Волині дісталися польським феодалам. Подільський улус, зокрема Побужжя, князь Ольгерд у 1363 р. передав синам брата Коріата — Олександру, Костянтину, Юрію і Федору. Вони побудували укріплення у Вінниці, Брацлаві, Сокільцях, облаштували оборонні споруди навколо найбільших поселень, де проходили важливі шляхи і переправи через ріки. Місцеве населення в нових господарях бачило силу, яка спроможна протистояти ординцям. В українських землях залишалися свої закони, руська мова й християнська віра. Після Кревської унії 1385 р. посилюється вплив польських феодалів на українські землі. У 1395 р. Західне Поділля стало ленним володінням польського шляхтича Спитка, а східна частина перебувала під орудою польського короля. У 1400 р. ленником Поділля став Свидригайло. З 1402 р. Поділлям управляли старости, а з 1411 р. у зв'язку з допомогою Вітовта Ягайлу в боротьбі з Тевтонським орденом, Поділля було повернуто Литві й до 1430 рр. краєм почергово керували старости Грабовський, Петро Монтигердович, Гедигольд, Довгірд. Польсько-литовське протистояння за Поділля загострилось у 1430 р., коли Литовська шляхта обрала правителем Свидригайла. Вже у 1432 р. Поділля було поділено на східну і західну частини й у 1434 р. Великий князь Сигізмунд визнав Західне Поділля за Польщею, а Свидригайло призначив правителя для Східного Поділля. Включені до складу Великого князівства Литовського землі Поділля поступово повертались до мирного життя. Тут відроджувалось господарство, посилювались процеси товарообміну й відбувалось активне заселення території краю. На середину 15 ст. на Брацлавщині проживало до 280 тис. осіб. У 16 ст. Литовська держава послабилася, що активізувало напади кримчаків. Великі набіги татар сталися в 1498, 1500, 1502, 1510, 1547 рр. У 1551 р. татари зруйнували брацлавський замок, спалили місто, що змусило брацлавські заможні роди, міщан поступово перебиратись до Вінниці, яка виглядала більш укріпленою. У 1598 р. відбулося перенесення центру Брацлавського воєводства у Вінницю.

Внаслідок виснажливої Лівонської війни 1558–83 рр. з Московським царством Литовське князівство погодилось на підписання у 1569 р. Люблінської унії, й землі Брацлавщини перейшли під зверхність Польщі. Найкращі землі відводились під магнатські маєтності, решта розподілялась між селянами. Найбільші володіння захопили Конецпольські, у власності яких на Побужжі було 740 сіл та 170 міст і містечок, Потоцькі, Замойські, Любомирські, Синявські, Збаразькі, Четвертинські та інші магнати, що запроваджували нову систему податків й повинностей[36]. Запроваджувана реформа руйнувала сільську громаду і пов'язану з нею громадську форму селянського землекористування, замінивши його подвірним. Крім панщини, селяни повинні були виплачувати державний податок — «подимне», давати десятину від бджіл і худоби, виконувати різноманітні повинності. На середину 17 ст. фільварки поширились у центральних районах Брацлавщини, де магнатам належало 80 % селянських господарств. Одночасно зростала кількість малоземельних і безземельних селян. У Подільському воєводстві таких було 40 %,

[35] Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: історична реальність / М.Н. Дорош. — Вінниця : Консоль, 2012. — 292 с.

[36] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 16, 17.

а Брацлавському — 50 %. Посилення утисків, волочна система господарства стали вагомою причиною селянсько-козацьких повстань, які придушувались польською шляхтою та збройними силами польського уряду. Одночасно у другій половині 16 — першій половині 17 ст. активізувалось будівництво фортечних укріплень та релігійних споруд. Зростали міста й збільшувалась кількість міського населення. На Брацлавщині у 1629 р. було 122 міста та містечка. Найбільшими серед них були: Брацлав, де проживало 10 тисяч осіб, Бар — близько 9 тис., Вінниця — до 5 тис. мешканців. Розвивалися міські ремесла і торгівля. Населення міст і містечок Східного Поділля було строкатим за етнічним складом. У Могилеві й Барі, наприклад, були вірменські колонії, а у Могилеві проживали також і греки. Головним видом їх діяльності була транзитна торгівля з Османською імперією. З другої половини 16 ст. відбувалась інтенсивна міграція у містечка Поділля єврейського населення, яке займалось суборендою, торгівлею, ремеслом. У деяких містах і селах розташовувались колонії татар — здебільшого це була наймана кіннота магнатів. Переважна більшість володінь на Поділлі і Брацлавщині належали магнатам. У Брацлавському воєводстві королівськими були шість міст, а в Подільському — сім. Важливе значення для розвитку міст і містечок краю мало впровадження магдебурзького права як основи міського самоврядування. Цим правом унормовувалась самостійність міст, які звільнялись від управління й суду феодала (власника). Понад 50 міст отримали магдебурзьке право[37]. Привілей давав можливість врегульовувати права на міську землю та встановлювати земельно-правові відносини щодо приватних і громадських землеволодінь, урегульовувати податки та повинності міщан, а ремісники отримали право утворювати цехи. Жителі міст мали право створювати міський суд, будувати броварні, солодовні, займатись медоварінням. Обов'язком міщан залишалась військова і сторожова служба та замкові роботи з будівництва й ремонту укріплень, спорудження замків та фортець. Магдебурзьке право на Брацлавщині отримали міста Брацлав (1564 р.), Хмільник (1448 р.), Черленків (1448 р.), Бар (1540 р.), Ялтушків (1546 р.), Уланів (1552 і 1606 рр.), Погребище (1569 р.), Шаргород (1588 р.), Межирів (1591 р.). Було дано дозвіл на проголошення містом з магдебурзьким правом с. Сутиски (1576 р.). В 1583 р. здобула привілей на торги і ярмарки Прилука. Королівський привілей мали Липовець (1606 р.), Сальниця (1607 р.), Вербовець (1607 р.), Копайгород (1624 р.), Вінниця (1640 р., фактичне набуття в 1638 р.). Серед магдебургій називаються Ямпіль та Чечельник та деякі інші міста й містечка краю. Останніми на Брацлавщині отримали магдебурзьке право надсобчанські міста Гайсин, Кіблич, Латанці (1744 р.) та Іллінці (1757 р.)[38]. Щоправда, засади магдебурзького права на теренах Поділля запроваджувалися в обмеженому вигляді. Спочатку воно надавалося не всьому населенню, а лише колоністам, запрошеним переселенцям та привілейованим громадянам — полякам та німцям, а згодом його поширювали на руську, вірменську та інші громади. Часто воєводи, старости, власники

[37] Баженов Л.В. Магдебурзьке право XIV–XV ст. на Поділлі — фундамент сучасного міського самоврядування / Л.В. Баженов // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука // Вінниця, 2011. — Вип. XIX. — С. 8–11.

[38] Роговий О. Особливості «Права Магдебурзького» у Східній Брацлавщині / О.І. Роговий // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 6–7 вересня 2018 р. — Вінниця : ТОВ «Твори», 2018. — С. 31–41.

міст втручалися у міські справи, збирали з міщан побори та змушували виконувати різноманітні повинності. Наприклад, міщани Брацлава змушені були нарівні із селянами нести грошові і натуральні повинності, утримувати замкову і польову сторожу, лагодити мости і шляхи, а ремісники віддавати частину своїх виробів. Жителі Шаргорода могли користуватися магдебурзьким правом за умови ведення діловодства польською мовою. Тому для захисту своїх інтересів ковалі, ювеліри, лучники, гончарі, кравці, шевці, пивовари створювали цехові організації. Варто зазначити, що історична доля міст Поділля з магдебурзьким правом була різною. Зберегли свій міський статус економічно сильніші, з більш відрегульованою системою самоврядування та більшою кількістю жителів. Важливу роль відігравала внутрішня та зовнішня торгівля. Двічі на рік ярмарки проходили в Уланові, Зінькові, тричі — в Шаргороді, Барі, чотири рази в Копайгороді, де активно торгували худобою, зерном. З Поділля експортували деревину, смолу, дьоготь, поташ, віск. Через місто Могилів йшли торговельні шляхи до Молдови, Криму й на Балкани. Іноземні купці торгували турецькими товарами: шовком, вином, бакалією, тютюном. Місцеві купці їм продавали шкіряні вироби, посуд, зброю. У другій половині 16–17 ст. політичне становище й суспільні відносини в Україні були складними. Не припинялися напади кримських татар. Найбільш спустошливими були їх напади у 1541, 1562, 1566, 1568, 1575, 1589 рр. Населення переховувалося за мурами фортець Брацлава, Бершаді, Бара, Вінниці, Погребища, Прилук, а також у лісах, виритих печерах з численними підземними ходами.

Загострювалося українсько-польське протистояння, яке призвело до національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої в середині 17 ст. Поділля стало ареною безперервних військових сутичок. Визвольна боротьба на Брацлавщині активізувалась з приходом на територію краю у червні 1648 р. козаків на чолі з полковником Максимом Кривоносом. Військо козаків і повсталі селяни й міщани зайняли Погребище, рушили до Немирова, 1 липня захопили Вінницю, а згодом більшість містечок Східного Поділля. Жорстока битва повстанських загонів під керівництвом полковника Гірі з військом Яреми Вишневецького відбулась біля с. Махнівки (Козятинський район). У липні 1648 р. повсталі оволоділи Барською фортецею. Після вирішального бою під Пилявцями за Зборівською угодою 8 серпня 1649 р. Брацлавщина і частина подільських земель, починаючи від Студениці, Зінькова, Меджибожа, Бару і до Вінниці, відійшли до складу гетьманства. Територія Брацлавщини була поділена на козацькі полки: Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Барський, Могилівський, Животівський. Утвердження козацької держави турбувало поляків. Порушуючи умови Зборівського договору 1649 р., поляки відновили військові дії. В 1651 р. польський гетьман М. Калиновський і брацлавський воєвода С. Лянцкоронський розгорнули наступ на українські землі. Активними діями на Поділлі відзначився полковник Данило Нечай, який був керівником козацько-селянського війська. Він загинув біля містечка Красне у бою з польською армією. Гостре протистояння відбувалося у районі Шаргорода, Мурафи, Сутисок, Чернівців, Ямполя, а після героїчних оборонних боїв протягом лютого й березня 1651 р. козаків полковника Івана Богуна за Вінницю польське військо на чолі з С. Лянцкоронським відступило з великими втратами. Брацлавщина і Поділля до Кам'янця-Подільського були звільнені від військ противника. Війна стала важким випробуванням для населення краю, яке страждало від військових дій та каральних експедицій. Після підписання Білоцерківського договору польська шляхта поверталась до своїх маєтків і намагалась

відновити кріпосницькі порядки. Зміцнила позиції повсталого народу битва під Батогом, яка відбулась 23 травня 1652 р. неподалік с. Четвертинівка Тростянецького району. Козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким вщент розгромило вороже військо, що значно послабило спроби поляків відновити владу в Східному Поділлі. Перемога на Батозькому полі дозволила українським козацьким військам знову зайняти давню територію по лінії Зборівського миру. Протягом 1654 р. боротьба за Поділля і Брацлавщину продовжувалася. Запеклі бої відбувалися за Умань, під Могилевом та фортецею Буша (нині Ямпільський район). У ході війни було зруйновано чимало фортець, замків, культових споруд, спалено житлових будинків. Сьогодні пам'ять про події того часу увічнюють пам'ятки: обеліск і пам'ятне місце Батозької битви (1652 р.) неподалік с. Четвертинівка Тростянецького району; ймовірна могила Данила Нечая біля с. Черемошне Тиврівського району (1651 р.); братська могила жертв різні у Немирові (1648 р.); козацькі могили (17 ст.) в селах Мухівці, Ситківці та Сокільці Немирівського району; пам'ятний знак на честь Кальницького полку в Іллінцях; «Козацькі хрести» у с. Василівка Іллінецького району та інші. Із закінченням визвольної війни 1648–54 рр. Поділля залишилось польською територією, однак у 1672 р. 300-тисячне турецьке військо захопило Подільське воєводство. За Бучацьким договором Брацлавщина опинилась під протекторатом турецьких завойовників. Турецькі гарнізони розмістились у Браїлові, Могилеві, Рашкові та інших містах. Проти завойовників виникали народні повстання. Одним з найбільших на Брацлавщині було повстання 1677 р. із центром у Ладижині. Боротьбу з турками за Поділля вела й Польща. Результатом цього протистояння був Карловицький трактат 1699 р., за яким Поділля і Брацлавщина знову перейшли до Речі Посполитої. Після того, як турки залишили Поділля, почалося його відродження й поступове заселення переселенцями з території Руського та Волинського воєводств. Однак рішення в 1699 р. Сейму про ліквідацію козацьких полків призвели до нових стихійних козацько-селянських заворушень. Відбулися повстання в Могилеві, Іллінцях. Повсталі захопили Немирів, Бар, Вінницю. У 1702 р. територія Східного Поділля була під контролем козацьких ватажків: Абазина, Палія, Іскри, Самуся. Однак польські війська під проводом Сенявського тіснили повстанців. У березні 1703 р. під Ладижином відбулася битва з чисельно переважаючим противником. Захопивши місто, вороги стратили до двох тисяч його мешканців, а полковника А. Абазина посадили на палю[39]. Протистояння загострилося через активізацію дій Росії, яка підтримуючи Польщу, протягом 1711–14 рр. витісняла козацькі загони й населення краю на Лівобережжя. Рятуючись, частина населення втікала й до Молдови. У 1702 р. у містах і містечках Брацлавщини мешкало до 103 тис. Щоб не втрачати прибутків з родючих українських земель, королівська влада намагалася зупинити міграційні процеси й відновити господарське життя. Магнати обіцяли населенню збереження давніх прав, заохочували переселенців, звільняючи їх на певний час від податків і панщини. Створення сприятливих умов для колонізації призвело до масової міграції польських селян, єврейського населення, появи поселень російських старообрядців. Лише до 30 % мешканців краю були старожилами. Відновлюючи своє панування в українських землях, польська шляхта наштовхувалась на нове протистояння з боку селянства, яке боролось проти національного та економічного гноблення. З кінця 1720-х рр. на Поділлі поширився гайдамацький рух. У 1729 р. народні месники палили маєтки біля Брацлава й Вінниці. У 1734 р. відбулось велике повстан-

[39] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 22.

ня з центром у Шаргороді, ватажком якого був сотник Верлан. Активно діяли загони народних месників під керівництвом Медведя, Писаренка, Гриви, Моторного. У районі Гайсина, Немирова, Тульчина діяв загін під керівництвом Гната Голого. Польські й російські каральні війська завдавали гайдамакам відчутних втрат. У 1768 р. селянські виступи знову набули масового характеру і переросли у велике повстання — Коліївщину. В охоплених повстанням містах, містечках і селах запроваджувалося козацько-селянське врядування. Керівник повстанського війська полковник Максим Залізняк мав намір назвати визволені землі Гетьманщиною. Однак за підтримки російських військ Польщі вдалося придушити повстання й жорстоко покарати його учасників. Закатували одного з ватажків гайдамаків Івана Гонту, а Залізняка покарали батогами, таврували і відправили до Сибіру. Окремі виступи тривали до весни 1769 р. У господарському житті запроваджувалась фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. Селянське землеволодіння зменшувалося до 1/4 – 1/6 волоки й селянам доводилось працювати на полях магнатів до 180–250 панщиних днів на рік. Багатства магнатів зростали й, наприклад, Станіслав Потоцький, купивши у 1788 р. Дашівське володіння з 23 поселеннями, Гайсинське староство та інші землі, на кінець 18 ст. був власником 312 міст і сіл. У цей час у приватній власності перебувало 82 % поселень, державній — 12,7 %, церкві належало 5,3 % поселень. На кінець 18 ст. ускладнилось життя та економічний стан у містах і містечках краю, більшість з яких знаходилися у власності магнатів. Ремесло й торгівля занепадали, згортали роботу цехи, а ремісники вимушені були займатися сільським господарством. Міста домагались права на самоуправління, яке гарантував прийнятий польським сеймом у 1792 р. «Закон про міста». Ним невдовзі скористались Вінниця, Брацлав та Кам'янець. З поміж інших виділявся Могилів-Подільський, в якому в 1776 р. нараховувалось 1167 будинків і мешкало 11 670 жителів. У місті діяв шкіряний завод, броварня, існувало виробництво полотна, сукна, килимів. Ткацький цех об'єднував 61 ремісника, бондарський — 175, кушнірський — 143, шевський — 260. В місті тричі на тиждень відбувались базари, а 8 разів на рік проходили ярмарки[40]. На фоні загальних економічних труднощів вели розкішне життя представники знаті, яка на Поділлі будувала пишні садиби й палаци. Здебільшого палацові ансамблі на Поділлі та Брацлавщині виникли з другої половини 18 ст. Найбільш відомими архітектурними спорудами того часу є замок-палац Холоневських 16–18 ст. (с. Іванів, Калинівський район); палац і парк С.Щ. Потоцького 1782 р. (Тульчин); маєток Ґрохольських-Можайських 1770-ті рр. (смт Вороновиця, Вінницький район); палац М. Чацького 1770–80-ті рр. (с. Серебринці, Могилів-Подільський район); палац Рузьких 1780-ті рр. (с. Біличин, Барський район); палац Вітославських (с. Чернятин, Жмеринський район); садиба Ґрохольських 1780-ті рр. (П'ятничани, м. Вінниця). Палаци Поділля проектували відомі архітектори, які орієнтувалися переважно на класику, а згодом й еклектику — стилізацію історичних взірців готики, Ренесансу, бароко. Ці маєтності є архітектурною пам'яттю про минулі епохи на подільських теренах. На території краю співіснували представники різних етнічних спільнот. Більшість населення складали селяни-українці, євреї, що становили значний сегмент містечкового населення, та поляки. Вони належали до різних конфесій — православної, греко-католицької, католицької, іудейської. Про різноконфесійне

[40] Зінько Ю.А., Лихогляд М.Ф., Ятченко Л.Ф. Наш край. Навчально-методичний посібник на допомогу вчителю історії та учням 6–9 класів загальноосвітніх шкіл / Ю.А. Зінько, М.Ф. Лихогляд, Л.Ф. Ятченко. — Вінниця, 1997. — С. 67.

життя краю свідчать збережені до нашого часу храмові споруди та комплекси: шаргородські синагога (1589 р.), костел святого Флоріана Шарого (1595 р., зруйнований 1648 р., відбудований у 1717 р.) та Миколаївський монастир (у 1748 р. відбудований як василіанський, з 1795 р. — православний монастир святого Миколая); Свято-Преображенська церква (17 ст., с. Поличинці, Козятинський район); костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, (1627 р., с. Мурафа, Шаргородський район); Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир (1767–78 рр.); Успенська церква (перша половина 18 ст., с. Плоске Мурованокуриловецький район); Михайлівська церква (1764 р., с. Дашів Іллінецький район); храм Покрови Пресвятої Богородиці (1778 р., с. Каташин, Чечельницький район); Свято-Різдва Христового кафедральний собор у Тульчині (1780 р.), а також у Вінниці — єзуїтський монастир (перша половина 17 ст., 1648 р. зруйнований, 1740–50 рр. відбудований); Миколаївська православна церква (1746 р.); монастир домініканців, костел Успіння Пресвятої Богородиці (1758 р., нині Спасо-Преображенський собор); монастир капуцинів-францисканців (1741 р., нині костел Матері Божої Ангельської) та інші. У 18 ст. польській державі все важче було утримувати у своєму складі завойовані українські землі. Розбрат, слабкість королівської влади, постійне протистояння з українським населенням ослаблювало Польщу. Її слабкістю скористалися Росія, Австрія та Пруссія, кожна з яких хотіла захопити частину польської території.

Після другого поділу Польщі у 1793 р. землі Правобережжя були загарбані Росією. Для утвердження своєї влади імперський уряд протягом 1796–97 рр. розмістив на Брацлавщині свою армію. Російські війська на чолі з О.В. Суворовим були розквартировані у Тульчині, Немирові, Тиманівці, Чечельнику та інших населених пунктах краю[41]. Російський уряд встановлював власні порядки й нові територіальні зміни. Остаточно межі Подільської губернії та її поділи на повіти склалися у 1804 р. Губернія поділялась на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський, які займали територію площею 42 тис. кв. км. На початку 19 ст. тут мешкало до 1258 тис. осіб. Адміністративну владу в губернії здійснював губернатор, якого призначав російський імператор, а в повітах — справники. Губернатору підпорядковувалися губернська судова палата, повітові справники, станові пристави. Діловодство до 1833 р. велося поруч з російською і польською мовою. Продовжували діяти закони і судові установи, успадковані ще від польських та литовських часів. Зберігалися земські і підкоморські суди, які поступово реорганізовувалися за загальноросійською системою. У 1840 р. було відмінено дію Литовського статуту та Магдебурзького права в цивільній юрисдикції й запроваджено загальноімперські порядки, основою яких був принцип бюрократично-урядової підпорядкованості зверхнім наказам. Російський уряд роздавав землю новоутвореної Подільської губернії поміщикам. Згідно з царським указом 1796 р. польські пани користувались правами й привілеями, як і російські дворяни. В їх власності опинилось до 90 % подільських селян, які змушені були відробляти панщину до 4–6 днів на тиждень та виконувати різноманітні натуральні й грошові повинності. Про різкі контрасти між селянськими злиднями та панськими розкошами на Поділлі у подорожніх мемуарах зазначали мандрівники з Польщі, Німеччини, Швейцарії, Франції, Англії, Росії. Якобінець Феерабенд відзначав, що «мешканці зуміли б краще і доцільніше використовувати цю землю, якщо б деспотизм надто не пригноблював усі їхні сили»; коли б

[41] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 23.

не це, то «то Україна протягом небагатьох років могла б змагатись з найблагословеннішими країнами світу». Немцевич, який був прихильником польського військового і політичного діяча Т. Костюшка, помітив, що «давня жадоба волі не погасла серед українського люду — і не без хвилювань проводять пани свої дні. Досить іскри, щоб спалахнули давні пожежі»[42]. У пошуках кращого життя територію губернії намагались покинути тисячі безземельних і малоземельних селян, які переважно втікали до Молдавії, Херсонщини, Галичини. Активізувалися селянські виступи. У 1820–30-ті рр. розгорнувся повстанський рух під проводом Устима Кармалюка, уродженця с. Головчинці (нині с. Кармалюкове Жмеринського району), що охопив Подільську губернію й суміжні землі Волині, Молдавії, Київщини. В повстанні взяли участь до 20 тис. осіб. Повстанці вчинили понад тисячу нападів на маєтки і садиби польських, українських, російських поміщиків, купців, шинкарів, царських урядовців. Лише у 1845 р. в губернії відбулося 18 селянських виступів. Відважному Устиму Кармалюку у с. Головчинці в 1965 р. споруджено пам'ятник[43]. Російську дійсність з її кріпосництвом і самовладдям болісно сприймали й окремі молоді російські офіцери, які об'єднувались у таємні товариства, що виступали за обмеження самодержавства й кріпосного права. У Тульчині, де перебував штаб 2-ї російської армії, діяла філія заснованої у 1818 р. в Москві Корінної управи організації «Союз благоденства» — Тульчинська управа під керівництвом полковника П. Пестеля. У 1821 р. цю організацію реорганізували у «Південне товариство», члени якої закликали здійснити зміни в Російській імперії шляхом військової революції. До товариства входили також уродженці Поділля О. Юшневський, О. Корнилов, П. Дунцов-Вигодовський. У Тульчині в 1824 р. П. Пестель написав «Руську правду», яка проголошувала скасування кріпацтва, станових відмінностей і встановлення республіканської форми правління. Після поразки збройного виступу члени товариства були жорстоко покарані російським урядом[44]. Боротьба проти російського самодержавства була продовжена в ході польського повстання 1830–31 рр., яке поширилось і на Правобережну Україну. Відбулися збройні виступи населення у Вінницькому, Брацлавському, Ольгопільському повітах. 14 травня 1831 р. повстанці зазнали поразки від царських військ під Дашевим Гайсинського повіту й відступили у Галичину. У «алфавітних списках бунтівників 1831 р.» серед офіційно зареєстрованих 2126 повстанців Поділля 557 осіб були селянами (20,2 %), у тому числі з Гайсинського повіту — 188, Балтського — 57, Ольгопільського — 51, Летичівського — 43, Вінницького — 41. 85 % повстанців були українцями[45]. Численні скарги селян на поміщиків обумовили заходи щодо зменшення протистояння між панами та українськими селянами. З 1839 р. державних селян переводили на оброчне становище, а у 1847–48 рр. була проведена «Інвентарна реформа», яка передбачала обмеження панщини

[42] Дашкевич Я.Р. Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII — першої половини XIX ст. / Я.Р. Дашкевич // Народний герой Устим Кармалюк (до 200-річчя від дня народження). Тези доповідей наукової конференції. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 27.

[43] Степаненко О.Д. Хід і наслідки селянського руху під проводом У. Кармалюка / О.Д. Степаненко // Народний герой Устим Кармалюк (до 200-річчя від дня народження). Тези доповідей наукової конференції. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 8.

[44] Енциклопедія історії України : в 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003. — Т. 2. — С. 311.

[45] Баженов Л.В. Польське повстання 1830–1831 рр. і селянський рух на Поділлі / Л.В. Баженов // Народний герой Устим Кармалюк (до 200-річчя від дня народження). Тези доповідей наукової конференції. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 20.

трьома днями на тиждень, визначала розміри селянських повинностей, скасовувала натуральну ренту, а за селянином закріплювалась земля, що була у його користуванні. Хоч ці нововведення не були повною мірою впроваджено, але певні економічні зрушення відбувалися. На середину 19 ст. зросла вдвічі площа посівів збіжжя. Якщо продаж хліба на початку 19 ст. сягав 36 % від вирощеного, то в 1854 р. — 60 %. Збільшувалися посіви цукрового буряка, яким засівали 16 % орних земель, а згодом — до 22 %. У 1840 р. цукрову сировину переробляли 8 заводів, у 1847 р. — 25, а в 1852 р. — 32 цукрових заводи, які виробляли 530 644 пуди цукру. Поширювалися селянські промисли. Широким попитом користувався глиняний посуд, виготовлений гончарами Бара, Бубнівки, Жмеринки, Майдан-Бобрика. З дерева виготовляли вози, сани, діжки та речі для домашнього вжитку. Цінувались килими майстрів Немирова, Тульчина, Ямполя та одяг вишитий майстрами Клембівки й Яланця Ямпільського повіту. Чи не в кожній селянській хаті ткали полотно, виготовляли рушники, рядна, мішки. Протягом першої половини 19 ст. зростало міське населення. Пожвавилась торгівля, відбувались ярмарки й базари, які часто проходили у Вінниці, Стрижавці, Барі, Могилеві. Власники земельних володінь намагались більше вивозити сільськогосподарської продукції за кордон і в інші губернії Росії. Найбільше вивозили яру пшеницю, мед, поташ, вовну, хутра, шкіру, тютюн. Розвивалося промислове виробництво, гуральництво. У середині 19 ст. в Подільській губернії діяли 251 гуральня і 122 броварні, а також 488 промислових підприємств, які виробляли сап'ян, свічки, папір, сукно, шкіру, мило[46]. За кількістю ремісників виокремлювалися Могилів-Подільський, Хмільник, Вінниця, Бар. Хмільник, де працювало 375 майстрів, на всю губернію славився своїми чоботарями. Вони ж складали більшість ремісників у Могилеві-Подільському — 192 особи, Барі — 130, Вінниці — 96. Усе ж промисловий потенціал подільських міст був доволі низьким. У таких містах, як Брацлав, Гайсин, Ямпіль, Сальниця, Стара Ушиця, Вербовець у статистичних відомостях промислові підприємства взагалі не зазначені. Вони більше зосереджувались у панських маєтках[47]. Про пожвавлення економічного життя в першій половині 19 ст. свідчать побудовані розкішні поміщицькі садиби та культові споруди, в архітектурі яких можна зустріти необароко і неоготику, риси французького Ренесансу і старопольської садиби. Це подільські маєтки: палац С. Орловського у с. Северинівка Жмеринського району, палац Бжозовських у с. Соколівка Крижопільського району, палац Н. Протопопової та Т.-Н. Ланге у с. Нападівка Липовецького району, палац Г. Косарського у с. Гонорівка та Чорномських у с. Чорномин Піщанського району, палац Жевуських у м. Погребище та Тишкевичів у с. Андрушівка Погребищенського району, а також церква святої Параскеви у с. Нова Прилука Липовецького району, Троїцька церква у с. Вільшанка Крижопільського району, Миколаївський собор у м. Шаргород, Георгіївська церква у м. Могилів-Подільський та Дмитрівська церква у с. Кукавка й костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Озаринці Могилів-Подільського району, костел святої Анни у м. Бар, костел Архангела Михаїла в с. Вербовець Мурованокуриловецького району, костел Божої Матері в смт Брацлав Немирівського району. Свідком і учасником багатьох

[46] Войнаровський А.В., Кравченко П.М. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина як історичне джерело // Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 32.

[47] Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. — С. 108.

знаменних історичних подій було народне житло, яке формувалося впродовж століть шляхом вдосконалення прийомів і форм, що відповідали умовам життя й побуту, естетичним уподобанням українців. Традиційне українське народне житло Поділля це — хата збудована з глини чи хворостини, обмащеної глиною, чи навіть із зрубною конструкцією стін та з дахом із соломи або очерету. Переважно — це «хата через сіни», тип житла біднішої частини населення, або «хата на дві половини», в якій у заможних родинах одну кімнату виділяли як святкову. Унікальні зразки народного будівництва 18 — першої половини 19 ст. збережені в Національному музеї народної архітектури та побуту України (с. Пирогове неподалік Києва). Тут є хата кінця 18 ст. із с. Яришів Могилів-Подільського району та зрубна хата 1842 р. із с. Луги Чечельницького району. Основні типи традиційного сільського житла подолян репрезентовані у понад 450 світлинах книги В. Козюка[48]. Старенькі оселі під соломою в селах подільського краю є гарною візитівкою минулого українського народу та бережуть пам'ять про тепло батьківської оселі. Чимало яскравих епізодів про життя мешканців краю описано у творах визначних письменників та художників того часу. З Подільським краєм пов'язані імена видатних письменників С. Руданського, А. Свидницького, Марка Вовчка. Уродженець с. Антополя (нині Калинівський район) С. Олійничук (1798–1885 рр.) у своєму творі «Історична розповідь про жителів Малоросії» розповідав про життя подільських селян. Портрети селян першої половини 19 ст. писав відомий художник В. Тропінін, який деякий час перебував у с. Кукавка (нині Могилів-Подільський район). Чимало портретів подолян залишили нам художник Я. Засідатель та викладач малювання Немирівської гімназії І. Сошенко[49]. Кризові явища в соціально-економічному житті поставили Російську імперію перед необхідністю проведення реформ. Першочергове значення надавалося реалізації аграрної реформи та скасуванню кріпосного права. На Поділлі напередодні реформи 1861 р. 59,5 % мешканців губернії були кріпосними. Лише 3,7 % селян сплачували оброк. Звільнення від кріпосної залежності та отримання селянами землі за виплату зумовили процеси прискореної соціальної диференціації, спонукали значну частину селян до заробітчанства. Утворювались органи місцевого самоврядування — земства, які на Поділлі утверджувались лише на початку 20 ст. через побоювання, що земства можуть стати осередками протистояння польських сил з царським урядом. У повному обсязі земство розпочало свою діяльність у 1911 р. Завершення 19 — початок 20 ст. було динамічним періодом у житті Подільської губернії, однієї з найбільших у Російській імперії. Напередодні Першої світової війни у 17 містах, 118 містечках, 1383 селах, 68 слободах, 15 колоніях і 102 хуторах губернії проживало майже 4 млн мешканців. Серед його етнічного складу переважали українці (до 80 %), решту складали росіяни (близько 6 %), поляки (близько 3 %), євреї (близько 13 %) та представники інших національностей. За віросповіданням серед подолян були православні (78 %), юдеї (12 %), римо-католики (близько 9 %), старообрядці (близько 1 %), протестанти та мусульмани (менше 1 %)[50]. Сільське

[48] Козюк В.Є., Косаківський В.А. Хата під стріхою. Останній штрих минулого тисячоліття. Світлини Народного художника України Володимира Козюка / В.Є. Козюк, В.А. Косаківський. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. — 272 с.

[49] Зінченко А. Наш край — Поділля. Навчальний посібник для школи / А.Л. Зінченко. — Вінниця, 1992. — С. 34.

[50] Національна революція 1917–1921 років на Поділлі. 1917–1918: Від розпаду імперії до проголошення Директорії : Методичний посібник / Авт.-упоряд.: Войнаровський А., Жмуд Н., Кравченко П., Криворучко О. — Вінниця, 2018. — С. 4.

населення губернії складало 91,2 %, а 8,8 % проживало в містах. Важливою віхою в історії краю стала побудова мережі залізниць, які істотно вплинули на промисловий розвиток та урбанізаційні процеси. У 1860-ті рр. була збудована перша в Україні залізниця, яка пройшла й територією Подільської губернії. До проекту першочергових ліній потрапила залізниця Одеса – Балта – Київ. Повністю лінія від Києва до Одеси офіційно стала до ладу у травні 1870 р. Вінниця, опинившись у сфері впливу Києво-Балтської залізниці, перетворилась на великий торгово-перевалочний пункт усього Південно-Західного краю. Велике значення мала залізнична гілка Одеса – Жмеринка – Волочиськ. В 1890-х рр. було споруджено залізницю Жмеринка – Бар – Могилів-Подільський[51] – Окниця – Новоселиця. Активно розростались стратегічні залізничні вузли Жмеринка й Козятин. На початку 20 ст. у межах сучасної Вінницької області залізнична мережа становила 865 верст. На залізничному транспорті на великих вузлових станціях працювали майже 15 тис. робітників[52]. Нова транспортна система позитивно позначилась на собівартості товару й сприяла вкладенню коштів у розбудову промисловості. На зламі 19–20 ст. на теренах краю існували чавуноливарні та механічні майстерні, підприємства харчової й переробної промисловості. У Вінниці діяв заснований у 1880 р. чавуноливарний і машинобудівний завод, який у 1911 р. був перетворений на машинобудівний завод «Молот» Б. Львовича (з часом Вінницький агрегатний завод), у 1890 р. розпочала роботу фабрика олійних фарб С. Поліщука, насіннєвий завод «Товариства Раббетте і Гізеке», у 1907 р. видала першу продукцію сірникова фабрика В. Франковського, з 1913 р. працювала фабрика механічного виробництва взуття «Ястреб» Ф. Ярошинського та теплова електрична станція. У 1910 р. було закладено суперфосфатний завод, який 1912 р. дав першу продукцію й щорічно виробляв до 750 тис. пудів суперфосфату і 60 тис. пудів сірчаної кислоти. У Жмеринці у 1890-х рр. машинобудівний і чавуноливарний завод Ф. Бросмана займався виробництвом і ремонтом сільськогосподарської техніки. Винокурна, тютюнова, борошномельна галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини, поступово перебазовувались із сіл і містечок у міста. Бар і Гайсин випереджали у 1909 р. за обсягом виробленої продукції всі інші міста Поділля[53]. Щоправда вони випускали лише десяту частину продукції, яка вироблялась на підприємствах в Україні. На розвиток промисловості на Поділлі впливав політичний фактор, який визначався особливостями попереднього історичного розвитку. Виразність польських настроїв й неготовність цих земель лояльно ставитись до імперського центру спричинили затримку багатьох реформ, які відбувались в імперії. Серед мешканців міст і містечок Поділля значним був відсоток дрібних кустарів, ремісників, будівельників, сільськогосподарських робітників. Всього до 426 тисяч робітників різних категорій і тимчасових працівників. На початку 20 ст. певна увага надавалась організації охорони здоров'я, будівництву лікарень та аптек, розвитку освітньої мережі, що на теренах подільського регіону включала початкові, середні, а також професійні школи, які утримувались за рахунок держави, духовного відомства, міської влади, громадських та приватних

[51] У 1909 р. станцію «Могилів» Південно-Західної залізниці перейменували на «Могилів-Подільський», щоб уникнути збігу з назвою станції «Могилів» Ризько-Орловської залізниці (нині — м. Могилів, Білорусь).

[52] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 37.

[53] Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. — С. 123.

надходжень й коштів з оплати за навчання. Із введенням земського управління з'явився новий тип початкових навчальних закладів — нижчі ремісничі школи. У 1907 р. була відкрита Брацлавська нижча реміснича школа, яка мала три відділення: столярно-токарське, слюсарно-ковальське та чавуноливарне. Створювались середні навчальні заклади нового типу — реальні, технічні та комерційні училища. Центральне місце в системі освіти займали гімназії, яких на Поділлі протягом другої половини 19 ст. діяло лише дві чоловічі — у Кам'янці-Подільському та містечку Немирові Брацлавського повіту. У 1914 р. в губернії діяло 9 чоловічих і 13 жіночих гімназій у містах Балта (нині Одеської обл.), Бар, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Кам'янець-Подільський (нині Хмельницької обл.), Летичів, Могилів-Подільський, Проскурів (нині м. Хмельницький). Педагогічну освіту мешканці краю могли здобути в першій учительській семінарії, що у 1907 р. була відкрита в с. Потоки Вінницького повіту, та яку у 1910 р. перевели до Вінниці, а також у першому та єдиному на Поділлі учительському інституті, який почав діяти у 1912 р.[54]. Найважливіші події другої половини 19 — початку 20 ст. на теренах Вінниччини відзначені у пам'ятках тих часів: пам'ятні знаки в селах Андріївка і Лозова на честь скасування кріпосного права 1861 р., пам'ятний хрест на честь 900-річчя хрещення Русі в с. Політанка Шаргородського району, комплекс будівель чавуноливарного заводу початку 20 ст. у м. Хмільнику, земська аптека у м. Тульчині початку 20 ст., будинок земської лікарні в Новофастові Погребищенського району 1912 р., палац Ярошинського у Тиврові, маєток родини фон Мекк у Браїлові, приміщення синагоги в Плисковій, приміщення гімназії у Немирові, що діяла з 1838 р. На жаль, значна частина пам'яток була знищена у вихорі воєнних потрясінь 20 ст. На зламі століть пов'язали свою долю з подільським краєм визначні особистості того часу. Тут працювали й творили М. Коцюбинський, К. Стеценко, М. Леонтович, М. Старицький. У маєтку Вишня під Вінницею жив лікар із світовим визнанням М. Пирогов. Пам'ятки їх діяльності дбайливо зібрані в меморіальних та краєзнавчих музеях Вінниччини. Реформи в Російській імперії змінили розподіл земельних володінь. Напередодні Першої світової війни в Подільській губернії поміщики володіли 33,19 % землі, у державній власності було 6,6 %, заможні селянські господарства мали 15 %, а середняцькі та дрібні господарства утримували 45 % земельних ресурсів. На Поділлі кількість поміщицьких маєтків, що займали площу більше 500 десятин, була найбільшою серед губерній України — 820. Більшість (64 %) селянських господарств не мали ніякої худоби, а 60 % належного реманенту. Спроба провести аграрну реформу у 1906–10 рр. призвела до запровадження досить складної процедури придбання землі, а зріст населення зумовив зниження земельного наділу. В цей час середній розмір земельної ділянки складав 3,7 десятин на селянський двір, що активізувало дії влади з організації переселення селян на Далекий Схід і до Сибіру. За період з 1896 й до 1910 рр. з Поділля виїхало 76 452 мешканці. На початку 20 ст. загострилися соціальні протиріччя. Важкі умови й низька оплата праці, надмірний робочий день та беззахисність штовхали людей на боротьбу за свої права. У 1905 р. край був охоплений революційними подіями. Страйкували робітники залізниці і металообробних підприємств. На Поділлі їх кількість сягала до 30 тис. осіб. У жовтні 1905 р. у Жмеринці припинили роботу телеграфісти, 300 робітників депо, стрілочники і машиністи. Вони вимагали восьмигодинний робочий день, збільшення зарплати, державне

[54] Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. — С. 214, 219.

страхування службовців, запровадження виборної ради службовців, без згоди якої адміністрація не мала б права звільнити працівника, безплатного навчання дітей та впорядкування медичної допомоги. Подібно діяли працівники станцій і депо Гречани, Козятин, Шепетівка. Страйки й демонстрації робітників відбулись у Вінниці, Немирові, Могилеві. Поширеними були селянські акції непокори. Селяни розбирали хліб і сіно з панських маєтків, здійснювали порубки в поміщицьких лісах, виганяли на їх луки на випас свою худобу й вимагали розподілу поміщицької землі. Всього на Поділлі в період революційної активності відбулось 475 виступів селян. Проте, поступово революційні настрої пішли на спад. З початком Першої світової війни подільський край став прифронтовою зоною. Значна частина працездатного чоловічого населення була мобілізована до діючої армії. За час війни було мобілізовано до 50 % подільських селян й вилучено для потреб армії близько 40 % волів і коней, що призвело до скорочення посівних площ, зниження врожайності й занепаду тваринництва. Провіант, сировина й промислові вироби мобілізовувались для потреб російського воєнного відомства. В краї відбувались перебої з постачанням хліба для населення та зростали ціни на продовольство й товари широкого вжитку. У 1916 р. порівняно з 1914 р. ціни на продовольство зросли на 242 %, на товари широкого вжитку — на 213 %.

Війна істотно погіршила ситуацію й пришвидшила крах Російської імперії й відкрила шлях до відновлення історичної державності на етнічних землях українського народу. Лютнева революція 1917 р. в Росії, зречення царя, утворення Тимчасового уряду, а також жовтневий переворот більшовиків у Петрограді вплинули на ситуацію в українських землях, де розгорнувся національно-визвольний рух за незалежність. Розпочалася доба Української революції 1917–21 рр., стрижнем якої стали державотворчі прагнення українського народу. Як тилова база для Південно-Західного та Румунського фронтів Вінниця стала пристанищем для солдатів, які внаслідок розвалу фронту вдавались до заворушень, пограбувань та спалень господарств і маєтків. Стабілізувати ситуацію намагалась демократично обрана у серпні 1917 р. Вінницька міська дума, а також Рада громадських організацій, Подільська губернська українська рада. За активної участі свідомого українства на місцях створювались виконкоми повітових громадських організацій, волосні та сільські селянські комітети. Однак восени 1917 р. більшу підтримку, особливо серед військових, отримала Вінницька рада робітничих і солдатських депутатів, яка невдовзі стала іменуватись Радою робітничих і солдатських депутатів Поділля. Ради, що виникли як органи народовладдя, були перетворені більшовиками в інструмент їхньої диктатури. Більшовики формували загони червоної гвардії і намагались здійснити повстання з метою встановлення радянської влади. Їх виступи у жовтні — листопаді 1917 р. зазнали краху й влада на більшій частині Поділля перейшла до українських національних сил, які проводили активну державотворчу роботу. Важливою подією стало прийняття 7 листопада 1917 р. III Універсалу Центральної Ради, яким проголошувалось утворення Української Народної Республіки (УНР). Революційними подіями було охоплено все Поділля, на теренах якого діяли регулярні війська, відбувались військові операції, що призводило до неодноразової зміни влади. Тут працювали урядові структури УНР: вперше, у кінці листопада — грудні 1918 р. в ході антигетьманського повстання, очолюваного Директорією, вдруге — у лютому – березні 1919 р., після відступу з Києва і в останнє — у травні – червні 1920 р., після походу польської армії в Україну згідно з умовами Варшавського договору. До Вінниці було переведено головні

адміністративні установи й вона фактично стала політичним, промисловим, культурним центром Поділля. Протягом 1918–20 рр. територія краю була ареною кривавих боїв між військами УНР, ЗУНР, Добровольчої армії, Червоної армії, анархістських і партизанських загонів, формувань самооборони та військових підрозділів Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі і Румунії. Особливо хиткою була ситуація у прикордонних Могилівському, Ямпільському, Балтському та Ольгопільському повітах. Спокій на Поділлі намагались підтримувати військові частини Австро-Угорщини та Німеччини, однак «союзників» не цікавили питання української державності. Часті зміни політичної влади призводили до поглиблення економічної кризи. Край потерпав від червоного і білого терору, єврейських погромів, виснажливих реквізиції й пограбування. Відбувалось спустошення й занепад господарства, потерпало від злиднів населення Поділля, на теренах якого, за даними перепису 1920 р., залишилося 2725,3 тис. осіб. У Вінниці на той час мешкало майже 38 тис. жителі[55]. Але й за таких умов українська влада намагалась облаштувати культурне життя. То був час, коли українська культура отримала шанс на відродження. Яскравим проявом зростання національної свідомості українців була діяльність товариства «Просвіта», яке діяло в багатьох містах і селах Поділля. На сцені театру товариства «Просвіта» відомі професійні актори разом з місцевими артистами на початку 1919 р. демонстрували вистави: «Тарас Бульба», «Помста або загублена доля». Особливу увагу товариство надавало освітянській роботі й часто освітні проблеми обговорювались на сторінках щоденної газети «Шлях». За їх сприяння було створено Спілку вчителів-українок, а через книгарню Товариства поширювались книги «Історія України», «Читанка», «Сніп», «Буквар», «Ярина». У 1920 р. вінницька «Просвіта» проводила вечірні курси українознавства, організовувала різноманітні виставки, концерти, театральні вистави[56]. У важкі часи для української держави товариство «Просвіта» стало об'єднуючою силою поміж різноманітних партій і організацій та несло українське слово в маси. Про наявність високого українського театрального мистецтва свідчили вистави українських авторів: Б. Грінченка, Т. Шевченка, П. Мирного, О. Володського, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого у Вінницькому театрі. Вінницькі газети друкували твори українського поета — подолянина С. Руданського. На їх шпальтах своє художнє слово репрезентували нові автори В. Самійленко, О. Журлива, П. Гай. Місцеві органи української влади багато робили для утвердження української державності й для її захисту сприяли проведенню мобілізації військовозобов'язаних, а також зарахуванню добровольців до армії УНР. Під час перебування Військово-похідної канцелярії С. Петлюри у Вінниці в селах Якушинці, Зарванці, Стрижавка, Гавришівка, Малі Хутори, Лука-Мелешківська, Шкуринці, Медвеже Вушко, Шереметка проходив запис добровольців у курені й полки УНР[57]. Не маючи підтримки мирного населення, більшовики вдавалися до масових грабежів і розстрілів. Насильству піддавались ті, хто був оголошений «класовим ворогом» або звинувачувався в «контрреволюційній» діяльності. У травні 1919 р. червоноармійці вчинили

[55] Вінниця. Історичний нарис / Гол. ред. Подолинний А.М. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — С. 165.

[56] Яцюк О.С. Діяльність Товариства «Просвіта» в місті Вінниці у 1918–1920 рр. / О.С. Яцюк // Вінниці — 630. Матеріали І Вінницької науково-теоретичної конференції. 1363–1993. — Вінниця, 1993. — С. 70.

[57] Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції / Р.М. Круцик. — К. : Українська видавнича спілка, 2011. — С. 180.

розправу над мешканцями с. Багринівці Літинського повіту. 10 липня 1919 р. в містечку Пиків Вінницького повіту (нині — Калинівський район) співробітниками ВУЧК було вбито просвітянина, вчителя Старопиківської школи К. Римарчука. Під час чергового відступу більшовиків з Вінниці під натиском українських та польських військ у квітні 1920 р. керівництво Подільського губкому КП(б)У здійснило розстріли й намагалось ліквідувати, як вони вважали, місцеві керівні органи «контрреволюціонерів»[58]. Насильство та вбивство стали основними методами утвердження радянської влади на Поділлі. Україна не встояла у боротьбі з ворогом, захистити її незалежність не вдалося. Процес національного відродження був перерваний перемогою військ Червоної армії й утвердженням більшовицького окупаційного режиму на Наддніпрянщині та загарбанням західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною. 19 червня 1920 р. українська влада була змушена покинути Вінницю. Пам'ятними є славні перемоги українських вояків у боях під Жмеринкою та Вапняркою, березнева трагедія під Літином (1919 р.), події в районі Козятина, Гайсина, а також самовіддана боротьбу за визволення міст Вінниччини, зокрема Бершаді, Копайгорода, Крижополя, Могилів-Подільського, Мурафи, Мурованих Курилівців, Томашполя, Шаргорода, Ямполя від військ більшовицької Росії Третьою пішою дивізією армії УНР під командуванням О. Удовиченка, яка за проявлену вояками стійкість та хоробрість у боях за Вапнярський залізничний вузол у липн – серпні 1919 р. отримала почесну назву «Залізна». Вражає самовідданість вояків Дієвої армії УНР та Галицької армії під час походу на Київ влітку 1919 р. та Першого Зимового походу (6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р.), героїв Журавлівського повстання 1920 р. (Тульчинський район) та бою 10–13 листопада 1920 р. під Котюжанами і Снітковим (Мурованокуриловецький район), що став чи не останньою спробою збройним шляхом захистити незалежність України[59]. Опір більшовицькій владі продовжувався й у 1921–23 рр., на Поділлі пройшли повстання отаманів Гальчевського, Громового, Волинця, Заболотного, Кушніра, Лиха, Моргулі, Складаного, Солтиса, Хмари, Чуприни, Шепеля та інших ватажків. У цей час отаман Лихо (К. Боднарук) громив тили Червоної армії. Антирадянське повстання відбулось у Могилеві-Подільському. Селянські виступи проти більшовицької влади охопили Гайсинський, Барський, Літинський, Летичівський, Ольгопільський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський райони. Загалом на Поділлі діяло 203 повстанських загони[60]. Революція 1917–21 рр. була вершиною національно-визвольної боротьби й відродження нації та стала джерелом державницьких прагнень наступних поколінь українців, заклала традиції національного війська, сприяла утвердженню української мови, історії, культури та повернення із забуття національних символів: герба, прапора та гімну. Було започатковано процес формування модерної політичної нації й на міжнародній арені поставлене «українське питання» й продемонстровані шляхи його вирішення. Щоб закріпити окупацію українських земель більшовицькою владою тільки на Вінниччині протягом 1921–22 рр. було вбито 10 тисяч військо-

[58] Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область / Упоряд.: В.П. Лациба та ін. — Кн. 1. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. — С. 13.

[59] Тучинський В. Бій під Котюжанами: невідомі сторінки Української революції 1917–1921 рр. / В.А. Тучинський // Історичний калейдоскоп. — 2019. — № 2. — С. 12–15.

[60] Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції / Р.М. Круцик. — К. : Українсько видавнича спілка, 2011. — С. 185.

вих, політичних і культурних діячів[61]. Меморіальними знаками відзначено місця героїчних битв національних сил й поховання воїнів. Пам'ятками української революції на Вінниччині є Будинок Б. Львовича, де у 1920 р. розташовувалася Військово-похідна та Цивільна канцелярії С. Петлюри, та його перший в Україні пам'ятник (Вінниця, вул. С. Петлюри, 15); меморіальна дошка уряду УНР, що встановлена на будівлі колишнього готелю «Савой» (Вінниця, вул. Соборна, 48); меморіальна таблиця Начальній Команді Галицької Армії (Вінниця, вул. Соборна, 43); пам'ятний знак воякам Галицької Армії (Вінниця, площа В. Стуса); меморіальна дошка на честь сотника армії УНР С. Якерсона (Вінниця, вул. Соборна, 87); пам'ятники видатному українському історику, політичному та громадському діячеві, голові Центральної Ради УНР М. Грушевському (у Козятині та Барі); пам'ятний знак на честь воїнів Галицької армії (у Тиврові); братська могила з хрестом на кургані воїнів Чорноморського коша армії УНР та меморіальна дошка підполковнику армії УНР, видатному досліднику та геральдисту М. Битинському (Літин); меморіальна дошка генералові Я. Гандзюку (с. Багринівці Літинського району); меморіальна дошка на честь переможної битви 26–31 липня 1919 р. Третьої дивізії УНР з більшовиками (Вапнярка); могила капелана Галицької армії отця Я. Фещака (Чечельник); поховання бійців армії УНР (с. Кукавка Могилів-Подільського району). На честь вояків 7-го Синього полку (Синьожупанників) Третьої дивізії Армі УНР, які відзначилися в боях на Вінниччині у липні 1919 р., с. Петровське Шаргородського району у 2016 р. перейменували у Синьожупанники. У с. Маяки Тульчинського району у 2019 р. встановили пам'ятний знак на честь борців проти більшовицької окупації під час Журавлівського повстання, на меморіальній дошці якого представлено стилізоване зображення козака та напис «Борцям за волю України та її нинішнім захисникам». В історії Вінниччини закарбовані імена військових керівників, політичних і громадських лідерів, які діяли на теренах краю, що репрезентовані у книзі-довіднику «Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки»[62].

На початку 1920 р. радянська влада перемогла, а її «воєнний комунізм» набув в Україні своєї системної довершеності. Україна стала своєрідним плацдармом для випробування і вдосконалення комуністичної системи. Невдачею закінчилися спроба просуватися непівським курсом та період впровадження політики українізації у сфері культурного будівництва й народної освіти. Українці отримали владу, яка своїм основним знаряддям зробила політику терору й страху, адже в більшовицькій партії перемогли сили, що відстоювали ідею збереження диктатури в економічному й політичному житті. З 1921 р. на Поділлі утверджувалась радянська влада й було проведено вибори до Вінницької міської, сільських та повітових Рад, на рішення яких монопольний вплив мала комуністична партія. Діяльність радянської влади на теренах краю в 1920–30-х рр. характеризувалася встановленням жорсткої адміністративно-командної системи. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії» повіти були ліквідовані, а натомість утворено 6 округів: Вінницький, Гайсинський, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський. У 1925 р. було ліквідовано Подільську губернію, що існувала з 1793 р.

[61] Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 роках / ред., упоряд.: Є. Сверстюк, О. Скоп. — К., 1994. — С. 196.

[62] Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки : біогр. довід. / уклад. Т.Р. Кароєва, відп. за вип. Ю.А. Зінько ; Вінниц. ОДА, Вінниц. обл. рада, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. — Вінниця, 2019. — 320 с.

В липні 1930 р. округи ліквідували і був здійснений перехід на районну систему управління. У лютому 1932 р. була створена Вінницька область, до складу якої увійшли 69 районів сучасних Вінницької, Хмельницької та частини Житомирської областей[63]. Площа області складала 53,4 тис. кв. км, населення — 5206 тис. осіб. У 1937 р. з утворенням Кам'янець-Подільської та Житомирської областей до них відійшла частина районів Вінницької. До складу Вінницької області входили 2 міськради обласного підпорядкування (Вінницька і Могилів-Подільська) та 42 райони[64]. Система з централізації управління сприяла запровадженню політики комуністичного штурму та використання надзвичайних заходів для прискореного розвитку народного господарства. У СРСР запланували провести індустріалізацію за декілька років, вилучивши більшість необхідних матеріальних та фінансових ресурсів у населення країни. Великі завдання ставились перед Вінницькою областю, де знаходилось 14,2 % промислових підприємств України, які виробляли 6 % промислової продукції. Значні надії покладались на цукрову галузь області. У 1932 р. створений у Вінниці цукротрест об'єднав усі 54 цукрові заводи області, які виробляли 25 % цукру тодішнього СРСР[65]. Індустріальна гонка й збудована в першій п'ятирічці командна економіка призвели до зубожіння населення, розгортання перманентних політичних репресій та голодоморів, які стають невід'ємною частиною здійснення сталінської революції «згори» — індустріалізації та колективізації. Селяни-власники витіснялись і створювались колективні господарства з повним або частковим відчуженням селянської власності, за якими закріпився термін «колгосп». Колективізатори в масовому порядку забирали у селян корів, дрібну худобу, домашню птицю, сільськогосподарський реманент для потреб колективного господарства. Колгоспник міг розраховувати хіба-що на невелику присадибну ділянку. Обов'язковими були поставки колгоспної продукції державі, а щоб колгоспники не могли вільно продавати хліб, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили. Був порушений споконвічний устрій селянського життя, що породило кризу сільськогосподарського виробництва. Селяни намагались чинити супротив «військово-комуністичній» хлібозаготівельній політиці й більшовицькому аграрному курсу влади. Нова хвиля збройних повстань та стихійних виступів розгорілась у 1928–32 рр. й була ще потужнішою, ніж у 1918–24 рр. У 13 районах Вінницького округу налічувалося 416 сіл, де в березні 1930 р. селяни активно виступали проти колективізації. У Тульчинському і Могилівському округах до середини березня 1930 р. виступи досягли найбільших розмірів і гостроти й охопили 282 села. Повсталі намагались захистити українське населення від терору та унеможливити грабіжницьке вивезення з української території продовольства. 19 березня 1930 р. С. Косіор відзвітував Й. Сталіну про те, що оперативні групи ОГПУ, застосовуючи кулемети, а в окремих випадках гармати, зуміли «упокорити» Україну[66]. Селяни позбавлялись волі, засуджувались до примусової праці чи штрафу подвійного розміру невиплачених платежів та повної конфіска-

[63] Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область / Упоряд.: В.П. Лациба та ін. — Кн. 1. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. — С. 11.

[64] Кількість районів у складі Вінницької області часто змінювалась. У 1938 р. їх було 42, у 1946 р. — 44, у 1960 р. — 32, у 1965 — 19, у 1979 р. — 25, від 1990 — 27 районів.

[65] Вінниця. Історичний нарис / Гол. ред. Подолинний А.М. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — С. 180.

[66] Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції / Р.М. Круцик. — К. : Українська видавнича спілка, 2011. — С. 6.

ції майна. Тільки у Бершадському районі з 1 жовтня 1930 р. по 20 березня 1931 р. було засуджено більше 100 селян[67]. Під час державних хлібозаготівель у колгоспників та одноосібників вилучали увесь хліб, включаючи посівний фонд і харчові запаси, а згодом почалася «заготівля» всього виявленого у селян продовольства. Запроваджувався терор голодом, щоб покарати за «куркульський саботаж» хлібозаготівель та змусити селян відмовитись від землі й сумлінно працювати на державу в колгоспі. Країною прокотився голод, що був значно масштабніший ніж у 1921–23 рр., коли більшовицька партія проводила політику продрозкладки й вилучала до 90 % вирощеного врожаю. Нереальні плани хлібозаготівель з урожаю 1931 і 1932 рр. залишили селян не тільки без зерна, а й взагалі без продовольства. Тільки за офіційними даними у травні 1933 р. на Поділлі голод охопив 38 районів, 431 сільраду, 26 895 господарств. У Вінницькій області в тогочасних адміністративних межах померло від голоду від 781 574 до 1 127 761 осіб[68]. За відомостями дослідника голодомору В. Петренка у тодішній Вінницькій області з лютого 1932 р. по травень — грудень 1934 р. кількість мешканців зменшилась на 998 908 осіб, тобто майже один мільйон життів забрав штучний Голодомор — це 20 % населення, або кожен п'ятий житель краю[69]. Голодомором знищувалося селянство, яке було основою існування української нації. Жертви голоду свідчать про геноцид українського народу. Терор голодом був підсилений політичними репресіями. На Вінниччині під найбільший удар потрапили селяни, яких звинувачували у саботажі колгоспного будівництва, господарському шкідництві, приховуванні хліба, провокуванні голоду, а також нацменшини — поляки, євреї, румуни, німці, чехи та інші народи, що впродовж віків разом з українцями мешкали на теренах Поділля. Часто приналежність до певної етнічної групи ставала приводом для арешту. З огляду на прикордонний статус Вінниччини вони переважно звинувачувались у «буржуазному націоналізмі», «іноземному шпигунстві», «контрреволюційній діяльності», диверсіях, підготовці повстань і заколотів. Таким чином радянсько-більшовицький режим сортував людей за принципом — «хто не з нами, той проти нас». Чимало мешканців Вінниччини репресовано у 1937–38 рр. у період так званого «великого терору», початок якого поклало рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». ЦК ВКП(б) вимагало у п'ятиденний строк подати до ЦК склад «трійок», а також кількість осіб, що підлягали розстрілу чи засланню. Ліміт виділений для Вінницької області передбачав арешт 4000 осіб, але керівництво НКВС Вінницької області даний ліміт довело до 6300 осіб, пояснюючи це тим, що Вінниччина — прикордонна область і тут багато «контрреволюційних елементів». За вироком обласного позасудового органу розстріляли 1592 особи. За неповними даними, на Вінниччині лише двійкою та вищою трійкою було засуджено понад 19 тисяч осіб, з них до розстрілу понад 16 тисяч[70]. Цей період в історії зафіксовано у пам'ятних знаках жертвам голодоморів, політичних репресій, які встановлені майже у всіх містах

[67] ДАВіО, ф. п-39, оп. 1, спр. 100, арк. 32.

[68] Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Вінницька область / Упоряд.: В.П. Лациба та ін. — Кн. 1. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. — С. 39.

[69] Петренко В.І. Більшовицька влада і українське селянство у 20-х — 30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля.) / В.І. Петренко. — Вінниця : ДП «ДКФ». — 2008. — С. 292.

[70] Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область / Упоряд.: В.П. Лациба та ін. — Кн. 1. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. — С. 47.

і селах Вінниччини. У 2005 р. у Вінниці відбулося відкриття двох пам'ятних знаків на місцях масових захоронень жертв сталінських репресій у 1937–38 рр. На знак вшанування пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій 20 ст. на центральній площі Бара у 2005 р. відкрито пам'ятний знак[71]. Знаки-хрести на братських могилах безвинно замордованих голодом встановлено у більшості сіл області. У період масових репресій постраждало чимало науковців, краєзнавців, музейників, пам'яткоохоронців. Відбувалось нищення одних і тиражування інших пам'ятників. Бралися на облік пам'ятки, які пов'язувались з діяльністю більшовицької партії, «Жовтневою революцією», громадянською війною. Нищились церковні пам'ятки й відбувалося масове закриття культових споруд та вилучення майна, що призначалось для здійснення релігійних обрядів. Зняті з обліку культові споруди передавались для господарських потреб. Все ж зусиллями пам'яткоохоронців і краєзнавців у роки занепаду національно-культурного будівництва було зроблено все можливе для вивчення й увічнення, охорони і збереження національних святинь. На Вінниччині, наприклад, створено меморіальний комплекс на честь видатного земляка академіка, президента ВУАН Д.К. Заболотного. Село Чоботарка Крижопільського району, де він народився, було перейменоване у Заболотне, а родинна садиба оголошена заповідником республіканського значення. Суперечливі й трагічні 1930-ті рр. завершувались у тривожному очікуванні війни, адже нездоланні суперечності розділяли СРСР і Німеччину. Підписанням 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад Сталін і Гітлер розподілили сфери впливу, а СРСР розширив територіальні межі майже до імперських кордонів 1913 р. На прикордонній Вінниччині будувались довготривалі оборонні точки й споруди «Лінії Сталіна», що входили до Могилів-Ямпільського від Ямполя до Могилева-Подільського та Летичівського від Летичева до Бару і Хмільника укріплених районів. Протяжність Могилів-Ямпільського укріпрайону сягала 215 км, де було споруджено 258 довготривалих вогневих споруд (ДВС) — 240 кулеметних та 18 артилерійських дотів, боєкомплект яких складався з 36 гармат і 698 кулеметів[72]. Залишки оборонних споруд 1930-х рр. збереглися у Могилеві-Подільському (ДВС № 112), а також у Хмільнику, де розташована ДВС № 758, в якій перебував командний пункт 1-го батальйонного району оборони Летичівського укріпленого району та ДВС № 759, що використовувалась як склад. Для зустрічі ворога були збудовані ДВС біля Ялтушкова, Верхівки та Лядови Барського району. У Вінниця на крутому гранітному правому березі Південного Бугу (нині територія Військово-медичного центру) розташований підземний командний пункт штабу Південного фронту.

Все ж належно підготуватись для боротьби з ворогом на своїй території радянське керівництво не зуміло. 22 червня 1941 р. західні кордони СРСР атакували війська нацистської Німеччини. Вінницька область, яка входила до складу Київського особливого військового округу, стала прифронтовою. На її території було зосереджено понад 40 % особового складу військ, гармат і мінометів, бойових літаків та 58 % танків. Але командування Червоної армії цю військову силу

[71] Ремінний В.С. Голодомор на Барській землі: причини, наслідки, свідчення очевидців : збірник краєзнавчих матеріалів / В.С. Ремінний, Л.О. Ремінна. — Бар : РВВ БГПК ім. М. Грушевського, 2016. — С. 19.

[72] Владимирський О.І., Войтович В.В. До історії Могилів-Ямпільського укріпленого району / О.І. Владимирський, В.В. Войтович // Вінниччина: минуле та сьогодення : Краєзнавчі дослідження. — Вінниця, 2014. — С. 142.

не змогло мобілізувати для відсічі ворогу й на початку війни діюча армія зазнали значних втрат. У прикордонній Вінниччині розпочались мобілізаційні заходи. Тисячі мешканців краю взяли участь у будівництві укріплень, записувались до загонів протиповітряної оборони та винищувальних батальйонів, надавали допомогу постраждалим у боях воїнам-захисникам. За перший місяць війни до діючої армії було мобілізовано 136,8 тис. жителів області. На Вінниччині 23 червня 1941 р. відбувалися перші повітряні бої з ворогом. Оборону на території краю тримали бійці Південно-Західного і Південного фронтів. 7 липня 1941 р. нацистські війська вступили на територію області. Важкі бої відбувались в районі Козятина й Погребища, ворог захопив Бар, Жмеринку, Вінницю. Дещо призупинили просування ворожих військ контрудари радянських частин у районі населених пунктів Оратів – Животів – Монастирище, а також на лінії Гайсин — Ладижин. Наприкінці липня 1941 р. територія Вінницької області була загарбана й поділена між двома державами-окупантами — Німеччиною і Румунією. Південні і південно-західні райони по лінії річці Лядовій (від Дністра — с. Примощаниця — східніше м. Бар — і далі по річках Рів і Південний Буг) були включені до «Трансністрії» (Задністров'я). Решта території області підлягала рейхскомісаріату «Україна» з включенням до генеральних округів «Житомир» і «Волинь-Поділля». На загарбаній території був встановлений новий, нацистський колоніальний окупаційний режим, метою якого було економічне пограбування та онімечення й румунізація місцевого населення, для якого насильство стало трагічною складовою повсякдення. Суворість нацистського окупаційного режиму визначалась наявністю ставки А. Гітлера «Вервольф» (біля с. Коло-Михайлівки) та ставки Г. Герінга «Штайнбрух» (у Черепашинецькому лісі, біля станції Гулівці Калинівського району), а також ряду вищих військових установ та аеродрому в Калинівці. Поринути у вир подій тієї війни допомагають пам'ятки, які сконцентровані у історико-меморіальному комплексі пам'яті жертв нацизму, створеному у 2011 р. на території колишньої ставки «Вервольф» (нині смт Стрижавка Вінницького району). Три залізобетонні бункери, залишки басейну та документальні матеріали, що представлені в музеї та на інформаційних стендах на території комплексу розповідають про жахи окупації, трагічну долю військовополонених і громадян окупованих нацистами країн, які будували ставку. Частина з них свій останній притулок знайшли у братській могилі неподалік від ставки, по інший бік шосе Вінниця – Житомир. Окупанти створили в області 125 гетто, 6 таборів примусової праці, трудовий табір, тюрму та 18 таборів для військовополонених: 15 — в зоні німецької окупації, 3 — румунської. Найбільші розташовувались у Вінниці, Жмеринці, Гнівані, Літині, де загинуло майже 46 тис. військовополонених. У Вінниці протягом 1941–44 рр. у таборі військовополонених «Шталаг № 329» тривалий період утримувалось понад 10 тисяч в'язнів[73]. На місці колишнього табору встановлений пам'ятник. На Вінниччині відбувалось масове знищення мирних жителів. 19 вересня 1941 р. та 16 квітня 1942 р. нацисти здійснили масові облави на жителів Вінниці й всіх схоплених близько 25 тис. осіб було розстріляно у П'ятничанському лісі. 7 листопада 1941 р. у Немирові знищено 2,68 тис. осіб, 12 листопада 1941 р. у Новій Прилуці колишнього Турбівського району — 2,5 тис. осіб, 12–14 грудня 1941 р. у с. Польове Дашівського району — 1,96 тис. осіб, Літині —

[73] Забуті жертви. Вінниччина в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. : Зб. документів / Упоряд.: П.М. Кравченко, О.А. Мельничук, Т.В. Пастушенко. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. — С. 9.

майже 2,0 тис. осіб, 9 та 16 січня 1942 р. у Хмільнику — 7,04 тис. осіб, 21 серпня 1942 р. у Мурованих Курилівцях — 2,31 тис. осіб[74]. У Вінниці нацисти розстріляли, заморили голодом і методами введенням отруйних речовин здійснили масові вбивства беззахисних пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. З 1720 хворих, які перебували в липні 1941 р. в лікарні, на 14 лютого 1944 р. в живих залишилось 50 осіб[75]. Під час окупації розстріляно й замордовано більше 200 тисяч вінничан[76]. Винищення загрожувало єврейському населенню, яке переважно знаходилося у гетто, де разом з місцевими мешканцями перебувало тисячі депортованих з Бессарабії та Буковини. У Вінницькому гетто було близько 5 тис. євреїв. На початку червня 1942 р. вбито понад 400 євреїв з Вахнівки Липовецького району. Поблизу Чукова (нині Немирівський район) нацисти у січні 1942 р. знищили 306, а у березні 1942 р. 200 євреїв в'язнів Чуківського трудового табору, відомого під назвою «Транзитний шлях IV». У Плисківському гетто у 1941–43 рр. нацисти розстріляли євреїв-жителів Плискова (нині Погребищенський район), Спичинців, Дзюнькова та Скоморошків. Понад 500 дітей, жінок і чоловіків із Самгородка (Козятинський район) та навколишніх сіл було вбито тому, що вони були євреями. Сотні єврейських життів забрали нацисти під час розстрілів у містах Іллінці, Хмільник, Липовець. На території сучасної України знаходяться близько 2 тис. місць масових розстрілів[77]. Загалом у 1941–44 рр. понад 1,55 млн. євреїв, які проживали на території України, загинули внаслідок керованої нацистською Німеччиною політики знищення єврейського народу[78]. Про жертв Голокосту нагадують пам'ятні конструкції, які облаштовані в місцях загибелі людей. На пам'ятному знаку жертвам нацистських репресій неподалік Липовця викарбовано напис: «Вічна та світла пам'ять євреям жителям містечка Липовець, навколишніх сіл, розстріляних німецькими окупантами та їхніми спільниками. На цьому полі вбито понад 1000 жінок та чоловіків, літніх людей, дітей. Нехай їхні душі будуть зав'язані у вузол вічного життя». Пам'ятні знаки жертвам нацистських концтаборів і гетто встановлено у Вінниці, Бершаді, Могилеві-Подільському, Літині. У 2019 р. в рамках здійснення міжнародного проекту «Захистимо пам'ять» здійснювалось облаштування знехтуваних та забутих масових поховань євреїв та ромів. Облаштовані Меморіали убитим євреям у Чукові (Немирівський район), Плискові (Погребищенський район), Самгородку (Козятинський район), Вахнівці, Липовці (Липовецький район) та інших місцях загибелі людей. У роки нацистської окупації здійснювався вивіз населення на роботу до Німеччини. На Поділлі старт «вербувальної» кампанії припав на початок 1942 р. Місцеві жителі отримували спеціальні повістки з повідомленням про трудову мобілізацію. Окупаційна влада нав'язувала людям так звані «зобов'язання», підписавши які, громадянин вважався таким, що їде до Ні-

[74] Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — С. 24.

[75] Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Автори-укладачі: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. — К. : Видавець В. Захаренко, 2018. — С. 47.

[76] Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 260.

[77] Брандон Р. Липовець: життя та загибель єврейської громади / Український центр вивчення історії Голокосту. — К., 2019. — С. 4.

[78] Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Автори-укладачі: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. — К. : Видавець В. Захаренко, 2018. — С. 41.

меччини за власним бажанням. Застосовуючи репресивні заходи та залучаючи для виконання планів мобілізації робочої сили армію, до Райху було депортовано 78 650 мешканців Вінниччини з окупованих нацистами територій, і 1388 осіб з території включеної до Трансністрії[79]. Місцеві жителі демонстрували непокору новій владі, допомагали партизанам і підпільникам, йшли в партизанські загони. Щоправда, на початковому етапі війни партизанський рух був представлений невеликими загонами, які не завдавали значної шкоди окупантам. Партизанський рух на теренах краю активізувався у 1943 р. Помітною була діяльність партизанських загонів і груп у Гайсинському, Іллінецькому, Жмеринському, Калинівському, Літинському, Козятинському, Ямпільському районах. Загалом на Вінниччині діяло 6 з'єднань, 36 загонів та 8 окремих груп, до складу яких входило понад 19 тисяч партизанів. Найвідомішими керівниками підпілля на Вінниччині були І. Бевз, П. Волинець. Активним членом Вінницької підпільної організації була уродженка Тиврова Л. Ратушна. Діяло підпілля у Гайсинському, Дашівському, Жмеринському, Козятинському, Немирівському, Турбівському, Погребищенському, Теплицькому та інших районах. Боротьбу з окупантами вели молодіжні групи на чолі з П. Мельником, О. Ткаченком, І. Войцехівським та іншими. Всього на Вінниччині у період окупації було 211 підпільних організацій і груп. Вони поширювали листівки, збирали розвідувальні дані, влаштовували диверсії[80]. На Східному Поділлі діяли й українські партизанські формування. Підрозділ Української повстанської армії (УПА) стояв під Мурафою (нині Шаргородський район), де мав кілька боїв з окупантами й уклав угоду з червоними партизанами про спільні дії проти окупантів. Представники націоналістичних українських сил у 1941 р. на Вінниччині вели й легальну роботу. Тут діяли Організація Українських Націоналістів, «Союз українського націоналістичного студентства», «Союз українських вчителів», громадські організації, які проводили культурно-освітню роботу й займались вихованням молоді у Національно-патріотичному дусі. Однак окупанти не збиралися відновлювати самостійної України. Весною 1943 р. після розгрому нацистами українських патріотичних організацій, частина з них влилась в ряди УПА, які боролись з нацистами, а після їх вигнання з українських земель — із загонами НКВС. Загін УПА під проводом О. Грабця («Батько»), повернувшись на Вінниччину після рейду на Західну Україну, де проводив бої з гітлерівцями, продовжував вести кровопролитні бої з НКВС. 10 червня 1944 р. вдалось оточити підрозділ «Батька» поблизу с. Микулинці Літинського району. У нерівному бою з 189 бійцями батальйону НКВС 20 повстанців зазнали поразки, «Батько» загинув. Тіло О. Грабця поховано в Літині, проте місце поховання невідоме. На місці бою нині встановлено пам'ятний хрест[81]. Бої за визволення Вінниччини від нацистських військ з 28 грудня 1943 р. до кінця березня 1944 р. вели війська 1-го і 2-го Українських фронтів. Радінформбюро в оперативному зведенні за 29 грудня 1943 р. повідомило про визволення

[79] Гальчак С.Д. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945) : Монографія / С.Д. Гальчак. — Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. — С. 228; У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. — Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. — С. 70.

[80] Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — С. 54.

[81] Кравець М.М., Зінько Ю.А. Легендарний командир УПА Омелян Грабець «Батько» / М.М. Кравець, Ю.А. Зінько // Вінниччина: минуле та сьогодення : Краєзнавчі дослідження. — Вінниця : ДП ДКФ, 2005. — С. 198.

Козятина. Були звільнені Погребище, Липовець та ряд інших населених пунктів області. 10 січня 1944 р. танкісти 8-го механізованого корпусу форсували Південний Буг і прорвалися до Жмеринки, а 11-й танковий корпус зайняв станцію Яришівку й перерізав залізницю на ділянці Вінниця — Жмеринка. Внаслідок контрнаступу ворожої армії окремі населені пункти Іллінецького, Липовецького, Немирівського, Оратівського районів переходили з рук до рук по декілька разів. Лише в кінці січня 1944 р. фронт на Вінниччині стабілізувався, а в березні 1944 р. в ході Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської наступальної операції 1-го та 2-го Українських фронтів розпочалось остаточне звільнення території області. 16 березня визволили залізничну станцію Вапнярка, 19 березня — Могилів-Подільський, 20 березня — Вінницю і Жмеринку, 25 березня Муровані Курилівці, а 26 березня ворожі війська залишили Вінницьку область. Вінниччину звільняли до 500 тис. бійців 6 загальновійськових, 5 танкових та 2 повітряних армій. Військові з'єднання і частини за звільнення окремих міст області були нагороджені орденами, а 11-ти з них присвоєно почесні назви «Вінницьких», 4 — «Вапнярських», 4 — «Жмеринських» та 7 — «Дністровських». Відомі імена 125 воїнів сухопутних військ, які за ратні подвиги під час звільнення області були удостоєні звання Героя Радянського Союзу[82]. Ворог покинув українську землю, завдавши важких втрат у людському вимірі й в оцінці господарських ресурсів. Заліковувала рани Вінниччина. Під час окупації загарбники знищили 169,26 тис. мирних жителів, а із замордованими у вінницьких концтаборах військовополоненими мартиролог жертв становить понад 205 тисяч осіб. Майже 78,7 тис. мешканців області нацисти вивезли на примусові роботи до Німеччини. Великими були обсяги матеріальних втрат, які за тодішніми розрахунками сягали 24 млрд. крб.[83]. Символом боротьби українців за волю, за життя, за свою гідність у роки Другої світової війни є 1,5 тис. пам'яток, що розміщені на Вінниччині. Це — меморіальні комплекси, пам'ятники й пам'ятні знаки, братські могили військових, поховання жертв нацистського режиму. З них: 515 — братські та одиночні могили воїнів Червоної армії, 43 — братські могили жертв нацизму та 985 пам'ятників загиблим воїнам-землякам. Серед них: Меморіал Слави, Меморіал Визволення, пам'ятник Герою Радянського Союзу І. Бевзу, пам'ятник Герою Радянського Союзу Л. Ратушній, пам'ятник військовополоненим на території табору «Шталаг № 329» у м. Вінниці; братська могила радянських воїнів (с. Балабанівка Оратівського району); братська могила партизанів (с. Шабельня Іллінецького району); пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу І. Бойку (с. Жорнище Іллінецького району); братські могили партизанів, підпільників і мирних громадян (м. Гайсин); пам'ятник партизанам (м. Калинівка); братська могила військовополонених (смт Стрижавка); Меморіал Слави (м. Хмільник); пам'ятник Герою Радянського Союзу В. Порику (с. Порик Хмільницького району); Меморіал Слави (смт Тиврів); пам'ятник воїнам-визволителям (м. Козятин); братська могила захисників ДВС № 112 та пам'ятник на честь форсування річки Дністер військами 6-ї танкової армії (м. Могилів-Подільський); пам'ятник старості села О. Маринюку (с. Високе Томашпільського району); пам'ятний знак спаленому

[82] Бранько Я.А. Маловідомі сторінки історії визволення Вінниччини в 1943–1944 роках / Я.А. Бранько // Вінниччина: минуле та сьогодення : Краєзнавчі дослідження. — Вінниця : ДП ДКФ, 2005. — С. 195.

[83] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) : Монографія / 3-є вид., доповн., перероб / С.Д. Гальчак. — Вінниця : Консоль, 2010. — С. 396.

селу (с. Бруслинів, с. Пеньківка, с. Уладівка Літинського району, с. Мітлинці Гайсинського району) та інші. Увічнює пам'ять про події війни військова техніка тих часів: пам'ятник (танк Т-34) воїнам-визволителям встановлено у Козятині, Липовці, Жмеринці, Гнівані, Могилеві-Подільському; пам'ятник танк (ІС-2) воїнам-визволителям у Мурованих Курилівцях та у Погребищі; пам'ятник (САУ-100) воїнам-визволителям у Томашполі; пам'ятник (ІСУ-152) воїнам-визволителям в Уланові Хмільницького району та Ямполі. Вони є символом самовідданої боротьби вінничан з нацистськими загарбниками. На Вінниччині вшановується пам'ять борців за незалежність України, що боролись у лавах ОУН-УПА. Пам'ятні знаки встановлено неподалік с. Требухи на місці загибелі сотні ОУН-УПА на чолі із сотником «Шуляком» 5 червня 1944 р. та у с. Микулинці Літинського району 10 червня 1944 р. на місці загибелі командира УПА «Південь», полковника О. Грабця, меморіальна дошка якому розміщена й у смт Літин. У Дашеві Іллінецького району встановлено меморіальну дошку-барельєф на честь діяча ОУН(б), учасника національно-визвольної боротьби під час Другої світової війни, підполковника УПА Й.І. Позичанюка.

Після завершення найбільш кровопролитної в історії людства Другої світової війни в Україну повернувся радянський режим, який взявся відновлювати старі порядки. Люди марно сподівались, що завдяки здобутій перемозі держава більше дбатиме про налагодження мирного життя й добробут населення. У Сталіна на першому плані було переозброєння армії і насамперед створення ракетно-ядерної зброї. Все ж у країні відбувалось поступове відродження міст і сіл, відновлення промисловості й сільського господарства. На кінець 1940-х рр. на Вінниччині відновили роботу більшість довоєнних підприємств, 130 з них у 1947 р. працювали на повну потужність. Скрутним залишалось становище подільського села. Очевидною була економічна невигідність пануючої в сільському господарстві колгоспної системи. Техніки було обмаль, а землю орали коровами. У 1946 р. на Вінниччині у весняній посівній кампанії використовували 110 тис. корів[84]. Неякісний обробіток землі й посуха 1946 р. викликали неврожай. Однак сталінська влада продовжувала викачувати хліб з колгоспів довоєнними методами, вилучаючи майже всі можливі ресурси, що призвело до голоду у 1946–47 рр. Колгоспники були фактично безправними кріпаками, які не могли залишити село й знайти роботу в місті чи вільно поїхати вчитися. Така система підневільного становища колгоспників зберігалася до кінця 1950-х рр. Певні зміни в житті українського народу відбулись у часи «хрущовської відлиги», коли проходили процеси десталінізації й зроблена спроба тоталітарну радянську систему перетворити на більш життєздатний суспільний організм. Здійснювалася реконструкція і переоснащення працюючих підприємств та будувалися нові, що викликало гостру потребу у спеціалістах та прискорило урбанізаційні процеси. Розбудовувалися нові галузі промисловості й будувались заводи, фабрики й комбінати, які стали пам'ятками виробничої і трудової діяльності вінничан перших післявоєнних десятиліть. У Вінниці споруджено заводи інструментальний, радіоламповий, радіотехнічної апаратури, підшипниковий. Зросли потужності хімічного комбінату, електротехнічного, інструментального заводів. В районах області розгортали роботу машинобудівні заводи, підприємства з випуску електрообладнання, заводи будівельної індустрії. Успішно працювали Барський, Калинівський, Могилів-Подільський машинобудівні заводи, Глуховецький каоліновий комбінат, Калинівський

[84] Зінченко А. Наш край — Поділля. Навчальний посібник для школи / А.Л. Зінченко. — Вінниця, 1992. — С. 85.

деревостружковий комбінат, каменедробильні заводи у Гнівані, Стрижавці, Ладижині, Черепашинцях та близько 150 цегельних заводів. Були переоснащені 32 цукрові заводи з 38[85]. У 1970 р. відбувся пуск першого блоку Ладижинської ДРЕС. Десталінізація другої половини 1950-х — початку 1960-х рр. сприяла перегляду справ репресованих, 58 % яких були реабілітовані. З місць ув'язнення поверталися тисячі засуджених. За період з 1955 р. до квітня 1956 р. у Вороновицький район повернулось 56 осіб, у Калинівський район за 1955 р. — перший квартал 1956 р. — 74 ув'язнених, Тиврівський — за період з 1948 р. — 427 осіб (з них у 1955 р. — 108 осіб, в 1956 р. — 19 осіб)[86]. Подібно було в інших районах області. Серед реабілітованих були педагоги, агрономи, колгоспники, багато з яких реабілітовані посмертно. Про непослідовність реабілітації свідчить те, що поза цим процесом залишились майже всі ті, хто був пов'язаний із звинуваченням у «націоналізмі», кого відносили до прихильників і членів ОУН-УПА. Більше того, процес реабілітація жертв сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. Адже реабілітація дала право на життя новим думкам, відмінним від офіційних. Змінювалась свідомість післявоєнного покоління, яке потребувало більшої свободи та інформованості. Тому вище політичне керівництво країни стало на шлях протидії опозиційним настроям населення, викликаним десталінізацією радянського суспільства. Розгорнулась боротьба «з ворожими проявами антирадянських елементів» та з'явились засуджені «за державні злочини» й «за антирадянську агітацію і пропаганду». Для більшої централізації системи управління проводились адміністративно-територіальні зміни. На Вінниччині у березні 1946 р. був утворений Джуринський район. В січні 1954 р. передано до складу новоутвореної Черкаської області Монастирищенський район. Протягом 1957–59 і 1962 рр. були ліквідовані Брацлавський, Вороновицький, Дашівський, Джулинський, Джуринський, Комсомольський, Копайгородський, Ободівський, Ольгопільський, Плисківський, Самгородоцький, Ситковецький, Станіславчицький, Турбівський, Уланівський, Чернівецький, Шпиківський, Яришівський райони, а решту районів укрупнено до 13. У 1965–66 рр. було відновлено 12 районів, у 1979 р. — один, у 1987 р. ще один. Низькоефективною залишалась економіка країни. Поліпшити економічну ситуацію намагалися шляхом технічного переоснащення підприємств та збільшенням надходження техніки для сільського господарства. У 1970 р. 628 колгоспів Вінниччини мали у своєму розпорядженні 14 тис. тракторів, 4,8 тис. зернових комбайнів, 9,2 тис. вантажних автомобілів. Цієї кількості сільськогосподарської техніки колгоспам та радгоспам не вистачало, у зв'язку із значним скороченням сільського населення, яке заохочували їхати до міста та працювати на промислових підприємствах чи шахтах Донбасу. У повоєнні роки сталінське керівництво продовжувало політику примусового переселення українців. Восени 1947 р. розпочалось втілення задуму щодо переселення до Сибіру до 150 тисяч осіб. У 1950–80-ті рр. до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися адреси нових поселень, куди мобілізовували мешканців українських земель для роботи на радянських новобудовах. Перепис 1989 р. показав, що у Приморському краї проживало 185 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2 % населення, в Магаданській області — 15,4 %,

[85] Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 60.

[86] Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область / Упоряд.: В.П. Лациба та ін. — Кн. 1. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. — С. 69.

в Кустанайській — 14,6 %. 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. — у Тюменській області[87]. У 1980-х рр. тільки у селах Немирівського, Хмільницького, Літинського районів області кількість працездатних скоротилася на 30–39 %[88]. У пам'яткоохоронній діяльності увага зосереджувалась на меморіалізації радянської імперської гордості. Відбувалась меморіалізація російського полководця О.В. Суворова. Війська під командуванням якого здійснювали каральні експедиції в українських землях, брали участь у придушенні Коліївщини — козацько-селянського повстання на Правобережній Україні 1768–69 рр. В 1947 р. був відкритий музеї О. Суворова в с. Тиманівка Тульчинського району та встановлено пам'ятники в Тульчині й Тиманівці. Відбувалось увічнення лідерів комуністичної партії. У 1970-х рр. у Вінницькій області тільки В. Леніну вже було 225 пам'ятників, які переважно не мали мистецького значення. Збільшувалась кількість пам'ятників воєнної історії. Водночас, встановлювались меморіальні знаки на вшанування знаних вінничан, наприклад, пам'ятники письменниці Марку Вовчку, поету М. Некрасову (Немирів), поету й фольклористу С. Руданському (Хомутинці Калинівського району), письменнику й журналісту М. Трублаїні (Вільшанка Крижопільського району), вченому-хірургу М. Пирогову (Вінниця), селекціонеру Л. Семполовському (Уладівка Калинівського району), композитору М. Леонтовичу (Тульчин), керівнику повстанського руху на Поділлі першої половини 19 ст. У. Кармалюку (Кармалюкове Жмеринського району). Вшановували й вінничан-сучасників, які своєю працею прославляли рідну землю. 169 вихідців з Вінниччини були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, окремі з них двічі. Ще за життя, споруджено пам'ятник у с. Сосонка Вінницького району П. Романенку, який домігся високої врожайності стратегічно важливої на той час рослини, коксагизу. У с. Тиманівка Тульчинського району споруджено пам'ятник голові колективного господарства П. Желюку, а у Крижопільському районі в с. Голубече встановлено погруддя ланковій колгоспу, двічі Герою Соціалістичної Праці Т. Марцин. Однак окремі трудівники-герої не могли суттєво поліпшити економічну ситуацію в країні, адже панівна адміністративно-командна система управління економікою вичерпала свій ресурс й система позаекономічного примусу вже не працювала. В економіці країни культивувався спосіб виробництва, при якому зростання добробуту народу не було головною метою. Значна частина коштів йшла на непродуктивні військові цілі й озброєння, що, врешті, призвело до розв'язання холодної війни, конфронтації й протистояння з провідними країнами світу та втручання у 1979 р. у військово-політичні події на території Афганістану. У пекельне коло бойових дій, які тривали понад 9 років на чужій землі, потрапили й вінничани. 3193 уродженці Вінницької області проходили військову службу в Афганістані. 168 з них загинули, 3 пропали безвісти, 182 отримали поранення й 116 стали інвалідами. Пам'яті загиблих земляків були присвячені пам'ятники і пам'ятні знаки на їх рідній землі: загиблим воїнам-інтернаціоналістам у Вінниці («Перерваний політ», автор — скульптор Ю. Козерацький); пам'ятники загиблим воїнам-«афганцям», уродженцям Жмеринського, Гайсинського, Оратівського районів. В 23 районних центрах Вінниччини встановлено пам'ятники загиблим учасникам радянсько-афганської війни. На могилах загиблих встановлено пам'ятники. Ця війна

[87] Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії / В.М. Даниленко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2018. — С. 58.

[88] Зінченко А. Наш край — Поділля. Навчальний посібник для школи / А.Л. Зінченко. — Вінниця, 1992. — С. 114.

залишила глибокий слід у пам'яті українського народу, вплинула на моральний стан українського суспільства й стимулювала радикалізацію перебудовчих процесів. У 1986 р. Україну і увесь світ сколихнуло нове лихо. 26 квітня на Чорнобильській атомній електростанції пролунав вибух. Людство опинилось беззахисним перед радіаційною загрозою. Тисячі українців, ризикуючи власним життя, усували наслідки жахливої техногенної катастрофи. Серед них близько 6 тис. вінничан. Вшановуючи пам'ять жертв аварії на Чорнобильській АЕС, у Вінниці відкрито скульптурну композицію (автор — скульптор Ю. Козерацький) матері і дитини, які у молитві звертаються до Бога з проханням захистити нащадків від катастроф, подібних чорнобильській. Пам'ятники жертвам аварії та вінничанам-ліквідаторам відкрито в Бершаді, Гнівані, Іллінцях, Калинівці, Козятині, Тиврові, Тульчині, Мурованих Курилівцях, Чечельнику. Пам'ятний знак «Чорнобиль — 1986» встановлено у Могилеві-Подільському, а також у Гайсині, Жмеринці, Немирові, Оратові, Шаргороді, Ямполі[89]. Вони берегтимуть славу і пам'ять про жертовність вінничан-ліквідаторів чорнобильської трагедії. У період 1985–91 рр., коли в СРСР було проголошено курс реформ, що мав назву «перебудова», і який передбачав побудову «соціалізму з людським обличчям», країна все більше йшла шляхом відмови від спроб перебудови комуністичної системи до зміни моделі соціального розвитку. Поступово розмивався і послаблювався фундамент залежного статусу України. На кінець 1980-х рр. життя населення України ускладнилось, все більшу неефективність демонструвала радянська економіка та командно-адміністративна система господарювання. Однак газети, радіо, телебачення, які перебували під контролем комуністичної партії, продовжували говорити про небачений розквіт України в Радянському Союзі. Таке становище викликало протест серед громадян України. На Вінниччині почали діяти політичні клуби, осередок Гельсінської Спілки, формувались осередки Народного Руху.

Ключові політичні події відбулися після виборів до Верховної Ради України у березні 1990 р., Демократичний блок якої поставив питання про державну незалежність України. У жорсткому протистоянні з комуністичною більшістю, маючи широку підтримку громадян України, Демократичний блок у Верховній Раді влітку 1990 р. домігся схвалення Декларації про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. було проголошено державну незалежність України, а 1 грудня 1991 р. Україна всенародним волевиявленням підтвердила прагнення незалежності. На Вінниччині «так» незалежності сказали 95,4 % виборців. Із здобуттям незалежності України активна увага була зосереджена на дослідженні прихованих сторінок радянського минулого. Стали доступними архівні фонди матеріалів і документів, що перебували під грифом «Цілком таємно», в яких приховувались злочини комуністичного режиму: політичні репресії, голодомори 1920–1940-х рр. Розпочалося вшанування жертв трагічних періодів історії радянської доби та облаштування меморіальних історичних пам'яток. Україна впевнено обрала європейський шлях розвитку, а український народ зробив свій усвідомлений закономірний історичний вибір й об'єднався навколо ідеї незалежності. Це він продемонстрував у ході протестних акцій, що відбувалися в Україні з 21 листопада 2013 р. до 22 лютого 2014 р. і названі Революцією гідності. З 18 лютого 2014 р. почались бої із застосуванням вогнепальної зброї з боку правоохоронців. Протягом двох днів «беркутівці» й «тітушки» вбили більше ста протестувальників, яких увіч-

[89] Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 296.

нили як героїв Небесної Сотні. Серед них чотири Герої Небесної Сотні з Вінниччини. Зважаючи на тимчасовий вакуум влади в Україні, керівництво Росії вдалось до агресії. Розпочалась російсько-українська війна, коли кремлівський режим, активно використовуючи гібридні методи агресії, всіляко намагався розхитати та розчленувати Україну. Росія анексувала Автономну Республіку Крим, окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей, а також намагається зруйнувати єдність демократичного світу й ревізувати світовий порядок, що сформувався після закінчення Другої світової війни. Російсько-українська війна, яка триває з 20 лютого 2014 р., стала продовженням багатовікової експансії Московської держави проти України. Ворог захопив близько 7 % території України. За даними ООН жертвами російської агресії в Україні вже стали до 44 тис. осіб, а понад 13 тис. з них загинули[90]. Ще майже 1,5 мільйона — були змушені залишити власні домівки. Знищено інфраструктуру окупованих регіонів, 27 % промислового потенціалу Донбасу незаконно переміщено до Росії. У Вінницькій області нараховується до 17 тисяч учасників АТО/ООС. Серед загиблих за п'ять років війни на Донбасі захисників України 237 воїнів з Вінниччини. Вони віддали своє життя, боронячи суверенітет і територіальну цілісність України. За виявлені мужність і патріотизм 9 вінничан удостоєні найвищого звання — Героя України, четверо отримали це звання посмертно[91]. Важливим є вшанування пам'яті загиблих під час Революції Гідності бійців «Небесної Сотні» й воїнів АТО/ООС у російсько-українській війні, що триває й досі на Сході України і збереження їх імен та подвигів в історії українського народу. У Вінниці на Європейській площі відкрито пам'ятний знак Небесній Сотні і загиблим героям АТО/ООС. Пам'ятник полеглим військовим лікарям «Медикам — захисникам України», які рятували побратимів, споруджено на території Вінницького медичного коледжу ім. академіка Д. Заболотного. Пам'ятним знаком біля штабу ПС Збройних Сил України увічнений подвиг військових пілотів. Увічнено пам'ять загиблих героїв у Меморіалі пам'яті героїв АТО/ООС у Могилеві-Подільському, Іллінцях та інших населених пунктах області.

Подільський край багатий своєю унікальною історією. У розмаїтті пам'яток історії, археології, архітектури й містобудування, монументального мистецтва Вінниччини закарбовано минуле краю й історичний шлях подолян — творців історії, що плекали нашу землю у давнину. Вони є неповторним багатоманіттям подільської культури й навіки вписані в культурну спадщину українського народу. Важливим завданням є збереження цієї унікальної національної спадщини задля пізнання духовних витоків нашого народу. Осмислення власного історичного минулого шляхом дослідження і популяризації національної культурної спадщини дозволить Україні зайняти належне місце у сучасному європейському культурному просторі.

Ю.А. Зінько

[90] Веб-сайт / https: /day.kyiv.ua/uk/news/151119-v-oon-porahuvaly-zhertv-boyovyh-diyna-donbasi-sered-cyvilnyh-i-kombatantiv?fbclid=IwAR0VIKqThmWW1YzmtW7lmbSXgEEgCHbX84-SloU6EqeIMK3Qhd3AjqMBNig

[91] Книга пам'яті полеглих за Україну. Вінницька область // веб-сайт. http: / memorybook.org.ua/regions/vinnicka.htm

З ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВІННИЧЧИНІ

Вінниччина багата на історико-культурну спадщину, але початок цілеспрямованої діяльності з її виявлення та збереження пов'язаний з другою чвертю 19 ст., коли ідеї Просвітництва проникли у найширші кола місцевого населення і прижилися у владних структурах. В умовах Російської імперії пам'яткоохоронні заходи тривалий час були у віданні Міністерства внутрішніх справ. Упродовж 19 ст. його очільник постійно розсилав циркулярні листи губернаторам з вимогами виявляти пам'ятки, проте з огляду на їх регулярність та однотипність можна зробити висновок, що місцева влада слабо реагувала на них. До 1917 р. в країні так і не було ні прийнято жодного закону про охорону пам'яток, ні створено єдиного координуючого пам'яткоохоронного центру. Різні відомства, зокрема Міністерство внутрішніх справ, Імператорська Академія наук, Імператорська археологічна комісія Міністерства імператорського двору, Найсвятіший Синод, час від часу ініціювали певні пам'яткоохоронні заходи, що не мали системності та комплексності.

На території сучасної Вінницької області реальну фіксацію профільної інформації започаткувала Подільська православна єпархія у 1855 р., вимагаючи під час збору історичних відомостей про парафії та церкви єпархії повідомлень про видатні сакральні пам'ятки. Згодом організаційними можливостями духовенства користалася Імператорська археологічна комісія, що спрямовувала священиків на збирання інформації про пам'ятки в їхніх парафіях. Наприклад, у 1873 р. за її запитами були обміряні та коротко описані давньоруські городища Поділля[92].

Вочевидь, першими спробами фахового наукового дослідження пам'яток краю стали студії В.Б. Антоновича, якого 1883 р. запросили для обстеження скельних храмів у Буші (нині Ямпільського р-ну) та Бакоті (нині Кам'янець-Подільського р-ну). Той громадський розголос, який отримали результати дослідження, спонукали вже міську громаду Вінниці занепокоїтися долею давнього замчища, що знаходилося на Старому місті. На запрошення місцевої влади та городян професор оглянув цей об'єкт і локалізував також місця розташування наступних вінницьких замків: на острові Кемпа, хоч й датував його кінцем 17–18 ст., та в кварталі єзуїтської забудови. Він чітко вказав про повне знищення давнього замку каменоломнею 19 ст.[93]. Цей випадок унаочнював одночасно й катастрофічну ситуацію із збереженням пам'яток, й початок турботи міської влади про минувшину. Оскільки за російським законодавством фінансування подібних заходів мало відбуватися за рахунок місцевих бюджетів, то місцеві владні структури не виявляли особливого ентузіазму на цій ниві. Як наслідок, роками перелік наявних пам'яток був незмінним. Так, наприклад, щодо території Вінницького повіту з 1887 р. упродовж 30 років циркулювала інформація лише про 6 пам'яток з Вінниці[94].

Отож відповідна робота залежала від ініціативних осіб. Зі створенням в регіонах товариств, які об'єднували місцеву еліту, зацікавлену в збереженні історико-культурної спадщини, такий напрям роботи набув врешті-решт більш-менш систематичного характеру. На Поділлі про збереження пам'яток дбали Подільський

[92] Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Зап. Отделения русской и славянской археологии Рус. археол. об-ва. Санкт-Петербург, 1896. Т. 8. Кн. 1. С. 237–243.

[93] Древности Винницы // Ист. вестн. 1888. Т. 31. С. 752.

[94] Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 555. Арк. 20–23.

губернський статистичний та Подільський єпархіальний історико-статистичний комітети. Ці організації об'єднали зацікавлених чиновників, священиків, представників творчої інтелігенції та аматорів-краєзнавців, які проводили археологічні розкопки, обстеження курганів, печер, валів і церковних споруд, збирали історичні документи та старожитності. Чимале значення мала діяльність таких громадських діячів, як В.К. Гульдман, О.М. Прусевич, М.В. Симашкевич, П.І. Орловський, Ю.Й. Сіцінський на інших.

Спробу узагальнити й систематизувати подільські старожитності на підставі описів парафій і церков Подільської єпархії 1866–75 рр. у праці (рос.) «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» (1884 р.) зробив протоієрей, ректор Подільської духовної семінарії М.В. Симашкевич. Для стандартизації описів і отримання найповнішої інформації про старожитності від духовенства за дорученням Подільського єпархіального історико-статистичного комітету він розробив спеціальну програму-питальник для «собирания историко-археологических сведений о Подолии». На початок 20 ст. узагальнена інформація про пам'ятки старовини (нерухомі та рухомі) на території регіону стала книга В.К. Гульдмана (рос.) «Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)» (1901 р.). Того ж року в «Трудах» XI Археологічного з'їзду, що відбувся 1889 р. у Києві, була опублікована «Археологическая карта Подольской губернии» Ю. Сіцінського, своєрідний реєстр усіх старожитностей краю з позначенням їх на карті.

Паралельно серед освіченого середовища подолян ширилося розуміння значущості зібрань рухомих предметів, що накопичувалися у родинах. Впродовж 18–19 ст. в маєтках заможної польської шляхти (Ґрохольських, Маньковських, Орловських, Потоцьких, Собанських, Ярошинських, Якубовських та ін.), а згодом і російського дворянства (Гейденів, Львових, Моркових, Строганових-Щербатових та ін.) формувалися родинні збірки живопису, меблів, порцеляни, зброї, книг, документів тощо, які потребували уважного вивчення. Наприкінці 19 ст. на Поділлі заявляють про себе колекціонери (М. Грейм, Ю. Ролле, К. Подвисоцький, В. Побуг-Гурський, К. Пуласький), які не маючи великих родинних колекцій та статків, цілеспрямовано збирали пам'ятки старовини.

Усвідомлення необхідності збереження рухомих пам'яток актуалізувало питання про створення музею. У 1890 р. при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті було відкрито церковне Давньосховище — музей старожитностей у м. Кам'янці-Подільському. Вже 1910 р. його фонд становив понад 7,5 тис. предметів[95]. Таким чином, наприкінці 19 ст. для подолян збереження рухомих пам'яток історії та культури вже було звичною практикою.

Проте теоретичне осмислення пам'яткознавчої діяльності знаходилося лише у зародковому стані. Так, 1910 р. опитувальний листок, який поширювало Російське військово-історичне товариство, містив питання про нерухомі та рухомі пам'ятки місцевості. У ньому виокремлювалися серед нерухомих об'єктів культурної спадщини пам'ятки церковні та фортифікаційні споруди, які за сучасною класифікацією належать до пам'яток архітектури. Пам'ятки історії ще не усвідомлювалися як окремий вид пам'яток. До рухомих цінностей відносили архівні матеріали та предмети музейного значення, які фігурували в анкеті як «історичні предмети».

[95] Кревецький І. Рецензія // Зап. НТШ. Львів, 1911. Т. 104. С. 204. Рец. на кн.: Музей Подольского церковного историко-археологического общества. Опись предметов старины / сост. Е. Сецинский. Каменец-Подольск, 1909. 105 с.

Сучасна вітчизняна дослідниця Л. Федорова на основі аналізу відповідей на цю анкету дійшла висновку про недостатню обізнаність кореспондентів з поняттям «пам'ятка» і які з об'єктів культурної спадщини слід до цієї категорії зараховувати. Тому цілком закономірним було те, що товариства з охорони культурної спадщини опікувалися й нерухомими, й рухомими пам'ятками.

Крім крайових товариств, вінничани брали участь у роботі регіональних і загальноросійських профільних організацій — Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва[96], Імператорського Російського воєнно-історичного товариства[97]. На початку 20 ст. Російська імперія святкувала чимало ювілеїв видатних осіб та подій, що сприяло зростанню історичної свідомості. Східні подоляни брали участь у зборі коштів для будівництва пам'ятників Б. Хмельницькому, І.П. Котляревському, М.Ю. Лермонтову, М.І. Пирогову, П.І. Чайковському тощо. Місцева громада вже усвідомлювала привабливість історичних пам'яток, про що, наприклад свідчить зміст історичного нарису путівника (рос.) «Вся Винница» (1910 р.) або листування Вінницької міської управи з московськими видавцями про розміщення інформації про місцеві пам'ятники у рекламних або туристичних довідниках[98].

Але цей поступальний рух перервала Перша світова війна, коли дослідження нерухомих пам'яток культури було практично згорнуто, а увага зосереджена на їх збереженні та популяризації. Використовуючи подібне становище, вінницькі прихильники старовини ініціювали створення спеціального товариства. У квітні 1917 р. вінницьке «Товариство ревнителів збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля» очолив В.Е. Ващенко[99]. Серед активних діячів товариства були Ю.С. Александрович, О.К. Бабенко, М.І. Білінський, І.О. Шипович та І.М. Шульга[100].

З 1917 р. пов'язана перша спроба організації державної системи охорони пам'яток в Україні, коли у квітні розпочалось формування Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні, членами якого стали і подоляни: І.Ч. Зборовський[101], О.К. Бабенко та Ю.Й. Сіцінський[102]. Згодом був створений відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва у складі Генерального секретаріату освітніх справ УЦР. Українська влада намагалася брати посильну участь в пам'яткоохоронних діях, особливо на тлі серії погромів маєтків восени 1917 р., коли територія Поділля постраждала чи не найбільше: половина всіх спалених садиб (109 з 226) знаходилася у цьому регіоні (за реєстром укладеному сучасниками)[103].

Урядовці також намагалися фінансово допомогти активістам пам'яткоохоронного руху. Так, 20 червня 1918 р. М.П. Василенко, міністр народної освіти,

[96] ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 4–5.

[97] Отчет Киевского отдела Российского императорского военно-исторического общества за 1909 г. Киев. 1910. 102 с.

[98] Павлушков Н. Винница: ист. очерк // Вся Винница : литер.-худ. календарь : справ. и адрес. кн. / С. Рехлис, Н. Павлушков. Киев, 1910. С. 6–18.

[99] ДАВіО. Ф. Д-281. Оп. 1. Спр. 17. 28 арк.

[100] Пам'ятки : археогр. щорічник. Вип. 1 / упоряд.: К. Климова та ін.; Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства. Київ, 1998. С. 50–52.

[101] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. Київ ; Полтава, 1994. С. 26.

[102] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. Київ ; Полтава, 1994. С. 45.

[103] Реєстр знищених польських садиб [1917 року] : фрагмент / переклад з пол. та примітки С.В. Роїка // Подільський книжник. 2009 рік / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва ; упоряд. Т.Р. Соломонова. Вінниця, 2010. Вип. 2. С. 57–62.

звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій, висловивши занепокоєння станом охорони пам'яток в Україні, просив уряд асигнувати 100 тис. крб. на невідкладні пам'яткоохоронні заходи[104], зокрема, і на фінансову підтримку вінницького музею, який планувало створити «Товариство ревнителів збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля».

Бурхливі події революційного часу вимагали створення на місцях спеціальних пам'яткоохоронних органів, наділених адміністративними повноваженнями. Першим кроком у цьому напрямку стало розроблене восени 1918 р. положення про місцевих комісарів з охорони пам'яток[105]. Причому ще до його затвердження у вищих інстанціях такими повноваженнями на Поділлі наділили А. Мальованого і Є. Сувчинського[106]. Їм були надіслані детальні інструкції, в яких визначалися першочергові пам'яткоохоронні заходи та особливо наголошувалося на необхідності створення комітетів охорони пам'яток. Певні надії покладалися й на громадські наукові товариства (Подільське церковне історико-археологічне товариство, Подільське товариство природодослідників, Товариство ревнителів збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля).

У наступному 1919 р. подоляни обмежилися тільки збором інформації про стан пам'яток. Нова хвиля погромів поміщицьких маєтків 1918–19 рр., масова міграція населення, тривалі військові дії призвели до того, що багато пам'яток культурної спадщини опинилося на межі руйнації.

Навесні 1919 р. цю проблему спробували вирішити згідно з більшовицькими декретами. Так, при культурно-просвітницьких відділах губернського і повітового ревкомів було створено комісії мистецтв і охорони пам'яток старовини. 16 квітня 1919 р. Подільський губревком розіслав у повіти телеграму «про охорону пам'яток старовини та предметів мистецтва», про облік «бібліотечно-історичних пам'яток та предметів мистецтва та видачу охоронних свідоцтв на них»[107]. Водночас пропонувалося націоналізовувати збірки без безпосереднього нагляду власників.

Ідеологічна боротьба революційних років вимагала нових форм агітації серед широких прошарків населення. Одним з таких напрямків стало формування нової історичної пам'яті, зокрема творення нових героїв та символів революційної доби. Уже перших загиблих за встановлення радянської влади у Вінниці було поховано як героїв біля Народного дому (нині на цьому місці головний корпус Вінницького коледжу будівництва і архітектури). На могилі був встановлений пам'ятник із червоною зіркою і написом (рос.): «Спите, орлы боевые!»[108]. А у 1919 р. почалося формування революційного меморіалу у центрі міста (нині — Європейська площа), де було поховано червоноармійців, які загинули під час весняних боїв за місто.

Наприкінці літа 1919 р., коли уряд Директорії УНР більш-менш стало осів у Кам'янці-Подільському, було відновлено заходи української влади щодо рятування культурної спадщини. Для охорони націоналізованих пам'яток історії та мистецтв

[104] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. Київ ; Полтава, 1994. С. 110.
[105] Наше минуле. 1918. № 2. С. 199–200.
[106] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. Київ ; Полтава, 1994. С. 121.
[107] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 — серп.1919 рр. : зб. документів і матеріалів. Київ, 1962. С. 525.
[108] Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році. Революція у провінційному місті. 2-е вид., випр. Вінниця, 2011. С. 194.

14 серпня 1919 р. подільський губернський комісар М.П. Куриленко видав наказ про створення при повітових і міських управах комісій з обліку культурно-історичних пам'яток, які підпорядковувалися архівно-музейному відділу Подільської народної управи на чолі з Ю.С. Александровичем[109]. Комісії повинні були реєструвати пам'ятки і не могли повертати націоналізовані речі нікому без особливого розпорядження. Їх встигли організувати у Вінницькому[110] та Гайсинському[111] повітах, проте через військові дії вони не зуміли налагодити систематичну роботу. І пам'ятки масово гинули від військових дій, розграбувань.

Ще 15 вересня 1919 р. відділ охорони пам'яток при міністерстві народної освіти оприлюднив законопроект про охорону пам'яток старовини і мистецтва державою, який невдовзі було ухвалено Радою Народних Міністрів УНР[112]. В ньому, зокрема, йшлося про перевезення нерозграбованих збірок старовинних речей, бібліотек, архівів з приватних помешкань, залишених без догляду, до громадських установ, переважно шкіл або громадських бібліотек та передачу під розписку за описом завідувачам цих установ. Завдяки цій постанові, наприклад, Ю.С. Александровичу вдалося врятувати згадані вже націоналізовані більшовиками колекції, бібліотеки, архіви, з яких згодом постали сучасні Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінницький обласний художній музей, Державний архів Вінницької області, а також Вінницька філія Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук, фонд якої нині зберігається у Вінницькій обласній універсальній наукові бібліотеці ім. К.А. Тімірязєва. Організаційно цим опікувалося, зареєстроване у листопаді 1919 р. Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток м. Вінниці Подільської губернії[113]. Під його статутом підписи поставили Ю.С. Александрович, а також О.П. Баранов, Д.Ф. Грепачевський, О.К. Бабенко, М.І. Білінський, В.Е. Ващенко та І.О. Шипович.

Масова еміграція наприкінці 1919 — початку 1920 рр. багатьох авторитетних діячів культури знову призвела до згортання активних охоронних та рятувальних дій, що в умовах радянсько-польської війни 1920 р. мало катастрофічні наслідки, до яких додався вивіз колишніми власниками маєтків, які повернулися разом з польським військом, решток родових колекцій до Польщі.

З поверненням радянської влади у червні 1920 р. при Подільській губнаросвіті було організовано секцію охорони пам'яток старовини і мистецтва, головою якої став О.К. Бабенко[114], але через зростання розрухи, відсутність зв'язку їй важко було провадити роботу. Ситуація стала настільки загрозливою, що із серпня як губернська[115], так і повітові наросвіти (Ольгопільська[116], Гайсинська[117]) намагалися налагодити видачу охоронних листів всім, хто зареєструє «культурно-художньо-історичні вартості». До рятування культурної спадщини залучали всіх бажаючих. Наприк-

[109] ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 565; Пам'ятки : археогр. щорічник. Вип. 1 / упоряд.: К. Климова та ін. ; Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства. Київ, 1998. С. 17.

[110] ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 217.

[111] Там само. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 565.

[112] Пам'ятки : археогр. щорічник. Вип. 1 / упоряд.: К. Климова та ін. ; Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства. Київ, 1998. С. 18.

[113] ДАВіО. Ф. Д-172. Оп. 26. Спр. 430. 9 арк.

[114] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 227-а. Арк. 3.

[115] ДАВіО. Ф. Р-2625. Оп. 2. Спр. 115. Арк. 79–80.

[116] ДАВіО. Ф. Р-2625. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 1.

[117] ДАВіО. Ф. Р-907. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 68–69.

лад, в Ольгопільському повіті цим опікувався професор А.І. Ярошевич, економіст за фахом[118]. Наприкінці року відновився процес націоналізації приватних збірок.

Охороною культурної спадщини тепер опікувався радянський Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, створений у лютому 1919 р. Треба відзначити, що ще 7 травня 1919 р. комітет звертався до Подільського губвиконкому з телеграмою, в якій пропонувалося організувати губернський підрозділ[119]. Але бурхливі події наступних місяців не дали можливості для організаційних заходів. Тільки на початку січня 1921 р. з Харкова до Вінниці прибув представник Всеукраїнського комітету професор Б. Загайкевич з метою організації губернського[120].

У складі створеного 3 березня 1921 р.[121]. Подільського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи (далі — губкопису) мали діяти археологічна, етнографічна, архітектурно-монументальна, музейна, бібліотечно-бібліографічна, архівна секції, а також секція природи. Його головою призначили комуніста А.А. Найдишева, згодом, у лютому 1922 р., члена ВУАН В.А. Камінського. Секціями керували: завідувач губернського архівного управління Ю.С. Александрович — архівною та бібліотечно-бібліографічною, В.А. Камінський — етнографічною, А.А. Найдишев — музейною, архітектор М.А. Ваксман — архітектурно-монументальною, лікар В.Г. Доппельмайр — секцією природи[122]. В кожній секції було розроблено інструкцію, в якій визначались основні завдання і напрями діяльності, принципи її організації. Так, бібліотечна секція мала на меті реєстрацію всіх видавців Поділля, складання книговидавничого репертуару краю та подоліки, підтримку існуючих бібліотек[123]. Етнографічна секція спрямовувала зусилля на етнографічне вивчення регіону, популяризацію інформації, складання галузевої бібліографії. Вона мала поділятись на підсекції: а) народознавства; б) фольклору; в) народного (звичаєвого) права; г) народного мистецтва; д) народної музики[124].

Спочатку всі секції губкопису були численні: до складу музейної входило 11 осіб[125], археологічної — 6, етнографічної — 11, бібліотечно-бібліографічної — 8, архівної — 13, природи — 5[126]. Але вже впродовж найближчих місяців пройшли значні скорочення штатів і згортання пам'яткоохоронної діяльності. Так, у серпні 1921 р. в етнографічній секції залишилося 5 співробітників[127]. Повітові комітети так і не встигли налагодити систематичної роботи, а ВУКОПИС ліквідували.

Діяльність губкопису неможливо назвати плідною: якщо працівники архівної, бібліотечно-бібліографічної, етнографічної та музейної секцій брали участь у збереженні рухомих пам'яток культури, то архітектурно-монументальна секція на вимогу часу відгукнулася лише встановленням пам'яток героям революції, а про

[118] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 5зв.
[119] Кот С.И. Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы советской власти // Памятники истории и культуры Винницкой области. Киев, 1990. С. 11. (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР ; вып. 8).
[120] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Архів НБУВ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 20.
[121] ДАВіО. Ф. Р-2625. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 21зв.
[122] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 16.
[123] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 141–142.
[124] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 143.
[125] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 16.
[126] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 227-а. Арк. 79–80.
[127] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 631.

діяльність секції природи нічого не відомо (перші нами знайдені документальні свідчення спроб охорони пам'яток природи датуються 1924 р.). Подібне становище зумовила ціла низка причин: економічна розруха, відсутність систематичного зв'язку з повітами, локальні військові сутички на теренах регіону; експропріаторський настрій сільського населення, його негативне ставлення до поміщицького майна, зокрема до мистецьких збірок; важкі фінансові, моральні умови діяльності членів кописів (фактично люди працювали на громадських засадах, майже без оплати, здебільшого поєднували цей рід занять з основним); дублювання архівною, бібліотечною і музейною секцією відповідних відділів губнаросвіти.

Тільки наприкінці 1922 р. поновилися спроби налагодження пам'яткоохоронної діяльності. 30 грудня Подільським губвиконкомом було видано наказ «Про охорону пам'ятників старовини». В наказі відзначалося, що на території губернії спостерігаються випадки зневажливого ставлення до цінностей культури, «їх знищення або псування тягнуть за собою прямий збиток і навіть шкоду і для розвитку широких народних мас, адже кожний знищений або спаплюжений пам'ятник старовини або мистецтва у більшості випадків не може бути відновлений»[128]. Треба зауважити, що тогочасні розпорядження місцевої влади обмежувалися охоронними заходами тільки до рухомих пам'яток музейного характеру.

Внаслідок реорганізації органів влади в грудні 1922 р. Подільський губкопис, як і описи інших губерній, було ліквідовано, а замість нього створено комісію з охорони позамузейних пам'яток, що мала організувати окружні філії, реєструвати, обліковувати, фотографувати або малювати цінні пам'ятки[129]. Нарешті відбувся розподіл охоронних обов'язків: тепер пам'яткоохоронні структури опікувалися тільки нерухомими пам'ятками[130]. Наприкінці 1923 р. на Поділлі вже було зареєстровано 27 позамузейних пам'яток[131].

Подальші дії Подільського губвиконкому були окреслені в його постанові від 25 вересня 1924 р. «Про охорону пам'ятників революційного минулого, старовини, мистецтва і природи», де наголошувалося на необхідності обліку та охорони як рухомих, так і нерухомих пам'яток[132]. Цим документом заборонялося проведення археологічних розкопок на території губернії без спеціальних дозволів, пропонувалося передавати в музеї випадкові знахідки та окремі предмети старовини, виявлені у культових спорудах і колишніх маєтках. Під охорону держави було взято всі житлові та громадські будівлі, культові та військові споруди, збудовані до 1800 р., заборонялися їх нищення, перебудова і ремонт без висновків спеціалістів. На Вінниччині місцеві органи влади зобов'язані були взяти під охорону будинок Пестеля у Тульчині, історико-архітектурний комплекс «Мури» та садибу М. Коцюбинського у Вінниці, залишки фортеці у Хмільнику. З метою проведення обліку пам'яток історії та архітектури райвиконкоми губернії мали скласти реєстри старовинних будівель та споруд, що знаходилися на їх території, вказати точне місцезнаходження і докладно описати. Наприклад, Барська комісія з дослідження і зберігання старовини склала список таких історичних пам'яток: «фортеця; руїни монастиря, 16 ст.; руїни церкви; руїни католицького собору; земельні вали; міни — підземні ходи; пам'ятники на старому цвинтарі; василіанський мо-

[128] ДАВіО. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 4.
[129] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 673. Арк. 7; Спр. 313. Арк. 23.
[130] ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 23.
[131] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 673. Арк. 11зв.
[132] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 552–552зв.

настир»[133]. У 1925 р. було оприлюднено спеціальну інструкцію з охорони пам'яток історії та культури[134].

З пропагандистською метою радянська влада докладала особливих зусиль до увічнення революційного минулого. 10 вересня 1920 р. на засіданні президії Подільського губраднаргоспа обговорювалося питання спорудження пам'ятників жертвам контрреволюції[135], впродовж декількох наступних років на засіданнях президії губвиконкому розглядалися проблеми спорудження пам'ятників на братських могилах загиблих борців за Радянську владу[136]. З 1924 р. почалася багаторічна кампанія з увічнення пам'яті засновника комуністичної партії та радянської держави В.І. Леніна[137] (хоча перший його бюст з'явився у Гайсині ще у 1921 р.[138]).

Вшанування пам'яті відомих земляків також було складовою державної пам'яткоохоронної політики. Уже 1921 р. будинок М.Д. Леонтовича у Тульчині був оголошений під охороною держави[139]. 1926 р. було прийнято постанову «Про перетворення садиби і будинку письменника Коцюбинського у пам'ятник культури»[140], а згодом — рішення про створення на його базі меморіального музею та встановлення пам'ятника письменнику[141]. 1930 р. будинок, в якому народився президент ВУАН Д.К. Заболотний, в Чоботарці (нині с. Заболотне Крижопільського р-ну), також взяли під охорону держави[142]. Одним з перших видатних українців, кому було встановлено пам'ятник, став Т.Г. Шевченко. Його пам'ять було увічнено наприкінці 1920 р. у Лядовій (нині Могилів-Подільського р-ну), а 1923 р. — в Ободівці (нині Тростянецького р-ну)[143].

Разом з тим навіть сучасники вважали, що «стан охорони пам'яток жахливий. …за роки 1917–1920 знищили менше, аніж за роки 1923–1925»[144]. У 1920-х рр. руйнаторами архітектурних пам'яток стали представники різних органів місцевої влади, які розглядали зацілілі пам'ятки старого будівництва, як фонди будівельного матеріалу. За їхніми рішеннями почали розбирати старі будівлі — дерев'яні переважно на паливо, а кам'яні — на матеріал, на цеглу. Розбирали старовинні фортеці, панські палаци, старовинні церкви й пам'ятники. У Борщівцях (нині Могилів-Подільського р-ну) була старовинна садиба, яку розграбували 1917 р., але палац залишився цілим. У 1922 р. місцева влада продала його на цеглу, чомусь не використавши для цієї мети руїн старої гуральні, яку неможливо було відбудувати. В Озаринцях 1923 р. розібрали трибанну дерев'яну церкву, збудовану 1729 р., і продали її в сусіднє село, де місцева влада спочатку ухвалила зробити з неї ослони для сільського театру, а потім продала на паливо. Одночасно

[133] ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 689–690.
[134] ДАВіО. Ф. Р-256. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 17.
[135] ДАВіО. Ф. Р-992. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 47.
[136] ДАВіО. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 206. Арк. 93; Спр. 206. Арк. 99–100; Спр. 499. Арк. 204; Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1087. Арк. 35, 37.
[137] ДАВіО. Ф. Р-925. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 170, 171, 190.
[138] ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 47.
[139] ДАВіО. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 20.
[140] ДАВіО. Ф. Р-595. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 67.
[141] ДАВіО. Ф. Р-595. Оп. 1. Спр. 326. Арк. 70.
[142] Історія Національної академії наук України: 1929–1933 : документи і матеріали. Київ, 1998. С. 397–399.
[143] ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 47.
[144] Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні // Наука на Україні. 1927. № 2-4. С. 351–353.

місцеві селяни розбирали на камінь руїни старовинної фортеці. На паливо тоді ж було продано церкву в Кричанівці (нині Могилів-Подільського р-ну), збудовану 1754 р.[145]. У Могилів-Подільському розібрано на цеглу будинок торгових рядів 18 ст., намагалися розібрати старовинну ратушу, унікальну у своєму роді. Протестуючи, відомий український мистецтвознавець Ф.Л. Ернст писав у Могилів-Подільський окрвиконком: «Архітектура ратуші чисто барокова й являється одним з гарних зразків цивільного барокового будівництва на Україні. Спеціально як ратушовий будинок — він унікальний, оскільки Київська ратуша знесена ще коло 1811 р., Кам'янецька — зіпсована, Чернігівська — значно пізніша і теж зіпсована, в решті міст ратушових будинків майже ніде не збереглося. Оскільки переважна більшість пам'ятників старовинного будівництва на Україні носить культовий характер — подібні будови чисто цивільного характеру, зв'язані з міським самоврядуванням та цеховим устроєм — мають для нас особливу цінність»[146]. Цю будівлю вдалося відстояти, а от у Гайсині наприкінці 1920-х рр. без висновків експертів було знесено всі культові споруди[147]. У Тульчині неодноразово під загрозою опинявся будинок П. Пестеля.

Про поганий стан організації охорони нерухомих історико-культурних цінностей та слабку методичну базу свідчить, наприклад, той факт, що реєстри пам'яток Вінницької та Тульчинської округ були затверджені тільки у 1927 р. Більшість об'єктів Вінницької округи перебувало у Вінниці та її передмістях, причому жодний палац, навіть пам'ятник революційному минулому, до списку не потрапили. Вінницький реєстр містив 5 об'єктів (через два роки додали ще 3)[148], в той час як тульчинський — 18[149]. Навіть після критичних зауважень на початок 1929 р. по Вінницькій окрузі рахувалася 1 архітектурна пам'ятка республіканського значення, Могилівській — 8 архітектурних та 2 — історико-революційних і меморіальних, Тульчинській — 6 архітектурних та 1 — історико-революційна[150]. Відповідно багато пам'яток вітчизняної історії та культури або втрачалися, або перебувало у плачевному стані. Особливо складно було з культовими спорудами, які найчастіше використовувалися як склади, кінотеатри, будинки та клуби культури.

Місцева інтелігенція намагалася власними силами захистити історико-культурну спадщину. На допомогу державним органам охорони пам'яток залучалися культурно-освітні установи (Вінницька філія ВБУ при ВУАН, Вінницький історико-побутовий музей) та громадські організації (Кабінет виучування Поділля, Вінницьке, Тульчинське, Могилів-Подільське краєзнавчі товариства). Виділялися активною діяльністю місцеві громадські діячі Ю.С. Александрович, Г.В. Брілінг, І.Ч. Зборовський, О.О. Кривицький, В.Д. Отамановський тощо. Широку роботу розгорнули співробітники Кабінету виучування Поділля. Вони стали авторами проекту постанови про охорону пам'яток природи й старовини, ініціювали створення вінницької комісії увічнення пам'яті М.М. Коцюбинського, дбали про зберігання могил композитора П.І. Ніщинського у с. Ворошилівці (нині Тиврівського р-ну),

[145] Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці // Життя й революція. 1927. № 1. С. 98–99.

[146] ДАВіО. Ф. Р-489. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 32–32зв.

[147] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7зв; Оп. 2. Спр. 13. Арк. 4зв.

[148] ДАВіО. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 286–287; Ф. Р-522. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 4.

[149] ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 366; Спр. 72. Арк. 47.

[150] Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні // Наука на Україні. 1927. № 2–4. С. 352.

письменника С.В. Руданського в Ялті, одного з діячів Центральної Ради Д.В. Марковича, склепу видатного хірурга М.І. Пирогова у Вінниці, досліджували єврейські пам'ятки культури, фотографували пам'ятки архітектури регіону. Завдяки їх зусиллям було створено фототеку з понад 200 фотографіями подільських краєвидів, пам'яток природи й старовини, які згодом передбачалося поширити у вигляді поштових листівок. Першими на Вінниччині вони звернули увагу на пам'ятки природи, наприклад, охорону зникаючого дерева береки[151]. Працівники Вінницького історико-побутового музею також докладали зусиль до фотофіксації пам'яток старовини. У 1939 р. в музеї зберігалися 22 знімки Єрусалимки, 14 — історичних будівель Вінниці, 21 — пам'ятників з немирівського єврейського кладовища, 8 — пам'ятників з вінницького польського кладовища, 50 — селянських хат Поділля[152].

Таким чином, важливою умовою пам'яткоохоронного руху на Поділлі у 1920-х рр. стало налагодження дійової системи нормативних документів зі збереження культурної спадщини. Їх поява значно посилила контроль за станом охорони, наукового вивчення та використання пам'яток історії та культури в регіоні. На «хвилі» політики українізації цей період був сприятливим для розвитку пам'яткоохоронних інституцій у краї. Ініціатива членів громадських осередків, залучення до свого кола фахівців, представників наукової і творчої інтелігенції в основному дозволяли втілювати в життя заплановані заходи з охорони пам'яток. Хоча варто вказати на пасивний характер щодо виявлення нових пам'яток, більшу зосередженість на їхньому збереженні. Основною проблемою, яку вирішували пам'яткоохоронці цього періоду, стало рятування рухомих пам'яток, тобто книжкових зібрань, архівів, мистецьких колекцій, окремих предметів музейного значення.

Наприкінці 1920-х рр. розпочинається кардинальний спад зацікавленості радянського уряду у збереженні культурної спадщини. До середини 1930-х рр. тоталітарний режим штучно ліквідував майже всі пам'яткоохоронні установи та осередки регіону за винятком УКОПК (ліквідований у 1937 р.). Відтоді інформація про пам'ятки історії та культури, їхній стан та перспективи використання надходила лише крізь призму мистецтвознавчих розвідок та звітів про результати культурного розвитку нової держави. Певним поверненням до проблем збереження історико-культурної спадщини стала постанова СНК УРСР «Про організацію Комітета охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР» (1940). Відповідно того ж року на засіданні Вінницького обкому КП(б)У обговорювалося питання організації обласного підрозділу Комітета[153]. Однією з нагальних проблем вінницьких пам'яткоохоронців цього періоду стало збереження церкви-некрополю М.І. Пирогова, що обговорювалося і на засіданнях Вінницького міськкому партії[154].

Але подальші події Другої світової війни не тільки зупинили цей процес, через них Україна зазнала значних втрат культурних цінностей. Після війни почався змістовно новий етап більш відповідального ставлення радянського уряду

[151] Соломонова Т.Р. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) як науковий центр (1920–1930) // Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформації : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. Вінниця, 2007. С. 160–166.

[152] Брилинг Г.Г. К истории Винницкого областного краеведческого музея : очерк // Історія музею у документах і спогада / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця, 1998. С. 60–61; Інвентарна книга Вінницького обласного краєзнавчого музею 1938 року.

[153] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 99.

[154] ДАВіО. Ф. П-87. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 32–33.

до охорони історико-культурної спадщини. Знову створили органи охорони пам'ятників. З 1944 р. нею опікувалися відділ архітектури і відділ культурно-освітніх установ, зокрема, Вінницького облвиконкому. Після реорганізацій початку 1950-х рр., відповідно до державних рішень, охорона пам'яток історії, археології та мистецтва була доручена обласному управлінню культури. Виконавчі комітети обласної, міських, районних, селищних та сільських рад депутатів трудящих віднині зобов'язані були наглядати за утриманням і збереженням пам'яток культури.

На всіх рівнях влади систематично обговорювалися стан поліпшення охорони історико-культурної спадщини, складалися списки пам'яток, що потребували державної охорони. Так, вже 2 вересня 1944 р. на засіданні виконкому Вінницької міської ради була створена Комісія з уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних пам'ятників у Вінниці[155]. Того ж року було здійснено історико-містобудівні дослідження деяких міст Вінниччини (Вінниця, Бар, Козятин, Гайсин), під час якого складено списки пам'яток архітектури[156]. Обласна влада прийняла низку нормативних актів з виявлення, наукового опису і державного обліку пам'яток. Постановою «Про стан благоустрою і охорони пам'ятників культури і старовини, видатних історичних місць на території Вінницької області» (1946 р.) заборонялося будь-яке використання пам'ятників історії та культури, крім культурно-освітніх цілей, вимагалося виявити, взяти на облік і охороняти всі пам'ятники історії та культури, особливо «періоду Великої Вітчизняної війни»[157]. Результатом цього стало те, що на початок 1948 р. із 3445 пам'яток, зафіксованих на Вінниччині, 3415 були братськими та одиночними могилами радянських бійців[158].

Завдяки подальшій роботі рішенням облвиконкому 1950 р. були затверджені реєстри пам'ятників історії, археології та мистецтва, що містили 188 об'єктів, серед яких 133 — республіканського та 55 — місцевого значення[159]. Серед пам'яток республіканського значення переважали археологічні об'єкти — 119. Це були, наприклад, Немирівське городище, наскальні зображення в с. Буша Ямпільського р-ну, поселення і кургани трипільської культури в с. Стіна Томашпільського р-ну, але більшість об'єктів була внесена необгрунтовано, адже пропонувалися навіть недосліджені пам'ятки або місця випадкових знахідок. Серед 14 пам'яток історії, включених у республіканський реєстр, були садиби М.М. Коцюбинського (Вінниця) та Д.К. Заболотного (с. Заболотне Крижопільського р-ну), будинок О.В. Суворова (с. Тиманівка Тульчинського р-ну), будинки декабристів (Тульчин), в'язниця, де утримувався Устим Кармалюк (Літин), місце страти Кочубея та Іскри (с. Борщагівка Погребищенського р-ну), місця поховання Д. Нечая, П.І. Ніщинського, М.Д. Леонтовича, Героїв Радянського Союзу В.С. Коноваленка, М.Ф. Степового, П.В. Дробишева, І.Л. Могильчака[160]. До списку пам'яток місцевого значення внесли тільки історичні об'єкти, пов'язані з уродженцями або перебуванням видатних осіб на території краю, з революційним минулим та боротьбою партизанів та підпільників під час Другої світової війни. Братські могили радянських бійців, партизанів і підпільників, які загинули у цій війні, так і не включили до реєстру.

[155] ДАВіО. Ф. Р-151. Оп. 9. Спр. 15. Арк. 2, 29.

[156] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4, 15, 20; Спр. 3. Арк. 6–10.

[157] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 5. Спр. 77. Арк. 61.

[158] Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Укр. іст. журн. 2004. № 2. С. 133.

[159] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр. 231. Арк. 198.

[160] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр. 231. Арк. 198–220.

З 1951 р. почалася паспортизація пам'яток, побудована на вивченні архівних матеріалів і опублікованих джерел, виділялися кошти на спорудження та встановлення пам'ятників, їх ремонт, реставрацію та благоустрій. Ремонтні та реставраційні роботи здійснювалися, наприклад, на таких пам'ятках архітектури, як «Мури», домініканський костел у Вінниці, будинок декабристів, будинок Пестеля, Успенська та Михайлівська церкви у Тульчині, Миколаївська церква в Могилів-Подільському, Успенська церква в Барі, костел у с. Жданові (нині — Мурафі Шаргородського р-ну), костел і комплекс Миколаївського монастиря у Шаргороді, палац і парк у Немирові, палаци у Вороновиці (нині Вінницького р-ну) та Верхівці (нині Тростянецького р-ну)[161]. Під час відновлення поруйнованих населених пунктів увага приділялася вивченню архітектурних пам'яток[162]. Систематична робота незабаром дала ознаки: якщо на початок 1948 р. на облік було взято 8 об'єктів (з них 4 — у Вінниці), то вже наприкінці року пропонувалося 62, здебільшого культові споруди та палаци, з яких обласною владою було затверджено 37[163]. Хоча серед виключених, наприклад, були й такі старовинні пам'ятки як залишки фортеці у Хмільнику. Різна методика визначення та опису архітектурних об'єктів призводила до плутанини кількості пам'яток, взятих на облік. У 1951 р. реєстр містив 58 архітектурних пам'яток[164], а у 1956 р. — 43[165].

Але традиційне фінансування сфери культури за залишковим принципом призводило до браку коштів, тому вже у 1950-х рр. сучасниками неодноразово відзначався низький рівень художнього виконання пам'ятників, особливо встановлених на братських могилах, нетривкий матеріал пам'яток[166]. Для виправлення ситуації у Вінниці в 1954 р. був створений спеціальний цех з виготовлення та встановлення пам'ятників[167], наслідком чого стало поширення типових проектів. Спостерігалися випадки неуважного, халатного ставлення до збереження пам'яток. Так, у повоєнні роки було розібрано на цеглу одну зі стін вінницьких «Мурів», замкову стіну XVII ст. у Тульчині[168].

На 1 січня 1954 р. обласним управлінням культури Вінницької області на державний облік було взято 418 пам'ятників, з яких 190 — історії, 203 — археології, 25 — мистецтва. Дореволюційних пам'яток нараховувалося тільки 96. Найменше було мистецьких пам'яток, причому до реєстру увійшло 12 пам'ятників В.І. Леніну та 8 — І.В. Сталіну[169]. Окремим списком обліковувалися братські могили періоду Другої світової війни — 979. На тлі збільшення питомої ваги історико-революційних і воєнних пам'яток помітним було упереджене ставлення до пам'яток дорадянської історії України.

Система охорони пам'яток історії та культури постійно перебувала під ідеологічним тиском з боку офіційної влади, що позначалося на концептуальних

[161] Кот С.И. Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы советской власти // Памятники истории и культуры Винницкой области. Киев, 1990. С. 30. (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР ; вып. 8).
[162] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 2. Арк. ; Оп. 2. Спр. 13. Арк. 4–8.
[163] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 23, 25-а – 25-з.
[164] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 3, 19.
[165] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 94.
[166] ДАВіО. Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 196.
[167] ДАВіО. Ф. Р-151. Оп. 9. Спр. 619. Арк. 44.
[168] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 5. Спр. 77. Арк. 61.
[169] ДАВіО. Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 56–63.

підходах до визначення критеріїв поцінування, виявлення й обліку пам'яток. Державна опіка призначалася тим історичним об'єктам, які не заважали впливу комуністичної ідеології на населення. Основні напрямки охоронної діяльності повністю відповідали партійним та радянським директивним документам. Готуючись до так званого відзначення 300-річчя возз'єднання України і Росії, було проведено чималу роботу з виявлення пам'яток історії, пов'язаних з національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького (41 пам'ятне місце)[170]. Чергова кампанія стосувалася виявлення пам'яток, пов'язаних із соціалістичним будівництвом — 26 об'єктів на 1954 р.[171]. Водночас чергова антирелігійна кампанія початку 1960-х рр., масові репресії проти митців, архітекторів, вчених, які стали жертвами звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі», завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У Вінницькій області різко скоротилася кількість пам'яток архітектури, що охоронялися державою з 57 до 22 об'єктів[172], адже більшість з них була культовими спорудами, які легко було пристосувати для використання у будь-яких цілях. З формулюванням «не мають архітектурно-художнього значення», «як такий, що не існує», «занепалий» з обліку було знято скельний монастир 11–19 ст. у Лядовій Могилів-Подільського р-ну; будинок декабристів, житлові будинки, костел (все 18 ст.) у м. Тульчині; старовинні замки у Барі та Озаринцях Могилів-Подільського р-ну; палаци 18–19 ст. у Дашеві Іллінецького р-ну, Андрушівці, Ободівці та Спичинцях Погребищенського р-ну, Чернятині Жмеринського р-ну та інші[173].

Проте 1960 р. під державну охорону вперше було взято парки — пам'ятки садово-паркової архітектури у Антополі Томашпільського р-ну, Верхівці Тростянецького р-ну, Чернятині Жмеринського р-ну, Немерче Мурованокуриловецького р-ну, Немирові, Ободівці Тростянецького р-ну, Тиврові[174]. Цей напрямок виявився настільки затребуваним, що у 1987 р. на території області охоронялося 8 пам'яток природи республіканського і 205 — місцевого значення, 29 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з яких 11 — республіканського значення[175].

На початку 1960-х рр. почався новий етап обліку та охорони пам'яток історії та культури, зокрема перейшли від майже тотального виключення споруд культового призначення до проведення масштабної паспортизації та прийняття під охорону всіх пам'яток архітектури, археології, історії. 1963 р. Вінницький облвиконком прийняв рішення про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток історії, археології і мистецтва на новій методичній основі. Тому багато об'єктів опинилися поза державною охороною. За новими вимогами наступного року державою обліковувалося 302 пам'ятники історії, 17 — археології, 47 — монументального мистецтва[176], 25 — архітектури. З того часу цей список постійно доповнювався. І вже через п'ятнадцять років, у 1978 р., на території Вінницької області нараховувалося 1730 пам'яток історії та культури, серед яких 225 пам'ятників В.І. Леніну, 350 братських кладовищ і могил, 800 — загиблим воїнам, 201 — археології, 21 — архітектури[177]. Серед цієї кількості тільки 28 пам'яток було визнано загальносоюзного,

[170] ДАВіО. Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 63–65.
[171] ДАВіО. Ф. Р-4971. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 56.
[172] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 67.
[173] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 36–66; Спр. 284. Арк. 12.
[174] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 189(а). Арк. 42–43.
[175] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 3100. Арк. 10–11.
[176] ДАВіО. Ф. Р-4971. Оп. 8. Спр. 40. Арк. 39.
[177] Борщевський В. Берегти і примножувати // Вінниц. правда. 1978. 1 серп.

57 — республіканського значення[178]. Треба зауважити, що наступного року був затверджений новий реєстр пам'яток архітектури, що містив вже 68 об'єктів[179].

З 1967 р. у структурі обласного управління культури працював інспектор з охорони пам'яток і відділ охорони пам'ятників історії та культури при Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Охорону пам'яток архітектури здійснював обласний відділ будівництва та архітектури, де у штат було спеціально введено посаду старшого інспектора.

З утворенням 1965 р. Українського товариства охорони пам'яток історії і культури до пам'яткоохоронної діяльності почали активно залучати широку громадськість. Наступного року було створено обласну організацію, яку очолив В.М. Борщевський і яка вже наприкінці 1970-х рр. була однією з найчисельніших в УРСР — понад 600 тис. осіб, що втім принципово не впливало на якість пам'яткоохоронних дій, оскільки діяти вона могла лише відповідно до рішень партії та уряду. Саме партійні органи всіх рівнів контролювали звіти, основні напрямки діяльності товариства та її зміст, перевибори керівництва. Так, у 1972 р. Вінницький обком, виконуючи постанову ЦК КПУ «Про роботу Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури», вимагав від міськкомів і райкомів партії, міських і районних правлінь товариства «посилити пропаганду пам'ятників історії та культури серед населення. Постійно турбуватися про її партійну спрямованість і підвищення ідейно-теоретичного рівня. Звернути особливу увагу на популяризацію пам'ятників епохи соціалізму, визначних пам'яток і реліквій революційної та трудової слави радянського народу»[180]. В цілому, Вінницька обласна організація УТОПІК активно займалася збереженням пам'яток краю від часу свого заснування до початку так званої «перебудови». Її міські та районні відділення систематично проводили значну роботу по спорудженню нових пам'ятників та реставрації існуючих, здійснювали громадський контроль за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незалежно від їх відомчої приналежності.

Як продовження систематичної роботи з організації державної охорони пам'яток історії та культури можна розглядати складання «Списку старовинних міст, селищ і сіл Української РСР, в яких проекти планування і забудови повинні узгоджуватися з органами охорони пам'яток культури» (1968 р.). Такими населеними пунктами по Вінницькій області було визнано: Антопіль (Томашпільський р-н), Бар, Браїлів (Жмеринський р-н), Бушу (Ямпільський р-н), Верхівку (Тростянецький р-н), Вінницю, Вороновицю (Вінницький р-н), Григорівку (Могилів-Подільський р-н), Гулівці (Калинівський р-н), Деребчин (Шаргородський р-н), Лядову (Могилів-Подільський р-н), Могилів-Подільський, Муровані Курилівці, Немерче (Мурованокуриловецький р-н), Немирів, Ободівку (Тростянецький р-н), Пархомівку (Іллінецький р-н), Печеру (Тульчинський р-н), Пирогове (Вінницький р-н), Северинівку (Жмеринський р-н), Тиврів, Тульчин, Чернятин (Жмеринський р-н), Шаргород[181].

Ще одним напрямком популяризації історико-культурної спадщини була видавнича діяльність. У 1960–80-х рр. побачили світ такі, наприклад, путівники як «Пам'ятні місця Вінниччини» (1966 р.), В.І. Кравчук та А.М. Подолинного «Пам'ять землі Подільської» (1976 р.), «Гордість Поділля» (1979 р.), І.П. Пшука «В пам'яті поколінь» (1984 р.), а також численні плакати «Дбайливо охороняти культурну

[178] Борщевський В. Гордість поколінь // Вінниц. правда. 1976. 7 жовт.
[179] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 462. Арк. 25–32.
[180] ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 64. Спр. 69. Арк. 33–35.
[181] ДАВіО. Ф. Р-4510. Оп. 1. Спр. 284. Арк. 58–61.

спадщину нашого народу» (1970 р.), «Село трьох музеїв (с. Тиманівка Тульчинського району)» (1972 р.), «Жива пам'ять поколінь: з досвіду роботи первинної організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури Вінницької середньої школи № 1» (1978 р.), «Пам'ятники історії і культури — скарби народу» (1979 р.), «Охорона пам'яток — всенародна справа» (1988 р.).

Новий етап у розвитку пам'яткоохоронної діяльності засвідчили Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978 р.) та «Інструкція про порядок обліку, забезпечення збереження, змісту, використання та реставрації нерухомих пам'яток історії та культури» (1986 р.), розроблена Міністерством культури СРСР.

Тривала активна робота з виявлення пам'яток, зростала кількість об'єктів взятих на облік. Так, у 1977 р. Вінницький облвиконком взяв під державну охорону ще 515 пам'яток історії, археології та мистецтва[182], 1987 р. — 144[183], 1988 р. — 88[184], 1990 р. — 144[185]. Постійно зростало фінансування реставраційних і ремонтних робіт. До дослідницької роботи залучалися викладачі Вінницького державного педагогічного інституту, співробітники Вінницького обласного краєзнавчого музею. На II Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, яка 1982 р. проходила у Вінниці, працювала секція «Вивчення і охорона пам'яток історії та культури», що мала допомогти розв'язанню деяких методичних пам'яткоохоронних проблем.

Цього ж року, згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР від 3 вересня 1982 р., розпочалася підготовка «Зводу пам'яток історії та культури». У Вінницькій області також було створено редакційну колегію та авторський колектив. У 1988 р. до головної редакції «Зводу» ними було здано 511 статей, з яких 268 — з археології, 80 — з історії, 13 — монументального мистецтва, 150 — архітектури. Виготовили 27 карт розташування пам'яток по районах області, 62 карти-схеми пам'яток археології, сфотографовано 210 пам'яток археології, історії та мистецтва та 150 — архітектури[186]. Працівники Вінницької ОУНБ ім. К. Тімірязєва підготували бібліографічний покажчик (рос.) «Памятники истории и культуры Винницкой области» (1986 р.). Спільно зі співробітниками Інституту історії УРСР АН УРСР викладачі історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту 1990 р. оприлюднили однойменний збірник матеріалів[187]. Він містив характеристику джерельної бази, оглядові статті про пам'ятки, а також зразки типових статей про окремі об'єкти.

Разом з тим залишалося чимало невирішених проблем, зокрема процес встановлення охоронних зон, не завжди вони включалися до проектів планування забудови та реконструкції населених пунктів, тривала робота зі складання охоронних зобов'язань з представниками організацій, на балансі яких знаходилися пам'ятки, не було встановлено охоронні знаки на всіх пам'ятках, що є під державним захистом, масово знищувалися пам'ятки археології шляхом розорювання городищ і курганів.

[182] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 1735. Арк. 364–407.
[183] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 3356. Арк. 117–144.
[184] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 3356. Арк. 19–25.
[185] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 3356. Арк. 116–121.
[186] ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 17. Спр. 3100. Арк. 26.
[187] Памятники истории и культуры Винницкой области. Киев, 1990. 136 с. (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР ; вип. 8)

У досліджуваний період відбувалося поступове окреслення функцій органів охорони історико-культурної спадщини, розвивалася теоретична думка, накопичувався практичний досвід, що позначилося врешті-решт на звуженні об'єкту охорони. І сьогодні саме нерухомі пам'ятки культурної спадщини України залишаються в центрі уваги пам'яткооохоронних служб.

У незалежній Україні розпочався новий етап пам'яткоохоронної діяльності. Хоча економічні, фінансові негаразди останніх двох десятиріч негативно позначалися на охороні історико-культурної спадщини, поступово формується новий підхід до цієї справи. Вже відбулися деідеологізація та декомунізація пам'яткоохоронної галузі, створили її нову законодавчу та методологічну базу, змінилися світоглядні засади щодо критеріїв визначення об'єктів, які фігурують як пам'ятки культури та вносяться до охоронних реєстрів. Так, наприкінці 1991 р. з державного обліку зняли 219 пам'ятників В.І. Леніну та іншим радянським діячам (копійного характеру), 2008 р. — ще 106 авторського виконання.

У 2007 р. у Вінницькій області для оптимізації пам'яткоохоронної діяльності створили сектор охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму Вінницької облдержадміністрації. Він опікується управлінням охорони культурної спадщини; організацією і проведенням наукових досліджень пам'яток, їх державним обліком і занесенням до державного реєстру нерухомих пам'яток; організацією ремонту та реставрації об'єктів культурної спадщини; організацією використання об'єктів культурної спадщини. Поряд з державними органами діють громадські організації — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, краєзнавчі товариства тощо.

На початку 2000-х рр. на державному рівні було відновлено роботу над «Зводом пам'яток історії та культури України». У 2001 р. у Вінницькій області сформували нову обласну редакційну колегію, обласну редакційну раду та робочу групу. У роботі над «Зводом» приділяється особлива увага пам'яткам дорадянського періоду, пов'язаним з національно-визвольним рухом українського народу, його боротьбою за незалежність і творення своєї державності, з життям і діяльністю несправедливо забутих державних, громадських і культурних діячів. Актуальним напрямком залишається виявлення нових та впорядкування вже відомих пам'яток і пам'ятних місць, спорудження пам'ятних знаків на честь видатних осіб та визначних подій історії козацтва. Значної корекції вимагає висвітлення пам'яток радянської епохи, вивчення яких зазнало найбільших концептуальних змін. Переосмислення подій тоталітарної доби, зокрема періоду Другої світової війни, пам'ятки якої становлять найчисленнішу групу у томах «Зводу», вносять зміни в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток. Особливого значення набула праця з виявлення та збереження пам'ятних місць, пов'язаних з увічненням пам'яті жертв Голодоморів 1920-х – 1930-х – 1940-х рр. та політичних репресій. У 2011 р. робоча група підготувала і оприлюднила список пам'яток до обласного тому «Зводу»[188], у 2016 р. вийшло окреме науково-довідкове видання про пам'ятки Вінниці[189].

[188] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук; Вінниц. облдержадміністрація, Вінниц. облрада, Обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії і культури Вінницької області. Вінниця, 2011. 400 с.

[189] Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / упоряд.: Ю.А. Зінько, А.М. Подолинний ; Вінниц. облдержадміністрація, Вінниц. облрада, Вінниц. міськрада, Обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. Вінниця, 2016. 224 с.

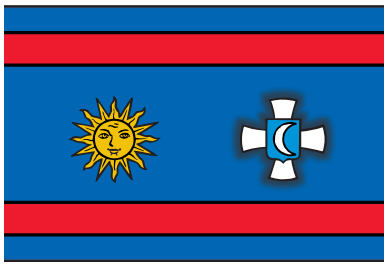
У 2001 р. був затверджений новий список історичних населених місць України, в якому було 23 населених пунктів Вінницької області: Бар, Бершадь, Браїлів (Жмеринського р-ну), Брацлав (Немирівського р-ну), Вороновиця (Вінницького р-ну), Гайсин, Дашів (Іллінецького р-ну), Жмеринка, Іллінці, Копайгород (Барського р-ну), Могилів-Подільський, Муровані Курилівці, Оратів, Погребище, Немирів, Ситківці (Немирівського р-ну), Томашпіль, Тульчин, Тиврів, Хмільник, Чечельник, Шаргород, Ямпіль. Це має особливе значення для збереження традиційного середовища, зокрема охорони пам'яток містобудування та архітектури. У 2000 р. створений єдиний на теренах краю історико-культурний заповідник «Буша» (Ямпільського р-ну) для збереження пам'яток архітектури, археології та історії.

На 1 січня 2018 р. на території Вінницької області на державному обліку перебувало 1739 пам'яток археології, 1897 — історії, 98 — монументального мистецтва, 548 — містобудування та архітектури, 47 — садово-паркового мистецтва, 1 — ландшафтна. З них національного значення: археологічних — 19, історичних — 7, монументального мистецтва — 2, архітектури — 111.

Разом з тим невирішеними залишаються деякі проблеми. Держава так і не зуміла сформувати чітку вертикаль державного управління охороною культурної спадщини. Уряд лише рекомендував регіональним органам влади та органам місцевого самоврядування погоджувати питання утворення відповідних місцевих органів охорони культурної спадщини, без надання їм централізованого фінансування. Не вирішеними залишаються правові основи функціонування ринку землі, зокрема щодо статусу земель історико-культурного призначення, на яких розміщені пам'ятки археології, ділянки історичного культурного шару. Відсутність державного фінансування призвела до згортання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень. Залишаються малодослідженими пам'ятки науки і техніки. Більшість з них і досі обліковується як пам'ятки історії або архітектури. Якщо у 1991 р. на території Вінницької області діяло 39 цукрових заводів, з яких 37 було побудовано до революції, то сьогодні три чверті з них вже зникла, відповідно з часом зітреться й пам'ять про них. Недостатня увага приділяється пам'яткам національних громад, що традиційно проживали на території регіону. Неабиякою проблемою є кадрове забезпечення охорони пам'яток. Якщо фахівців — істориків вистачає, то археологів, мистецтвознавців, архітекторів, дендрологів обмаль. Роками слабо фінансується робота з підготовки облікової документації для внесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Водночас перед державною пам'яткоохоронною службою області відкриваються нові перспективи, зокрема зростає її штат, її співробітники є основними реалізаторами впровадження у життя публічної частини Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Т.Р. Кароєва

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Прапор Вінницької області

Калинівський район, с. Хомутинці.
Погруддя С.В. Руданського

Немирівський район, м. Немирів.
Погруддя В.В. Городецького

БАРСЬКИЙ РАЙОН

Район утворений у 1923 р., входив до Могилів-Подільської округи. З 1932 р. у складі Вінницької області[190]. Розташований у західній частині Вінницької області. Площа його сягає 1,1 тис. кв. км, населення 51,4 тис. осіб (на 01.01.2018 р.). У районі одне місто — райцентр, одне смт — Копайгород та 92 села. Відстань від Бара до Вінниці — 65 км, сполучення автомобільне і залізничне. Межує з Жмеринським, Шаргородським, Мурованокуриловецьким районами та Хмельницькою областю. Район лежить у межах Подільської височини. Максимальна висота над рівнем моря — 368,8 м (с. Митки) та 370 м (с. Комарівці). Поверхня полого-хвиляста, у південно-західній частині розчленована на вузькі каньйоноподібні долини річкою Лядовою, притокою Дністра (в районах сіл Польового і Лядови). Клімат — вологий, помірно-теплий. Загальна площа водного басейну 1,97 тис. га. Річки Рів (басейн Південного Бугу), Лядова, Немія і Мурафа (басейн Дністра). Стави займають 47 тис. га, болота — 1,96 тис. га. Ґрунти ясно-сірі, сірі лісові, темно-сірі, опідзолені, болотні й торфово-болотні. Загальна площа сільськогосподарських угідь 81,49 тис. га, зокрема орної землі 66,56 тис. га, пасовищ 7,74 тис. га, сіножаті 2,52 тис. га, під садами 4,52 тис. га. Площа лісів 17,74 тис. га (основні породи: дуб, граб, липа, ясен та інші)[191]. До природно-заповідного фонду Барського району належать два заказники місцевого значення (заповідні модрини біля с. Матейкова і «Шиянецьке урочище» поблизу с. Гайового), вісім пам'яток природи (три великодебітних джерела в с. Каришкові, колонія сірих чапель в урочищі «Шершнянська дубина» та інші), пам'ятки садово-паркового мистецтва (парк-садиба «Лугове» в с. Ходаках і заповідне урочище «Жолоби» в околицях с. Гайового). Корисні копалини: граніти, вапняки, будівельний камінь, гончарні глини[192].

Пам'ятки археології засвідчують історичні періоди заселення сучасної території району землеробськими племенами — від скіфів-орачів до давніх русичів (села Степанки, Пилипи, Ходаки, Ялтушків, Гармаки, Комарівці, Чемериси-Барські та інші). Протягом усієї доби існування Київської держави залежність території між Бугом та Дністром від неї була нетривкою: на частину цих земель претендували також галицько-волинські князі. Назва Поділля стосовно Подністров'я і середнього Побужжя з'явилася в добу панування Золотої орди у межах Подільського улусу. У 1363 р. військо Литовського князівства у битві на Синій Воді перемогло татар і відтоді Подільська земля стала його адміністративною одиницею. З часом між Литвою і Польщею розпочалася довготривала боротьба за Поділля. З першої половини 15 ст. поселення Рів належало дружині польського короля Боні Сфорца. Вона збудувала фортецю на лівому, нижчому березі річки Рів і саме тоді місто стало називатися Баром. Воно належало до Подільського воєводства у складі Польського королівства. У 1540 р. Бар отримав магдебурзьке право, у 1546 р. став центром староства (до 1789 р.). Зазнаючи важких утисків від польської шляхти, корінні мешканці Бара та його околиць

[190] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. — Вінниця : ПП «Едельвейс» і К, 2008. — С. 20, 24.

[191] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниця ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка» 2002. — С. 61–62.

[192] Заповідні об'єкти Вінниччини. — Вінниця : Велес, 2005. — С. 9, 24, 28, 40, 47.

не раз повставали за свої соціальні та національні права. Наступного століття у місті було зведено нову фортецю з великим арсеналом зброї та амуніції. У 1594 р. містом заволоділи загони селян і козаків під проводом С. Наливайка і Г. Лободи. Влітку 1648 р. козацький полковник Максим Кривоніс узяв Бар штурмом. Місто стало центром Подільського полку. У 1652–53 рр. тут була резиденція Богдана Хмельницького, у 1659–64 рр. замок перебував у власності гетьмана Івана Виговського. Під час повстання 1702 р. Бар захопив загін, очолюваний Семеном Палієм, і Бар увійшов до складу Брацлавського полку. Відомий Бар і тим, що 1768 р. польська шляхта створила тут Барську конфедерацію — військове об'єднання, спрямоване як проти свого короля, так і проти Російської імперії. Король С. Понятовський під тиском російського уряду підписав трактат про зрівняння в політичних правах католиків з некатоликами. Конфедерати розпочали жорстокі протестні дії проти українського населення, що й викликало на Правобережній Україні гайдамацький рух під назвою «Коліївщина». Царський уряд Росії допоміг польським панам придушити повстання, одночасно розгромив конфедерацію. З приєднанням Правобережної України до Російської імперії у 1793 р. Бар опинився у Брацлавському намісництві як повітове місто, а з 1797 р. — у Могилівському повіті Подільської губернії. Після скасування кріпосного права 1861 р. було введено адміністративно-територіальний поділ на волості, скасований аж у 1923 р. Тоді замість повітів у Подільській губернії з центром у Вінниці було утворено округи, до яких входили райони. Барський район зокрема увійшов до Могилів-Подільського округу. 19 ст. відзначилося зростанням та розширенням промисловості у районі, зокрема у 1890-х рр. споруджено чавуноливарний завод поблизу Луки-Барської. У 1932 р. завод перенесено до Бара і на його базі створено Барський машинобудівний завод. У 1870–92 рр. було проведено залізничні шляхи Жмеринка – Волочиськ і Жмеринка – Могилів-Подільський, які пройшли територією району. У 1900 р. Барський цукровий завод видав першу продукцію. З початком Першої світової війни у Барі дислокуються тилові підрозділи 7-ї російської армії. 27 січня 1918 р. у Бресті представники Центральної ради підписали угоду, після чого до України увійшли окупаційні війська Німеччини й Австро-Угорщини. 19 серпня 1918 р. відбулося збройне повстання в Ялтушкові проти австро-угорських окупантів. Загинуло близько 50 повстанців, спалено 300 будинків у Ялтушкові і Слободі-Ялтушківській. У березні 1919 р. біля Бара відбувся бій між Запорізьким корпусом УНР і військами більшовиків. Протягом літа 1919 р. у місті перебувала Начальна Команда Української Галицької Армії. У листопаді 1920 р. була встановлена радянська влада у Барі. У 1923 р. в місті відновили роботу цукровий завод, 12 майстерень, 4 цегельні, млин і друкарня. У 1925 р. проведено реконструкцію спиртового заводу. Насильницька колективізація, спричинений радянською владою Голодомор 1932–33 рр., нечувані за своєю жорстокістю репресії призвели до величезних втрат населення. За неповними даними різних джерел у районі у 1932–33 рр. від голоду загинуло понад тисяча людей. На сьогодні встановлені імена 1288 чол.[193]. З середини липня 1941 р. до кінця березня 1944 р. район був окупований військами німецьких та румунських загарбни-

[193] ДАВіО, ф. р-6129, оп. 17, спр. 188–192; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ВКФ», 2008. — С. 67–86.

ків. Територія району під німецьким контролем опинилася в межах райхскомісаріату «Україна». У вересні 1941 р., а потім у лютому 1942 р. відбувся перерозподіл гебітів між Житомирською генеральною округою і новоствореною округою «Волинь і Поділля». До останньої відійшов й крайзгебіт «Бар» у складі тодішніх Барського, Мурованокуриловецького, половини Яришівського і частини Копайгородського районів[194]. Переважну більшість пам'яток складають ті, що пов'язані з подіями Другої світової війни. Залишки оборонних фортифікаційних споруд Летичівського укріпрайону, збудованих перед війною, збереглися у Верхівці (5), Гайовому (3), Гармаках (5), Журавлівці (2), Лядовій (8), Мигалівцях (19), Пилипах, Польовому (5), Ялтушкові (4). У 1942–43 рр. нацисти знищили у районі 8645 осіб мирного населення. Пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму, встановлено: Бар (2), Балки, Верхівка, Гайове, Грабівці, Іванівці, Копайгород (2), Котова (6), Матейків, Мигалівці (2), Попівці (2), Ялтушків. Під час окупації було вивезено на примусові роботи до Німеччини з району 2191 чол.[195]. Війська 18-ї та 38-ї армій 1-го Українського фронту розпочали визволення району 19 березня 1944 р. 305-та стрілецька дивізія 38-ї армії 25 березня оволоділа Баром. У боях за визволення населених пунктів району полягло 1143 радянських бійців. Братські могили розташовані в м. Барі (2), смт Копайгороді (2), селах: Журавлівка, Матейків, Підлісний Ялтушків (по 2), Ялтушків (5). Із них сім безіменні[196]. У Другій світовій війні брали участь понад 14 тис. мешканців району, з яких загинуло понад 8,5 тис. осіб. Вони увічнені у пам'ятниках та пам'ятних знаках. У районі народилися Герої Радянського Союзу П.У. Богатир (с. Гулі), М.В. Медвецький (с. Буцні), О.І. Якимчук (с. Слобода-Ходацька) та повні кавалери орденів Слави Г.П. Грабовляк (с. Маньківці), М.А. Бринько (с. Примощаниця), П.С. Ляховський (с. Сеферівка), М.В. Савчук (с. Ялтушків), Ф.А. Вітомський (уродженець Браїлова Жмеринського р-ну, довгий час проживав та похований у Барі).

Найбільші промислові підприємства у Барі: машинобудівний завод, консервний комбінат, птахокомбінат, швейна фабрика, цукропромводоналадка, цукровий завод, спиртовий комбінат. У 1976–90 рр. через територію району пройшли гілки газогонів «Союз», «Прогрес», «Уренгой – Помари – Ужгород». Нині в районі діють 108 сільськогосподарських підприємств різних форм власності, основні напрямки яких: виробництво зерна, цукрових буряків, молока, м'яса, плодів та овочів, серед них зокрема ТОВ «Матейківінвестагро» (с. Матейків), СТОВ «Нива» (с. Мар'янівка), ПАФ «Вікторія» (с. Українське). Герої Соціалістичної Праці: М.Д. Бубновський (народився у с. Маньківцях), М.І. Калинник (працював у с. Каришкові) А.П. Легкий (був директором радгоспу в Шипинках). У Барському районі діє 34 школи, 2 коледжі, 3 ліцеї, по одній музичній і спортивній школі, 29 дитячих садків. Медичну галузь складають одна лікарня, 14 амбулаторій, 43 фельдшерсько-акушерських пункти, 30 аптек. Діє районний Центр

[194] Мудраченко М.Р. Друга партизанська бригада 1942–1944: від партизанщини до партизанства : науково-документальне дослідження / Мудраченко М.Р. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — С. 36.

[195] Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 35, 37, 242.

[196] Вінницький ОВК, від. 1 — Облікові картки військових поховань №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

дозвілля, у селах 22 Будинки культури, а також 32 сільських клуби, районна бібліотека і 44 сільських, кілька стадіонів, чотири музеї краєзнавчого спрямування. Вісім самодіяльних художніх колективів мають звання «народних». У районі представлені конфесії православної, римо-католицької та греко-католицької церков, старообрядці.

На території району зареєстровано 103 об'єкти культурної спадщини, з них 12 пам'яток археології, 46 історії, 41 архітектури та містобудування (зокрема 3 національного значення), 2 пам'ятки монументального мистецтва та 2 природи[197]. Зокрема до пам'яток архітектури місцевого значення віднесені у Барі — два особняки (19–20 ст. по вул. Гончарній, 7 та 9), особняк (20 ст. по вул. Революції, 8), три житлові будинки (19–20 ст. по вул. Святого Миколая, 15; 50-річчя Жовтня, 16; площа Пам'яті, 3), у с. Балки — церква (кінець 19 ст.), у с. Маньківка — костел Пресвятої Трійці (1793 р.), у с. Ялтушкові — Троїцька церква (дерев'яна, 1876 р.).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Барським районом: Претвич Бернард — барський староста (1540–52 рр.), організатор загонів на боротьбу з татарами, автор «Спогадів»; Боплан Гійом-Левассер (близько 1600–73 рр.) — військовий інженер і картограф, керував будівництвом фортеці у Барі, автор «Опису України…» і карти України (обидві — 1650 р.); Нечай Данило (1612–1651 рр.) — брацлавський полковник (1649–51 рр.), за деякими даними, родом з-під Бара; Виговський І.О. (?–1664 рр.) — гетьман України (1657–59 рр.), після його обрання гетьманом у Барі була розташована його резиденція. Барське староство належало І. Виговському у 1658–64 рр.; Костін Мирон (1633–91 рр.) — молдавський державний діяч, літописець, поет. Здобув освіту у Барі, служив у польському війську, автор «Літопису землі Молдови…» (1677 р.), де йде мова й про визвольну війну українського народу 1648–57 рр. Його батько, молдавський господар, похований у Барі; Григоровичі-Барські: Василь (1701–47 рр.) — мандрівник, історик-дослідник, письменник, автор популярної книжки «Мандрівника Василя Барського подорож до Святих місць» та Іван (1713–91 рр.) — архітектор, один з найвидатніших представників архітектури українського бароко, який понад 35 років керував архітектурним розвитком Києва. Їхній батько походить з Бара; Буняковський В.Я. (1804 р., м. Бар — 1889 р.) — математик, віце-президент Петербурзької академії наук; Словацький Ю. (1809–49 рр.) — польський поет. Замолоду бував у с. Верхівка (нині Барського р-ну) і в Барі. Автор творів про Україну, зокрема Поділля. Змалював Коліївщину як справедливу боротьбу українського народу за свої соціальні і національні права; Коцюбинський М.М. (1864–1913 рр.) — письменник-класик. З весни 1874 р. перебував разом з родиною в Барі, з 1875 р. навчався в третьому класі місцевої школи; Грушевський М.С. (1866–1934 рр.) — голова Української Центральної Ради (з 1917 р.), засновник Української Народної Республіки, історик, автор праці «Барське староство» (1894 р.); Скоропис-Йолтуховський О.Ф. (1880 р., Східне Поділля — 1950 р.) — учасник українського державотворення (1917–21 рр.), за Гетьманату — губернський староста на Холмщині, Підляшші та Західній Волині,

[197] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 73–74, 154–161, 323–326, 391.

учений. Його рід походив з барської шляхти; Смогоржевський О.С. (1896 р., с. Лісове — 1969 р.) — математик, доктор фізико-математичних наук, заслужений діяч науки УРСР, започаткував новий напрям розв'язання конструктивних задач за допомогою обмежених засобів; Мосендз Л.М. (1897–1948 рр.) — поет, прозаїк, перекладач, літературний критик, у Маньківцях навчався у школі, деякий час перебував у Ялтушкові; Мокан Г.С. (1899–1989 рр.) — учений-селекціонер, науковий співробітник Ялтушківської дослідно-селекційної станції, створив новий сорт однорості кового буряка (разом з Поповим О.В.). Ленінська премія (1960 р.); Делімарський Ю.К. (1904–90 рр.) — засновник вітчизняної наукової школи з фізичної хімії та електрохімії розплавлених солей. Дитинство і юність провів у Барі, тут навчався у реальному училищі (1913–22 рр.); Мазур О.Г. (1913 р., с. Широке — 2005 р.) — борець-важковаговик, чемпіон світу (1955 р.), чемпіон СРСР (1944, 1945, 1947, 1949 рр.), автор спортивних публікацій та підручників; Бобрик І.І. (1925 р., с. Митки — 2011 р.) — лікар-анатом, доктор медичних наук, член-кореспондент АПНУ, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки; Юкало П.О. (с. Митки) — інженер-авіабудівник, лауреат Державної премії СРСР; Пастушенко Л.Т. (1936–2017 рр.) — поет, прозаїк, публіцист. Закінчив середню школу у Ялтушкові; Гарматюк А.П. (1936 р. с. Мигалівці — 2006 р.) — поет, автор книжок гумору і сатири, лауреат премій ім. С. Олійника (1985 р.), М. Годованця (1990 р.) та С. Руданського (1994 р.).

А.І. Сторожук

м. БАР

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. В. Буняковського, 7.

У п'яти братських могилах було поховано 477 бійців 96-ї гірсько-стрілецької, 151-ї, 183-ї, 201-ї, 305-ї стрілецьких дивізій та партизан, які загинули в боях за визволення міста 19–25 березня 1944 р. Усі прізвища відомі. У листопаді 1952 р. з одиночної могили с. Павлівки було перепоховано прах рядової О.Т. Балаєвої. У 1957 р. з одиночних могил на території міста і в навколишніх селах перепоховано до шостої братської могили прах 52 бійців, зокрема 96-ї гірсько-стрілецької дивізії, які загинули в оборонних боях у липні 1941 р. (прізвища невідомі). Загиблих партизан зі з'єднання І.Я. Мельника були перепоховано у 1957 р. із братської могили в с. Матейкові. У 1973 р. у центрі меморіалу встановлено залізобетонну скульптуру воїна (висота — 3,5 м, автор — Л. Гром), що схилив голову, простягнувши символічний меч над могилами полеглих. На двоступінчастому бетонному постаменті (розмір: 1,5×1,3 м) викарбувано напис: «Вічна слава воїнам, які віддали своє життя за визволення міста Бар та Барського району від німецько-фашистських загарбників, 1941–1945 рр.». Біля підніжжя скульптури розміщено шість братських могил (розмір: 5,2×2,55 м). В узголів'ї кожної могили — похилі плити із сірого мармуру (розмір: 0,8×0,6 м) з меморіальними написами, позаду на бетонній стіні — прізвища похованих бійців. Братські поховання об'єднано бетонним надмогильником (висота — 1,2 м), який обкладено керамічною плиткою. Поховання займає територію 15,0×20,0 м. Комплекс ремонтувався й оновлювався у 2008 р. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Бар (на вул. М. Горького), Гавришівка, Гулі, Журавлівка (2), Заможне, Каришків, Копайгород, Кошаринці (2), Мартинівка (2), Матейків, Мигалівці (2), Підлісний Ялтушків, Семенки, Терешки (4), Трудолюбівка, Ялтушків (2). [1]

А.І. Сторожук

Меморіал на честь земляків, загиблих у Другій світовій війні. Пам'ятний знак М.В. Медвецькому, Герою Радянського Союзу (1983 р., іст.). Площа Пам'яті.

У 1983 р. на честь жителів Бара, загиблих у Другій світовій війні, споруджено меморіал (займає територію 0,7 га). На багатоступінчастому постаменті встановлено обеліск у вигляді стилізованого багнета (висота — 10,0 м), біля якого залізобетонна скульптура воїна (висота — 4,5 м). Скульптура виготовлена майстрами Львівського художнього фонду, автор — скульптор Л. Гром. Біля підніжжя скульптури — чаша вічного вогню, зліва і справа розміщено постаменти із чорними похилими мармуровими плитами, на яких увічнені прізвища 424 загиблих земляків. На першому та другому постаментах написи (рос.): «Герой Советского Союза старшина Медвецкий Николай Васильевич 1917–1944», «Если пал человек, чтобы жизнь сохранить человеку, значит верно он жил, значит умер не зря» та «За детский смех, за небо голубое мы все в долгу перед тобой, солдат». Обабіч алеї, що веде із вулиці Соборної до меморіалу, розташовані похилі постаменти, покриті чорними мармуровими плитами. На них викарбувані прізвища жителів міста, загиблих на фронтах у Другій світовій війні та меморіальні написи (рос.): «Вечная слава воинам города Бар, погибшим на фронтах Великой Отечественной войны за свободу и независимость нашей Родины» та «И мы пришли сюда, чтоб поклониться отваге тех, что целый мир спасли». Медвецький Микола Васильович (1917–44 рр.) — старшина, хімінструктор батареї 569-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 17-ї винищувально-протитанкової артилерійської бригади 43-ї армії 1-го Прибалтійського фронту, Герой Радянського Союзу. Народився в с. Буцні, Барського р-ну. З 1938 р. в Червоній Армії. Під час Другої світової війни брав участь у боях з червня 1941 р. Відзначився під час визволення Литви, 11 липня 1944 р. при відбитті контратаки знищив декількох солдат противника, використавши всі боєприпаси та опинившись в оточенні німецьких солдатів, підірвав себе і ворогів гранатою. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945 р. посмертно. Похований у с. Сірвіджай (Литва). Пам'ятні знаки загиблим односельцям встановлені в селах: Антонівка, Барок, Біличин, Бригидівка, Буцні, Васютинці, Верхівка, Володіївці, Гайове, Гармаки, Глинянка, Голубівка, Грабівці, Гулі, Журавлівка, Іванівці, Каришків, Киянівка, Козарівка, Комарівці,

Копайгород, Кошаринці, Кузьминці, Лісове, Лука-Барська, Мальчівці, Маньківці, Мартинівка, Мар'янівка, Матейків, Мигалівці, Митки, Окладне, Степанки, Підлісний Ялтушків, Польове, Попівці, Сеферівка, Слобода-Гулівська, Слобода-Ходацька, Супівка, Терешки, Трудолюбівка, Ходаки, Українське, Чемериське, Шевченка, Шипинки, Ялтушків. [2]

А.І. Сторожук

Могила Ф.А. Вітомського, повного кавалера ордена Слави (іст.). Вул. М. Кривоноса, західна частина кладовища.

Вітомський Федір Альбінович (1906–92 рр.) — гв. старший сержант, командир мінометної обслуги 198-го гв. стрілецького полку 26-ї армії 3-го Українського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився у Браїлові (нині Жмеринського р-ну). У 1928–31 рр. служив у Червоній армії. До 1941 р. працював у радгоспі, далі — на Барському цукрозаводі. На фронтах Другої світової війни з березня 1944 р. Воював на Південно-Західному, 1-му та 3-му Українських фронтах. Орден Слави 3-го ступеня отримав у серпні 1944 р. за героїчні дії при визволенні села Маркопіль Львівської обл. Орден Слави 2-го ступеня отримав у березні 1945 р. за сміливі дії під час важких боїв на території Угорщини. Повторно нагороджений орденом Слави 2-го ступеня у квітні 1944 р. за забезпечення успішної переправи військ через Дунай та звільнення міста Будапешта (Угорщина). Після війни проживав у Барі. У 1974 р. було виправлено помилки у нагородженні і Ф.А. Вітомський став повним кавалером ордена Слави. На могилі встановлено пам'ятний знак — стелу з гранітної мармурової крихти червоного кольору у вигляді паруса (висота 1,40 м). На чоловому боці стели портрет, прізвище, ім'я, по батькові, роки життя та меморіальний напис. [3]

А.І. Сторожук

Могила П.М. Гуршала, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Кривоноса, західна частина кладовища.

Гуршал Петро Миколайович (1960–81 рр.) — рядовий, навідник-оператор БМП. Народився в с. Комарівцях. Після закінчення СПТУ-8 (м. Бар) працював у міській пересувній механізованій колоні. Призваний на службу в листопаді 1979 р. 3 січня 1980 р. в Афганістані. Загинув 9 січня 1981 р. при виконанні бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено стелу із чорного мармуру у вигляді паруса (висота — 1,4 м) з портретом, посвятою від батьків та меморіальним написом (рос.): «Погиб при исполнении интернационального долга». Одна з вулиць села Гайового названа його іменем. [4]

А.І. Сторожук

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій (2005 р., іст.). Вул. Соборна, 12. Центр міста.

26 листопада 2005 р. біля районної бібліотеки встановлено пам'ятний знак — природна кам'яна брила-валун сірого кольору (розмір: 1,5×1,5×1,5 м) з меморіальним написом. Від голоду в Барському районі загинула понад одна тисяча людей. Відомі імена 1288 чол. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій: Бар, Каришків (2), Копайгород, Матейків, Попівці, Ялтушків. [5]

С.В. Скоцик

Пам'ятний знак жертвам політичних репресій (2017 р., іст.). Римо-католицьке кладовище.

У листопаді 2017 р. встановлено пам'ятний знак жертвам політичних репресій 1937–38 рр. Монумент виготовили з білого каменю. Являє собою католицький хрест з розп'яттям, на якому написи українською і польською мовами: «Жертвам сталінських репресій. Пам'ятаючі нащадки». Автори — скульптор Володимир Оврах із синами. Ініціатива встановлення пам'ятного знаку належить польській громаді. На Вінниччині, за даними досліджень, загальна кількість репресованих сягнула близько 20 тис. осіб. Переважна кількість серед жертв — українці і поляки. [6]

С.В. Скоцик

Пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильський АЕС (2019 р., іст.). Площа Пам'яті.

З нагоди 33-ї річниці трагедії відкрито пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС. Являє собою сіру мармурову стелу, у верхній частині якої, у ніші, встановлено дзвін, нижче чорна мармурова

плита із зображенням Чорнобильської АЕС та меморіальним написом. Профінансували спорудження з райого і міського бюджетів та благодійники. [7]

С.В. Скоцик

Пам'ятний знак на могилі польських вояків (2003 р., іст.). Вул. М. Кривоноса, центр старого римо-католицького кладовища.

У травні 1920 р. Бар захопили польські війська. Почалось активне відновлення влади польської шляхти, що призвело до масових заворушень, повстань серед селянства і робітників. Тривалі сутички у травні–червні 1920 р. призвели до значних жертв серед місцевого населення та окупантів. Кількість похованих та прізвища польських вояків невідомі, час поховання — початок літа 1920 р. У 2003 р. на могилі за кошти польської громади міста встановлено бетонну стелу (розмір: 3,8×1,2×0,2 м). Могила обрамлена гранітним надмогильником (розмір: 4,0×8,0×0,5 м), облицьована бетонними плитами. На стелі зліва наявний наскрізний пустотілий хрест, справа, вгорі — герб Польщі. Під гербом викарбувано «1920», нижче — меморіальний напис українською та польською мовами: «Польським солдатам». У центрі могили укріплено похилу дошку із чорного мармуру (розмір: 0,5×0,5 м), на якій викарбувано меморіальний напис українською та польською мовами: «Тут спочивають кількадесят солдатів війська польського, полеглих у важких боях навесні 1920 р. Вічна їм пам'ять». [8]

А.І. Сторожук

Пам'ятний знак, присвячений будівництву газогону «Союз» (1978 р., іст.). Перехрестя вул. Пролетарської та Арсенальної.

У спорудженні газомагістралей об'єкту «Союз» (1975–78 рр.) брали участь представники країн, які входили до складу Ради Економічної Взаємодопомоги. Через землі району пройшло три гілки газопроводу: «Союз», «Прогрес», «Уренгой – Помари – Ужгород». Протяжність газомагістралей складає біля 50,0 км. Три потужні компресорні станції працюють за 15,0 км від міста, спрямовуючи газ у 8 країн світу: Словенію, Чехію, Польщу, Румунію, Німеччину, Францію, Австрію, Італію. У 1978 р. з ініціативи будівельників після завершення будівництва газогону та обслуговуючих об'єктів встановлено пам'ятний знак, у 1980 р. — меморіальну дошку. Пам'ятний знак розташований на майданчику (розмір: 20,0×20,0 м), вимощеному бетонними плитами та являє собою два металевих, розташованих поряд обеліски (висота — 7,5 м), які опоясані металевим кільцем (діаметр — 1,4 м). На кільці меморіальна дошка з нержавіючої сталі з написом: «1975–1978. Газопровід «Союз». Поряд встановлено чотири металеві транспаранти, на яких зображено прапор України, до 1995 р. на них було зображено: карти прокладення газогонів та прапори країн, які брали участь у будівництві. [9]

А.І. Сторожук

Пам'ятник загиблим учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (2014 р., іст.). Площа Пам'яті.

14 жовтня 2014 р. біля меморіалу на честь жителів міста, загиблих у Другій світовій війні, відкрито пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни. Являє собою встановлений на кам'яному постаменті БМД-3, на чоловій частині якої символічне зображення гір і сонця та напис «Афган». На чоловій частині постаменту мармурова дошка з викарбуваними портретними зображеннями загиблих земляків, їхні нагороди і прізвища, роки життя та написи: «1979–1989», «Герасимчук Василь Іванович 12.11.1948 – 06.08.1982», «Марущак Анатолій Дорофійович 17.01.1955 – 30.01.1989», «Савчук Юрій Миколайович 30.03.1966 – 04.10.1985», «Буняк Володимир Іванович 08.03.1961 – 13.07.1982», «Гуршал Петро Миколайович 30.06.1960 – 09.01.1981». У липні 2018 р. пам'ятник підсвічено жовтоблакитними кольорами. Ініціатор встановлення — районна спілка ветеранів Афганістану, за підтримки місцевої влади та спонсорів. Більше інформації про цих бійців надано у статтях по селах Барського району, про А.Д. Марущака у Жмеринському районі. [10]

С.В. Скоцик

Барська винокурня (1865 р., архіт.). Вул. Б. Хмельницького, 34.

Винокурня побудована в 1865 р. купцем-підприємцем Штоком. У перші роки тут працювало 11 робітників та вироблялось 30 відер спирту за добу. Винокурню у 1898 р. придбала приватна компанія «Нікельшпун-Захарченко». Була проведена її реконструкція,

виробництво сягнуло більше 300 літрів спирту за добу. У 1936–37 рр. споруджено залізничну колію, яка з'єднала підприємство зі станцією Бар, що дозволило до 1940 р. збільшити потужність заводу. Під час захоплення міста німецькими військами (липень 1941 р.) завод зазнав суттєвих пошкоджень. Окупанти відновили його роботу: було встановлено новий ректифікаційний апарат та замінено інші агрегатні вузли. У 1950–70-х рр. на підприємстві проведено широкомасштабну відбудову та реконструкцію, що збільшило потужність підприємства до 9,2 тис. декалітрів. У 1998–99 рр. уперше в Україні на заводі освоєно виробництво високооктанової кисневмісної добавки до бензину. За період свого існування підприємство неодноразово змінювало назву: перша — «Винокурня з виробництва спирту-сирцю із зерна та картоплі»; з 1870 р. — «Винокурний завод»; з 1904 р. — «Винокурний завод № 74»; з 1914 р. — «Винокурний і ректифікаційний завод № 74»; з 1921 р. — державний «Винокурний завод № 74»; з 1922 р. — ґуральня «Барського цукрозаводу»; з 1931 р. — «Барський спиртовий завод»; з 1963 р. — «Барський спиртово-дріжджовий комбінат»; з 1977 р. — «Барський спиртовий завод»; з 1995 р. — державне підприємство «Барський спиртовий комбінат». Підприємство займає територію у 8,2 га. До комплексу будівель заводу входить 42 об'єкти. Основні будівлі — спиртобродильне та бродильне відділення, цех сухих кормових дріжджів. Матеріал будівель — червона цегла, дах шатровий двосхилий, покриття шиферне. [11]

А.І. Сторожук

Будинок міського училища, в якому навчався М.М. Коцюбинський (початок 19 ст., архіт., іст.). Вул. Соборна, 22.

Будівля споруджена в 1616 р., перебудовувалася в 1902 та 2002 рр. В різні часи тут містилися: єзуїтський колегіум, міське училище, громадські організації, загальноосвітня школа № 1, краєзнавчий музей, магазини тощо. У кінці 19 ст. — на початку 20 ст. тут працювало Барське міське училище. З 1875 по 1876 рр. тут у початковій школі, навчався майбутній письменник та громадський діяч Михайло Коцюбинський. У 1994 р. будівля передана релігійній громаді. З 2003 р. тут діє монастир святого Івана Хрестителя (греко-католицької церкви, провінції отців-василіян) та храм Пресвятої Богородиці. У монастирі — три келії, кухня, котельня, вестибюль. У парафіяльній частині — захристя, канцелярія, катехизна зала, бібліотека. На другому поверсі 6 келій. Добудовано новий вхід з боку вул. Соборної. Купол храму автономний, установлений на шести колонах, збудований із цегли, яка через кожних 4 яруси перекладена металевою сіткою. Висота купола — 22,0 м, ширина — 7,2 м, висота стін — 8,0 м. Загальна площа приміщень — 126,0 кв. м, святилища — 62,0 кв. м. Всередині будівлі збережено карниз давньої конструкції, зовнішній — реставрований. У церкві знаходяться ікони, передані з Кафедрального собору святого Юрія у Львові. Центральними в храмі є ікони Різдва Пресвятої Богородиці, святого Володимира, святої Ольги, ікони святих мучеників Бориса і Гліба. Храмовий престол виконаний львівськими майстрами художнього училища ім. І. Труша. Будинок міського училища є пам'яткою архітектури місцевого значення. [12]

А.І. Сторожук

Будинок реального училища, в якому навчався Ю.К. Делімарський (1907 р., архіт., іст.). Вул. Пролетарська, 5/4.

Будівництво реального училища розпочате в 1900 р. і до 1907 р. було майже завершене. Директором училища призначили О.Г. Циганкова-Куриленка. Вартість будівництва — 500 тис. карбованців. Міська управа виділила 40 тис. карбованців на придбання навчального обладнання. Перший випуск (11 юнаків) відбувся в 1912 р. У 1920–30-х рр. тут діяли трудова школа, індустріальне училище, педагогічні курси. З 1930-х рр. до початку Другої світової війни — військові підрозділи, які були задіяні у будівництві Летичівського укріпрайону. Після звільнення міста від нацистської окупації (26 березня 1944 р.) тут містилися школи снайперів та механіків-водіїв танків, до початку 1950-х рр. — кулеметна рота, з часом — фабрично-заводське училище, агрономічне училище. У 1957 р. відкрито школу-інтернат для знедолених війною дітей-сиріт. З 1993 по 1995 рр. — гімназія, нині — загальноосвітня школа № 4. У 1913–22 рр. у реальному училищі навчався майбутній видатний учений-хімік Делімарський Юрій Костянтинович (1904–90 рр.) — засновник вітчизняної школи фізичної хімії

і електрохімії іонних розплавів, доктор хімічних наук, професор, академік АН УРСР. У 2006 р. встановлено пам'ятну дошку з барельєфним портретом та меморіальним написом (матеріал — кована мідь, автор — М. Площанський). Комплекс будівель реального училища має П-подібну форму, складається із трьох двоповерхових цегляних споруд із напівпідвальними приміщеннями. Головний корпус має розмір: 65,3×12,0×8,5 м, інші корпуси — 61,6×11,2×8,5 м. Дах шатровий, чотирисхилий, у 2007 р. перекритий оцинкованим залізом. Будинок реального училища є пам'яткою архітектури місцевого значення. [13]

А.І. Сторожук

Будинок, у якому мешкала родина Коцюбинських (19 ст., іст.). Вул. Святого Миколая, 19.

Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913 рр.) — письменник та громадський діяч. Народився у Вінниці. У 1872 р. з призначенням батька на посаду поліцейського наглядача сім'я переїхала в Бар і поселилася в будинку, ґанок якого виходив на ярмарковий майдан. На той час будівля належала поліцейській управі міста. Для навчання сина Коцюбинські запросили відомого в місті вчителя Я.І. Богачевського. Восени 1875 р. Михайло вступив відразу до третього класу початкової школи, яку закінчив у 1876 р. а далі вступив до Шаргородської духовної семінарії. Згодом, уже в дорослому віці, в листах до літературознавця М. Мочульського письменник розповідав про барський період свого дитячого життя, повідомляючи при цьому важливі факти свого літературного становлення. Будинок зведений на початку 19 ст. купцем Штоком. Одноповерхова цегляна будівля з відкритою верандою, оштукатурена, дах залізний, шатровий, двосхилий. Має сім кімнат загальною площею 279 кв. м. Під час Другої світової війни будинок постраждав. В 1950–60-х рр. тут діяла бібліотека для дітей. Потім використовувався як житлове приміщення. На фасаді будинку в 1964 р. (у 1984 р. — оновлено) встановлена мармурова меморіальна дошка з написом: «У цьому будинку в 1874–1876 рр. жив великий український письменник Михайло Михайлович Коцюбинський». [14]

А.І. Сторожук

Кармелітський монастир. Покровська церква з келіями (18 ст., 20 ст., архіт.). Вул. Монастирська, 53–55.

Барський староста С. Жулкевський (Жолкевський) розпочав відбудову занедбаного барського замку, зруйнованого під час повстання С. Наливайка, і заснував у місті єзуїтську місію (1613 р.), купивши для неї кам'яний будинок із садом і лісом, виділив значні кошти на будівництво костелу та колегіуму кармелітів. У добу національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького будівля була знищена. Відбудована згодом з дерева згоріла під час пожежі. У 1701 р. монастир і колегіум звели домініканці вже з цегли і на кам'яному фундаменті, будівництво тривало довго, до 1787 р., і завершили його вже ченці грекокатолицького ордену василіан. Костел і келії виконані у стилі бароко. У 1781 р. у приміщенні розпочав діяльність колегіум, згодом школа. З 1837 р. монастир став православним чоловічим Покровським, а з 1881 р. — жіночим. У 1908 р. була побудована дзвіниця. У 1917 р. в монастирі сестра Ядвіга Кулєша заснувала католицьку громаду сестер бенедиктинок-місіонерок. Жіночий монастир проіснував до 1959 р., потім будівлі використовувалися як житлові приміщення. Церква, яка нині діє у монастирській споруді кармелітів, улаштована в приміщенні колишнього духовного училища. Корпус училища перетинався з головною монастирською церквою, утворюючи хрест. Під монастирем був підземний хід, який з'єднував його з костелом і замком. Підземні ходи у 1960-х рр. були засипані. Донині збереглися Покровська церква з келіями, на південь від них — Г-подібний другий корпус келій (училища), зі сходу — дзвіниця. Покровська церква з келіями мурована, двоповерхова з підвалом, чотиристопна, тринавна. Складається з центральної прямокутної в плані з гранчастою абсидою та прямокутним ризалітом на східному фасаді храмової частини, до якої з півдня і півночі примикають келії. Планування келій — коридорне, з однобічним розташуванням приміщень. Центральна частина споруди, якій на фасадах відповідає апсида та ризаліт, правила за церкву. Фасади церкви розчленовані пілястрами та симетрично розташованими прямокутними вікнами на другому поверсі і двома рядами декоративних ніш, оздоблених ліпними карнизами простого рисунка. Карнизи увінчані замковими каменями. Споруда

потинькована. Довжина споруди — 55,6 м, ширина — 25,5 м. В інтер'єрі збереглося кілька ікон 18–19 ст. у срібних і позолочених шатах. Дзвіниця мурована, прямокутна в плані. Перший ярус двоповерховий, прямокутний у плані, з арочним проїздом по вісі схід-захід на територію монастиря та кількома кімнатами на обох поверхах. Другий і третій яруси — восьмерик на четверику. Фасади нижнього ярусу розчленовані пілястрами, завершені трикутними фронтонами на торцях і над аркою. Розмір дзвіниці 14,2×6,9 м, висота — 22,3 м, матеріал — червона цегла. Первинне планування другого корпусу келій не збереглося. Сучасного плану споруда набула у 1960-х рр. після розібрання західної частини будівлі. Мурована, двоповерхова, Г-подібна у плані. Фасади розчленовані прямокутними вікнами першого та другого поверхів, оздобленими прямокутними простого профілю сандриками. Розміри споруди 41,3×18,3 м, висота до даху 9,0 м. Дах двосхилий, критий залізом. У 1992 р. комплекс будівель монастиря переданий черницям римо-католицького згромадження сестер бенедиктинок-місіонерок. Кармелітський монастир (Покровська церква з келіями) є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. Дзвіниця та другий корпус Кармелітського монастиря є пам'ятками архітектури місцевого значення. [15]

А.І. Сторожук

Костел святого Миколая (1811 р., кінець 19 ст., архіт.). Вул. Святого Миколая, 12.

У 1550 р. дружина польського короля Бона Сфорца, що володіла Баром, виділила кошти на будівництво парафіяльного костелу. Храм з'явився під кінець 16 ст. Він був дерев'яним, стояв значно південніше від нинішнього. Костел було освячено на честь святого Миколая. Пожежі двічі знищували дерев'яні приміщення й предмети церковного вжитку. У 1807 р. (після подій Барської конфедерації та розподілу Польщі) розпочалося будівництво мурованого костелу на новому місці. У 1811 р. будівництво було завершено. Наріжний камінь під нову добудову костелу в неоготичному стилі заклали 26 липня 1902 р. Керував роботами архітектор Й. Томчук. У 1906 р. храм освятили на честь святої Анни — покровительки Барської парафії. Нині діючий. Особливість готичної архітектури та відмінність її від романської — це високі шпилі веж. Витонченості будівлі додають керамічні оздоблення, різьблені дерев'яні вікна, видовженої заокруглої форми. Вхід у костел прикрашає скульптура Святої Анни і розп'яття Ісуса. Дах оздоблено годинником та скульптурою янгола з мечем, який символізує судний день. Всередині будівля оформлена численними колонами з керамічним оздобленням — виступами та розписом. Колони сполучаються між собою виступами, які створюють стиль костелу та додають йому витонченості. Стелю прикрашає розпис. Всередині костелу — скульптури янголів та святих. Стіни прикрашають ікони, розпис, видовжені та заокруглені згори вікна з вітражами. В глибині споруди — вівтар. Над виходом із храму — підвищення, де стоїть орган, один із найбільших в Україні. Із витонченістю вирізьблено дерев'яні сповідальниці. Костел святого Миколая є пам'яткою архітектури місцевого значення. [16]

А.І. Сторожук

Машинобудівний завод (1932 р., архіт.). Вул. Каштанова, 5.

До 1885 р. на території майбутнього машинобудівного заводу розташовувалася військова частина. У виробничих приміщеннях, у яких до кінця 1890-х рр. діяв інструментальний цех, знаходилася казарма батареї 112-го Ушицького артилерійського полку. З 1885 по 1914 рр. на цій території діяв «Казенний очисний винний склад № 6» — підприємство, що здійснювало очистку спирту-сирцю та виготовлення горілки. Згодом тут розмістили тютюнову фабрику (в 1920 р. її перевели в інше місце). До 1928 р. будівлі періодично віддавали під районні сільськогосподарські виставки, а з 1928 р. їх займали майстерні механічної профшколи, із 1931 р. — технікум механізації сільського господарства. Історія машинобудівного заводу розпочалася в 1932 р., коли на базі існуючих навчально-виробничих майстерень технікуму створено ремонтно-механічний завод Союзцукроремзбуту Комісаріату харчової промисловості СРСР. З 1937 р. завод виготовляє обладнання для цукрової промисловості: чотири- та двоциліндрові насоси, автомати-водовідвідники, масловідвідники тощо. Окрім обладнання для цукрової, промисловості, на підприємстві випускаються машини та устаткування

для інших галузей харчової промисловості. У липні 1941 р., до окупації міста німецькими військами, завод було евакуйовано в місто Бузулук Чкаловської обл. (нині — Оренбурзької обл., РФ). У післявоєнні роки завод відновлено. У 1970–80-х рр. розпочався випуск обладнання для консервної промисловості та запчастин для пиво-безалкогольної промисловості. З 1987 р. завод перебував у структурі Міністерства оборонної промисловості СРСР. З вересня 1994 р. — ВАТ «Барський машзавод». Нині одне з провідних підприємств України з випуску автоматів для консервної промисловості; обладнання для виробництва цукерок; натуральних і бараночних машин; насосного обладнання тощо. Територія заводу займає площу в 11,5 га. До комплексу будівель входить 74 об'єкти, 5 будівель 1900–13 рр. побудови. Основні будівлі: механічний цех № 1 — 5,282 тис. кв. м; механоскладальний цех № 2 — 5,535 тис. кв. м; цех металоконструкцій — 3,542 тис кв. м; ливарний — 1,597 тис. кв. м; ковальський цех — 865 кв. м. [17]

А.І. Сторож

Успенська церква (18 ст., архіт.). Вул. Святого Миколая, 10/22.

Дата будівництва храму є спірною. У 1802 р. в церковних відомостях згадується 1770 р., у 1817 р. вказується нова дата — 1760 р., у 1828 та 1829 рр. зазначається ще одна дата побудови — 1757 р. Документи 1865 р. вказують, що «церковь сия построена племянником полковника Семена Палия для зятя свого священника Матковского до 1757 года». Існує версія, що до спорудження храму причетний архітектор київського магістрату Іван Григорович-Барський — один із творців українського бароко, батьки якого є вихідцями з Бара. Храм одноверхий, хрещатий, з фронтонами. На балконі західного фасаду під час свят перебував оркестр. Дзвіниця на той час була дерев'яною, стояла посеред церковного подвір'я. За переказами, в церкві була ікона святого Миколи, привезена королевою Боною з Італії. Під час ремонту у середині 19 ст. замінили дах, добудували цегляну дзвіницю, на стінах додали олійного живопису. У церкві зберігається чудотворна ікона Барської Богородиці, яка внесена до реєстру національних святинь України. Успенська церква є пам'яткою архітектури національного значення. [18]

А.І. Сторожук

Фортеця. Пам'ятне місце битви у 1648 р. загонів М. Кривоноса з польсько-шляхетськими військами (16 ст., архіт., іст.). Вул. В. Буняковського, 7.

Спочатку замок був дерев'яний. Річка була перегороджена греблею, завдяки якій утворився ставок. Він і став захистом для міста і замку. З часом Бар перетворюється у значний торговий і культурний центр і стає міцною фортецею. Стіни її складалися з подвійних городень, проміжки яких були засипані землею. Фортеця мала п'ять двоярусних веж. Головна вежа, яка захищала переїзд через річку, мала велику браму з каплицею над ними. У другій — була в'їзна брама в місто. Перед в'їздом у фортецю знаходився бастіон, споруджений із дубових брусів, з двома вежами. Навколо фортеці та міста був виритий глибокий рів, заповнений водою. У 1630-х рр. інженер Гійом Левассер де Боплан на місці дерев'яної спорудив кам'яну фортецю новоіталійської системи з облицюванням ескарпів кам'яним муруванням. У зв'язку з низинним розташуванням та затоплюваністю території рівень фортечного двору значно підвищений. Внаслідок багатьох воєнних дій протягом століть фортеця неодноразово руйнувалася. Значних руйнувань вона зазнала під час національно-визвольної війни українського народу проти Польщі під проводом Б. Хмельницького. На той час барські фортифікаційні укріплення були важливим опорним центром панування польської шляхти на території Брацлавщини. До Бару Хмельницький направив козацько-селянські загони, керовані М. Кривоносом. До них приєдналися місцеві повстанці Кішки з Ямполя, попа Якуші і Степка з Брацлава, а також полки, очолювані брацлавцем І. Габачем. У ніч на 30 липня 1648 р. після гарматного обстрілу та за сприяння православних міщан повстанці проникли в замок. Уранці 31 липня Барська фортеця впала. Тоді ж був сформований Барський полк на чолі з П. Олександренком (Кішкою). До теперішнього часу фортеця, колись друга за величиною на Поділлі після Кам'янець-Подільської, не збереглася (лише планування, часткова конфігурація чотирьох веж та кілька фрагментів стін, рештки арсеналу). На території замкового подвір'я нині розташований міський парк, у якому встановлено пам'ятник полеглим у Другій світовій війні. Барська фортеця є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. [19]

М.Р. Мудраченко, А.І. Сторожук

Цукровий завод (1900 р., архіт.). Вул. Заводська, 15.

Найстаріше підприємство в районі побудоване в 1900 р. На початку 20 ст. із 658 робітників міста 400 працювали на цукрозаводі. Завод мав електричне освітлення. У травні 1918 р. його було націоналізовано. У період національно-визвольних змагань (1917–21 рр.) завод пограбовано, частково знищено обладнання. Після 1922–23 рр. проводилася реконструкція. У 1932–33 рр. завод з'єднали залізничною колією зі станцією Бар. Під час Другої світової війни, у період німецької окупації (1941–44 рр.), працював із перебоями. У повоєнні роки проведена широкомасштабна розбудова, замінено та модернізовано основне обладнання, удосконалено технології виробництва. У 1980 р. на заводі працювало 620 робітників, у порівнянні з довоєнними обсягами збільшилося виробництво цукру — в 2,7 рази. З лютого 2001 р. на базі заводу засновано ТОВ «Барський цукровий завод». У комплекс будівель входить 31 об'єкт, з яких 4 споруди побудови 1900–13 рр.: головний корпус (1900–13 рр.) — 5,882 тис. кв. м, матеріальний склад (1913 р.) — 596,6 кв. м; склад мішкотари (1911 р.) — 996,3 кв. м; адміністративне приміщення (1900 р., добудова 1985 р.) — 317 кв. м; 2 склади для зберігання цукру місткістю по 5 тис. тон (1976 р.) — 1471 кв. м та 1217 кв. м. [20]

А.І. Сторожук

Пам'ятник М.С. Грушевському, державному та політичному діячу (2001 р., іст., мист.). Майдан М. Грушевського.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934 рр.) — державний та політичний діяч, історик, життя та діяльність якого припадає на період національно-культурного піднесення кінця 19 — початку 20 ст. Автор фундаментальної «Історії України-Руси» в 10-ти томах, «Історії української літератури», цілого ряду науково-популярних розвідок, рецензій, публіцистики, а також ґрунтовної історичної праці «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)». М. Грушевський не тільки вивчав історію, а й творив її, втілюючи ідею Української держави та безпосередньо реалізовуючи її в умовах народно-демократичної революції в Україні (1917–21 рр.). М. Грушевський відвідав Бар влітку 1891 р. Він збирав матеріали для своєї магістерської дисертації «Барське староство». 21 серпня 2001 р. відкрито скульптуру, яка являє собою постать М. Грушевського у повний зріст, без головного убору, у довгому плащі, зі складеними на грудях руками, у лівій руці книга, на якій видніється напис: «Барське староство». На чоловому боці постаменту напис: «Михайло Грушевський». Висота скульптури — 2,1 м, матеріал — кована мідь. Матеріал постаменту — бетон, облицьований керамічною плиткою. Постамент розташований на бетонних плитах. Автор — М.В. Площанський. Більше інформації про М.С. Грушевського дивись у статті «Козятинський р-н, с. Сестринівка, Будинок-музей М. Грушевського». [21]

А.І. Сторожук

Погруддя Т.Г. Шевченка, поета, основоположника нової української літератури (2010 р., мист.). Вул. Соборна.

У 2010 р. встановлено кам'яне погруддя Тараса Шевченка, який постає в образі молодого 35-річного поета. Автор пам'ятника — скульптор М. Крижанівський — дещо змінив зовнішній вигляд Т. Шевченка в порівнянні з автопортретами Кобзаря. Постамент пам'ятника розміщений на червоній мармуровій плиті, що залишилася від пам'ятника В. Леніну, що стояв раніше на цьому місці. Більше інформації про великого поета надано у статті «Могилів-Подільський район, м. Могилів-Подільський. Пам'ятник Т.Г. Шевченку». [22]

С.В. Скоцик

с. БІЛИЧИН

Садиба Рудзських (19 ст., архіт.).

Наприкінці 19 — початку 20 ст. маєток належав Рудзським (Рузьким, Руцьким). Садиба закладена на початку 19 ст. та включає в себе палац і парк (середина 19 ст.), господарський флігель (перша половина 19 ст.). Будівля палацу поставлена на природному схилі і убік парку повернута двома поверхами. У центрі головного одноповерхового фасаду палацу — чотириколонний портик на невисокому стилобаті з кам'яними сходами. Капітелі колон і пілястр прикрашені акантовим листям та маскаронами із чоловічими головами. Античні мотиви присутні у зображенні богині Фортуни з рогом достатку на колесі над парадними дверима. На другому поверсі паркового фасаду є потрійні «італійські» вікна з балконом у центрі. Планування анфіладне, по 10 кімнат на поверсі.

В інтер'єрах збереглася ліпнина, на вікнах і розетках зустрічаються мотиви «арабесок» та неоготики. З надвірних будівель зберігся невеликий кам'яний сарай, декорований колонадою тосканського ордена, а також стайня. Палац розташований у парку пейзажного стилю, який займає невелике підвищення між ручаїв. У радянський час тут містилися школа, бібліотека, клуб. З початку 2000-х рр. будівля не використовувалась, а у 2007 р. сталася пожежа, яка знищила дах і верхнє перекриття. Палац перебуває у напівзруйнованому стані. Планування садиби добре прочитується, незважаючи на значні зарості. Садиба Рудзських є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [23]

А.І. Сторожук

с. ВЕРХІВКА

Комплекс садиби Михальських-Бібікових. Меморіальні дошки Ю. Словацькому, польському поету, та П.У. Богатирю, М.В. Медвецькому, О.М. Щербакову, Героям Радянського Союзу (19 ст., 1987 р., архіт., іст.). Вул. Святого Миколая. Центр села.

Маєток Михальських-Бібікових розташований на березі річки Лядової і включає в себе палац (початок 19 ст.), господарчу споруду та парк (19 ст.). Займає площу 1,5 га. Будівля палацу (розмір: 25,0×15,0×5,0 м), має двосхилий шатровий дах, вкритий шифером. Складається із двох частин та цокольного і підвального приміщень. Комплекс садиби Михальських-Бібікових є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. Тут бував Юліуш Словацький (1809–49 рр.) — видатний польський поет-демократ, співець польського революційного романтизму. Народився у м. Кременці, нині Тернопільської обл. Закінчив юридичний факультет університету у м. Вільно (нині м. Вільнюс, Литва). Учасник польського повстання 1831 р., емігрував за кордон. Помер у Парижі (1849 р.), у 1927 р., його прах перевезли до Польщі, в Краків. У Верхівку до власників маєтку Ю. Словацький приїжджав у 1825–29 рр. під час студентських канікул. Звідси влітку 1827 р. відправився в подорож по Україні. Написав ряд творів на українську тематику, вивчав пісні та перекази українського народу. В поемі «Беньовський» описав верхівський гай, названий Юлінками на честь Юлії Михальської, в яку поет був закоханий. У його поемі описані події 1768 р. в Польщі та Україні, краєвиди міста Бара та села на річці Лядова, штурм Барської фортеці. Мешканці та пейзажі сіл Верхівка, Лядова відображені в його драмах «Срібний сон Саломеї», «Ксьондз Марек», незакінченій повісті «Король Лядови» та інші. У радянський час у маєтку діяла школа, у якій у різні роки навчалися: Богатир Петро Устинович (1914–59 рр.) — молодший політрук 136-го стрілецького полку 13-ї армії Північно-Західного фронту, Герой Радянського Союзу (07.04.1940 р.), народився в с. Гулі (за іншими даними в Слободі-Ялтушківській) Барського р-ну. У 1940 р. відзначився на радянсько-фінській війні 1939–40 рр.; Медвецький Микола Васильович (1917–44 рр.) — старшина, хімінструктор 569-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 43-ї армії 1-го Прибалтійського фронту, Герой Радянського Союзу (24.03.1944 р. посмертно). Більш детальну інформацію про М.В. Медвецького дивись у статті «м. Бар, Меморіал на честь жителів міста, загиблих у Другій світовій війні 1939–45 рр.»; Щербаков Олег Миколайович (1925–45 рр.) — молодший лейтенант, командир танку 152-ї окремої танкової бригади 8-ї армії Ленінградського фронту, Герой Радянського Союзу (24.03.1945 р.). Народився в Одесі. З 1934 р. проживав у Верхівці. На фронті з 1943 р. Відзначився в боях за звільнення Естонії. Пропав безвісти у лютому 1945 р. Нині школа продовжує діяти. У 1987 р. встановлені дві мармурові меморіальні дошки з написами: «В цьому будинку з 1825 по 1829 рік жив великий польський поет-демократ Юліуш Словацький — 04.09.1809 – 03.04.1849» та «В цьому будинку в передвоєнні роки навчалися Герої Радянського Союзу Богатир Петро Устинович, Медвецький Микола Васильович, Щербаков Олег Миколайович». [24]

А.І. Сторожук

с. ГАЙОВЕ

Поселення, ранній залізний вік (2–3 ст. до н. е., археол.). Розташоване на південь від села, в урочищі «Барське».

Займає надзаплавну терасу вздовж лівого берега річки Рівець. Поселення існувало у кінці 2–3 ст. до н. е. та належить носіям черняхівської культури. У 1997 р. П.І. Хавлюк та В.П. Восколуп дослідили залишки одного наземного житла. Довжина поселення близь-

ко 1,0 км, ширина 200,0–300,0 м. Площа дослідженого житла 5,0×7,0 м. Стіни споруди мали дерев'яний каркас, обмащений глиною. В межах житла виявлено велику кількість фрагментів посуду: ліпних горщиків, мисок чорного і сірого кольорів. Знайдено також чимало фрагментів імпортної гончарної кераміки. Це миски та амфори світло-коричневого чи жовтого кольорів. Поблизу житла виявлено залізні ножі, гребінь, керамічну відтяжку, кістяні лощила, бронзові фібули. [25]

В.С. Рудь

Братські могили жертв нацизму (іст.). За 1,5 км на захід від Бару, в долині річки Безіменної.

У п'яти братських могилах поховані понад три тисячі мирних жителів, переважно єврейської національності, розстріляних у ніч з 18 на 19 серпня 1942 р. Прізвища більшості загиблих невідомі. У 1992 р. встановлено двоступінчастий бетонний постамент, облицьований керамічною плиткою (розмір: 2,5×3,5 м) та обеліск (висота — 4,5 м), увінчаний шестикутною зіркою. На постаменті мармурова дошка (розмір: 0,6×0,7 м) з меморіальним написом: «В пам'ять загиблим барським євреям, розстріляним німецькими нацистами 19 серпня 1942». Біля підніжжя обеліска — дошка з меморіальним написом мовою іврит, внизу викарбувано 15 прізвищ та меморіальний напис (рос.): «Одноклассникам, погибшим от рук фашистов в 1942». Пам'ятне місце займає 0,1 га, двічі (1973 та 2008 рр.) оновлювалося за кошти єврейської громади міста, братські могили упорядковані, територія обрамлена земляним насипом (висота — 0,5 м), обсаджена декоративними деревами. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Бар (2), Балки, Верхівка, Грабівці, Іванівці, Копай, Копайгород (2), Котова (6), Матейків, Мигалівці (2), Попівці (2), Примощаниця, Ялтушків. [26]

А.І. Сторожук

с. ГАРМАКИ

Багатошарове поселення (енеоліт, ранній залізний вік, археол.). Розташоване на схід від села, в урочищі «Калинівка».

Пам'ятка витягнута вздовж лівого пологого берега річки Рівець. Виявлено у 1997 р. П.І. Хавлюком та В.П. Восколупом. У 1998–99 рр. вони провели розкопки трьох жител. Розкопана площа становить 472,0 кв. м. Площа пам'ятки 1000,0×100,0–200,0 м. До верхнього культурного шару віднесено дві споруди. Житло № 1 — це напівземлянка, врізана в суглинок на глибину 0,7–0,95 м, круглої форми, розмірами 5,0×4,5 м. Біля північної стіни знаходилася глинобитна піч. Стіни були споруджені із круглих жердин діаметром 2,0–4,0 см, обмазані поверх глиною. Житло № 2 — наземне, мало прямокутну форму, довжина близько 8,5 м та ширина 3,8–4,5 м. Двокамерне, підлога була на різних рівнях. Каркас стін споруджено із дерев'яних прутів, які обмащені глиною. В межах жител виявлено велику кількість ліпного посуду (горщики, миски) сірого та коричневого кольорів, орнаментованого прокресленими лініями та защипами. Присутній також гончарний імпортний посуд (амфори, миски) знайдено глиняні відтяжки до ткацьких верстатів, прясла, точильні бруски, кам'яні жорна, залізний наконечник списа, ножі, шило, пряжку та бронзові фібули. Обидва житла належать до черняхівської культури та датовані 3 ст. н.е. Другий культурний шар на поселенні представлений житлом № 3. У ньому виявлено залишки вогнища відкритого типу та значну кількість ліпного посуду чорного кольору. Об'єкт належить до чорноліської культури 10–9 ст. до н.е. Окрім цього на поселенні знайдено знаряддя праці з кременю та фрагмент кубка, які належить до трипільської культури (5–4 тис. до н.е.). [27]

В.С. Рудь

с. КАРИШКІВ

Кам'яний хрест (17 ст., іст.). За 1,0 км на південний захід від села, поле «Погоня», у лісосмузі.

Встановлення кам'яного хреста відносять до часів татарської навали, коли село носило назву Обухів. Поле «Погоня» отримало свою назву під час національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького (1648–54 рр.). За розповідями старожилів, на полі козаки доганяли польських вояків. Кам'яний хрест виготовлено із вапняку (висота — 1,4 м), фігурні рамена конусної форми (розмір: 0,3×0,4 м), хрест заглиблений у землю приблизно на 0,5 м. Наявні меморіальні написи старослов'янською та польською мовами по всій площині хреста з чолового, так і з тильного боків. Текст, який вдалося частково прочитати, свідчить

про поховання на цьому місці священика. За іншими версіями — панночки чи скарбника одного з козацьких полків.

А.І. Сторожук

Могила В.І. Буняка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Горького. Сільське кладовище.

Буняк Володимир Іванович (1961–82 рр.) — рядовий, снайпер. Народився у м. Щокіно Тульської обл. (РФ). Закінчив Червоноградський гірничий технікум Львівської обл. Призваний на військову службу у жовтні 1980 р. З лютого 1981 р. в Афганістані. 13 липня 1982 р. виявив групу ворога і першим прийняв бій, отримав смертельне поранення. Помер у військовому шпиталі. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Його ім'ям названа одна з вулиць села. На могилі встановлено стелу із чорного мармуру у вигляді паруса (висота — 1,6 м) з портретом та посвятою від батьків. [28]

А.І. Сторожук

Могила Ю.М. Савчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південний захід нового кладовища.

Савчук Юрій Миколайович (1966–85 рр.) — рядовий, слюсар. Народився в Каришкові. Після закінчення школи працював слюсарем на Вінницькому радіозаводі «Маяк». На службу призваний у листопаді 1984 р. З квітня 1985 р. у Афганістані. Загинув 4 жовтня 1985 р. при виконанні бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено стелу з чорного мармуру у вигляді паруса (висота — 2,2 м) з портретом та посвятою від батьків. [29]

А.І. Сторожук

смт КОПАЙГОРОД

Пам'ятний знак на честь 375-річчя Копайгорода (1999 р., іст.). Вул. 40-річчя Жовтня. Південна частина селища.

Містечко Новогрод (після 1635 р. — Копайгород) заснував у 1624 р. державець коронних столових отчин у Барському старостві Мясковський за наказом польського короля. Містечко було укріплено валами, отримало магдебурзьке право (торги по п'ятницях і неділях та річні ярмарки), міщани звільнені від усяких повинностей на 20 років. Містечко мало свою печатку із зображенням Божої Матері, що тримає на руках Спасителя. У 1648 р. населення містечка, приєднавшись до загонів Максима Кривоноса, брало участь у штурмі Барської фортеці. Пам'ятний знак відкрито 12 вересня 1999 р. Являє собою гранітну брилу (висота — 1,7 м, ширина — 1,5 м). На чоловому боці — дошка з написом: «Пам'ятний знак в честь 375-річчя Копайгорода, заснованого Лукашем Казимиром Мясковським». [30]

А.І. Сторожук

Костел Святого Духа (1798 р., архіт.). Центр селища.

Заснування Копайгорода відноситься до початку 17 ст., коли подільський шляхтич Лука Мясковський отримав від Сигізмунда III наказ знайти зручне місце між селами Романками та Шипинками і заснувати там укріплення. Королівською грамотою від 23 березня 1624 р. Мясковського було призначено війтом у Новогроді (так тоді називалось поселення), доручено йому укріпити містечко валами та ровами, запроваджено в містечку торги і 4 ярмарки на рік, надано йому Магдебурзьке право зі звільненням від податків на 20 років. У 1640-і рр. інженер Боплан Гійом-Левассер заклав регулярну фортецю у Новогроді. Місцеві жителі були зобов'язані виконувати повинності по насипанню валів та викопуванню ровів, через це містечко і отримало нову назву Копайгорода (під цією назвою згадується в актах 1635 р.). У 1624–35 рр. за кошти Л. Мясковського збудовано перший (напевно дерев'яний) костел. У 1798 р. коштом землевласника Я. Сулятицького спорудили новий мурований храм, який ми бачимо нині. Костел збудовано у змішаному стилі бароко з класицизмом, подібні храми можна зустріти на Поділлі. У 1933–91 рр. тут містився кінотеатр. У 1991 р. повернений римо-католицькій релігійній громаді. У 1998 р. храм відремонтовано, первинні архітектурні особливості були майже втрачені. Костел обслуговують дієцезійні священики з парафії святої Анни у Барі, працюють черниці згромадження Сестер бенедиктинок-місіонерок. На іншому боці річки Немії зберігся старий парк з алеями, історичне планування якого проглядається на окремих ділянках. Костел Святого Духа є пам'яткою архітектури місцевого значення. [31]

С.В. Скоцик

Церква Різдва Богородиці (1883 р., архіт.). Центр селища.

Із 1713 р. до 1882 р. в містечку Копайгороді існувала дерев'яна церква Різдва Богородиці, яку збудували за власні кошти прихожани. Через ветхість ця церква була розібрана і продана прихожанам села Шипинки. У 1883 р. було розпочато будівництво нового кам'яного храму Різдва Богородиці за кошти землевласника М. Сулятицького. Дзвіницю збудували разом із церквою, встановили новий двоярусний іконостас. З 1863 р. діяли дві церковно-парафіяльні школи. У 1990-х рр. передано православній релігійній громаді. Храм реконструйовано. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [32]

С.В. Скоцик

с-ще КОТОВА

Братські могили жертв нацизму (іст.). Західна окраїна Монастирського (Зеленого) лісу, за 1 км на північ від селища.

Комплекс братських поховань складається із шести могил, одна з яких — дитяча. Прізвища й кількість розстріляних встановити не вдалося, окрім деяких родин і осіб. За свідченнями сучасників тут поховано понад 3,0 тис. осіб переважно єврейської національності. Серед них були також українці, росіяни, поляки, вірмени і роми. В одній із могил поховані жителька села Слобода-Ялтушківська, знатна ланкова, депутат Верховної Ради УРСР від Вінницької області, член уряду Радянської України П.Я. Буга та секретар підпільного райкому комсомолу Надія Паламарчук. У 1992 р. в центрі поховань на триступінчастому постаменті єврейською громадою міста встановлений бетонний обеліск конусної форми, увінчаний шестикутною зіркою (висота — 4,5 м). На чоловому боці мармурова дошка з написом: «В пам'ять загиблим барським євреям, розстріляним німецькими фашистами 25 жовтня 1942 р.». За документами та свідченням очевидців, розстріл відбувся в ніч із 14 на 15 жовтня 1942 р., а не 25 жовтня, як зазначено в написі. Під написом зображення семисвічника (хануки) та дошка з чорного мармуру (розмір: 0,3×0,25 м), з написом на ідиш. У 2007 р. проведена реставрація та ремонт. Розміри поховань: перше — 6,0×4,0 м; друге і третє — 8,5×4,0 м; четверте, п'яте та шосте — 10,0×5,4 м. Загальний розмір — 64,0×30,0 м. Могили упорядковані, обрамлені земляним насипом, обсаджені декоративними деревами. [33]

А.І. Сторожук

с. МИТКИ

Могила В.І. Герасимчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільське кладовище.

Герасимчук Василь Іванович (1948–82 рр.) — майор, командир мотострілецького батальйону. Народився в смт Деражня Хмельницької обл. З 1967 р. на військовій службі. Закінчив Казанське вище танкове командне училище. З грудня 1979 р. в Афганістані. 6 серпня 1982 р. в районі населеного пункту Саманган у бою з ворогом отримав важке поранення. Помер у військовому шпиталі. Нагороджений орденом Червоного Прапора (посмертно). На могилі встановлено стелу із чорного мармуру (висота — 1,4 м) у вигляді надрізаного паруса з портретом та меморіальний написом. Поле за селом, справа від шляху Митки – Копайгород, носить ім'я майора В.І. Герасимчука. [34]

А.І. Сторожук

Могила Г.П. Грабовляка, повного кавалера ордена Слави (іст.). Сільське кладовище.

Грабовляк Григорій Петрович (1924–87 рр.) — сержант, командир саперного відділення 116-го окремого саперного батальйону 69-ї армії 1-го Білоруського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився у с. Маньківцях (нині Барського р-ну). На фронтах Другої світової війни з березня 1944 р. Воював на 1-му Українському та 1-му Білоруському фронтах. У вересні та листопаді 1944 р. нагороджений двома орденами Слави 3-го ступеня за рішучі дії на Пулавському плацдармі (Польща). У травні 1945 р. нагороджений двома орденами Слави 2-го ступеня за героїчні дії в ході прориву оборони супротивника у районі міста Лебус (Німеччина). Після війни проживав у Митках, працював на залізниці. У 1987 р. помилки у нагородженні були виправлені, і Г.П. Грабовляк став повним кавалером ордена Слави. [35]

С.В. Скоцик

Комплекс садиби адмірала М. Чихачова (1905 р., архіт.). Вул. Привокзальна, 1-а.

Комплекс садиби, збудований у 1905 р. М. Чихачовим, включає в себе будинок та парк. Палац збудований із жовтої цегли на пагорбі серед парку. Будівля засобами модерну стилізована під замкову архітектуру середньовіччя. Чотири фасади побудовані асиметрично. Використано декоративні можливості силікатної цегли. У парку (10,0 га) виразності ландшафту надає низка ставків. Маєток з 1860-х рр. належав Чихачову Миколі Матвійовичу (1830–1917 рр.) — російському адміралові. Він також був членом Державної ради, сприяв науковим дослідженням. За переказами, садиба призначалася його доньці Софії. До Другої світової війни в маєтку діяла школа, під час війни — шпиталь. Згодом була спроба розібрати будинок. За часи існування палац змінювався, перебудовувалися входи. Приміщення палацу мало горище, підвали та підземні ходи. В башті з вітражами ще у 1970-х була збірка картин. Нині тут діє загальноосвітня школа. Комплекс садиби адмірала М. Чихачова є пам'яткою архітектури місцевого значення. [36]

А.І. Сторожук

с. СЕФЕРІВКА

Могила П.С. Ляховського, повного кавалера ордена Слави (іст.). Сільське кладовище.

Ляховський Петро Самійлович (1904–54 рр.) — старший сержант, санінструктор 838-го стрілецького полку 95-го стрілецького корпусу 4-го Українського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився у Сеферівці. У 1926–28 рр. проходив службу у Червоній армії. На фронтах Другої світової війни з жовтня 1944 р. Увесь бойовий шлях пройшов у 838-му стрілецькому полку. Орденом Слави 3-го ступеня нагороджений у жовтні 1944 р. за урятування життя поранених бійців та офіцерів неподалік міста Ужгорода (Закарпатська обл.). Орденом Слави 2-го ступеня нагороджений у січні 1945 р. за рішучі дії під час боїв та форсування річки неподалік міста Требішов (Словаччина). У червні 1945 р. став повним кавалером ордена Слави, отримавши орден 1-го ступеня — за сміливі дії у лютому 1945 р.: під час боїв урятував життя кількох поранених бійців та офіцерів неподалік сіл Ясениця, Лази та м. Струмень (Польща). Після війни повернувся у рідне село, працював завідувачем поштою. На пам'ятнику односельцям, які загинули на фронтах Другої світової війни, що біля школи, на одній з меморіальних дошок висічено ім'я повного кавалера ордена Слави. [37]

С.В. Скоцик

с. ХОДАКИ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південному заході від села.

Розташоване на схилах плато, які спускаються до лівого берега річки Лядової. Поселення належить до петренської локальної групи трипільської культури та датоване першою половиною 4 тис. до н. е. У 1983 р. С.М. Рижов провів розкопки однієї наземної глинобитної споруди. Площа пам'ятки 5,0–6,0 га. Має кругове планування. Досліджена споруда була одноповерховою та мала прямокутну форму (розмір 4,0×6,0 м). Для пошуку об'єкту застосовано магнітометричну зйомку. Підлога дослідженої будівлі була земляною, горищне перекриття споруджене із дерева та тонкого шару глини, стіни глинобитні. В центрі споруди була яма діаметром близько 1,0 м та глибиною 0,35 м. В будівлі знайдено велику кількість ліпного керамічного посуду, переважно великих розмірів, що наштовхує на думку про господарське призначення дослідженої споруди як сховища для припасів. Знайдений посуд поділено на дві групи: кухонний із рельєфною орнаментацією (горщики) та столовий — із мальованою (миски, кубки, біконічні, грушоподібні, сферо-конічні, біноклеподібні посудини, амфори, покришки, кратери). Зазвичай розписано другу групу посуду чорною фарбою, іноді у поєднанні з червоною. На поселенні знайдено також чоловічі та жіночі антропоморфні статуетки та крем'яні вироби (вкладні серпа, пластини). [38]

В.С. Рудь

с. ЯЛТУШКІВ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Південно-східніше села.

Розташоване на мисоподібному краю плато правого берега річки Лядової. Посе-

лення належить до петренської локальної групи трипільської культури та датоване першою половиною 4 тис. до н. е. Розкопки на поселенні проводили В.П. Прилипко (1978 р.), С.М. Рижов та В.О. Шумова (1983, 1993–94 рр.). Площа пам'ятки близько 60,0 га. Спланована двома концентричними овалами. Розкопано залишки двох наземних глинобитних споруд, ще одну досліджено частково. Перша споруда — це прямокутне двоповерхове житло розміром 10,0×6,0 м. На земляну долівку першого поверху було намазано тонкий шар глини, перекриття першого поверху споруджено із колод та товстих дощок, поверх яких так само нанесено шар глини. Горищне перекриття споруджене з легкого дерев'яного каркасу і тонкого шару глини. Перший поверх мав дві кімнати, у більшій із них знаходилася піч та припічок, у меншій — глиняна вимостка. На другому поверсі знайдено лише вимостку. В торці споруди досліджено господарську яму. Друга споруда — одноповерхова, площею 8,0×4,0 м. Мала земляну підлогу, на якій розміщено довгу лаву, відкрите вогнище та вимостку. Стелею слугувало легке дерев'яно-глиняне перекриття. Основною категорією знахідок є керамічний ліпний посуд: кухонний із рельєфною орнаментацією (горщики, миски) та столовий — із мальованою (миски, кубки, біконічні, грушоподібні, сфероконічні, біноклеподібні посудини, амфори, покришки, кратери, горщики). Для останньої групи посуду використовували зазвичай чорну фарбу, іноді її доповнювали візерунками червоного чи білого кольору. Із глини також виготовлено антропоморфні фігурки, відтяжки до ткацького верстату, дрібні конуси та кульки. Знайдено знаряддя праці з кременю (вкладні серпів, скребачки, скобелі, відбійники) та каменю (зернотерки, відбійники, лощила). Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного художнього музею. [39]

В.С. Рудь

Братська могила учасників селянського повстання 1918 р. (іст.). Вул. Соборна. Центр селища.

У братській могилі поховані жителі села, що загинули під час повстання проти підрозділів австро-угорського війська у серпні 1918 р. Кількість і прізвища похованих не встановлено. Події літа 1918 р., грабунки місцевого населення, жорстокість окупантів призвели до масових виступів селян та робітників. 18–20 серпня в Ялтушкові розпочався виступ робітників цукрозаводу, селян із навколишніх сіл. Повсталими керували ватажки сіл Ялтушкова і Слобди-Ялтушківської: М.Ю. Магдієв, Г.Є. Назаренко та П.А. Горбатий. Несподіваний виступ призвів до успіху. Увечері 18 серпня повсталі арештували місцеву владу, узяли під контроль пошту, телефонну станцію, будинок волосного управління. Отримавши зброю у захопленій поліцейській дільниці, повстанці вступили в бій за цукровий завод, під час якого загинули робітники Г. Богатир, А. Бабійчук, Г. Назаренко, А. Горенбейн, В. Пирч, Д. Шуллерман та інші. Дві роти австро-угорців, що квартирували в Ялтушкові, відступили. Залишаючи село, окупанти вчинили розбійні погроми та численні підпали. У 1962 р. на могилі учасників повстання встановлено гранітний обеліск (висота — 4,5 м), увінчаний металевою п'ятикутною зіркою. На чоловому боці дошка з меморіальним написом. [40]

А.І. Сторожук

Садибний будинок (19 ст., архіт.).

Ялтушків був закладений на землях барського староства на Кучманському шляху — одному з найважливіших торгових шляхів з тих, що проходили по українських землях. Перші згадки про Ялтушків належать до 1434 р., коли західне Поділля відійшло до Польщі. Потім дружина польського короля Бона купила його разом з Баром. У 1651 р. Олтушков (тодішня назва містечка) разом з барським староством був наданий Івану Виговському, воєводі київському. У кінці 19 ст. в Ялтушкові будують цукровий завод, тоді ж була закладена садиба цукрозаводчика Зайцева та парк (площею 5,0 га), який мав назву «Лугове». Нині збереглися житловий будинок і флігель (прямокутний у плані), в'їзна брама та парк. У радянські часи в садибі розмістився гуртожиток цукрового заводу. Флігель досі використовується як житловий, головний житловий корпус садиби не використовується. Садибний будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [41]

С.В. Скоцик

БЕРШАДСЬКИЙ РАЙОН

Бершадський район утворено у 1923 р. Від 1932 р. — у складі Вінницької обл. Розташований у південно-східній її частині. Межує з Тростянецьким, Теплицьким і Чечельницьким районами Вінниччини та трьома областями — Одеською, Кіровоградською, Черкаською. Адміністративний центр району — м. Бершадь. Територія району 1285,83 кв. км. У районі одне місто (райцентр) та 44 села. Кількість населення — 59,2 тис. осіб (грудень 2016 р.). Відстань від райцентру до Вінниці автошляхами — 160 км, залізницею — 218 км. Загальна довжина автотранспортних магістралей — 1228,47 км. Територією району проходять залізничні шляхи довжиною 68 км. Район лежить у межах Подільської та Придніпровської височин, у лісостеповій зоні. Рельєф — пологохвиляста рівнина з розвиненою мережею річок та балок. Найбільша річка — Південний Буг з притоками Дохна, Берладинка, Удич. Клімат — помірно-континентальний[198]. Ґрунти — переважно опідзолені чорноземи, темно-сірі та сірі. Є поклади граніту, глин, кварцових пісків, каоліну. Площа лісів понад 15 тис. га (граб, дуб, ясен, липа). Є заповідник — урочище «Лиса гора» (Яланець), ботанічний заказник загальнодержавного значення «Устянська дача», ботанічні заказники місцевого значення — «Крушинівський» і «Сумівський», ботанічні пам'ятки природи «Вікові ялини», «Віковий дуб», «Дуб-велетень», «Сумівська дубина»[199].

Територія району освоювалася людиною із стародавніх часів, що підтверджують кургани епохи бронзи 19–18 ст. до н. е. (Бирлівка, Ставки), поселення передскіфського часу 13–12 ст. до н. е. (Кошаринці, Баланівка), скіфські кургани 5–4 ст. до н. е. (Кошаринці, М'якохід, Тернівка), поселення черняхівської культури 4–3 ст. до н. е. (Баланівка, Сумівка, Війтівка, Кошаринці) та ранньослов'янські 6–7 ст.[200]. До 1362 р. ця територія перебувала у складі Подільського улусу Золотої Орди, згодом — Подільського князівства та Брацлавського воєводства Великого князівства Литовського, Руського й Жематійського. Як прикордонна фортеця цієї держави у 1459 р. вперше згадується Бершадь. Назва походить від річки Бершадки (нині має назву Берладинка)[201]. У давнину на південному сході край межував з так званим «Диким полем», яке контролювали татари[202], від нападів яких потерпав край. За переказами, на місці сучасних сіл Лісниче і Сумівка були містечка Копистерин і Красногород[203]. Бершадський край став одним із регіонів формування українського козацтва, відомі козацькі укріплення та сторожі у Бершаді, Вовчку, Кидрасівці, Флориному[204]. Від 1569 р. — у складі Речі Посполитої, із 1648 р. — Війська Запорізького,

[198] Паламарчук Є. Бершадь. Путівник. Одеса, 1978. С. 3.

[199] http://rdabershad.gov.ua/sites/default/files/pasport_2017.pdf

[200] Шевчук Ф.Х. Бершадський район // Енциклопедія історії України. К., 2003. Т. 2. С. 542.

[201] Янко М.Т. Топонімічний словник України : Словник-довідник. К., 1998. С. 42.

[202] Сидоренко Н. Бершадь // Бершадський край. 1995. № 59. 4 серпня. С. 2.

[203] Левицкий Н. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Лесничего Ольгопольскаго уезда // Подольскія Епархіальныя Ведомости. 1872. № 4. 15 Февраля. С. 144; Историко-статистическое описание села Сумовки Ольгопольскаго уезда // Подольскія Епархіальныя Ведомости. 1872. № 18. 15 Сентября. С. 693.

[204] Кравчук О.М., Калитко С.Л. Козацтво в історії Поділля // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви. Хмельницький, 2013. С. 13–21; Вирський Д.С. Бершадь // Енциклопедія історії України. К., 2003. Т. 1. С. 243; Килівник М. Вовчок: віхи історії // Бершадський край. 2002. № 46. 12 червня. С. 2; Деркач В. Кидрасівка — давнє село // Бершадський край. 1992. № 85. 11 листопада. С. 2; Климович Ю. Сторожова козача хата // Пам'ятники України. 1970. № 4. С. 40.

української козацької держави, в якій перебувала в межах Брацлавського і Уманського полків, зокрема, сотенним містечком останнього була Бершадь[205]. Після 1667 р. бершадські землі знову відійшли до Речі Посполитої, а 1672 р. — до Османської імперії і з 1699 р. у складі Речі Посполитої. Від 1793 р. Бершадщина увійшла до складу Російської імперії у складі округу Брацлавського намісництва. У 1797–1804 рр. — повіт із центром у Бершаді. Частина земель нинішнього району перебувала у складі Ольгопільського повіту, а інша, яка розташована на лівому березі Південного Бугу, — Гайсинського повіту Подільської губернії. На початку 19 ст. почала помітно розвиватися промисловість. У Бершаді діяли суконна і полотняні мануфактури[206]. У 1827 р. тут з'явилася одна з перших на Поділлі цукроварень[207]. Із 19 ст. — початку 20 ст. залишилися більш різноманітні пам'ятки історії та культури. У 1922 р. Бершадь стала центром Ольгопільського повіту, з 1923 р. — району. Сучасна територія району обіймає колишні Устянський (1923–27 рр.), Красносільський (1923–24 рр.), Тернівський (1923–30 рр.), Джулинський (1924–59 рр.) райони, з 1962 р. — Чечельницького. Після адміністративних реорганізацій 1965–66 рр. було відокремлено Чечельницький район[208]. Лютнева революція 1917 р. розпочала демократизацію громадсько-політичного життя та активізувала український національний рух. На місцях утворювалися осередки Союзу Подільських українців, «Просвіти». Вихідці із теренів сучасного Бершадського району обійняли високі посади в українських політичних структурах. Кооператор, громадський і культурний діяч, етнограф І.Ч. Зборовський (1875–1937 рр.), родом із Яланця, був членом Центральної Ради від Ольгопільського повіту. Він, а також виходець із с. Флорине громадсько-політичний діяч І.С. Христич (1883–1937 рр.), кооператор і просвітянин, обиралися депутатами Українських Установчих Зборів[209]. Членом Центральної Ради також був педагог і громадсько-політичний діяч М.В. Сімашкевич (1875–1938 рр.), родом із с. Кошаринців[210]. У 1918–19 рр. він був віце-директором департаменту середніх шкіл Міністерства народної освіти Української Держави та УНР[211]. У серпні 2015 р. з нагоди 140-річчя від дня народження І.Ч. Зборовському на приміщенні Бершадського районного краєзнавчого музею, який він заснував і очолював, встановлено меморіальну дошку[212]. Громадсько-політичний діяч і кооператор М.Й. Рекка (1894–? рр.), родом із Бершаді, у 1918 р. був обраний членом Подільської губернської народної управи[213]. Найскладнішим із соціально-економічних проблем була аграрна. Її нерозв'язаність за Тимчасового уряду була одним із чинників погромів панських маєтків, починаючи із осені 1917 р. Після приходу

[205] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 140.
[206] Сидоренко Н. Бершадь // Бершадський край. 1995. № 62. 15 серпня. С. 2.
[207] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 140.
[208] Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 332–333.
[209] Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті епох. Вінниця, 2014. С. 198, 755.
[210] Білокінь С.І. Сімашкевич Микола Васильович // Енциклопедія історії України. К., 2012. Т. 9. С. 576–577.
[211] Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). К., 2008. С. 663–664.
[212] Вербецький В. Велична постать Зборовського // Бершадський край. 2015. № 32. 14 серпня. С. 2.
[213] Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті епох. Вінниця, 2014. С. 744.

до влади більшовиків у Росії та проголошення УНР, внутрішня ситуація в краї залишалася складною, на що також негативно впливали протиправні дії демобілізованих солдат. Наслідком цього стало проголошення у січні 1918 р. волосним революційним комітетом у Бершаді радянської влади[214]. Навесні 1918 р. Центральна Рада відновила свою владу в Україні за допомогою Німеччини та Австро-Угорщини. Але окупаційні війська почали втручатися у внутрішні справи України, переважно репресивними методами почали відновлення поміщицького землеволодіння. У таких умовах селянство краю підтримало протигетьманське повстання, організоване в Ольгопільському повіті представниками Директорії УНР П. Куцяком, М. Стратієнком та іншими. Повстання у повіті розпочалося у Бершаді, де діяв місцевий осередок Українського Національного Союзу, наприкінці листопада 1918 р. Його підтримав загін єврейської самооборони на чолі з М. Добровенським[215]. Під час війни Радянської Росії проти відновленої УНР, у лютому 1919 р. в Бершаді встановлено радянську владу. Влітку-восени 1919 р. у регіоні точилася збройна боротьба українських військ, зокрема, Української Галицької армії, українських повстанців проти підрозділів Червоної армії та денікінців[216]. Під час єврейських погромів у 1919–20 рр. в Бершаді загинуло 150 осіб[217]. Владу УНР відновлено у квітні 1920 р.[218]. Продовжилися бої з підрозділами Червоної армії, один з яких за наказом Г. Котовського 29 квітня 1920 р. спалив с. Сумівку, внаслідок чого загинуло 153 особи[219]. На допомогу мешканцям Сумівки 27 травня 1920 р. уряд УНР асигнував 2 млн. карбованців[220]. У жовтні 2017 р. у Сумівці встановлено пам'ятний знак невинно вбитим односельцям[221]. Після встановлення влітку 1920 р. радянської влади в бершадському краї українці продовжили боротьбу проти неї, підтримуючи повстанський рух. Історичні події 20 ст. відображені в численних пам'ятках історії. Пам'ять 33 тис. жертв Голодомору 1932–33 рр. і політичних репресій, голоду 1946–47 р., під час якого у районі померло 1,7 тис. осіб, у населених пунктах Бершадщини вшановують встановлені пам'ятні знаки (Бершадь, Баланівка, Березівка, Голдашівка, Лісниче, Поташня, П'ятківка, Тернівка, Флорине). З 29 липня 1941 р. по 14 березня 1944 рр. район був окупований німецькими та румунськими військами. Під час Умансько-Ботошанської операції (05.03 – 17.04.1944 р.) підрозділи 27-ї та 52-ї армій 2-го Українського фронту звільнили населені пункти району. У битвах Другої світової війни загинуло 8650 уродженців району, серед них — 220 партизанів[222]. Семеро Героїв Радянського Союзу — С.І. Бойко (с. Флорине), Г.Л. Івашко (с. Мала Киріївка), П.Л. Лещенко (с. Михайлівка), П.І. Ніколаєнко (працював у Бершадському районному відділенні внутрішніх справ), М.О. Воронцов (с. М'якохід), Д.А. Ковальчук

[214] Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 84.
[215] Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті епох. Вінниця, 2014. С. 338.
[216] Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 88, 90.
[217] Краткая еврейская энциклопедия. М., 1996. Т. 1. С. 379.
[218] Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 90.
[219] Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 410.
[220] Директорія, Рада Народних Міністрів УНР 1918–1920. Документи і матеріали. У 2 т. К., 2006. Т. 2. С. 46–47.
[221] Кривоніс О. Закатованим землякам присвячується // Вінниччина. 2017. 13 жовтня. С. 4.
[222] Щербина М. Бершадщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Визволення. Перемога // Бершадський край. 2006. № 102. 1 листопада. С. 2.

(с. Кидрасівка), А.Г. Наконечний (працював агрономом у Війтівці)[223] та один повний кавалер ордена Слави — К. Шевчук (с. Флорине)[224], життя яких було пов'язане з Бершадським районом. У селах Серединці та Усті встановлено пам'ятні знаки командирам партизанських загонів М.С. Корнійчуку і С.О. Печеному. Членом партизанського загону С. Печеного був О.Ю. Романченко (народився у с. Осіївка), який у післявоєнний період став лауреатом Ленінської премії.

З 1950-х рр. була сформована сучасна інфраструктура району. Створено промисловий та агропромисловий комплекси, заклади торгівлі, побуту, культури та освіти. Найбільші підприємства «Укрспирт», «Бершадське лісове господарство»; публічне акціонерне товариство «Бершадьмолоко», ВАТ «Птахокомбінат «Бершадський», «Бершадський електротехнічний завод», Бершадське районне підприємство «Агромаш», ПрАТ «Бершадський комбінат», ПрАТ швейна фабрика «Бужанка», ТОВ «ВКФ Спайк», ТОВ «Будматеріали»[225]. Діють 136 фермерських господарств. Основні напрями сільського господарства — виробництво зерна, цукрових буряків, молока і м'яса. У Бершадському районі народилися Герої Соціалістичної Праці: Г.Є. Глущенко (Кошаринці), І.О. Дяченко (Сумівка), А.Г. Загоруйко (Дяківці), К.П. Карман (Шляхова), О.А. Климбовський (Кошаринці), Г.Й. Кузик (Шляхова), М.М. Маринич (Війтівка), О.С. Плахотна (П'ятківка), Г.К. Пойдюк (Джулинка), Т.М. Судачок (Шумилів), В.П. Химич (Маньківка), М.Є. Чернега (Устя), О.М. Чухнюк (Дяківка), М.П. Шморгун (Голдашівка). У районі працювали Герої Соціалістичної Праці: В.М. Кавун (Шляхова), В.З. Качур (Бершадь), В.І. Хрипливий (Баланівка). У районі — 40 загальноосвітніх шкіл, медичне училище, професійно-технічний ліцей, 45 дитячих садків, Будинок дитячої творчості, районний центр первинної медико-санітарної допомоги (до складу якої входять 16 амбулаторій загальної практики сімейної медицини, 20 фельдшерсько-акушерських пунктів та 5 фельдшерських пунктів), центральна районна лікарня, поліклініка, санітарно-епідеміологічна станція, тубдиспансер, станція переливання крові та ін.[226]. Мережу закладів культури та мистецтв району складають 46 закладів клубного типу, 40 бібліотек, Бершадська дитяча музична школа ім. Р.А. Скалецького, 3 музеї (Бершадський краєзнавчий музей, музей історії с. Баланівки, музей культури села та галерея П. Колісника у Поташні). Діють 1 стадіон, 26 футбольних полів, 67 спортивних майданчиків, 5 стрілецьких тирів, 32 спортивних зали[227]. У районі представлені релігійні конфесії православної, греко-католицької, римо-католицької, старообрядницької, протестантської церков, юдаїзму та інші[228].

У районі під охороною держави перебуває 139 пам'яток, з яких 38 археології, 82 історії, 18 архітектури і містобудування, 1 монументального мистецтва[229].

[223] Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 216–217, 226, 239, 245, 251, 258–260; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 215–223.

[224] Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 432–433.

[225] http://rada-bershad.gov.ua/sites/default/files/file/promyslovi_pidpryyemstva_rayonu.pdf

[226] http://rdabershad.gov.ua/bershadskyy-rayon/korotka-istorychna-dovidka-bershadskogo-rayonu

[227] http://rdabershad.gov.ua/bershadskyy-rayon/korotka-istorychna-dovidka-bershadskogo-rayonu

[228] http://rdabershad.gov.ua/sites/default/files/pasport_2017.pdf

[229] Ющенко Л. Перлини буття // Бершадський край. 2009. № 31. 15 квітня. С. 2; Ющенко Л. Культурна спадщина району // Бершадський край. 2016. № 16. 22 квітня. С. 4.

У м. Бершадь встановлено погруддя Р.А. Скалецького (2011 р.) та Т.Г. Шевченка (2017 р.), пам'ятний знак на могилі В.М. Думанського (2015 р.). У 2015–17 рр. вшанували пам'ять воїнів, які загинули під час АТО на сході України, зокрема, Героїв України Ю.В. Коваленка і К.В. Могилка, а також Ю.П. Барашенка, В.А. Дремлюха, М.А. Коваля, Ю.О. Тарасенка[230]. У 2016 р. у с. Війтівка встановлено пам'ятний знак героям України[231]. У листопаді 2017 р. пам'ятний знак «Небесній сотні» відкрито поблизу с. Флорине[232]. Пам'ятний знак Герою України, полковнику Юрію Коваленку відкрито у липні 2018 р. у м. Бершадь[233].

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Бершадським районом: Лука Гродзенко — бершадський козацький сотник середини 17 ст.[234]; І.Ч. Зборовський (1875 р., с. Яланець — 1937 рр.) — кооператор, громадський і культурний діяч, етнограф. Репресований; Р.А. Скалецький (1899 р., с. Михайлівка — 1984 рр.) — композитор, фольклорист, педагог. Відродив засновану М. Леонтовичем народну хорову капелу в Тульчині, очолював її (1926–32 рр.). Автор пісень на слова українських поетів, підручників та посібників з музики та співів для шкіл; Г.Я. Будкевич (1900–64 рр.) — хірург, заслужений лікар УРСР. Учасник Другої світової війни. Працював у Бершаді. Його іменем названа вулиця міста; Л.І. Медвідь (1905 р., с. М'якохід — 1982 рр.) — учений у галузі гігієни і токсикології, доктор медичних наук, заслужений діяч УРСР, академік Академії медичних наук СРСР. Один з ініціаторів та організаторів Інституту гігієни і токсикології (нині ім. Л. Медведя МОЗ України); О.М. Фоменко (1923 р., Бершадь — 2007 р.) — співачка, народна артистка УРСР; А.М. Овчарук (1941 р.н., с. Березівка) — учений у галузі металургії, академік. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (двічі), нагороджений орденом Ярослава Мудрого; В.М. Думанський (1950 р., с. Серединка — 1996 р.) — письменник, публіцист, журналіст, член Спілки журналістів України. На його могилі встановлено пам'ятний знак; Н.І. Поклад (1951 р. н., с. Маньківка) — поетеса, фольклорист, записала весільний обряд у рідному селі. Лауреат літературних премій ім. Є. Маланюка, М. Коцюбинського, «Благовіст»; П.М. Колісник (1957 р. н., с. Поташня) — художник-живописець, педагог, письменник. Заслужений художник України. Член Унії словацьких художників, Спілки українських письменників Словаччини[235]. Проживає у Словаччині; Ю.В. Коваленко (1977 р., м. Бершадь — 2014 р.) — полковник Збройних сил України, Герой України.

О.М. Кравчук

---

[230] Погончик Г. На передньому краю. Вінниця, 2017. С. 344–361; Бондар Т. Оновлений стенд «Герої не вмирають» // Бершадський край. 2017. № 34. 25 серпня. С. 1; Пам'ять про нього не згасне // Бершадський край. 2017. № 34. 25 серпня. С. 1.

[231] Салганік Л. У Війтівці встановлено пам'ятний знак героям України // Бершадський край. 2016. № 42. 21 жовтня. С. 1.

[232] Куринюк Н. Пам'ятний знак // Бершадський край. 2017. № 47. 24 листопада. С. 1.

[233] Коляструк О.А., Кравчук О.М., Ющенко Л.С. Матеріали до історико-культурної спадщини міста Бершаді (О.А. Коляструк, О.М. Кравчук, Л.С. Ющенко) // Віннич-чина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 6–7 вересня 2018 р. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 154–169. С. 162–163.

[234] Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк // Гілея. Науковий вісник. Зб. наук. пр. К., 2010. Вип. 34. С. 9.

[235] http://www.bershad.ua/people/12878.html; http://rdabershad.gov.ua/sites/default/files/district/211220151509.pdf

м. БЕРШАДЬ

Меморіал Слави (1964, 1975, 1994, 2005, 2018 рр., іст.). Вул. Ю. Коваленка, 6. Центр міста.

Меморіал Слави сформувався протягом 1964–2018 рр. Нині тут розташовані братські могили радянських бійців та партизанів, пам'ятні знаки землякам, які загинули на фронтах Другої світової війни, учасникам радянсько-афганської війни, полковнику Ю. Коваленку, учаснику АТО, Герою України. У березні 1944 р. Бершадь була визволена підрозділами 116-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту. 53 бійці та партизани поховані у братській могилі. Прізвища загиблих відомі. У 1964 р. на братській могилі встановлено пам'ятник, навесні 1975 р. тут споруджено меморіал. Тоді ж відбулося перепоховання праху загиблих. Розмір могили: 3,0×6,0 м. На могилі встановлено гранітну стелу, на якій напис (рос.): «Слава Вам храбрые, слава бессмертные, вечную славу поет Вам народ». На стелі встановлено дві пам'ятні гранітні плити, які містять напис: «Бершадці — Герої Радянського Союзу» та портретні зображення 7 героїв та їх прізвища: С. Бойко, М. Воронцов, Г. Івашко, Д. Ковальчук, П. Лещенко, А. Наконечний, П. Ніколаєнко. Розмір стели 4,4×2,4×0,35 м. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Бершадь (Пам'ятник воїнам-визволителям, вул. Покровська), Баланівка, Берізки-Бершадські, Бирлівка, Велика Киріївка, Війтівка, Джулинка, Дяківка, Кидрасівка, Кошаринці, Красносілка, Крушинівка, Лугова, Мала Киріївка, Маньківка, Осіївка, Партизанське, Поташня, П'ятківка, Серебрія, Серединка, Ставки, Сумівка, Теофілівка, Тернівка, Тирлівка, Устя, Флорине (2), Чернятка, Шляхова, Яланець. Перед стелою встановлено 16 гранітних плит, на яких викарбувані прізвища 712 земляків, які загинули у Другій світовій війні. Перед могилою встановлено гранітний обеліск (висота — 9,0 м). Біля підніжжя обеліска — зірка-факел «вічний вогонь». З лівого боку від обеліска — скульптура скорботної матері. Пам'ятник виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Матеріал — граніт, висота — 3,0 м. Зліва від стели встановлено на ступінчатому постаменті гранітний хрест (висота — 2,5 м). Пам'ятні знаки на вшанування загиблих односельців встановлені: Бершадь (на вул. І. Зборовського та Покровській), Баланівка, Берізки-Бершадські, Березівка, Бирлівка, Велика Киріївка, Війтівка, Вовчок, Голдашівка, Джулинка, Дяківка, Кидрасівка, Кошаринці, Красносілка, Крушинівка, Лісниче, Мала Киріївка, Маньківка, Михайлівка, М'якохід, Осіївка, Поташня, П'ятківка, Романівка, Серебрія, Серединка, Ставки, Сумівка, Теофілівка, Тернівка, Тирлівка, Устя, Флорине, Хмарівка, Чернятка, Шляхова, Шумилів, Яланець. У радянсько-афганській війні (1979–89 рр.) брало участь майже 140 юнаків, родом з Бершадського району, дев'ятеро з яких загинули. Пам'ятник споруджено за ініціативи громадськості та районної ради ветеранів війни в Афганістані і урочисто відкрито 9 травня 1994 р. Стелу встановлено на ступінчатому постаменті (висота — 3,0 м) з написами: «1979–1989» та «І нам живим, пройшовши пекло аду. І вам, хто не пізнав страхіть війни, Братів полеглих забувать не треба, Їх подвиг пам'ятать повинні завжди ми». Перед пам'ятним знаком розміщена плита із прізвищами загиблих: А.К. Гомелюк, Г.М. Пелих, В.М. Плахотний, В.І. Ободнюк, В.В. Кушнір, О.С. Баранюк, М.С. Ільченко, О.Б. Недзеленко, М.В. Хмарук. Зліва від пам'ятника встановлено БМП-1. Більше інформації про учасників радянсько-афганської війни дивись у статтях по населених пунктах району. [1]

О.М. Кравчук

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (1993 р., 2008 р., іст.). Вул. Ю. Коваленка, 14. Біля входу до міського парку.

У травні 1932 — травні 1934 рр. населення тогочасних Бершадського і Джулинського районів скоротилося на понад 33 тис. осіб. Пам'ятний знак жертвам Голодомору вперше встановлено 11 вересня 1993 р. (в подальшому перенесено у с. Баланівка). Відкриття нового пам'ятного знаку відбулося з нагоди 75-х роковин трагедії — 22 листопада 2008 р. Являє собою стилізацію двох постатей, що схилені одна до одної, простір між якими нагадує хрест як символ скорботи і вічної печалі. Нижче вмонтовано квадратну дошку з датою «1932–1933». На постаменті напис: «Жертвам Голодомору». Пам'ятний знак виготовлено місцевими майстрами з червоного граніту. Висота — 2,5 м. Пам'ятник встановлено на чорному гранітному стилобаті (розмір: 4,2×2,95 м), фасадна сторона

якого завершується півколом у вигляді двох сходинок. Обабіч встановлено гранітні вази. Біля пам'ятного знаку висаджено кущі калини. У населених пунктах району вшановують жертв Голодомору пам'ятні знаки (Баланівка, Березівка, Голдашівка, Лісниче, Поташня, П'ятківка, Тернівка, Флорине). [2]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

Пам'ятний знак жертвам нацизму (2007 р., іст.). Вул. Ю. Коваленка, 14. Біля входу до міського парку.

Пам'ятник відкрито 17 травня 2007 р., до підніжжя якого закладено капсули із землею з могил єврейських поховань району. Являє собою дві гранітні стели прямокутної форми. Перед ними гранітна плита із Зіркою Давида. На стелах зображено людей — жертв Голокосту та написи на івриті, англійською та російською мовами. На першій стелі (рос.): «Чтобы не забыл ты тех дел, которые видели глаза твои, и чтобы не ушли они из сердца твоего во все дни жизни твоей; и поведай о них сынам твоим и сынам сынов твоих. Дыварим 4 Ваэтханан». Напис на другій стелі (рос.): «Этот монумент установлен Dr. Изей Кацапом жертвам Холокоста — членам его семьи и 26 тысячам евреев — мужчинам, женщинам, детям, невинно погибшим от рук немецко-румынских фашистов в Бершадском районе с июля 1941 по март 1944 года». Розмір стел 2,0×0,9×0,1 м. Розмір постаментів стел 1,0×0,5×0,5 м. Займає територію 5,0×3,0 м. Обгороджений гранітним бордюром (висота — 0,5 м) на бокових стінках якого викарбувано портрети членів сім'ї І. Кацапа, прізвища родичів, які загинули. Ініціатором спорудження пам'ятника жертвам Голокосту на Бершадщині став місцевий історик-краєзнавець Г. Погончик, меценатом — колишній в'язень гетто І. Кацап, нині громадянин США, виконавчий директор Американського науково-дослідницького інституту дослідження Голокосту і російського єврейства. Автор І. Кацап. Виготовлений місцевими майстрами. У роки Другої світової війни Бершадь і частина району, розташована на правому березі Південного Бугу, потрапили в зону окупації Румунії, до складу так званої «Трансністрії». З листопада 1941 р. було запроваджено особливий режим для євреїв. Їх зобов'язували мешкати у визначених поселеннях (гетто). Встановлювалася трудова повинність, карткова система розподілу продовольства. Здійснення цих заходів призвело до масової смертності євреїв від хвороб, відсутності задовільного харчування, житлових умов, медичного обслуговування. У Бершаді було утворено гетто для місцевих євреїв і депортованих із Бессарабії, Одещини, Буковини та сучасної Івано-Франківщини. Територія охоплювала 337 будинків. У 1941 р. — першій половині 1942 р. гетто не мало огорожі, але вихід за його межі карався смертю. Потім його оточили ровом та колючим дротом. Тут зосередили майже 25 тис. євреїв. Умови існування, голод, епідемія тифу спричинили смерть 13 871 особа. На день визволення міста (14 березня 1944 р.) живими залишилося 11 129 євреїв. В окремих селах району також були створені гетто. У районі за часи окупації. загинуло майже 26 тис. євреїв. Пам'ятні знаки жертвам Голокосту (біля 26 тисяч осіб) встановлені у Бершаді, селах Баланівці, Великій Киріївці, Війтівці, Джулинці, Кошарицях, Лісничому, Маньківці, Осіївці, Поташні, П'ятківці, Романівці, Сумівці, Тернівці, Флориному, Яланці. [3]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС (2006 р., іст.). Вул. Ю. Коваленка, 14. Біля входу до міського парку.

Пам'ятний знак відкрито 26 квітня 2006 р., у 20-ту річницю аварії на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції. Серед ліквідаторів цієї аварії було 144 бершадців. Станом на квітень 2009 р. у районі проживало 296 осіб, що постраждали внаслідок катастрофи. Пам'ятний знак являє собою стелу округлої форми, що нагадує символічне зображення полум'я, у верхній частині якого змонтована гранітна плита у формі дзвону. Нижче на стелі написи: «Чорнобиль» та «Полум'я пам'яті ніколи не згасне». Постамент у формі куба. Поряд чотири гранітні тумби (по дві з кожної сторони) з викарбуваними 80-ма прізвищами загиблих ліквідаторів. Виготовлено місцевими майстрами з граніту. Висота пам'ятного знаку — 1,55 м. Постамент розмір: 1,3×0,8 м. Тумби розмір: 1,15×0,5 м. Площа ділянки, на якій розташований пам'ятний знак, — 8,8 кв. м. [4]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Будинок гімназії (1918 р., архіт.). Вул. Героїв України, 22.

У 1914–18 рр. збудовано триповерхову школу коштом місцевого мецената Г. Кормана. Тут діяла єврейська школа. У 1947–55 рр. тут містилося педагогічне училище, у 1955–81 рр. — середня школа № 1. Нині — станції юних техніків та натуралістів, інші міські установи. [5]

О.М. Кравчук

Костел святого Станіслава (1850 р., архіт.). Вул. Ю. Коваленка, 7.

Римо-католицьку каплицю побудували в 1848–50 рр. місцеві землевласники Станіслав і Йоанна Юревичі на місці старої дерев'яної, біля палацу Мошинських (зруйнований), у центрі парку, нині це територія міського парку. Вона також слугувала родинним склепом Мошинських і Юревичів. Виконана в неоготичному стилі, на кам'яному фундаменті, стіни цегляні, перекриття дерев'яне. Була відокремлена цегляною огорожею від парку. Інтер'єр оздобили італійські майстри. Головний вівтар був виготовлений із мармуру та чавуну, малий (бічний) вівтар — з дерева. Підлога мармурова. На вівтарній стіні — ікона Святого Сімейства у великій дерев'яній позолоченій рамі. Обабіч вівтаря стояли дві мармурові скульптури янголів. Над малим (бічним) вівтарем — ікона Спасителя. На хорах облаштовано орган на шість голосів. У 1920-х рр. діяльність храму була припинена, його приміщення використовували як кінотеатр, палац шлюбів, за винятком 1941–44 рр., під час румунської окупації. У 1991 р. костел повернуто релігійній громаді. Нині храмом опікується орден Братів Менших (францисканці-бернардини) з парафії святого Йосипа у Чечельнику. [6]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

Покровська церква старообрядницька (18 ст., архіт.). Вул. О. Леонова, 50.

Поселення старообрядців на Поділлі з'явилися в останній чверті 17 ст. Перша церква старообрядницької громади слободи Пилипонівки-Бершадської (нині в межах Бершаді) зведена до 1793 р. Завдовжки мала 12,8 м. і завширшки 8,5 м. До 1860-ті рр. дерев'яні конструкції церкви частково струхлявіли. Старовіри почали таємно зводити новий храм. Датою спорудження церкви Покрови Пресвятої Богородиці вважається 1885 р. У травні 1896 р. у храмі встановлено дзвони. Церква дерев'яна, однонавна, має двоскатний дах, посередині якого — позолочена цибулеподібна баня, що завершується хрестом. Над вхідним ґанком — двоярусна дзвіниця, на восьмигранному барабані якої — великий грушоподібний купол, увінчаний хрестом. У 1920–30-х рр. з церкви було вилучені золоті та срібні предмети культу. У 2011 р. храм передано релігійній громаді старообрядців. У храмі зберігається бібліотека старовинних рукописних і друкованих книг. Нині діючий храм старообрядців. Покровська церква старообрядницька є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [7]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

Свято-Вознесенський храм (1854 р., архіт.). Вул. Героїв України, 24.

Храм Вознесіння Господнього збудували у 1755 р., спочатку він був дерев'яним, одноверхим. У середині 19 ст. розібраний. Нову мурована хрестово-купольну церкву разом з дзвіницею зведено 1853–54 рр. за підтримки місцевого землевласника С. Юревича. При храмі діяла церковно-парафіяльна школа, з 1863 р. — народне училище, з 1892 р. — школа грамоти для дівчат. Храм у 1930-х рр. був зачинений, знято куполи та переобладнано під клуб, спортивний зал, а згодом — музей. Більшість внутрішнього оздоблення знищено. У 1990 р. храм повернуто релігійній громаді Здійснено відбудову храму, зокрема, встановлено куполи, проведено ремонт, упорядковано подвір'я, побудовано центральну вхідну арку. Нині діючий православний храм. [8]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

Синагога «А Шилехл» (середина 19 ст., архіт.). Вул. Народна, 32.

Одна з найдавніших будівель міста. Є унікальною спорудою, єдиною у світі діючою глинобитною синагогою. Зведена у традиційних єврейських народних формах. Дерев'яно-валькована будівля має прямокутну форму, наближену до квадрату, пласке перекриття, стіни являють собою дерев'яну рамкову конструкцію, заповнену саманною цеглою (сумішшю глини та соломи). Прямовисний, критий толем дах і глинобитні побілені

стіни. У квадратному молитовному залі встановлено дерев'яні колони: чотири стоять по кутках; ще вісім (по чотири у ряд) — вздовж південної і північної стін та умовно ділять простір зали на три нави. Всі зовнішні вікна будівлі нині закриті металевими щитами. За радянського часу синагогу закрили та використовували будівлю для господарських цілей. Синагога відновила свою діяльність у 1946 р. До середини 1990-х рр. синагога «А Шилехл» була однією з п'яти офіційно зареєстрованих у області. Нині діючий храм юдаїзму. [9]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

Цукрозавод (19 ст. — перша половина 20 ст., архіт., іст.). Вул. Покровська, 211.

Витоки заводу сягають цукроварні, що належала родині Собанських, спорудженої 1824 р. в місцевості на Воронах, за 4 км від Бершаді. Цукроварня діяла до 1861 р. Частина її обладнання була використана при спорудженні у 1870–73 рр. цукрового заводу, яке здійснювали Південно-Російське Товариство (м. Одеса) за участі землевласників Душинського і Мальковського. Завод було збудовано на тогочасній околиці Бершаді та неподалік с. Пилипонівка (нині у межах Бершаді). Будівля була півтораповерхова, перекриття, колони та дах дерев'яні. Площа споруди становила майже 2 тис. кв. м. Напередодні Першої світової війни на заводі працювало близько 500 робітників. У 1914 та 1924 рр. завод реконструйовано. У липні 1941 р., перед захопленням міста окупаційними румунськими військами, устаткування заводу вивезли у глибокий тил. У жовтні 1944 р. роботу заводу відновлено. У 1974–77 рр. проведено реконструкцію. До середини 1990-х рр. комбінат — одне з найпотужніших підприємств області. Нині діє не за профілем. У 1965 р. на території комбінату відкрито пам'ятник 61 робітнику, загиблому в роки Другої світової війни. Являє собою чотиригранний залізобетонний обеліск, увінчаний зіркою (висота — 8,0 м). На обеліску дошка з іменами загиблих. Постамент ступінчатий, залізобетонний (розмір: 1,0×1,5×1,5 м) з написом (рос.): «Товарищ! Прочти и голову склони перед именами тружеников Бершадского сахкомбината, отдавших свою жизнь за наше счастье, за свободу и независимость нашей Родины. Их имена будут вечно жить в наших сердцах». Пам'ятник виготовлений на комбінаті. [10]

О.М. Кравчук

Погруддя Т.Г. Шевченка, поета, основоположника нової української літератури (2017 р., мист.). Площа Героїв України. Центр міста.

Гранітне погруддя Т.Г. Шевченка відкрито 8 листопада 2017 р. Відкриття приурочили до Дня української писемності та мови. Митця зображено вже немолодим, вусатим чоловіком, із високим чолом та пильним поглядом. Постамент у формі чотиригранної гранітної колони, на лицьовій грані вмонтовано дошку з написом: «Т. Шевченко». Встановлено за кошти районного та міського бюджетів, місцевих підприємців. Автор — О. Сидорук. Ім'ям поета названо одну з вулиць Бершаді. [11]

О.М. Кравчук

с. БАЛАНІВКА

Водяний млин (17 ст., архіт.). Вул. Перемоги, 1.

Млин є однією із найдавніших архітектурних пам'яток району. За часів панування польської шляхти село належало князям Збаразьким, Вишневецьким, а з кінця 18 ст. до 1855 р. Г. Собанському. Водяний млин було збудовано 1647 р. на річці Берладинка за проектом місцевого мешканця Т. Підлубного. Міцні стіни, як у фортеці, збудовані з масивних гранітних брил, спочатку були без вікон. У 1880 р. проведено реконструкцію — встановлено водяну турбіну та прорубані вікна. З 1912 р. млин належав графині М. Потоцькій, саме за її господарювання його було добудовано і він отримав сучасний вигляд. У 1935 р. було проведено ремонт, зокрема, оновлено сита. У 1938 р. млин електрифікували. Нині діючий. Млин водяний є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [12]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Михайлівська церква (18 ст., архіт.). Вул. Лесі Українки, 37.

Перша церква на честь святого Архистратига Михайла зведена 1752 р. у Слободо-Баланівці (нині в межах Баланівки). Це був

дерев'яний, триверхий храм, з окремою дзвіницею. Згодом на цьому місці споруджено кам'яну каплицю. У жовтні 1775 р. греко-католики зайняли православну церкву. Згодом її було повернуто православним вірянам. Новий мурований храм збудований 1878 р. на кошти прихожан, держави та землевласника Г. Собанського. Хрещатий у плані, на перетині крил якого — грушоподібний купол з хрестом на восьмерику. Бабинець із західного боку завершується дзвіницею із шатровим перекриттям. При храмі діяла церковно-парафіяльна школа. У 1920–30-х рр. церкву неодноразово закривали, священиків було репресовано. Під час окупації, було відновлено богослужіння, яке тривало деякий час і після Другої світової війни. На церковному подвір'ї встановлено пам'ятник односельцям, які загинули під час Першої світової війни. Нині діючий православний храм. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [13]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

Стражниця (17 ст., архіт.). Вул. І. Дяченка, 22.

Стражниця зведена у другій половині 17 ст., коли Баланівка належала Ю.К. Любомирському, в якій він збудував укріплений замок. Наприкінці 18 — на початку 19 ст. новий власник земель Г. Собанський перебудував існуючі будівлі у стилі неоготики. Триповерхова вежа (висота — 30,0 м), збудована із цегли, розташована поблизу в'їзної брами до палацового комплексу, який був розібраний 1860 р. На вежі був годинник з чотирма циферблатами, за сторонами світу. Його дзвони відбивалися кожні п'ятнадцять хвилин та годину. Вежу також називали «годинникова», польською мовою — «дзигарня». Перший поверх вежі, значно більший за інші та має два крила, використовувався як стайня. У другому розташовувалась охорона. З третього можна було споглядати навкруги на 15–20 км. Зважаючи, що вежа виконувала сторожову функцію її називали «стражницею». У радянський період використовувалася для господарських потреб. У 1977–89 рр. вежу було реставровано та відновлено годинник. У листопаді 1989 р. тут створено музейний комплекс, який включає в себе, окрім вежі, ще обрядовий зал та музей села. Обрядовий зал розташований у правому крилі комплексу та оформлений за мотивами покоїв імператорського палацу у Петергофі. У 11 залах музею демонструються чимало пам'яток минулого. Загальна площа музейного комплексу становить 340 кв. м. Звання «народний музей» присвоєно 29 грудня 1994 р. Зображення стражниці покладено в основу герба і прапора Бершадського району. Стражниця є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [14]

О.М. Кравчук

с. БЕРІЗКИ-БЕРШАДСЬКІ

Братська могила радянських бійців, у якій похований Ф.М. Мехнін, Герой Радянського Союзу (іст.). Вул. Шкільна.

14 березня 1944 р. підрозділи 116-ї стрілецької дивізії звільнили Берізки-Бершадські. У боях загинуло вісім бійців, які поховані в братській могилі. У грудні 1952 р. на братській могилі відкрито пам'ятник. Являє собою обеліск і скульптуру воїна. Розміри братської могили: 2,0×3,0 м. Висота: обеліска — 4,3 м, скульптури — 2,1 м. Постамент: матеріал — залізобетон, розмір: 1,5×2,0×2,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Серед похованих Мехнін Федір Михайлович (1923–44 рр.) — старшина, водій танка Т-34, Герой Радянського Союзу (1944 р.). У бою під час форсування річки Південний Буг і захоплення плацдарму поблизу Берізки-Бершадські його танк першим зайняв переправу, знищивши при цьому близько 150 німецьких солдатів. Танк підірвався на міні, увесь екіпаж загинув. За героїчні дії при виході на переправу Ф.М. Мехніну 13.09.1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. [15]

О.М. Кравчук

Іоанно-Богословська церква (1808 р., архіт.). Вул. Набережна, 10.

Зведена 1808 р. коштом прихожан та землевласника Корвицького. До цього в селі діяв костел. Церква цегляна, тинькована, побілена, має двоскатний бляшаний дах, над центральною частиною — баня на восьмерику з дерев'яним верхом. Розмір храму: довжина — 19,2 м, ширина — 8,5 м, висота — 22,4 м. Поряд цегляна каплиця, що виконує функції хрестильні і дзвіниці —

у плані квадрат зі стороною 5,3 м, висота — 7,5 м. Із 1870 р. діяла церковно-парафіяльна школа, з 1899 р. — школа грамоти для дівчат. У радянський період діяльність церкви неодноразово припиняли. Церкву повернуто релігійній громаді із здобуттям Україною незалежності. Нині діючий православний храм. Іоанно-Богословська церква є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [16]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. БИРЛІВКА

Могила В.М. Плахотного, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Набережна. Сільське кладовище.

Плахотний Валерій Миколайович (1967–87 рр.) — рядовий, механік-водій бойової машини піхоти. Народився в м. Одесі. Закінчив Бирлівську восьмирічну школу, Криворізьке ПТУ-10. Призваний на військову службу у жовтні 1985 р. У Афганістані з жовтня 1986 р. В одному із боїв дістав важке поранення і помер у військовому госпіталі 20 жовтня 1987 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу з портретом і написом: «Плахотний В.М. 1967–1987. Загинув при виконанні інтернаціонального обов'язку». Пам'ятник виготовлений місцевими майстрами. [17]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

с. ВЕЛИКА КИРІЇВКА

Могила Г.М. Пелиха, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Ю. Гагаріна. Сільське кладовище.

Пелих Григорій Миколайович (1968–87 рр.) — молодший сержант. Народився у с. Велика Кириївка. Закінчив восьмирічну школу, Вінницьке ПТУ-2. Призваний на службу у листопаді 1986 р. В Афганістані з квітня 1987 р. Загинув 4 серпня 1987 р. під час бою. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі на ступінчатому постаменті гранітна стела (висота — 2,5 м) з фотографією та посвятою від батьків. [18]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Церква святих Апостолів Петра і Павла (1826 р., архіт.). Вул. Шевченка, 32-а.

Попередня церква святих Петра і Павла, заснована 1750 р., була дерев'яна, триверха. До 1793 р. храм належав до греко-католицької конфесії, згодом переведений до православ'я. У 1821 р. церква згоріла. У 1826 р. на її місці зведено нову цегляну церкву св. Петра і Павла на кошти прихожан і місцевого землевласника П. Мошинського. Церква тинькована, однобанна, довжиною 25,6 м, шириною 8,5 м. Згодом до західної частини храму прибудовано цегляну дзвіницю із шатровим перекриттям. У 1894 р. облаштовано триярусний іконостас. У 1860 р. відкрито церковно-парафіяльну школу. У радянський період церкву закрили. Приміщення використовувалося не за призначенням. Церкву повернуто релігійній громаді із здобуттям Україною незалежності. Нині діючий православний храм. [19]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ВІЙТІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На північний захід від села.

Розташоване на мисоподібному краю плато у верхів'ї річки Війтівочки. Поселення трипільської культури датовано другою чвертю 4 тис. до н. е. Виявлене у 2015 р. розвідками В.С. Рудя, у 2016 р. спільно з Р. Улрау здійснено геомагнітну зйомку частини поселення (на площі 10 га) та розкопано господарську яму, заповнену побутовими відходами. Загальна площа пам'ятки близько 50,0 га. Поселення сплановане двома овалами. Розміри зовнішнього овалу 850,0×740,0 м. В північно-східній частині внутрішнього овалу — дві паралельні радіальні вулиці. В західній частині вони сполучаються лінією жител, утворюючи П-подібну фігуру. Три цих вулиці утворюють своєрідну чотирикутну «площу», в центрі якої розташовані три великі за площею споруди, мабуть громадського характеру. Центральна споруда із них є найбільшою (площа 676,0 кв. м). Внутрішнє коло забудови обмежує «площу» з північно-східного боку, але не повністю, адже лінія жител тут перервана. Це дозволяє попередньо припустити існування в цьому місці входу/виходу з «площі». На відзнятій ділянці геомагнітна розвідка зафіксувала 41 споруду, 61 заглиблений

об'єкт, які розташовані переважно напроти торців будівель, а також три об'єкти, які попередньо інтерпретуємо як горни для випалу кераміки. Основною категорією знахідок з цього поселення є глиняний ліпний посуд із монохромним розписом чорною фарбою. В невеликій кількості маємо знаряддя праці з кременю, каменю та різноманітну глиняну пластику, в тому числі модель саней. [20]

В.С. Рудь

Церква Різдва Богородиці (друга половина 19 ст., архіт.). Вул. Соборна, 15.

Перший дерев'яний храм Різдва Богородиці збудовано 1779 р. Його було зведено на місці старої дерев'яної церкви св. Іоанна Златоуста, побудованої у середині 17 ст. До 1791 р. храм належав до греко-католицької (уніатської) конфесії, потому переведений до православ'я. Нова церква збудована на пам'ять про звільнення селян від кріпосної залежності за кошти релігійної громади. Церква цегляна, з п'ятьма дерев'яними верхами та цегляною дзвіницею. Іконостас двоярусний у готичному стилі. У 1904 р. кишинівським іконописцем Кириловим виконані ікони Олександра Невського і Божої Матері, які стоять перед вівтарем і нині. У церкві здійснювалися записи літописного характеру, зокрема священики В. Мокрицький і М. Громачевський. З 1892 р. діяла церковно-парафіяльна школа. У 1935 р. за вимогою влади було знято дзвони, а в 1938 р. церкву закрили. Під час Другої світової війни, у березні 1944 р., у храм потрапив снаряд, проте він уцілів і був відновлений. Наприкінці 1980-х рр. церкву передано релігійній громаді та заново розписано. Під час пожежі 1990-х рр. згоріла дзвіниця і весь церковний архів. Дзвіницю було відбудовано. Нині церква має такий вигляд: в плані тридільна. За віссю захід-схід розташовані квадратні бабинець і центральна частина, прямокутний зі скошеними кутами вівтар. Прямокутна в плані дзвіниця-вежа приєднана з боку притвору, до вівтаря прибудовані приміщення паламарні та ризниці. Дзвіниця над малим притвором — двоярусна: нижній ярус — чотиригранний, верхній — восьмигранний, який має чотиригранне шатрове завершення з хрестом. У середині церкви — двоярусний іконостас 19 ст., із позолоченими «царськими воротами», оздобленими ажурним різьбленням. Біля церкви розташовані надгробки похованих тут священослужителів. Нині діючий православний храм. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [21]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ДЖУЛИНКА

Свято-Покровська церква (1914 р., архіт.). Вул. Покровська, 1.

Перша церква в Джулинці була дерев'яною. Вона згоріла близько 1790 р. Нову триверху дерев'яну церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці у 1798 р. перенесено з Тульчина, як подарунок графа Потоцького. За сприяння селянина А. Козоріза церква була відбудована, розширена і оздоблена новим одноярусним іконостасом. У 1863 р. відкрито церковно-парафіяльну школу. У 1892 р. — школа грамоти для дівчат. У 1914 р., напередодні Першої світової війни, на кошти прихожан і місцевого землевласника Розіна зведено білокам'яний храм на три притвори. Церква мала завдовжки 45,0 м, ширини — 32,0 м. Підмурок був закладений в окремих місцях на 8,0 м вглиб. Верхня точка хреста на дзвіниці була висотою 71,0 м. Храм освячений 14 жовтня 1914 р. Стіни церкви розписано копіями картин видатних художників, зокрема О.А. Іванова «Явлення Христа народу», І.М. Крамського «Христос в пустелі». У 1937 р. церква була закрита, а будівля переобладнана у Будинок культури. У 1990 р. в храмі відновлено богослужіння. Були виконано реставраційні роботи, у листопаді 2008 р. встановлені три куполи. Нині оновлений хрещатий храм на середохресті увінчаний великим куполом, на крилах хреста — маленькі цибулеподібні баньки. Дзвіниця із західного боку завершується шатровим перекриттям. Нині діючий православний храм. [22]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. КИДРАСІВКА

Могила О.С. Баранюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Пров. Центральний. Сільське кладовище.

Баранюк Олексій Семенович (1961–80 рр.) — молодший сержант. Кулеметник. Народився в с. Кидрасівка. Закінчив місцеву школу, Гайворонський машинобудівний технікум. Призваний на службу у травні 1979 р. У Афганістані із жовтня 1979 р. Загинув 23 квітня 1980 р. в бою. Нагороджений медаллю За бойові заслуги та орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі надгробна плита з чорного мармуру, стела з фотографією та посвятою від батьків. Висота стели — 1,5 м. Виготовлено місцевими майстрами. [23]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

с. КРАСНОСІЛКА

Садиба (19 ст., архіт.). Вул. Шкільна.

Садиба включає в себе садибний будинок та парк. Збудований у 1822 р. землевласником Г. Ліпковським. На початку 1860-х рр. мав два поверхи з двоскатним дахом з партерами. Веранда була з односкатним дахом, на колонах. У лівому куті були колони, а також арки і закрита тераса. Будинок мав дві бальні зали. У 1873 р. було змінено тераси, в правій розмістили оранжерею. У радянський час тут містилися навчальні та інші установи, у 1941–44 рр. — комендатура окупантів. Після війни і до 1973 р. — Красносілецька середня школа. У 1970–80-х рр. будинок поступово занепадав. Нині — у аварійному стані. Перед будинком розбито парк (19 ст.), у якому збереглися окремі рідкісні породи дерев. Алеї вимощені цеглою, яка утворює оригінальний орнамент. Садиба є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [24]

О.М. Кравчук

с. ЛІСНИЧЕ

Могила В.В. Кушніра, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Т. Шевченка. Сільське кладовище.

Кушнір Віктор Васильович (1964–82 рр.) — рядовий, водій. Народився в с. Лісниче. Навчався в місцевій восьмирічній та Михайлівській середній школах. Призваний на службу у березні 1982 р. У Афганістані з червня 1982 р. Отримав смертельне поранення у бою 11 серпня 1982 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі стела з чорного мармуру, з фотографією і посвятою від рідних. Висота стели — 1,5 м. [25]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Свято-Покровська церква (1817 р., архіт.). Вул. В. Кушніра, 3-а.

Кам'яний храм із дерев'яним верхом був зведений у 1817 р. Дзвіниця спочатку стояла окремо, у 1856 р. прибудована до церкви. Тоді ж було перебудовано шатровий барабан і верх на дерев'яній стелі. У 1882 р. облаштовано новий іконостас. У 1862 р. відкрито церковно-парафіяльну школу. У 1936 р. храм закрили та використовували для різних господарських потреб. Під час окупації (1941–44 рр.) проводились богослужіння. Після війни церква діяла до 1950-х рр. Церкву повернуто релігійній громаді із здобуттям Україною незалежності. У 1993 р. храм було реставровано. Нині Свято-Покровська церква має п'ять куполів. Центральна грушеподібна баня на високому дерев'яному восьмерику, обставлена чотирма невеликими цибулеподібними баньками, що встановлені по кутках квадрату. Нині діючий православний храм. [26]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. М'ЯКОХІД

Пам'ятник односельцям, які загинули під час Другої світової війни. Погруддя М.О. Воронцова, Героя Радянського Союзу (1970 р., 1975 р., 1990 р., іст., мист.). Вул. Центральна.

Під час Другої світової війни загинуло 195 уродженців села. У 1975 р. на вшанування пам'яті про них встановлено пам'ятник. 9 травня 1990 р. відкрито меморіал, який складається з пам'ятника, стели, скульптури та погруддя М.О. Воронцова, — Героя Радянського Союзу. Меморіал розташований на підвищенні, фасадна сторона якого обкладена гранітною плиткою сірого кольору і містить напис: «1941–1945». Скульптура воїна з прапором встановлена на постаменті у формі тригранного обеліска, який виготовлений із залізобетону, облицьований сірою гранітною плиткою, висота — 8 м. Скульптура з листової міді, висота — 2,5 м. У верхній частині стели напис: «Вічна слава воїнам-односельчанам, що загинули за свободу і незалежність нашої Батьківщини».

Нижче 11 плит чорного кольору з прізвищами загиблих односельців. Перед стелою «вічний вогонь». Стела виготовлена із залізобетону, облицьована гранітною плиткою, розмір: 20,0×2,5×0,5 м. Перед стелою зліва на постаменті скульптура скорботної жінки з квітами. Виготовлена із залізобетону, висота — 2,7 м. Постамент залізобетонний, облицьований гранітною плиткою, розмір: 1,0×0,7×0,4 м. До меморіалу ведуть сходи. Територію комплексу викладено плиткою. Праворуч від стели погруддя Воронцова Миколи Олексійовича (1922–43 рр.) — лейтенанта, Героя Радянського Союзу (1944 р.). Народився в с. М'якохід. Закінчив неповну середню школу, у 1939–41 рр. вчився у Теплицькому зоотехнічному училищі. У 1941 р. мобілізований до лав Червоної армії. Закінчив піхотне училище. Як командир передового розвідувального загону 1-го мотострілецького батальйону 3-ї гв. танкової армії 1-го Українського фронту відзначився в боях за Фастів і Попельню у листопаді 1943 р. 28 грудня 1943 р. отримав смертельне поранення у бою в районі с. Студениця на Житомирщині. Похований у с. Софіївка (Житомирської обл.). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 10 січня 1944 р. посмертно. Погруддя виготовлене майстрами Київського художнього фонду із залізобетону, висота — 1,2 м. Постамент кам'яний, ступінчатий, розмір: 1,6×1,3×1,3 м. Погруддя було встановлено 1970 р. у центрі села. У 1990 р. перенесено до меморіалу. [27]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Церква святого Іоанна Богослова (1767 р., архіт.). Вул. Замостянська, 8-а.

Перший храм був зведений наприкінці 16 ст. у місцевості, де у давнину проходив шлях у напрямку Гайсина і подорожні зупинялися у цьому місці на відпочинок. Відтоді навколо нього почало розбудовуватися і поселення. У 1767 р. у центрі с. Чорна Гребля (із 1960 р. у складі с. М'якохід) була збудована дерев'яна церква. Приблизно з 1775 р. належала греко-католицькій конфесії, близько 1794 р. переведена в православ'я. У 1798 р. зведена нова церква. Дерев'яна, триверха, складається з трьох квадратних зрубів. Зруби з тесаних колод, обшиті вузькими дошками знизу догори, пофарбовані в білий колір. Середній зруб храму значно переважає над двома іншими висотою і шириною, він є основною частиною храму, до нього примикають вівтар і притвор. Над кожним зрубом на восьмериках — восьмипелюсткові бані. Дерев'яна дзвіниця побудована у 1869 р. і сполучена з храмом невисоким коридором-галереєю. Баня дзвіниці стоїть на квадратному барабані і завершується шатровим верхом. Світло проникає до храму через невеликі вікна у долішньому ярусі в кожному зрубі та у восьмериках. Із 1880 р. діяла церковно-парафіяльна школа. Церква не закривалась. Нині діючий православний храм. Церква святого Іоанна Богослова є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [28]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ОСІЇВКА

Могила М.С. Ільченка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Центральна. Сільське кладовище.

Ільченко Михайло Степанович (1965–84 рр.) — рядовий, сапер. Народився в с. Осіївка. Призваний на службу у березні 1983 р. У Афганістані з червня 1983 р. Отримав смертельне поранення 23 квітня 1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлена стела з чорного мармуру із фотографією та посвятою від батьків. Висота стели — 2,2 м. [29]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Могила О.Б. Недзеленка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Центральна. Сільське кладовище.

Недзеленко Олег Броніславович (1964–82 рр.) — рядовий, розвідник. Народився в с. Куренівка Чечельницького р-ну. Закінчив Осіївську восьмирічну школу, Вінницький технікум залізничного транспорту. Призваний на службу в березні 1982 р. У Афганістані з червня 1982 р. Загинув у бою 12 вересня 1982 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлена стела (висота — 2,2 м) з чорного граніту з фотографією та посвятою від рідних та батьків. [30]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

Могила М.В. Хмарука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Центральна. Сільське кладовище.

Хмарук Михайло Васильович (1963–84 рр.) — рядовий, водій. Народився в с. Осіївка. Закінчив Осіївську восьмирічну школу та Ульянівське ПТУ. Призваний на службу в березні 1982 р. В Афганістані з липня 1983 р. Загинув у бою 21 березня 1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлена стела з чорного мармуру (висота — 2,2 м) з фотографією та посвятою від батьків. [31]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

с. РОМАНІВКА

Пам'ятник односельцям, які загинули під час Другої світової війни. Пам'ятний знак Г.Л. Івашку, Герою Радянського Союзу (1967 р., 1992 р., 2011 р., іст.). Вул. Соборна.

Під час Другої світової війни загинуло 108 уродженців села. Уперше пам'ятник встановлено 1967 р. 9 травня 1992 р. відкрито новий пам'ятник. Являє собою дві стели червоного кольору, залізобетонні, обштукатурені, загальною довжиною 10,0 м. Простір між стелами утворює зірку. На стелах — 8 меморіальних дошок з прізвищами загиблих. Перед стелами — на постаменті скульптура воїна зі скорботно схиленою головою. Виготовлена із залізобетону, висота — 2,5 м. Постамент бетонний, розмір: 1,0×1,0×0,5 м. На постаменті напис: «Вічна слава воїнам-односельчанам, загиблим в боях за Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни». Перед скульптурою — «вічний вогонь». До пам'ятника ведуть сходи. Займає територію 7,0×10,0 м. У жовтні 2011 р. поряд з пам'ятником односельцям встановлено пам'ятний знак — гранітний обеліск Герою Радянського Союзу Івашку Григорію Лазаровичу (1921–45 рр.), уродженцю с. Мала Киріївка, який певний час жив і працював у Романівці. В Червоній Армії з 1944 р., учасник Другої світової війни з квітня 1944 р. Брав участь в бойових діях на 1-му і 2-му Українських фронтах, як навідник 76-міліметрової гармати 32-го артилерійського Кишинівського полку. Відзначився 25.01.1945 р. під час захоплення плацдарму на річці Одер. Розрахунок гармати Г.Л. Івашка десять разів відбивав наступ ворога, знищивши при цьому чимало бойової техніки і живої сили німців. Загинув у цьому бою. Похований у польському містечку Белеславіце в братській могилі. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно у квітні 1945 р. посмертно. [32]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

с. СЕРЕДИНКА

Братська могила радянських бійців, в якій похований М.С. Корнійчук, командир партизанської бригади (іст.). Вул. К. Маковійчука.

У братській могилі поховано 5 бійців (усі прізвища відомі) 116-ї стрілецької дивізії та партизан, які загинули в боях за визволення села 11 березня 1944 р. У 1958 р. встановлено пам'ятник, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Скульптура воїна з автоматом. Виготовлено із залізобетону. Висота — 2,5 м. Постамент кам'яний, оцементований. Розміри: 1,7×3,0×1,4 м. На постаменті напис: «Не згаснуть в пам'яті поколінь імена героїв-захисників Батьківщини». Могила розміром: 3,0×4,0 м. Комплекс займає територію 20,0×15,0 м. На могилі встановлено дві плити. На одній з них викарбувано напис : «Тут похоронений командир другої партизанської бригади України Корнійчук Максим Сергійович». На іншій напис (рос.): «Здесь похоронены солдаты погибшие в Великой Отечественной войне от немецких захватчиков 1941–1945 гг.». Корнійчук Максим Сергійович (1911–45 рр.), уродженець с. Серединка, за фахом — вчитель історії, один із організаторів і керівник підпільної організації та партизанського загону у Джулинці (1942 р.). У вересні 1943 — січні 1944 рр. — начальник політвідділу 2-ої Вінницької партизанської бригади. [33]

О.М. Кравчук, І.П. Мельничук

с. СТАВКИ

Церква Різдва Богородиці (19 ст., архіт.). Вул. Лесі Українки, 28.

Перший храм було зведено у 1771 р. зі старої церкви, купленої в Умані. Нова цегляна церква Різдва Богородиці збудована

у 1870–73 рр. Іконостас триярусний. Храм у плані квадратний, увінчаний грушеподібним верхом на високому барабані, прибудована із західної сторони дзвіниця має шатрове перекриття. Із 1864 р. діяла церковно-парафіяльна школа. У 1937 р. діяльність храму припинили, зняли дзвони, у приміщенні влаштували зерновий склад. Службу у церкві поновили у 1942 р., під час окупації. У 1992 р. церкву повернуто релігійній громаді. Були проведені реставраційні роботи. Нині діючий православний храм. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [34]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ТЕОФІЛІВКА

Садибний будинок Розіна (19 ст., архіт.). Вул. Центральна, 117.

Збудований землевласником Розіним у середині 19 ст. Будинок двоповерховий, мав 20 кімнат. Був оточений дендропарком, у якому росло понад 80 порід дерев. На будівлі довгий час зберігався напис періоду колективізації: «До кінця посівної кампанії завершимо суцільну колективізацію». У 1940–50-х рр. тут містилася дільнична лікарня, потому — початкова школа, а згодом — сімейний гуртожиток. Садибний будинок Розіна є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [35]

О.М. Кравчук

с. ТЕРНІВКА

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак В.І. Мельникову, Герою Радянського Союзу (1984 р., іст.). Вул. Незалежності.

Підрозділи 116-ї стрілецької дивізії 11 березня 1944 р. звільнили Тернівку. У боях загинуло 13 бійців, які поховані в братській могилі. Всі прізвища відомі. Розмір могили: 2,0×3,0 м. У травні 1954 р. відкрито пам'ятник, виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Являє собою скульптуру воїна, що припав на ліве коліно, правою рукою тримає прапор. Перед пам'ятником — «вічний вогонь». На постаменті — дошки з прізвищами загиблих. Скульптура виготовлена із залізобетону. Постамент з цегли, оштукатурений. У 1982 р. братську могилу та пам'ятник було перенесено до пам'ятного знаку односельцям. У 1975 р. відкрито пам'ятний знак на честь загиблих у Другій світовій війні 358 уродженців села. Складається з обеліска та стели. Обеліск у формі зрізаної тригранної піраміди, увінчаний зіркою. Виготовлений із залізобетону. Висота — 12,0 м., основа: 1,0×0,7 м. Постамент кам'яний, оцементований. Розмір: 1,6×2,5 м. За обеліском бетонна стела. Розмір: 1,6×2,5 м. На стелі 12 дошок з прізвищами та світлинами загиблих. На одній з дошок напис (рос.): «Вечная слава героям Великой Отечественной войны павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». На стелі напис: «Вони загинули в боях за Батьківщину 1941–1945 рр.». По краях стели барельєфне зображення трьох воїнів та трьох жінок з дитиною. До меморіального комплексу ведуть сходи. Він займає територію 10,0×8,0 м. Перед обеліском у березні 1984 р. встановлено гранітну стелу (висота — 1,4 м) з портретним зображенням та написом: «Герой Радянського Союзу Мельников Віктор Іванович 1920–1944 р. Загинув смертю хоробрих в бою з німецько-фашистськими загарбниками за визволення с. Тернівки 11 березня 1944 р.». В.І. Мельников родом із м. Катеринослава (нині м. Дніпро). Старший лейтенант, командир танкової роти 8-го гв. важкого танкового полку 2-го Українського фронту. Учасник Другої світової війни з червня 1941 р. Відзначився під час Умансько-Ботошанської наступальної операції. Звання Героя Радянського присвоєно у вересні 1944 р. посмертно. [36]

О.М. Кравчук

Свято-Покровська церква з дзвіницею (19 ст., архіт.). Вул. Святкова, 31.

Перша церква Покрови була збудована у 1754 р. коштом прихожан. Храм належав до греко-католицької (уніатської) конфесії, у 1794 р. переведений до православ'я. У 1856 р. за кошти громади було зведено нову церкву — із дзвіницею і дерев'яними верхами. Іконостас двоярусний**,** оновлений у 1871 р. Тоді ж храм розписано. У 1861 р. відкрито церковно-парафіяльну школу. У роки радянської влади діяльність храму припинили. Дзвони зняли, а в приміщенні

влаштували зерновий склад. У 1941 р., під час окупації богослужіння відновили. Нині церква тинькована, мащена вапном, над входом — зображення Богоматері-Покрови. Нині діючий православний храм. Свято-Покровська церква з дзвіницею є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення. [37]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ТИРЛІВКА

Михайлівська церква (19 ст., архіт.). Вул. Сонячна, 11-а.

Є одним із найдавніших дерев'яних храмів на теренах південно-східного Поділля. Першу відому церкву у Тирлівці в ім'я святого Архистратига Михаїла збудовано у 1765 р. Це був дерев'яний одноверхий храм. Належав до греко-католицької конфесії, у 1793 р. переведений до православ'я. У 1866 р. відкрито церковно-парафіяльну школу. У 1870–72 рр. збудовано нову церкву. Свято-Михайлівська церква — дерев'яна одноверха, за зовнішньою формою — хрещата, на кам'яному фундаменті, разом з дзвіницею. Довжина 21,3 м, ширина 14,2 м. Іконостас був перенесений із старої церкви і в 1891 р. — оновлений. Храм діяв до 1960-х рр., його вдалося зберегти завдяки прихожанам і місцевим священнослужителям, зокрема, А. Юшкевичу, Ф. Аргатюку. У 1990-х рр. переданий релігійній громаді. Нині діючий православний храм. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [38]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. УСТЯ

Братська могила радянських бійців. Могила та погруддя С.О. Печеного, командира партизанського загону (1973 р., іст.). Вул. Перемоги.

Під час Умансько-Ботошанської операції підрозділи 116-ї стрілецької дивізії 52-ї армії 2-го Українського фронту звільнили с. Устя 13 березня 1944 р. У боях загинуло 18 воїнів радянської армії, які поховані в братській могилі (усі прізвища відомі). Розмір могили: 3,0×4,0 м. У 1953 р. на ній встановлено надмогильну плиту, а справа від могили — пам'ятник, виготовлений майстернями Київського художнього фонду. Пам'ятник являє собою скульптуру воїна, що припав на праве коліно, з прапором у лівій руці. Виготовлено із залізобетону. Висота 2,2 м. Постамент цегляний, оцементований. Розмір: 1,6×1,7×1,5 м. На постаменті напис (рос.): «Вечная слава героям Великой Отечественной войны, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». Поряд могила і погруддя командира партизанського загону Печеного Степана Онуфрійовича (1914–43 рр.), родом із с. Джулинка. У серпні 1943 р. він очолив Бершадський партизанський загін, членом якого був зокрема майбутній лауреат Ленінської премії О.Ю. Романченко, родом із с. Осіївки. С.О. Печений був смертельно поранений у грудні 1943 р. біля Осіївки в бою з румунами. На постаменті погруддя напис: «Тут похований командир партизанського загону Печений Стефан Онуфрійович». Встановлено 1973 р. Автор скульптор П.А. Левицький. [39]

О.М. Кравчук

Могила А.К. Гомелюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). У центрі сільського кладовища.

Гомелюк Анатолій Костянтинович (1964–84 рр.) — молодший сержант, санітарний інструктор. Народився в с. Устя. Закінчив Устянську школу, Бершадське медичне училище. Призваний на службу в березні 1982 р. У Афганістані з червня 1983 р. 25 травня 1984 р. у бою отримав смертельне поранення. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [40]

О.М. Кравчук

Свято-Георгіївська церква (1873 р., архіт.). Вул. Соборна, 2.

Церква відома з 1739 р., належала до греко-католицької конфесії. Церква була невелика за розміром, побудована з дерева. У 1771 р. продана у с. Завалля Гайсинського повіту (нині Кіровоградської обл.). Того ж року на її місці на кошти прихожан збудовано церкву святого великомученика Георгія Побідоносця. Дерев'яна, триверха. У 1794 р. переведена до православ'я. Розібрана у 1873 р. У цьому ж році збудована нова церква разом з дзвіницею. Цегляна,

одноверха, тинькована. Абсида оздоблена мальовничим зображенням святого Георгія. Із 1873 р. тут діяла міністерська школа, з 1897 р. — школа грамоти для дівчат. Нині діючий православний храм. Свято-Георгіївська церква є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [41]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ФЛОРИНЕ

Могила В.І. Ободнюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). У центрі сільського кладовища.

Ободнюк Василь Іванович (1964–84 рр.) — молодший сержант, командир бойової машини піхоти. Народився у с. Флорине. Закінчив місцеву середню школу та Вінницьке ПТУ-7. Призваний на службу у вересні 1982 р. У Афганістані з лютого 1983 р. 13 травня 1984 р. загинув у бою. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [42]

О.М. Кравчук

Преображенський чоловічий монастир (18–19 ст., архіт.). Вул. Монастирська, 1-а.

У давній час на цьому місці був пустинний козацький православний скит. У 1616 р. два монахи з Молдавії заснували чоловічий монастир. Від був розташований на підвищеній місцевості неподалік села, на річці Дохна. За доби Речі Посполитої, залишаючись єдиним православним монастирем Поділля, зазнавав неодноразових руйнувань, зокрема у 1744, 1779 та 1789 рр. На початку 19 ст. в монастирі було три дерев'яні церкви. На їх місці збудовані кам'яні храми: одноверхий Спасо-Преображенський собор (1810–20 рр.), Свято-Миколаївська церква з дзвіницею (1846 р.), церква Казанської ікони Божої Матері (1865 р.). Наприкінці 19 ст. монастир було обнесено високою кам'яною огорожею з п'ятьма кутовими кам'яними баштами. Займав площу 8,8 га. Вхід до монастиря був зі сходу, з інших сторін його оточував ліс. Тут діяла ремісничa школа та богадільня. Діяльність монастиря припинена у 1924 р. На його території діяла «комуна ім. Н. Крупської». У 1960-х рр. будівлі монастиря знищено, залишився лише напівзруйнований Спасо-Преображенський собор. У 2001 р. було створено Спасо-Преображенську релігійну громаду православної церкви. У 2005 р. громаді передано будівлю собору. Проводяться роботи з відновлення монастиря. У 2008–11 рр. зведено церкву на честь Архистратига Божого Михаїла. Поблизу Спасо-Преображенського собору у листопаді 2017 р. встановлено гранітний хрест — пам'ятний знак «Небесній сотні». Нині діючий православний монастир. [43]

О.М. Кравчук

Церква Покрови Богородиці (19 ст., архіт.). Вул. Ю. Коваленка, 35-а.

Дерев'яна церква збудована у 1755 р. Нова кам'яна церква святої Покрови збудована у 1872–83 рр. Храм квадратний у плані, поєднаний з дзвіницею, тинькований, в зовнішньому декорі використано елементи еклектичного декору (неовізантійський стиль), надвіконні сандрики, різьблений орнамент карнизу, пучки колон по кутках, форми бань (українське бароко), підкупольні барабани, фасадне оздоблення (неокласицизм). Довкола центрального купола чотири менших бані. При храмі з 1890 р. діяла парафіяльна школа. У радянський час церква була закрита. У 1990-х рр. передана релігійній громаді. Нині діючий православний храм. Церква Покрови Богородиці є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [44]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ЧЕРНЯТКА

Двошарове поселення (епох неоліту та енеоліту, археол.). Займає надзаплавну терасу лівого берега річки Південний Буг.

Досліджене протягом 1960–61 рр. В.М. Даниленком. Розкопками розкрито більше 300,0 кв. м території поселення. Знайдено кілька скупчень, утворених фрагментами кераміки, кісток тварин та крем'яних виробів (нуклеуси, пластини, скребачки, відбійники). Серед кераміки представлені фрагменти ліпних горщиків із S-подібним профілем та гострим або малим пласким дном. Посудини орнаментовані заглибленими лініями, які зображають зиґзаґи. Скупчення матеріалу

інтерпретовані як залишки трьох легких наземних жител, площею близько 3,0×2,0 м кожне. Ще одне скупчення, мабуть, було великим житловим комплексом (14,0×7,0 м), яке об'єднувало три малих житла. Вказані матеріали належать до пізньої (савранської) фази існування буго-дністровської культури (кінець 7 — 6 тис. до н. е.). Матеріали енеолітичної доби представлені ліпною керамікою із заглибленою орнаментацією, крем'яними виробами та кістками тварин, які належать до раннього етапу існування трипільської культури (5 тис. до н. е.). [45]

В.С. Рудь

с. ШУМИЛІВ

Лук'янівська церква (1881 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 48-а.

Церква збудована у 1752 р. названа на честь святого євангеліста Луки. Дерев'яна триверха, на кам'яному фундаменті. У 1861 р. при ній відкрито парафіяльну школу. Нова церква разом з дзвіницею збудована у 1881 р. Дерев'яна, одноверха, фундамент із бутового каменю, стіни дощаті, пофарбовані білою та блакитною фарбою, покрівля з оцинкованого заліза, водозбірні труби бляшані. У храмі триярусний іконостас прикрашений різьбленням виноградної лози та листя аканту. Відоме ім'я будівельного десятника М. Лукашенка, згодом старости церковної громади, який пожертвував на зведення храму значну частку потрібної суми. У 1930-х рр. комсомольці спробували спалити церкву. У 1920–90-х рр. в церкві проводились богослужіння. У 1950-х рр. бершадський художник А. Жуковський розписав центральний купол храму. У 2010 р. церкву передано місцевій релігійній громаді. Нині діючий православний храм. Лук'янівська церква є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [46]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

с. ЯЛАНЕЦЬ

Будинок «Народного дому» (1913 р., архіт.). Вул. Центральна, 1.

Збудовано за ініціативою громадського діяча І.Ч. Зборовського (1875–1937 рр.), засновника Бершадського музею і його очільника (1920–22 рр.), делегата до Центральної Ради від Ольгопільського р-ну. «Народний дім» побудований за кошти Яланецького ощадно-позичкового товариства і за сприяння Подільського губернського земства як адміністративне приміщення. Двоповерхова кам'яна будівля зведена в українському архітектурному стилі. Містила залу на 300 осіб, читальню, сільськогосподарський кабінет-музей, крамницю, чайну, склади, тимчасово на час жнив дитячий садок. Тут ставилися спектаклі, улаштовувалися читання з історії, природознавства, географії, астрономії. На фасаді було висічено великими літерами гасло із вірша І. Франка: «Єднаймося, братаймося в товариство чесне». Відкритий 1 листопада 1913 р. Нині тут селищна рада. [47]

О.М. Кравчук

Свято-Троїцька церква (19 ст., архіт.). Вул. Центральна, 34.

У 1731 р. на кошти парафіян був побудований дерев'яний триверхий храм. Його розібрали 1855 р. Нині діючий православний храм Святої Трійці побудований 1852–54 рр. на кошти землевласника С. Юревича. У 1854 р. освячений. Храм кам'яний, хрещатий у плані, одноверхий, тинькований. У церкві є Касперівська ікона Божої Матері. Із 1886 р. тут діяла церковно-парафіяльна школа. У радянський час церква не припиняла богослужіння. Свято-Троїцька церква є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [48]

О.А. Коляструк, О.М. Кравчук

ВІННИЦЬКИЙ РАЙОН

Вінницький район утворений 7 березня 1923 р. й увійшов до складу Вінницького округу Подільської губернії[236]. З березня 1923 р. по вересень 1959 р.[237] (за іншими даними — до 1937 р.)[238] районним центром було селище міського типу Вороновиця. З укрупненням районів Вороновиця увійшла до Немирівського, згодом Вінницького районів. Адміністративні зміни відбулися 1963 р., коли район ліквідували[239]. Села, що входили до нього, ввійшли до складу Калинівського, Немирівського та Липовецького районів. У 1965 р. район відновлено і по 2003 р. змін меж не було. У 2003 р. до складу району ввійшла Пултівецька сільська рада Жмеринського району, до якої входить три села: Пултівці, Красне (нині Махнівка), Лисянка[240]. Нині Вінниця — обласний і районний центр. Вінницький район розташований у центральній частині області. Межує з Липовецьким, Немирівським, Тиврівським, Жмеринським, Літинським та Калинівським районами. Територія району становить 921 кв. км. В межах району розташовано 54 населені пункти, з яких 3 селища міського типу та 51 село. Нині створено 4 об'єднані територіальні громади, зокрема Лука-Мелешківська — на території суміжних адміністративно-територіальних одиниць Вінницького та Тиврівського районів. Кількість населення 80,6 тис. осіб (на 01.01.2018 р.). Територією регіону проходить Південно-західна залізниця. Залізничні станції: Вінниця, Вороновиця, Гуменне, Тютьки. Автомобільні магістралі на Київ, Одесу, Львів, Кишинів. Район розташований у межах лісостепової зони Подільської височини. Територією протікає 13 річок: Південний Буг, Десенка, Ровець, Воронка, Вишенька, Винничка та інші. Район багатий на природні заказники, заповідні урочища, пам'ятки садово-паркового мистецтва: алея вікових лип, утворена у 1780-х рр. (Якушинці); «Стрижавські орхідеї», де зростає рідкісний вид — пальчатокорінник м'ясо-червоний (Стрижавка); одинокий дуб, вік якого майже 300 років (Якушинці); джерело «Бездонне», яке має лікувальні властивості (Некрасове); «Мала Софіївка» — ландшафт з різноманітними декоративними та лікарськими рослинами (Лука-Мелешківська); урочища «П'ятничанське» та «Вороновицьке». Клімат — помірно-континентальний з м'якою зимою й теплим вологим літом. Ґрунти переважно сірі лісові і незначна кількість чорноземних. З корисних копалин переважають граніт, пісок, глина, торф.

У районі взято на облік 70 пам'яток археології, серед яких стародавні стоянки, поселення, городища, кургани. На його території виявлено сліди стоянки пізнього палеоліту (35–10 тис. років тому, с. Щітки) та буго-дністровської культури (5–4 тис. до н. е., с. Прибузьке); поселення племен трипільської культури

[236] Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. — 1923. — №№ 18–19. — С. 577–578.

[237] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. — Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 27.

[238] Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. — 1937. — № 14; Більшовицька правда. — 28 квітня 1937 р.; Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. — Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 24.

[239] Гурак В.І. Вінницький район // Енциклопедія сучасної України. — Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34654.

[240] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. — Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 21, 25, 29. http://vinrayrada.gov.ua/pro-rajon.

(6–4 тис. до н. е., села Іванівка, Ільківка, Комарів, Ксаверівка, Лука-Мелешківська, Майдан, Медвеже Вушко, Некрасове, Переорки, Писарівка, Прибузьке, Сокиринці, Хижинці, Цвіжин, Якушинці); поселення епохи ранньої бронзи (32/30 – 23 ст. до н. е., Медвеже Вушко, Степанівка), бронзи (23–18 ст. до н. е., Стрижавка) та пізньої бронзи (17 – 10/9 ст. до н. е., Бохоники, Зарванці, Ксаверівка, Лисогора), поселення передскіфського часу (8–7 ст. до н. е., Ільківка, Комарів, Лисогора, Лука-Мелешківська, Сокиринці, Тютьки), поселення скіфського часу (7–4 ст. до н. е., Комарів, Медвеже Вушко, Цвіжин, Якушинці) та городища скіфського часу (5–3 ст. до н. е., Лука-Мелешківська, Якушинці), поселення зарубинецької культури (3 ст. до н. е. — 2 ст., Вороновиця, Вінницькі Хутори, Ільківка, Сокиринці, Якушинці), поселення черняхівської (3–5 ст., Стрижавка, Вінницькі Хутори, Медвеже Вушко, Переорки, Побережне, Прибузьке, Степанівка, Щітки), ранньослов'янська культура (6–7 ст., Вінницькі Хутори, Зарванці, Комарів, Сокиринці, Якушинці) та пізньослов'янської культури (8–9 ст., Стрижавка, Лисогора), городище давньоруського часу (10–11 ст., Комарів) та городище пізнього середньовіччя (18 ст., Вороновиця). Зберігаються курганні групи (Переорки, Широка Гребля)[241]. До об'єктів культурної спадщини національного значення віднесено городище (9–4 ст. до н. е., с. Лука-Мелешківська) та городище (9–4 ст. до н. е., с. Якушинці). В епоху литовського панування 15–16 ст. вільні селяни розвивали ремесла. Це сприяло зростанню населених пунктів Лаврівка, Переорки, Сосонка, Коло-Михайлівка, Стрижавська-Слобода (дві останні нині у межах смт Стрижавка) та інші. Події Визвольної війни українського народу (1648–57 рр.) проти польської шляхти не оминули й Вінницький район. Поблизу с. Якушинці відбувся бій (1651 р.) під проводом полковника Івана Богуна. На Брацлавщині у 18 ст. на території сучасного району осіли такі польські магнати: Ґрохольські (маєток Стрижавка, Вороновиця), Загурські (Лука-Мелешківська) та інші. У пореформений час починає розвиватись переробна промисловість. Будуються спиртовий (с. Переорки), цукровий (с. Степанівка) та фарфоровий (с. Майдан) заводи. За часів Української революції (1917–21 рр.) ці терени неодноразово ставали полем змагань різних армій: української, більшовицької, білогвардійської, австро-німецької, польської тощо. Зі встановленням радянської влади на території району розпочалося соціалістичне будівництво. Створювалися радянські органи управління, партійні та комсомольські організації, сільські комітети незаможних селян, кооперативні товариства, колгоспи. Про трагічні події насильницької колективізації, Голодомору 1932–33 рр., політичних репресій 1930-х рр., нацистської окупації та бойових дій 1941–44 рр. розповідають численні пам'ятки. У Вінницькому районі перша хвиля масового розкуркулення розпочалася у лютому 1930 р.[242]. Протягом кількох днів у 39-ти населених пунктах району було розкуркулено 231 селянське господарство із запланованих 303-х[243]. За даними різних джерел у районі в 1932–33 рр. загинуло від голоду близько 5,5 тисяч людей. На сьогодні встановлені імена 2944

[241] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко [та ін.]. — Вінниця : Держ. картограф. ф-ка, 2011. — С. 76–78.

[242] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДФК», 2008. — С. 30.

[243] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДФК», 2008. — С. 31. ДАВіО, ф. п-42, оп. 1, спр. 136, арк. 68–69.

чоловік[244]. Про трагедію Голодомору свідчать пам'ятні знаки встановлені на вшанування пам'яті померлих, зокрема у смт Вороновиця, селах Михайлівка, Великі Крушлинці, Ксаверівка, Лисогора, Лаврівка, Лука Мелешківська, Тютьки, Медвеже Вушко, Мізяківські Хутори, Переорки, Майдан, Некрасово, Побережне, Кордишівка, Парпурівці, Пултівці, Лисянка, Махнівка, Степанівка, Сокиринці, Іванівка, Цвіжин, Стрижавка, Широка Гребля, Якушинці, Зарванці, Ільківка, Агрономічне, Дорожне, Жабелівка, Комарів, Малі Крушлинці, Оленівка, Сосонка. З липня 1941 р. район перебував у німецькій зоні окупації. Тут функціонувало кілька важливих військових об'єктів, зокрема біля Стрижавки, споруджено ставку А. Гітлера «Вервольф»[245]. У Вороновиці перебували аналітико-розвідувальний відділ генштабу сухопутних військ Третього Рейху та школа Абверу[246]. У роки Другої світової війни на території району діяли партизанські та підпільні рухи. Особливо активними вони були у смт Стрижавка і Вороновиця, у селах Степанівка, Лука-Мелешківська, Майдан, Хижинці, Якушинці, Прибузьке, Тютьки, Стадниця. Район визволений у березні 1944 р. підрозділами 306-ї, 183-ї, 241-ї, 221-ї, 237-ї та 70-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії під командуванням генерала армії, а згодом — маршала К.С. Москаленка. Окремі села звільнялися двічі, на початку січня 1944 р. 1-а та 40-а бригади 1-ї танкової армії генерала М.Ю. Катукова здійснили рейд і звільнили Вороновицю, Степанівку, Комарів, Гуменне, але з часом відступили. 221-ша стрілецька дивізія за визволення району нагороджена орденом Червоного прапора[247]. Під час визволення району загинуло майже 1,6 тис. бійців. На території району встановлено 29 пам'ятників на честь полеглих земляків. Їхні імена викарбувані на меморіальних дошках. До «Книги пам'яті України Вінницька область» внесені прізвища тих, хто був розстріляний нацистами як заручники, родичі партизанів, активісти. Загальна кількість загиблих становить близько 5,5 тис. осіб[248]. Сімом жителям району присвоєно звання Героя Радянського Союзу: П.А. Матієнко (с. Вінницькі Хутори), Г.М. Олійник (смт Вороновиця), Г.П. Савчук (с. Комарів), В.Н. Баранюк (с. Лука-Мелешківська), С.О. Гуменюк (с. Слобода Дашковецька), П.А. Колісник (с. Степанівка), М.П. Баленко (с. Широка Гребля). В.І. Кекух, повний кавалер орденів Слави, проживав у Вороновиці, де й похований. Друга світова війна знайшла своє відображення у численних меморіальних спорудах та похованнях. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Агрономічне,

[244] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДФК», 2008. — С. 124.

[245] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — С. 80; Чорнокожа І. «Вервольф». Легенди та дійсність. Путівник для широкого кола читачів. — Вінниця, 2013. — С. 48.

[246] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) : Монографія. — Вінниця : Консоль, 2010. — С. 10.

[247] Книга пам'яті України : історико-меморіальне багатотомне видання / ред. кол.: І.О. Герасимов, А.В. Коваль, Р.Г. Вишневський [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 1994. — Вінницька обл. Т. 2. Вінницький район, Гайсинський район, м. Жмеринка. — С. 6.

[248] Книга пам'яті України : історико-меморіальне багатотомне видання / ред. кол.: І.О. Герасимов, А.В. Коваль, Р.Г. Вишневський [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 1994. — Вінницька обл. Т. 2. Вінницький район, Гайсинський район, м. Жмеринка. — С. 7.

Бохоники, Великі Крушлинці, Вінницькі Хутори (3), Вороновиця (4), Дорожнє, Жабелівка (4), Іванівка, Комарів, Ксаверівка, Лаврівка, Лука-Мелешківська, Майдан-Чапельський, Малі Крушлинці, Медвідка, Михайлівка, Мізяківські Хутори, Некрасове, Прибузьке, Сосонка, Стрижавка (3), Тютьки, Хижинці. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих односельців встановлені: Великі Крушлинці, Вінницькі Хутори, Вороновиця, Гавришівка, Горбанівка, Гуменне, Жабелівка, Зарванці, Іванівка, Ільківка, Комарів, Кордишівка, Ксаверівка, Лаврівка, Лисогора, Лука-Мелешківська, Майдан, Малі Крушлинці, Медвідка, Медвеже Вушко, Михайлівка, Мізяківські Хутори, Некрасове, Олександрівка, Оленівка, Парпурівці, Переорки, Писарівка, Побережне, Пултівці, Рівець, Сокиринці, Сосонка, Стадниця, Степанівка, Стрижавка, Тютьки, Хижинці, Цвіжин, Широка Гребля, Якушинці. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Вороновиця, Комарів, Медвідка, Мізяківські Хутори, Михайлівка, Некрасове, Парпурівці, Пултівці, Стадниця, Стрижавка (3), Щітки, Якушинці (2).

У післявоєнні роки відроджувалися колгоспи, відбудовувалися заводи, школи, бібліотеки, лікарні, клуби. Нині на території району діє чимало підприємств, зокрема хлібокомбінат (смт Десна), гранітний кар'єр (смт Стрижавка). Спільне австро-французько-українське ТОВ «Аграна фрут Лука» (Лука-Мелешківська) спеціалізується на вирощуванні плодово-ягідних культур (яблук, полуниці, вишні, малини) із застосуванням передових західних технологій. На українсько-польському підприємстві «Укрфлора-Вінниця» (с. Дорожне) вирощують троянди за новітніми голландськими технологіями. На території району працює дві науково-дослідні станції: Вінницька обласна державна сільськогосподарська дослідна станція (с. Агрономічне) та Подільська науково-дослідна станція садівництва (с. Медвеже Вушко). Вінницький район має аграрне спрямування. Територія сільськогосподарських угідь району складає 68,4 тис. га. Під ріллю у районі виділено 56,5 тис. га. У районі працювали Герої Соціалістичної Праці: Є.А. Швець (Вінницькі Хутори), Г.Д. Швець (Сулима) (Вінницькі Хутори), П.Г. Затворний (Гавришівка), П.Н. Кушнір (Іванівка), Н.Л. Кокарека (Лука-Мелешківська), Ф.Л. Ящук (Лука-Мелешківська), Л.Д. Найколюк (Майдан), М.З. Гончарук (Мізяківські Хутори), М.М. Задніпрянець (Мізяківські Хутори), П.С. Бойко (Мізяківські Хутори), П.К. Томашевський (Писарівка), Н.О. Корсун (Писарівка), А.П. Чумак (Писарівка), П.К. Романенко (двічі герой, Сосонка), О.П. Островська (Стрижавка). Мережа лікувальних закладів представлена центральною районною лікарнею, поліклінікою, амбулаторіями загальної практики сімейної медицини, фельдшерсько-акушерськими пунктами. Мережу освіти складають 37 закладів загальної середньої освіти та 30 дошкільних навчальних заклади. На території району розташована Прибузька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат, Стрижавський дитячий будинок-інтернат, дитяча юнацько-спортивна школа та 3 школи естетичного виховання дітей. Базову освіту надає молоді Вороновицьке професійно-технічне училище № 14. У районі діє 80 закладів культури, зокрема 40 клубів, централізована бібліотечна система (центральна районна бібліотека та 32 бібліотеки-філії). Працює дві дитячі музичні школи та дві дитячі школи мистецтв. Діє три музеї: Вороновицький музей історії авіації та космонавтики, народний музей історії села Оленівка та народний музей історії села Жабелівка. Релігійне життя представлене конфесіями православної церкви, римо-католицької парафії, християно-євангелістичної церкви, євангелістів християн-баптистів, християн віри євангельської-п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня та інших.

На території району зареєстровані об'єкти культурної спадщини, з яких 70 пам'яток археології (2 національного значення), 8 пам'яток архітектури та містобудування (2 національного значення), 75 пам'яток історії, 4 пам'ятки монументального мистецтва та 2 природи. Зокрема до пам'яток архітектури місцевого значення віднесені: Лука-Мелешківська — церква Преображення Господнього (колишня Ікони Божої Матері Казанської, дерев'яна, 1896 р.), у с. Медвідка — церква Параскеви Великомучениці (1765–91 рр.).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Вінницьким районом: Спиридон Осташевський (1798 р., с. Тютьки — 1875 р.) — письменник, фольклорист, автор збірки «Сто байок»; Д.Ф. Бонковський (1816 р., Вороновиця — 1881 р.) — автор пісенних творів, що стали народними: «Гандзя», «Козак Воля», «Тропак», «Нащо мені чорні брови» (на слова Т. Шевченка); М.П. Старицький (1840–1904 рр.) — класик нової української літератури. Деякий час мешкав у с. Кордишівці, де відкрив українську школу; М.Ч. Нейман (1852–1906 рр.) — польський та український фольклорист, етнограф, археолог, історик. Описав пам'ятки, виявлені в околицях Стрижавки та Якушинець; Л.М. Старицька-Черняхівська (1868–1941 рр.) — драматург, прозаїк, перекладач, громадський діяч, член Центральної Ради. Разом з батьком М.П. Старицьким мешкала у с. Кордишівці; С.І. Килимник (1890 р., с. Якушинці — 1963 р.) — етнограф, фольклорист, історик, педагог. Основна праця «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» у 6-ти томах; В.М. Перепелюк (1910 р., смт Вороновиця — 2000 р.) — український кобзар, фольклорист; І.Ф. Стаднюк (1920 р., с. Кордишівка — 1994 р.) — письменник, лауреат Державної премії УРСР. Автор творів, зокрема про подільське село 1930-х рр. та події Другої світової війни; О.Л. Квітка (1922 р., с. Сосонка — 2011 р.) — доктор технічних наук, професор, фахівець у галузі міцності матеріалів. Лауреат Державної премії УРСР та СРСР; С.Й. Параджанов (1924–90 рр.) — кінорежисер, народний артист УРСР (1990 р.), лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1991 р., посмертно). Автор фільму світової слави «Тіні забутих предків» та ін. Перебував в ув'язненні протягом квітня 1974 р. — грудня 1977 р. (Стрижавка); Г.Г. Счастлівий (1930 р., с. Михайлівка — 2018 р.) — український вчений у галузі електромеханіки та енергетичного електромашинобудування, професор, доктор технічних наук, член кореспондент НАН України, академік НАН України, дійсний член Нью-Йоркської академії наук; В.К. Борисенко (1945 р., с. Хижинці) — доктор історичних наук, професор, етнолог; А.Л. Зінченко (1948 р., с. Парпурівці) — український історик, громадський діяч, народний депутат Верховної Ради 1-го скликання, доктор історичних наук, професор; В.В. Онопенко (1949 р., с. Великі Крушлинці) — український політик та правник, Міністр юстиції України (1992–95 рр.), Голова Верховного Суду України (2006–11 рр.); М.В. Захаревич (1950 р., с. Сосонка) — український актор, генеральний директор Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка, Народний артист України, член-кореспондент Національної академії мистецтв України; В.М. Копитко (1964 р., с. Жабелівка — 1999 р.) — альпініст, майстер спорту міжнародного класу, учасник 1-ї української експедиції на Еверест (8848 м).

В.О. Гребеньова

с. АГРОНОМІЧНЕ

Сільськогосподарська дослідна станція (1960 р., іст.). Вул. І. Мічуріна, 1.

На червоній лінії вулиці. Триповерховий цегляний будинок, облицьований плиткою. Дах під шифером. Внутрішнє планування коридорне. Споруджений у 1960 роках. У центральній частині фасаду між віконними прорізами прикріплено табличку «Державне підприємство «Науковий інноваційно-технологічний центр інституту кормів та сільського господарства Поділля Національної академії аграрних наук України»», над вікнами першого поверху назва наукової установи. Вінницька державна сільськогосподарська дослідна станція (ВДСГДС) організована у 1956 р. на базі Немерчанської дослідно-селекційної станції МСГ УРСР та Іллінецької дослідної станції пивоварних ячменів Міністерства промисловості продовольчих товарів СРСР. Історія Немерчанської дослідно-селекційної станції бере свій початок із 1886 р., коли вона була заснована як фірма-товариство «Немерчанське насіннєве господарство» у Могилівському повіті Подільської губернії за ініціативи вченого-агронома К. Бущинського, директора цукрового заводу М. Лонжинського та інженера-хіміка Й. Орловського, який був першим директором станції. Господарство мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну та метеорологічну станції. З 1904–17 рр. станцію очолював професор Е.Ю. Заленський, який зробив значний внесок у методику селекції, застосувавши власний метод селекції цукрових буряків та розробив метод відбору за кривими вірогідності і метод оцінки поколінь (порівняльне сортовипробування), що сприяло підвищенню цукристості коренеплодів. Весь план робіт та оцінка сортів були поставлені на серйозну наукову основу. Наприкінці 19 ст. насіння цукрових буряків Немерчанської дослідної селекційної станції конкурувало із відповідною закордонною продукцією у Російській імперії. Згодом продукція станції користувалася попитом на іноземних ринках Австрії, Угорщини, Італії, Бельгії та інших країн. У 1915 р., під натиском воєнних подій станцію евакуйовано в Хорошки Полтавської губернії, де робота продовжувалася під керівництвом Е.Ю. Заленського. 1919 р. станцію було націоналізовано й передано до державних селекційних станцій. Насіннєвий матеріал Немерчанської станції перейшов у відання Березотоцької селекційної станції Сортово-насінницького управління (далі СНУ) Цукротресту. 1920 р. Немерчанська станція перейшла у відання Головцукру, її завідувачем було призначено А.К. Лизоня. 1921 р. на основі даного господарства Постановою Ради Народних Комісарів була створена Немерчанська селекційна станція. Формування земельної площі завершилося лише восени 1922 р. Після А.К. Лизоня керівником установи став спеціаліст-селекціонер — Л.І. Ковалевський. У 1936 р. Немерчанська станція була реорганізована у Вінницьку обласну сільськогосподарську дослідну станцію, яка проіснувала до 1940 р. З 1930 по 1941 р. станцією було проведено більше 400 дослідів по агротехніці та добривах, широко проводились випробування та оцінка нових типів сільськогосподарських машин та знарядь, розроблений біологічний метод боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, широко вивчався та узагальнювався досвід передових буряководів. У 1944 р. в Немерче була організована дослідно-селекційна станція по цукрових буряках з підпорядкуванням «Головцукру». За період окупації наукова та матеріальна база станції зазнали значних збитків. Було втрачено частину дослідів, під час відступу окупанти пограбували майно дослідної станції. З 1944 р. на станції працювали такі наукові відділи: селекції цукрових буряків, селекції зернових культур та озимого ріпаку, селекції багаторічних трав, відділ землеробства, лабораторія агрохімії, лабораторія захисту рослин. Створення Іллінецької селекційної станції відбулося за ініціативи управителя Іллінецьким маєтком Добровольського в 1896 р. Установа входила до складу Іллінецького маєтку Сан-Донато, а керував нею директор цукрового заводу. Роботу проводили виключно із цукровими бурякаами шляхом добору коренів за цукристістю за допомогою методу поляризації. Протягом 1916–18 рр. керівником селекції був Ритель. Окремим напрямом діяльності станції стало насінництво, що полягало у репродукуванні в інших економіях маєтку насіння буряків фірм Шрейбер і Діппе. У 1920 р., завдяки зусиллям адміністратора станції

Є.Х. Шлезинга, розпочалося її відродження. У тому ж році її було передано у відання Головцукру. Територію установи розширили завдяки приєднанню ферми Барбарівка. У 1923 р. Іллінецькій станції також передано ферми Свистунка і Романів хутір. У 1956 р. створено ВДСГДС, яка в 1960 р. була перебазована в радгосп «Бохоники». Коли відділок радгоспу «Бохоники» набув відповідного вигляду в естетичному і науково-виробничому плані, то у 1965 р. населений пункт названо с. Агрономічне. Штат наукових працівників станції в 1960-х р. складався з 39 спеціалістів з вищою освітою і 25 техніків. ВДСГДС мала дослідне господарство «Бохоники» Вінницького району, 4 насінницькі господарства: «Червоне» Жмеринського, ім. Жданова Літинського, радгосп «Іллінецький» Іллінецького та «Олександрівський» Тростянецького районів. У 1986 р. на станції діє 5 відділів, 4 лабораторії, дослідницькою роботою займаються 90 наукових працівники. Зокрема, Н.Г. Аврамчук є автором 24 сортів ячменю, 13 з яких занесено до Державного реєстру сортів України. Відомі імена на всю республіку: В.І. Нікогди, В.С. Трохіна, В.Л. Цибаха, А.Ф. Гаврилюк, Т.І. Потапова, Б.К. Донгаш, А.В. Корнійчук, А.М. Скрипниченко, І.А. Ковальський тощо. Станція відіграла важливу роль у селекції цукрових буряків. За період існування установи створено понад 500 сортів сільськогосподарських культур, з яких більше половини районовано, а деякі внесені до державного Реєстру сортів України. У структурі станції чотири науково-технологічні відділи: координації роботи з науково-методичними центрами та інститутами; маркетингу, апробації та наукового супроводження інноваційних проектів; селекції, первинного та елітного насінництва; науково-консультативної роботи та дорадництва і 7 лабораторій та секторів. Наукова робота проводиться за державними програмами, щорічно в господарствах області впроваджується 8–10 наукових розробок. 2011 р. станція реорганізована в Державне підприємство «Науковий інноваційно-технологічний центр Інституту кормів та сільського господарства Поділля Національної академії аграрних наук України». Станція забезпечує господарства Вінницької області насінням сільськогосподарських культур вищих репродукцій та племінним молодняком, зокрема проводить селекцію і насінництво ярого пивоварного ячменю, ярої вики, озимого та ярого ріпаку, селекцію ВРХ і свиней. [1]

В.О. Гребеньова

с. ВІННИЦЬКІ ХУТОРИ

Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак П.А. Матієнку, Герою Радянського Союзу (іст.). Вул. Незалежності. Центр села, біля Будинку культури.

Поховано 46 бійців 211-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту, які загинули в боях з німецькими окупантами під час визволення села 18 березня 1944 р. Прізвища відомі. У 1953 р. на могилі встановлено пам'ятник (розмір: 1,95×0,3×6,9 м) — скульптурну композицію воїна і жінки в повний зріст зі скорботно похиленими головами. У 1981 р. пам'ятник реконструйований у меморіальний комплекс. У центрі комплексу розташований обеліск, біля підніжжя якого на металевих плитах викарбувані прізвища загиблих. Ліворуч від обеліска знаходиться залізобетонна стела, в яку вмонтовано 7 металевих плит з прізвищами 163 односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни. У правій частині стели викарбувано орден Вітчизняної війни з меморіальним написом. У лівій частині стели — металевий барельєф Героя Радянського Союзу Матієнка Петра Андрійовича (1915–44 р.). Народився у Вінницьких Хуторах. В армії з 1937 р., гвардії майор, штурман 270-го винищувального авіаційного полку, 203-ї винищувальної авіаційної дивізії. Учасник війни з липня 1941 р. Воював на Західному, Північно-Кавказькому, Степовому фронтах. Навесні 1944 р. у складі військ 2-го Українського фронту брав участь у боях за визволення Вінниччини. В повітряних боях збив 17 ворожих літаків. Літав на літаку з написом: «Герою Радянського Союзу Матієнку від колгоспників артілі «День врожаю» Вінницького району». Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 4 лютого 1944 р. Загинув у жовтні 1944 р. в боях за визволення Польщі. Похований у польському с. Кожилів. Там же встановлено пам'ятник герою. [2]

В.О. Гребеньова

Могила С.Ф. Жолонка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Східна околиця села, у південній частині кладовища «Ліпівське».

Жолонко Сергій Федорович (1965–85 рр.) — рядовий, старший водій-заправник. Народився в с. Вінницькі Хутори. Після закінчення середньої школи навчався у Вінниці в СПТУ-16. Працював на 421-му заводі цивільної авіації. У вересні 1983 р. призваний до армії, з листопада 1983 р. у Афганістані. Перебуваючи в автомобільній колоні, яка 6 липня 1985 р. здійснювала рейс за маршрутом Шерхан – Кундуз, отримав смертельне поранення. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу чорного кольору. На фасадній частині стели портрет у військовій формі, прізвище, роки життя, внизу викарбувано абрис двох гвоздик та меморіальний напис. На зворотньому боці — портрет у цивільному одязі, прізвище, дата народження та загибелі, внизу викарбувано абрис двох гвоздик та меморіальний напис. [3]

В.О. Гребеньова

смт ВОРОНОВИЦЯ

Будинок, в якому жив Г.М. Олійник, Герой Радянського Союзу (іст.). Вул. Г. Олійника, 82.

Будинок споруджений на початку 20 ст., одноповерховий, двокамерний, тип конструкцій стін — каркасний. Перекриття даху — шиферне. Тут у 1919–1936 рр. жив Олійник Григорій Микитович (1916–53 рр.) — капітан, заступник командира 293-го винищувального авіаційного полку 4-ї повітряної армії Північно-Кавказький фронт. Народився у Вороновиці. Закінчив середню школу. Працював на Степанівському цукровому заводі, згодом у Вороновицькому райкомі комсомолу. В 1936 р. призваний до армії. У 1939 році закінчив Чугуївське військово-авіаційне училище. З червня 1941 р. на фронтах Другої світової війни. Воював на Південно-Західному, Брянському, Північно-Кавказькому, Сталінградському та інших фронтах. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24 серпня 1943 р. Трагічно загинув при виконанні службових обов'язків 11.08.1953 р. Його ім'я носить одна із вулиць селища. [4]

В.О. Гребеньова

Могила В.І. Кекуха, повного кавалера ордена Слави (іст.). Вул. Ватутіна, північна околиця селища, у четвертому ряді на кладовищі.

Кекух Василь Ілліч (1921–94 рр.) — сержант, командир гармати 616-го стрілецького полку 194-ї Рачинської стрілецької дивізії, повний кавалер ордена Слави. Народився у с. Семенівка Чернігівської обл. У Червоній армії з 1939 р., на фронті з першого дня війни. Командував взводом, згодом обслугою гармати. Відзначився 24 грудня 1943 р. в Білорусії, на залізничній станції Шатілки. За проявлену мужність і героїзм 3 січня 1944 р. (в день народження) нагороджений орденом Слави 3-го ступеня. Відзначився під час операції «Багратіон» 1 липня 1944 р. на шосе Бобруйськ – Мінськ, неподалік від села Горошки Могильовської обл. та був нагороджений орденом Слави 2-го ступеня. 23 серпня 1944 р. із однополчанами вів бій за село Гута-Буйна в Польщі. За проявлену хоробрість та героїзм 10 квітня 1945 р. був нагороджений орденом Слави 1-го ступеня. Після війни здобув вищу юридичну освіту. Працював у Вінниці народним суддею у колегії адвокатів. Проживав у Вороновиці. На могилі гранітна стела з викарбуваною світлиною, роками життя та меморіальним написом. [5]

В.О. Гребеньова

Могила В.М. Перепелюка, фольклориста, кобзаря (іст.). Вул. Ватутіна, північно-західна частина кладовища.

Перепелюк Володимир Максимович (1910–2000 рр.) — фольклорист, кобзар, народний майстер, письменник. Народився в с. Баришківці, нині Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Початкову освіту отримав у лікнепі. Служив у війську. 1934 р. закінчив бібліотечні курси в Кам'янці-Подільському. У 1936 р. переїхав до Вороновиці, де працював завідувачем бібліотекою Вороновицького сільськогосподарського технікуму. Там самотужки освоїв гру на кобзі. Першими творами, які розучив, були старовинні українські історичні пісні «Кармалюк», «Байда», «Сонце низенько», «Ой гай, мати», «Гуде вітер вельми в полі», «Дивлюсь я на небо». Тут же, у Вороновиці, написав свою першу пісню «Нема гірше, як в неволі про волю згадати» на вірші Т. Шевченка. Учасник Всеукраїнського з'їзду народних

співців-кобзарів, присвяченого 125-й річниці від дня народження Т.Г. Шевченка. Відтоді співак фольклорного ансамблю кобзарів. Разом з ансамблем він гастролював по Україні. З 1945 р. працював провідним солістом-кобзарем Державного українського народного хору. За весь період роботи в хорі написав понад 100 пісень та дум. Є виконавцем історичних пісень у фільмах «Поема про море», «Сліпий музикант». В останньому зіграв роль кобзаря і в його виконанні прозвучала народна пісня «За Сибіром сонце сходить». Вийшовши на пенсію, В. Перепелюк повернувся до села Вороновиці, в якому з 1970-х рр. працював лісником. Створив колекцію вирізьблених особисто із дерева виробів «Геніальна художниця природа». У музеї авіації і космонавтики ім. О.Ф. Можайського створено кімнату-музей В.М. Перепелюка. Пам'ятник являє собою гранітну стелу (висота — 2,0 м) з викарбуваною постаттю кобзаря й меморіальним написом. [6]

В.О. Гребеньова

Могила С.А. Татарчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Ватутіна, південна частина кладовища.

Татарчук Сергій Анатолійович (1961–86 рр.) — старший лейтенант, командир роти спеціального призначення. Народився в м. Кіровоград (нині — м. Кропивницький). У 1982 р. закінчив Київське вище загальновійськове командне училище. З червня 1985 р. у Афганістані (м. Асадабад, провінції Кунар). 21 лютого 1986 р., під час бойових дій, отримав важке поранення, помер 1 березня 1986 р. Нагороджений медаллю «За відвагу», орденом Червоної Зірки та другим орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник — стела з чорного граніту у вигляді вітрила (висота — 1,7 м), портретом та меморіальним написом. [7]

В.О. Гребеньова

Могила В.В. Ширшова, учасника радянсько-афганської війни (іст.) Вул. Ватутіна, південна частина кладовища.

Ширшов Володимир Васильович (1965–85 рр.) — сержант, стрілець-гранатометник. Народився в с. Ржевка Білгородської обл. (РФ). Закінчив 2 курси Воронезького лісотехнічного інституту. Призваний у жовтні 1983 р. В Афганістані з листопада 1983 р. Загинув 7 вересня 1985 р. під час нічного бою. Нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора (посмертно). На могилі на двоступінчастому постаменті встановлено гранітну стелу чорного кольору у вигляді паруса (висота — 1,9 м), на фасадній частині якої — портрет, прізвище, дати народження й загибелі та меморіальним напис. [8]

В.О. Гребеньова

Костел Михайла Архангела (1793 р., архіт.). Вул. Козацький шлях, 26. Центр селища.

У 1793 р. за кошти Ф. Ґрохольського розпочато спорудження та облаштування сучасного мурованого костелу, у 1838 р. його було освячено ім'ям Михайла Архангела. Костел зведений у стилі бароко. З лівого боку від головного входу встановлений дерев'яний хрест. Фасад будинку виконаний без зайвих прикрас. Покрівля двоскатна, з хрестом. Територія храму огороджена. Протягом 1935–90-х рр. костел було закрито, деякий час тут діяв Будинок культури. У 1990-х рр. повернуто католицькій релігійній громаді. Костел Михайла Архангела є пам'яткою архітектури місцевого значення. [9]

С.В. Скоцик

Михайлівська церква (1752 р., архіт.). Вул. М. Коцюбинського, 15.

Церква святого Михайла — типовий подільський храм 18 ст. Мальовничо розташована на схилі пагорба над ставком. Михайлівська церква була збудована у 1752 р. (за іншими даними у 1751 р.). Церква дерев'яна, тризрубна, триглава. Всі зруби восьмикутні в плані, перекриті бароковими верхами з перехватом на високих восьмериках із одним заломом. До бабинця примикає прибудований пізніше тамбур. Низько розташоване піддашшя підкреслює високі пропорції зрубів. В інтер'єрі домінує висотно розкритий простір. Центральний зруб відділений від бабинця фігурною двоярусною аркою-вирізом. Інтер'єр прикрашений розписом 19 ст. та безліччю рушників із різноманітною вишивкою, які надають храму особливий колорит і затишок. Виділяється позолочений різьблений іконостас і дерев'яний різьблений портал з вороновицької церкви Різдва Богородиці. Михайлівська церква

є пам'яткою архітектури національного значення. [10]

С.В. Скоцик

Палац та парк (18 ст., архіт.). Вул. Козацький шлях, 26.

За грамотою короля Августа III від 21 листопада 1748 р. Вороновиця отримала права містечка. У 1752 р. Міхал Ґрохольський, брацлавський суддя, одружився на Ганні Радзімінській і отримав Вороновицю в посаг. У 1770 р. новий господар починає будівництво великого палацу. Його збудовано у стилі раннього класицизму: складається з центрального триповерхового об'єму, до якого симетрично прилягають дугоподібні у плані двоповерхові крила. Центральний об'єм акцентовано портиком з восьми спарених колон коринфського ордера. Добре збереглися інтер'єри овальної та круглої зал. На особливу увагу заслуговує ліплення купольних перекриттів на античні теми. В палаці було 43 кімнати загальною площею 2500 кв. м. Будівництво завершилось у 1777 р. До складу садиби Ґрохольських належить палац і парк (18 ст.), два господарські корпуси та графський погріб (середина 18 ст.). Перед головним фасадом палацу розташований великий округлий партер. Він вирішений регулярними прийомами з використанням партерної зелені. З двох боків партеру збереглися господарські флігелі. У правому розташовувались стайні та каретня. За палацом починається регулярний парк з частково збереженим розпланування. Від середини більш скромного паркового фасаду палацу пролягає головна алея з прямокутниками боскетів по обидві сторони, фруктовим садом, який поновлявся від покоління до покоління. Між боскетами і палацом — напівкругла липова алея, яка розкривається у бік будівлі. Старі дерева були «сформовані» — підстрижені з наданням геометричних форм, що є характерним для регулярних парків (проглядається донині). Основу насаджень парку, крім лип, складають каштани, ялини, берести, білі акації, сосни звичайні, ясени. Площа парку нині становить близько 4 га. Навесні 1869 р. власником вороновицького маєтку став М.Ф. Можайський, який через декілька місяців помер. Управляти маєтком став його брат Можайський Олександр Федорович винахідник одного з перших у світі літальних апаратів. Більше інформації про винахідника дивись у статті «смт Вороновиця. Погруддя О.М. Можайського». У радянський період у палаці розташовувалися школа та музей (заснований у 1971 р.). У 1988 р. школа була відселена. Нині у садибі, окрім музею історії авіації та космонавтики імені О.Ф. Можайського, розташовані бібліотека і центр естетичного розвитку. Палац і парк садиби Ґрохольських є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення. Два господарські корпуси та графський погріб — пам'ятки архітектури місцевого значення. [11]

С.В. Скоцик

Погруддя О.Ф. Можайського, винахідника одного з перших у світі літальних апаратів (1980 р., мист.). Вул. Козацький шлях, 57.

Встановлено у 1980 р. погруддя Можайському Олександру Федоровичу (1825–90 рр.) — військовому морському офіцеру, винахіднику одного з перших у світі літальних апаратів — літака Можайського. Проживав у селищі в 1869–76 рр. у маєтку свого брата. В урочищі «Дубина» біля с. Потуш (нині у складі Вороновиці) він запускав повітряних зміїв, використовуючи для цього запряжений кіньми віз. Багато уваги приділяв вивченню будови крила, польотів пернатих та зробив відкриття, яке склало основу теорії польотів літальних апаратів. Погруддя залізобетонне (висота — 0,6 м), встановлено на прямокутному гранітному постаменті (висота — 2,0 м). Композиція вирізняється художньо-досконалою пластичною формою, майстерністю виконання. Виразне обличчя виконано в реалістичній манері. Зосереджений погляд, вольові, різко окреслені риси обличчя видають натуру активну, діяльну, енергійну, здатну на рішучі вчинки. Динаміка скульптурних форм передає ритм життя винахідника. На чоловій стороні постаменту напис: «О.Ф. Можайський». В палаці Ґрохольських діє музей авіації та космонавтики ім. О.Ф. Можайського. В експозиції представлені особисті речі винахідника, модель літального апарата, яку він розробив, а також макети різноманітної авіаційної техніки. [12]

В.О. Гребеньова

с. ГУМЕННЕ

Будинок практичної школи садівництва (1904 р., іст.). Вул. Лесі Українки.

Практична школа садівництва і сільського господарства була відкрита Подільським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості 6 травня 1902 р. Двоповерховий, мурований, прямокутний, на низькому цоколі. Дах односхилий, критий залізом. Внутрішнє планування коридорне. На першому поверсі знаходилися три класні кімнати та вчительська, на другому — дві спальні кімнати. У 1904 р. було збудовано нове приміщення для школи. З 1 листопада 1909 р. при школі функціонувала метеорологічна станція. У 1911 р. було закуплено необхідне обладнання для цементно-черепичної майстерні. Управлялася школа попечительською радою, до якої входили, крім членів товариства, ще представники від Подільського губернського земства. Штат школи складався із завідувача, його помічника, викладачів. На утримання школи щорічно виділяли кошти Міністерство землеробства та Подільське губернське земство. Частина учнів з часом почала отримувати стипендії, решта навчалася на свій кошт або ж землевласників, які їх направляли в школу. У школу приймалися хлопці, не молодші 14 років, які закінчили однокласні або двокласні народні училища. Ті, хто походив із Гуменного, навчалися безкоштовно як «приходящі» учні, решта ж мешкали в гуртожитку. Вони забезпечувалися всім необхідним, крім одягу. Прибулі учні отримували тільки книжки й письмові приладдя. На кінець першого року функціонування школи (1902 р.) тут уже навчалося 14 учнів, 1908 р. — 33, 1911 р. — 45, 1914 р. — 62. Курс навчання у школі тривав 3 роки й поділявся на три класи. Курс кожного класу у свою чергу розділявся на теоретичний і практичний. У школі викладалися: садівництво, городництво, бджільництво, тваринництво, землеробство, скотарство, зоологія, ботаніка та інші предмети. Для ознайомлення учнів школи з кооперацією проводилися спеціальні курси, на яких читали лекції відомі подільські кооперативні діячі. Щоденно учні мали по 4–5 уроків. Після обіду розпочиналися практичні заняття. Кількість робочих годин на день для учнів усіх класів була одна: 4 — узимку і 10 — влітку. Велике значення в практичному навчанні мали екскурсії на господарства землевласників та сільськогосподарські підприємства. Пройшовши 3-річний курс навчання, для отримання атестата кожний школяр мав відпрацювати в садах або маєтках у Подільській губернії і подати в школу звіт про виконані роботи та відгук про свою працю, а також здати практичні екзамени. Після 1917 р. школа перетворилась на сільськогосподарський технікум, який згодом був переведений в Іллінці. Під час Другої світової війни в приміщенні школи знаходилась німецька комендатура. До 2004 р. в будівлі знаходилась філія Вороновицького ПТУ №14, де готували ветеринарів та бджолярів. Нині не експлуатується. [13]

В.О. Гребеньова

Могила П.П. Марценюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільське кладовище.

Марценюк Павло Петрович (1963–84 рр.) — єфрейтор, старший сапер. Народився у Гуменному. Закінчив місцеву середню школу, у 1982 р. — Вінницьке СПТУ-4. Працював на Харківському СМП-803. Призваний до лав армії у вересні 1982 р. У Афганістані з березня 1983 р. Загинув 1 травня 1984 р. в бою під час розмінування, коли на його групу напав супротивник. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [14]

С.В. Скоцик

с. ЛУКА-МЕЛЕШКІВСЬКА

Меморіальна дошка В.Н. Баранюку, Герою Радянського Союзу (іст.). На фасаді будівлі місцевої школи.

Баранюк Василь Никифорович (1915–90 рр.) — полковник, командир 108-ї танкової бригади, 3-ї ударної армії, 1-го Білоруського фронту. Народився у Луці-Мелешківській. У Червоній армії з 1936 р. Закінчив Харківське бронетанкове училище у 1939 р. Учасник Другої світової війни з липня 1941 р. Брав участь у оборонних боях на Західному, Брянському і Воронезькому фронтах, у контрнаступі під Москвою у грудні 1941 р. та Курській битві у липні – серпні 1943 р. Бригада під його командуванням звільняла Білорусь, Польщу, брала участь

у штурмі Берліна. За зразкове виконання бойових завдань командування на фронті і виявлені при цьому відвагу і героїзм 31 травня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 2-го ступеня, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки, багатьма медалями, а також польськими орденами «Вертуті Мілітарі», «Хрест хоробрих», «Золотий хрест заслуги» і орденом НДР «За заслуги перед Батьківщиною» у бронзі. Після війни проживав у Москві, де і похований. [15]

С.В. Скоцик

Парк (19 ст., архіт.).

Маєток належав Загорським, потім Дидинським, в останній чверті 19 ст. його придбав Раллі. Садиба була закладена у 1830–50-ті рр. Розташована над річкою Чаплею, яка впадає до Південного Бугу. Палац не зберігся. Але планування садиби, зокрема місце розташування палацу добре проглядається. На місці палацу після Другої світової війни споруджено сільський клуб. Зберігся чудовий парк (площею 8,5 га) садиби, що носить назву «Мала Софіївка». Парк є пам'яткою архітектури і містобудування місцевого значення. [16]

С.В. Скоцик

с. МЕДВЕЖЕ ВУШКО

Подільська науково-дослідна станція садівництва (1969 р., іст.). Вул. Наукова 1. За 0,5 км на південь від села.

Триповерховий цегляний будинок, облицьований плиткою. Дах під шифером. Внутрішнє планування коридорне. Подільська дослідна станція садівництва створена в 1969 р. на базі радгоспу ім. Петровського. До цього в селі з 1923 р. діяв державний плодорозсадник, який організував А.К. Станкевич. Він з 1908 р. працював над розвитком садівництва на Поділлі. Державний департамент землеробства Росії перевів його на посаду старшого інспектора із садівництва та городництва Подільського губземвідділу. А.К. Станкевич, використовуючи свій досвід роботи в розсаднику Ферінгера в Москві та садах Південного берега Криму, за три роки вивчив стан садівництва в регіоні і в 1911 р. за своєю ініціативою затвердив перший районований асортимент культур для вирощування в промислових садах Поділля. Наступниками А.К. Станкевича були П.П. Задворний та М.В. Андрієнко. Першим директором станції був В.М. Яропуд — законодавець сортової політики у вирощуванні яблук всієї України. Подільська науково-дослідна станція садівництва входить у систему Інституту садівництва УААН. Дослідне господарство станції забезпечує проведення досліджень у польових умовах і дає можливість здійснювати впровадження наукових розробок у виробництво. В середньому щорічно тут вирощується біля 200 тис. саджанців плодових, 100 тис. саджанців кущових ягідників, 2,5 тис. т. яблук, 75 т. ягід суниці. [17]

В.О. Гребеньова

с. НЕКРАСОВЕ

Пам'ятний знак М.О. Некрасову, видатному російському поету (1981 р., іст.). Вул. М. Некрасова, 1.

Встановлено у 1981 р. залізобетонну стелу, на якій прикріплено дошку з барельєфним зображенням Миколи Олексійовича Некрасова та з його крилатим висловом (рос.): «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан». Стела встановлена видатному російському поету, майбутні батьки якого познайомилися у цьому селі (до 1946 р. — с. Юзвин). Більш детальну інформацію про поета дивись: «Немирівський район, м. Немирів. Погруддя М.О. Некрасова».

В.О. Гребеньова

с. РІВЕЦЬ

Могила В.А. Білоченка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південь села, центральна частина кладовища.

Білоченко Василь Анатолійович (1964–84 рр.) — молодший сержант, снайпер. Народився в с. Рівець. У 1982 р. закінчив ПТУ-19 м. Вінниці. Працював складачем мікросхем на заводі «Маяк». Призваний у вересні 1983 р., з грудня 1983 р. у Афганістані. Загинув під час бойових дій 11 квітня 1984 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

На могилі встановлено гранітну стелу (висота — 1,75 м), на фасадній частині якої — портрет, прізвище, дата народження та загибелі, меморіальний напис. [18]

В.О. Гребеньова

с. СЛОБОДА-ДАШКОВЕЦЬКА

Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни. Погруддя С.О. Гуменюка, Героя Радянського Союзу (1977 р., іст.). Вул. С. Гуменюка, в центрі села.

Гуменюк Семен Олександрович (1914–44 рр.) — старший лейтенант, командир стрілецької роти 114-го гв. стрілецького полку 49-ї гвардійської стрілецької дивізії. Народився у Слободі-Дашковецькій. В Червоній армії з 1936 р., брав участь у боях з вересня 1941 р. на Південному, Сталінградському і 3-му Українському фронтах. 13 березня 1944 р. після форсування Дніпра рота гв. старшого лейтенанта Гуменюка, переслідуючи противника, розпочала бої за с. Українку Миколаївської обл. В цьому бою Гуменюк С.О. геройськи загинув. 3 липня 1944 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. Похований у смт Українка Миколаївської обл., на могилі встановлено пам'ятник. Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни являє собою П-подібну стіну на якій встановлені металеві дошки з прізвищами загиблих односельців. У 1977 р. встановлено погруддя на прямокутному цегляному постаменті (висота — 2,7 м), яке внизу обкладене плиткою. Залізобетонне погруддя (висота — 0,8 м) С.О. Гуменюка виконане в анфас, обличчя зосереджене, спокійне, в якому глибоко і реалістично відображено внутрішній стан виваженої, загартованої життєвим досвідом людини. На чоловій стороні постаменту рельєфно зображена медаль «Золота Зірка» і меморіальний напис. Автор — В. Паляничко.

В.О. Гребеньова

с. СОСОНКА

Могила О.М. Ковальчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.) У південній частині кладовища.

Ковальчук Олександр Михайлович (1965–84 рр.) — рядовий, моторист. Народився в с. Сосонка. У 1981 р. закінчив середню школу, потім ПТУ й працював токарем на 18-му державному підшипниковому заводі (м. Вінниця). Призваний у жовтні 1983 р., з квітня 1984 р. у Афганістані. Загинув під час бойових дій 31.12.1984 р. На могилі на двоступінчастому постаменті встановлено стелу з чорного граніту (висота — 1,7 м) у вигляді вітрила, на фасадній частині якого — портрет, прізвище, дати народження та загибелі, меморіальний напис, внизу викарбувано абрис берези та краєвиду. [19]

В.О. Гребеньова

Погруддя П.К. Романенка, двічі Героя Соціалістичної Праці (1961 р., іст.) Вул. Миру, біля Будинку культури.

Романенко Прокіп Каленикович (1906–65 рр.) — голова колгоспу, двічі Герой Соціалістичної Праці. Народився в с. Сосонка. У 1920-х рр. ініціатор і активіст громадського життя. У 1927 р. за його задумом на річці Десенці було споруджено гідроелектростанцію. У 1929 р. вступив до колгоспу. В період голодомору 1932–33 рр. працював головою сільської ради. Завдяки йому у селі не було тотального голоду. Ризикував, прикриваючи рідне село, не давав великої волі своїм і прийшлим заготівельним бригадам. У 1930–37 рр. та 1944–50 рр. — голова сільської ради. Учасник Другої світової війни. У 1950–59 рр. — голова колгоспу. У 1952 р. та 1958 р. за високі врожаї йому двічі присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Неодноразово обирався депутатом Вінницької обласної Ради депутатів. Похований у рідному селі. Бронзове погруддя (висота — 0,7 м) встановлено у 1961 р. на прямокутному гранітному постаменті (висота — 3,0 м). Зображено чоловіка середнього віку з густим волоссям, зачесаним назад, високим чолом, одягнений у костюм, з краваткою. Зосереджений погляд, вольові, різко окреслені риси обличчя видають натуру активну, діяльну, енергійну. На піджаку зліва дві зірки Героя Соціалістичної Праці. На лицьовій стороні постаменту у верхній частині викарбувано орден Леніна, з обох сторін від нього — «Зірка Героя» та меморіальний напис. В нижній частині — геометричний орнамент. Автор та виконавець проекту — Київський художній фонд. Автори: скульптор Б.П. Ульянов, архітектор

А.Ф. Зерницький. У 2016 р. проведено благоустрій та оновлення пам'ятника. На могилі встановлено бетонну стелу у вигляді паруса (висота — 1,7 м). У верхній частині стели фото, прізвище, роки життя та меморіальний напис. [20]

В.О. Гребеньова

смт СТРИЖАВКА

Братська могила радянських військовополонених (іст.). Вул. Київська.

Поряд з трасою Вінниця – Калинівка поховано понад 14 тисяч радянських військовополонених та громадян інших окупованих країн, розстріляних нацистами у 1942 р. Наприкінці липня 1941 р. Вінниччина була окупована німецькими військами. В лісовому масиві біля села Коло-Михайлівка (нині в межах Стрижавки) була збудована ставка Гітлера «Вервольф». На виконання робіт сюди зігнали радянських військовополонених та громадян з інших окупованих країн. В'язнів утримували у концтаборі. Щоденно військовополонені гинули від важкої праці, жорстоких знущань, холоду, голоду і хвороб. Після закінчення будівництва ставки в'язнів розстріляли. У 1958 р. на братській могилі на кам'яному постаменті (висота 1,5 м, основа 4,0×3,0 м) встановлена залізобетонна скульптурна композиція (висота 2,5 м): троє виснажених, але сильних духом людей. Один з них, коліноуклінний, схилив голову до матері-землі, другий опустив руку на плече товариша, третій солдат стоїть, широко розставивши ноги і стиснувши кулаки, мужньо дивиться в обличчя смерті. На постаменті вмонтована мармурова плита з меморіальним текстом (рос.): «Здесь похоронены зверски замученные немецкими фашистами в 1941–43 гг. свыше 14 тысяч советских воинов граждан Польши, Чехословакии, Норвегии и других стран». Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Скульптори В. Сухенко, А. Вітрик. [21]

В.О. Гребеньова

Могила В.М. Гарника, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільське кладовище.

Гарник Віктор Миколайович (1954–82 рр.) — капітан, заступник командира мотострілецького батальйону по політичній частині. Народився у м. Шахтарську Донецької обл. У Збройних Силах із серпня 1971 р. Закінчив Алма-Атинське ВЗКУ. У Афганістані з листопада 1980 р. Загинув у бою в одному із районів провінції Саманган 9 липня 1982 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки та орденом Леніна (посмертно). [22]

С.В. Скоцик

Могила О.І. Паламарчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Кладовище «Граби». Вул. Мічуріна та вул. Панаса Мирного.

Паламарчук Олександр Іванович (1955–83 рр.) — старший лейтенант, начальник медичного пункту. Народився в Хижинцях. Навчався у Вінницькому медичному інституті, який закінчив у 1978 р. Працював викладачем у Погребищенському медичному училищі та лікарем швидкої допомоги. У травні 1980 р. призваний в армію на кадрову офіцерську службу. Проходив службу в 128-й гв. мотострілецькій дивізії (м. Мукачево). У Афганістані з жовтня 1981 р., начальник медичного пункту. Знаходячись у відпустці, 31 грудня 1982 р., важко захворів і помер 1 січня 1983 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу (висота — 1,75 м) з викарбуваним портретом, прізвищем, роками життя й написом. [23]

В.О. Гребеньова

Пам'ятний знак турецьким воякам, загиблим у 1877–78 рр. (19 ст., іст.). Вул. Алеї, біля дитячого садка.

Пам'ятний знак встановлено наприкінці 19 ст. за сприянням графів Ґрохольських. На той час у Стрижавці діяв військовий шпиталь і цвинтар для померлих та турецьких військовополонених. Згодом кладовище було занедбане, на сьогодні воно не існує. Обеліск у формі меча з білого мармуру (висота 1,76 м, ширина 0,42) встановлено на постаменті (розмір: 0,70×0,53×0,45 м). Руків'я меча прикрашено п'ятикутною зіркою й орнаментом, нижче, на лезі меча, напис османською мовою. [24]

В.О. Гребеньова

Ставка «Вервольф» (1942–44 рр., іст.). Східна частина району Коло-Михайлівки, 0,5 км праворуч від траси Вінниця – Калинівка.

Ставка А. Гітлера «Вервольф» була розташована за 8 км на північ від Вінниці. Будівництво тривало з осені 1941 р. до кінця 1943 р. (перша черга здана в експлуатацію у квітні 1942 р.) за участю німецьких архітекторів, інженерів, робітників та громадян окупованих німцями країн. Широко застосовувались сили німецької військово-будівельної організації «Тодт», рабська праця радянських військовополонених і місцевих жителів. Всі військовополонені (за деяким даними 14 тис. осіб) були знищені і лежать у братській могилі в с. Коло-Михайлівка. «Вервольф» був копією головної ставки Гітлера «Вольфшанце» в Східній Пруссії. Зовнішньо ставка мала досить непоказний вигляд. Наземну частину складали 81 будівля, зокрема дім Бормана, дім генералів, керівників Вермахту, служб безпеки, «чайний» дім, готель та інші. Майже всі будівлі були побудовані з дерева та мали дерев'яні дахи. З північної сторони, під лісом, стояла електростанція. Поблизу — водокачка, дві радіостанції та телефонний вузол, який забезпечував прямий зв'язок з Берліном, Києвом, Ростовом-на-Дону, Харковом, Дніпропетровськом (нині — м. Дніпро), Житомиром. Поряд зі ставкою була злітно-посадкова смуга. Підземну частину складали три залізобетонних споруди, зокрема бункер фюрера масивної конструкції (товщина стін 2,5 м, перекриття — 4,5 м). Гітлер відвідав ставку щонайменше три рази, найдовше — з 16 липня по 31 жовтня 1942 р. У подальшому ставку використовував командуючий групи військ «Південь» генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн. У грудні 1943 р. було прийнято рішення про знищення об'єкта. У березні 1944 р., напередодні німецького відступу, ставку висадили у повітря. Від ставки залишилися уламки залізобетонних споруд бункерів, фундаменти будинків та басейн. Територія оточена лісом. Орієнтовна площа пам'ятки 1,1×0,3 км. На території ставки у липні 2011 р. відкрито «Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму», як філія Вінницького обласного краєзнавчого музею. Музейна експозиція включає історію створення ставки, її значення та вплив на події Другої світової війни, окупаційний режим та його наслідки для області, боротьба з нацистськими та румунськими окупантами, визволення Вінниччини від загарбників. [25]

В.О. Гребеньова

с. ХИЖИНЦІ

Могила В.А. Любенка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. В. Любенка, у центрі кладовища с. Соловіївка (нині західна частина с. Хижинці).

Любенко Валентин Андрійович (1965–85 рр.) — рядовий, водій бронетранспортера. Народився в с. Соловіївка. Після школи працював водієм у колгоспі. Призваний у вересні 1983 р., з березня 1984 р. у Афганістані. Загинув під час бойових дій 7 липня 1985 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлена обеліск (висота — 1,7 м) з чорного граніту, на фасадній частині якого — портрет, прізвище, дати народження та загибелі й меморіальний напис. [26]

В.О. Гребеньова

с. ЦВІЖИН

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Східна околиця села.

Поселення належить до ранніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується 4–3 тис. до н. е. Займає високий мисоподібний пагорб правого берега річки Батіг. Зі сходу пагорб межує з пологим яром, з півдня — низовиною, із заходу — ставком і річкою. Північний бік напільний. Над рівнем води пагорб здіймається на 5–7 м. Пам'ятка виявлена у 1973 р. під час археологічних розвідок Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Зайця. У 1976 р. цією ж експедицією були проведені розкопки однієї напівземлянки. Поселення має площу близько 15 га. На орній поверхні виявлено залишки 58 будівель, розташованих двома концентричними колами. Розкопана напівземлянка мала площу 6,0×5,0 м, глибиною 0,8 м. Стіни виконані з дерев'яного каркасу, обплетеного хмизом і обмазаного глиносоломою. Вхід до житла означували два камені. Всередині

була напівовальна піч, розміром 1,4×1,3 м, зведена на підсипці з піску, глини та каменців. Поряд з піччю було змайстровано глиняне підвищення (розмір: 0,6×0,4×0,15 м) і ямка діаметром 0,8 м, глибиною 0,6 м. Кераміка представлена столовим посудом з розписним і заглибленим орнаментом та кухонними горщиками. Столові амфори, шоломоподібні покришки розписувалися чорною і червоною фарбами. Грушоподібні посудини та миски мали заглиблений декор із широких борозенок у 2–3 паралельних лінії, які S-подібними закрутами покривали майже усю поверхню. Кухонні горщики мали характерний прокреслений орнамент по вінцях і плічках, що доповнювався «перлинами» і насічками. Антропоморфна пластика репрезентована фрагментами жіночих статуеток, серед яких особливо цікава фігурка, в лоно якої під час виготовлення було втиснуте зернятко ячменю голозерного. У фахівців не викликає сумніву ритуальний характер такого «запліднення» жіночої іпостасі. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [27]

С.О. Гусєв

с. ШИРОКА ГРЕБЛЯ

Меморіальна дошка М.П. Баленку, Герою Радянського Союзу (іст.). На фасаді будівлі місцевої школи.

Баленко Микола Пилипович (1921–94 рр.) — гв. старший лейтенант, командир ланки 6-го окремого гв. штурмового авіаційного полку 3-ї повітряної армії 1-го Прибалтійського фронту, Герой Радянського Союзу. Народився у Широкій Греблі. У Червоній армії з 1941 р. Закінчив Борисоглібську авіаційну школу пілотів у 1943 р. Учасник Другої світової війни з листопада 1943 р. У серпні 1945 р. за виконання бойових завдань на фронті і проявлені при цьому мужність і героїзм присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після війни продовжив службу у ВПС. З 1955 р. полковник М.П. Баленко в запасі. Проживав у Краснодарі, де і похований. [28]

С.В. Скоцик

с. ЯКУШИНЦІ

Могила О.І. Галеннка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Колгоспна.

Галеннко Олександр Іванович (1965–85 рр.) — молодший сержант, лаборант. Народився в Якушинцях. Навчався у місцевій загальноосвітній школі. Призваний у жовтні 1983 р. 3 січня 1984 р. в Афганістані. Помер у шпиталі від отруєння 5 травня 1985 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу чорного кольору (висота — 1,5 м) з меморіальним написом. На честь О.І. Галеннка названа вулиця, на якій він проживав. У 2012 р. на будівлі Якушинецької школи встановлено меморіальну дошку. [29]

В.О. Гребеньова

ГАЙСИНСЬКИЙ РАЙОН

Утворений у 1923 р. Розташований у східній частині Вінницької обл. Межує з Тростянецьким, Іллінецьким, Немирівським, Теплицьким р-нами та з Черкаською обл. Територія району 1,1 тис. кв. км. Адміністративний центр району — м. Гайсин. Відстань від райцентру до Вінниці залізницею — 114 км, автошляхами — 94 км. У складі району 1 місто та 62 сільських населених пункти. Чисельність населення понад 57,5 тис. чол. Розташований на західних схилах Придніпровської височини. Поверхня району слабохвиляста, розчленована річковими долинами, балками, ярами. Гідрографічна мережа представлена річками Південний Буг та Соб. Водяний басейн займає площу 1417 га. Споруджено 219 ставків та Дмитренківське водосховище, площа якого 479 га. На території району утворено Коростовецький заказник (ландшафтний) республіканського та 12 пам'яток природи місцевого значення, заповідне урочище. Гайсинський район належить до лісостепової зони. Максимальна висота 246 м над рівнем моря (с. Носівці). Ліси і лісові насадження займають понад 19 тис. га. Переважають темно-сірі опідзолені, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти і чорноземи (80 % площі району), є чорноземи типові, дерново-підзолисті та лучні ґрунти. Гайсинщина багата покладами граніту, глини, суглинку, піску. Клімат помірно-континентальний.

На території району налічується 140 пам'яток археології. Поява перших людей відноситься до раннього палеоліту (300–150 тис. років тому) стоянка давньої людини на південний схід від с. Кочурів. Поселення пізньопалеолітичної доби (40–10 тис. років тому) східна околиця с. Щітки; доби неоліту (6–4 тис. до н. е.) — на захід від с. Прибузького. Археологи виявили кілька поселень найдавніших у Східній Європі землеробів буго-дністровської культури (5–4 тис. до н. е.): на південь від с. Губника, біля с. Сокільців, поблизу с. Щурівців[249]. В період енеоліту (4–3 тис. до н. е.) територія Гайсинщини, як і вся Наддністрянщина і Надбужжя, була заселена землеробськими племенами трипільської культури. Поселення виявлені біля сіл Бондурі, Бубнівка, Губник, Гунча, Зятківці, Кисляк, Косанове, Кунка, Ладижинські хутори, Мелешків, Михайлівка, Рахни, Степашки, Харпачка, Чечелівка, Ярмолинці, Новоселівка та ін.[250]. В епоху бронзи (2–1 тис. до н. е.) тут проживали групи землеробсько-скотарських племен, які, як вважають вчені, утворили праслов'янське ядро. Поселення цієї доби виявлені біля сіл Басаличівка, Борсуки, Кунка, Мелешків, Носівці, Тишківка[251]. З початку 1 тис. до н. е. з'являються племена скіфів, сліди їх перебування віднайшли біля сіл Косанове, Крутогорб, Нараївка. З кінця 1 тис. до н. е. Вінниччина заселена землеробськими племенами зарубинецької (3 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.) та черняхівської культур (3–4 ст. н. е.). Поселення та могильники цих культур виявлені біля Гайсина, та сіл Адамівки, Басаличівки, Бондурів, Бубнівки, Бур'янів, Гнатівки, Гранова, Губника, Гунчі та ін.[252]. Найбільш раннім з досліджених археологічних пам'яток даного періоду є могильник зарубинецької культури біля с. Рахова. Біля с. Косанового на могильнику черняхівської культури розкопано 121 поховання. В одному з них знайдено срібну нашийну

[249] Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969. — С. 86.

[250] ДАВіО, ф. р-4971, оп. 1, спр. 41, арк. 1–30.

[251] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. — Вінниця, 2011. — С. 79–84.

[252] ДАВіО, ф. р-4971, оп. 1, арк. 5–21.

гривну[253]. Поселення раннього середньовіччя, ранньослов'янської культури (6–7 ст.) виявлені поблизу сіл Адамівка, Бондурі, Губник, Гунча, Кисляк, Карбівка, Кочурів, Куна. Кунка та ін. Сліди перебування середньовічних племен пізньослов'янської культури (тип Луки-Райковецької, 8–9 ст.) знайдені поблизу сіл Бондурі, Гнатівка, Мелешків. У давньоруський період (10–11 ст.) територію Побужжя займали племена уличів і тиверців. Поселення цього часу виявлено поблизу сіл Мар'янівка, Шура-Бондурівська, Щурівці. У середині 12 ст. територія Поділля входить до складу Галицької Русі, а згодом до Галицько-Волинського князівства. Ця місцевість стала називатися Пониззя («Русь низова») і становила, на думку М. Котляра, «оборонний рубіж Галицько-Волинського князівства»[254]. Що ж стосується середнього Побужжя, то на думку В. Отамановського, на час монгольської навали воно було «мало або й цілком незаселене», а «татарська зверхність від половини 13 ст. повинна була сприяти просуванню на південь тубільної колонізації»[255]. Тому історик притримувався думки, що виникнення ряду поселень у краї наприкінці 13 ст. було наслідком цього колонізаційного процесу. У 1360-х рр. жителі Нижнього Побужжя на чолі зі своїми «отаманами» «увійшли в приязнь» з литовцями, війська яких під проводом Ольгерда розбили трьох татарських князів, «отчичів і дідичів» Подільської землі[256]. Край увійшов до складу Великого князівства Литовського, де перебував до Люблінської унії 1569 р. Гайсин уперше згадується в історичних джерелах в 1545 р. Після утворення Брацлавського воєводства (1580 р.) землі, розташовані в середній течії річки Соб, були даровані польським королем шляхтичу Тромчинському. Територія ця називалася Гальщиною. З цього часу і починається історія міста Гайсина, який ще називали Гальшин або Айсин[257]. Фортецю Гайсин Тромчинські почали споруджувати для захисту шляху Брацлав – Умань на переправі через річку Соб від спустошливих нападів татар. Окрім Тромчинських, гайсинськими землями впродовж другої половини 16 — початку 17 ст. володіли шляхтичі Сверський, Рождинська, Дзержко, магнати Потоцькі. Жителі Гайсинщини брали участь у повстаннях К. Косинського (1591–93 рр.), С. Наливайка (1595–96 рр.). У роки національно-визвольної війни ці землі звільняли загони М. Кривоноса. Біля с. Карбівка козацьке військо на чолі з Іваном Богуном у грудні 1648 р. завдало відчутного удару шляхетським військам. У період Хмельниччини Гайсин належав до Брацлавського полку, згодом місто та навколишні поселення увійшли до складу Кальницького полку Війська Запорізького. В роки «Руїни» територія Гайсинського району, як і вся Брацлавщина, стала ареною жорстокого протистояння між загонами козацьких претендентів на булаву та різних їх покровителів: московських, польських, татарських, турецьких, волоських, молдовських. Особливо страшної руйнації край зазнав під час походу на Правобережну Україну загонів гетьмана Самойловича та московських військ, протистояння козаків Дорошенка з польськими військами, турецько-польської війни (1671–72 рр.) та наступних татарсько-турецьких набігів. Зокрема у серпні 1674 р. кримська орда переправила-

[253] Материалы и исследования по археологии СССР. — Вып. 108. — М., 1963. — С. 330–340.

[254] Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — Київ, 1998. — С. 208

[255] Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : Історичне дослідження. — Вінниця, 1993. — С. 41.

[256] Слуцький літопис [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov17.htm.

[257] Кривко П.С., Косенко П.Д., Тельман Й.Г. Гайсин : Путівник. — Одеса, 1973. — С. 3.

ся через Дністер і разом із турецькими загонами розпочала грабувати територію між Дністром та Південним Бугом. Захопивши Тростянець, Бершадь, Тульчин, Ладижин турки і татари розпочали жахливе спустошення і території Гайсинщини[258]. На початку 18 ст. Правобережна Україна знову дісталася Польщі. Після короткотривалих «пільгових років» на правобережні землі повертаються соціальний та релігійний гніт українців польськими магнатами та шляхтою. У відповідь на ці утиски на Брацлавщині виникає гайдамацький рух. У 1730–50-х рр. на території Гайсинщини діяли повстанські загони Гриви, Гната Голого, Сави Чалого (останнього за зраду було вбито у 1741 р. в с. Степашках). У 1768 р. жителі Гайсина і навколишніх сіл брали активну участь у Коліївщині. Чимало вступило до військ Івана Гонти та Максима Залізняка. Тут діяли селянські загони під керівництвом Жили, Іваниці, Рудя. Після придушення Коліївщини землі Гайсинщини були поділені між магнатами Потоцькими, Ярошинськими, Собанськими, Холоневськими та ін. У 1793 р. Подолія з Брацлавщиною переходять до Росії і Гайсинщина входить до складу Брацлавського намісництва, а Гайсин стає окружним містом[259]. З утворенням Подільської губернії (1796 р.) — повітовим містом. У 1881 р. повіти були поділені на волості, і до складу Гайсинського повіту ввійшло 12 волостей з майже 150 населеними пунктами. На початку 19 ст. головною галуззю в повіті було сільське господарство, поступово повіт стає значним центром мануфактурного виробництва. Зокрема, в 1845 р. в Гайсині починає працювати шовкова фабрика, всього в повіті до 1860 р. нараховувалось 65 підприємств і майстерень: винокурних — 31, пивоварних — 7, цегельних — 16, шкіряних — 2, черепичний — 1, цукроварних — 2, каретна фабрика — 1, суконні — 4. У самому Гайсині було 95 дрібних ремісничих майстерень. Реформи 1860–80-х рр. змінили економіку краю, промисловий розвиток якого значно прискорився. Виробництво суконної мануфактури в Гайсинському повіті досягло більше половини всього виробництва мануфактури у Подільській губернії. Побудовано цегельний і пивоварні заводи, вступили в дію тютюнові фабрики. Ще через два роки на околиці міста виросли паровий млин та цукровий завод. Значною подією для міста стало прокладання вузькоколійної залізниці Вінниця – Гайворон. На той час на Поділлі розвиваються й дрібні сільські промисли. Важливим центром гончарства стає с. Бубнівка. В с. Жерденівці родина Федора Лаврентюка утворює цілу династію гончарів[260]. Розташований на важливих торговельних шляхах, Гайсин поступово перетворюється на значний торговий центр. Тут часто відбувалися ярмарки, на яких ремісники продавали свої різноманітні вироби. Напередодні Першої світової війни на Гайсинщині вже діяло 36 підприємств. У 1914 р. в Гайсині відкривається метеорологічна станція. Будуються кам'яні споруди громадського призначення: міська лікарня (згодом земська), банк, готель, аптека. З початком Першої світової війни на спостерігається значний економічний спад, який продовжувався у бурхливі революційні часи. Під час революційних подій 1917–21 рр. жителі Гайсинщини були активними учасниками національно-визвольних змагань українського народу, підтримуючи закладання основ національної державності в добу Української Центральної Ради,

[258] Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — К., 2010. — С. 196.

[259] Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии, Малороссии. — Вильно, 1894. — С. 175.

[260] Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 95.

розбудову державного життя в період Гетьманату та відстоюючи право на власне державне життя в УНР в добу Директорії. Під час Першого Зимового походу Гайсин відігравав важливе значення в оперативних планах командування Дієвої Армії УНР. На цей період припадають і трагічні сторінки в історії УГА, коли 6 листопада 1919 р. на залізничній станції Зятківці змучені тифом і нерівними боями галичани змушені були укласти тимчасову угоду з денікінцями[261]. У листопаді 1920 р. територія району остаточно переходить під контроль більшовиків. На початку 1920-х рр. Гайсинщина була осередком антибільшовицького повстанського руху на Поділлі. Трагічні події історії Поділля 1930-х рр. (репресії, Голодомор) залишили по собі гірку пам'ять у кожному населеному пункті краю. Про геноцид українців розповідають численні пам'ятки: братські поховання, скульптурні композиції, пам'ятні знаки, встановлені на вшанування пам'яті загиблих. У липні 1941 р. район окупований нацистськими військами. Загарбники відразу запровадили «новий порядок». У Гайсині був табір для військовополонених. За період окупації населення лише районного центру скоротилося майже на 9,5 тис. осіб[262]. У березні 1944 р. частини 40-ї, 27-ї та 93-ї армій 2-го Українського фронту з боями вступили на територію району. У боях за його визволення загинуло майже 1,5 тис. радянських воїнів. У Гайсині та у селах району впорядковані братські та одиночні могили загиблих, встановлено пам'ятні знаки односельцям, що не повернулися з війни[263]. Уродженці району, які отримали звання Героя Радянського Союзу: О.Г. Чорноморець (с. Щурівці); Д.О. Чута (с. Краснопілка); О.С. Пироговський (м. Гайсин); С.Є. Пономарчук (м. Гайсин); А.П. Касян (с. Кіблич); Т.Я. Гулеватий (с. Косанове); І.М. Жмурко (с. Степашки); П.І. Миколаєнко (с. Мітлинці); А.Г. Наконечний (с. Носівці); М.М. Рудик (с. Степашки); Ю.С. Коваленко (м. Гайсин); Г.В. Ляхов (м. Гайсин); Г.С. Чесак (с. Шура-Бондурівська). Повні кавалери Орденів Слави: П.С. Потапенко (с. Кузьминці); Б.С. Шевельов. Відбудова зруйнованих у роки війни промислових об'єктів розпочалася одразу після звільнення території району від нацистських окупантів. Вже у квітні 1944 р. відновив роботу Гайсинський цукровий завод. В 1945 р. запрацювали маслозавод, млин, м'ясокомбінат, машино-тракторна станція, було відбудовано склади «Заготзерна», інкубаторну станцію. Високі темпи розвитку промисловості були характерними для господарського життя району й у наступні роки. Зокрема, у кінці 1950 — в першій половині 1960-х р. здійснено реконструкцію Гайсинського цукрового заводу: встановлено дві нові потужні турбіни, споруджено ТЕЦ, більшість виробничих процесів механізовано й автоматизовано. Одним із найпотужніших консервних підприємств області став Гайсинський консервний завод. Впродовж 1960-х рр. значно розширилися потужності Гайсинської швейної фабрики — став до роботи новий пошивний цех, в якому були встановлені новітні універсальні машини, впроваджено комплексну механізацію трудомістких процесів. Колишню артіль, що випускала бочкотару та кошики було реорганізовано у меблеву фабрику. На базі державного млина створено комбінат хлібопродуктів. Невелика цегельня стала потужним заводом. На кінець 1960-х рр. в районному центрі діяло 17 промислових підприємств. У повоєнні роки відновлюється й зростає мережа культурно-освітніх закладів.

[261] Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 — травень 1920 рр.) : Історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 59–60.
[262] ДАВіО, ф. р-4422, оп. 2, спр. 7, арк. 1–23
[263] Книга пам'яті України. Вінницька область. — Т. 2. — Вінниця, 1994. — С. 269–270.

Так, в районному центрі відновили роботу всі шкільні заклади, гайсинське медичне училище. В 1970-х рр. зведено Будинок культури, кінотеатр, відкрито школу-інтернат, музичну школу, дві районні й міську бібліотеки. Стали до ладу нові об'єкти: автобусна станція, готель, аеровокзал, центральна й дитяча лікарні. Аналогічні процеси були характерними й для сіл району. Впродовж кількох повоєнних років відновили роботу всі колгоспи (у 1950-ті рр. було проведено їх укрупнення). Впродовж 1950–1970-х рр. спостерігається значне зростання всіх галузей сільгоспвиробництва, що було зумовлено застосуванням нових сільськогосподарських машин, застосуванням правильних сівозмін, удобренню ланів. Зміцнення економіки господарств забезпечило розгортання капітального будівництва: стають до ладу нові ферми, тваринницькі комплекси, елеватори, зростає мережа культурно-освітніх закладів. Герої Соціалістичної Праці, уродженці Гайсинщини: В.І. Вознюк (м. Гайсин); С.Н. Гуляренко (с. Гранів); І.С. Кальницький (с. Гранів); А.С. Перкун (с. Кунка).

На території району зареєстровано 259 об'єктів культурної спадщини, з них 119 пам'яток археології, 30 архітектури та містобудування, 91 історії, 4 пам'яток монументального мистецтва та 13 природи (Коростовецький заказник (ландшафтний) республіканського та 12 пам'яток природи місцевого значення, заповідне урочище.) Зокрема у населених пунктах району до пам'яток архітектури місцевого значення належать: с. Бубнівка — Троїцька церква (1891–93 рр.), с. Гранів — Миколаївська церква (1845 р.), с. Кисляк — Успенська церква (1709 р., дерев'яна), с. Михайлівка — Успенська церква (19 ст., дерев'яна), с. Тишківська Слобода — Архієрейський будинок (19 ст.). У районі є декілька музеїв, зокрема музей історії села Краснопілки, створений у 1976 р. в якому нині нараховується понад 600 експонатів; музей фольклору Гната Танцюри (м. Гайсин); музей гончарного мистецтва братів Герасименків (с. Новоселівка); музей Василя Стуса (с. Рахнівка).

Відомі та видатні постаті, життя і творчість яких пов'язана з Гайсинським районом: Голий Гнат (18 ст.) — один з ватажків гайдамацького руху на правобережній України, загін якого діяв в околицях Тульчина, Немирова, Гайсина. Покарав за зраду полковника надвірного війська магнатів Потоцьких Саву Чалого. Ця подія яскраво відображена в усній народній творчості та художній літературі; Котляревський І.П. (1769–1838 рр.) — поет, драматург, класик нової української літератури. Як учасник російсько-турецької війни (1806–07 рр.) перебував у Гайсині і Тульчині. На будівлі районного Будинку культури встановлено меморіальну дошку; Гречулевич В.Я. (1791 р., с. Гнатівка — 1870 р.) — священик, автор перших збірок проповідей та бесід народною мовою. Служив у церкві с. Ганнополя; Равіта-Гавронський Ф. (1845 р., с. Степашки — 1930 р.) — польський та український історик і письменник. Його праці присвячені історії України, зокрема козацтву і польсько-українським відносинам 17–18 ст. Йому належить кілька художніх творів на українську історичну тематику; Високович В.К. (1854 р., м. Гайсин — 1912 р.) — патологоанатом, бактеріолог, епідеміолог, з 1895 р. професор Київського університету, співавтор з І.І. Мечниковим вчення про захисну систему, імунітет та сприйнятливість організму до інфекційних хвороб. На будівлі медучилища встановлена меморіальна дошка; Борецький М. (1879–1935 рр.) — духовний діяч, служив на Поділлі, зокрема у Гайсині. З 1921 р. єпископ, з 1927 р. митрополит Української автокефальної православної церкви. Репресований; Годованець М.П. (1893–1974 рр.) — поет-байкар. У Степашках закінчив вчительську школу (1906 р.), учителював у Бубнівці; Волинець А.Г. (1894 р., с. Карбівка — 1941 р.) — очолював загони вільного

козацтва на Гайсинщині під час Української революції 1917–21 рр. Репресований; Танцюра Г.Т. (1901 р., с. Зятківці — 1962 р.) — фольклорист, етнограф, краєзнавець, педагог. Упорядник та автор видань «Пісні Явдохи Зуїхи», «Весілля в селі Зятківцях», «Історія села Зятковець»; Делімарський Ю.К. (1904 р., с. Краснопілка — 1990 р.) — засновник вітчизняної наукової школи з фізичної хімії і електрохімії розплавлених солей. Академік, директор Інституту загальної та неорганічної хімії ім. В.І. Вернадського. Лауреат держаної премії України в галузі науки і техніки; Розумієнко О.Д. (1905 р. — 1980 р., с. Крутогорб) — поет, прозаїк, учасник Другої світової війни, репресований (1948–55 рр.); Вознюк В.І. (1907 р., м. Гайсин — 1976 р.) — один із засновників ракетного випробувального полігону Капустин Яр (РФ), двічі лауреат Державної премії СРСР; Параджанов С.Й. (1924–1990 рр.) — кінорежисер, народний артист УРСР, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка. Зазнав репресій, перебував в ув'язненні в Губнику; Керанчук Л.К. (1931 р., с. Зятківці) — будівельник, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка за будівництво Музею суднобудування і флоту м. Миколаїв; Стус В.С. (1938 р., с. Рахнівка — 1985 р.) — поет, громадський діяч, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (1990 р., посмертно), Герой України (2005 р.). У рахнівській школі відкрито музей його імені, який нині має статус народного. Зведено пам'ятник землякові. На повороті до Рахнівки з автотраси Умань – Краковець споруджено пам'ятний знак «Стусові криниці»; Чебикін А.В. (1946 р., м. Гайсин) — художник, педагог. З 1989 р. ректор Художнього інституту, з 1997 р. президент Національної академії мистецтв. Заслужений діяч мистецтв України. лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка; Дмитренко М.К. (1956 р., с. Зятківці) — фольклорист, етнограф, письменник.

О.І. Криворучко

м. ГАЙСИН

Братська могила жертв нацизму (іст.). На північ від міста, в урочищі «Белендіївка».

У 1955 р. споруджено обеліск, який у 1977 р. замінений залізобетонною скульптурною композицією (висота — 5,0 м), що складається із постатей жінки і дитини, встановленої на металевому постаменті (висота — 1,0 м). З лівого боку скульптурної композиції бетонна стела з написом: «8000 розстріляні в 1941–1944.» (висота стели — 1,6 м). У районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Жерденівка, Мітлинці, Михайлівка, Тарасівка. [1]

О.І. Криворучко

Братська могила радянських бійців (іст.). У східній частині міського кладовища.

Поховано 58 бійців 764-го і 797-го стрілецьких полків 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії 2-го Українського фронту, які загинули в бою за звільнення міста від нацистських окупантів. Прізвища загиблих невідомі. Розміри поховання: 10,0×8,0 м. На братській могилі на цегляному оштукатуреному постаменті (розмір: 1,85×1,85×0,5 м) встановлено бетонну скульптурну композицію воїна у повний зріст із шинелею в скатку, у правій руці — каска, у лівій — гвинтівка. З лівого боку скульптура скорботної жінки. За скульптурною композицією розміщено меморіальну стіну з викарбуваними прізвищами полеглих воїнів-односельців. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені у Гайсині (у міському парку та урочищі «Белендіївка») та населених пунктах району: Адамівка, Бубнівка, Гранів, Грузьке, Губник, Жерденівка, Зятківці, Кіблич, Кисляк, Кіблич, Косанове, Краснопілка, Кузьминці, Куна (2), Кунка, Ладижинські Хутори, Мар'янівка, Мітлинці, Михайлівка (2), Митків, Нараївка (2), Рахнівка, Семирічка, Степашки, Тимар, Тишківка, Харпачка, Чечелівка, Ярмолинці. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих у Другій світовій війні односельців встановлені: Гайсин (вул. Першотравнева), Басаличівка, Бондурі, Бубнівка, Гранів, Грузьке, Губник, Жерденівка, Зятківці, Кіблич, Косанове, Краснопілка, Крутогорб, Кузьминці, Куна, Кунка, Ладижинські Хутори, Кущинці, Мелешків, Мітлинці, Митків, Носівці, Рахнівка, Тарасівка, Тимар, Тишківка, Харпачка, Чечелівка, Шура-Мітлинецька, Ярмолинці. [2]

О.І. Криворучко

Могила В.М. Бакалова, учасника радянсько-афганської війни (іст.). В центрі кладовища.

Бакалов Валерій Михайлович (1958–85 рр.) — прапорщик, начальник продовольчого складу. Народився у Гайсині. У 1975 р. закінчив Гайсинську середню школу № 4. Працював на шинному заводі у Дніпропетровську (нині — м. Дніпро). З грудня 1981 р. до травня 1982 р. навчався в школі прапорщиків. З травня 1984 р. у Афганістані. 6 червня 1985 р. під час виконання бойового завдання був смертельно поранений. За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У червні 2016 р. на фасаді міської школи № 4 йому відкрито меморіальну дошку. [3]

О.І. Криворучко

Могила А.С. Топаллера, Героя Радянського Союзу (іст.). Південна частина старого кладовища.

Топаллер Анатолій Семенович (1911–96 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу. Народився в Луганську. Працював на паровозобудівному заводі. У Червоній армії з 1929 р., у 1932–35 рр. навчався у Борисоглібській школі військових льотчиків. Учасник радянсько-фінської війни 1939–40 рр. У травні 1940 р. за зразкове виконання бойових завдань і проявлені при цьому відвагу та героїзм капітану А.С. Топаллеру присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Під час Другої світової війни командував різними авіаційними полками. У квітні 1945 р. призначений командиром авіаційної школи в Гайсині. Згодом працював в різних установах міста і району. Почесний громадянин міста. [4]

О.І. Криворучко

Музей-садиба Гната Танцюри, фольклориста (іст.). Вул. Ю. Гагаріна, 3.

Будинок одноповерховий, обкладений цеглою, під залізним дахом. Тут протягом 1944–62 рр. жив відомий український фольклорист Танцюра Гнат Трохимович (1901 р., с. Зятківці — 1962 р., м. Гайсин). Доля звела

митця з народною співачкою Явдохою Зуїхою (с. Зятківці). Протягом 12 років він записав від неї 1008 пісень, 156 казок, 394 прислів'їв та приказок. За свого життя Гнат Танцюра зафіксував п'ять тисяч пісень, близько тисячі казок, легенд, переказів, усмішок, анекдотів, більше півтори тисячі прислів'їв та приказок, 144 зразки інструментальної музики, сотні замовлянь, голосінь, поговорів, прикмет тощо. Зібраний фольклорний матеріал переданий ним до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, де було створено окремий фонд матеріалів Г. Танцюри, що нараховує 68 одиниць збереження й охоплює понад десять тисяч архівних аркушів. У гайсинський період ним написані книги «Записки збирача фольклору», «Цвіте калинонька», підготовлено збірник «Пісні Явдохи Зуїхи» (1965 р.), в якому подано 925 найкращих зразків із репертуару виконавиці народних пісень, казок та іншого фольклору. У 1964 р. на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом: «В цьому будинку жив і помер видатний український радянський фольклорист Гнат Трохимович Танцюра 10.VI.1901 – 12.XI.1962 р.» (розмір: 0,6×0,58 м). У 1967 р. тут відкрито меморіальну кімнату-музей Г.Т. Танцюри, нині музей-садиба, в якому представлена й унікальна експозиція про життєвий та творчий шлях Є.М. Сивак (Явдохи Зуїхи). Стало доброю традицією проводити фестивалі народної пісні «Явдошині іменини». На вшанування видатних земляків у Зятківцях встановлено пам'ятник «Народній пісні жити», де в образах Явдохи Зуїхи і Гната Танцюри уславлено хранителів народної мудрості для прийдешніх поколінь. Це перший у світі пам'ятник народній пісні. [5]

О.І. Криворучко

Будинок гімназії (початок 20 ст., архіт.). Вул. Першого травня, 48.

Будинок гімназії споруджено на початку 20 ст. поряд з навчальним корпусом (вул. 1-го Травня, 52), який призначався під житло для директора гімназії. Обидві будівлі гімназії побудовані одночасно, що підтверджує їхня стильова спорідненість. Вони витримані у спрощених формах із модерністською трактовкою окремих фрагментів та деяких фасадних композицій. Одноповерховий, цегляний, складний у плані, коридорного типу, має пізніші добудови. Однак будівля не втратила основні риси модерну початку 20 ст., а саме: пластичні округлі абриси об'єму у плані, наявність еркерів, великі вікна з виступаючими масивними сандриками, мало виступаючий ризаліт, що підкреслює центральний вхід до будівлі, наявність овального фронтону з віконцем посередині, ґанок з козирком, який підтримують ковані консолі з рослинним орнаментом. Нині тут діє міський краєзнавчий музей, створений колишніми військовими у 1995 р., як музей ветеранської спілки. Будинок гімназії є пам'яткою архітектури місцевого значення. [6]

Н.Б. Козерацька

Будинок гімназії (початок 20 ст., архіт.). Вул. Першого травня, 52.

До 1914 р. в Гайсині діяли чоловіча та жіноча гімназії, два міських училища та церковно-парафіяльна школа. Будинок гімназії споруджений на перехресті тодішніх вулиць Поштової та Провіантської у 1909 р. і нині залишається навчально-виховним закладом. Архітектурний об'єм сприймається з чолового та східного фасадів, маючи перед собою відкритий простір середовища. Цегляний, двоповерховий, коридорного типу, Г-подібний у плані. Основний композиційний принцип побудови всього об'єму — акцент кутової частини будівлі: вона більш масивна та виступає по лініях обох фасадів, утворюючи квадрат у плані. Центральний вхід підкреслений ризалітом, що завершується овальним фронтоном. Над вхідними дверима на кронштейнах, що виростають з пілястрів, — балкон із металевою решіткою характерного для модерну рослинного орнаменту. Пластика архітектурних об'ємів та декор будівлі виконані в змішаному стилі, в якому присутні риси неокласицизму (побудова об'єму, пропорції та логічність фасадів) та характерні для цегляного стилю елементи оздоблення фасадів. Спостерігаються різні способи кладки цегли, за допомогою яких фасади набували особливої пластичної виразності: поребрик, зубці, аркатурні та клінчасті пояси, пілястри, лопатки та сандрики. Площини стін розчленовані вертикалями високих прямокутних віконних отворів. По верху вікон — сандрики простого малюнку. Карниз влаштований

неглибокими напусками рядів цегляної кладки, по фасаду кутового об'єму — цегляний поясок зі стовпчиків та «втоплених» у площину стіни овалів. Пластика цегляної кладки вигідно урізноманітнює, але не розбиває площину стін, яка не потинькована. Будинок гімназії є пам'яткою архітектури місцевого значення. [7]

Н.Б. Козерацька

Готель «Гранд-отель» (1905 р., архіт.). Вул. Першого травня, 1.

У 1905 р. на перетині тогочасних вулиць Велика Купецька та Мала Олександрівська з'являється кам'яна будівля у стилі українського модерну, в якій розташовується земський банк та готель «Гранд-отель». Своїм архітектурним образом й певною монументальністю будівля задала напрямок у формуванні фронту подальшої забудови колишньої ринкової площі. Двоповерхова, цегляна, прямокутна у плані, коридорного типу, має підвал. До витягнутої сходової клітки на першому поверсі примикає зала (ресторан) та підсобні приміщення. Житлові кімнати (номери готелю) другого поверху розташовані з двох сторін від невеликого коридору. Будівля має асиметричну об'ємно-просторову композицію. Чоловий фасад із західної сторони акцентований гранованим еркером на масивних бетонних консолях. Він увінчаний невисоким наметовим дахом. Праворуч від еркера підкреслена вертикаль частини фасаду завершується трапецієвидним щипцем. Увесь фасад розчленований різними по формі вікнами: широкими прямокутними на першому і вузькими шестигранними на другому поверхах. Будинок довершений модернізованим карнизом у вигляді керамічного пояса зі спрощеними кронштейнами й аттиком, обробленим стрільчастими арочками. Під еркером — центральний вхід до будівлі, виконаний у формі шестигранного дверного отвору з тридільним вікном над ним. Зі східної сторони чоловий фасад врівноважений балконом другого поверху, який має коване металеве огородження. В інтер'єрі перекриття плоскі. Збереглися металеві сходи, фрагменти керамічної підлоги. У формах будівлі є елементи романської архітектури (аркатурний пояс, спарене вікно, стрільчасті арки), а також властиві українському модерну вікна зі скошеними кутами та застосування кераміки в оздобленні фасаду. Розмір будівлі 16,96×14,24 м. Нині використовується як адміністративна установа. Готель «Гранд-отель» є пам'яткою архітектури місцевого значення. [8]

Н.Б. Козерацька

Особняк (початок 20 ст., архіт.). Вул. Першого травня, 69.

Особняк адвоката Літваковського споруджений у стилі неокласицизму на перетині тодішніх вулиць Поштової та Провіантської. На час побудови великий та багато декорований особняк мав велику земельну ділянку. Нині він значно заглиблений від основної лінії забудови вулиці, має просторий курдонер. Будівля цегляна, двоповерхова, коридорного типу. Має складний П-подібний план з пізнішими добудовами. Другий поверх відокремлений виступаючою тягою по периметру всієї будівлі. Більш цікавим є основний об'єм та архітектурне вирішення чолового фасаду, який своєю побудовою розчленований на три частини. Центральна — головний вхід, підкреслений напівкруглим одноповерховим об'ємом з верхньою терасою. Симетричне членування трьох вхідних дверей (посередині) та вікон з арковим завершенням. З обох боків входу на першому поверсі чолового фасаду — характерні для модерну великі круглі вікна складної форми, що нагадують морську ракушку-черепашку, з підрізами знизу. Ліва частина будівлі має ризаліт, підкреслений боковими пілястрами, завершений овальним фронтоном з невеликим круглим отвором посередині. Вікна другого поверху традиційної класицистичної форми — великі, прямокутні, обрамлені виступаючими сандриками. По основній площині фасаду та на його кутах протягнуті пілястри. Пластичний зубчастий карниз довершує оздоблення фасаду. Всій споруді властива певна монументальність, чистота та пропорційність форм. Зі встановленням радянської влади особняк використовувався як адміністративна будівля. З 1956 р. тут діяв Будинок піонерів та школярів. З кінця 1960-х — на початку 1970-х рр. тут був розташований Будинок офіцерів, з 1992 р. — районний Будинок школярів та молоді. Особняк є пам'яткою архітектури місцевого значення. [9]

Н.Б. Козерацька

Особняк (початок 20 ст., архіт.). Вул. Б. Хмельницького, 16.

Особняк лісоторговця Шпільберга споруджений на тодішній вулиці Малій Олександрівській. Імпозантний особняк стоїть у глибині земельної ділянки, з відступом від червоної лінії. Нагадує невеличкий замок, що характерно для архітектури провінційного модерну. В основі будівлі — вільний асиметричний план, наближений до прямокутника. Пізніше особняк був перепланований, внутрішнє оздоблення залів не збереглося, за винятком ліпних карнизів. Споруда цегляна, одноповерхова, коридорного типу. Цікавою є розташована слідом за вестибюлем невелика ротонда, яка мала обрядову релігійну функцію. Ліхтар зі стулками в центрі стелі дозволяв проводити у цьому приміщенні свято Суккот. Навколо ротонди розміщені парадні та житлові кімнати, до яких примикають господарські приміщення, розташовані обабіч невеликого коридору, що мають окремий (господарський) вхід. Функціональний поділ прочитується на чоловому фасаді, асиметричну композицію якого складають два закруглених ризаліти, один з яких акцентований комбінованим шатровим куполом. Між ними розташований парадний вхід — прямокутний отвір обрамлений модернізованими пілястрами, з напівкруглим вікном над ним. Фасади прорізані прямокутними отворами великих вікон, обрамлені лиштвами, довершені карнизами на спрощених кронштейнах та увінчані аттиком. В інтер'єрі зберігся первинний декор, виконаний у виді рослинного орнаменту та фрагменти керамічної підлоги. Всі перекриття плоскі. Зберігся паркан: кована металева решітка невибагливої форми на цегляних стовпчиках. У роки радянської влади в цій будівлі містилися адміністративні органи місцевих рад. Нині тут — районне управління статистики. Особняк є пам'яткою архітектури місцевого значення. [10]

Н.Б. Козерацька

с. ГРАНІВ

Могила Г.М. Парно, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На захід від села, центр кладовища.

Парно Григорій Михайлович (1967–86 рр.) — рядовий, водій. Народився у Гранові. У 1984 р. закінчив Гранівську середню школу. Працював у місцевому колгоспі помічником комбайнера. У жовтні 1985 р. призваний на військову службу, з лютого 1986 р. у Афганістані. Загинув у бою 12 листопада 1986 р. За мужність і відвагу посмертно був нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У травні 2016 р. на фасаді місцевої школи встановлено мармурову меморіальну дошку. [11]

О.І. Криворучко

с. ГРУЗЬКЕ

Пам'ятний знак на честь земляків, загиблих на фронтах Першої світової війни (1915 р., іст.). У центрі села, біля церкви.

Пам'ятний знак встановлений у 1915 р. на кошти вдів загиблих. Являє собою гранітну скульптуру дуба з обрізаними гілками, яку вінчає хрест (розмір: 3,3×0,75×0,7 м). На чоловому боці розміщено дошку з меморіальним написом (рос.): «В память воинов, павших на поле брани» та висічено 20 прізвищ й імен загиблих.

О.І. Криворучко

с. ГУБНИК

Неолітична стоянка (7–5 тис. до н.е., археол.). Розташована на південь від села, в урочищі «Джолів мис» (острів).

Стоянка датується 7–5 тис. до н.е. та належить до буго-дністровської культури, скибинецької фази. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1956–57 рр. Тут виявлено фрагменти кераміки з домішкою слюди у глині. Вона орнаментована прокресленими косими лініями. Також виявлено крем'яні знаряддя праці. Розмір пам'ятки 150,0×50,0 м. Неолітична стоянка є пам'яткою археології місцевого значення. [12]

В.А. Косаківський

Ранньослов'янське поселення (6–7 ст., археол.). Розташоване на північний захід від села, в урочищі «Сажавка».

Поселення датується 6–7 ст. н.е. (раннє середньовіччя) та належить до ранньослов'янської культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1958 р. В цьому ж році він провів розвідкові роботи. Виявлено кераміку,

каміння від печей. В центрі поселення знайдено залишки залізоплавильної печі. Серед кераміки фрагменти горщиків, які орнаментовані наліпним валиком, сковорідки з низькими бортиками, кружки невеликих розмірів. Глиняна маса має значні домішки піску. Вироби товстостінні, ліпні. Розмір пам'ятки 700,0×100,0 м. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Ранньослов'янське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [13]

В.А. Косаківський

с. ГУНЧА

Ранньослов'янське поселення (6–7 ст., археол.). Розташоване на підвищеній надзаплавній терасі лівого берега річки Соб та плато на північ від села.

Поселення датується 6–7 ст. н.е. (раннє середньовіччя) та належить до ранньослов'янської культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1958 р. Впродовж ряду років він проводив розвідки та збір матеріалів. Культурний шар представлений ліпною керамікою зі слабо відігнутими вінцями. Під час розвідок 1958 та 1960 рр. знайдено кераміку, біконічне прясло та кістки тварин. На зораній поверхні чітко простежуються темні плями жител-напівземлянок. Площа поселення 500,0×200,0 м. Матеріали зберігаються у фондах інституту археології НАН України. Ранньослов'янське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [14]

В.А. Косаківський

с. ЗЯТКІВЦІ

Могила В.В. Гнилиці, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На південний захід від села, в центрі кладовища.

Гнилиця Валерій Васильович (1961–80 рр.) — рядовий, кулеметник. Народився у Зятківцях. У 1978 р. закінчив Зятковецьку середню школу, продовжив навчання у Вінницькому професійно-технічному училищі №4. Працював слюсарем. У листопаді 1979 р. призваний на військову службу. З березня 1980 р. у Афганістані. 31 серпня 1980 р. під час виконання бойового завдання був смертельно поранений. За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено пам'ятник із габро у вигляді вітрила, що містить портрет і меморіальний напис. [15]

О.І. Криворучко

Могила Є.М. Сивак (Явдохи Зуїхи), виконавиці народних пісень (іст.). На захід від села, східна частина старого кладовища.

Сивак Євдокія Микитівна (Явдоха Зуїха, 1855 р., с. Кущинці — 1935 р., с. Зятківці) — відома виконавиця народних пісень, казок та іншого фольклору. Володіла феноменальною пам'яттю, гарним природним голосом і своєрідною манерою виконання. Фольклорист Гнат Танцюра записав зі слів Явдохи Зуїхи 1008 народних пісень, 394 прислів'їв і приказок, 156 казок та інших фольклорно-етнографічних матеріалів. Її пісенний репертуар опублікований окремою збіркою «Пісні Явдохи Зуїхи». У 1975 р. на могилі встановлено гранітна плита (розмір: 1,8×1,0×0,3 м) з написом: «Явдоха Микитівна Сивак (Зуїха) від якої записано більше тисячі народних пісень, багато казок, прислів'їв та приказок. 1855–1935 рр.)». У 2001 р. в Зятківцях відкрито пам'ятний знак — стела «Народній пісні — жити». [16]

О.І. Криворучко

с. КАРБІВКА

Поселення слов'янської культури (6–7 ст., археол.). Розташоване на схід від села.

Займає край надзаплавної тераси вздовж правого берега річки Соб в урочищі «Царина». Поселення датується 6–7 ст. н.е. (раннє середньовіччя) та належить до ранньослов'янської культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1953 р. На ньому був закладений розвідковий шурф, у якому виявлено два ранньослов'янських горщики зі слабо відігнутими вінцями, а також кераміка з орнаментом у вигляді валиків. У декількох місцях поселення помітні залишки жилих напівземлянок і господарських споруд. Пам'ятка займає площу 500,0×150,0 м. Товщина культурного шару 0,20 м. Знахідки зберігаються в Ермітажі (м. Санкт-

Петербург, РФ). Поселення слов'янської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [17]

В.А. Косаківський

с. КІБЛИЧ

Пам'ятник А.П. Касяну, Герою Радянського Союзу (1973 р., мист.). У центрі села, біля Будинку культури.

Касян Андрій Пилипович (Касьян, 1918–44 рр.) — капітан, командир кулеметної роти 330-го гв. стрілецького полку 18-ї армії 1-го Українського фронту, Герой Радянського Союзу (1944 р., посмертно). Народився у Кібличі. З 1939 р. у Червоній Армії. З червня 1941 р. на фронтах Другої світової війни. Відзначився під час визволення Житомирської та Вінницької областей. Загинув у березні 1944 р. під час форсування Південного Бугу в районі с. Олександрівки, похований у с. Журавне Літинського р-ну. У 1973 р. встановлено погруддя (залізобетонне, покрите міддю, висота — 1,5 м) на прямокутному мармуровому постаменті. На фасадному боці постаменту висічено напис: «Касьян А.П.». Скульптор З. Ломікіна, архітектор Г. Новицька. [18]

О.І. Криворучко

с. КОСАНОВЕ

Черняхівський могильник і поселення (3–4 ст., археол.). Розташовані на північній околиці села, за 100 м ліворуч траси Гайсин – Вінниця.

Поселення і могильник датуються 3–4 ст. н.е. та належать до черняхівської культури. Могильник відкрито у 1958 р. П.І. Хавлюком, досліджувався Н.М. Кравченком та В.М. Петровим впродовж 1961–64 рр. Площа могильника — 1500 кв. м, досліджено 1000 кв. м. Розкопано 121 поховання, з яких 39 трупопокладень та 82 спалення. Середня глибина перших 1,0 м, других — 0,50 м. Поховання з тілоспаленнями переважно без урн. Лише у 4 випадках виявлені поховання в урнах. Знайдено 116 посудин і 5 тис. фрагментів, багато фібул, пряжок, гребінців та 7 скляних кубків. Особливістю могильника є наявність значної кількості ліпної кераміки дитинецько-пшеворського типу. Поселення займає площу 300,0×200,0 м і характеризується наявністю ліпної і гончарної кераміки. Черняхівський могильник і поселення є пам'ятками археології місцевого значення. [19]

В.А. Косаківський

с. КОЧУРІВ

Палеолітична стоянка (300–150 тис. р. тому, археол.). Розташована на південь від села, на високій ділянці плато вздовж правого берега річки Кіблич в урочищі «Липник».

Пам'ятка датується 300–150 тис. років тому (ранній палеоліт). Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1965 р. Під час оранки тут знаходять ручні рубила, дисковидні нуклеуси та інші знаряддя ашельського часу. Площа стоянки 50,0×50,0 м. Палеолітична стоянка є пам'яткою археології місцевого значення. [20]

В.А. Косаківський

Слов'янське поселення (6–7 ст., археол.). Розташоване на схилах плато південно-західніше села, в урочищі «Омельків клин».

Пам'ятка двошарова, датується 6–7 ст. н.е. та кінцем 7–8 ст. н.е. (раннє середньовіччя) та належить до ранньослов'янської культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1964 р. Ним же у 1965–66 рр. проведено розкопки, обстежено площу 860 кв. м. Культурний шар на місці жител товщиною 0,2 м, насичений ліпною керамікою. Розкопано п'ять жител, дві господарські споруди, залишки залізоплавильних горнів і кілька господарських ям. У господарських будівлях знайдені бруски з пісковику, прясла і лощила з п'ясткових кісток для обробки шкіри. Кераміка орнаментована наліпним валиком, а гончарна кераміка привізна «пастирського» типу. Пам'ятка займає площу 400,0×300,0 м. Слов'янське поселення є пам'яткою археології місцевого значення. [21]

В.А. Косаківський

с. КРУТОГОРБ

Поселення передскіфського періоду (8–7 ст. до н.е., археол.). Розташоване на північний захід від села, вздовж лівого берега струмка.

Поселення датується 8–7 ст. до н. е. (ранній залізний вік) та належить до передскіфської доби, жаботинський тип. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1953 р. Ним же проведено розвідкові розкопки. Серед знахідок: сіро-чорна ліпна кераміка, інколи з лощеною поверхнею; черпаки, прикрашені врізним геометричним орнаментом, на ручках виступи-відростки. Пам'ятка займає площу 400,0×200,0 м. Матеріали зберігаються у фондах Інститут археології НАН України. Поселення передскіфського періоду є пам'яткою археології місцевого значення. [22]

В.А. Косаківський

с. МАР'ЯНІВКА

Поселення зарубинецької культури (1 ст. до н. е. — 1 ст., археол.). Розташоване на південь від села, на надзаплавній ділянці і схилі плато вздовж лівого берега річки Соб.

Поселення датується 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. та належить до зарубинецької культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1963 р. У 1966–67 рр. ним же проведено розкопки, в ході яких виявлено чотири наземні житла з набором знарядь праці: три залізних серпи, струг, декілька ножів, а також прикраси — дві фібули, одна з прорізним приймачем. Серед знахідок — керамі-ка з лощеною поверхнею та ребристі миски. Досліджено також шість господарських ям. Площа поселення 500,0×150,0 м. Товщина культурного шару 0,2 м. Поселення зарубинецької культури є пам'яткою археології місцевого значення. [23]

В.А. Косаківський

с. МЕЛЕШКІВ

Могила О.Г. Дмитрука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На захід від села, в західній частині кладовища.

Дмитрук Олексій Григорович (1961–80 рр.) — рядовий, номер гарматної обслуги. Народився в Мелешкові. Після закінчення школи працював у місцевому колгоспі. У вересні 1979 р. призваний на військову службу, з грудня 1979 р. в Афганістані. Загинув у бою 28 серпня 1980 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У вересні 2016 р. на фасаді школи встановлено мармурову меморіальну дошку. [24]

О.І. Криворучко

с. НОВОСЕЛІВКА

Музей-садиба братів Герасименків, музей гончарного мистецтва (іст). Вул. Герасименків, 15.

Будинок одноповерховий, глиняний, обкладений цеглою, під солом'яною стріхою. Конструкція будинку виконана у традиціях народної архітектури 19 ст. У 1920-ті рр. тут жив Герасименко Яким (1888–1970 рр.). Разом із братом Яковом (1891–1969 рр.) вони є авторами перших в історії подільського народного гончарства чайних та столових сервізів, оздоблених рослинними та геометричними орнаментами. Їхні роботи експонувалися у Києві, Москві, Ленінграді, Парижі, Нью-Йорку. У 1988 р., з нагоди 100-річчя від дня народження Якима Герасименка, в будинку відкрито музей гончарного мистецтва. У ньому репрезентується відомий Бубнівський гончарний осередок Поділля. Основу колекції складають вироби братів Герасименків, їхньої небоги Фросини Міщенко, а також Миколи Бабака, Тетяни Шпак, Валентини Живко, Тетяни Дмитренко та предмети побуту сіл Бубнівки та Новоселівки. Фонд музею складає понад 900 одиниць. Представлений ужитковий посуд: яскраві, традиційні за формою, оздоблені рослинними та геометричними орнаментами куманці, барильця, баньки, баклаги, кахлі, тарілки, макітри, полумиски, блюда, гладущики, горщики, фігурний посуд, а також чайні та столові сервізи; будівельна кераміка — круглі кахлі (17 ст.). Особливе місце посідає керамічна іграшка, дрібна пластика (ікони, хрестики, тощо). Майстри виготовляли також полив'яний цегляcто-червоний посуд, розписаний рудим, зеленим та білим ангобами. Колекцію гончарних виробів майстрів бубнівської кераміки розміщено у світлиці. В кухні розташована піч, розписана орнаментом, характерним для бубнівської кераміки. Тут знаходяться колекції одягу, рушників та предмети побуту селян. З 1995 р. у с. Бубнівка започаткований Всеукраїнський симпозіум-практикум з народного гончарства «Бубнівська кераміка». [25]

О.І. Криворучко

с. НОСІВЦІ

Поселення зарубинецької культури (1 ст. до н. е. — 1 ст., археол.). Розташоване на схилі плато, вздовж лівого берега струмка, на південний захід від села.

Поселення датується 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. та належить до зарубинецької культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1963 р. Ним же проведено розкопки у 1967 р. залишків двох зруйнованих оранкою жител. У житлі № 2 збереглась глиняна обмазка з відбитками жердин. Кераміка: миска з ямковим орнаментом із середини і перлинним зовні під вінцями. Поряд відкрито господарську яму з кістками тварин та фрагментами кераміки. Серед знахідок металевий ніж, голка від фібули, бронзова трубчаста пронизка, двоколірна пастова підвіска у вигляді сидячого лева та синя скляна намистина. Пам'ятка займає площу 400,0×250,0 м. Товщина культурного шару 0,10 м. Поселення зарубинецької культури є пам'яткою археології місцевого значення. [26]

В.А. Косаківський

с. РАХНИ

Поселення зарубинецької культури і могильник (1 ст. до н. е. — початок 3 ст., археол.). Розташоване на схилах плато правого берега річки Соб, на північ від села.

Поселення і могильник датуються 1 ст. — початком 3 ст. н. е. та належить до зарубинецької культури. Могильник розташований на високій ділянці плато північніше від поселення, на території трипільського поселення. Поселення і могильник відкриті П.І. Хавлюком у 1956 р. В 1968–70 рр. тут проведено розкопки. На поселенні виявлені наземні і напівземлянкові житла та господарські споруди. Забудова вільна. Досліджено чотири житла, господарська споруда та три ями. В одному із жител знайдено бронзову фібулу із широкою орнаментованою спинкою 2–3 ст. н. е., в другому — фігурну підвіску лева з єгипетського фаянсу та уламки світлоглиняних амфор 1–2 ст. н. е. Кераміка чорного і сірого кольору, переважно горщики та миски. Горщики орнаментовані нарізкою по краю вінець. Миски ребристі, з прямими вінцями, не орнаментовані. Частина поселення зруйнована глиняним кар'єром. На могильнику розкопано 12 поховань-трупоспалень. Рештки кремації зсипались в ями діаметром 1,0–1,5 м, глибина їх — 0,5–0,8 м від сучасної поверхні. Поховання супроводжувались інвентарем: горщиками, мисками, фібулами, браслетами, намистом, залізними ножами, шийною гривною. В одному похованні виявлено амфору. Найдавніша з фібул — типу «Авцисса». Найпізнішими є широкоспинні фібули Причорноморського типу 2–3 ст. н. е. Матеріали зберігаються у Інституті археології НАН України, Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, Вінницькому державному педагогічному університеті. Поселення зарубинецької культури і могильник є пам'ятками археології місцевого значення. [27]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (4–3 тис. до н. е., археол.). Розташоване на високій ділянці плато, північніше села в урочищі «Дашівське».

Поселення датоване 4–3 тис. до н. е. та належить до пізнього періоду трипільської культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1951 р. Тут досліджена трипільська напівземлянка. Серед знахідок переважає кераміка червоного кольору з монохромним, рідше біхромним, розписом. Знайдено також декілька жіночих статуеток та окремі знаряддя праці: дві кремінних сокири та болоси і зернотертки, виготовлені з місцевого граніту. Пам'ятка займає площу 600,0×300,0 м. Товщина культурного шару 0,20 м. Матеріали розкопок зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [28]

В.А. Косаківський

с. СОКІЛЬЦІ

Неолітична стоянка Сокільці-І (6–5 тис. до н. е., археол.). Розташована на північний-захід від села, на першій терасі лівого берега Південного Бугу.

Стоянка датується кінцем 6–5 тис. до н. е. та належить до буго-дністровської культури. Пам'ятка відкрита у 1955 р. П.І. Хавлюком.

Поряд розташовані стоянки: Сокільці II та Сокільці VI. У 1957–58 рр. розкопки проводив В.М. Даниленко. В ході дослідження відкрито залишки чотирьох жител, перше належить до печерської фази, три інші до самчинської фази. В житлі № 1 виявлено розвали чотирьох посудин, фрагмент рогової мотики з отвором. Форми посуду — чаша, бомбовидний плоскодонний горщик, кубок. Посуд прикрашений врізним орнаментом у вигляді сітки, хвилястої лінії, защипів, виконаних пальцями. Житло № 2 площею 5,0 кв. м представлене скупченям кісток, фрагментів кераміки, крем'яних знарядь. Житло № 3 з подібним інвентарем та скупченням черепашок Unio. Житло № 4 площею 5,0 кв. м представлене фрагментами тонкостінної посудини з прогладженим лінійним орнаментом та крем'яною трапецією. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАН України. [29]

В.А. Косаківський

Неолітична стоянка Сокільці-II (6–5 тис. до н. е., археол.). Розташована на північний захід від села, на першій терасі лівого берега Південного Бугу.

Стоянка датується кінцем 6–5 тис. до н. е. та належить до буго-дністровської культури. Стоянка відкрита у 1955 р. П.І. Хавлюком. Поряд розташовані стоянки: зліва Сокільці I, а справа Сокільці VI. У 1957–58 рр. дослідження проводив В.М. Даниленко. У розкопі площею біля 400,0 кв. м простежено три культурних шари — раннього, середнього і пізнього періодів буго-дністровської культури. Ранній періодів презентований матеріалами соколецької фази. Він представлений п'ятьма житловими комплексами, розмірами 5,5×2,0 м, 9,0×2,5 м, 3,0×2,0 м, 6,0×4,0 м, 6,0×4,0 м. Житла, орієнтовані довгими вісями вздовж берега та позначені камінням від вогнищ (комплекси № 2–5), залишками посуду, рідкісними знахідками каменів, кістяних і рогових знарядь, нечисленними кістками тварин (оленя і кабана) та скупченнями черепашок Unio. Мешканці цього поселення займались мотичним землеробством, полюванням та риболовлею. Середній період (самчинська фаза) представляють артефакти, які належать до кінця розвинутої пори неоліту — невеличка кількість кераміки зі штамповим орнаментом, скупчення черепашки Unio. У пізньому шарі виявлені матеріали саранської фази. Серед знахідок розвал великого горщика з S-видним профілем та орнаментом у вигляді косої сітки, фрагменти посуду, кістки тварин (оленя), знаряддя праці з кременю, рогова мотика, черепашки Unio. Компактне розташування знахідок в одному місці фіксує тимчасове житло типу «шалаша». Незначною кількістю представлені матеріали трипільської культури. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАН України. [30]

В.А. Косаківський

Неолітична стоянка Сокільці-VI (6–5 тис. до н. е., археол.). Розташована на північний захід від села, на першій терасі лівого берега Південного Бугу.

Стоянка датується кінцем 6–5 тис. до н. е. та належить до буго-дністровської культури. Стоянка відкрита у 1955 р. П.І. Хавлюком. Поряд знаходяться стоянки: Сокільці-I та Сокільці-II. У 1957–58 рр. дослідження проводив В.М. Даниленко. Поселення витягнуте вздовж берега на 50,0–60,0 м. У розкопі площею біля 900,0 кв. м. простежено два культурних шари середнього періоду (печерська і самчинська фази). Печерська фаза представлена залишками кількох житлових комплексів. Житло № 1 (розмір: 6,0×3,0 м) з кам'яною вимосткою і випаленою глиною від печі та кістками тварин, керамікою, а також скупченням черепашок Unio за його межами. Кераміка виготовлена стрічковим способом із глини з домішками рослинних волокон та товченої черепашки. Посуд переважно з плоским дном, S-видного профілю. Деякі посудини декоровані заглибленим орнаментом. Житло № 2 також мало вогнище. Тут же виявлено і фрагменти кераміки. У житлі № 3 також виявлено основу вогнища, кістки тварин, ніж з ікла кабана та фрагменти кераміки від чотирьох посудин: плечистого горщика, чорнолощеної ребристої миски, чаші, широкогорлого плечистого горщика. Усі житла розташовані вздовж берега річки. В них були купольні печі на кам'яних цоколях. За межами жител, у «дворах» виявлено фрагменти кераміки, кістки тварин, нуклеуси, шкребки, ножевидні пластини. Цікавими є рогові мотики, кістяне тесло, кістяний наконечник дротика, фрагмент лощила. Самчинська фаза представлена трьома

житловими комплексами. Серед знахідок: кістки тварин (оленя і кабана), крем'яні знаряддя праці — призматичний нуклеус, ножевидні пластини, різці, шкребки, фрагменти глиняного посуду. Посуд прикрашений гребінцевим орнаментом. Глиняна маса з домішками піску та рослинних волокон. Комплекс № 2 представлений залишками кам'яної вимостки від вогнища та каменями від стіни житла та керамікою. У третьому комплексі знайдено наконечники чотирьох рогових мотик. Серед знахідок переважали фрагменти великої широкогорлої посудини з гострим дном. Її прикрашено горизонтальними лініями виконаними чотиризубим гребінцевим штампом. Інші посудини прикрашені заглибленим орнаментом. Загалом матеріали цього шару розподіляються по 4 житлах: два біля прибережної частини та два у глибині. Два з них були тимчасовими, а у двох інших жили впродовж довгого часу. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАН України. [31]

В.А. Косаківський

Слов'янське городище (кінець 14 ст. — початок 15 ст., 16–17 ст., археол.). Розташоване на острові Сокілець.

Острів являє собою гранітний останець висотою 15 м та має форму підошви. Його розмір 45,0×20,0 м. Прилегла територія свого часу була затоплена Ладижинським водосховищем. Городище датується кінцем 14 — початком 15 ст. та 16–17 ст. Перші згадки про городище знаходимо у праці Ю. Сіцінського (рос.) «Археологическая карта Подольской губернии». Городище ототожнюється з Сокілецьким замком, спаленим у 1430-х рр. У 1957 р. Бузькою археологічною експедицією під керівництвом В.М. Даниленка на городищі проведені розкопки, якими підтверджені дані про Сокілецький замок. У 1961 р. дослідження продовжили Кучера та Г.І. Лисова. Частина городища розкопана. Зібрана значна колекція кераміки і металевих речей. Схил останця був захищений частоколом. У східній частині городища розкопками виявлені залишки дерев'яної башти. Зібрано значну кількість гончарної кераміки, орнаментованої горизонтальними лініями, гребінцевими зубцями і ямками. Частина кераміки не орнаментована. Тут же знайдені наконечники арбалетних стріл і багато побутових предметів. Біля підніжжя городища розкопаний невеликий могильник з трупопокладаннями. Матеріали зберігаються у фондах Інституті археології НАН України. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [32]

В.А. Косаківський

с. СТЕПАШКИ

Могила П.І. Куща, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На північ від села, центр кладовища.

Кущ Петро Іванович (1960–80 рр.) — молодший сержант, командир відділення. Народився в Степашках. У 1975 р. закінчив Степашківську восьмирічну школу, продовжив навчання у Київському політехнічному технікумі. У вересні 1979 р. призваний на військову службу, з грудня 1979 р. в Афганістані. 20 січня 1980 р. загинув у бою в районі тунелю на перевалі Саланг провінції Баглан. За мужність і відвагу нагороджений медаллю «За відвагу» (посмертно). У травні 2016 р. на фасаді школи встановлено мармурову меморіальну дошку. [33]

О.І. Криворучко

с. ТАРАСІВКА

Поселення черняхівської культури (2–4 ст., археол.). Розташоване у центрі села по обидва боки струмка.

Поселення датується 3–4 ст. н.е. та належить до черняхівської культури. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1954 р. На площі 400,0×200,0 м виявлено сіру гончарну кераміку та глиняну обмазку від жител. Товщина культурного шару 0,20 м. У 1955 р. місцевим жителем під час будівництва льоху знайдено уламки амфори та піфоса із зображенням вершника (висота піфоса 0,65 м). В ході проведеного дослідження виявилось, що тут було наземне житло. У 1963 р. біля будинку шляхового майстра був розкопаний двоярусний гончарний горн. За своєю конструкцією він відноситься до горнів римського зразка. Поселення черняхівської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [34]

В.А. Косаківський

Братська могила жертв нацизму (іст.). На околиці села біля дороги Гайсин – Гранів, у напрямку с. Мар'янівка.

У 1942–43 рр. німецько-нацистські загарбники будували дорогу біля с. Тарасівки. Сюди у табір було привезено понад 600 радянських громадян та жителів інших окупованих країн. У грудні 1943 р. всіх розстріляли. Прізвища загиблих не встановлені. У 1946 р. на братській могилі (розмір: 18,0×4,0 м) на цегляному постаменті встановлено чотиригранний металевий пірамідальний обеліск (розмір: 3,0×1,0×1,0 м) увінчаний зіркою. Виготовлено місцевими майстрами. На обеліску напис: «Тут у грудні 1943 р. німецько-фашистськими окупантами по-звірячому розстріляно більше 600 громадян СРСР, Польщі, Румунії. Вічна пам'ять жертвам фашизму!».

О.І. Криворучко

с. ТИШКІВСЬКА СЛОБОДА

Собор Гранівського монастиря (1867 р., архіт.).

До складу Гранівського монастиря свого часу входили дерев'яна Свято-Преображенська церква, Свято-Успенська церква, архієрейський будинок та житлові приміщення для монахів. У 1890 р. в монастирі були настоятель, 5 ієромонахів, 2 ченці, 21 послушник. Назва монастиря походить від села Гранова, хоча розташований він за 10,0 км від нього. Про будівлі, що були зведені в монастирі до 19 ст., ніякої інформації не збереглося. За легендою, за часів національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, сюди зайшов один чернець з Волощини. Згодом було зведено церковне приміщення та житло. Дехто вказує, що це був афонський чернець Онуфрій. У 1862 розпочате будівництво Свято-Успенської церкви, яке тривало 5 років. Храм звели у неоруському стилі. Він споруджений із цегли, кубічної форми, з декоративними «главками». До гранчастої бічної східної частини притулилися бокові приміщення, до нєфу з півночі та півдня невеликі добудови — «приділи», до західної частини — триярусна дзвіниця, увінчана шатром. Розписи виконані не лише всередині, але й на зовнішній поверхні стін. Настінний живопис початку 20 ст. виконаний у стилі розписів київського Володимирського собору. У 1925 році монастир був зачинений. Доляченців залишається невідома. Під час Другої світової війни при артобстрілі була зруйнована дерев'яна Свято-Преображенська церква. У 1940-х рр. тут була колонія для безпритульних, пізніше військова частина. У післявоєнний час діяла Свято-Успенська церква. Згодом її було закрито. Багато будівель монастиря розібрали. Невідомо, куди поділися бібліотека, ікони та церковне начиння. Від монастиря залишився тільки Свято-Успенський храм. У 1980-х рр. його передано православній релігійній громаді. Проведено реставраційні та ремонтні роботи. Собор Гранівського монастиря є пам'яткою архітектури національного значення. [35]

Л.М. Денисова

с. ХАРПАЧКА

Могила А.Д. Ковальчука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На захід від села, центр кладовища.

Ковальчук Анатолій Дмитрович (1963–83 рр.) — рядовий, стрілець-гранатометник. Народився в Харпачці. У 1981 р. тут закінчив середню школу. Працював трактористом у місцевому колгоспі. У березні 1982 р. призваний на військову службу, з квітня 1982 р. у Афганістані. Важко захворів і 2 вересня 1983 р. помер. За мужність і відвагу був нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У вересні 2016 р. на фасаді школи йому встановлено мармурову меморіальну дошку. [36]

О.І. Криворучко

с. ШУРА-БОНДУРІВСЬКА

Слов'янське городище та селище (10–11 ст., археол.). Розташоване на схід від села.

Городище належить до типу мисових укріплень уличів та побудоване ними на початку 10 ст. Розмір пам'ятки 70,0×37,0 м. Вал та рів частково збереглися лише з напільного боку. Вал має ширину 6,0 м. Рів глибиною 7,0 м та шириною біля 10,0 м. В 1950–51 рр. тут проведено розвідки, якими встановлена

відсутність культурного шару. Поряд, на плато вище городища виявлено залишки великого селища уличів, яке існувало одночасно з городищем. Тут знайдена гончарна кераміка, орнаментована під вінцями горизонтальними і хвилястими лініями. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [37]

В.А. Косаківський

Слов'янське городище та селище (10–11 ст., археол.). Розташоване в центрі села.

Городище належить до укріплень уличів та побудоване на початку 10 ст. на мисові 20-метрової висоти, який виходить у долину струмка. Біля підніжжя городища ставок. Значна частина пам'ятки була свого часу знищена плануванням майданчика для побудови церкви. Ширина городища у верхній частині 74,0 м, довжина спланованої площадки 60,0 м. Зберігся лише вал з напільного боку, його висота сягає 15,0 м. Ширина рову 40,0 м. Очевидно рів був розширений під час будівництва церкви. В 1950–51 рр. тут проведено розвідки, якими встановлена відсутність культурного шару. Південніше городища, на плато, було велике селище уличів, яке існувало одночасно з городищем. Тут знайдена гончарна кераміка, орнаментована під вінцями горизонтальними і хвилястими лініями та відбитками палички. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [38]

В.А. Косаківський

с. ЩУРІВЦІ

Неолітична стоянка (6–5 тис. до н. е., археол.). Розташована на схилі тераси лівого берега Південного Бугу.

Стоянка (Шимановське II) датується кінцем 6–5 тис. до н. е. та належить до буго-дністровської культури. Пам'ятка відкрита у 1955 р. П.І. Хавлюком. У 1957–58 рр. дослідження проводив В.М. Даниленко. У розкопі площею біля 200,0 кв. м простежено два культурних шари — печерська та самчинська фази середнього періоду буго-дністровської культури. Печерська фаза представлена залишками житла з кам'яною вимосткою для вогнища, розвалом горщика, фрагментами кераміки, кістяного наконечника дротика та кістками тварин. Знахідок самчинської фази небагато — чотири орнаментовані посудини, виготовлені з глини зі значною домішкою піску і рослинних волокон. Характер розташування знахідок може свідчити про існування тут декількох жител легкого типу. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАН України. [39]

В.А. Косаківський

Слов'янське городище із селищем (10–11 ст., археол.). Розташоване на північ від села, в урочищі «Западня».

Городище належить до укріплень уличів та датується 10–11 ст. н. е. Пам'ятка вперше описана Ю.Й. Сіцінським. Неодноразово обстежувалось П.І. Хавлюком. Розмір городища 100,0×100,0 м, висота валів 0,5–0,7 м. Навколо городища виявлено селище з незначним культурним шаром, який характеризується гончарною керамікою уличів. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [40]

В.А. Косаківський

Погруддя та могила О.Г. Чорноморця, Героя Радянського Союзу (1979 р., іст.). Біля Будинку культури та сільське кладовище.

Чорноморець Олександр Григорович (1909–75 рр.) — сержант, командир відділення 101-го окремого саперного батальйону 47-ї армії Воронезького фронту, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у Щурівцях. У Червоній Армії та на фронтах Другої світової війни з червня 1941 р. Відзначився під час битви за Дніпро (серпень-грудень 1943 р.). Звання Героя Радянського Союзу отримав у жовтні 1943 р. З 1946 р. лейтенант запасу. Після війни працював директором радгоспу «Гайсинський». У 1979 р. встановлено погруддя героя (залізобетонне, покрите міддю, висота — 1,4 м) на гранітному постаменті. На фасадному боці постаменту меморіальний напис. На могилі гранітний пам'ятник у вигляді прямокутної плити (розмір: 1,8×0,8×0,2 м). На пам'ятнику: фото, зображення Золотої зірки, вказано роки життя та напис (рос.) «Герой Советского Союза 1941–1945 Чорноморец Александр Григорьевич». [41]

О.І. Криворучко

ЖМЕРИНСЬКИЙ РАЙОН

Жмеринський район утворений у березні 1923 р. Знаходиться у західній частині Вінницької області, на півночі межує з Літинським та Вінницьким, на півдні — з Шаргородським, на заході — з Барським, на сході — з Тиврівським районами області та Хмельницькою областю. Площа району складає 1,13 тис. кв. км., з яких 72,2 % території — сільгоспугіддя (в т. ч. 58,6 % — рілля), 18,6 % — ліси. Відстань від Жмеринки до Вінниці залізницею 40 км, автошляхами — 45 км. Жмеринський край, поснований залізницями й автошляхами з численними переїздами, має багату та самобутню історію. На території району нараховується одне місто — райцентр, одне селище міського типу — Браїлів, 92 села. Місто обласного значення — Жмеринка, статус міста надано у листопаді 1903 р. Чисельність населення станом на 01.01.2018 р. 34,9 тис. осіб. Район належить до правобережної лісостепової зони південно-західної частини України. Рельєф — хвиляста рівнина із невеликим схилом на схід та південний схід. По території району протікають річки: Рів, Рівець, Мурафа, Мурашка. Нерідко вони утворюють плеса ставків. Ріка Рів — притока Південного Бугу, Мурафа і Мурашка — басейн Дністра. Наявність балочної системи визначає водно-ерозійний характер рельєфу. Ґрунти — сірі лісові опідзолені та сірі лісові суглинкові, які мають малий вміст гумусу. Отже без додаткових зусиль та витрат на цих землях неможливо отримувати значні врожаї сільськогосподарських культур. Клімат помірно-континентальний, з помірно м'якою зимою та теплим літом. З корисних копалин видобуваються граніт, вапняки для хімічної та цукрової промисловості, для випалювання вапна, будівельні піски, цегельна сировина. Є ряд торф'яних родовищ.

Історично Жмеринка складалася з різних поселень, що зберегли свої назви: на схід від залізниці розмістилась власне Жмеринка, на північний схід — Велика Жмеринка, на південний схід — Петрівка, на південь — Кавказ, ще південніше — Корчівка. Безпосередньо до міста прилягають села Мала Жмеринка, Леляки, Тартак, Подільське та селище міського типу Браїлів. На початку минулого століття найбільший в Україні залізничний вокзал був саме у Жмеринці. Археологічні знахідки свідчать про розвиток тут трипільської культури (5–6 тис. років тому). На цій території проживали східні слов'яни, їх племінні союзи — тиверці та уличі. У свій час ці землі належали до Київської Русі, а в 12–13 ст. до Галицько-Волинського князівства. Вони зазнали спустошення ординцями, а дещо пізніше на територію прийшли литовські князі-воєводи, які перейняли від місцевого населення православну віру і навіть письмо — кирилицю. Живучи в умовах повсякденних тривог і можливих нападів татаро-монголів чи польської шляхти, наші пращури змушені були організовуватись в оборонні загони, які з часом (у 16 ст.) стали відомі як козаки. Цікавий історичний факт — поблизу Станіславчика збереглись сліди земляного, колись високого козацького кургану, на якому було споруджено дерев'яну сторожову вежу. На ній чатували за наближенням ворога. Браїлів та Станіславчик були сотенними містечками козацьких полків, які пов'язані з іменами Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данило Нечая та інших. Через територію району пролягав Кучманський шлях. Тут проходили повстанські загони Северина Наливайка, відбувались події національно-визвольної війни 1648–57 рр. У селі Головчинці (нині Кармалюкове) виріс і діяв легендарний бунтівник Подільського краю Устим Кармалюк (1787–1835 рр.). Образ сміливого месника відобразили у творах М. Старицький, Марко Вовчок, С. Васильченко,

В. Кучер та інші. Композитор В. Костенко написав оперу «Кармалюк». Фольклорні твори про народного героя збирали М. Костомаров та Т. Шевченко, останній назвав його «славним лицарем». Музей історії села Кармалюкового експонує унікальні матеріали про життя та діяльність У. Кармалюка. На місці, де колись стояла хата У. Кармалюка, встановлено меморіальну дошку. У 1965 р. відкрито пам'ятник. Вільнолюбна вдача У. Кармалюка передавалася нащадкам з покоління в покоління. Одним із прямих його нащадків — Костянтин Тарасович Кармалюк відзначився під час оборони Порт Артура та став повним Георгіївським кавалером. Не оминули села району і трагічні події Голодомору 1932–33 рр., політичних репресій. Пам'ять про загиблих жителів увічнена пам'ятними знаками у населених пунктах Жмеринщини: Браїлів, Кудіївці, Олександрівка (2), Почапинці, Сербинівці, Слобода-Межирівська, Тарасівка, Чернятин. На теренах Жмеринщини відбулися історичні події визвольних змагань та світових воєн. Під час Другої світової війни район зазнав великих людських втрат: 14 853 наших земляків залишились навіки на полі бою. Неоцінений внесок у перемогу над нацистськими загарбниками належить жмеринчанам. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Жмеринка (по вул. Одеській та Київській, також встановлені пам'ятники визволителям у міському парку та по вул. Хосе Діаса), Браїлів, Демидівка, Могилівка, Олександрівка, Потоки, Почапинці, Слобода-Носковецька, Станіславчик. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих односельців встановлені: Жмеринка (вул. Щекинська), Браїлів, Будьки, Вознівці, Демидівка, Дубова, Жуківці, Кам'яногірка, Кармалюкове, Кацмазів, Кудіївці, Курилівці, Леляки, Лука-Мовчанська, Людавка, Мартинівка, Межирів, Могилівка, Мовчани, Новоселиця, Носківці, Олександрівка, Олексіївка, Потоки, Рів, Рожепи, Северинівка, Сербинівці, Сідава, Слобода, Станіславчик, Стодульці, Тарасівка, Телелинці, Токарівка, Чернятин, Щучинці. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Жмеринка (2), Браїлів, Голубівка. Уродженці району, які отримали звання Героя Радянського Союзу: Т.П. Абрамов (Кацмазів), А.М. Грабчак (Вознівці), І.П. Ковальов (Тарасівка), І.І. Оленич (Носківці), Д.П. Тиквач (Жмеринка), Г.Я. Усатий (Мала Жмеринка). У Жмеринці встановлено пам'ятник Герою Радянського Союзу І.Н. Асмолову. У районі поховано Героїв Радянського Союзу В.О. Коноваленка (Жмеринка), Г.В. Ярового (Браїлів). Повні кавалери ордена Слави Ф.А. Вітомський та В.Й. Кир'яновський проживали у Браїлові.

Жмеринський район характеризується, як аграрний з перевагою виробництва зернових та технічних культур. Основу агропромислового комплексу району складає 99 сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, з них приватних підприємств — 14, товариств — 17, фермерських господарств — 67. Герої Соціалістичної Праці Г.С. Рудяк (Почапинці). У галузевій структурі промисловості району домінує добувна (граніт) та виробництво неметалевих мінеральних виробів (цегла керамічна). Промисловий комплекс району представлений дев'ятьма підприємствами. Торгівельні послуги надають 171 магазин, 7 АЗС та 5 аптек, в тому числі 1 ветеринарна, а також 20 закладів громадського харчування. У районі функціонує 26 шкіл, 5 навчально-виховних комплексів, 16 дошкільних навчальних закладів та 1 позашкільний навчальний заклад. У закладах загальної середньої освіти району навчається 2991 учень. Освітні послуги надають Браїлівський професійний ліцей та Чернятинський коледж Вінницького національного аграрного університету. До структури закладів охорони здоров'я району належать комунальна установа «Жмеринська цент-

ральна районна лікарня», комунальна установа «Жмеринський районний центр первинної медико-санітарної допомоги», у складі 9 амбулаторій загальної практики сімейної медицини та 37 фельдшерсько-акушерських пунктів, комунальна установа «Жмеринська районна стоматологічна поліклініка», з мережею із семи кабінетів у сільській місцевості. Культурну діяльність в районі забезпечують 51 клубний, 42 бібліотечних заклади та 5 музеїв, Станіславчицька дитяча музична школа, кіновідеомережа.

Про славне минуле краю свідчать унікальні історичні, архітектурні та культурні пам'ятки, що збереглися у місті, селищі, селах Жмеринського району. Земля Жмеринщини зберігає й чимало археологічних таємниць, близько 30 поселень в районі потребують дослідження та вивчення. Благословила ця щедра земля на творчі злети і благородні справи видатних особистостей. Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Жмеринським районом: Петрановський Ярема (17 ст., народився у с. Петранях) — військовий і державний діяч, дипломат. У роки Національно-визвольної війни 1648–57 рр. був уманським суддею, потім лисянським і чигиринським полковником, за гетьмана М. Дорошенка — генеральним суддею; Кармалюк Устим (1787 р., с. Головчинці, нині Кармалюкове — 1835 р.) — народний месник, персонаж усної народної творчості та художньої літератури; Тобілевич (Дитківська) С.В. (1860 р., с. Новоселиця — 1953 р.) — актриса, фольклористка, письменниця, дружина І. Карпенка-Карого; Боярська (Богемська) Є.П. (1861 р., м. Могилів-Подільський — 1900 р., с. Рижавка) — відома актриса; Надсон С.Я. (1862–87 рр.) — відомий російський поет, перебував у с. Носківцях (1885–86 рр.). автор творів про Україну. У Носківцях діє музей поета; Коцюбинський М.М. (1864 р., м. Вінниця — 1913 р.) — письменник, класик. У 1880–81 рр. перебував у с. Станіславчику; Саліковський О.Х. (1866 р., с. Потоки — 1925 р.) — політичний та державний діяч, публіцист, редактор низки українських видань, київський губерніяльний комісар (1917 р.), член Центральної Ради, член головної управи Всеукраїнського земського союзу, міністр внутрішніх справ і заступник прем'єра в уряді В.К. Прокоповича; Яшниченко М.Й. (1881 р., Жмеринка — ?) — військовий діяч, учасник Першої світової війни, полковник. У війську УНР з 1918 р. очолював полки, дивізії, служив у штабі Запасних військ Армії УНР; Малько М.А. (1883 р., Браїлів — 1961 р.) — диригент, педагог. Працював у Маріїнському театрі у Петербурзі, Харківському та Київському музично-драматичних інститутах, а під час еміграції посідав чільне місце у музичному житті Європи та США, здобувши світову славу; Хмара (справжнє: Харченко-Харчук С.В.; 1886–1924 рр.) — командир 4-ї кінної бригади Подільської повстанської групи отамана Орла (Якова Гальчевського) з 1922 р., брав участь у боях за Бар, Ялтушків. Згодом командувач Подільської повстанської групи, яка зокрема діяла на території сучасного Жмеринського району. Схоплений та засуджений до розстрілу; Лепкий Л.С. (1888–1971 рр.) — письменник, композитор. Один з організаторів легіону Українських січових стрільців. У 1919 р. перебував у Браїлові. Автор популярних стрілецьких пісень; Ковалів П.К. (1898 р., Браїлів — 1973 р.) — мовознавець. До 1941 р. викладав у Київському університеті та Київському педагогічному інституті. З 1944 р. за межами України. Автор багатьох важливих мовознавчих праць; Смолич Ю.К. (1900–76 рр.) — письменник. У 1913–22 рр. жив у Жмеринці. Тут закінчив гімназію. Автор історичних романів. Очолював Спілку письменників України (1971–73 рр.); Хмелюк В.М. (1903 р., с. Березівка, під Жмеринкою — 1986 р.) — художник, поет. Навчався у жмеринській гімназії. З 1918 р. учасник української революції. В еміграції став

відомим живописцем; Маслюк М.Г. (1918 р., с. Рижавка — 1995 р.) — майстер художньої і технічної мініатюри. Заслужений майстер народної творчості УРСР. Автор мікрошедеврів, які здобули світову славу; Вовкодав В.П. (1926–2012 рр.) — краєзнавець, фольклорист, громадський діяч. Жив і працював у с. Кармалюковому. Зібрав 2 тис. усних народнопоетичних творів. Автор публікацій про визвольну боротьбу народу в 20 ст. Член Народного Руху України, «Просвіти», «Меморіалу», історичного клубу «Холодний Яр». Лауреат премії ім. П. Чубинського; Базилевич А.Д. (1926 р., Жмеринка — 2005 р.) — художник-графік, Заслужений діяч мистецтв УРСР, Народний художник України; Яворський А.С. (1931 р., Жмеринка — ?) — інженер-гідротехнік, керівник авторського колективу під час реставрації Маріїнського палацу в Києві. Лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1983 р.); Войтович І.Д. (1932 р., с. Телелинці — 2014 р.) — доктор технічних наук, член-кореспондент НАН України, академік, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Чеканюк В.А. (1932 р., Жмеринка — 2000 р.) — художник, Заслужений діяч мистецтв УРСР, Народний художник України, член-кореспондент академії мистецтв України; Скрипник І.В. (1940 р., Жмеринка — 2005 р.) — доктор фізико-математичних наук, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Директор інституту прикладної математики і механіки АН УРСР (з 1977 р.); Забаштанський В.О. (1940 р., Браїлів — 2001 р.) — поет, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1986 р.); Костецький В.О. (1941 р., Жмеринка — 2014 р.) — актор театру і кіно, Заслужений актор РРФСР. Відомі ролі у фільмах «Весілля Кречинського», «Острів скарбів» та інші. Лауреат театральної премії «Золотий софіт»; Саблук П.Т. (1941 р., с. Потоки) — академік, Заслужений діяч науки і техніки України, Герой України, віце-прем'єр-міністр з питань АПК, згодом перший віце-прем'єр, член Вищої економічної ради при Президентові України; Турець В.Г. (1945 р., с. Курилівці — 2012 р.) — співак, Народний артист України, соліст Академії народного хору ім. Г. Верьовки.

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

МІСТО ЖМЕРИНКА

Райцентр, місто обласного значення. Розташоване за 35 км від обласного центру. Площа 18,26 кв. км. Населення 37 073 особи (2001 р.). Залізничний вузол. Заснування Жмеринки пов'язане з будівництвом 1865–70 рр. залізниці Київ – Балта. У 1870-х рр. між селами Велика Жмеринка (нині у складі Жмеринки) і Мала Жмеринка (нині село Жмеринського р-ну) побудовано залізничну станцію Жмеринка, навколо якої виникло робітниче поселення. У 1871 р. через Жмеринку прокладено Волочиську лінію, що з'єднала Російську імперію з Австро-Угорщиною, у 1892 р. відкрито лінію до Могилева (нині Могилів-Подільський).У 1891 р. збудовано паровозне депо, у 1898 р. — перші вагоноремонтні майстерні, у 1899–1904 рр. за проектом архітектора І. Журавського — вокзал. На початку 20 ст. тут проживало понад 9 тис., напередодні Першої світової війни — 27 195, 1926 р. — 22 200 осіб. Від 1898 р. — містечко, від 1903 р. — місто, від 1921 р. — повітове місто, від 1923 р. — райцентр. Від 1869 р. у Малій Жмеринці діяла церковно-парафіяльна школа, у Великій Жмеринці — однокласна міністерська школа. У 1870 р. у Жмеринці відкрито приватну однокласну школу для дітей (хлопчиків) залізничників, у 1890 р. — двокласне вище початкове училище для дітей дрібних службовців, у 1906 р. — чоловічу гімназію, яку 1909 р. переведено в нове приміщення (нині школа № 1). У 1909 р. у власному будинку Г. Лукашевич засновано жіночу гімназію (нині навчально-виховний комплекс). У 1912 р. розпочало діяти вище початкове платне училище для хлопчиків (нині школа № 3). Під час воєнних дій 1918–20 рр. влада неодноразово змінювалася. У ході визвольних змагань українського народу 1917–21 рр. Жмеринка була в зоні селянських повстанських рухів, зокрема тут діяли загони отаманів Божка та Тютюнника. Восени 1917 р. тут перед наступом на Київ тут зосереджувався 2-й російський гвардійський корпус, у 1919 р. перебував штаб української армії. Влітку 1919 р. поблизу Жмеринки відбувся бій українського війська з більшовиками. Під час Голодомору 1932–33 рр. померло 252 особи. Жителі зазнали сталінських репресій. Від 17 липня 1941 р. до 18 березня 1944 р. — під нацистською окупацією. Існував осередок руху Опору. Нині господарський комплекс міста складають підприємства транспорту, машинобудування, легкої та харчової промисловостей. Серед найбільших — вагонне та локомотивне депо, ЗАТ «Жмеринський тютюно-ферментаційний завод», ТОВи — «Експрес», «Жмеринський м'ясокомбінат». У Жмеринці діють філія Київського славістичного університету, вище професійне училище, 6 загально-освітніх шкіл, навчально-виховний комплекс, музична школа, школа-інтернат, ДЮСШ, Центр позашкільної роботи, 7 дитсадків; Жмеринський історичний музей, Будинок науки та техніки, районний Будинок культури (колишня хоральна синагога, початку 20 ст.), 5 бібліотек; лікарня станції Жмеринка, центральна районна лікарня, психоневрологічний інтернат, 2 СЕС; готель, відділення 18 банків. Працюють міське телебачення, студія ефірного радіомовлення «Обрій», виходять 3 газети («Жмеринський меридіан», «Інфо-Жмеринка», «Наша газета»). Є парк культури та відпочинку. Поблизу міста виявлено поселення трипільської культури. Встановлено пам'ятники О. Пушкіну, М. Горькому, лігатурному герою Остапу Бендеру, меморіал Слави, пам'ятні знаки Т. Шевченку, «Танк Т-34», землякам, які загинули на фронтах Другої світової війни, «Паровоз серії ФД», учасникам радянсько-афганської війни, ліквідаторам аварії на ЧАЕС[264].

С.В. Скоцик

[264] Біньківський М.І., Співак В.О. Ровесниця буремного століття : Істор.-краєзнав. нарис. Лц., 2003; ЕСУ [Електронний ресурс] http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18163

м. ЖМЕРИНКА

Будинок гімназії (1909 р., архіт.). Вул. М. Коцюбинського, 39.

Будинок гімназії розташований на найвищому місці вулиці (на той час носила назву Кавказька). Свого часу землі навколо Жмеринки та в її межах належали графам де Шуазель-Гуф'є та Д.Ф. Гейдену, якому за заслуги перед містом у грудні 1909 р. надано звання почесного громадянина. З початком 20 ст. на Поділлі починають масово з'являтись чоловічі гімназії, зокрема у 1906 р. у Жмеринці перша приватна чоловіча гімназія Григоровича. У 1907 р. гімназія перейшла у відання міста. У 1909 р. гімназію переведено в нову простору будівлю, побудовану спеціально для неї. Землю під забудову виділив граф Д.Ф. Гейден. Цеглу на будівництво він постачав з власних цегельних заводів. Автор проекту гімназії, який також керував її будівництвом, — інженер М.Н. Дементьєв, начальник Жмеринської дистанції колії. Протягом всього часу, за невеликим винятком, це був відомий навчально-виховний заклад, де зокрема навчались письменники Ю.К. Смолич та В.М. Хмелюк. У 1919 р. тут деякий час містилася директорія УНР під час перебування у місті Симона Петлюри. Під час німецької окупації в роки Другої світової війни будівля була пошкоджена пожежею, згоріла дахова конструкція, зруйновані верхні частини стіни та парапети, балкон над центральним входом. Відбудова основного приміщення проведена у 1948–50 рр., вдалося зберегти її зовнішній вигляд та практично весь інтер'єр, було проведено централізоване водопостачання. Гімназія споруджена з повнотілої червоної цегли. Цоколь — з бутового каміння. В плані складної конфігурації, Е-подібна. Будівля двоповерхова з чолового фасаду, з цокольним поверхом під частиною будівлі зі східної сторони, який утворюється внаслідок перепаду рельєфу, тому з дворового фасаду будівля триповерхова. Архітектурний об'єм з чолового фасаду розчленований трьома ризалітами, центральний з яких є більш виступаючим. Він репрезентативний, підкреслений головним входом, розташованим посередині, двома пілястрами та консольним виступом балкону другого поверху, накритим навісом. Балкон оштукатурений, з кутовими колонами, оздобленими декором цегляного стилю. Так само цегляною пластикою підкреслені пілястри та завершення даху невисоким аттиком, де цеглою викладено рік побудови — 1909. На другому поверсі розміщені три великі вікна (з центрального — вихід на балкон) з аркоподібними завершеннями. Будівля має три входи: головний — посередині чолового фасаду, інші — з дворового фасаду та з південного бокового фасаду. Дах шатровий, дерев'яної кроквяної системи з дерев'яними фермами, покриття шиферне. Конструкції даху та покрівлі, а також аттики, металеві решітки даху, верхні частини стін та карнизів — не автентичні, споруджені під час відновлення будівлі, проте стильові ознаки будівлі збережені. Фасади розчленовані вертикалями пілястрів та прямокутних віконних отворів. Сандрики простого малюнку, перемички — клинчасті, лучкові цегляні. Карниз влаштований напусками рядів цегляної кладки, зверху бокові неглибокі ризаліти також прикрашені аттиками. Над заглибленими частинами чолового фасаду на даху — металеві решітки між цегляними стовпчиками. Південний, східний та північний фасади оздоблені, відповідно до стилю чолового фасаду, пілястрами, рустами, поясками та карнизами, пластика цегляної кладки вигідно урізноманітнює, але не розбиває площину стін. Внутрішнє планування — коридорне. Просторі коридори перетинаються коробовими (еліптичними) арками. З центрального входу влаштовані широкі сходи — бетонні по металевих балках, з металевими перилами складного модернового малюнку. Розміри будинку 64,5×34,2 м, площа забудови — 1396 кв. м. Будинок гімназії є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [1]

Н.Б. Козерацька

Залізничний вокзал (1904 р., архіт.). Вул. Вокзальна.

Вигідне географічне розташування Жмеринки визначило її розвиток як важливого залізничного вузла. У травні 1868 р. розпочалося будівництво Києво-Балтської залізниці і завершилося у 1870 р. Колія була прокладена через Козятин, Вінницю, Жмеринку, з відгалуженням Козятин – Бердичів.

Жмеринська станція була заснована між селами Велика та Мала Жмеринки, на місці дубового пралісу. Обабіч колії виросло невелике селище залізничників, яке розпочиналося з кількох будинків. Це була перша вулиця майбутнього міста, яка нині носить ім'я І. Франка. У 1891 р. побудовано паровозне депо, у 1898 р. — вагоноремонтні майстерні. Для будівництва залізничного вокзалу було запрошено архітекторів В. Рикова та І. Беляєва. Нагляд за будівництвом здійснював архітектор-будівничий І. Журавський, який значно доповнив проект молодих архітекторів і фактично переробив під час будівництва архітектурно-планувальне рішення будівлі. Вокзал, який мав вигляд великого «корабля», став одним з найкращих у Російській імперії. Залізничний вокзал є величною будівлею зі складним плануванням, в архітектурному стилі якого відчутно риси модерну зовні і ренесанс в інтер'єрі. Споруда фактично стала однією з перших будівель у стилі, що згодом отримав назву український модерн. Всередині вокзалу привертає до себе увагу розкішна овальна зала. Вражаючого розміру люстра ніби летить під куполом. Сім величезних вікон у темно-малинових шторах надають залі зсередини схожість з величним бутоном з прозорих напіврозкритих пелюсток. Багатюща ліпнина стелі, настінний живопис, тропічні пальми, — так писали про цю будівлю. Вокзал було відкрито у вересні 1904 р. З часом біля вокзалу з'явилися церква, численні обслуговуючі заклади, шинки та в'язниця. За часів радянської влади на залізничній станції було збудовано додаткові приміщення, підземні та наземні переходи. Зберегти цілісність будівлі вокзалу не вдалося. У залах вокзалу зникли ліпні декоративні елементи, картини та позолота на стелях, із так званої «царської кімнати» — великий круглий стіл, обтягнутий тканиною. На території привокзальної площі було знесено фонтан. Протягом 2011–13 рр. відбулися реставраційні роботи. Залізничний вокзал та будівля приміських кас є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення.

Л.М. Денисова

Церква святого Миколая (1903 р., архіт.). Район Шекінська.

На початку 20 ст. у Жмеринці було збудовано два православних храми у розташуванні військових частин. Одна з церков була на території 9-го полку, зведена у 1903 р. (архітектор Ф.М. Вержбицький). Храм освячено у жовтні 1904 р. на честь святого Миколи Чудотворця. Радянська влада закрила його на початку 1920-х рр. з ініціативи командира 71-го полку. В часи німецької окупації церкву було повернуто місцевій православній громаді, яка вже в грудні 1941 р. відновила службу. Після війни вона за вимогою командування гарнізону знову була закрита. Тут розмістили клуб військової частини. Лише в 1990-х рр. храм було повернуто православній релігійній громаді. Проведена реставрація храму. [2]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

смт БРАЇЛІВ

Костел (1879 р., архіт.). Вул. П. Чайковського, 10.

Перші згадки про існування у Браїлові невеликого дерев'яного костелу належать до 1604 р. У другій половині 17 ст. храм був зруйнований. Лише після визволення цих земель з турецького поневолення воєвода белзький Станіслав Потоцький збудував новий дерев'яний костел і віддав його під опіку отців єзуїтів з Вінниці. Його спадкоємець Францішек Салези Потоцький у 1739 р. запросив до Браїлова монахів ордену Святої Трійці зі Львова, які в той час займалися визволенням польських невільників з турецького та татарського полону. Початково фундатор збудував при старому костелі невеликий монастир, у 1740 р. заклав будівництво нового мурованого костелу на честь Святої Трійці і кляштору та забезпечив утримання тринадцятьом монахам. Спорудження цього архітектурного комплексу тривало в 1767–78 рр. Його закінчив Станіслав Щенсни Потоцький, син Францішека. Новий браїлівський костел став одним з найбільших і найкращих після Кам'янецької катедри. Урочисте освячення проведено у липні 1799 р. У першій половині 1740-х рр. монахи привезли з Мадриду (Іспанія) статую Ісуса Назарянського, освячену в Римі за часів папи Климентія XII. Чудотворна фігура Ісуса Браїлівського,

яку називали «Ісусом ув'язненим», була виконана з кипарисового дерева і представляла Божого Сина в терновому вінку, з руками зложеними на грудях, з виразами болю на обличчі та шкаплером Святої Трійці на шиї. Починаючи з 1746 р., браїлівські монахи в спеціальній книзі записували чудесні зцілення. Завдяки цьому Браїлів став одним з найбільш відомих паломницьких центрів у регіоні. Після другого розподілу Польщі в 1793 р. російська влада старалася обмежити діяльність та вплив католицьких громад. У 1808 р. власником Браїлова стає Петро Юковський, який значно розбудував містечко. В 1825 р. на місцевому католицькому кладовищі він вимурував каплицю. Згодом, у 1832 р., коли царська влада вирішила зліквідувати тринітарський кляштор у Браїлові, а костел змінити на православну церкву, ця каплиця стала єдиним католицьким храмом у містечку, виконувала функцію парафіяльного костелу. На початку 1833 р. браїлівський костел був остаточно відібраний у католиків та переданий православним. У середині 1850 р. було дозволено будівництво нового католицького храму, за умови, що землевласник П. Юковський збудує в Браїлові також православну церкву. Стіни католицького храму були зведені у 1852–58 рр. зусиллям місцевих парафіян. Лише в 1870-х рр. будівництво костелу було завершено. Урочисте освячення костелу з перенесенням Пресвятих Дарів та чудотворної статуї Ісуса Назарянського відбулося у жовтні 1879 р. керівництвом вінницького декана ксьондза Я. Барановського. Статую Ісуса Назарянського було вивезено з Браїлова в 1938 р. й до цього часу немає жодних відомостей про неї. Протягом років радянської влади у храмі діяв сокоморсовий завод. У 1990 р. храм повернуто католицькій релігійній громаді. Нині у костелі Санктуарум Господа Ісуса Христа проводяться відновлювальні роботи. Костел є пам'яткою архітектури місцевого значення. [3]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

Садиба фон Мекк (19 ст., архіт.). Вул. П. Чайковського, 13.

Історична назва містечка — Брахилів. Воно довгий час належало родині Потоцьких. У кінці 18 ст. містечко придбали Юковські, а у середині 19 ст. його купив відомий підприємець фон Мекк. Садиба площею 7,5 га розташована у центрі селища, на правому березі річки Рів. Вона складається з палацу (кінець 1860-х рр.) та парку 19 ст. Палац двоповерховий, цегляний, збудований у стилі пізнього класицизму. Перебуває у візуальному зв'язку з монастирем тринітаріїв (18 ст., нині Троїцький собор), розташованому на протилежному березі річки. Від в'їзної брами до палацу веде пряма алея. Парк створений у ландшафтному стилі. Перед палацом привертає увагу група столітніх ясенів. З цього найбільш високого місця відкривається найкраща панорама на ставки. Історія Браїлівської садиби пов'язана з ім'ям видатного композитора П.І. Чайковського, що визначає її особливе місце в історії і культурі України і Європи в цілому. Надія Філаретівна фон Мекк, дружина власника маєтку, була добре освіченою людиною, справжнім поціновувачем і шанувальником таланту П.І. Чайковського. Вона неодноразово надавала йому допомогу, їх пов'язували роки дружби. З 1876 по 1880 рр. композитор щорічно приїздив до Браїлова, де були створені всі умови для його плідної роботи. Як правило, нікого з родини фон Мекк у цей період у Браїлові не бувало, щоб надати можливість П.І. Чайковському відпочити від темпу і психологічного навантаження великого міста, зосередитись, віднайти натхнення. Часи перебування у Браїлові стали дуже плідними для нього. Тут, він написав оперу «Орлеанська діва», романси «Средь шумного бала…», «То было раннею весной», «Серенада Дон Жуана». Наприкінці 19 ст. фон Мекк продали маєток землевласникам Ралі, які володіли ним до 1917 р. Після Другої світової війни спочатку у допоміжних будівлях, а після ремонту палацу у його приміщенні розмістилося міське профтехучилище, нині Браїлівський професійний ліцей. З 1979 р. у палаці діє музей П.І. Чайковського та Н.Ф. фон Мекк. Садиба фон Мекк є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [4]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

Троїцький собор з келіями (1767 р., архіт.). Вул. Монастирська, 1.

Історія Троїцького собору починається у 1767 р., коли коштом польського магната Францішека Салезія Потоцького зводиться костел разом з монастирем католицького ордену тринітаріїв. Будівництво монастиря було завершено у 1778 р. за сприяння його сина Станіслава Щенсного. Монастир розташований на підвищеній території та добре проглядається з усіх точок селища. Первісно Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир — це будинок костелу та приєднаний до нього з боку хору корпус келій. Келії двоповерхові, цегляні. У 19 ст. добудували браму зі службовими приміщеннями. Храм відрізняється складною багатоплановістю об'ємів. Проте декор його фасаду доволі стриманий та має вигляд тринавної базиліки, перекритої склепіннями з люкарнами у середній наві. Справжньою окрасою монастиря є двоярусна дзвіниця, побудована у стилі бароко, з багатою пластикою та великими проймами. Після анексії Поділля Російською імперією, у 1830–33 рр. католицький монастир було закрито. У жовтні 1845 р. сюди перевели православний жіночий монастир з Вінниці. У радянський час у 1932 р. монастир закрили. Під час Другої світової війни з 1942 р. монастир діяв. У 1962 р. монастир було знову закрито. У 1989 р. його було повернуто православній церкві. Розпочато реставрацію та відбудову монастиря. Дзвіницю доповнили шатром з кокошниками, на двоскатному даху храму виконали фальшивий восьмерик із шатровим завершенням. Троїцький собор з келіями є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення, а брама Свято-Троїцького монастиря — місцевого. [5]

Л.М. Денисова

с. БІЛИКІВЦІ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Займає невисокий мисоподібний пагорб за 2,5 км від річки Рів.

Поселення належить до ранніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується етапом BI–BII (4–3 тис. до н. е.). Зі сходу пагорб межує з похилим яром, з півдня — низиною, із заходу — яром зі струмком, що впадає в річку. Північна частина переходить у плато. Пам'ятка була виявлена у 1975 р. Б.С. Жураковським. У 1976 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Зайця проводились розкопки заглибленого житла. Площа поселення становить близько 4,0 га. На орній поверхні зафіксовано залишки 30 глинобитних будівель, розташованих безсистемно. В центральній частині розкопано напівземлянку овальної у плані форми. Її розміри становлять 4,6×2,6 м, глибиною 0,8 м. Збереглися залишки стін висотою до 0,6 м. Вони мали плетену хмизом конструкцію, яка обмазувалася глиносоломою. Кілки діаметром 0,06–0,10 м забивались по усьому периметру з інтервалом 0,3–0,4 м. Вхід у будівлю розташовувався із західного боку. У східній частині житла була куполоподібна піч розміром 1,6×1,4 м з димарем, який закривався глиняною покришкою. Між піччю і стіною простягалась глиняна вимостка 0,8×0,3 м. В заповненні напівземлянки виявлено фрагменти кераміки, антропоморфна пластика, крем'яні знаряддя праці, зернотерка і деревне вугілля. Посуд столової групи репрезентований сфероконічними мисками, приземкуватими опуклобокими амфорами, шоломоподібними покришками, кратерами, грушоподібними горщиками з циліндричними вінцями, біноклеподібними виробами. Вони були декоровані чорною і червоною фарбами у стилі «лицьових» схем, композиціями із S-подібної петлі, лінз і концентричних овалів. Грушоподібні посудини, великі миски і ступкоподібні покришки оздоблювались заглибленим орнаментом у вигляді широких смуг борозенок, які мали S-подібні закрути практично по усій поверхні. Вільні ділянки прокреслювались концентричними дугами, які додатково заповнювались білою пастою. Кухонні горщики прикрашались «перлинами» по краю вінець, стрічками зубчатого штампа і вдавленнями на плічках. Порівняно багато (8 прим.) знайдено «біноклів» і 2 антропоморфних статуетки. Серед знарядь праці представлені крем'яні ножі, скребки на відщепах, свердла. Деякі інструменти ремонтувалися. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [6]

С.О. Гусєв

с. ВОЗНІВЦІ

Пам'ятний знак А.М. Грабчаку, Герою Радянського Союзу (1974 р., іст.). Центр села.

У 1974 р. відкрито пам'ятний барельєф на честь Грабчака Андрія Михайловича (1910–73 рр.) — майора, Героя Радянського Союзу (1945 р.), активного учасника партизанського руху на Україні, командира партизанського з'єднання. Народився у Вознівцях. Ім'я героя вибито на пам'ятному знаку партизанам і підпільникам у м. Вінниця (Меморіальний комплекс Слави, Європейська площа). Розмір барельєфа: 2,5×0,5×0,5 м. Барельєф розташований поряд з пам'ятником односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни.

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. ДУБОВА

Могила О.П. Кандирала, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Південно-західна частина кладовища.

Кандирал Олег Петрович (1963–85 рр.) — рядовий, старший водій-електрик розвідувального центру. Народився в Дубовій. Закінчив 8 класів місцевої школи, у 1983 р. закінчив Вінницький політехнічний технікум. У березні 1983 р. призваний до лав армії, з листопада 1984 р. в Афганістані. 19 квітня 1985 р. помер від травм внаслідок автокатастрофи. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги». На могилі встановлено обеліск з чорного граніту (висота — 1,43 м), на чоловій частині — портрет бійця, журавлиний ключ, де один журавель падає вниз, і меморіальний напис. На задній частині обеліска зображено дуба зі зламаним верхом. [7]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. КАЦМАЗІВ

Храм Свято-Покровський (1900 р., архіт.). Вул. Жовтнева.

Першу церкву в селі вибудували в зруб з дубового матеріалу у декілька ярусів. Вона згоріла у 1770 р. Тоді ж було закладено новий дерев'яний трикупольний храм на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Будівництво закінчено 1774 р., храм освячений у 1783 р. Іконостас чотириярусний з іконою Божої Матері, мальованою на оксамиті з прикрасами срібних зірок. У середній частині храму була також інша ікона Божої Матері, яку вшановували як чудотворну, вона була оздоблена одною привіскою. Кам'яна дзвіниця збудована в 1804 р., стоїть окремо від церкви. Наприкінці 19 ст. було вирішено побудувати новий храм за кошти парафіян. У день Святої Покрови 1900 р. відбулося відкриття церкви. З настанням радянської влади у 1930-х рр. були скинуті хрести та куполи, зруйновано іконостас, побиті дзвони, розграбовано майно. Під час Другої світової війни у 1941 р. село опинилось під румунською окупацією. Церкву було відкрито. Службу проводили до 1961 р., а потім у церкві відкрили клуб відпочинку для молоді. У 1990 р. церква передана православній релігійній громаді. Почалась відбудова храму. [8]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. МЕЖИРІВ

Северинівське городище (7–6 ст. до н. е., археол.). Розташоване західніше села, на високому правому березі річки Рів.

Северинівське городище відоме з кінця 19 ст. з археологічної карти Ю.Й. Сіцінського. Дослідження здійснювали М.І. Артамонов та Г.І. Смирнова (1947, 1948, 1953 рр.), Б.М. Лобай (1975, 1980, 1985 рр.), Ю.В. Болтрик та М. Ігначак (2009–15 рр.). Городище належало місцевому осілому нескіфському населенню, яке підтримувало тісні зв'язки із кочовиками. Час існування городища визначено 7–6 ст. до н. е. Городище в плані підпрямокутної форми. Північна та західна частини зруйновані ерозією. Збережена площа пам'ятки становить 5,1 га. Городище укріплене ровом та валом. Глибина рову сягає 4,0 м, при максимальній ширині 15,7 м. Сучасна висота валу 2,65 м, ширина близько 20,0 м. Досліджено п'ять житлових комплексів та 35 об'єктів господарського призначення. Одна із досліджених землянок мала овальну форму, її розміри 4,5×3,2 м, долівка

знаходилася на глибині 1,65 м від сучасної поверхні. Серед господарських об'єктів переважають ями дзвоноподібної або циліндричної форми, їх глибина 1,0–1,5 м. Існували також споруди овальної форми розміром до 3,6×1,8 м, перекриті завалами обмазки, у яких можна вбачати рештки льохів. Розкопано також три поховальні об'єкти — одна кремація та дві парні інгумації. В центральній частині городища виявлено рештки великої споруди, вірогідно рову більш раннього часу, засипаного побутовими відходами. Остеологічний та палеоботанічний матеріал свідчить, що мешканці городища займались землеробством та скотарством, мисливство ж було поширене у меншій мірі. На користь осілого проживання та стаціонарного господарства свідчать чисельні знахідки тарної кераміки, один крем'яний та три залізних серпи. Крім того маємо свідчення розвинутої ткацької справи (голки, прясла, грузила та гребінь з рогу) та косторізного виробництва (псалії оздоблені у скіфському звіриному стилі). Найбільшим масивом серед знахідок є місцевий ліпний посуд: горщики орнаментовані наліпним валиком із защипами, високі корчаги з парними ручками-упорами, черпаки та кубки S-подібного профілю. Імпортна антична кераміка представлена поодинокими знахідками. Северинівське городище є пам'яткою археології національного значення. [9]

В.С. Рудь

Пам'ятний знак на місці фортеці «Межирівське замчисько» (іст.).

У Межирові збереглося місце, де стояла фортеця, так зване «Межирівське замчисько». Існують дві версії її будівництва. За однією з них вона була побудована у часи Великого князівства Литовського, коли князь Ольгерд після перемоги над татарами на Синій Воді (1363 р.), почав створювати оборонні фортеці на Поділлі. Друга версія, що замок був побудований дружиною польського короля Боною Сфорца, яка володіла Барським староством. [10]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

Церква святого князя Олександра Невського (1869 р., архіт.).

Церкву було закладено в 1853 р. на кошти землевласниці Марії Орловської по зобов'язанню, даному уряду її чоловіком Северином Орловським за право зберегти костел, який належало перемістити в православну церкву. Але через нестачу коштів та з інших причин будівництво було припинено. Лише у 1869 р. храм було завершено і освячено в ім'я Олександра Невського. Споруджений у візантійському стилі, кам'яний, у вигляді хреста, з напівкруглим вівтарем, один восьмигранний купол, критий залізом. Розміри: довжина — 28,5 м, ширина — 11,4 м, висота разом із хрестом — 25,6 м. Одноярусний іконостас виконаний у Петербурзькій академії мистецтв. Церква збереглася в гарному стані до наших днів. [11]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. МОВЧАНИ

Костел святого Войцеха (1797 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка.

У 1797 р. село стало власністю польського шляхтича Прижитецького, який збудував тут костел і домагався навернення місцевого населення до католицизму. Костел кам'яний, збудований у 1797 р. в ім'я Святого Войцеха. Біля костелу було житлове приміщення ксьондза (за радянського часу старий корпус місцевої школи). Від костелу до будинку Прижитецького було вирито і вимощено цеглою тунель довжиною 250,0–300,0 м, висота і ширина становила 3,0–3,5 м. Частину непокірних православних селян було силою переселено до с. Лука-Мовчанська. Землі православної церкви були відібрані та передані Мовчанському костелу. Нині костел Святого Войцеха римокатолицької церкви. [12]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

Храм Свято-Воздвиженський (1891 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка.

Перша дерев'яна церква села була зруйнована татарами під час однієї з навал. На її місці збереглися два кам'яні хрести без написів. У 1717 р. побудована дерев'яна, трикупольна церква, присвячена пам'яті Різдва Богородиці. Вона проіснувала до 1899 р. Нинішній храм споруджено у 1891 р. на честь Успіня Божої Матері. Нині Свято-Воздвиженська православна церква. [13]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. НОСКІВЦІ

Слов'янське городище (10–11 ст., археол.). Розташоване на схід від села, на схилі плато правого берега струмка.

Пам'ятка відноситься до кінця 10–11 ст. н. е. та належала племенам уличів. Слов'янське городище обстежене П.І. Хавлюком у 1986 р. Розміри городища 136,0×125,0 м, має круглу форму. Зі сторони плато оточене валом та ровом. Висота валу близько 3,0 м. У південно-східному напрямку від городища, на плато, трапляється підйомний матеріал (гончарна кераміка), що свідчить про існування тут селища. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення.

В.С. Рудь

Палацо-парковий комплекс садиби Бахметьєвих (18–20 ст., архіт.).

У першій половині 16 ст. Носківці належали до брацлавського замку. У 18 ст. ці землі стали власністю магнатів Потоцьких, які у кінці 18 ст. заклали тут садибу: побудували кам'яний двоповерховий палац і розбили парк. Вірогідно, садиба планувалася як майбутня резиденція одного з дітей Станіслава Щенсного Потоцького. Палац неодноразово перебудовувався. Зокрема, у першій третині 19 ст., коли у мистецтві панував романтизм, біля північної бічної стіни була прибудована циліндрична трирівнева башта. У 1885 р. садиба вже належала Ю.С. Пащенко, яка була палкою шанувальницею надзвичайно популярного на той час російського поета С.Я. Надсона. У жовтні 1885 р. він гостював у Носківцях. Палац збудований у стилі класицизму. Являв собою характерну симетричну композицію з парадними приміщеннями на другому поверсі, перший поверх цокольний, низький. Посередині знаходилася простора овальна зала, витягнута вздовж вісі будівлі і розкрита у бік парку трьома високими вікнами. Фасад утворював виступ-ризаліт з напівкруглими краями. Весь ансамбль, зібраний із побудованих у різний час частин, цікавий перш за все своєю мальовничою різнорідністю. З північного боку до торця головної будівлі прибудовано триповерховий об'єм з масивним контрфорсом, приєднаним до другого поверху критою галереєю з округлою баштою на розі. Під галереєю — широка арка проїзду до парку. До протилежного торця будівлі, з південного боку, була прибудована веранда зі сходами у парк і довгий корпус служб. У парадних покоях до останнього часу зберігалася інкрустована паркетна підлога, а також дві округлі розетки в овальній залі, складені з листя аканту і половинок квітки соняшника, чотири колони іонічного ордера посередині приміщення. У садибі також збереглися стіни великого манежу зі стайнями. Парк був закладений у ландшафтному стилі. Однією з його принад була альтанка-ротонда, що не збереглася. Частково збереглися насадження — сучасники часів закладання парку: плакучий ясен і два велетенських буки. З боку Жмеринки до садиби провадила липова алея — ровесниця часу заснування садиби. У радянські часи у садибі розмістилася школа, краєзнавчий музей та музейна кімната поета С.Я. Надсона. Нині частково використовується як школа. Палацо-парковий комплекс садиби Бахметьєвих є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [14]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. ОЛЕКСАНДРІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташоване на південний захід від села, на високому плато лівого берега річки Мурафи.

Поселення зараховано до біликівського типу трипільської культури, етап BI–BII (друга половина 5 тис. до н. е.). Виявили В.А. Косаківський та О.У. Христюк у 2011 р. З північно-східної і західної сторони територія поселення обмежена ярами. Уся його площа зайнята присадибними ділянками мешканців села та фруктовим садом. На розораній території зафіксовано «плями» від глинобитних наземних будівель. Зібрано значну кількість матеріалів. Кераміка представлена фрагментами ліпного столового посуду, оздобленого заглибленим

орнаментом. На частині посудин орнаментація не збереглася, припускаємо, що тут використано мальований розпис. Одна посудина прикрашена канелюрами. За формами присутні миски, біноклеподібні, грушеподібні та сфероконічні посудини, покришки, кубки, амфори. Знаряддя праці представлені долотом, зернотерками із каменю та проколками, які виготовлені із сірого непрозорого кременю. [15]

В.С. Рудь

Пам'ятник жертвам політичних репресій (іст.). Вул. Т. Шевченка.

Пам'ятник жертвам політичних репресій являє собою стелу (розмір: 7,0×2,0 м), на якій викладено 23 прізвища односельців. На фундаменті (розмір: 3,0×3,0 м), облицьованім гранітною плиткою, напис: «Жертвам сталінських репресій». Посередині стели скульптура в'язня на хресті, (висота — 4,0 м). [16]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. СЕВЕРИНІВКА

Палацово-парковий ансамбль садиби Орловських (19 — початок 20 ст., архіт.).

Садиба заснована у першій половині 19 ст. Северином Орловським. У 1802–04 рр. побудовано палац і розпланово парк у ландшафтному стилі. Будівля палацу одноповерхова з трьома виступами-ризалітами на головному фасаді, середній виступ — двоповерховий. Бічні ризаліти декоровані трикутними фронтонами. У 1854 р. сталася пожежа, яка повністю знищила другий поверх центрального об'єму. Палац було відбудовано, однак тільки після 1859 р. і без згорілого верхнього ярусу, який було розібрано. Палац було оздоблено цінними старовинними меблями, що представляли різні стилі та епохи. Була також велика колекція творів мистецтва: картин, порцеляни, декоративних предметів з бронзи, срібла, слонової кістки, нумізматична колекція тощо. Бібліотека нараховувала близько 5 тис. томів. Зброярня містила цінну колекцію старовинної зброї. Впоперек вісі брама-палац розташовується друга композиційна вісь: служби (зліва), господарський двір (справа). Будівлі стаєнь, фуражних, каретних та інших службових приміщень виведені на червону лінію забудови торцями, утворюють каре з глухою стіною і аркою проїзду посередині. Стіна декорована приставною колонадою тосканського ордена. Від в'їзної брами провадить алея, обсаджена квітами, ялинками, плакучими вербами, каштанами та берізками. За палацом з поступовим пониженням спадає величезна галявина. Попід самим берегом річки — алея, яка оперізує всю територію парку. У парку зростають рідкісні представники флори — липа кам'яна, бархат амурський, різновидності спіреї та інші. Северинівський парк був закладений у 1814 р. Діонісієм Міклером на площі 42,0 га. В першій половині 19 ст. навколо палацу стояли численні статуї з білого мармуру, що представляли міфологічні постаті. Під час революційних подій 1917 р. садиба значно постраждала, була пограбована. Більша частина цінних колекцій була вивезена власниками до Вінниці і Києва, а у 1920 р. до Варшави. У радянські часи у палаці було розташовано лікувальний корпус кістково-туберкульозного санаторію, що знаходиться тут до цього часу. Крім палацу (значно перебудованого), збереглися господарський флігель, мур навколо садиби. Палацово-парковий ансамбль садиби Орловських є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [17]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. СТАНІСЛАВЧИК

Свято-Вознесенський храм (1816 р., архіт.). Вул. Н. Крупської, 7.

У 1816 р. на кошти парафіян та землевласника графа О. Бахметьєва побудований однокупольний кам'яний Свято-Вознесенський храм. Він повторює форми народного дерев'яного зодчества, але будувався в часи заборони на тричастинні, триверхі українські храми. Вознесенський храм — центричний,

хресто-купольний, з могутнім восьмигранним барабаном, колись, звичайно, закінченим куполом. Віддавши дань новій моді, зодчий розмістив на фасаді плоскі, трохи виявлені на поверхні стіни пілястри тосканського ордера, які впираються капітеліями прямо в карниз трикутного фронтона. Архітрав і фриз, обов'язково по ордеру, просто пропущені. У 1837 р. побудували двоярусну кам'яну дзвіницю. У 1936 р. було зруйновано дзвіницю і будинок священика, у жовтні 1961 р. храм закрили і зруйнували центральний купол. У 1989 р. храм повернуто православній релігійній громаді. У 1997 р. побудовано нову дзвіницю. [18]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. ТЕЛЕЛИНЦІ

Храм Свято-Михайлівський (18 ст., архіт.). Вул. Центральна.

У селі зберігся і нині діє дерев'яний храм, який відносять до найдавніших дерев'яних будов. Ю.Й. Сіцінський вважав, що його будували в 1739 р. Храм горів і був відновлений. Збудований без єдиного цвяха, він проте не належить до відомих пам'яток архітектури. Спочатку цей храм був уніатським. Він має напрям із заходу на схід, а в православних храмах — з півдня на північ. Свято-Михайлівський храм має три вежі й стоїть на невеликому пагорбі, поміж височенних дерев, його можна споглядати з будь-якого куточка села. Кажуть, спочатку церква мала три яруси, але до наших часів зберігся лише один. Нині церква належить православній громаді. [19]

О.Ю. Антонюк, І.М. Романюк

с. ЧЕРНЯТИН

Палац (кінець 18 ст., архіт.).

Наприкінці 18 ст. навколишні землі належали польським магнатам Вітославським. На початку 19 ст. тут оселився колишній коронний обозний при дворі польського короля Ігнатій Вітославський, який побудував палац у 1830 р. У 1865 р. садиба перейшла у власність М.М. Львової. Чернятинський палац отримав П-образний нинішній план після декількох етапів будівництва. Найстаріша частина будівлі — це південне крило з декоративною романтичною вежею, яка раніше була прикрашена короноподібним ренесансним завершенням із зубцями. Над її круглою вершиною піднімали на флагштоку вимпел з гербом власника під час присутності господаря. Трохи з відступом примикає до південної частини палацу більший об'єм, сполучений з кутовою вежею аркадною галереєю. Ця частина палацу виконана в дусі неоготики, що було поширено у кінці 18 — початку 19 ст. Автором неоготичних фасадів палацу міг бути польський архітектор Генріх Іттар, мальтієць за походженням. Готичний декор наданий тільки південному і західному фасадам будівлі. Дворовий фасад абсолютно позбавлений декорованих прикрас. Південний і західний фасади отримали над другим поверхом високий аттик, оформлений глухою аркатурою спрощеного стрільчастого малюнка, прямокутні вікна, декоровані стрільчастими фронтончиками, і лопатки, що виявляють внутрішню архітектоніку будівлі. Площина лопаток вибрана ступінчастим поглибленням, стрільчастий, що сходиться, під аттиком, звідки над лопатками починаються високі ажурні шпилі, що іменуються в готиці фіалами. Але збереглися тільки два фіали по кутах західного ризаліта — найпізнішого фасаду, а раніше вони височіли над кожною лопаткою. Важливі вузлові точки будівлі уміло підкреслені великими розчленовуваннями і деталями. Готична стрільчастість усіх вертикалей, покликаних створити ілюзію більшої висоти, наполегливо подана скрізь, починаючи з пілонів в'їзних воріт. Південно-західний ріг будівлі відмічений ризалітом з балконом і терасою пізнішого походження, обмеженою парапетом з улюбленими в готиці наскрізними трилисниками і хрестоцвіттями. До прибудови західного крила тут знаходився головний вхід, що перемістився потім до північного торця. Там гранітні сходи, втоплені у високий стилобат, піднімаються між парою біломармурових левів. Раніше кожен лев спирався правою лапою на геральдичний щит з гербом власників. Нині щити втрачені. У останній третині 19 ст. по Куч-

манському шляху, який проходив повз садибу, прокладено залізничну колію, і тоді господарі маєтку влаштували головний в'їзд з північного боку. Залишки вензелів під короною, складені з латинських букв «М» і «Л», проглядаються на ажурних кованих стулках воріт. Поряд розмістився будинок управляючого. Потяг зупинявся поблизу новозбудованого головного в'їзду, якщо ним приїздив господар садиби або його гості. Вхід з головної вулиці до палацового парку відкривають репрезентативні в'їзні ворота, споруджені разом із палацом. Їхні масивні високі пілони складені з цегли на кам'яному цоколі, відштукатурені і декоровані в усю висоту стрільчастого малюнка вставками з тесаного піщанику. Над чотирискатною залізною покрівлею були кам'яні кулі. Парк створений у 1814 р. Д. Макклером на основі старих дубів природного гаю, доповненого новими насадженнями хвойних і листяних порід. Загальна площа 31,0 га. Загачені в ярах струмки утворили ланцюжок мальовничих ставків, які все ще зберігають свою форму. У центрі головного ставка — штучний острів, що колись був оздоблений альтанкою, яка не збереглася. На території парку збереглися винокурня, манеж з колонадою, мережа підземного гончарного дренажу, прогулянкові алеї, доріжки і частково земляний вал. Палац Вітославських-Львових зберігся без суттєвих змін. Він нараховує 29 кімнат і банкетну залу. На одному з етапів сучасних перебудов з'явилося східне крило, внаслідок чого палац втратив фронтон над колонним портиком у торці. Не збереглися паркові павільйони і альтанки, зникла велика бібліотека. Нині в палаці розташований Чернятинський коледж Вінницького національного аграрного університету. Палац є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення, а господарчий будинок, ворота і парк — місцевого. [20]

Л.М. Денисова

ІЛЛІНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Іллінецький район сформувався в сучасних межах у 1979 р. Розташований у східній частині Вінницької області. Відстань від Іллінців до обласного центру — 65 км. Межує з Гайсинським, Немирівським, Липовецьким, Оратівським районами та Черкаською областю. На території району станом на 01.01.2019 проживає 36,6 тис. чол., в тому числі: міського населення — 15,3 тис. чол., сільського — 21,3 тис. чол. Район розташований у межах Придніпровської височини. У великій кількості тут зустрічаються кристалічні породи: граніт, гнейс, пісковик; з осадових порід — різноманітні глини. Особливо цінними є каолінові глини — будівельні, вогнетривкі, керамічні. Зустрічаються вапнякові породи, кварцові утворення. Є торф, мінеральні води. Природним багатством є грунти, з яких 59 % чорноземи, та лісові масиви (15,7 тис. га) з цінними листяними породами дерев. У районі є Дашівський та Іллінецький ботанічні заказники державного і три пам'ятки природи місцевого значення. Гідрогеологічна мережа Іллінеччини — насичена. Найбільша річка Соб є притокою Південного Бугу. На ній та притоках близько 130 ставків загальною площею 1243,7 га.

Територія Іллінецького р-ну була заселена понад 6 тисяч років тому. Найдавніші мешканці краю — трипільці-арії (4–3 тис. до н. е.). Сліди їхнього проживання у вигляді залишених поселень і городищ є чи не поблизу всіх населених пунктів. Найбільш відомі — у Борисівці, Вербівці, Криштопівці, Іванівці, Кальнику, В'язовиці, Шевченковому. З появою бронзи, арії зійшли з авансцени європейської історії, поступившись місцем народам із такою ж багатою культурою (залишків поселень із бронзовими знаряддями праці біля Жорнища і Красненького). Залізний вік привів у Присоб'я кочівників-скіфів, які підкоривши місцеві народи, перебували тут у 7–4 ст. до н. е. Вони привнесли свої елементи у спосіб життя та звичаї місцевої людності: поселення у Варварівці, Райках, Червоному, городища — у Талалаївці і чисельні поховання вздовж річки Соб, серед яких могила Сорока — найбільший курган Вінницької області. Речі, покладені небіжчикам, зокрема золота (електрова) накладка до сагайдака (горита) із кургану в Іллінцях, аналогічні знахідкам у похованнях «царських скіфів» півдня України[265]. Спадкоємцями скіфів були народи, які відомі за назвами археологічних культур як зарубинецькі та черняхівські (3 ст. до н. е. — 5 ст. н. е.). Останніх візантійські історики називають антами. Проживання антів з їхньою багатою матеріальною та духовною культурою по сусідству з Римською імперією дало Європі тієї доби термін «античність». А до нашого часу дійшли залишки черняхівських поселень з великою кількістю якісних римських речей, грошей на території усіх населених пунктів, що лежать поблизу Собу і мають родючі ґрунти. З 6 ст. на землях краю проживають слов'яни. Поряд з родючими чорноземами вони освоїли і лісові території з глинистими ґрунтами. Проживаючи на землях з благодатними природо-кліматичними умовами, всі зазначені народи були осілими землеробами та скотарями. У них були розвинені ремесла й промисли, зокрема виробництво речей з кольорових металів у черняхівських поселеннях та заліза у слов'янських, про що свідчать знахідки сировини та пам'ятки металургійного виробництва у селах Червоне, Хрінівка, печей для виплавки заліза на полях Голиків, Парїївки. Залишили тут свій слід і носії так званої

[265] Фармаковский Б. Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыцкого кургана и из кургана в м. Ильинцах // Сборник археологических статей, поднесенных графу А.А. Бобринскому. — СПб., 1911. — С. 45–118.

київської культури 7–8 ст. У 10 ст. в нашому краї відомі вже слов'янські племена уличів[266], які мали поселення та добре укріплені фортеці-городи в лісовій частині району. Їх залишки є на території Жорнища, Борисівки, Василівки, Пархомівки, Копіївки, Дашева, Кальника. Дружина київського князя Ігоря (912–945 рр.), очолювана воєводою Свенельдом, у 938–940 рр. силою зброї приєднала уличів до Києва. Про військові дії, крім запису в Іпатіївському літописі, свідчать утикані стрілами вали фортець, численні давньоруські бойові сокири, бутеролі від ножен варязьких мечів та і самі мечі, які знаходять між селами Кабатня, Лиса Гора, Борисівка[267]. Знаходячись північною стороною на Придніпровській височині, Надсобський край з часів князя Святослава адміністративно майже тисячу років примикав до столиці Русі. Тільки у 1923 р. він відійшов від Київської губернії до Бердичівської та Уманської округи, з 1925 р. — до Вінницької округи, 1932 р. — Вінницької області. У литовсько-польську добу (1569–1793 рр.) землі над Собом підпорядковувалися Брацлавському воєводству. У 20 ст. Іллінці (з 1923 р.) та Дашів (у 1923–59 рр.) — районні центри. З 11 ст. багато слов'янських поселень припинили своє існування. Причиною цього стало вторгнення кочівників, а в 13 ст. — монгольського нашестя. В результаті битви на Синіх водах (1361 р.) литовського князя Ольгерда з монголо-татарами їхня влада була повалена на землях Київщини, Поділля, Брацлавщини і вони увійшли до Литовсько-Руської держави. З тих часів до нас дійшли письмові джерела, у яких згадуються населені пункти краю. Так, у 1391 р. подільський князь Федір Коріатович передав у володіння своєму слузі, подільському старості Гринькові Соколецькому вже існуючий населений пункт Іллінці. Новий власник був зятем вінницької княгині Олени Гольшанської, онуки Великого литовського князя Міндовга та Андріяна Мстиславича — представника руських князів Рюриковичів, зокрема гілки чернігівських Ольговичів[268]. У документах Віленського сейму 1448 р. з'являються перші згадки про Дашів, Кальник, Копіївку, Жорнище, В'язовицю, а також Іллінці, які польський король Казимир подарував новим власникам[269]. У зв'язку з перемогою над ординцями 1497 р. в документах вперше зустрічається Городок, початкова назва якого Кошилів на річці Сороці[270]. Під 1551 р. згадане с. Білки[271], 1553 р. — с. Бабин. З метою закріплення захоплених земель та продовження колонізації краю, а також убезпечення від нападів татар і турків, магнати споруджують в Присоб'ї оборонні замки і фортеці: у 1580 р. брацлавський воєвода князь Я.М. Збаразький (1530–1608 рр.) звів замок у Дашеві. Писар «руської» канцелярії, королівський секретар Лаврін Пісочинський (1553–1606 рр.) збудував у кінці 16 ст. замок в Жорнищах, який знищений

[266] Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. — С. 14.

[267] Пащенко М.М. Іллінеччина: минуле та сьогодення. — Вінниця, 2015. — С. 11–12.

[268] Царенко С. Першоджерела з історії містобудівної системи та її центрів і методологія синтезу галузевих знань: Вінницький осередок подільського розселення княжих часів. — Міста і містечка Поділля від доби середньовіччя до початку XX століття : матеріали наукової конференції 2015 р. — Вінниця, 2016. — С. 32–33.

[269] Записи земельных дач короля Казимира. Документы Московского архива Министерства юстиции. — М., 1897. — Т. 1.

[270] Дорош І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця XIV до середини XVII ст. — Подільська старовина. Науковий збірник. — Вінниця, 2003. — С. 78.

[271] Крикун М. Брацлавське намісництво у XVI–XVIII ст. Статті і матеріали. Львів, 2008. — С. 211.

у ході подій Хмельниччини. У 1620-х рр. нові замки в Кальнику та Іллінцях спорудила княгиня Ганна Корецька. Мав замок і Бабин, який був спалений у 1653 р. Синявські у 1600-х рр. звели фортеці у Городку і Леухах. Як і всі міські укріплення, фортеці Надсобського краю стояли в захищених природою місцях: біля річок, на схилах, пагорбах, плато. Вони мали земляні вали, на яких стояли дерев'яні укріплення палісади із вкопаних у землю загострених паль. У Городку, Кальнику, Бабині, Жорнищах частина земляних укріплень фортець збереглася до нинішнього часу. Найбільші населені пункти з фортецями стали адміністративними центрами волостей з осередками проживання єврейського торгово-ремісничого населення та землеробським українським посадом на окраїнах. Крім сільського господарства, серед традиційних занять населення розвивається млинарство на Собу і притоках. На початку 17 ст. поширився селітроварний промисел, яким у Присоб'ї займалися підприємці-євреї, орендуючи у землевласників давні могили під її виробництво. Селітра була складовою частиною пороху і йшла на продаж до його виробників. З документів 1620, 1720-х рр. відомо, що в маєтку княгині Г. Корецької, а потім князів Чарторийських у могилі Сорока і інших курганах була знята вершина і там випарювали селітру[272]. У зв'язку з цим скіфські кургани навколо Кальника збереглися у вигляді городищ-майданів[273]. У період національно-визвольних змагань українського народу (1648–57 рр.) та в пізнішу добу Присоб'я було ареною збройного протистояння українського населення з польською шляхтою. Місцями боїв були землі біля Городка, Китайгорода, Дашева, Сороки, Червоного, Василівки. Кальника, Шабельні, Паріївки, Іллінців, Борисівки, Жорнища. У зв'язку з новим військово-адміністративним устроєм середини 17 ст. Іллінці, Дашів, Бабин, Жорнище стали центрами сотень Кальницького полку, створеного у 1648 р. Полк охоплював до половини території Вінницької, частину Київської області і налічував 19 сотень, у т. ч. числі Вінницьку, Вороновицьку, Тетіївську, Немирівську, Погребищанську, Кунянську та інші. Він разом з містом Кальником впродовж 63-х років (з перервами) відігравав досить значну роль у подіях 17–18 ст., що дало підставу французькому мемуаристові Франсуа де Шасполю назвати у 1675 р. Кальник столицею України[274]. Полковниками Кальницького полку були О. Усваницький, О. Гоголь, І. Куницький-Яцьківський (Федоренко), І. Богун, А. Безштанько, В. Варениця, І. Сірко, І. Вертелецький, В. Лобойко, М. Попович, Г. Коваленко, С.Г. Височан, С. Іванчул, А. Ребриківський, І. Силка, Ф. Шпак, С. Волошин. Події козацької доби знайшли відображення у багатьох народних переказах, легендах, документальних та художніх творах, знахідках зброї, руїнах фортець, похованнях, пам'ятниках, гербах ряду населених пунктів. Гайдамацький рух 18 ст. охопив і землі Присоб'я. Лісові села Василівка, Пархомівка, Хрінівка, Борисівка були базами для гайдамацьких таборів у Талалаївці[275] та Копіївці, схронів біля Жорнища, Китайгорода, Слободища[276]. Повстанці здійснили напади на Дашів, Іллінці, Борисів-

[272] Казьмирчук Г., Казьмирчук М., Рябцева Я. Вибрані твори. Т. 8. «Кальник — столиця України...» — К., 2017. — С. 231 з посиланням на ЦДІАУ, ф. КМФ-15, спр. 119, арк. 1–1зв.

[273] Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии. (Приложение к XV т. «Древности») — М. : Типография М.Г. Волчанинова, 1895.

[274] Казьмирчук Г., Казьмирчук М., Рябцева Я. Вибрані твори. Т. 8. «Кальник — столиця України...» — К., 2017. — С. 125.

[275] Рудник О.Г. Надсобський край: маловідомі сторінки історії — Іллінці, 2015. — С. 21.

[276] Slownik geograficzni Krolestwa Polskiego i inych krajow slowianskikich / pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. — T. III. — W. 1882. — C. 707.

ку, Павлівку. Для придушення повстання у червні 1768 р. підрозділи російської армії, очолювані генералом М.М. Кречетниковим, розташувалися в Іллінцях і навколишніх селах, звідки відправлені до Монастирища та Умані[277]. Чи не в кожному населеному пункті люди знаходять головну зброю повстанців — списи, а біля Слободища в гайдамацькому яру «Шилове» — скарб шилінгів 18 ст. Кінець 18 та 19 ст. принесли в Присоб'я зміну влади і господарів: Брацлавське воєводство в результаті поділу Речі Посполитої у 1793 р. увійшло до складу Російської імперії і після кількох реорганізацій з 1797 р. стало частиною Київської губернії. Для підтримки нової влади тут були розквартировані російські окупаційні війська. У 1820-х рр. серед офіцерів виникла таємна організація, члени якої прагнули повалити самодержавну владу в Росії. Іллінці були фактичним центром Південного товариства декабристів, так як у містечку і окрузі квартирував В'ятський піхотний полк на чолі з П. Пестелем та іншими членами організації. У 1830–31 рр. польська шляхта піднялася на чергове антиросійське повстання, одним з центрів якого був маєток Т. Потоцької в Дашеві. 7 червня 1831 р. у бою між Городком і Дашевим повсталі зазнали поразки від росіян. Багато загиблих повстанців похоронені на польському кладовищі Дашева. За активну участь у визвольному русі влада позбавила польських землевласників їхніх маєтностей. Князь Адам Чарторийський (1770–1861 рр.) очолював уряд повстанців, тому його с. Чортория було знесене з лиця землі, а Леухи і Слободище стали військовими поселеннями[278]. Після скасування кріпацтва в цьому краї спостерігається значне зростання міського населення, прискорено розвивається промислове та ремісниче виробництво, зростає обсяг торгівлі. З 1866 р. Іллінці, Дашів стали волосними центрами Липовецького повіту Київської губернії. Саме в них, а також Жорнищах, Китайгороді проживала основна маса єврейської торгово-ремісничої людності й зосереджувалася базарна та ярмаркова торгівля. Подальший промисловий розвиток краю призвів до появи великих підприємців польської, російської, єврейської, німецької, чеської національностей. На початку 20 ст. до них належали відомі родини Ярошинських, Демидових, Ієннів, Манова, Ґрюнера, Гертика, Володкевича, які спорудили тут гуральні, млини, цегельні, лісопильні, каоліновий завод у с. Райки (1912 р.), чавуноливарні заводи в Дашеві (1895–97 рр.), проклали залізницю (1913 р.). Будівництво цукрових заводів у Кальнику (1859 р.), Бабині (1862 р.), Кам'яногірці (1872 р.), Іллінцях (1875 р.) сприяло залученню населення до роботи в промисловості, поширенню бурякосіяння, масової участі жінок до обробітку та збирання цукросировини. Цукроварні були економічним осередком розвитку регіону, місцем формування робітничих кадрів. На них працювало багато освічених людей, серед яких — учасники польського повстання 1863 р., у т. ч. бухгалтер кальницької цукроварні Б. Івашкевич, у сім'ї якого в 1894 р. народився син Ярослав — один із класиків польської літератури 20 ст. На великих підприємствах поширювався революційний рух. Одночасно велася культурно-освітня робота: у 1920-х рр. при цукроварнях створені «Просвіти», діяли музичні колективи, у Бабині, Кальнику були театри з окремими будівлями, в Іллінцях з 1924 р. — кінотеатр. У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, а за нею — революції і боротьба за українську державність, перемога більшовицької влади у хаосі збройної боротьби, болючий перелом звичних устоїв життя, так звані індустріалізація й колективізація, а все це разом призвело до мільйонних жертв, війн, Голодомору

[277] Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. : зб. документів. — К., 1970. — С. 363.
[278] Пащенко М.М. Іллінеччина: минуле та сьогодення. — Вінниця, 2015. — С. 11–12.

і репресій. За часів української революції 1917–21 рр. у краї формувалися загони вільного козацтва, спалахнули повстання проти німецьких окупантів в Іллінцях, Бабині[279]. Проходили бої вояків УГА з денікінцями[280], військових частин Директорії УНР з більшовицькими загонами. В українських повстанських формуваннях А. Волинця діяли загони, очолювані С.І. Амброзевичем з Кальника, А.П. Чуприною з Жорнища, Г.М. Савчуком з Морозівки (Іллінців), С. Кравчуком з Іванівки та інші[281]. Радянська влада встановилася в кінці травня 1920 р. Короткий період НЕПу сприяв господарському піднесенню містечок і сіл, розвитку торгівлі, черговій хвилі еміграції заробітчан до Канади і США. У сфері освіти і культури з'являються клубні установи, школи переходять у конфісковані будинки заможних людей, будуються нові освітні установи, засновуються національні школи в Іллінцях, Дашеві, Китайгороді, Жорнищах, Леухах, Красненькому. У Кальнику створений дитячий будинок, а в Дашеві — трудова колонія[282], які згодом об'єдналися в стінах палацу Плятерів-Потоцьких у Дашеві, де діяв дитячий будинок для дітей політрепресованих[283]. Колективізація сіл 1929 р. спричинила протести їх мешканців, спротив проти усуспільнення майна, що вилився у підпали житла голів колгоспів, як у Жаданах, застосування владою зброї до протестувальників у Якубівці, Пархомівці, Кантелині, Китайгороді[284]. Наступним етапом колективізації було розкуркулення, вилучення продовольства, що спричинило Голодомор 1932–33 рр. і масову загибель селян. Від голоду на Іллінеччині загинуло понад 6 тис. осіб. (відомі імена 4023 осіб), у т. ч. в Іллінцях (до 1 тис. чол.), селах Білки (750 чол.), Жорнище (660 чол.), Купчинці (812 чол.), Кальник (258 чол.), Парії̈вка (220 чол.), Райки (108 чол.)[285]. Про події 1920-х рр. нагадують будівлі шпиталів при цукрових заводах, поховання солдатів імперіалістичної війни з пам'ятниками в Кантелині, Іллінцях, бійців продзагонів, радянських комісарів в Іллінцях, Дашеві, Парії̈вці, Яструбинцях, масові поховання жертв Голодомору 1932–33 рр. з пам'ятними знаками, пам'ятний знак учасникам українського визвольного руху та політрепресованим у Жорнищах. У 1930-х рр. в числі діючих підприємств району були 3 цукрові і маслоробний заводи, електростанції, млини, круподерні, промкомбінат, колгоспи і радгоспи, лісгосп, пошти, телеграф, радіовузли, друкарні. Досить продуктивно працювали єврейські ремісничі артілі в Іллінцях, Дашеві, Китайгороді, які об'єднували шевців, кравців, бондарів, мотузяників. У роки Другої світової війни район поніс втрати серед цивільного населення у зв'язку з масовими розстрілами єврейського населення, бомбардуванням населених пунктів у січні 1944 р., проходженням лінії фронту. В період окупації в Іллінецькому та Дашівському районах діяло радянське і українське підпілля. Збройну боротьбу проти окупантів першим розпочав

[279] Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. — С. 243.

[280] Завальнюк О.М. Олійник С.В. Українська Галицька Армія на Поділлі. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 43–55.

[281] Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.) — Літин, 2005.

[282] ДАВіО, ф. 254, оп. 1, спр. 713, арк. 106, 108.

[283] Рудник О.Г. Нариси історії розвитку освіти. Іллінецький район Вінницька область. — Гнівань, 2014.

[284] Зінченко А. Нариси історії подільського селянства. 1917–1930. Вінниця, 2008. С. 296–297.

[285] Трагічні сторінки історії Іллінеччини: Книга пам'яті. Упоряд. Н.Ф. Таранюк. — Вінниця : Книга-Вега, 2008.

І.І. Калашник. Його прізвище було синонімом слова «партизан». У Дашівських лісах базувалися партизанські групи радянського спрямування, які за ініціативою представника Українського штабу партизанського руху І.Д. Мединського восени 1943 р. були об'єднані в 2-гу партизанську бригаду під керівництвом А.Г. Кондратюка, М.С. Корнійчука. Її бійці спільно з танкістами 67-ї танкової бригади під командуванням І.Н. Бойка 07 січня 1944 р. повели наступ на Іллінці й оволоділи населеним пунктом. Частина партизанів влилася до лав бійців Червоної армії. Тоді війська 1-го Українського фронту звільнили майже всі населені пункти району. Командуючий фронтом генерал М.Ф. Ватутін зі своїм штабом на короткий час перебував у с. Тягун[286]. За зв'язок з партизанами окупанти у 1943–44 рр. спалили села Чорторию, Криштопівку, частину Василівки, Вербівки, Володимирівки, Олексіївки, Пархомівки, Хрінівки, Червоного, розстріляли людей. З членів українського підпілля весною 1943 р. створено невелике збройне формування УПА ім. А. Волинця, яке очолювали Б.М. Кислюк (1923–43 рр.), Ю.О. Сухомудь (1921–44 рр.), М.П. Лисенко (1923–45 рр.). Бійці загону в 1943–45 рр. вели боротьбу проти німецької та радянської окупаційної влади[287]. У середині січня 1944 р. німецьке командування, перегрупувавши свої сили, створило загрозу оточення підрозділів радянських військ на дільниці фронту Іллінці – Липовець, змусивши їх відійти на 20–30 км на схід. У районі сіл Володимирівки – Росоші ворогові вдалося оточити кілька дивізій 21-го, 17-го стрілецьких корпусів 38-ї армії. Червоноармійці потрапили в оточення також у Бабині, Борисівці, Красненькому. Була відрізана 15-а бригада Резерву Верховного Головнокомандування, яка вийшла на територію нещодавно залишеного партизанського табору неподалік Шабельні. При виході з оточення 29 січня 1944 р. радянські війська зазнали значних втрат. Противник відновив свої позиції на території району і утримував їх до загального наступу військ 1-го та 2-го Українських фронтів, а саме 38-ї та 40-ї армії, які тут стикувалися з 11 березня 1944 р. Впродовж двох наступних днів всі населені пункти Іллінеччини були звільнені. П'ять уродженців району за подвиги, проявлені на фронтах Другої світової війни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу: льотчики — В.А. Гелета (с. Чортория), Г.Л. Шимко та М.З. Брацюк (с. Хрінівка), О.С. Западинський (с. Кальник) та двічі Герой танкіст І.Н. Бойко (с. Жорнище). О.Ф. Володін за проявлений героїзм під час звільнення Дашева удостоєний звання Героя Радянського Союзу (посмертно). На вшанування пам'яті загиблих радянських бійців у районі встановлено пам'ятники і пам'ятні знаки на братських та поодиноких могилах: Іллінці (679 загиблих), села Бабин (3 поховання, 240 загиблих), Василівка (2 поховання, 21 загиблих), Вербівка (2 загиблих), Дашів (2 поховання, 944 загиблих), Іллінецьке (222 загиблих), Кам'яногірка (97 загиблих), Купчинці (3 поховання, 62 загиблих), Лиса Гора (5 загиблих), Неменка (13 загиблих), Парiївка (6 поховань, 14 загиблих), Шабельня (270 загиблих). Під час визволення району загинуло 1917 чол. У населених пунктах встановлено пам'ятники і пам'ятні знаки загиблим односельцям — учасникам Другої світової війни: Іллінці (2 пам'ятні знаки — 86 загиблих), села Вербівка (54 загиблих), Володимирівка (100 загиблих), Городок (131 загиблих), Даньківка (96 загиблих), Жадани (2 поховання, 121 загиблих), Жорнище (203 загиблих), Кальник (113 загиблих), Кантелина (84 загиблих), Китайгород (200 загиблих), Красненьке (154 загиблих), Криштопівка (51 загиблих), Купчинці

[286] Пащенко М.М. Іллінеччина: минуле та сьогодення. — Вінниця, 2015. — С. 120.

[287] Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці — зі зброєю в руках. — Лондон, 1980. — С. 68, 126.

(76 загиблих), Леухи (108 загиблих), Лиса Гора (59 загиблих), Павлівка (80 загиблих), Парііївка (62 загиблих), Пархомівка (66 загиблих), Слободище (96 загиблих), Росоховата (97 загиблих), Сорока (24 загиблих), Тягун (80 загиблих), Хрінівка (74 загиблих), Шабельня (45 загиблих), Якубівка (103 загиблих), Яструбинці (105 загиблих). Загальна кількість уродженців Іллінецького району, які загинули на фронтах Другої світової війни, 2594 чоловік. Іллінецький район є аграрно-промисловим. Тут працює понад 50 сільськогосподарських суб'єктів підприємницької діяльності, з них біля 30 селянсько-фермерські господарства. Основна спеціалізація підприємств: у рослинництві — вирощування зернових культур, ріпаку, сої, кукурудзи, у тваринництві — виробництво м'яса та молока. У 1950–80-х рр. передовики виробництва району удостоєні звання Героїв Соціалістичної Праці: М.Ю. Плахотник, Г.П. Павленко, Ф.П. Хоменко, М.І. Коцеруба. У структурі промисловості провідне місце належить харчовій галузі (98 %), передусім молокопереробній та цукровій. Найбільше підприємство, ТОВ «Люстдорф», спеціалізується на виробництві молока тривалого зберігання, вершків, вершкового масла. Цукрова галузь представлена Іллінецьким заводом. «ТОВ «Іллінцібудматеріали» виробляє будівельну цеглу. ВАТ «Дашівський ремонтно-механічний завод» — ливарну продукцію. Залізничні перевезення здійснюються зі станції Дашівська та із пункту зупинки Криштопівка поїздом Вінниця – Гайворон. У районі існують також під'їзні колії до підприємств. У районі функціонує 29 загальноосвітніх шкіл та міжшкільний навчально-виробничий комбінат. У дошкільній освіті функціонує 32 навчальних заклади. Медичне обслуговування населення здійснюють комунальний заклад «Центр первинної медико-санітарної допомоги», який об'єднує 10 амбулаторій загальної практики сімейної медицини, 35 фельдшерсько-акушерських пунктів, центральну районну лікарню. Мережу закладів культури складає 40 клубних закладів, 29 бібліотек, 2 дитячі музичні школи, районний краєзнавчий музей, музей партизанської слави у Дашеві, музей історії Бабинського цукрового заводу, Іллінецького аграрного коледжу, шкільні музеї у Бабині, Жорнищах, Кальнику, Китайгороді, Леухах. При клубних закладах району працює 236 клубних формувань, у тому числі 213 колективів художньої творчості, з них 17 колективів мають звання «народний». При клубних закладах діє 109 клубних формувань для дітей та підлітків. Найвпливовішою складовою релігійного життя в районі залишається православ'я. Розгалуженою є мережа протестантських громад і тому їх євангелізаційна та соціальна діяльність досить активна.

Іллінеччина багата на пам'ятки історії та культури, зокрема археології — 134 пам'ятки (в т. ч. 4 національного значення), історії — 115 пам'яток, архітектури — 15 пам'яток (в т. ч. 3 національного значення), виробничих — 7, культури і мистецтва — 10. В тому числі 3 пам'ятки мають статус національного значення та занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Іллінецьким районом: кальницькі (вінницькі) полковники періоду національно-визвольної боротьби українського народу 1648–57 рр.: Остап Гоголь; Іван Богун (?–1664 рр.). у березні 1651 р. очолював оборону Вінниці. Цього ж року відзначився у Берестецькій битві як наказний гетьман. Разом з Іваном Сірком відмовився присягнути російському царю. Страчений польською шляхтою; Іван Сірко (1605 або трохи пізніше — 1680 рр.) — кошовий отаман Запорізької Січі, з 1658 по 1660 рр. — на чолі полку у Кальнику; І. Куницький-Яцьківський (?–? рр.) — сподвижник М. Кривоноса та І. Богуна. Кілька разів був наказним полковником Кальницького полку; Й.В. Семашко (1798–1868 рр.) —

відомий релігійний діяч, митрополит Віленський і Литовський, ініціатор ліквідації в 1837 р. греко-католицької церкви. Народився у селі Павлівка; Гощинський Северин (1801 р., Іллінці — 1876 р.) — поет, представник «української літератури» в польській літературі, автор поеми «Канівський замок», в якій змалював боротьбу українського народу проти польської шляхти за часів Коліївщини; Тимко Падура (1802 р., Іллінці — 1871 р.) — польсько-український поет, автор пісень, віршів, історичних розвідок. Похований у Махнівці Козятинського району; П.І. Ніщинський (1832 р., Неменка — 1896 рр.) — поет, перекладач, композитор, автор видатної музично-драматичної картини «Вечорниці» до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля». Похований у Ворошилівці Тиврівського району; М.І. Кибальчич (1853–81 рр.) — революціонер-народник. У Жорнищах проводив революційну пропаганду, поширював народницькі видання; М.Г. Левитський (1883–1939 рр.) — член Центральної Ради. Народився у с. Хрінівка. Під час Гетьманату працював у Міністерстві закордонних справ, за Директорії — у складі дипломатичної місії УНР у Франції та Швейцарії. Перебував на еміграції. 1925–31 рр. — відповідальний секретар секції освіти Держплану УРСР. Репресований; В.Ф. Химерик (1892–1937 рр.) — член Центральної Ради та Всеукраїнської ради селянських депутатів. Народився у с. Польове (Дашів). З червня 1917 р. — голова Липовецької повітової народної управи, липовецький міський голова, заступник. З осені 1917 р. депутат Всеросійських установчих зборів. З квітня 1918 р. — член Київської губернської народної управи, заступник її голови С. Петлюри. З 1919 р. займався видавничою роботою. Репресований; Павло Романов (1893–1976 рр.) — публіцист, журналіст, перекладач, громадський діяч, перший редактор губернської газети у Вінниці «Червоне село» (1921), заввідділом Київської кінофабрики, Директор Українського інституту журналістики у Харкові, завідуючий редакційним відділом видавництва «Дніпро»; Ярослав Івашкевич (1894 р., Кальник — 1980 р.) — польський письменник, перекладач, громадський діяч; О.Д. Ганжа (1905 р., Жорнище — 1982 р.) — майстер народної керамічної скульптури із синами: П.О. Ганжа (1939 р.н.) — кераміст, художник декоративно-ужиткового і монументального мистецтва, мистецтвознавець, С.О. Ганжа (1942 р.н.) — майстер художнього ткацтва, живописець, Заслужений майстер народної творчості України (2004 р.), лауреат премії ім. К. Білокур (2005 р.), соліст Державного заслуженого українського народного хору ім. Г. Верьовки (1966–84 рр.); Й.І. Позичанюк (1911 р., Дашів — 1944 р.) — учасник національно-визвольної боротьби під час Другої світової війни, організатор підрозділів УПА, з осені 1943 р. політичний керівник УПА. Автор художніх творів. Загинув у бою. На Дашівській станції юних техніків у 2017 р. встановлено барельєф героя; Л.В. Сойфертіс (1911 р., Іллінці — 1996 р.) — народний художник СРСР (1990 р.), член-кореспондент академії мистецтв СРСР; Е.А. Бабчук (1942 р.н., с. Жорнище) — журналіст, публіцист. Заслужений журналіст України (1994 р.), Журналістська премія «Ніка» (1998 р.), міжнародна премія ім. П. Орлика (1998 р.).

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

м. ІЛЛІНЦІ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Студентська, 1. Центр міста. У межах Меморіального комплексу.

У 1985 р. на братській могилі загиблих бійців 1-го Українського фронту створено Меморіальний комплекс. При вході розміщена стела з написом: «1941–1945» та викарбуваним обличчям бійця у касці. В середині Меморіального комплексу встановлено обеліск Скорботної Матері з дитиною на руках. З лівого боку від неї викарбувані погруддя двох бійців. З правого боку від обеліска розміщено стіну з меморіальними дошками, на яких містяться прізвища загиблих з вказаним роком народження (зазначено 418 прізвищ). Над меморіальними дошками нанесено напис: «Слава героїв безсмертна». У братській могилі поховано 679 радянських воїнів, що загинули під час визволення міста. Дата поховання — 1941, 1943, 1944 рр. Матеріал виготовлення: скульптура з граніту та залізобетону, постамент — залізобетон. Розміри: меморіал 42,0×15,0 м, скульптура — 13,0×0,8×0,8 м, стела 22,0×2,5 м. Обеліск та стела пофарбовані у рожевий колір. Розміри поховання 100,0×50,0 м. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. У районі пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Іллінці (також по вул. Студентська, на міському кладовищі, на Морозівському кладовищі), Бабин (3 поховання, 240 загиблих), Василівка (2 поховання, 21 загиблих), Вербівка (2 загиблих), Дашів (2 поховання, 944 загиблих), Іллінецьке (222 загиблих), Кам'яногірка (97 загиблих), Купчинці (3 поховання, 62 загиблих), Лиса Гора (5 загиблих), Неменка (13 загиблих), Паріївка (6 поховань, 14 загиблих), Шабельня (270 загиблих). На території Меморіального комплексу розміщено могили, на гранітній меморіальній плиті (розмір: 0,6×0,9 м) напис: «Вічна пам'ять учасникам ВВв А. Чесєбеєву начальнику районного відділу міліції, М. Сосновському директору лісгоспу, Ю. Портному працівнику промкомбінату, котрі віддали своє життя у боротьбі зі злочинністю на території району у червні 1945 р.». В нижній частині плити розміщено зображення Ордена Червоної зірки та напис: «1941–1945». Поряд у листопаді 2015 р. встановлено пам'ятний знак героям Небесної Сотні. Пам'ятник складається із кількох елементів — щит, перед ним лежать два колеса та дрова. На щиті викарбувано напис: «Героям Небесної сотні». На зворотній стороні щита слова Т.Г. Шевченка: «Борітеся і поборете! Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!». Над щитом розміщено державний прапор України. Підмурок пам'ятника квадратної форми викладено гранітними плитами коричневого кольору. Матеріал щита — чорний граніт. Пам'ятний знак виготовили та встановили місцеві майстри. Розміри: пам'ятника — 1,5×1,0 м, підмурок — 1,2×1,2 м. У 2016 р. відкрито пам'ятник учасникам АТО. На гранітній плиті чорного кольору (розмір: 1,5×1,7 м), встановленій вертикально, викарбувано карту Донецької та Луганської областей та троє військових. У правій частині пам'ятника викарбувано тризуб, перед пам'ятником міститься скульптура янгола білого кольору (висота — 0,5 м), який молиться. [1]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Могила жертв нацизму (іст.). Вул. Європейська. Поле напроти племстанції.

Під час окупації у 1941–42 рр. нацисти розстріляли 2489 мирних жителів єврейської національності. Масові страти вчинені 5 листопада 1941 р., 24 квітня та 27 травня 1942 р. Під час останньої акції було страчено 1500 осіб. Могила-кагат має П-подібну форму. Площа поховання 0,20 га. Територія поховання обсаджена деревами. Вхідні ворота металеві. Перед похованням — обеліск (висота — 3,0 м) на триступінчастому постаменті. У верхній частині табличка із семисвічником і написом, нижче шестикутна зірка і табличка з написом на ідиш. У районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Іллінці (також по вул. М. Кривоноса), Василівка, Вербівка, Дашів (3), Жадани, Жорнище, Кальник, Кам'яногірка, Китайгород, Красненьке, Криштопівка, Хрінівка, Чортория, Шабельня.

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. (іст.). Вул. Студентська, 1. Центр міста. У межах Меморіального комплексу.

У 1993 р. встановлено пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. у вигляді

земляного насипу з дерев'яним хрестом. На хресті дві таблички з написом: «Голод запланований більшовицько-комуністичним тоталітарним режимом». Хрест прикрашений рушником. Пам'ятник (висота — 2,5 м) виготовлений місцевими майстрами. За даними архівних джерел у Іллінецькому р-ні у 1932–33 рр. загинуло від голоду майже шість тисяч людей. На сьогодні встановлені імена 4023 чол. У районі пам'ятні знаки на могилах жертв Голодомору встановлені: Бабин, Білки, Василівка, Вербівка, Володимирівка, В'язовиця, Городок, Даньківка, Дашів, Жадани, Жорнище (2), Іванівка, Кальник, Кам'яногірка, Кантелина, Китайгород (2), Копіївка (2), Красненьке, Криштопівка, Купчинці, Леухи, Лиса Гора, Лугова, Неменка, Павлівка, Паріївка, Пархомівка, Райки, Росохувата, Слобідка, Слободище, Тягун, Уланівка, Хрінівка, Чортория, Шабельня, Шевченкове, Якубівка, Яструбинці. [2]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятний знак на честь Кальницького полку (2003 р., іст.). Вул. Вільшанська. При в'їзді зі сторони Вінниці.

У 2003 р. встановлено пам'ятний знак, що являє собою земляний курган-насип з гранітною плитою та хрестом. Курган (діаметр — 4,0 м), обнесений мурованою з каменю стіною (висота — 0,8 м) у формі незамкненого кола. Хрест дерев`яний (висота — 4,0 м). Ініціатори встановлення: громадський активіст В. Лебедевич, голова ГО «Кальницький козацький полк» М. Баніт, районна рада та державна адміністрація. Кальницький полк — утворений у 1648 р. У 1649 р. до нього входили сотні: Бабинська, Балабанівська, Борщагівська, Вінницька, Вороновицька, Дашівська, Животівська, Жорницька, Іллінецька, Кальницька, Кунянська, Липовецька, Немирівська, Ометинська, Погребищенська, Прилуцька, Рахнівська, Терлицька, Тетіївська. У 1654 р. частина території Кальницького полку відійшла до Паволоцького полку. З 1663 (1664) р. на кілька років полковим містом стала Вінниця. У 1667 р. приєднаний до Брацлавського полку. Однак надалі до кінця свого існування у 1712 р. полк залишався Кальницьким. Полк очолювали полковники: Остап Усваницький (Вінницький, 1648–49 рр.), Іван Федоренко (Федорович, 1649–50, 1654 рр.), Остап Гоголь (1649, 1674 рр.), Іван Богун (1650, 1651, 1653–57 рр.), Петро Стягайло (1652 р.), Андрій Безштанько (1658 р.), Іван Сірко (1658–59 (1660) р.), Яків Петренко (1659 р.), Іван Вертелецький (1659–60 рр.), Василь Лобойко (1660–64, 1666–67 рр.), Тиміш Хмара (1664 р.), Василь Варениця (1664–65, 1677–78 рр.), Гаврило Коваленко (1671–75 рр.), Олександр Урбанович (1671 р.), Гаврило Негребецький (1678 р.), Ф. Шпак (1702 р.), Сава Волошин (1708 р.) та інші. [3]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС (2000 р., іст.). Вул. Студентська, 1. Центр міста. У межах Меморіального комплексу.

Встановлено у 2000 р. пам'ятник учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Пам'ятник складається із двох плит — на лівій частині викарбувано обрис приміщення будівлі 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС та образ Ісуса Христа, який молиться. Угорі на лівій частині пам'ятника — хрест. На правій викарбувано зображення медалі та напис: «26.IV.1986 Світлій пам'яті учасників героїчних і трагічних чорнобильських подій». Матеріал пам'ятника — граніт. Підмурок обкладено керамічною плиткою сірого кольору. Розмір пам'ятника 1,7×2,0 м. Виготовлено місцевими майстрами. У районі (станом на березень 2018 р.) проживали: 88 ліквідаторів та осіб, які постраждали від аварії на ЧАЕС; 37 осіб, інвалідність яких пов'язана з аварією на ЧАЕС; 36 дітей, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; 8 вдів ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. [4]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1980 р., іст.). Вул. Вільшанська, напроти дитячого садочка.

Пам'ятний монумент споруджено у 1980 р. на честь 126 односельців, які загинули під час Другої світової війни. Складається із двох елементів — скульптури та стели з правого та лівого боку від неї. Скульптура солдата, який пригортає до себе матір із схиленою головою. На постаменті напис: «1941–1945». Скульптура пофарбована у сріблястий колір. Стіна з лівого боку від скульптури поділяється на дві частини: на

одній — 7 дошок: на першій написи (рос.): «Орден Отечества» та «1941–1945», на двох інших — вказані прізвища односельців. На другій частині стіни розміщено 4 дошки із прізвищами односельців. На стіні з правого боку розміщено 7 дошок: на першій зображено орден Червоної зірки та напис: «1941–1945», на інших дошках вказані прізвища та ініціали загиблих. До меморіалу веде алея, викладена плитами і розділена квітником, територія меморіалу огороджена декоративним бетонним парканом. Скульптура: матеріал — залізобетон, висота — 4,0 м. Постамент: матеріал — бетон, розміри — 1,0×2,0 м. Стела: матеріал — залізобетон, розміри — 7,0×2,0 м. Меморіальні дошки: матеріал — залізо, розміри — 0,7×1,5 м. Меморіал: розміри — 20×20 м. Висота огорожі — 0,4 м. У районі пам'ятні знаки на вшанування загиблих односельців встановлені: Іллінці (також по вул. Залізничній, Незалежності,), села Вербівка (54 загиблих), Володимирівка (100 загиблих), Городок (131 загиблих), Даньківка (96 загиблих), Жадани (2 пам'ятні знаки, 121 загиблих), Жорнище (203 загиблих), Кальник (113 загиблих), Кантелина (84 загиблих), Китайгород (200 загиблих), Красненьке (154 загиблих), Криштопівка (51 загиблих), Купчинці (76 загиблих), Леухи (108 загиблих), Лиса Гора (59 загиблих), Павлівка (80 загиблих), Паріївка (62 загиблих), Пархомівка (66 загиблих), Слободище (96 загиблих), Росоховата (97 загиблих), Сорока (24 загиблих), Тягун (80 загиблих), Хрінівка (74 загиблих), Шабельня (45 загиблих). Якубівка (103 загиблих), Яструбинці (105 загиблих). [5]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (2015 р., іст.). Вул. Студентська, 1. Центр міста. У межах Меморіального комплексу.

У 2015 р. встановлено новий пам'ятник учасникам війни в Афганістані 1979–89 рр. 142 мешканці району брали участь у війні в Афганістані. Пам'ятник має вигляд гранітної плити чорного кольору, розташованої вертикально. У верхній та нижній частинах пам'ятника відображено гірський рельєф місцевості Афганістану. В середній частині викарбувані портрети шести учасників війни, загиблих у Афганістані. Під кожним із портретів гранітні дошки чорного кольору з написами: «Рядовий Гаркушин Юрій Іванович. 20.05.1960 – 03.08.1980. с. Жадани»; «Молодший сержант Чигорський Сергій Петрович. 25.08.1962 – 11.05.1981. с. Городок»; «Рядовий Савишин Петро Іванович. 24.06.1965 – 04.11.1984. с. Леухи»; «Рядовий Чернишов Григорій Миколайович. 08.02.1965 – 09.11.1984. с. Красненьке»; «Рядовий Качур Василь Федорович. 04.02.1964 – 20.10.1985. с. Слободище»; «Молодший сержант Жбадинський Микола Іванович. 19.05.1967 – 28.11.1986. смт Дашів». Підмурок пам'ятника виготовлено із гранітної плити чорного кольору, на якій викарбувано напис: «1979–1989». Автор — скульптор О. Мишевський. Розмір — 1,0×5,0 м. Пам'ятник: матеріал — граніт, розмір — 2,5×5,0 м. Кошти на виготовлення пам'ятника надала міська рада. Пам'ятник, який стояв до цього, було перенесено у смт Дашів. Більш детальну інформацію про цих учасників радянсько-афганської війни дивись у статтях по населених пунктах району. [6]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Будинок волосного правління (19 ст., архіт.). Вул. Залізнична, 1.

У 1866 р. Іллінці стали волосним центром. Для розташування управлінських структур у передмісті тодішніх Іллінців (с. Морозівка) зведено будинок волосного правління, який використовувався за призначенням до 1923 р. Цегляна одноповерхова будівля має два входи із ґанками. Збудовано у стилі модерн. Розмір — 12,0×7,0 м. Має напівпідвальне приміщення. У 1917–21 рр. тут розміщувалися місцеві керівні органи української державності і проголошувалася українська влада, як і інші влади цього періоду. З 1923 р. у будинку містилася школи. Після Другої світової війни — поліклініка, нині — військовий комісаріат. В кінці 19 ст. перед будинком встановлено пам'ятний знак російському імператору Олександру II. Триступінчатий гранітний обеліск. Висота 2,2 м. Ширина в нижній частині — 0,8 м. [7]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Костел Воздвиження Святого Хреста (1785 р., архіт.). Вул. Європейська, 9.

Збудований у 1785 р. як костел Пречистого Спаса, згодом був перейменований на

Воздвиження Святого Хреста. Збудований коштом власниці Іллінців княгині Барбари Сангушко. Двоповерхова цегляна будівля. Нині житловий будинок. Елементи храмового декору відсутні. До руйнування фронтон мав барочні завитки. Вікна частково замінені на сучасні. [8]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Млин «Маримонт» (19 ст., архіт.). Вул. Ратушна, 26.

Млин «Маримонт» зведений у 1847 р. графом К. Плятером. Він являв собою господарський комплекс з трьох частин: млин, олійня, крупорушка. Як діючий виробничий об'єкт він постійно модернізувався, тому будівлі зведені в різні роки. Спочатку млин був водяний, згодом паровий, для чого у 1908 р. було добудовано третій поверх. Будівля у плані прямокутна, матеріал цегла, покрівля двоскатна. Нині діє тільки олійня. Млин «Маримонт» є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [9]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Синагога (18–19 ст., архіт.). Вул. П. Пестеля, 7.

Комплекс будівель синагоги і школи. Побудовано у 18–19 ст. Будівля синагоги мурована. В середині на стіні цифри 1881 (означення невідоме). Сторона, що виходить на проїжджу частину дороги, має на другому поверсі три аркоподібні вікна. Вони з частиною стіни відділені один від одного виступами. Фронтон має барочні завитки. У його центрі — кругле вікно (роза). Покрівля двоскатна. Розміри синагоги — 10,0×10,0 м. Висота — 12,0 м. Перпендикулярно до синагоги стоїть мурована з цегли будівля школи. З південної сторони вона має три поверхи, з північної — два. Розмір — 6,0×10,0 м. До школи прибудований двоповерховий будинок з чотирма вікнами на кожному поверсі. Він впирається в мур, що з'єднаний з будівлею синагоги. Після закриття радянською владою синагоги на її території з 1932 р. була розміщена МТС. Під час Другої світової війни — прилегла до синагоги територія була єврейським гетто. 15 грудня 1942 р. майже 300 мирних жителів були спалені окупантами у будинку школи. Після війни будівля була відновлена і використовувалася для господарських потреб. Нині перебуває у приватній власності. Внаслідок пожежі 2019 р. зазнала руйнувань. [10]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Церква Різдва Богородиці (19 ст., архіт.). Вул. М. Кутузова, 2.

Однокупольна дерев'яна церква 1867 р. побудови, у якій всі кути об'ємів гострі. В центральній частині розташовано великий купол, на якому розміщено хрест золотого кольору. Підмурок храму — з каменю, балки через всю церкву з дубових колод без застосування металевих скоб. Храм має три входи. Центральний вхід має чотири дерев'яні арки та дерев'яні автентичні двері. Купол синього кольору. Вікна прямокутної форми (з сучасних матеріалів). У середині храму є сходи, які ведуть до верхньої кліри. Іконостас дерев`яний, триярусний, вівтар п'ятикутний. Розміри храму — 9,0×8,6 м. Висота будівлі — 15 м, хреста — 5 м. Дзвіниця розташована окремо, побудована із каменю в кінці 18 ст. Храмова територія огороджена мурованим парканом, загальна площа — 0,41 га. Поряд з храмом хрест на вшанування пам'яті про попередню церкву 1773 р. побудови. На території храму є джерело Божої матері із криницею. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [11]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Цукровий завод (1875 р., архіт.). Центр міста.

Іллінецький цукровий завод — одне з найдавніших діючих промислових підприємств району. Завод споруджений 1875 р. власником іллінецького маєтку П.П. Демидовим (який свого часу був міським головою Києва). Рід Демидових належав до найбагатших людей Російської імперії і володів уральськими металургійними заводами, маєтками в Криму, Москві, Італії тощо. Обладнання було виготовлено на машинобудівному заводі Лільпоп, Рау та Левінштейн. Воно дозволяло переробити 3,2 тис. центнерів сировини на добу. Виробництво цукру становило 260 тис. пудів у рік, супутньої продукції (жом) — 147 тис. пудів. У 2016 р. завод виробив 37,2 тис. тонн цукру. Спочатку на заводі застосовували дрова та вугілля, з 1894 р. — частково електрифікований, з 1999 р. — на природному газу. [12]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (1970 р., мист.). Вул. Соборна, 156.

Встановлено на невеликій площі у 1970 р. в с. Варварівка (нині в межах Іллінців) у зв'язку з присвоєнням місцевому колгоспу імені Т.Г. Шевченка. Являє собою скульптуру поета на повний зріст, у правій руці — книжка. Скульптуру встановлено на чотиригранному постаменті, на якому міститься автентичний підпис митця: «Т. Шевченко». Виготовлений на Львівській кераміко-скульптурній фабриці. Матеріал скульптури та постаменту — залізобетон, висота скульптури — 2,8 м. розміри постаменту: 0,7×2,5×2,5 м. Більше інформації про великого поета надано у статті «Могилів-Подільський район, м. Могилів-Подільський. Пам'ятник Т.Г. Шевченку». [13]

С.А. Лапшин

Погруддя П.І. Ніщинського, композитора (2012 р., іст., мист.). Вул. Соборна, 20. Поблизу районного Будинку культури.

Погруддя встановлено 2012 р. Матеріал погруддя та постаменту — залізобетон. Розміри: погруддя — 0,7 м, постамент — 1,8 м. Автор — місцевий скульптор О. Мишевський. Ніщинський Петро Іванович (1832–96 рр.) — композитор, поет, перекладач. Народився у с. Неменка. Навчався у Київській духовній семінарії. У 1856 р. закінчив Афінський університет (філософський і богословський факультети), пізніше — здобув ступені магістра наук. Після повернення на батьківщину викладав російську і грецьку мови у навчальних закладах Петербурга (1857–60 рр.), Одеси (з 1860 р.), Ананьєва (з 1855 р., нині Одеська обл.), Бердянська (1888–90 рр., нині Запорізька обл.). З 1880 р. жив у Ворошилівці (нині Тиврівського р-ну). Збирав та здійснював обробку українських народних пісень («Байда», «Ой, гук, мати, гук»), писав музичні твори, організовував музичні колективи і керував ними. У 1875 р. створив музичну картину «Вечорниці», як вставну сцену до вистави «Назар Стодоля» Т. Шевченка (вперше виконана в цьому ж році артистичним гуртком М. Кропивницького у Єлисаветграді). Широковідомим став чоловічий хор з «Вечорниць», «Закувала та сива зозуля». Перекладав на українську мову твори античних класиків («Антігону» Софокла, 1883 р.; «Одіссею» Гомера, 1889 р., 1892 р.; 6 пісень з «Іліади» Гомера, 1902–03 рр.), а також переклав на грецьку мову «Слово о полку Ігоревім» (1881 р.). Автор підручника з грецької граматики та розвідок про грецьку музику. Помер 4 березня 1896 р. Похований у с. Ворошилівці. На честь П.І. Ніщинського у Іллінцях названа вулиця. [14]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. БАБИН

Будинок шпиталю (1913–18 рр., архіт.). Вул. М. Пирогова, 4. Центр села.

Будинок шпиталю споруджений підприємцем В.Й. Ярошинським впродовж 1913–14 рр. Лікувальний заклад був відкритий 1 вересня 1914 р., мав 5 працівників обслуговуючого персоналу: лікаря, медсестру та трьох людей прислуги, називався (рос.) «Красный крест». Поранені почали поступати з фронтів Першої світової війни з 1915 р. За такий благодійний подарунок В.Й. Ярошинському було присвоєно звання полковника російської армії. Шпиталь був добротною будівлею з двома поверхами лікарні та підсобними приміщеннями у підвалі та на горищі. Для обігріву шпиталю використовувалася система водяного опалення. Розмір будівлі 27,0×11,5×10,5 м. Покриття — залізне. Вікна аркоподібні дерев`яні, які згодом замінені на металопластикові. З 1919 р. та донині у будівлі розташована місцева школа. Під час Другої світової війни тут знову діяв шпиталь, в окупаційний період квартирувалися нацистські вояки. [15]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Залізнична станція «Дашівська» (1913 р., архіт.). Вул. М. Пирогова, 12.

У 1912 р. через село пройшов перший залізничний шлях Іллінецького району зі станціями «Ярошинка» (яка з 1928 р. отримує назву «Дашівська») та с. Сороки. У будівництві споруди використано граніт, цеглу, дубову деревину, бетон, покрівельне залізо. Розміри будівлі 26,5×11,5×6,5 м. Збудовано дві арки для відводу дощових і талих вод. Перша за 300 м перед станцією, інша за станцією. Матеріал — тесане каміння, висота до 2,5 м, ширина — до 1,5 м. Нині використовується під житло працівників залізниці. [16]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Садиба Ярошинських (1863 р., архіт.). Вул. Заводська. Поблизу цукрового заводу.

У 1862 р. на місці сільської гуральні родина землевласників Ярошинських будує цукрозавод, поруч з яким у 1863 р. зведено садибу, яка складається з палацу та парку. Палац Ярошинських двоповерховий, побудований у класичному стилі, з високими прямокутними вікнами, прямокутні пілони вгорі закінчуються гіпсовими розетками. Парковий фасад будівлі має сліди пізнього бароко. Маєток мав багатий інтер'єр з безліччю картин на різну тематику і гарно мебльованими кімнатами. Навколо маєтку — великий ландшафтний парк з двома ставками, в якому було висаджено сотні різних дерев та кущів, привезених з Європи. До нашого часу збереглися старі дуби. Паркова огорожа (близько 200,0 м) з брамою збереглася у незадовільному стані. На території парку був фонтан, нині зруйнований. Загальна територія парку сягає 2,0 га. На даний час палац використовується як житловий будинок. Садиба Ярошинських є пам'яткою архітектури місцевого значення. [17]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. БОРИСІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південь від села.

Трипільське поселення виявлено у 1904–05 рр. М.Ф. Біляшівським. Площа поселення складає 250,0 кв. м і налічує 5 ям-землянок. У 1948 р. поселення обстежувалося експедицією Т.С. Пассек, у 1969 та 1976 рр. — експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Зайця. Частина матеріалів зберігається у фондах музею. Пам'ятка належить до початку середнього Трипілля. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. Окрім цього поселення, за 2,0 км на південний схід від села виявлено ще одне трипільське поселення. На поверхні знайдено кераміку з монохромним розписом чорною фарбою. Пам'ятка відкрита в середині 1950-х рр. П.І. Хавлюком та віднесена до кінця середнього — початку пізнього Трипілля. На захід від села виявлено поселення доби бронзи 11–10 ст. до н. е. На південь від села — поселення ранньозалізного віку 8–7 ст. до н. е. На південний захід від села — черняхівське поселення. На південь від села — поселення трипільської культури та давньоруське городище. За п'ять кілометрів від Борисівського мисового городища в 41-му кварталі лісової дачі — давньоруське городище. Фортеця у плані прямокутна, глибина рову і висота валу — близько одного метра. На південний захід від Борисівки — давньоруське поселення 10–11 ст. [18]

С.А. Лапшин

Церква святого Миколая (1751 р., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 63.

У 1751 р. споруджений місцевими майстрами дерев'яний Свято-Миколаївський храм, який будувався протягом 10 років. Будівля зведена із дубових колод, без металевих з'єднань. Зберігся п'ятиярусний іконостас ручної роботи, у розписах барокового стилю. Ікони виконані з міді, за якою у 18 ст. селяни їздили до Грузії. У радянський час церкву закрили та перетворили на зерносховище. У 2000-х рр. храм повернуто релігійній громаді. Проведений ремонт та реконструкція. Нині церква пофарбована у блакитний колір, має три куполи золотого кольору. [19]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ВЕРБІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.).

Займає частину довгастого мисоподібного пагорба з прикрими схилами, утвореного з півночі руслом річки Вербова та з півдня річкою Лохманиця. Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується 4–3 тис. до н. е. Пам'ятка відкрита П.І. Хавлюком у 1953 р. У 1954 р. ним же проведено повторне обстеження поселення і частково розкопано землянку. На південно-східному схилі мису на площі близько 1,5 га зафіксовано залишки 30 безсистемно розташованих наземних будівель у вигляді скупчень глиняної обмазки. У західній частині поселення під час вибірки грунту для греблі місцевого ставка утворився кар'єр, який на 15,0 м заглибився у пагорб. У зрізі було виявлено шар глиняної обмазки наземного житла і яма (глибина 1,65 м) трипільського часу. Автор розкопок висунув

припущення, що це могла бути землянка з пологими стінками. В її заповненні знаходились крем'яні знаряддя праці, кераміка, кістки тварин. Більшість фрагментів кераміки належали столовому розписному посуду. Серед форм переважали амфори, кратери, миски, ложки, черпаки із зооморфними ручками, біноклеподібні вироби. Орнаментація виконана чорною фарбою у вигляді S-подібної петлі, в стилі «совиний лик», рядами вертикальних ліній. Заглиблений спіралеподібний візерунок прикрашав великі грушеподібні горщики. Кухонний посуд представлений широкогорлими горщиками з прокресленим орнаментом на вінцях і плічках, наліпками-псевдоручками, рядами насічок і ямок. На місці одного із жител було знайдено 4 жіночих статуетки веретеноподібного типу і фігурку тварини. Серед знарядь праці трапилися скребки, наконечники стріл, шліфована сокира. Особливий інтерес становлять 5 досить незвичайних для Трипілля пластичних зображень птахів, схожих на пугача. Вони знайдені на дні землянки поряд з фрагментом кухонного горщика. Фігурки мали висоту від 3,3 до 4,2 см, злегка випуклий тулуб, який розширювався донизу. Зверху на тулубі була голівка з виліпленими вухами і носом-защіпом. Очі позначені проколами. На спинці однієї з фігурок наліплений округлий повздовжній валик, а ще на одній — сліди чорнофарбового розпису. Автор розкопок вважав, що фігурки призначались для культових церемоній. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [20]

С.О. Гусєв

с. ГОРОДОК

Могила С.П. Чигорського, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільський цвинтар.

Чигорський Сергій Петрович (1962–81 рр.) — молодший сержант. Народився у Городку. Закінчив школу, працював у місцевому колгоспі. Після призову на військову службу у квітні 1981 р. направлений до Афганістану. Загинув у травні 1981 р. За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної зірки. На могилі встановлено гранітний пам'ятник. Висота — 1,7 м. Пам'ятник має вигляд плити зі скошеною верхівкою. На плиті викарбувано напис: «Чигорський Сергій Петрович 1962–1981». Виготовлено місцевими майстрами. У 2014 р. до 25-ї річниці виведення радянських військ з Афганістану на фасаді місцевої школи, в якій навчався С.П. Чигорський йому відкрито меморіальну дошку. [21]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

смт ДАШІВ

Городище I та Городище II (9–13 ст., археол.). На захід від села.

Городища розташовані одне напроти одного на північному і південному схилах балки, на краю мису в урочищі «Гегова», що за 2 км від селища. Городище I має розмір 68,0×64,0 м. Воно округле в плані, по всьому периметру оточене валом висотою 1,0–2,0 м та ровом, глибина якого в окремих місцях досягає 5,0 м. Частина городища зайнята лісом. В нижній і північно-західній частині городища збереглася кругла яма глибиною 4,0 м, яка була колодязем. Культурний шар слабкий: окремі знахідки гончарної кераміки, обпалена глина. В долині, прорізаній ярком, знайдено залізний шлак. Городище побудовано уличами. По конструкції валів належить до типу круглих укріплень, які виникають у 10 ст. Городище II по конструкції належить до мисових городищ круглої форми, має розмір 40,0×42,0 м. Від плато відокремлене ровом, який від часу оплив. Площадка рівна, в окремих місцях ростуть кущі глоду. По периметру зберігся вал висотою 1,0–2,0 м і шириною до 4,0 м. Біля підніжжя городища розташоване джерело. Культурний шар слабкий, складається з рідких знахідок гончарної кераміки та обпаленої глини. Городище теж побудовано уличами. Городище I та городище II є пам'ятками археології національного значення. Окрім цих городищ, навколо Дашева виявлено інші пам'ятки археології. Поселення трипільської культури розташоване на південно-західній околиці селища в урочищі «Левада». Займає невеликий схил біля глибокого яру «Заріка». Відкрито П.І. Хавлюком під час розвідки 1966 р., обстежене у 1968 р. І.П. Пилипчуком. На поверхні простежені залишки шести глиняних площадок 4,0×10,0 м, які розташовані півколом із заходу на схід. Виявлена кераміка з поліхромним розписом чор-

ною та коричневою фарбами. Хронологічно пам'ятка віднесена до середнього Трипілля. На північний схід від селища — поселення епохи бронзи 2 ст. до н. е. На північний схід — поселення 6–7 ст. Нижче млина в заплаві річки Соб на підвищенні виявлено поселення 6–7 ст. В урочищі «Куряча» — давньоруське городище 10–11 ст. [22]

С.А. Лапшин

Місце поховання учасників польського повстання 1830–31 рр. (іст.). Польське кладовище.

Повстання вибухнуло у листопаді 1830 р. проти утисків і гноблення Російської імперії, яка окупувала територію Литви і Польщі. У повстанні у Правобережній Україні взяло участь понад 5,6 тис. чоловік, переважну більшість складала шляхта. Українське селянство не підтримало цієї боротьби, як чужої для себе. Розрізнені повстання, що відбулися на Волині, Поділлі й Київщині з початку квітня до середини червня 1831 р., закінчилися поразкою. У серпні 1831 р. російські війська зайняли Варшаву і придушили повстання в самій Польщі. До нашого часу збереглася лише частина муру, побудованого з червоної цегли, спорудженого навколо могил. Це був квадрат, який складався із чотирьох рівних стін. Кожна частина цієї споруди складалася із 35 малих арок, а центральна — з 33 арок (2 з них вже зруйновані повністю). Центральний вхід являє собою дві великі арки. Одна — це ворота, інша — хвіртка (залізні ворота та хвіртка не збереглись). Висота вхідної арки-воріт становить 5,4 м, ширина — 3,0 м. Висота хвіртки становить 3,4 м, ширина — 1,0 м. Загальна площа кладовища становить близько 10 кв. км. Точна кількість похованих учасників польського повстання невідома, оскільки поховання після нього тривали до середини 20 ст. [23]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Могила М.І. Жбадинського, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільський цвинтар.

Жбадинський Микола Іванович (1967–86 рр.) — молодший сержант. Народився у Дашеві. Закінчив школу, працював у місцевому клубі. Після призову на військову службу у квітні 1986 р. направлений до Афганістану. Під час бою 25.11.1986 р. надавав медичну допомогу пораненим. Підбираючись до одного з них, знищив вогневу точку, але був смертельно поранений. Помер 28.11.1986 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі місцеві майстри встановили гранітну стелу (висота — 1,9 м). На ній викарбувано портрет та напис: «Жбадинський Микола Іванович 19.05.1967 – 28.11.1986». Перед стелою квітник. У лютому 2014 р. до 25-ї річниці виведення радянських військ з Афганістану на фасаді школи, в якій навчався М.І. Жбадинський, встановлено меморіальну дошку. [24]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Могили учасників боїв у період Національно-визвольної війни 1648–57 рр. (іст.). Польське кладовище. Північно-східна сторона.

У період Національно-визвольної війни 1648–57 рр. в районі Дашева відбувалися бої українських селян та козацьких загонів Максима Кривоноса з польсько-шляхетськими військами. У 1648 р. селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса визволили Дашів. У 1648–1712 рр. Дашів був сотенним містечком Кальницького (Вінницького) та Брацлавського полків. На чолі сотні тривалий час стояв Грицько Сурмач. Збереглися два земляні насипи: укріплення та поховання учасників Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.(розмір 2,0×2,5 м, висота — 0,3 м). [25]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (2015 р., іст.). Вул. М. Горького. Поблизу автостанції.

9 травня 2015 р. відкрито пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (до цього він стояв у Іллінцях), оскільки четверо загиблих походять із сіл навколо Дашева. Пам'ятник являє собою великий камінь, встановлений на постаменті, на якому розміщено металеву табличку із іменами шістьох загиблих мешканців Іллінецького району. На граніті викарбувано зображення військового гелікоптера. Розмір пам'ятника — 1,7×1,7×1,0 м. Двоярусний постамент — 1,6×0,8 м. Камінь і табличка сірого кольору. Виготовлено майстрами з Вінниці. Аналогічний пам'ятник встановлено у Гайсині.

Більш детальну інформацію про цих учасників радянсько-афганської війни дивись статтях по населених пунктах району.

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Михайлівська церква (1764 р., архіт.). Вул. Михайлівська, 1.

Єдина п'ятизрубна церква в області — Михайлівська церква у Дашеві, яка має уславлене минуле періоду національно-визвольної боротьби часів Хмельниччини та гайдамаччини. Розташована на підвищеному правому березі річки Соб, що розділяє все селище навпіл. У минулому ця частина Дашева була окремим селом — Старий Дашів. Церква споруджена у 1764 р., у стилі козацького бароко, який виник внаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій й європейського бароко. Храм увесь час використовувався як культова споруда за винятком періоду із серпня 1936 по 1941 р. У цей час він був закритий та слугував складом для зерна. Під час окупації у 1941 р. храм знову почав діяти. За роки Другої світової війни не був ушкоджений. У 1962 р. зруйнована дзвіниця 18 ст. У 2002 р. під стіни будівлі були підведені бутові фундаменти, у 2008 р. замінені покриття дахів, заломів та бань, маківки замінені на цибулясті главки. Донині незмінними залишились архітектурно-конструктивне вирішення будівлі, планування та територія пам'ятки. Українським дерев'яним церквам притаманні загальні риси: їх основним конструктивним елементом є зруб з прямокутних колод у різних варіантах та перепади даху, так звані «заломи», що ілюзорно підвищують всередині висоту споруди. Михайлівська церква дерев'яна, п'ятиверха, традиційного типу п'ятизрубного хрещатого храму. Триярусна. Вирізняється стрункими пропорціями та пластичним обрисом бань. Хрещата частина церкви рубана з дубових прямокутних колод в лапу без остатку. Низькі прямокутні прибудови (притвори) між раменами хреста споруджені до половини висоти першого ярусу в кінці 19 — початку 20 ст., теж рубані. Врівноважені маси храму з вертикальною ритмікою членувань живописно скомпоновані у пірамідальний силует. У плані церква квадратна, з незначними зрізами кутів зі східного фасаду. Храм центричної композиції, має дев'ять приміщень, розташованих навкруги центральної нави; орієнтований за віссю захід – схід. Висота будівлі дорівнює її довжині, що характерно для подібних споруд Поділля та Наддніпрянщини. Зруби восьмигранні, перекриті видовженими бароковими верхами на високих восьмериках з одним заломом, увінчані декоративними цибулястими главками. Форма зрубів: центральний — гранчастий, восьмибічник, по розміру сторін — квадратний у плані, за шириною дорівнює бічним раменам, ширший за бічні за рахунок зрізаних кутів, що утворюють восьмерик. Зруби мало відрізняються за висотою, середній (нава) трохи вищий та по площі більший. Бічні зруби — рамена витягнуті по довжині, гранчасті, західне рамено — прямокутне. Рамена з навою з'єднані просвітами, оконтурованими лутками, до приміщень прибудов влаштовані двірні отвори. Рамена мають зрізані кути по зовнішніх стінах. Зовні стіни перехвачені по висоті горизонтальними розчленуваннями, що ділять весь об'єм на яруси. Перший ярус невисокий, висоти прибудов 19 ст., зі скатною від хрещатих стін покрівлею. Рублені стіни закриті вертикальною шалівкою, проміжки між якою прикриті нащільниками, а стик під карнизом — аркатурною тягою. Другий ярус — від покрівлі прибудов до карнизу залома, досить широкого, ніби зрізаного намета. Тут у всіх стінах рамен влаштовані невеликі вікна різних форм, прямокутні та круглі. Ще вище слідує другий ярус восьмериків, які завершуються банями, покритими залізом. Далі — маленький восьмерик — глухий барабанчик під цибулястою главкою, що увінчується ажурним, тонкої ковальської роботи православним хрестом, за давнім звичаєм поставленим на яблуко. Із заходу до прибудов примикають три чотириколонні портики, увінчані трикутними фронтонами. Фундамент бутовий, виконаний у 1980-х рр., по периметру церкви зроблене бетонне вимощення. Фасади пофарбовані олійною фарбою — на білому тлі голубі елементи рам вікон та двері. Споруда зовні обшита залізними листами. Дахи наметові з дерев'яних крокв, покриті покрівельною сталлю, пофарбовані голубим кольором, цибулясті завершення та хрести — золотаві. В середині храму рамена по формі подібні між собою, однакові за площею та трохи нижчі за висотою від нави. Зруби перекриті бароковими банями

з перетином на високих підбанниках, які поставлені на зруби за допомогою вітрил. Внутрішній простір у зрубах розкривається в висоту до основ главок. Вгорі верхів рамен видно горизонтальні різьблені брускові скоби, якими схоплюються кути верхніх вінців церковних зрубів. Перекриття притворів пласкі, підшиті дошками. В інтер'єрі динамічно розкритий висотний простір, підсилений ритмічним повторенням у кожному об'ємі, завдячуючи високим двоярусним аркам-вирізам, які об'єднують зруби навколо центру. Верхи відкриті до самої гори, освітлені вікнами, прорізаними у всіх ярусах, здаються вищими ніж вони є. На вікнах ковані грати. Нава з раменами об'єднана двоярусними прорізами нескладної форми, верхній ярус яких трапецієвидної форми з накладними лиштвами, рамена з приділами об'єднані прямокутними отворами. У приділах видно кути з'єднань зрубу восьмерика нави. Бабинець відділений від центрального зрубу двоярусною аркою-вирізом (просвітом) простого малюнка. Верхній ярус — просвіт прямокутний, нижній такої ж форми, з відділеннями для пожертв з обох боків. У бабинці над входом влаштовані хори (клірос), на які ведуть дерев'яні сходи. Вхід до церкви — шестигранні двері з різьбленою лиштвою. Вони мають характерну форму, трохи звужуються до верху та мають зрізані кути, так що двірні лутки складаються з п'яти частин. Верхи, відкриті в інтер'єрі до самої гори та освітлені невеликими вікнами, прорізаними у всіх ярусах, спочатку були покриті розписами. Про це свідчить фрагмент розпису із зображенням руки святого з книгою на внутрішній частині залому вівтаря, на місці, де було знято одну з ікон при черговому ремонті у 1998 р. До сьогодні фарби розпису не втратили своєї барвистості та соковитості. Розписи були характерними для церков такого типу, адже колоди, з яких вони будувались, мали рівну поверхню, що давало можливість вкривати їх монументальними розписами практично суцільним килимом. Сьогодні в інтер'єрі стіни церкви пофарбовані олійною фарбою білого кольору, голубим виділені вікна, просвіти 2 ярусу та невисокі панелі стін. Внутрішній простір верху нави покритий суцільним олійним розписом у стилі іконопису школи Андрія Рубльова із зображенням циклу євангельських сюжетів та циклу Пристрастей Христових, внутрішній простір рамен — окремі постаті святих. У храмі знаходиться дерев'яний різьблений триярусний позолочений іконостас 18 ст., який спочатку знаходився в новодашівській церкві Святого Онуфрія. Після її руйнації іконостас перенесений до Михайлівського храму, але оскільки був більший, то встановлений з деяким відступом від стіни вівтаря. У Михайлівській церкві знаходиться велика кількість ікон, написаних у різний час та у різних стилях: це ікони, написані на дереві 17–18 ст., ікони 19 та початку 20 ст., домашні (сімейні) ікони різних шкіл, зокрема подільська, картини на релігійну тематику. Габаритні розміри церкви: 19,4×16,3 м, висота 17,0 м; загальна площа: 316 кв. м. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури національного значення. [26]

Н.Б. Козерацька

Міст-гребля (19 ст., архіт.). На річці Соб.

Міст-гребля розташований на місці порогів. Збудований наприкінці 19 ст. Складається із трьох велетенських опор-биків та ручного механізму, який забезпечує регулювання рівня води у річці. Міст — камінний, огорожа та механізм залізний. Довжина мосту — 18,0 м. Висота опор — 5,0 м, ширина — 1,0 м. Міст огороджений парапетом.

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Млин (1881 р., архіт.). Центр селища.

У 1881 р. на місці старого дерев'яного млина було побудовано кам'яний. Розміри будівлі: 28,0×15,0×8,0 м. На фасаді можна побачити дату «1881». Орендував його австрієць Х. Лангер. Будівля збереглася майже без змін. Нині тут функціонує комбікормовий завод.

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Палац (1887 р., архіт.). Вул. Лесі Українки, 2.

На початку 19 ст. власниками садиби у Дашеві стають магнати Потоцькі. Територія маєтку розташована над річкою Соб. Річка з мостом-греблею входили в композицію палацового парку, який частково зберігся в західній частині маєтку. До складу садиби входили палац, стайні, каплиця (не збереглася), службові та інші споруди, терасад та кам'яна балюстрада (не збереглася).

Парадний в'їзд розташований з півночі. Повз річку йшла балюстрада з цегляними стовпчиками. Другий заїзд на територію маєтку орієнтований зі сходу від ринкової площі. Попередній палац збудовано вірогідно близько 1825 р. у стилі пізнього класицизму. Прямокутний у плані, з центральним двоповерховим ризалітом та одноповерховими крилами. Площини фасадів почленовані ритмом арочних та прямокутних віконних прорізів, горизонтальних тяг та карнизів. На головному фасаді замкнений тамбур з центрально-розташованим входом і терасою над ним. На фасаді зі сторони парку, який виходить на річку, розташована відкрита п'ятиколонна лоджія, з терасою нагорі. У 1834 р. половина садиби, включаючи палац, була пошкоджена пожежею. Перша перебудова палацу датується 1887 р. — ліве крило продовжене на три осі, що не зіпсувало пропорції між висотою і довжиною будинку; добудований підвал і два поверхи. Друга перебудова проведена у радянські часи — до правого крила палацу прибудували приміщення їдальні. Внутрішнє планування палацу анфіладне, з двостороннім розташуванням кімнат і залом по центральній осі. Бальна зала мала ложу для оркестру. Зі стелі звисали дві великі кришталеві люстри. До зали примикав з однієї сторони великий салон, названий «емпіровим», з іншої сторони — менші зали. До парадної частини належала їдальня і бібліотека з мармуровим каміном. Другий камін прикрашав один із салонів. Парадні покої мали підлоги, скомпоновані з великої кількості видів паркету з геометричним візерунком. Вони складалися з недовгих поясів, поділених рамами на квадрати, які мали всередині менші квадрати, укладені під кутом. В більшій залі підлога була викладена в рослинній фактурі. Палац зазнав перепланування, увесь декор втрачений. Ліпнина східного фасаду зруйнована. Портик входу замурований і складає собою вхідний тамбур. Балюстрада тераси над портиком зруйнована і замурована. Знищена балюстрада шестиколонного портику паркового фасаду. Збереглись стайні та флігель садиби (другої половини 19 ст.). У радянські часи палац був пристосований для потреб дитячої школи-інтернату (що існує і досі). На території садиби зведені будівлі житлового, навчального та господарського призначення. Садиба та стайні є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення, флігель садиби — місцевого. [27]

Л.М. Денисова

Синагога (19 ст., архіт.). Вул. М. Фрунзе, 8.

Синагога збудована у другій половині 19 ст. Мурована з цегли, двоповерхова. Стиль модерн. Розміри — 11,0×7,0 м. На фронтонах розміщено псевдо башти. За радянського часу використовувалося як приміщення швейної фабрики. Нині у приватній власності. [28]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Барельєф Й.І. Позичанюка, героя УПА (2017 р., іст., мист.). Вул. Центральна, 3.

У жовтні 2017 р. з нагоди 75-річчя утворення Української Повстанської армії на будівлі станції юних техніків встановлено барельєф героя УПА Йосипу Івановичу Позичанюку (1911–44 рр.) — учаснику національно-визвольної боротьби під час Другої світової війни, організатору підрозділів УПА, з осені 1943 р. політичному керівнику УПА. Автор художніх творів. Народився у Дашеві. Загинув у бою в с. Юшківцях, Львівської обл. На барельєфі зображено обличчя Й. Позичанюка, з правого боку перо та гвинтівку. Автор — скульптор А. Бурдейний. Розміри — 1,0×0,5 м. [29]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ЖАДАНИ

Могила Ю.І. Гаркушина, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільський цвинтар.

Гаркушин Юрій Іванович (1960–80 рр.) — рядовий, навідник-оператор БМП. Народився в Жаданах. Після школи працював на будівництві. Після призову на військову службу у лютому 1980 р. направлений до Афганістану. Загинув у бою 03.08.1980 р. поблизу міста Кишим, внаслідок вибуху протитанкової гранати, яка пробила броню БМП. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено мармурову плиту (висота — 1,0 м) на якій викарбувано портрет та напис (рос.): «Рядовой Гаркушин Юрий Иванович. 20.06.1960 – 3.08.1980. Погиб при исполнении служебных обязан-

ностей. Посмертно награжден орденом Красной звезды». Перед пам'ятником квітник. Виготовлений місцевими майстрами. У лютому 2014 р. до 25-річниці виведення радянських військ з Афганістану на фасаді місцевої школи, в якій навчався Ю.І. Гаркушин, встановлено меморіальну дошку. Його ім'ям названо одну з вулиць села. [30]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Церква святого Олександра Невського (1902 р., архіт.). Вул. Першотравнева, 16-а.

У 1894–1902 рр. збудовано кам'яну однопрестольну церкву із дзвіницею на місці дерев'яної парафіяльної церкви Святої Параскові (1752 р.). Місцевий землевласник генерал О.С. Павлов надав кошти на завершення будівництва. Храм збудований у неоросійському стилі, із застосуванням в оформленні фасадів кольорових керамічних плиток, виготовлених на Будівському фаянсовому заводі. У 1990-х рр. руїни церкви передано релігійній громаді. У 1996 р. проведена реставрація Вінницькою реставраційною конторою за кошт держбюджету. Вхідні двері аркоподібні, обрамлені помаранчевою керамічною плиткою. З переднього боку плитка білого кольору. Покрівля — оцинковане залізо. Паркан залізний, стовпчики цегляні. [31]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ЖОРНИЩЕ

Городище (9–13 ст., археол.). За 3,0 км на схід від села.

В урочищі «Плюшкове» виявлено давньоруське городище 9–13 ст. в плані овальне, витягнуте з півночі на південь. Найбільша довжина — близько 70 м, ширина — 48 м. З усіх сторін городище оточене валом, рів не зберігся. Довжина валу — 170 м. З південної та західної сторін городище додатково захищене глибоким яром. Городище є пам'яткою археології національного значення. Окрім цього поселення, навколо Жорнища виявлено пам'ятки археології. На захід від згаданого городища розташоване слов'янське селище 10–11 ст., на північний захід від села виявлено трипільське поселення. На східній околиці села виявлено поселення доби бронзи. На схід від села розміщено поселення ранньозалізного віку 8–7 ст. до н.е. На північний схід від села — поселення ранньозалізного віку 8–7 ст. до н.е. На північ від села — поселення ранньозалізного віку 8–7 ст. до н.е. На північ від села — поселення черняхівської культури. [32]

С.А. Лапшин

Пам'ятний знак учасникам українського визвольного руху 1940–50 рр. (2015 р., іст.). Вул. Миру, 18. Сільське кладовище.

У 2015 р. встановлено пам'ятний знак учасникам українського визвольного руху в Іллінецькому районі 1941–45 рр. Гранітна плита (висота — 1,5 м) у формі зрізаної піраміди з хрестом На плиті викарбувані прізвища 23-х загиблих та напис: «Наші земляки — борці за Незалежність України. 1940–1950». Матеріал: хрест — граніт чорного кольору. Ініціатори встановлення Д.С. Дембовський та В.М. Потапчук за кошти М.С. Онофрійчука (директор ПАТ «Жорнище») та В.І. Білика (голова спостережної ради ПАТ «Жорнище»). Виготовлений місцевими майстрами.

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Церква Свято-Михайлівська (19 ст., архіт.). Вул. І. Гонти, 8.

Храм збудовано у 18 ст. — початку 19 ст. Мурований. До 1845 р. римо-католицька церква реформаторського монастиря. Один з перших центрів католицизму. Зведений коштом Северина Вислоцького, який був власником містечка Жорнище і старостою Конігородським. Мури зводили з метеоритного каменю. У 1795 р. до монастиря було приписано 132 вірян. Після поразки польського повстання 1830–31 рр. частина учасників переховувалася у монастирі, що стало підставою для його закриття і передачі православній церкві. Про архітектуру 18 ст. свідчить фронтон барочного стилю — завитки, на якому містяться три ніші для ікон (верх — аркоподібний). Нині вигляд будівлі — це поєднання костелу та православного храму. Дах двоскатний, однокупольний. В 2008 р. збудована дзвіниця у православному стилі. У 1944 р. територія колишнього монастиря була табором для радянських військовополонених, яких згодом відправили до Немирова. У 1960-х рр. частина приміщень використовувалися для

потреб дільничної лікарні. У 2008 р. проводилася реконструкція. У 1990-х рр. передана релігійній громаді. [33]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Погруддя І.Н. Бойка, двічі Героя Радянського Союзу (1949 р., іст., мист.). Центр села.

Бойко Іван Никифорович (1910–75 рр.) — полковник, командир танкової бригади, двічі Герой Радянського Союзу. Народився у Жорнищах. У 1930 р. призваний до Червоної армії, у 1936 р. закінчив Ульяновську бронетанкову школу. В 1939 р. брав участь у боях на Халхин-Голі. Учасник Другої світової війни, з жовтня 1941 р. воював на Південно-Західному, Західному, Брянському, Калінінському, Північно-Західному, Воронезькому фронтах. Пройшов шлях від заступника командира танкового батальйону до командира танкової бригади. Визволяв від ворога рідне Поділля. Очолюваний ним 64-й гв. танковий полк 28.12.1943 р. у результаті стрімкої атаки оволодів містом та залізничною станцією Козятин. Наступних два дні танкісти відбивали численні контратаки німецьких військ, не дозволили їм відновити втрачені позиції. За вміле керівництво танковим полком у боях за крупний залізничний вузол та проявлену особисту мужність удостоєний звання Героя Радянського Союзу (10.01.1944 р.). Під час проведення наступальної Проскурівсько-Чернівецької операції І.Н. Бойко як командир 64-ї гв. танкової бригади знову героїчно відзначився. Танкісти, долаючи відчайдушний опір ворога, успішно форсували річки Дністер і Прут, в авангарді наступаючих військ, оволоділи обласним центром м. Чернівці, за що І.Н. Бойко вдруге удостоєний звання Героя Радянського Союзу (26.04.1944 р.). Учасник Берлінської наступальної операції. Очолювана ним танкова бригада разом із підрозділами 8-ї армії оволоділи 29.04.1945 р. Берлінським аеродромом, 30 квітня вийшли на околиці Берліна, 1 травня досягли центру міста, 3–4 травня вели бої поблизу рейхстагу. У 1948 р. закінчив академічні курси при Військовій академії бронетанкових та механізованих військ. У 1956 р. вийшов у запас. Жив і працював у Києві. Похований на Лук'янівському військовому кладовищі. І.Н. Бойко є почесним громадянином Чернівців. У Козятині його ім'ям названо професійно-технічне училище. На будівлі Вінницького медичного коледжу, де він навчався, відкрито меморіальну дошку. У 1959 р. в Жорнищах встановлено погруддя І.Н. Бойка у військовій формі з орденами та медалями. На гранітному постаменті викарбувано два ордени «Золота зірка», танк і меморіальний напис. Розмір: висота погруддя — 1,5 м, постамент — 3,0×0,5×0,5 м. [34]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. КАЛЬНИК

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На захід від села.

В урочищі «Гегова» виявлено трипільське поселення, яке займає надзаплавну терасу лівого берега річки Шабелянки на площі 3,0 тис. кв. м. На поверхні простежуються глиняні «площадки». Відкрито у 1966 р. і обстежувалось у наступні роки І.П. Пилипчуком. Пам'ятка віднесена до середнього етапу Трипілля. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. Окрім цього поселення, навколо Кальника виявлено пам'ятки археології. На південно-західній околиці села виявлено поселення доби бронзи 12–9 ст. до н.е. На захід від села виявлено черняхівське поселення. На північний захід від села — поселення черняхівської культури. За 500,0 м від села, біля моста через річку Шабелянку — поселення 6–7 ст. розміром 200,0×150,0 м. На протилежному березі річки Соб виявлено поселення 6–7 ст. На околиці села — скіфське городище 6–3 ст. до н.е., довжина валу — 2,0 кілометри. [35]

С.А. Лапшин

Місце цитаделі Кальницького полку (17 ст., іст.). Вул. Братів Западинських. Центр села.

Укріплення Кальницького замку займало правий берег ставу та складалося з дитинця-цитаделі і оборонних ровів, глибина яких сягала 4,0 м. Цитадель мала форму трикутника із заокругленими краями та вдало була розташована на схилі. Рів замикав територію замку (понад 4,0 га), яка мала вигляд чобітка. Вздовж ставу та цитаделі йшла дорога. Кальник на карті 16 ст. італійця Гастальдо позначений як добре укріплене міс-

то. Однак, після чергової навали татарських орд у 1612 р., як пише Е. Руліковський, «кальницькі маєтності» знову стали «пустим урочищем». Замок побудований князями Корецькими на початку 17 ст. У 1648 р. Кальник отримав статус полкового міста — центру Кальницького козацького полку, який очолив Остап Усваницький (Вінницький). За складом «Реєстру…» 1649 р. цей полк мав у 19 сотнях більше двох тисяч козаків і очолював його Іван Федоренко. Отже, 1648 р. є точкою відліку доби Кальника козацького. Саме тоді неподалік Кальника, біля кургану-могили Сорока відбувся бій повстанських загонів під проводом Максима Кривоноса з польським військом. У 1671 р. замок витримав двотижневу облогу польського гетьмана Яна Собеського (згодом польського короля). Нині від оборонних споруд залишилася лише частина рову. [36]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни. Погруддя О.С. Западинського, Героя Радянського Союзу (1981 р., 2001 р., іст.). Вул. Братів Западинських, 1-а. Поблизу Будинку культури.

У 1981 р. на честь полеглих у Другій світовій війні 113 односельців встановлено скульптуру та меморіальну стелу. Скульптура — це два солдати, один з яких схилився на коліно і тримає в руках автомат, другий стоїть позаду нього. Скульптура встановлена на постаменті. Перед нею — дерев'яний хрест. З лівого боку від скульптури — стела, на якій меморіальні дошки з прізвищами загиблих. Скульптура матеріал — граніт, висота — 3,65 м. Постамент матеріал — бетон, розміри — 1,3×1,3×1,3 м. Стела матеріал — бетон, розміри — 3,3×4×0,35 м. Хрест матеріал — дерево, розмір — 3,0 м. Автор — київський скульптор Лобанова. У 2001 р. поряд з пам'ятником встановлено погруддя уродженця села, Героя Радянського Союзу, льотчика О.С. Западинського (1914–2003 рр.). Матеріал — залізобетон, висота постамента 2,0 м, погруддя — 1,7 м. Автор — скульптор О. Мишевський. Неподалік встановлено погруддя організатора партизанського руху І.І. Калашника (1913–43 рр.). Матеріал — залізобетон, висота постаменту 2,0 м, погруддя — 1,7 м. Автор — скульптор О. Мишевський. [37]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Пам'ятник Ярославу Івашкевичу, польському письменнику (1989 р., іст., мист.). Біля школи.

Ярослав Івашкевич (1894–1980 рр.) — польський письменник, перекладач і громадський діяч. Народився і перші вісім років провів у Кальнику, потім родина переїхала до Єлисаветграда (нині м. Кропивницький). З 1909 р. з родиною мешкав у Києві, навчався у 4-й гімназії. У 1912–18 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету та одночасно в консерваторії. У 1918 р. виїхав до Польщі, де згодом протягом 25 років очолював спілку письменників. Автор багатьох романів, повістей, драматичних творів, збірок оповідань, поезії, мемуарів, праць з історії літератури, музики, малярства, театру. Українські враження відбилося в низці творів письменника: повістях «Місяць сходить», «Заруддя», романі-епопеї «Слава і хвала» та інших. Перекладав Т. Шевченка, М. Рильського. У 1989 р. у Кальнику встановлено пам'ятник. Зображає письменника, який у задумі приклав руку до підборіддя. Постамент овальної форми з написом (пол.): «Wybitny polski pisarz Jarosław Iwaszkiewicz 1894–1980». Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Матеріал — бронза. Висота скульптури — 1,5 м, постаменту — 3,0 м. [38]

О.Г. Рудник, А.М. Подолинний

Погруддя Івана Богуна, кальницького полковника (2003 р., іст., мист.). Вул. Т. Шевченка, 146. Центр села.

Погруддя Івана Богуна (?–1664 рр.) встановлено у 2003 р. На постаменті гранітна дошка з написом: «Наказному Гетьманові України, полковникові Кальницько-Вінницького полку Іванові Богуну Слава козацька — вічно живе! 1651–2003». Дошка прикрашена викарбуваним тризубом, козацькими щаблями, підковою, списом. Погруддя виготовлено із залізобетону, пофарбовано у бронзовий колір, встановлено на бетонному постаменті. Висота погруддя — 1,0 м, розмір постаменту сірого кольору — 3,0×2,0×1,0 м. Територія поряд з пам'ятником викладена тротуарною плиткою сірого та червоного кольору. [39]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. КАНТЕЛИНА

Обеліск на пам'ять про полеглих земляків у Першу світову війну (іст.). Вул. Шкільна, 1.

На пам'ять про полеглих земляків у Першій світовій війні встановлено обеліск з граніту сірого кольору, з написом (автентичний напис, рос.): «Павшимъ русскимъ воинамъ на полъ брани съ Германией Австрией Турцией 1914–1917. Вѣчная память героямъ». Розміри: 2,5×1,0 м. Обеліск не огороджений.

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Погруддя І.І. Калашника, організатора партизанського руху (1982 р., іст., мист.). Вул. Центральна. Центр села.

У 1982 р. встановлено погруддя, викарбуване з каменю. Погруддя стоїть на бетонному постаменті чорного кольору. На чоловому боці постаменту табличка з написом (рос.) «Герою Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. легендарному партизану И.И. Калашнику 1913 – 28.02.1943». Розміри погруддя 2,0×3,0×1,5 м, постамент — 2,0×3,0×4,0 м. Калашник Іван Іванович (1913–43 рр.) — організатор партизанського руху в Іллінецькому районі в роки Другої світової війни. Народився у Кальнику. В 1930-х рр. переїхав у с. Хвилю Черкаської обл., звідти і пішов на фронт. У червні 1941 р. військова частина, в якій служив І. Калашник, була оточена, але він зміг вирватися, згодом повернувся у рідне село, яке вже було окуповане німцями. Тут він організував загін, який налічував спочатку 40 партизанів. Загін здійснював рейди на території Вінницької, Київської та Кіровоградської областей. Влітку 1942 р. І. Калашник налагодив зв'язок з партизанськими загонами, які розташовувалися у Дашівських лісах. Загинув 28 лютого 1943 р. в с. Кантелина. І.І. Калашник посмертно нагороджений орденом «Вітчизняної війни» 1-го ступеня і медаллю «Партизану Вітчизняної війни». Його ім'ям названо вулицю в Дашеві та встановлені погруддя в Кальнику (2008 р.) та Дашеві (2013 р.). [40]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. КОПІЇВКА

Пам'ятне місце перебування гайдамаків 1768 р. (іст.). Урочище «Гонтове». У південно-східному напрямку, близько 5,0 км від околиці села.

На правому березі річки Соб, у лісі зберігся високий і довгий земляний рів (часу Національно-визвольної боротьби 1648–54 рр. під проводом Б. Хмельницького). До 19 ст. існував вал, який починався поблизу Кальника і проходив через Дашівські ліси по прямій лінії, завершувався поблизу окопу. У 1768 р. в часи Коліївщини уманські козаки підступили до Дашева, в якому заховалася польська шляхта. Через річку козаки влаштували міст напроти с. Копіївки і зайняли окоп. У травні 1768 р. розпочалась Коліївщина — повстання проти феодального гніту та польсько-шляхетського панування на Правобережжі. Взяття Умані, діяльність близько 300 повстанських загонів гайдамаків, відновлення ними у визволених містах і селах самоврядування підірвали устої Речі Посполитої. В цьому повстанні брали участь селяни Кальника та інших сіл. Корона звернулась за допомогою до Російської імперії, яка направила на Правобережну Україну свої війська. Їх спочатку повстанці сприйняли як визволителів, але помилилися. В липні–серпні 1768 р. російські війська розгромили більшість повстанських загонів. Полонених гайдамаків, мешканців Правобережжя, було передано польській шляхті. [41]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. КРАСНЕНЬКЕ

Могила Г.М. Чернишова, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільський цвинтар.

Чернишов Григорій Миколайович (1965–84 рр.) — рядовий. Народився в Красненькому. Закінчив школу, працював у місцевому колгоспі. Після призову на військову службу у грудні 1983 р. направлений до Афганістану. Під час виконання бойового завдання 9.11.1984 р. група, в якій був Г. Чернишов, потрапила в оточення. У цьому бою він загинув. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановле-

но гранітний пам'ятник із червоною зіркою у верхній частині та меморіальним написом. (висота — 1,6 м). Виготовлено місцевими майстрами. У 2014 р. до 25-річниці виведення радянських військ з Афганістану на фасаді місцевої школи відкрито мармурову меморіальну дошку зі світлиною та написом: «В цій школі з 1.09.1972 р. по 26.06.1982 р. навчався Чернишов Григорій Миколайович. Загинув в Афганістані 9.11.1984 р. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки». Ім'ям бійця названо одну з вулиць села. [42]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. КРИШТОПІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південний схід від села.

В урочищі «Хронопіль» або «Гайдамацьке» виявлено трипільське поселення, яке займає похиле плато, обмежене з двох боків струмками, на площі 1,0×0,6 км. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок». Виявлена кераміка з поліхромним розписом, бороздчастим та заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1954 р. П.І. Хавлюком. Пам'ятку віднесено до немирівського типу середнього етапу Трипілля. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [43]

С.А. Лапшин

с. КУПЧИНЦІ

Свято-Покровська церква (1896 р., архіт.). Центр села.

Свято-Покровська церква є зразком української дерев'яної сакральної архітектури. Побудована у 1896 р. Церква однокупольна, чотирикутна, розміщена на бетонному підмурку. Купол та хрест пофарбовано у золотий колір. Розміри церкви 12,0×12,0 м, висота — 4,0 м, висота хреста — 2,0 м. Церква пофарбована у синій колір, а її вертикальні кути у зелений. При вході до церкви — відкритий ґанок. Вікна невеликі за розміром, прямокутної видовженої форми. На стіні металева табличка з написом: «Українська православна церква Свято-Покровський храм с. Купчинці 1910 рік». За радянського часу церкву закрили, будівля зазнала руйнувань, маківки були знищені. Дзвіниця зруйнована. У 2012 р. церква повернена православній релігійній громаді. Відреставрована, увагу привертають її апсиди, ґанок з дахом, різьблені фронтони. Територія храму складає 0,3 га, огороджена дерев'яним парканом. [44]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ЛЕУХИ

Могила П.І. Савишина, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільський цвинтар.

Савишин Петро Іванович (1965–84 рр.) — рядовий, водій. Народився в Леухах. Закінчив школу, працював на будівництві. Після призову на військову службу у квітні 1984 р. направлений до Афганістану. Під час виконання бойового завдання 4.11.1984 р. був смертельно поранений. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну плиту зі світлиною та меморіальним написом (висота — 1,6 м). Виготовлено місцевими майстрами. У 2014 р. до 25-річниці виведення радянських військ з Афганістану на фасаді місцевої школи встановлено меморіальну дошку. Ім'ям бійця названо одну з вулиць села. [45]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ЛИСА ГОРА

Свято-Михайлівська церква (1909 р., архіт.). Центр села.

Свято-Михайлівська церква є зразком української дерев'яної сакральної архітектури. Побудована у 1909 р., хрещата, одноверха, з прибудованою дзвіницею. Пофарбована у синій колір. Фундамент церкви — кам'яний. Вікна прямокутні, пофарбовані зеленим кольором. На фронтонах розміщено різьблене обрамлення. Купол та дзвіниця шатрові, виготовлені з металевої бляхи. Розміри церкви — 14,0×6,0 м. За радянського часу була закрита, використовувалася як клуб. У 1990-х рр. повернута православній релігійній громаді. Куполи відновили. [46]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. НЕМЕНКА

Погруддя Б. Хмельницького, видатного державного діяча і полководця (1970 р., іст., мист.). Вул. Перемоги, 5. Перед будинком культури.

У 1970 р. встановлено погруддя Б. Хмельницького з нагоди присвоєння місцевому колгоспу його імені. Погруддя розташоване на чотиригранному постаменті. Навколо пам'ятника висаджено квітник. Погруддя: матеріал — склобетон, висотою — 1,4 м. Постамент: матеріал — пісковик, розмір — 1,9×1,1×0,7 м. Погруддя виготовлено на Львівській кераміко-скульптурній фабриці. [47]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ПАРХОМІВКА

Городище (9–13 ст., археол.). За 1,0 км на схід від села.

На схилі поблизу струмка Василівка, на мису — чотирикутне давньоруське городище, периметр укріплень — 356,0 м. Городище є пам'яткою археології національного значення. Окрім цього городища, навколо Пархомівки виявлено пам'ятки археології. На південь від села — трипільське поселення. На схід — поселення 4–3 ст. до н. е. За 0,300 км на схід від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега річки Сальник, в урочищі «Гонтове» — поселення зарубинецької культури розміром 400,0×150,0 м. На південь від села, в урочищі «Попове Поле» — поселення 6–7 ст. [48]

С.А. Лапшин

с. РАЙКИ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Поблизу колишнього каолінового заводу.

Поселення трипільської культури займає мис лівого берега безіменного струмка, правої притоки річки Соб. Відкрите у 1963 р. П.І. Хавлюком, обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею. Культурний шар простежений на північно-східному та східному схилах мису. Пам'ятку віднесено до середнього етапу Трипілля. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею, поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. Окрім цього поселення, навколо Райків виявлено пам'ятки археології. Поблизу села виявлено трипільське поселення Райки II, яке займає мис лівого берега безіменного струмка, правої притоки річки Соб, по інший бік заводу. На поверхні простежені залишки глиняних площадок. Пам'ятка відкрита у 1963 р. П.І. Хавлюком, віднесено до середнього етапу Трипілля. На північній околиці села — поселення 8–7 ст. до н. е. На північ — поселення 6–4 ст. до н. е. На північно-східній околиці села — поселення зарубинецької культури. Поблизу села, в урочищі «Потьомкове» — трипільське поселення Райки III. Займає мис лівого берега безіменного струмка. Культурний шар простежений на стрімких схилах мису. Пам'ятка відкрита в 1963 р. П.І. Хавлюком, попередньо віднесено до середнього етапу Трипілля. [49]

С.А. Лапшин

с. СЛОБОДИЩЕ

Могила В.Ф. Качура, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільський цвинтар.

Качур Василь Федорович (1964–85 рр.) — рядовий, навідник міномета. Народився у Слободищі. Закінчив школу, працював на шахті (м. Краматорськ, Донецької обл.). Після призову на військову службу у серпні 1985 р. направлений до Афганістану. Загинув під час бойової операції 20.10.1985 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено граніту стелу, (висота — 1,6 м) з портретом та меморіальним написом. У 2014 р. до 25-річниці виведення радянських військ з Афганістану на фасаді місцевої школи встановлено меморіальну дошку. [50]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

Свято-Троїцька церква (1848 р., архіт.). Пров. Шкільний, 2-а.

Від 1750 р. на цьому місці стояла дерев'яна церква Святої Трійці, яка належала уніатам. У 1794 р. церква переведена у право-

славну. Після 1831 р. розібрана. У 1848 р. збудовано кам'яну церкву з матеріалів розібраної церкви с. Чортория. Хрестоподібна в плані, однокупольна, обкладена плиткою, має три аркоподібних вікна. Поряд шестигранна двоярусна дзвіниця. За даними джерел у церкві була ікона Іверської божої матері, виписана з Афону в 1888 р. Церква огороджена, з мурованими воротами, які мають аркоподібну форму із трьома куполами. Це перша церква у районі, яка була відкрита за радянського періоду завдяки голові колгоспу С.І. Подоляну, який відкрив тут музей. Згодом у 1988 р. отримано дозвіл на відкриття храму. [51]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. СОРОКА

Комплекс будівель млина (1911 р., архіт.). Центр села. На річці Соб.

У 1906–11 р. землевласники та промисловці Ярошинські побудували млин, який діяв за допомогою води та парових машин. Обладнання було виготовлено на заводі Шнейдера, Жаке і Ко у Страсбурзі (Франція). Спочатку тут працювали 32 робітники у дві зміни. Потужність переробки: 48 т пшениці за добу. Крім цього млина діяв ще житній млин потужністю 11 т зерна за добу. Окремо для потреб селян діяв млин потужністю 16 т. При млині було споруджено 2 зерносховища на 2,4 тис. т пшениці і 0,96 тис. т жита. Одночасно поруч з млином зведено будинок для керуючого та спеціалістів підприємства. У 1913 р. до млина підведено залізничну колію. Паровози і вагони були придбані в Німеччині. Борошно з млина везли до Одеси і далі до країн Європи. Продукція зберігалася на складах Ярошинських у Москві та Варшаві. У радянський період млин був одним з основних підприємств району. У 1975 р. збудовано 5 елеваторних корпусів. Нині млин входить до складу комбікормового заводу. [52]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ХРІНІВКА

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни. Пам'ятний знак М.З. Брацюку та Г.Л. Шимку, Героям Радянського Союзу (1986 р., іст.). Вул. Соборна, 19.

У 1986 р. встановлено пам'ятник 74 односельцям, які загинули у Другій світовій війні. Являє собою скульптуру воїна, який прихиляє до себе матір, та стелу. Зліва від скульптури стіна. На ній 9 металевих дошок та 2 гранітні. На першій великій дошці розміщено Червону Зірку та напис: «Ніхто не забутий. Ніщо не забуте». За нею одна над одною розміщені дві малі дошки: на верхній викарбувано червону зірку і напис: «Меморіальна дошка встановлена на честь учасника Великої Вітчизняної війни відважного танкіста Героя Радянського Союзу земляка майора Брацюка Миколи Захаровича. Вічна слава героям!». Під написом викарбувані дві гвоздики. На нижній табличці у верхній частині викарбувано червону зірку і напис: «Меморіальна дошка встановлена на честь учасника Великої Вітчизняної війни відважного старшого пілота Героя Радянського Союзу земляка майора Шимко Григорія Лук'яновича. Вічна слава героям!». Під написом викарбувані дві гвоздики. За ними розміщено великі дошки, на яких містяться прізвища загиблих 74 односельців. Територія навколо пам'ятника викладена бетонними плитами. Скульптура: матеріал — залізобетон, висота — 2,85 м. Постамент: матеріал — бетон, розмір — 3,0×1,0 м. Стела: матеріал — бетон, розмір — 15,0×3,0 м. Меморіальні плити: матеріал — метал, розмір — 1,5×0,5 м. М.З. Брацюк (1909–43 рр.) — гв. майор, командир 305-го танкового батальйону 6-го гв. танкового корпусу. Народився у Хрінівці. У РСЧА з 1928 р. Закінчив Полтавське військово-політичне училище (1938 р.). Учасник боїв на озері Хасан. Учасник Другої світової війни з 1942 р. Воював на Брянському, Центральному фронтах. Загинув у бою 22 листопада 1943 р. у с. Суботіно на Орловщині, де і похований у братській могилі. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15 січня 1944 р. посмертно. Г.Л. Шимко (1919–2003 рр.) — гв. лейтенант, старший льотчик 91-го штурмового авіаційного полку 5-ї повітряної армії 2-го Українського фронту. Народився у селі Хрінівці. З 1940 р. у РСЧА. У 1943 р. закінчив Ворошиловградську військово-авіаційну школу пілотів. На фронтах Другої світової війни з жовтня 1943 р. До травня 1945 р. здійснив

203 бойових вильоти. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15 травня 1946 р. У 1947 р. закінчив Краснодарську вищу авіаційну школу штурманів. З 1962 р. у відставці. Жив і працював у Києві. Похований у Києві на міському кладовищі «Берківці». Неподалік могила учасника російсько-турецької війни (1877–78 рр.) Амвросія Брацюка. Земляний насип (розмір: 1,0×2,0 м), огороджений. На огорожі встановлено хрест (розмір: 0,2×0,3 м). А. Брацюк прославився в боях за гору Шипка (Болгарія) під керівництвом генерала Скобелєва. Нагороджений двома Георгіївськими хрестами. [53]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ЧОРТОРИЯ

Багатошарове поселення (енеоліт, 9 ст., археол.). В урочищі «Ялесова Гребля».

Багатошарове поселення займає високий мис правого берега річки Сороки. Відкрите та досліджене у 1963–64 рр. П.І. Хавлюком. У зрізах западин від вибірки ґрунту досліджені залишки двох землянок, виявлені дві крем'яні сокири, мотики і рало з рогу та фрагменти кераміки трипільської культури. Також виявлена незначна кількість кераміки 9 ст. Пам'ятку віднесено до кінця середнього — початку пізнього Трипілля. Окрім цього поселення, на північній околиці села виявлено черняхівське поселення. На захід від села, в урочищі «Попів Клин», на лівому березі річки Сорока — поселення 6–7 ст. [54]

С.А. Лапшин

с. ШАБЕЛЬНЯ

Братська могила партизанів (іст.). Дашівський ліс. Поблизу лісництва.

У 1975 р. на братській могилі бійців партизанського загону (рос.) «За Родину» (командир Г.О. Рибаченко), який з 1942 р. базувався у Дашівському лісі, споруджено меморіальний комплекс. Одиночні могили 15 загиблих, огороджені дерев'яним парканом. У січні 1944 р. партизанський загін спільно з танковою бригадою під командуванням І.Н. Бойка звільнили Іллінці від німецьких військ і утримували їх до підходу Червоної Армії. Партизани з'єдналися з військами 1-го Українського фронту і продовжили звільнення району. Ті, хто загинув у боях, поховані в братській могилі у Дашівському лісі. Розмір братської могили 12,0×20,0 м. [55]

С.А. Лапшин, О.Г. Рудник

с. ЯКУБІВКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На північний захід від села.

Трипільське поселення обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею. Матеріали зберігаються у фондах музею. Пам'ятку віднесено до середнього етапу Трипілля. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. Окрім цього поселення, навколо Якубівки виявлено пам'ятки археології. В урочищі «Плюшкові левади» — поселення доби бронзи 12–9 ст. до н. е. Відкрите у 1962 р. На захід від села, в урочищі «Поле Чоловського» — черняхівське поселення. Відкрите у 1955 р. На захід від села — черняхівське поселення відкрите у 1955 р. На західній околиці села — поселення 6–7 ст. відкрите у 1969 р. Усі ці пам'ятки досліджені П.І. Хавлюком. [56]

С.А. Лапшин

КАЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН

Калинівський район утворено у 1923 р. Від 1932 р. у складі Вінницької обл. Розташований у північній частині області вздовж берегів річок Південний Буг, Жердь, Снивода, Десенка, Постолова, Згар. Межує з Козятинським, Хмільницьким, Літинським, Вінницьким, Липовецьким та Погребищенським районами Вінниччини. Територія — 1,086 тис. кв. км. На території району розташовані 58 населених пунктів. Найбільші села району — Іванів, Павлівка, Корделівка, Гущинці, Пиків. Кількість населення — 57,9 тис. осіб. Систему місцевого самоврядування у регіоні представляють 1 міська та 27 сільських рад. Адміністративний центр району м. Калинівка. Відстань від райцентру до м. Вінниці автошляхами — 25 км, залізницею — 23 км. Через територію району проходять залізничні шляхи довжиною 47 км. Загальна довжина автотранспортних магістралей становить 370 км. Усі населені пункти району з'єднані між собою дорогами з твердим покриттям. Через Калинівку проходить значна кількість автобусних маршрутів, які сполучають районний центр з містами України: Києвом, Вінницею, Житомиром, Одесою, Рівним, Луцьком, Кам'янцем-Подільським. Район лежить у межах Придністровської височини, яка похила з північного заходу на південний схід. Мікрорельєф місцевості — пологохвиляста лесова рівнина, розчленована балками, долинами. Особливо малими схилами своїх долин відзначаються Південний Буг та його допливи (Згар, Снивода, Постолова) в північній частині району. Клімат помірно-континентальний. Для нього характерне тривале нежарке літо з достатньою кількістю вологи, потрібної для вегетації сільськогосподарських культур, порівняно коротка, несувора зима. Ґрунти переважно чорноземні типові, мало- і середньогумусні та темносірі опідзолені. Площа лісів 14 тис. га, тут переважає граб, ясен, липа, клен, дуб. У районі створено два заказники «Калинівський» і «Сосновий бір» для охорони високопродуктивного еталонного насадження сосни. Є пам'ятки природи місцевого значення — зоологічна пам'ятка «Боброве поселення», ботанічна — «Бук західний» і заповідне урочище «Вільхове». Гідрографія місцевості представлена густою мережею озер, ставків і підземних вод. Від Хмільника до с. Гущинці річка Південний Буг несе свої води у південно-східному напрямі. Її правий берег високий і скелястий, лівий — нижчий, частково заболочений, особливо в пригирловій частині річок Сниводи і Постолової.

Кліматичні умови, річки і болота, лісостеповий характер місцевості створювали природну оборону, що сприяла заселенню регіону з передісторичних часів. Північно-лісова частина сучасного Калинівського району була тим осередком, звідки йшло заселення середнього Побужжя. Уже в 6–8 ст. тут проживали східнослов'янські племена. У 10–12 ст. за ці землі київським князям доводилося вести боротьбу з кочівниками, галицько-волинськими князями, сепаратизмом болохівців. З середини 13 ст. так звана Болохівська земля відійшла під контроль татар. На цей час уже існувало найдавніше село Вінницького повіту Мізяків (Мезеківці), яке мало виключне природне оборонне значення. До давніх сіл належать також Гущинці, Кам'яногірка, Іванів (Янев), Пиків, Байківка, Гулівці (Бережани) Поблизу багатьох сіл виявлені стійбища, поселення, кургани, городища, земляні укріплення. Землі Калинівського р-ну почергово входили

до складу різних державоутворень: Болохівської землі (12–13 ст.), Подільського улусу (13–14 ст.), Великого князівства Литовського (1362–1569 рр.), Речі Посполитої (1569–1793 рр.), Російської імперії (1793–1917 рр.)[288]. У першій половині 17 ст. поселення Калинівка належало Калиновським (герба «Калинова»). Власники у 1620-х рр. побудували у містечку замок. Місто отримало назву Калинівка[289]. У другій половині 19 ст. після завершення будівництва залізниці Київ – Одеса, яка пролягала через Калинівку, вона почала швидкими темпами розбудовуватися і з часом була віднесена до розряду містечок. Тут з'являється ряд підприємств, зростає торгівля. У 1885 р. відкрито церковно-парафіяльну школу, а у 1902 р. почало діяти міністерське двокласне училище. Трагічні події 20 ст. — Перша світова війна, національно-визвольна боротьба в Україні, насильницька колективізація, голодомори, репресії, Друга світова війна знайшли своє відображення у численних пам'ятках історії. Нині на території району на згадку про жертви Голодомору 1932–33 рр. встановлено понад 25 пам'ятників та пам'ятних знаків. Упродовж 1932 р. — першої половини 1934 р. померло 9493 чол.[290]. Утисків та репресій у сталінський період зазнали місцева інтелігенція та служителі культу. У районі нині 74 військових поховань, у них поховано понад 2508 бійців, імена понад 549 не встановлені. Серед названих поховань 43 братських і 31 одиночна могили. Розстріляно, закатовано, убито разом з військовополоненими 3018 мирних громадян. Вивезено до Німеччини 3613 осіб[291]. З середини 1943 р. у районі наростає партизанський опір окупантам. На честь загиблих воїнів-земляків (5239 чол.) встановлено 36 пам'ятних знаків та меморіалів[292]. Дев'ять земляків удостоєні звання Героя Радянського Союзу: С.В. Антонюк (1919 р., с. Грушківці — 1982 р., Калинівка), П.К. Волинець (1924 р., с. Павлівка — 1943 р., Калинівка), Т.Н. Дзвонко (Звонков) (1905 р., с. Заливанщина — 1978 р., с. Заливанщина), П.Г. Свинар (1916 р., с. Іванів — 1979 р., с. Іванів), М.Ф. Степовий (1924 р., Калинівка — 1944 р., Калинівка), І.І. Ковальчук (1918 р., с. Павлівка — 2001 р.), І.П. Коновченко (1915 р., с. Мирне — 1943 р.), С.Л. Козак (1920 р., с. Нападівка — 1945 р.), В.М. Яремчук (1910 р., с. Бережани — 1991 р.)[293].

У 1950-х рр. активно розвивалася інфраструктура району. Сформувалися промисловий та агропромисловий комплекси, заклади торгівлі, побуту, культури і освіти. Найбільші підприємства району: ТОВ «Трау Нутришин Україна» (виробництво та реалізація кормів для тварин), ТОВ «Еко-Сфера» (виробництво фруктових та овочевих соків, мінеральних газованих і негазованих вод та інших безалкогольних напоїв), ПрАТ «Калинівський машинобудівний завод» (виробництво машин і устаткування для сільського господарства та харчової

[288] Отамановський В.Д. Вінниця в 14–17 століттях : іст. дослідж. — Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. — С. 27–29, 31–39, 41, 62, 70, 73–74, 117, 440–444.

[289] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (15 — серед. 17 ст.) / НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — Київ, 2001. — С. 155.

[290] ДАВіО, ф. п-136, оп. 3, спр. 219, арк. 135.

[291] ДАВіО, ф. р-1683, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

[292] Мудраченко М. Пам'ятки історії та пам'ятні місця на Вінниччині: Калинівський та Оратівський райони. — Вінниця, 2009. — С. 135, 137.

[293] Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — 2-е изд., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 19, 59, 103, 130, 133, 141, 224, 250, 304.

промисловості), ТОВ «Термінус» (виробництво дерев'яних будівельних конструкцій та столярних виробів (вікна, двері), Овечацьке МПД ДП «Укрспирт» (виробництво етилового спирту), ПрАТ «Калина» (швейне виробництво), ПОСП «Нападівське» с. Нападівка, СТОВ «Промінь» с. Черепашинці, ПП «Радівське» по ВСГП с. Радівка (виробництво сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження). З Калинівським районом пов'язане життя Героїв Соціалістичної Праці: І.Й. Димінського, П.І. Рубля, М.І. Мушенко. У районі діє Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція. Мережу закладів освіти району складають 31 загальноосвітня школа, 12 дошкільних навчальних закладів освіти, Калинівське ПТУ № 21 та Державний навчальний заклад «Гущинецьке вище професійне училище», Калинівський технологічний технікум, Іванівська спеціальна школа-інтернат, музична школа та Будинок дитячої творчості. Медична допомога населенню здійснюється Центральною районною лікарнею, Комунальною установою «Калинівський районний центр первинної медико-санітарної допомоги», в структуру якого входять 14 амбулаторій, 26 фельдшерських та 5 фельдшерсько-акушерських пунктів. У Калинівському районі діє базова мережа закладів культури, з них: районний Будинок культури в Калинівці та 40 закладів у сільській місцевості, у тому числі 5 клубів-бібліотек, 36 бібліотек (центральна районна бібліотека та районна бібліотека для дітей у Калинівці, 34 заклади у сільській місцевості, 3 музеї (Народний музей С.В. Руданського в Хомутинцях, музей історії Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції в Уладівському та музей історії в Дружелюбівці). На території району зареєстровано 160 об'єктів культурної спадщини, з них 43 пам'ятки археології, 23 архітектури та містобудування, 89 історії, 4 пам'ятки монументального мистецтва, 1 садово-паркового мистецтва[294]. Встановлено понад 15 меморіальних дошок.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Калинівським районом: Потоцький Ян (1761 р., с. Пиків — 1815 р., с. Уладівка, нині Літинський р-ну) — польський письменник, археолог, географ, історик, автор розвідок, які започаткували вивчення Волині, Поділля і Херсонщини; С.М. Олійничук (1798 р., с. Антонопіль — 1852 р.) — демократ-публіцист; В.Д. Спасович (1829 р. — 1906 р., с. Лемешівка) — класик права, публіцист, літературознавець; С.В. Руданський (1834 р., с. Хомутинці — 1873 р.) — письменник; М.М. Коцюбинський (1864 р., Вінниця — 1913 р.) — письменник, деякий час перебував у Пикові; В.В. Боржковський (1864 р., с. Мізяків — 1919 р.) — етнограф, фольклорист, історик і статист, вінницький комісар Тимчасового уряду; Л.Л. Семполовський (1868 р. — 1960 р., с. Уладівське) — селекціонер, доктор природничих наук (з 1898 р.), очолював Уладівську селекційну станцію, основоположник вітчизняної селекції в галузі цукрового буряківництва; С.І. Яворський (1892 р., с. Нова Гребля — 1922 р.) — отаман «Карий», полковник війська УНР; В.О. Горецький (1907 р. с. Заливанщина — 1979 р.) — геолог, автор близько ста наукових праць, відповідальний редактор «Палеонтологічного збірника» (1965–79 рр.), голова Львівського відділення Всесоюзного палеонтологічного

[294] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. Упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. фабрика», 2011. — С. 93–95, 197–205, 337–340, 392–393.

товариства (1956–60 рр.); К.О. Червінський (1919 р., с. Пиків — 2002 р.) — доктор хімічних наук, ректор Чернівецького університету, заслужений діяч науки і техніки; О.Л. Кундзіч (1904 р., с. Павлівка — 1964 р.) — письменник; Є.П. Гуцало (1937–95 рр.) — письменник, журналіст і кіносценарист, навчався в Корделівській школі; С.П. Колесник (1932 р.н., с. Мончинці) — прозаїк, публіцист, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка; О.Ф. Чорногуз (1936 р.н., с. Іванів) — письменник, журналіст, редактор журналу «Перець»[295]; В.С. Нікіфоров (1954 р., с. Павлівка — 2015 р.) — генерал-лейтенант, заступник командувача Повітряних Сил ЗС України. Нагороджений орденами Богдана Хмельницького трьох ступенів, його ім'я присвоєно 299-й бригаді тактичної авіації. У 2016 р. на фасаді школи № 3 Калинівки встановлено меморіальну дошку на вшанування його пам'яті.

М.Р. Мудраченко

[295] З-над Божої ріки. Літ. біограф. словник Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. — Вінниця : Континент-ПРИМ, 2001. — С. 273, 292, 168, 180, 155, 368.

м. КАЛИНІВКА

Братська могила радянських бійців та партизанів (іст.). Центр міста, на розі вул. Незалежності та В. Нестерчука.

Поховано 432 бійців 305-ї стрілецької дивізії, які загинули 14 березня 1944 р. у боях за звільнення Калинівки від німецьких окупантів. У 1954 р. до могили підпоховано із сіл Байківки, Бережан, Глинська, Жигалівки, Заливанщини, Павлівки, Писарівки, Старого Пикова, Радівки, Хомутинців прах бійців 117-ї гвардійської, 183-ї, 24-ї стрілецьких дивізій, які визволяли ці села 8–15 березня. Окремі бійці померли у військовому госпіталі в Калинівці впродовж другої половини березня. Їхні прізвища відомі. 1971 р. до могили перенесено прах 5 підпільників та партизанів: керівника підпільної групи М.П. Архиповича (1916–43 рр.), П.К. Волинця (1924–43 рр.), С.К. Волинця (1925–43 рр.), М. Каверіна (?–1943 р.), І.П. Томчука (?–1943 р.). Серед похованих — Герої Радянського Союзу П.К. Волинець та І.В. Першутов. П.К. Волинець — комісар партизанського загону ім. Леніна, І.В. Першутов (1920–44 рр.) — лейтенант, заступник командира ескадрильї 525-го штурмового авіаполку. Обом звання Героя надано посмертно. У могилі поховано також 13 бійців Вінницького комуністичного батальйону та 30 членів міської парторганізації і губчека, які загинули у серпні 1919 р. у боях з частинами УГА, намагаючись відправити з Козятина до Росії ешелони з хлібом, цукром та військовим майном. Їх прах перенесено до меморіалу із с. Шевченівка (нині в межах Калинівки). У 1955 р. на могилі встановлено чотиригранний постамент з бетонною скульптурою воїна (висота: 6,0 м). З лицьового боку на постаменті — бронзова зірка. Перед скульптурою на стилобаті під нахилом вмонтована плита з написом рельєфними бронзовими літерами. Перед написом, на брукованому гранітними плитами майданчику, у колі з бронзовим вінком, палає Вічний вогонь. У 1965 р., потім у 1971 р. на меморіалі укладено 21 плиту (розмір: 1,1×0,6 м) з вирізьбленими прізвищами 371 бійця та присвятними написами (рос.): «Их подвиг бессмертен, память о них вечна, они погибли ради жизни на земле»; «Здесь похоронены участники Гражданской войны Бидер, Гойхер, Ерлих, Кац, Коган, Меджибовский, Молочковский, Ниренберг, Первин»; «Герой Советского Союза Першутов Иван Васильевич 08.09.1920 – 09.01.1944. Командир звена 525 штурмового авиаполка. 1941–1945»; «Здесь похоронены воины Советской Армии: Герой Советского Союза Волынец Петр Каленикович 1924 года рождения и его брат Волынец Сергей Каленикович 1925 года рождения. 1941–1945»; «Руководитель Калиновской подпольной группы комиссар партизанского отряда «Большевик». Бывший секретарь Калиновского РК ЛКСМУ Архипович Николай Павлович. 1916–1943». Виготовили майстри Київського художнього фонду. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Байківка (2), Герасимівка, Глинськ, Голубівка, Грушківці, Гулівці, Гущинці (2), Дружелюбівка, Дружне (2), Заливанщина, Іванів, Корделівка (4), Котюжинці, Лемешівка, Мирне (2), Мізяків, Мончинці (2), Нова Гребля (4), Павлівка (3), Пиків, Писарівка, Уладівське (2), Хомутинці, Червоний Степ, Черепашинці (3), Чернятин (3). Пам'ятні знаки на вшанування загиблих у Другій світовій війні односельців встановлені: Калинівка (2), Байківка, Бережани, Глинськ, Голубівка, Грушківці, Гущинці, Дружелюбівка, Дружне, Жигалівка, Заливанщина, Кам'яногірка, Корделівка, Котюжинці, Лемешівка, Лісова Лисіївка, Люлинці, Малі Кутища, Мирне, Мізяків, Нападівка, Павлівка, Пиків, Писарівка, Польова Лисіївка, Радівка, Райки, Сальник, Слобідка, Уладівське, Хомутинці, Черепашинці, Чернятин, Шепіївка. [1]

М.Р. Мудраченко

Братські могили жертв нацизму (іст.). Західна околиця міста.

Пам'ятне місце жертв нацизму розташоване на полі, два поховання на відстані 300 м одне від іншого (розміри: 18,5×8,0 м). 30 травня і в середині липня 1942 р. тут було розстріляно майже 700 жителів Калинівки та навколишніх сіл єврейської національності, а також 12 радянських активістів. Відомі прізвища 4-х мешканців Павлівки: В.Й. Гуменчука, Ф.Й. Гуменчука, С.М. Гуменчука, Г.С. Наборського. Прізвища 529 розстріляних занесено до Книги Скорботи України. На могилах встановлено пам'ятники. На першій — чотиригранний конічний обеліск із темно-сірого граніту, увінчаного

зіркою Давида (висота: 4,5 м). На високому двоступінчастому постаменті — напис. На другій — встановлено об'ємний двоступінчастий чотиригранний пам'ятник із темно-сірого шліфованого граніту, увінчаного чашею (висота: 3,5 м). Під чашею з лицьового боку барельєфне зображення лаврового вінка та закріплено гранітну меморіальну дошку з написом. Присвятні написи ідентичні (рос.): «Память погибшим от рук немецко-фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы. Калиновка». Поховання упорядковане, реконструйоване, оточене декоративною огорожею (2017 р.). Пам'ятні знаки на вшанування жертв нацизму встановлені: Гулівці, Іванів (2), Дружелюбівка, Лісова Лисіївка, Павленки, Пиків, Уладівське. [2]

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка В.В. Нестерчуку, автогонщику (2014 р., іст.). Вул. В. Нестерчука, 26.

Нестерчук Вадим Володимирович (1970–2013 рр.) — автогонщик, бізнесмен, благодійник. Дитячі та шкільні роки пройшли в Калинівці. Закінчив школу № 1. Вадим Нестерчук засновник і пілот першої української команди «Sixt Ukraine». Він шість разів виводив свій екіпаж на гонки серії «Дакар», «Шовковий шлях». Входив до списку 30 найкращих пілотів світу (2012 р.). Вадим був директором прокатної та лізингової фірми Sixt (Україна), займався ресторанним бізнесом. Він заснував міжнародний благодійний фонд імені Івана Богуна, найкращим випускникам рідної школи сплачував навчання у вузах, давав премії учням (за підсумками навчального року). Загинув 24 червня 2013 р. в пустелі Об'єднаних Арабських Еміратів. Меморіальна дошка встановлена в 2014 р. на будинку, в якому мешкав гонщик. На дошці його портрет з викарбуваним написом: «В цьому будинку народився і жив з 1970 року по 1987 рік Нестерчук Вадим Володимирович, засновник і лідер української команди з ралі рейдів Sixt Ukraine». Матеріал — граніт. Розмір: 0,7×0,5 м.

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка О.В. Шевчуку, учаснику радянсько-афганської війни (2005 р., іст.). Вул. В. Маяковського, 29.

Шевчук Олександр Васильович (1965–84 рр.) — рядовий, радист. Народився в с. Гопчиця Погребищенського р-ну. На строкову службу призваний у травні 1984 р. З червня 1984 р. служив в Афганістані. Загинув при виконанні бойового завдання 1 грудня 1984 р. Меморіальну дошку встановлено у травні 2005 р. на будівлі Калинівського технологічного технікуму з ініціативи його адміністрації. На правій площині дошки розміщено портрет бійця, на лівій — напис: «В технікумі навчався воїн-інтернаціоналіст, який загинув в Афганістані при виконанні інтернаціонального обов'язку. Нагороджений орденом Червоної Зірки посмертно». Матеріал — граніт. Розмір: 0,7×0,5 м.

М.Р. Мудраченко

Могила С.В. Антонюка, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. В. Нестерчука. Центральне кладовище.

Антонюк Степан Васильович (1919–82 рр.) — командир батареї 917-го артилерійського полку 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту. Народився у с. Голяки, нині Грушківці Калинівського р-ну. Після закінчення неповної середньої школи працював рахівником у колгоспі. У Червоній Армії з 1939 р. Учасник війни з липня 1941 р. Закінчив курси молодших лейтенантів у 1942 р. Брав участь у боях на Південно-Західному, Західному, Воронезькому фронтах. Відзначився у боях у січні — на початку лютого 1945 р. під час форсування річки Одер, утримання плацдарму та розгрому нацистського гарнізону м. Штейнау (нині Сьцинава, Польща), де було взято у полон 600 солдатів та офіцерів ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 10.04.1945 р. У 1946 р. закінчив вищу офіцерську артилерійську школу. З 1964 р. полковник С. Антонюк у запасі. Працював начальником відділу кадрів машзаводу в Калинівці. У 1985 р. на могилі, на ромбоподібному постаменті встановлено із світло-сірої гранітної крихти стелу зі зрізом (висота: 1,2 м). На постаменті — дві рельєфні дошки з меморіальним текстом. На стелі закріплено полірована гранітну плиту чорного кольору з портретом та присвятою (рос.): «Герой Советского Союза гв. полковник Антонюк Степан Васильевич 25.01.1919 – 05.07.1982» (розмір: 0,9×0,4 м). [3]

М.Р. Мудраченко

Могила М.Ф. Степового, Героя Радянського Союзу та могили радянських бійців (іст). Вул. Т. Шевченка, біля районного військового комісаріату.

Степовий Микола Федотович (1924–44 рр.) — командир вогневого взводу 712-го полку 17-ї винищувальної протитанкової бригади. Народився у с. Варшиця, нині у межах м. Калинівки. Після закінчення семи класів Калинівської середньої школи навчався в електротехнічному технікумі в Києві. З 1942 р. у Червоній Армії. У 1943 р. закінчив Подольське артилерійське училище. Воював у складі 1-го Прибалтійського та Калінінського фронтів. Відзначився у боях 6.10.1943 р. Лейтенант М. Степовий першим ввірвався в с. Жуково Псковської обл. (РФ), з двома гарматами відбив декілька контратак гітлерівців, завдав їм значних втрат у живій силі та техніці. Загинув у бою за с. Капішкас (Литва). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 4.06.1944 р. Спочатку був похований у м. Ушпаляй (Литва). 29 грудня 1944 р. прах перевезено на батьківщину. У 1945 р. на могилі встановлено чотиригранну двоступінчасту стелу, виготовлену із лабрадориту (висота — 1,8 м). У горішній частині вирізьблено зірку, нижче — фотографія, орден Золотої Зірки та присвятний напис (рос.): «Вечная слава Герою Советского Союза Степовому Н.Ф. 22.02.1924 – 24.07.1944». Могила занесена до списку пам'яток республіканського значення (1950 р.). Школа №1 носить ім'я героя. У 2014 р. перед школою (вул. Незалежності, 1) встановлено погруддя М.Ф. Степового. Автор — скульптор Я. Куленко. Друга у ряду братська могила. Поховано чотирьох бійців зі складу 117-ї гвардійської та 24-ї стрілецьких дивізій, які загинули у боях за звільнення району. Прізвища їх відомі: капітани Голота, Землянухов, Биков, старшина А.І. Старинський. Поховано 19 березня 1944 р. У 1946 р. на могилі встановлено обеліск, у 1995 р. його замінено на стелу чорного кольору у вигляді вітрила (висота — 1,8 м). На двох надгробних плитах чорного кольору (розмір: 1,2×0,7 м) викарбувано прізвища похованих. Третя у ряду братська могила. Поховано льотчиків-випробувачів: Г.І. Строганова (1919–47 рр.), В.М. Баскакова (1922–47 рр.) зі складу 32-го винищувального авіаційного полку, які загинули під час тренувального польоту на літаку «Як-9». У 1955 р. на могилі встановлено із сірого граніту чотиригранний конічний обеліск, увінчаний зіркою (висота — 2,3 м) з фотографіями та прізвищами похованих. Перша у другому ряду братська могила. Поховано двох бійців 305-ї стрілецької дивізії, які загинули у бою з нацистськими окупантами 15 березня 1944 р. під час звільнення залізничної станції Калинівка-1. Прізвища їх невідомі. Спочатку були поховані на території хлібоприймального підприємства, 15 листопада 2002 р. прах перенесено до місця поховання. У 2003 р. на могилі покладено з чорного граніту плиту (розмір: 1,2×0,7 м) з викарбуваною зіркою та написом. Друга у другому ряду. Могила курсанта М. Кікотя. У 1955 р. на могилі покладено гранітну плиту чорного кольору (розмір: 1,2×0,7 м) з фотографією та написом: «Курсант Кикоть Николай Спиридонович 12.05.1921 – 1944». [4]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (2001 р., іст.). На розі вул. Т. Шевченка та В. Нестерчука.

Під час радянсько-афганської війни в республіці Афганістан проходили службу 217 уродженців та причетних до Калинівського р-ну, з яких 10 чоловік загинуло, 9 поховано на території району, 16 — отримали поранення, 8 — повернулися інвалідами, 16 — померли з різних причин. Пам'ятник споруджено за ініціативи районної спілки ветеранів Афганістану та заступника голови Калинівської райдержадміністрації В. Житовоза за кошти громадськості. Відкриття відбулося 21 травня 2001 р. Автор — скульптор М. Нечипорук. Пам'ятник являє собою скульптурну композицію із двох жінок, які схилили голови у скорботному мовчанні. У центрі скульптури на фоні квітки чорного тюльпану (символ літаків, якими возили цинкові домовини) зображено хрест, що символізує вічність життя. На постаменті, на чорних гранітних плитах викарбувано: «Воїнам-інтернаціоналістам, полеглим під час війни в Афганістані, від жителів Калинівського району». Нижче — імена та роки життя загиблих. Скульптурна композиція залізобетонна. Загальна висота — 4,2 м. Скульптури — 2,7 м. Розміри постаменту: 1,5×1,5×1,2 м. Більше інформації про загиблих учасників радянсько-афганської

війни дивись у статтях по населених пунктах району. [5]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст.). Вул. Т. Шевченка.

На подвір'ї храму Параскеви Сербської на вшанування пам'яті про жителів Калинівки, які померли під час Голодомору 1932–33 рр., встановлено на постаменті гранітний моноліт, увінчаний хрестом (висота — 3,5 м). З чолового боку прикріплено гранітну меморіальну дошку чорного кольору (розмір: 1,7×1,2 м) з різьбленим зображенням матері з мертвою дитиною на руках. Напис: «Пам'яті жертв Голодомору». За неповними даними архівних джерел у Калинівському районі за 1932 — вересень 1934 рр. від голоду загинуло понад 9500 людей. Особливо великих втрат зазнали такі села, як Гущинці, Сальник, Котюжинці, Жигалівка, Писарівка, Калинівка, Старий Пиків, Малий Чернятин, Павлівка, Янів, Варшиця, Корделівка. 17 травня 1933 р. район було віднесено до першої групи районів області з найбільшим ураженням масового недоїдання та смертності. Пам'ятні знаки на вшанування жертв Голодомору встановлені: Байківка, Гущинці, Дружелюбівка, Жигалівка, Заливанщина, Котюжинці, Мирне, Павлівка, Пиків, Сальник, Черепашинці. [6]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятник «Жертвам Чорнобиля» (2007 р., іст.). Вул. В. Нестерчука, 39. Поблизу дитячої музичної школи.

На загальних зборах громадської організації «Союз. Чорнобиль. Україна» Калинівського р-ну (2005 р.) було прийнято рішення до 20-ї річниці аварії на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції встановити монумент. Відкриття пам'ятника було приурочено до Дня вшанування учасників ліквідації та усіх постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС у м. Калинівка 14 грудня 2007 р. Скульптурна композиція являє собою Дзвони пам'яті Чорнобиля, увінчана мініатюрним залізним хрестом. Чорна гранітна стела, розколена навпіл, застерігає людей від таких руйнівних техногенних радіоекологічних катастроф і нагадує про 26 квітня 1986 р., яке стало Днем Скорботи і болю українського народу. На лицьовому боці дзвону ліворуч викарбувано журавля, оповитого колючим дротом, праворуч — дату «1986», нижче, на гранітній підставі, напис: «Жертвам Чорнобиля». Цоколь пам'ятника виконаний із сірого граніту з подіумом для квітів та вінків. Загальна висота — 3,0 м. Розміри постаменту: 4,0×1,0×4,0 м. Композиції — 2,0 м. На 1 листопада 2017 р. у районі проживало 379 осіб, які мали статус громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з яких 153 — учасники ліквідації аварії, 63 — громадяни, смерть яких пов'язана з наслідками Чорнобильської катастрофи, 3 — учасники ліквідації інших ядерних катастроф, які пов'язані з випробуваннями та застосуваннями ядерної зброї. У районі проживає також 59 дітей, які мають статус постраждалих. [7]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятник партизанам 1941–44 рр. (1982 р., іст.). Вул. Незалежності.

Відкритий 1982 р. Присвячений молоді, яка брала участь у партизанському русі на тимчасово окупованій німецькими окупантами території. Постать юнака уособлює легендарного Данко з палаючим серцем у високо піднятій руці. Пластика бетонної скульптури характеризується узагальненням, чіткістю планів, композиція — яскравою експресією. На лицьовому боці невисокого постаменту напис: «Партизанам, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни на території Калинівського району». Загальна висота 5,1 м. Автор — скульптор А. Довженко. [8]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятник С.В. Руданському, поету (2014 р., іст., мист.). Вул. В. Нестерчука. У сквері, напроти Будинку культури.

Руданський Степан Васильович (25.12.1833 р., с. Хомутинці — 03.05.1873, м. Ялта) — класик української літератури, автор ліричних поезій, творець жанру співомовки — гумористично-сатиричних віршів, історичних поем, перекладач, фольклорист. Професійний лікар. Пам'ятник відкрито 13 січня 2014 р. У цей день у Калинівці проводилися Всеукраїнські дні гумору та сатири і святкування 180-річного ювілею з дня народження поета. Пам'ятник виконано у граніті та бронзі. Загальна висота — 4,0 м, постамент — 2,7 м, погруддя — 1,3 м. Бронзове

погруддя являє собою фронтальне поясне зображення молодої людини зі схрещеними на грудях руками, у правій — перо, у піджаку, жилетці, під комірцем сорочки — краватка. Голова повернена на три чверті ліворуч, обличчя відкрите, гладке волосся зачесане над високим чолом, погляд замислений. Постамент двоярусний, на верхній частині — напис кованими позолоченими літерами: «Степан Руданський». Нижня частина виконана у вигляді бронзової фризової смуги з чотирьох прямокутних пластин. Чолова пластина, оздоблена по кутках калиновими китицями навколо картуша у вигляді розгорнутого аркуша, містить фрагмент авторського поетичного тексту: «… І потече знову медом / Та молоком свята земля. / І все мине, що гірко було, / Настануть дивнії роки …». Обабіч від неї дві пластини з рельєфним зображенням сюжетних сцен та героїв з творів поета. На пластині з тильного боку зафіксовано імена авторів: «Скульптори: П. Антип, М. Бірючинський, Д. Ілюхін. Архітектори: О. Верещагіна, О. Марченко. Дар місту від М. Катеринчука». Постамент закріплений на гранітній базі у вигляді стилізованої усіченої піраміди на двоступінчастому квадратному стилобаті. [9]

О.А. Коляструк, М.Р. Мудраченко

с. АНТОНОПІЛЬ

Меморіальна дошка С.М. Олійничуку, публіцисту (1989 р., іст.). У центрі села. На фасаді Будинку культури.

Олійничук Семен Микитович (1798–1852 рр.) — представник української демократичної публіцистики 1840-х рр. З кріпацької родини. Отримав відпускну у 1845 р. Автор рукописної праці «Історична оповідь природних чи корінних мешканців Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губернії про своє життя-буття», в якій йшлося про трагедію українського народу — кріпацтво. Писана російською мовою. Заарештований 1849 р. і ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці поблизу Санкт-Петербурга, де й помер. Меморіальну дошку встановлено 1989 р. з ініціативи директора школи Л. Міщенко. Містить напис: «В селі Антонополі народився непримиренний борець проти кріпацтва Олійничук Семен Микитович (1798–1852 рр.)». Автор — Л. Міщенко. Матеріал — граніт. Розмір — 0,4×0,8 м. [10]

М.Р. Мудраченко

с. БАЙКІВКА

Могила В.І. Бездушного, учасника радянсько-афганської війни (іст.). У північно-східній частині цвинтаря, біля церкви.

Бездушний Володимир Іринейович (1968–88 рр.) — рядовий, сапер-гранатометник. Народився у с. Байківка. Після закінчення Грушковецької восьмирічної школи навчався у Вінницькому будівельному технікумі. На військову строкову службу призваний у травні 1987 р., а з листопада перебував у складі військової частини в Афганістані. Загинув при виконанні бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У 1989 р. на могилі на постаменті встановлено гранітну стелу чорного кольору у вигляді вітрила (висота: 1,5 м) із зображенням портрета та меморіальним написом (рос.): «Бездушный Владимир Иринеевич 14.06.1968 – 18.04.1988. Погиб при исполнении интернационального долга». [11]

М.Р. Мудраченко

с. БЕРЕЖАНИ

Гулівецьке укріплення (друга чверть 17 ст., іст.). Вул. Кутузова. Центр села.

Містечко Гулівці (після 1601 р., 1964–2016 рр. — Комунарівка, нині Бережани) лежало на прикордонних землях, тому його власник — польний коронний гетьман Мартин Калиновський побудував міські укріплення (1638–46 рр.) на півострові, утвореному зламом річки Постолової. З 1647 р. місто віддано у заставу Михайлу та Катерині Аксакам. Центральною частиною гулівецьких укріплень був дерев'яно-земляний замок, побудований, напевно, на давньому городищі, яке являло штучно насипаний пагорб (бурт) на похилому березі річки. У плані укріплення мало прямокутну форму, загальною площею близько 1,4 га. Городище було оточене ровом та високим земляним валом, по периметру якого проходив палісад з однією в'їзною брамою зі східного

боку. Залишки валу, довжиною 10–12 м, збереглися у південній частині. Міські укріплення були першою лінією оборони поселення. Центр міста був оточений оборонним валом з дерев'яним частоколом, який повторював конфігурацію лівого, місцями обривистого, берега річки. Перешийок півострова був перекопаний ровом, імовірно, з внутрішнім валом та міською брамою. Фортифікаційні споруди мали оборонне та житлове призначення. Сьогодні територія городища зайнята двома садибами. Рови засипані. У 1970-х рр. частину насипу вибрано для будівництва ставкової греблі. У південно-західному куті встановлена охоронна дошка. Археологічні розкопки не проводилися. Міські укріплення знищені. [12]

М.Р. Мудраченко

с. ГЛИНСЬК

Ранньослов'янське поселення (6–7 ст., археол.). Південно-східна частина села.

Поселення розташоване на вигині плато з високими краями вздовж долини струмка і ставка. Відкрите П.І. Хавлюком у 1963 р. Площа пам'ятки 300,×150,0 м, товщина культурного шару 0,5 м. Характеризується коричневою ліпною керамікою зі слабо відігнутими вінцями і валиковим орнаментом. Культурний шар дуже переораний. Відноситься до антського часу, належало населенню, яке переселялось на річку Південний Буг і датується 6–7 ст. [13]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Замок (кінець 16–17 ст., іст.). Північно-східна частина села, урочище «Бурти».

У 1598 р. на лівому березі річки Постолової власники Глинська князі Друзькі-Горські побудували оборонний замок. У першій половині 17 ст. містечко, яке було обнесене палями, належало князю Янушу Острозькому. Цей замок був дерев'яно-земляним укріпленням, прямокутним у плані, оточений ровом та насипним валом. Розмір 400,0×250,0 м. Він мав дві в'їзні брами з оборонними баштами. Підступи до замкових та міських фортифікацій були захищені річкою та ставом. На сьогодні збереглися замкові вали, з внутрішнього боку висотою 2,0 м. Простежуються залишки ровів. Охоронна дошка відсутня. Міські укріплення знищені повністю. [14]

М.Р. Мудраченко

с. ГОЛЕНДРИ

Меморіальна дошка на честь учасників Першого зимового походу Армії УНР (2014 р., іст.). Вул. Шкільна.

На кінець листопада 1919 р. Армія Української Народної Республіки була оточена з усіх боків більшовицькими, польськими та денікінськими військами, не мала боєприпасів, одягу, медикаментів, території. У таких складних умовах уряд УНР і командуючі Дієвої армії вирішили ліквідувати регулярний фронт і всі сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 06.12.1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили в перший Зимовий похід. Загальна кількість учасників походу сягала близько 10 тис. бійців. У ході рейду частини Армії УНР з боями подолали близько 2,5 тис. км по окупованій ворогом території України. Перший зимовий похід — одна із героїчних сторінок доби визвольних змагань 1917–21 рр. Всі учасники були нагороджені відзнакою «Залізний Хрест». 14 грудня 2014 р., до 95-ї річниці початку Першого зимового походу і перемог українського війська при взятті станцій Голендри та Гулівці, встановлено меморіальну дошку на фасаді школи з ініціативи редактора районної газети В. Бабія, коштом голови Калинівської райдержадміністрації К. Васюка. Виконавець — Т. Юшкалюк. Матеріал — граніт. Розмір: 0,45×0,65 м. Дошка має форму правильного прямокутника з більшою горизонтальною стороною. У верхній її частині на всю ширину площини дошки викарбувано два схрещені мечі, у центрі стилізоване зображення тризуба у картуші. Весь малюнок в обрамленні дубового і лаврового листя. Колаж виконаний підполковником ДА УНР, відомим геральдистом та дослідником української символіки М. Битинським для нагородної грамоти «Воєнний Хрест» у 1957 р. Напис рельєфний: «Воякам полку Чорних запорожців, учасникам Першого зимового походу Армії Української Народної Республ-

ліки, чий бойовий шлях у грудні 1919 року проліг через станцію Голендри. Слава Україні! Героям слава!».

М.Р. Мудраченко

с. ГУЛІВЦІ

Місце ставки нацистських військово-повітряних сил (1941–43 рр., іст.). 0,5 км на північ від зал. ст. Гулівці.

Місце ставки розташоване у лісовому масиві «Черепашинецька дача», на території кварталів № 45, 44 Козятинського лісництва державного підприємства «Хмільницьке лісове господарство Вінницької області». Будівництво об'єкта велось з грудня 1941 р. підрозділами німецької військово-будівельної організації «Тодт». На земляні роботи залучалися радянські військовополонені та мешканці навколишніх сіл. До складу комплексу входили дерев'яні бараки, будинки загальною площею 3882 кв. м, залізобетонне бомбосховище площею 42,5 кв. м. Була підведена залізнична колія завдовжки 2800 м з пероном, облаштовано міні-аеродром, розгалужену мережу телефонного зв'язку, резервну силову установку, автономне водопостачання, очисні споруди та ін. Територія об'єкту була ретельно замаскована. З липня 1942 р. по грудень 1943 р. тут містилася ставка командувача військово-повітряних сил нацистської Німеччини («Люфтваффе»), рейхсмаршала Г. Герінга. Ставка носила назву «Steinbruch» («Каменярня»). Охорону ставки несла група таємної поліції «Ост», яка була підпорядкована начальнику служби безпеки при ставці Гітлера Г. Раттенгуберу. У грудні 1943 р. було прийнято рішення про знищення об'єкту. У систему охорони ставок Гітлера та Герінга входив і військовий аеродром поблизу селища Калинівка, побудований у 1930-х рр. для радянських військово-повітряних сил. Під час німецької окупації тут базувалися літаки, які забезпечували прикриття ставок «Вервольф» та «Штайнбрух» з повітря. Сьогодні від ставки залишились уламки бетону та триметрові перекриття бомбосховища, частково зберігся залізничний насип. [15]

Я.А. Бранько, М.Р. Мудраченко

с. ГУЩИНЦІ

Садиба (19 ст., архіт.). Вул. Т. Шевченка.

У першій половині 18 ст. Гущинці належали старовинній українській родині Аксаків. У 1745 р. село купив Адам Холоневський, після його смерті у 1772 р. Гущинцями по черзі володіли його сини Анджей та Ігнатій (помер 1819 р.). Існуюча нині палац-садиба правдоподібно була побудована сином Ігнатія Владиславом (помер 1850 р.). Садиба розташована у парку, на підвищеному березі річки Південний Буг. У глибині парадного двору підіймається двоповерховий корпус з доричним чотириколонним портиком, зведений у стилі пізнього класицизму. Портик з фронтоном та фризом ділить будинок на дві симетричні частини. Прямокутної форми, з двоскатним дахом. Гладенькі площини стін прорізані високими вікнами і завершуються фризом та карнизом. Вікна прямокутні, оздоблені сандриками, кути рустовані. Внутрішній інтер'єр втрачено. Розташування суміжних кімнат анфіладне. У середині 19 ст. Гущинці належали О. Абрамовичу. У цей період протягом півроку тут мешкав і навчався Володимир Антонович — у майбутньому видатний історик, археолог, етнограф, археограф. У кінці 19 ст. — початку 20 ст. садиба належала княгині А. Абамелековій. На сьогоднішній день у садибі збереглися: палац (в аварійному стані), колона при в'їзді до садиби, господарський флігель, залишки парку, церква (збудована А. Абамелековою на початку 20 ст.). У садибі розмістився державний навчальний заклад «Гущинецьке вище професійне училище». Територія її забудована навчальними та житловими корпусами. Садиба є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [16]

М.Р. Мудраченко

с. ДРУЖНЕ

Овечацький спиртовий завод (1850 р., 1907 р., іст.). Вул. Промислова.

Заснований (1850 р.) як гуральня місцевим землевласником Л. Мадейським. Нові власники Ф. Мерінг та його син Сергій розбудовують гуральню. У 1907 р. тут постає новий винокурний завод. Потужність заводу

складала 180 декалітрів спирту-сирцю і його ректифікації за добу. У 1914 р. на заводі працювало 40 чоловік. Виробництво продукції зросло до 50 тис. декалітрів на рік. Очолював виробництво І.Є. Крацький. Ціни на спирт встановлювала держава. Завод не припиняв діяльності в роки Першої світової війни та національно-визвольних змагань за державність України. З 1923 р. він перебував у віданні Подільського відділення цукротресту і входив до підсобних підприємств Юзефо-Миколаївського комбінату. Період винокуріння тривав 70 діб (з 6 квітня по 14 червня). Працював на патоці Юзефо-Миколаївського, Корделівського, Погребищенського цукрозаводів. Крім власного виробництва він ректифікував спирт-сирець інших підприємств. Спирт відправлявся Новгородському, Петрозаводському, Псковському, Нижнєновгородському, Костромському спиртзаводам та Ленінградському лікерному заводу № 1. У 1920-ті рр. обов'язки керуючого заводом виконував К. Якубовський. У 1932 р. було засновано Вінницький трест «Головспирт», до якого увійшли всі спиртзаводи і який проіснував до 1959 р. В кінці 1930-х рр. завод утратив частину фахівців через політичні репресії, зокрема ректифікатора — С.В. Снігоцького та хіміка — В.В. Снігоцького. Вони були звинувачені у «допомозі міжнародній буржуазії у здійсненні ворожої діяльності проти Радянського Союзу» і розстріляні. У часи німецької окупації продовжував діяти. У повоєнні роки постійно нарощував свої потужності. Так, у 1952 р. було випущено 38 013 декалітрів очищеного спирту і йому тоді ж присвоєно звання «Підприємство відмінної якості МПП СРСР». На заводі працювало близько 200 робітників. Тут розпочав свою трудову діяльність (1951 р.) змінним технологом М.І. Шаповалюк. У 1979 р. він очолив об'єднання спиртової і дріжджопромисловості Вінницької області. Заслужений працівник промисловості, академік Академії інженерних наук України. На заводі було налагоджено повний технологічний цикл виробництва спирту вищої якості. Він складався з відділень: розмельного і приготування замісу, виробничого і оцукрення, дріжджобродильного, ректифікації спирту і через вимірювання спрямовується до складу готової продукції. Сировина — картопля, меліса, злакові культури, поставки якої йшли централізовано. Продукція поставлялася за державними нарядами по всьому Радянському Союзу. Сивушні масла використовувались парфюмерною промисловістю Польщі, Франції та інших країн Західної Європи. Із будівель 1907 р. збереглися приміщення ректифікації, дріжджобродильного, варочного відділень, старої котельні та два житлових будинки. Всі виробничі приміщення з'єднані переходами, металевими сходами. У приміщенні готової продукції збереглися чотири ковані чани: два ємкістю у 200 т., інші — 50 т. У 1980-ті рр. на заводі було проведено часткову реконструкцію, виконані роботи по газифікації котельні. Натомість було впроваджено виробництво супутньої продукції повітряних солодких зерен рису. [17]

М.Р. Мудраченко, А.І. Нагребецький

с. ЖИГАЛІВКА

Могила С.М. Нечипорука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Проданова. Цвинтар.

Нечипорук Сергій Миколайович (1965–84 рр.) — рядовий, телефоніст. Народився у с. Жигалівка. Закінчив місцеву 8-річну школу та перший курс Тульчинського культпросвіттехнікуму (1983 р.). На строкову службу призваний 6 травня 1983 р., з жовтня у складі військової частини в Афганістані. Важко захворів і помер 18 січня 1984 р. У 1985 р. на могилі встановлено у вигляді вітрила гранітну стелу, увінчану зіркою (висота: 2,2 м). На стелі вгорі портретне зображення у військовій формі, внизу викарбувано абрис берези. Меморіальний напис (рос.): «Нечипорук Сергей Николаевич 10.02.1965 – 18.01.1984. Погиб при исполнении интернационального долга в Д.Р.А.». На іншому боці — портрет на повний зріст у цивільному одязі. [18]

М.Р. Мудраченко

Церква святої мучениці Параскеви-П'ятниці (1809 р., 1912 р., архіт.). Вул. Миру.

Церква споруджена у 1809 р. коштом парафіян. Трикупольна, кам'яна до склепіння, а склепіння і куполи були дерев'яними. Дах

залізний. У 1912 р. церкву перебудовано на кошти землевласника О. Сафонова і при ній почала діяти церковнопарафіяльна школа. У 1976 р. храм було закрито, його приміщення використовувалося як комора для магазинного краму. У 1990-х рр. силами громади і колгоспу його було відбудовано. Сьогодні споруда однобанна, над притвором піднімається дзвіниця із шатровим покриттям. Церква має три частини: бабинець (притвор), наву та тригранчасту апсиду, перекриті кам'яними склепіннями. Храм симетричний, хрещатий у плані, який тяжіє до латинського хреста. Мурування стін храму з каменю характерне для регіонів з великими родовищами природного каменю. Лицювальна кладка виконана з темної гранітної породи. Гранітна кладка комбінована з цегляною, вимурувані з червоної цегли кути та карнизи гармонійно доповнюють композицію площин стін храму. Архітектура храму відноситься до єпархіального, напрямку нео-рус. Вікна основної частини храму виконані у характерному єпархіальному мотиві (спарені). Віконне оздоблення з червоної цегли, в основі виконано панелі із заглибленнями, технікою лицювальної кладки, завершується радіальним сандриком мурованим із заглибленнями. В'язі розчленовані на 54 шибки з радіальним завершенням є оригінальною характерною рисою неросійського стилю. Двері та вікна є автентичними, дійшли до наших днів майже без змін. У процесі експлуатації віконне обрамлення було оздоблено зеленою фарбою, що порушило гармонійне співвідношення цегли та каменю. Усі фасади чітко членовані групами спарених вікон та висотними домінантами вертикального характеру — баня над середохрестям та дзвіниця над бабинцем. Архітектурі храму притаманна чіткість та лаконізм з мінімальними прикрасами, спрощений аркатурний пояс під карнизом, пілястри, напівколони. [19]

М.Р. Мудраченко, Є.В. Совінський

с. ЗАЛИВАНЩИНА

Могила Т.Н. Дзвонка, Героя Радянського Союзу (іст.). Північно-західна околиця села. Центральна частина цвинтаря.

Дзвонко (Звонков) Трохим Никифорович (1905–78 рр.) — навідник гармати 247-го артилерійського полку 110-ї гвардійської стрілецької дивізії Степового фронту. Народився у с. Заливанщина. Працював у колгоспі шофером. У Червоній Армії з липня 1941 р. На фронті із серпня місяця. Брав участь у боях на Південно-Західному, Північно-Кавказькому фронтах. Відзначився у жовтні 1943 р. під час боїв за плацдарм на правому березі Дніпра у районі с. Куцеволівка Кіровоградської області. Гарматна обслуга гв. єфрейтора Дзвонка разом з піхотою відбила 20 контратак гітлерівців, що сприяло розширенню плацдарму та переправі наступаючих частин. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 02.02.1944 р. Після війни жив і працював у рідному селі. У 1979 р. на могилі встановлено стелу із полірованого граніту (висота: 2,2 м) з портретом та меморіальним написом: «Герой Радянського Союзу Звонков Трохим Никифорович 01.06.1905 р. — 15.11.1978 р. Від удячних земляків і рідних». У нагороджувальному листі про присвоєння звання Героя Радянського Союзу допущена помилка в написані прізвища. Напроти могили героя поховано 2 бійців із складу 117-ї стрілецької дивізії, які загинули під час звільнення села 8 березня 1944 р. Прізвища їх відомі. У 1980 р. на могилі встановлено металевий пірамідальний обеліск (висота: 1,5 м), увінчаний зіркою, без меморіального напису. [20]

М.Р. Мудраченко

с. ІВАНІВ

Могила П.Г. Свинаря, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. Вчительська. На цвинтарі праворуч від головного входу.

Свинар Панас Гнатович (1916–79 рр.) — навідник гармати 5-го гвардійського артилерійського полку 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 37-ї армії Степового фронту. Народився у с. Іванів. З 1939 р. у Червоній Армії. Учасник війни з жовтня 1942 р. В ніч на 1 жовтня 1943 р. серед перших у складі обслуги переправився через Дніпро в с. Перевалочна, нині Світлогірське Полтавської обл., учасник захоплення плацдарму. Обслуга гвардії молодшого сержанта Свинаря підбила 10 танків ворога.

14 жовтня, відбиваючи контратаки гітлерівців у районі с. Ганнівка Дніпровської обл., підбив 6 танків. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 20.12.1943 р. У 1946 р. звільнився в запас. Жив у рідному селі і працював головним кондуктором на залізничній станції. 1980 р. на могилі встановлено поліровану гранітну стелу у формі вітрила (висота: 2,2 м), з портретним зображенням та присвятою (рос.): «Герой Советского Союза Свинарь Афанасий Игнатьевич 10.04.1916 – 09.07.1979.». Могилу оточено металевою огорожею. [21]

М.Р. Мудраченко

Замок (16–18 ст., архіт.). Вул. Соборна, 7.

Замок розташований на західній околиці села, на перетині головної магістралі і має домінуюче значення для села. Із заходу та півдня садиба оточена водами річок Сниводи та Південного Бугу. У 15 ст. князь Збаразький заклав фортецю Янів (нині Іванів) У 16 ст. замок перероблено на бастіонний квадрат. Від нього лишилися підвали та перший поверх. У наш час можна побачити руїни укріплень: башти зі стінами, рів, підйомний міст. У 1745 р. новий власник А. Холоневський почав перебудовувати замок на палац, але помер 1772 р., і справу завершила 1780 р. його дружина. Стиль споруди відображає перехід від барокових взірців до класики доби Просвітництва. В кінці 18 ст. замок набув палацового обрису. Панівним в архітектурі фасадів і інтер'єрів став класицизм. Будівля палацу П-подібна в плані, двоповерхова з цоколем та триповерховим ризалітом, що завершується трикутним фронтоном. Зовнішні стіни виконані із цегли, тиньковані вапняно-піщаним розчином і пофарбовані. Фасади першого поверху будівлі оздоблені рустованою штукатуркою, поверхні багаторазово оновлювалися. Всі ці нашарування надають фасадам непоказного вигляду. Другий — лиштви із сандриками та тинькованими дзеркалами під вікнами. Кути рустовані. Центральна частина — триповерхова з пілястрами коринфського ордеру, закінчена трикутними фронтонами. У внутрішньо-конструктивних і декорованих елементах має значні втрати. Частково зберігся інтер'єр: колонада та мармурова зала. Вісім приміщень мають ліпні розетки, розписні плафони, які на даний час забілені. Замок-палац разом з парком, костелом і монастирем бернардинів утворюють єдиний архітектурний комплекс. У Яневі народився і виховувався у домі Р. Холоневського С. Вітвицький (1802–47 рр.) — відомий польський поет романтичного напрямку, публіцист. У деяких його творах опрацьовано українську тематику. Після 1809 р. в Яневі час від часу мешкав інший визначний культурний діяч Я. Потоцький — мандрівник, публіцист, письменник, історик і політичний діяч. З радянських часів і до цього часу в палаці розташовано Іванівську спеціальну загальноосвітню школу-інтернат. Замок-палац є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [22]

М.Р. Мудраченко

Монастир бернардинів (18 ст., архіт.). Вул. П. Свинаря.

Замок, монастир бернардинів (цистерціанців) і костел Діви Марії є складовою комплексу споруд 16–19 ст. палацо-садибної резиденції місцевих землевласників — графів Холоневських. Разом вони формують собою історичну основу села, є головним елементом його структури. Подружжя Холоневських багато жертвувало на католицьку церкву. Вони заснували дерев'яний костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (1754 р.) та монастир, до якого запросили бернардинів (1760 р.). При костелі існувало «Братство під титулом Непорочного Зачаття Діви Марії», яке користувалося правами папи Бенедикта XIV. У квітні 1780 р. С. Холоневська разом із синами здійснила закладку кам'яного костелу і монастиря на території так званих «Яневських грунтів». Вони існують і сьогодні. У 1799 р. костел у цілому був споруджений, хоча зводи, дах, тинькування, освітлення, зведення вівтаря, встановлення органу, оздоблювальні роботи продовжувалися до 1824 р. На цей час склався архітектурний ансамбль монастиря. Костел прямокутний, фасад припіднятий, увінчаний хрестом, на кутах кам'яні вази, портал виходить на вулицю. Притвор напівциркульного завершення. На хорах містився дванадцятиголосий орган з трьома міхами, підлога дерев'яна. Опукле перекриття з'єднує стіни. Поодинокі пілястри підтримують карниз із широким оздобленим фризом, який обрамляє площину стін зверху. В наві під кам'яними

склепіннями розміщено вісім великих вікон, у пресвітерській — шість, над хором — одне, над великим вівтарем — одне кругле. Всього в залі було п'ять вівтарів. Головний вівтар на шести великих оздоблених мозаїкою колонах підіймався до склепіння. Під пресвітерською містилася костельна гробниця, зорієнтована на схід. З південної сторони костелу — цвинтарка, оточена огорожею, з північної — брама, яка вела до монастирського подвір'я. Перед огорожею була зведена цегляна тристовпна дзвіниця. Монастир бернардинів примикає до північної фасадної сторони костелу. У плані Г-подібний, цегляний, двоповерховий, двокоридорний, дах двоскатний, розташований по вісі північ-південь. На другому поверсі розташовані одинадцять приміщень та бібліотека, на першому — трапезна, кухня, келія, захристя (ризниця), кімната настоятеля, гостинна, прибрамна, два приміщення для економа та кухонний флігель. Монастирський ансамбль доповнювали школа, шпиталь для бідних, архів, будинок настоятеля (1881 р.) та інші споруди. З західної сторони садиби розташований «малий» парк і сад. Територія монастирського комплексу разом з костелом і всіма будівлями була оточена кам'яною огорожею площею в 1,09 га. Холоневські та інші власники маєтків постійно протегували монастиреві та костелу. Тільки від засновників монастир отримав 18 420 злотих сріблом (1782 р.), на їхнє утримання виділялися щедрі щорічні внески. До володінь монастиря входили декілька сіл, з яких він мав право збирати данину провіантом і грішми. Володів хутором з господарчими будівлями, зарибленим ставом, фруктовим садом, дубовим лісом тощо. У 1832 р. Яневський монастир бернардинів був закритий. Костел діяв до початку 1920-го р., у 1923 р. будинки передано під потреби дитячої трудової колонії. Нині споруди втратили свій первісний вигляд. Монастир бернардинів та костел Діви Марії є пам'ятками архітектури місцевого значення. [23]

М.Р. Мудраченко

с. КАМ'ЯНОГІРКА

Слов'янське поселення (10–11 ст., археол.). За 3,0 км на схід від села.

Розташоване в урочищі «Піскувате» на схилах невисокого надзаплавного підвищення вздовж правого берега струмка і ставка. Відкрите і обстежене П.І. Хавлюком у 1975 р. Розкопки не проводилися. Розмір: 300,0×100,0 м. Культурний шар товщиною 0,15 м, характеризується коричневою гончарною керамікою з горизонтальним лінійним і хвилястим орнаментом. На зораній поверхні знаходять каміння та кістки тварин. Поселення відноситься до давньоруського періоду і датується 10–11 ст. Належало уличам, які займали на цей час Південне Побужжя. [24]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. КОРДЕЛІВКА

Могила О.В. Столярського, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Київська. Центральна частина цвинтаря.

Столярський Олег Всеволодович (1958–82 рр.) — сержант, командир відділення. Народився у м. Саратові (РФ). Після закінчення Корделівської середньої школи навчався в Одеському гідрометеорологічному інституті за фахом інженера-океанолога. Працював інженером Середньо-Іртишської басейнової інспекції у м. Павлодар (Казахстан). 20 квітня 1981 р. призваний до армії, з березня 1982 р. у складі військової частини в Афганістані. Загинув у бою. У 1983 р. на могилі на кубоподібному постаменті встановлено гранітний чотиригранний, чорного кольору обеліск, увінчаний зіркою (висота: 2,5 м). На лицьовому боці обеліска вгорі портретне зображення у військовій формі, внизу — фотографія в овалі та посвята (рос.): «Сержант Столярский Олег Всеволодович рождения 20.05.1958 года. Выполняя боевое задание верный воинской присяге, проявив стойкость и мужество, погиб 14.08.1982 года». Поховання оточене металевою огорожею. [25]

М.Р. Мудраченко

Корделівський цукровий завод (19 ст., іст.). Вул. Київська, 10.

Побудований М. Качаловським. Це було невелике і малопродуктивне підприємство, на якому працювали селяни-кріпаки. Всі роботи виконувалися вручну. Основне

джерело робочої сили становило пореформене українське село. Заводський майданчик займав площу у 130 десятин, на якій була розташована цегляна виробнича будівля та допоміжні дерев'яні споруди. В 1881 р. цукровий завод згорів. 1888 р. поміщик продав заводську садибу з усім пошкодженим майном: будівлею, машинами, апаратами, механізмами та різну рухомість німецькому підданому В. Рау. У лютому 1891 р. В. Рау передав усе заводське майно товариству цукрового заводу «Корделівка» (1890 р.) і став найбільшим акціонером підприємства, на його частку припадала майже третина всіх паїв. Завод розпочав виробництво цукру у 1886 р. Початкова потужність складала 2 берківці буряків за добу (берківець дорівнював 160,0 кг). Вихід цукру з берківця — 74,7 фунта (на території Росії — фунт 409,5 г). Удосконалювався процес виробництва, зростали прибутки акціонерів. У 1903–04 рр. за 70 діб було перероблено 145,1 берківців буряків. Збільшувались приватні і орендні плантації буряків за рахунок поміщицьких земель. Поміщики продавали малородючі грунти під буряк і ставали пайовиками товариства цукрового заводу «Корделівка». Лише за рік з 1.03.1904 до 1.03.1905 р. підприємці одержали 199,7 тис. крб. прибутку. З 1911 р. почалася технічна перебудова заводу. Частково електрифіковано і встановлено електрогенератор потужністю 172 кВт, парову машину на 300 к. с., парові котли системи «Меньє» — 7 шт. з поверхнею нагріву 1200 кв. м. Основним паливом були дрова, антрацит, кокс. Завод поступово перетворювався на велике підприємство з виробництва цукру. На початку 1917 р. основне виробництво цукрозаводу містилося у головному двоповерховому корпусі. На першому поверсі — центральний насос для першої сатурації, центральна парова машина, насоси на випарюванні, промиванні, сиропні, пробілка і сушка тощо. На другому — елеватори «Волбера», вакуумні апарати (4), трусилка «Крайса» довжиною у 5600 м. На заводській території (200 дес. землі) стояли численні допоміжні служби: лабораторія, контора, дві казарми, заводська школа і лікарня, квартири, слюсарне, ковальське, мідницьке, шорницьке, столярне, пакувальне відділення, газова піч для випалювання вапна, буряківня, цегляний завод, млин, магазин, ринок, лазня тощо. Вартість нерухомого заводського майна складала 593,4 тис. руб. На заводі працювало понад 430 робітників. У роки війни 1917–20 рр. та після націоналізації 1920 р. завод практично не працював. У жовтні 1923 р. відбулося урочисте відкриття Корделівського цукрового заводу. Важливе значення для його розвитку мало зміцнення сировинної бази. За ним було закріплено 5 великих земельних масивів у Лемешівці, Нападівці, Глинську, Корделівці, Черепашинцях загальною площею 2500 десятин. На цих землях виник радгосп. Тут вирощували цукрові і маточні буряки. 1933 р. була встановлена жомовідкачка, побудована залізнична колія від цукрозаводу до станції Гулівці. 1930-ті рр. позначені політичними репресіями НКВС, жертвами яких стали декілька працівників цукрозаводу. Серед репресованих опинився головний інженер заводу (1933–37 рр.) Г.М. Романовський (1887–1938 рр.). Звинувачений за ст. 54-4, 11 КК УРСР («учасник польської контрреволюційної організації та шкідництво»). За рішенням Наркомату Внутрішніх Справ і Прокуратури СРСР розстріляний 01.02.1938 р. Реабілітований 22.05.1959 р. Після нацистської окупації у 1944–45 рр. завод мав потужність 3098 ц переробки буряків за добу. Під час війни на зібрані кошти заводчан побудовано ескадрилью бойових літаків «Прапор перемоги». У повоєнні роки, починаючи з другої половини 1950-х рр., проведено великий обсяг робіт з реконструкції, заміні старого на більш потужне обладнання заводу. Споруджено нові виробничі, службові корпуси та культурно-побутові об'єкти. Проведено газифікацію виробничих процесів. З 2006 р. завод не працює. Сьогодні це приватна власність. Частина споруд, пов'язаних з історією заводу, збереглася донині. Серед них — старий виробничий корпус 1898 р., заводська витяжна труба 1914 р. висотою у 85 м, водонапірна вежа, склад і два житлових будинки 1890-х рр. [26]

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка Є.П. Гуцалу та С.П. Колеснику, письменникам (2014 р., іст.). Вул. Київська.

На фасаді школи на кошти Корделівської сільради 2014 р. встановлено меморіальну дошку Є. Гуцалу та С. Колеснику. Дошка має

форму правильного прямокутника з більшою горизонтальною стороною. У верхньому лівому куті розташований портрет Є. Гуцала, у правому — С. Колесника. Містить напис: «В Корделівській школі навчалися лауреати Державної премії Т.Г. Шевченка відомі українські письменники та публіцисти Гуцало Євген Пилипович (випускник 1953 р.), Колесник Степан Павлович (випускник 1950 р.)». Гуцало Євген Пилипович (1937–95 рр.) — письменник. громадський діяч, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1985 р.). Народився у с. Старий Животів, нині Новоживотів Оратівського р-ну. Автор збірок поезій, оповідань, повістей, романів, книжок для дітей, зокрема «Сільські вчителі», «Шкільний хліб», «Орлами орано», «Письмо землі», «Пролетіли коні», «Ментальність орди», за яку у 1995 р. отримав премію ім. І. Огієнка. Похований у Києві. Колесник Степан Павлович (1932 р., с. Мончинці) — письменник, громадський діяч, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1992 р.). Автор видань «За Десною жито половіє», «Борона», «Куди пливе ескадра?» «Обкрадені села», «Чи будемо пересівати волю».

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка М. Веркентін, польському лікарю (2014 р., іст.). Вул. Київська.

Веркентін Вікторія-Марія (1901–44 рр.) — лікар, вчений. Ранні дитячі роки пройшли у Корделівці. Батько був директором Корделівського цукрового заводу, етнічний німець О. Веркентін. Мати А. Кіменс — англійка. З 1909 р. родина мешкала в Києві. Марія закінчила гімназію святої Катерини для «дівчат лютеранської віри». Рік навчалася в Київському політехнічному і чотири роки в медичному інститутах. Свою медичну освіту вона завершила 1925 р. у Варшаві. Стажування проходила у відділенні радіології Уяздовського Варшавського шпиталю та у Відні. Здобувала досвід у Берліні, Лондоні, Парижі. У 1930-х рр. Марія Веркентін найбільш знаний фахівець серед радіодіагностів Польщі. Написала і видала 32 наукові праці. 1940 р. потрапила у концентраційний табір Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Працювала тут медсестрою, загинула. Нагороджена Офіцерським Орденом Відродження Польщі. Праворуч від центрального входу до Корделівської амбулаторії загальної практики сімейної медицини встановлено меморіальну дошку на кошти Корделівської сільради у 2014 р. Дошка складається з двох полотнищ з чорного граніту. На лівій частині портретне зображення жінки середнього віку. На другій площині викарбуваний напис: «В Корделівці народилася і провела дитячі роки відомий польський лікар-радіолог Марія Веркентін 21.02.1901– 02.02.1944». Майстер — Вішкалюк. Розмір: 0,59×0,47 м.

М.Р. Мудраченко

с. ЛЕМЕШІВКА

Будинок В.Д. Спасовича (19 ст., архіт.). Вул. Шкільна.

Хто і коли збудував у Лемешівці класичний палац невідомо. У первинному стані зберігався до 1917 р. Був симетричною будівлею, одноповерховий, на підвищеному підмурку, з високими стінами, одинадцятиосьовий. У плані прямокутний, покритий рівним чотирискатним дахом. Центральна п'ятиосьова частина лицьового фасаду виділяється за допомогою пілястрів. Її акцентував дещо вищий від рівня двору глибокий портик, який складався із шести доричних колон, обіпертих на кам'яну терасу. Вони підтримували широке балкове перекриття, декороване тригліфовим фризом і трикутний фронтон з карнизом. На терасу під портиком вели сходи як з чола, так і з боків. Всі фасади були покриті гладким тинькком, декорованим тільки горизонтальними вальмами, які увінчували невеликі прямокутні вікна. Такої ж форми були і вхідні двері. З боку саду домінував центральний глибокий, як портик, ризаліт з прилягаючою до нього широкою терасою. По обох триосьових бічних фасадах виступали невеликі, значно нижчі від будинку, зовнішні веранди (передпокої). Як показують світлини, двір був оточений пейзажним парком з доглянутими газонами та квітковими клумбами і чудовими зразками листяних та хвойних дерев. У кінці 19 ст. площа маєтку становила 1606 десятин землі. У 1872 р. садибу придбав В.Д. Спасович. Нині у будинку діє Свято-Івано-Богословський православний чоловічий монастир. На цвинтарі (вул. Центральна), у його римо-католицькій частині

похований Спасович Володимир Данилович (1829–1906 рр.) — правник, публіцист, літературознавець. Один із найвидатніших російських адвокатів. Його праці належать до класики права. Як літературознавець досліджував творчість А. Міцкевича, Ю. Словацького, Шекспіра, Байрона, Пушкіна та ін. митців слова. Знайомий Т.Г. Шевченка. Виступав з промовами на вечорах його пам'яті в Петербурзі. На склепі укладено масивну надгробну плиту (розмір: 1,3×2,5×0,3 м.) з рожевого лабрадориту з викарбуваними католицьким хрестом і літерами «S\P». Містить напис: «Wlodzimierz Spasowicz 1829–1906 Siostra bratu». Похований поруч з могилами батьків. [27]

М.Р. Мудраченко

с. МІЗЯКІВ

Група курганів (5–4 ст. до н. е., археол.). На правому березі Південного Бугу, в урочищі «Хомів Яр».

Курганна група відкрита у 1969 р. В.Д. Гопаком, налічувала 32 насипи висотою від 0,2 до 2,0 м. Розкопки проводилися під керівництвом Б.І. Лобая у 1973–74 рр. Розкопано 6 курганів висотою 1,2–1,5 м. Поховання, як колективні, так і індивідуальні, були здійснені в неглибоких ямах і на поверхні. Ями мали стовпову конструкцію. Орієнтація похованих — північна та південна. В одному з курганів на місці тризни знайдені фрагменти кераміки, які належали мискам із загнутими до середини вінцями. З металевих речей, які супроводжували поховання, відомі бронзові браслети, цвяхоподібні шпильки, підвіска, залізні шпильки, наконечник списа, скляне кольорове намисто. Кургани належать звичайному населенню. За своїми знахідками поховання відноситься до пізньоскіфського часу і датується 5–4 ст. до н. е. Матеріали розкопок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [28]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Трипільське поселення (4 тис. до н. е., археол.). Східна околиця села.

Розташоване на незначному підвищенні на схід від села, при впадінні річки Згар у Південний Буг. Відкрите В.Д. Гопаком у 1955 р. У 2018–19 рр. Д.М. Ленчук провів розвідки. Розмір поселення 250,0×150,0 м. Культурний шар сягає 0,20 м. Серед археологічних знахідок виявлені фрагменти кераміки з добре вимішуваної глини, прикрашені заглибленим та мальованим орнаментом. Після весняної оранки у 2019 р. в центральній частині поселення зафіксовано плями трьох прямокутних жител. Зібрано 82 фрагменти кераміки, чотири кам'яних та два крем'яних знарядь праці переважно різного призначення. Також того ж року В.І. Корінним виконано петрографічний аналіз кам'яних знарядь праці: фрагмент зернотерки (граніт вивітрений), розтиральник (пісковик кварцовий дрібнозернистий, місцями середньо-дрібнозернистий із польовим шпатом), відбійник-розтиральник (граніт із кристаликами циркону), фрагмент сокири (пісковик середньозернистий), фрагмент ножевидної пластини (волинський кремінь), скребок (бузький кремінь), відщепи (дністровський і волинський кремінь). У керамічній масі визначено домішки польового шпату, кварцу, шамоту та деревного вугілля, що потрапило на кераміку внаслідок пожежі. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Поселення віднесене до кінця середнього періоду трипільської культури етапу ВІІ і датується першою половиною 4 тис. до н. е. [29]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. НОВА ГРЕБЛЯ

Пам'ятний знак С.І. Яворському, полковнику Армії УНР (2012 р., іст.). Вул. Є. Гуцала, 1. Поруч із сільрадою.

Яворський Сергій Іванович народився у с. Нова Гребля. Вчителював у с. Юзефівка (нині Йосипівка) Козятинського району. Командував бригадою в Армії УНР. Після поразки українського війська восени 1920 р. відійшов на територію Польщі. У травні 1921 р. полковник Яворський під псевдонімом «Карий» повернувся в Україну як командувач Північної повстанської групи. Через рік 15.04.1922 р. арештований. За вироком Київського губернського революційного трибуналу розстріляний 12.09.1922 р. (відповідності з новими архівними даними). Реабілітований у 2000 р. як учасник збройної

боротьби за незалежність України. У серпні 2012 р. до 120-річчя від дня народження отамана встановлено пам'ятний знак, виготовлений у вигляді хреста з викарбуваним на ньому золотим тризубом. Біля підніжжя хреста на подіумі встановлено меморіальну дошку з викарбуваним написом: «Полеглому за самостійність України Сергію Івановичу Яворському «Карому». (1892 р., с. Нова Гребля — 1923 р. м. Київ, Лук'янівська в'язниця). Повстанському отаману, полковнику Армії УНР, командувачу 2-ї Північної повстанської групи. Слава Україні! Героям слава!». Матеріал — чорний граніт. Загальна висота — 3 м, хреста — 2,4 м, дошка — 0,5×0,8 м.

М.Р. Мудраченко

Михайлівська церква (19 ст., архіт.). Вул. Михайлівська.

У 1806 р. перебудована на кошти священика Луки Трембовельського та лейб-гренадера Єреванського полку Георгія Франковського (про це свідчить мармурова дошка, вмонтована в західну стіну церкви). У 1860 р. церкву поновлено і покрито бляхою. У 1956 та 1967 рр. проведені ремонти. Церква мурована, однобанна, побудована в плані грецького хреста, західне, південне та північне рамена якого завершені чотириколонними портиками. Церква перекрита банею на циліндричному зовні підбаннику, який поставлено на середохрестя за допомогою парусів. В інтер'єрі підбанник, восьмигранний у плані. Баня завершена декоративною главкою. Апсида напівциркульна в плані. Церква має хори. Вікна першого ярусу прямокутні в плані, оздоблені карнизами та трикутними сандриками. Хори мають напівциркульні вікна. Другий поверх оздоблений нішами з декоративною ліпниною. Підбанник освітлений вікнами з напівциркульними завершеннями та прямокутними вузькими вікнами, розташованими поміж ними. Фронтони портиків оздоблені розписами на євангельські сюжети. Дахи церкви двосхилі, покриті залізом. Баня покрита залізом. Церква потинькована. Іконостас дерев'яний, різьблений, з царськими вратами з позолоченим наскрізним різьбленням. Ікони середини 19 ст. На внутрішній поверхні іконостас, виконаний олійними фарбами на дереві. Довжина споруди — 20,55 м, ширина — 19,33 м, висота до бані — 13,85 м. Пам'ятка є унікальним для Поділля зразком мурованої, хрещатої в плані, однобанної культової споруди, з виразними елементами стилю класицизму. Нині діючий православний храм. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури національного значення. [30]

М.Р. Мудраченко

с. ПАВЛІВКА

Братська могила жертв червоного терору (іст.). Вул. Мізяківська.

На цвинтарі, ліворуч від входу, у першому ряду, поховано 7 чоловіків призовного віку, які ніби за дезертирство були засуджені і розстріляні радянськими карними органами 12 лютого 1920 р. (на день Трьох Святих). Насправді юнаки заплатили своїм життям за активну участь односельців в антирадянському повстанні селян Пиківської волості влітку 1919 р., а деякі з них служили в армії УНР. Цього було достатньо, щоб без будь-якої додаткової перевірки притягнути людей до покарання. Прізвища похованих відомі: І.П. Гуменчук, М. Дичук, А.А. Довгополюк, П.М. Криворучко, М.Р. Панасюк, П.І. Харитинич, Р.А. Цимбал. Помилування на розстріляних надійшло наступного дня після виконання вироку. У ці трагічні для села дні лютого 1920 р. було вбито на порозі церкви священика Р. Цапукевича, який клопотався перед владою за юнаків. У 1980-х рр. на могилі укладено бетонний подіум, на якому встановлено цегляну тиньковану усічену піраміду (висота: 0,8 м) та металевий ажурний хрест (висота: 4,0 м). Меморіальний напис відсутній.

М.Р. Мудраченко

Могили А.А. Бабія та В.Р. Гуменчука, учасників радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Миру. Сільське кладовище.

Бабій Анатолій Антонович (1968–88 рр.) — єфрейтор, старший майстер-акумуляторник. Народився у с. Павлівка. Після закінчення середньої школи навчався у Гущинецькому СПТУ за фахом механізатора широкого профілю. Працював трактористом у місцевому колгоспі. На строкову службу призваний у листопаді 1986 р., з травня 1987 р. у складі військової частини в Афганістані. Загинув

при виконанні бойового завдання 2 липня 1988 р. За мужність та відвагу нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (посмертно). У 1989 р. на могилі встановлено прямокутну стелу із граніту чорного кольору (висота: 1,8 м) із зображенням портрета та меморіальним написом (рос.): «Гв. рядовой Бабий Анатолий Антонович 05.02.1968 – 02.07.1988. Погиб при исполнении интернационального долга». На стелі вгорі абрис п'ятикутної зірки, внизу — двох гвоздик.

Гуменчук Василь Родіонович (1961–80 рр.) — сержант, командир бойової машини піхоти. Народився у с. Павлівка. Після закінчення школи навчався у Гущинецькому СПТУ на тракториста. Працював трактористом у Калинівському міжколгоспбуді. На строкову службу призваний у листопаді 1979 р., з березня 1980 р. у складі військової частини в Афганістані. Загинув 29 липня 1980 р. під час виконання бойового завдання. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). У 1981 р. на могилі встановлено стелу із світло-сірої гранітної крихти у вигляді вітрила (висота: 2 м) з фотографією та меморіальним написом. [31]

М.Р. Мудраченко

Хата, в якій народився О.Л. Кундзіч, відомий письменник (19–20 ст., іст.). Вул. О. Кундзіча, 22.

Являє собою сільський одноповерховий, на два входи, дильований житловий будинок у плані прямокутний, із приміщеннями на дві сторони. (Розмір: 11,6×6 м. Висота: 2,6 м.). Покрівля чотирискатна, крита шифером (первинна покрівля невідома). Праворуч та ліворуч від вхідних дверей розміщено по два невеликих вікна прямокутної форми в обрамленні вузьких лиштв, верхні й нижні частини яких з декором у дереві. З причілків по два вікна. До затильної стіни у напівзруйнованому стані дощата прибудова з рамою зі склом. У ній 22 квітня народився і жив з перервами до 1926 р. Кундзіч Олексій Леонардович (1904–64 рр.), що засвідчує гранітна меморіальна дошка на стіні із написом: «В цьому будинку народився і жив відомий український письменник Олексій Леонардович Кундзіч 1904–1964 рр.». О. Кундзіч навчався на Вінницьких вищих педкурсах, в інститутах Кам'янця-Подільського та Харкова. Учасник Другої світової війни. Виступав як прозаїк, публіцист, літературний критик, став одним з кращих майстрів літературно-художнього перекладу в Україні, глибоким теоретиком перекладного мистецтва слова.

М.Р. Мудраченко

с. ПИКІВ

Трипільське поселення (4 тис. до н. е., археол.). Розташоване на острові, утвореному в долині річки Сниводи.

Поселення відкрите П.І. Хавлюком у 1981 р. Розкопки на пам'ятці не проводилися. Культурний шар суттєво пошкоджений будівництвом, засадженим парком та перекриттям двометровою товщею ґрунту. Розмір 300,0×300,0 м. Зі східного боку острова на березі ставка в розмитому стані знаходиться багато червоної кераміки з монохромними малюнками, глиняної обмазки зі стін жител, кременевих відщепів та кісток тварин. Належить до пізньотрипільського часу і датується другою половиною 4 тис. до н. е. [32]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка М.М. Коцюбинському, письменнику (2014 р., іст.). Вул. Соборна.

Меморіальну дошку встановлено 2014 р. на фасаді поштового відділення з ініціативи сільської ради. Містить напис: «Міщанська управа, де разом зі своїми батьками з вересня 1882 р. проживав всесвітньовідомий український класик Михайло Михайлович Коцюбинський». Матеріал — граніт. Розмір: 0,6×0,8 м.

М.Р. Мудраченко

Меморіальна дошка Я. Потоцькому, польському історику та письменнику (2015 р., іст.). Вул. Соборна, 110.

На адмінбудівлі рибоводного підприємства «Пиківський рибцех» у 2015 р. встановлено меморіальну дошку Яну Потоцькому, приурочену до 200-ї річниці його смерті. Дошка являє собою вертикальну площину із портретом та роками життя Я. Потоцького: «8.03.1761 р.; 20.11.1815 р.». У нижній частині — напис (укр. і польськ. мовами): «Тут, в родовому маєтку, 8 березня 1761 р. народився Ян Потоцький видатний історик, письменник, географ і археолог,

мандрівник, мовознавець, науковий і політичний діяч». Напис виконано у білому кольорі на чорному тлі. Матеріал — граніт. Розмір: 1,2×0,7 м.

М.Р. Мудраченко

Могили М.М. Олійника та А.П. Шкорби, учасників радянсько-афганської війни (іст.). Західна околиця села. Цвинтар.

Олійник Микола Михайлович (1965–84 рр.) — рядовий, гранатометник. Народився у с. Пиків. Після закінчення Пиківської середньої школи навчався у Вінницькому ПТУ-1. Працював слюсарем у м. Кривий Ріг. 27 жовтня 1983 р. призваний в армію. 3 березня 1984 р. служив в Афганістані. Загинув при виконанні бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник — гранітна стела у вигляді вітрила (висота: 1,65 м) із зображенням портрета та меморіальним написом.

Шкорба Анатолій Петрович (1964–82 рр.) — механік-водій танка. Народився у с. Пиків. У 1981 р. закінчив Пиківську середню школу. Навчався у Вінницькому будівельному технікумі. У березні 1982 р. призваний в армію. З жовтня служив в Афганістані. Загинув під час супроводу колони 22 листопада. Пам'ятник встановлено у 1983 р. — гранітна стела (висота: 1,3 м) з портретом та меморіальним написом. [33]

М.Р. Мудраченко

Могила В.А. Валігури, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Медична, 1. Цвинтар.

Валігура Володимир Анатолійович (1964–83 рр.) — рядовий, снайпер. Народився у с. Пиків. У 1981 р. закінчив Пиківську середню школу, навчався у Запорізькому СПТУ-27 за фахом слюсаря. 27 березня 1982 р. призваний у армію. 3 червня 1982 р. в Афганістані. Під час служби важко захворів і 29 вересня помер. За зразкове виконання службових обов'язків, мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник — гранітна стела (висота: 1,3 м) з портретом та присвятою. Праворуч від стели закріплено дошку білого мармуру з написом (рос.): «Погиб при исполнении интернационального долга в Д.Р.А.». [34]

М.Р. Мудраченко

Костел святої Трійці з огорожею (1774 р., архіт.). Вул. Соборна.

Костел розташований у центральній історичній частині поселення, на пагорбі правого берега р. Сниводи, на відкритому просторі колишньої містечкової ринкової площі. З 14 ст. Пиків відомий як добре укріплене місто з оборонним замком, тому польсько-литовська знать розміщувала в ньому свої резиденції та зводила тут культові споруди. У 1753 р. князь Антоній Любомирський став черговим власником Пикова і своїм коштом збудував у 1774 р. Троїцький костел. Він був споруджений у стилі раннього ренесансу і за свідченням письмових джерел (рос.) «имел великолепный фронтон, прекрасную лепнину и большой орган». У 1859 р. коштом прихожан костел був обновлений. На цей час його парафія нараховувала 2373 особи і мала каплиці в Лемешівці та Нападівці. Згідно з описом, складеним у 1992 р.: «Будівлю костелу виконано із цегли, в плані прямокутна, зального типу, з прибудованими приміщеннями з півночі, сходу та півдня у вівтарній частині. Перекриття — хрестовидні. Головний фасад завершений фронтоном. Фасади розчленовані пілястрами. Покрівля повністю зруйнована, зберігся фрагмент металевого покриття. В інтер'єрі декор та ліплення втрачені більш ніж на 50 %, карнизи як на фасадній частині, так і з інтер'єру частково зруйновані. Вікна дерев'яні, замінені у ході експлуатації. Під костелом є підвали, доступ до яких закритий. На території стоїть цегляна дзвіниця. До цього часу територія костелу оточена кам'яною огорожею». За радянських часів об'єктом користувалося колгоспне автогосподарство. Нині руйнується. Костел святої Трійці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [35]

М.Р. Мудраченко

с. САЛЬНИК

Могила В.П. Драбенюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Вінницька, 1. Цвинтар.

Драбенюк Віктор Пилипович (1962–81 рр.) — сержант, командир бойової машини піхоти розвідувальної роти. Народився у с. Сальник. Після закінчення школи працював токарем на Калинівському машинобудівному

заводі. У листопаді 1980 р. призваний в армію. З березня 1981 р. служив в Афганістані. Загинув 12 листопада 1981 р. під час виконання бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник — гранітна стела (висота: 1,6 м) з портретом, прізвищем, датами народження та загибелі й написом (рос.): «Погиб при исполнении интернационального долга». На фасаді школи № 3 м. Калинівка, в якій навчався В.П. Драбенюк, встановлено меморіальну дошку на вшанування його пам'яті. [36]

М.Р. Мудраченко

с. УЛАДІВСЬКЕ

Могила та погруддя Л.Л. Семполовського, селекціонера (1998 р., іст., мист.). Поблизу Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції.

Семполовський Лев Людвигович (1868–1960 рр.) — селекціонер, один із засновників вітчизняної селекції цукрових буряків. Народився у с. Крерово Познанського воєводства (Західна Польща). Закінчив Познанську гімназію. Навчався на філософських факультетах університетів у Бреслау (1885–86 рр.), Берліні (1886–88 рр.) і Ростоку (1888–89 рр.). Отримав звання доктора філософії (1889 р.). Водночас склав екзамени в Королівський інститут грунтів і Гірничу академію. Надалі впродовж декількох років займався селекцією цукрових буряків у Німеччині та Італії. У 1898 р. Л. Семполовський був запрошений адміністрацією Уладівського цукрового заводу на посаду завідувача Уладівської селекційної станції, заснованої 1888 р. Тут він працював до самої смерті (у радянський час — на посаді директора з 1921 р., в 1930–50 рр. — завідувачем бурякової секції та заступником директора з наукової роботи). Л. Семполовський відомий як творець багатьох сортів цієї культури. Уже на початку 20 ст. в Уладівці були виведені високопродуктивні сорти цукрового буряка з максимальним виходом цукру з одиниці площі, а 1910 р. один з уладівських сортів посів І місце за урожайністю коренів у південно-західних губерніях Російської імперії. У 1925–27 рр. ним виведений сорт Супереліта III, названий стандартом першої п'ятирічки (1928–33 рр.). 1930 р. методом індивідуального відбору був виведений високоврожайний сорт 29–21; у 1933–37 рр. — сорти М-4, У-1030, У-1722; У-1018 та ін. За 52 роки своєї праці Л. Семполовський вивів і передав виробництву 76 високопродуктивних сортів цукрових буряків. На всесоюзній Виставці досягнень народного господарства був відзначений медалями — бронзова (1939 р.) та дві золоті (1940 р. та 1954 р.). Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» (1946 р.), орденом Трудового Червоного Прапора (1948 р.), орденом Леніна (1958 р.). Л. Семполовський — автор низки наукових праць, зокрема «Руководство к разведению семян и улучшению возделываемых растений», (СПб., 1897); «Исторический очерк Уладовско-Люлинецкой селекционной станции», (К., 1930). У 1961 р. на могилі встановлено об'ємну прямокутну стелу (висота: 2,0 м), облицьовану полірованою гранітною плитою чорного кольору. Вгорі — фотографія вченого та напис (рос.): «На Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции с 1898 по 1960 г. жил и работал известный ученый селекционер Лев Людвигович Семполовский. 1868–1960». Погруддя Л.Л. Семполовського встановлено 1998 р. перед фасадом наукового корпусу Уладово-Люлинецької станції, являє собою чоловіка середнього віку з густим волоссям, зачесаним назад, високим чолом, на носі пенсне з високою вигнутою дужкою, одягнений у костюм з краваткою, на піджаку зліва — орден Леніна, справа — дві медалі лауреата Всесоюзної сільськогосподарської виставки. На лицьовій стороні постаменту табличка з написом (автентичний напис): «Лев Людвігович Семполовський. 1868–1960 рр.». Автор — скульптор М. Нечипорук. Погруддя встановлено на цегляному тинькованому постаменті чорного кольору. Загальна висота — 2,65 м, погруддя — 1,0 м, постаменту — 1,65 м, матеріал — бетон, фарбований під бронзу. [37]

М.Р. Мудраченко

Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція (1888 р., іст.). Вул. Л. Семполовського, 5.

Споруджений у 1934–39 рр. науковий корпус — двоповерхова пофарбована цегляна

споруда, покриття даху — шиферне, перекриття — пласкі залізобетонні. Композиція фасадів симетрична, входи акцентовані двоколонними портиками зі спрощеним дорійським ордером. Внутрішнє планування коридорне, двобічне, з двома входами до двомаршевих сходів з боку головного фасаду. На першому поверсі — відділ селекції цукрових буряків, лабораторія захисту рослин, на другому поверсі — агрохімічна лабораторія, метеостанція, відділ технології вирощування цукрових буряків, музей станції та меморіальна кімната Л. Семполовського. У центральній частині фасаду між віконними прорізами встановлено меморіальну дошку з барельєфним зображенням (1,46×1,0 м) Л.Л. Семполовського з написом (рос.): «На Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции с 1898 по 1960 гг. жил и работал известный ученый-селекционер Лев Людвигович Семполовский». Уладівська дослідно-селекційна станція заснована 1888 р. при Уладівському рафінадно-цукровому заводі в маєтку графа Потоцького (нині — с. Уладівка Літинського р-ну). Першим її організатором і керівником (1888–98 рр.) був ботанік і агроном Ф. Куделька. З липня 1898 р. селекційну роботу станції очолював Л. Семполовський. До 1917 р. станція проводила селекцію лише цукрових буряків. За результатами сортовипробувань 1910 р. серед 15 сортів цукрових буряків сорт уладівської селекції посів перше місце за урожаєм коренів та четверте — за цукристістю. Перед Першою світовою війною Уладівка починає експортувати маточне насіння до Франції, Німеччини та інших країн. Постійний штат станції у цей період налічував 3–4 чол. 1917 р. Уладівська селекційна станція була зруйнована, лише найголовніше обладнання та насіннєву еліту Л. Семполовському вдалось вивезти на цукровий завод. 1921 р. Уладівська станція увійшла до системи Сортівничо-насіннєвого управління Цукротресту, оригінальні уладівські сорти цукрових буряків послужили вихідним матеріалом для Верхнячської (Черкаська обл.) Рамонської (Воронезька обл., РФ.) та інших дослідно-селекційних станцій. Протягом колективних сортовипробувань 1921–27 рр. сорти, створені Л. Семполовським, виявили себе як високопродуктивні та дали найвищий вихід цукру. Вже у 1929 р. СРСР повністю відмовився від імпорту насіння цукрових буряків. 1927 р. Уладівську селекційну станцію було об'єднано з Люлинецьким ключем насіннєвих господарств, звідки походить сучасна назва станції — Уладово-Люлинецька. У 1925–26 рр. у с. Новому (нині — с. Уладівське) було побудовано насіннєвий елеватор. У 1928 р. створено відділи селекції зернових, бобових культур та багаторічних трав. Перед Другою світовою війною сорти Уладово-Люлинецької селекційної станції займали до 50 % площі посіву цукрових буряків у СРСР. Тут також були створені одні з перших вітчизняних сортів гороху (селекціонери І. Громик та О. Цейзик), кормових культур. У 1938 р. з роботою станції знайомився академік М. Вавілов. З початком війни, внаслідок швидкого просування ворога, лише частину працівників та елітного матеріалу селекційної станції вдалось евакуювати. Спеціалісти, які залишились на станції, продовжували селекційну роботу в умовах окупації, завдяки чому вдалось зберегти її від руйнування та запобігти вивезенню до Німеччини елітних матеріалів. З приходом радянських військ навесні 1944 р. станція продовжила свою роботу і досить швидко відновила довоєнні обсяги селекції. У 1960-ті рр. на станції розпочалася селекція однонасіннєвих цукрових буряків з використанням індивідуального добору і гібридизації, а трохи пізніше — створення однонасіннєвих гібридів на базі цитоплазматичної чоловічої стерильності (М. Булін, В. Булін та ін.). Серед селекціонерів, які в різний час працювали на станції, слід відзначити О. Попова, А. Шиманського, П. Шульгу, Є. Балана, М. Котта, К. Швайка, А. Розвадовського. Сьогодні багатонасіннєві цукрові буряки уладівського походження широко використовують як вихідну форму при створенні запильників — компонентів однонасіннєвих гетерозисних гібридів. Зусилля селекціонерів станції спрямовані на збагачення генофонду наявних вихідних матеріалів, їхнього удосконалення й оцінки, насичення новими властивостями, стійкістю до хвороб, шкідників та несприятливих факторів середовища, розвиток міжнародного співробітництва. [38]

Л.Б. Борисенко, М.Р. Мудраченко

с. ХОМУТИНЦІ

Поселення доби бронзи (13–9 ст. до н. е., археол.). Північна частина села, на плато, вздовж правого берега ставка.

Відкрите П.І. Хавлюком у 1963 р. Розмір 600,0×100,0 м. Товщина культурного шару 0,05 м. Археологічні матеріали характеризуються сірою і червонуватою керамікою, деякі з валиком на стінах горщиків. Інколи зустрічаються грудки обпаленої глини в стінах жител, керамічні відщепи, кістки тварин. Поселення належить до пізньобронзової доби і датується 13–9 ст. до н. е. Населення займалося мотичним землеробством і скотарством. [39]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Музей С.В. Руданського (1959 р., іст.). Вул. Руданського, 3.

Літературний музей Руданського Степана Васильовича (1834–73 рр.) відкрито 7 січня 1959 р. з нагоди 125-річчя поета. Спочатку музей містився в одній з кімнат сільського клубу. У 1967 р. відкрито нове приміщення музею. Організатором і першою завідувачкою музею була Ю. Грош. У 2006 р. за організацію музею і багаторічну популяризацію творчості С. Руданського їй було присуджено літературну премію його імені. Відчутну допомогу у створенні музею надали дослідники творчості поета, доктор філологічних наук В. Герасименко та син Івана Франка — Тарас. Відкриття музею вітали провідні діячі української культури: О. Гончар надіслав вітального листа, І. Козловський — ноти пісні «Повій, вітре, на Вкраїну» з автографом, відомий український співак Б. Гмиря — телеграму. В експозиції та фондах музею зосереджені матеріали про життя і творчість С. Руданського: одяг, речі народного побуту України 19 — початку 20 ст., твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема місцевих майстрів, присвячені поету та його творчості, видання творів С. Руданського різних років, книги про нього, книги з автографами українських письменників, подарунки тощо. Основу експозиції складають розділи, що розповідають про дитячі та юнацькі роки поета, його навчання в Шаргородському духовному училищі, Кам'янець-Подільській духовній семінарії; петербурзький період — навчання в Петербурзькій медико-хірургічній академії, літературна діяльність; ялтинський період життя; вшанування поета. Поряд з музеєм — гранітне погруддя поета. Автор — заслужений діяч культури УРСР І. Гончар. Відкрите у 1969 р. У Калинівці щорічно відбувається вшанування пам'яті С.В. Руданського та з 1981 р. проходять Всеукраїнські Дні сатири та гумору. Музею у 1994 р. присвоєно звання Народного. Завідувач музею С. Мудрик відзначена літературно-мистецькою премією С. Руданського (2016 р.). [40]

В.В. Бабій, М.Р. Мудраченко

с. ЧЕРЕПАШИНЦІ

Могильник черняхівської культури (3–5 ст., археол.). Північна частина села, на правому березі річки Постолової.

Зі сходу могильник обмежений заболоченою заплавою річки, з півночі та заходу — полем та сільськими садибами. Перепад висот над рівнем річки від 3 до 20 м. Межі пам'ятки не виявлені. Товщина культурного шару не визначена. Більша частина могильника знищена приватними садибами. У північній його частині зберігається глибока западина від старого сільського глинища. В південно-східній частині могильника зберігається курган висотою 1,0×1,5 м, в діаметрі 10 м. Вперше відкритий і частково досліджений директором Вінницького краєзнавчого музею Г.В. Брілінгом у 1925 р. (можливо 1927 р.). Г.В. Брілінг розкопав два поховання, де було по одному кістяку та різний керамічний посуд, гривни, обруч з міді, залишки зброї. Крім того, було зібрано у селян кілька зразків посуду, залізні і мідні речі, викопані з цього могильника. Серед археологічних матеріалів виявлені бронзовий казан, металеві окуття відра, комплект скляних жетонів тощо. Цей інвентар, на думку археолога М. Левади, принесений з Рейну, Одеру або Вісли під час перших «готських походів» (середина 3 ст. н. е.). Більшість із цих речей не збереглися. У 1943 р. під час окупації німці їх вивезли. Могильник належить до черняхівської культури, датується серединою 3–5 ст. [41]

М.Р. Мудраченко

Водоскид з піктограмою (20 ст., іст.). Південно-західна околиця села.

Черепашинецький землевласник Ф. Здзєховський на початку 20 ст. обладнав тут свій родовий маєток. До 1914 р. на його кошти було зведено споруди. Серед них ставкова гребля з водоскидом (7,0×7,0×5,0 м), який регулює рівень води річки Постолова та численних ставків. Гребля та водоскид збереглися майже у первинному вигляді: стіни муровані гранітними брилами, скріпленими водостійким розчином, дно укладене камінням, збереглось перекриття та об'ємні парапети. На південно-східній стіні водоскиду вмуровано бетонну табличку (розмір: 0,5×0,4 м.) з піктограмою: «FZ» (Фелікс Здзєховський). Через греблю проходить дорога до села.

М.Р. Мудраченко

Земляні укріплення з бастіонами (замок) (1618–29 рр., іст.). Вул. Центральна, поблизу сільради.

Замок було побудовано вінницьким старостою Адамом Калиновським на похилому березі ставка, утвореного річкою Постоловою. У першій третині 17 ст. с. Черепашинці стало волосним центром північно-східних володінь магнатів Калиновських на території Вінницького повіту. Як оборонний, цей замок був невеликим дерев'яно-земляним бастіонним укріпленням, мав прямокутну у плані форму. Він складався з насипного земляного валу, загальною довжиною понад 288,0 м, двома мурованими брамами та підйомними мостами зі сходу та заходу. Висота фортечного валу з внутрішнього боку становила близько 3,0 м, а зовнішнього, зокрема північного та східного, насипи близько 25,0 м. Бастіони збереглися з північно-східного та частково з північно-західного боків. Поверх валу був палісад з дубових паль. Укріплення мало рів глибиною в 20,0 м, який добре зберігся з північного боку. Замок мав неабиякий оборонний потенціал. Імовірно, замок був додатково укріплений зовнішньою лінією оборонних споруд. Руйнація укріплень розпочалась у 20 ст. і продовжується по сьогодення: повністю знищено південну дільницю валу та рову разом з брамою, засипані рови. Черепашинецький замок, є унікальним земляним бастіонним укріпленням нідерландської системи пізнього середньовіччя козацької доби. [42]

М.Р. Мудраченко

Господарча будівля з льохом (19–20 ст., архіт.). Вул. Покровська.

На подвір'ї місцевого господарства СТОВ «Промінь» стоїть комора панської економії, яку споруджено для зберігання збіжжя, овочів, солінь тощо. Цей зразок споруди господарчого призначення являє собою одноповерховий цегляний будинок, прямокутний у плані, витягнутий у поздовжній осі (розмір: близько 40,0×13,0 м), з льохом та високим горищем. Видовжені фасади розчленовані на рівні частини рустованими пілястрами та прорізані трьома нішами з напівциркульними вікнами і чотирма дверними прямокутними отворами. Причілкові фасади завершені високими трикутними фронтонами з напівциркульними вікнами та вікнами посередині фасадів. По периметру проходить частково зруйнований цегляний карниз. Має бутовий цоколь висотою біля метра. Двері з причілків дають можливість заїзду безпосередньо в льох, накритий новітнім бетонним плоским перекриттям. Дах двосхилий, по дерев'яних кроквах накритий азбестоцементним листом. За переказами, будівля постраждала під час війни, ремонтні роботи проведені у 1970-х рр. [43]

М.Р Мудраченко

Усипальниця-костел (19–20 ст., архіт.). Вул. Центральна, 3-а.

Усипальниця побудована в 1855 р. паном В. Здзєховським на вільній території парку, обабіч під'їзної дороги до палацу. Його онук Ф. Здзєховський у 1905–07 рр. її реконструював і вона набула архітектурної досконалості. Фасадом усипальниця була повернута до палацу. Вхід, акцентований портиком у чверть кола, складався з чотирьох доричних колон, що стояли на округлих постаментах, підпираючи капітелями легенький дах, увінчаний маленьким куполом з дзвоном. Над вхідними дверима виднілася різьблена фігура ангела з розправленими крилами. Фасадна стіна була покрита горизонтальним рустом, а бічні — оздоблені рустованими пілястрами штукатурки. Будівлю накривав двосхилий дах, який увінчувала

струнка вежа з маленькими білими колонами. Підмурки усипальниці мали поперечні кріплення, підлога — з мармурової крихти. На ній дотепер зберігався геральдичний знак, нанесений фарбами у вигляді двох концентричних кіл: зовнішнє — червоне, внутрішнє — чорне, у центрі кола — стилізовані лілії в чорних та світлосиніх кольорах (нині геральдика захована під штучним покриттям). Усипальниця використовувалася також як костел, який належав до парафії Янева. В підземеллях містилися родинні труни Здзєховських. У 1918 р. на початку 1920-х рр. усипальницю було пограбовано та спотворено. Нині це будівля продуктового магазину. [44]

М.Р. Мудраченко

Свято-Покровська церква (1888 р., архіт.) Вул. Покровська.

На високому пагорбі у 1888 р. споруджено Свято-Покровську церкву за проектом інженера будівельного відділення Подільського губернського правління І. Калашнікова. Будівництво було доручено єпархіальному архітектору В. Сазонову на кошти парафіян. Виконано в характерному для того часу неоросійському стилі, в червоній цеглі. Церква хрещата в плані (32,0×21,3 м), має бабинець, наву та тригранчасту апсиду, перекриті склепіннями. Четверик дзвіниці над бабинцем (притвором), судячи з цегляної кладки, — новітній, третій ярус дерев'яний із шатровим завершенням. Восьмерик центральної бані також новітній, дерев'яний, покрівля з оцинкованого заліза. Центральна нава по ширині та висоті виділяється із загального об'єму церкви. Стосовно до бабинця центральна нава ширша, що створює в плані зовнішній уступ, також уступи створені центральним об'ємом, кути яких оздоблені декоративними спареними напівколонками. Бокові та головний фронтони декоровані над вікнами кілеподібними сандриками. Вікна прямокутні, обрамлені наличниками та стояками у вигляді вузьких пілястр. На центральному об'ємі є фриз з нерозвинутим карнизом. У 1922 р. церкву було передано Українській автокефальній православній церкві. У 1930 р. парафію ліквідовано. Настоятель храму протоієрей К. Рішняк був репресований і розстріляний за звинуваченням у підбурюванні жінок до повстання проти колективізації. У 1930-ті рр. будівля зазнала руйнації: розібрано баню, дзвіницю, знищено первинне оздоблення інтер'єрів та п'ятиярусний іконостас старовинного письма, узятого із старої церкви, конфісковано церковне майно. Восени 1941 р., під час німецької окупації, богослужіння було відновлено. Після війни церкву знову було закрито, приміщення використовувалось колгоспом під хімсклад, а потім зерносховище. Реставраційні роботи розпочато з 1991 р. У 1990-х рр. передано православній громаді. [45]

М.О. Кушнір, М.Р. Мудраченко

с. ЧЕРНЯТИН

Могила О.І. Гетьмана, журналіста (іст.). Західна околиця села. Цвинтар.

Гетьман Олександр Іванович (1937–95 рр.) — журналіст, сценарист, поет, правозахисник. Народився у с. Лапинка, нині Дніпровської обл. Працював у редакціях газет на Вінниччині: 1969 р. зазнав політичних репресій, ставши першим дисидентом в області. Член Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих (з грудня 1993 р.). У 1996 р. обласною організацією Національної спілки журналістів України засновано журналістську премію ім. О. Гетьмана. На могилі на постаменті встановлено вітрилом стелу з чорного граніту з рельєфним портретним зображенням у профіль, хрестом, прізвищем, датами народження. Лицьова сторона постаменту оформлена розгорнутою книжкою, на сторінках якої викарбувана епітафія: «Блажен хто у житті зумів посланцем буть небес і правди. Хто голови не похилив перед сваволею неправди; Блажен хто істини шукав і хто тоді в знемозі впав в юрбі холодній і нікчемній за мрій палання в нічці темній». Загальна висота пам'ятника — 2,2 м, постамент — 0,6×0,7 м, стела — 1,5 м. У Калинівці, біля входу до будинку редакції районної газети «Прапор перемоги», у 2014 р. встановлено гранітну меморіальну дошку (розмір: 0,4×0,8 м) з портретним зображенням та написом: «У редакції газети «Прапор Перемоги» працював відомий український журналіст і правозахисник Олександр Гетьман 1937–95 рр.». [46]

М.Р. Мудраченко

КОЗЯТИНСЬКИЙ РАЙОН

Козятинський район утворено 7 березня 1923 р.[296] у складі Бердичівського округу Київської губернії, що існувала до 1 серпня 1925 р. З 27 лютого 1932 р. він — у складі Вінницької області. Адміністративний центр району — Козятин, який 17 грудня 1938 р. віднесено до категорії міст. У кінці 1930-х рр. на території сучасної Козятинщини існувало три райони: Козятинський, Комсомольський (до 1935 р. — Махнівський), Самгородоцький[297]. У листопаді 1957 р. відбулося укрупнення Козятинського району за рахунок приєднання до нього Самгородоцького, а у грудні 1962 р. — Комсомольського. Район розташований у північній частині Вінницької області. Межує на заході — з Хмільницьким та Калинівським р-нами, на південному сході — з Погребищенським р-ном та з Житомирською обл. Площа — 1120 кв. км. Населення — 38 975 жителів (01.01.2018 р.), з яких 96,5 % українці. Кількість населених пунктів — 73. Розташований у межах Придніпровської височини. Поверхня — підвищена лесова рівнина з чергуванням плоских і пологохвилястих ділянок, розчленована балками. Клімат — помірно-континентальний. Багатий на поклади каоліну, граніту, глини, піску. Особливо відомими є Глуховецьке родовище каоліну та Жежелівське родовище граніту. На території району беруть початок річки Гуйва, Гнилоп'ять, Роставиця (усі — басейн Дніпра), Десна (басейн Південного Бугу). Грунти переважно темносірі опідзолені та чорноземні типові й опідзолені. У лісах зростають дуб, береза, сосна, клен, ясен, вільха. Об'єкти природно-заповідного фонду: ботанічний заказник загально-державного значення «Сестринівська дача», заповідне урочище «Курочка». Загальна протяжність автомобільних шляхів 412,1 км, залізничних — 73,5 км[298].

У районі взято на облік 93 пам'ятки археології, серед яких стародавні поселення, кургани, укріплення. Зокрема, виявлено сліди стоянок періоду енеоліту та поселення трипільської культури (4–3 тис. до н. е., села Жежелів, Пустоха), поселення епохи бронзи (2 тис. до н. е., села Вовчинець, Кашперівка, Махнівка, Малишівка, Пустоха, Самгородок), комарівської культури (15–12 ст. до н. е., села Пляхова, Пустоха), епохи пізньої бронзи (12–9 ст. до н. е., села Вернигородок, Вовчинець, Жежелів, Махнівка, Мшанець, Пляхова, Пустоха, Селище, Туча), білогрудівської культури (12–9 ст. до н. е., села Бродецьке, Вовчинець, Мшанець, Пляхова, Туча), раннього залізного віку, скіфського часу (6–4 ст. до н. е., села Вовчинець, Жежелів), зарубинецької культури (3 ст. до н. е. — 2 ст. н. е., села Вовчинець, Жежелів, Пустоха), черняхівської культури (3–4 ст. н. е., села Безіменне, Бродецьке, Вернигородок, Вовчинець, Жежелів, Кашперівка, Лопатин, Малишівка, Махаринці, Мшанець, Перемога, Пляхова, Селище, Сестринівка, Сошанське, Юрівка), поселення середніх віків, давньоруського часу (11–13 ст., села Вернигородок, Махнівка), пізнього середньовіччя (15–16 ст., села Вернигородок, Вовчинець, Медведівка, Селище, Туча). Збереглися курганні групи у Глухівцях, Перемозі, Пляховій, Катеринівці, окремі кургани (села Безіменне, Вовчинець, Воскодавинці, Кашперівка, Малишівка,

[296] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2013 року : хронол. довід. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва; уклад. О.Ю. Антонюк; відп. за вип. Н.І. Морозова. — Вінниця, 2012. — С. 95.

[297] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / Зоя Вільчинська. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 555.

[298] Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї – Кок. — К., 2013. — С. 692.

Самгородок, Юрівка), культурна належність яких не встановлена[299], курган-могила біля с. Туча, розташований в одній із найвищих над рівнем моря точок району. Про давність заселення краю свідчить також знайдений у 1782 р. в с. Махнівці скарб із 800 римських срібних монет. За переказами, на місці цього населеного пункту за часів монголо-татарського ярма було поселення, в якому перебував баскак — чиновник, що відав збором податків з населення[300]. В с. Губині знайдено монету понтійського царя Мітрідата IV Євпатора, відчеканену в І столітті до н. е.[301]. З давніх часів землі Козятинщини знаходились на межі трьох історичних земель — Київської, Волинської та Подільської. У часи Київської Русі вони входили до складу Галицько-Волинського князівства, з 1362 р. — Великого князівства Литовського, після битви на Синій воді, коли Поділля було звільнене від золотоординського ярма. У володінні Польського королівства з 1569 р. (на підставі ухвали Люблінського унійного сейму), після другого поділу Польщі (1792 р.) — Російської імперії у складі Брацлавського намісництва[302]. Край у 1424, 1498, 1500, 1502, 1510, 1547 рр. зазнавав спустошливих набігів татар — через район із південного сходу на північний захід проходив Чорний шлях. З метою захисту від ворогів зводились укріплені поселення. Білопіль (Бернавка, Білополе, нині с. Білопілля) — поселення належало до Київського воєводства, розташовувалось на березі річки Закиянки (Гуєвки) — притоки річки Тетерева. Замок почали будувати 1590 р. на давньому городищі. Його фортифікації складалися з двох веж. На валах городища був частокіл. Природним елементом захисту служив ставок на річці Гуєвці. Згодом побудовані міські укріплення, які існували й у першій половині 17 ст. Губин Новий (нині с. Збараж) — поселення належало до Брацлавського воєводства. Замок побудований князем Єжи Збаразьким на річці Десні. Фортифікації складалися з валів та ровів. Збараж Новий (Ожоговці, Ожогівці, нині с. Збараж) — поселення належало до Брацлавського воєводства. Замок існував вже у 1580-х рр. Був оточений валами і ровами. У 1602 р. описаний як мурований і служив за надійну схованку для місцевого населення під час татарських нападів. Проіснував до 1648 р. Махнівка — поселення належало до Київського воєводства, розташовувалось на березі річки Гнилоп'яті. В 1560-х рр. власник Каленик Тишкевич побудував у ньому замок. До кінця 16 ст. укріплення були знищені і відбудовані після 1593 р. Згадується як укріплене містечко у 1609 р. Пізніше на півострові, на місці дерев'яних укріплень, зведений мурований замок. Пиків Новий (не локалізовано, можливо нині с. Пиковець) — поселення належало до Київського воєводства, розташовувалось в урочищі «Крем'яний П'ят» на березі річки П'яти. У 1611 р. князь Януш Острозький збудував укріплення. Згодом тут було розселено більш як 1000 татар і чемерисів.

[299] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко [та ін.]. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика, 2011. — С. 96–100.

[300] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Ред. колегія тому: Олійник А.Ф. (голова), Бабій М.Л., Бовкун В.Д. та ін. — К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1972. — С. 319.

[301] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / Зоя Вільчинська. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — с. 769.

[302] Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX — поч. XXI століття : Монографія / Вид. 2-е, доп. / Сергій Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. — С. 149.

У 1612 р. Фридерік Тишкевич, володар Махнівки, знищив поселення, яке більше не відновлювалося[303]. Серед помітних подій визвольної війни українського народу 1648–54 рр. під проводом Богдана Хмельницького — битва козацького війська на чолі з полковником Максимом Кривоносом з польським військом князя Яреми Вишневецького під Махнівкою влітку 1648 р. У 1734 р. на Брацлавщині спалахнуло гайдамацьке повстання під керівництвом Верлана. Саме загону Верлана польська шляхта дала назву «гайдамаків», а вже потім ця назва перейшла на всіх повстанців. Із повстанням Верлана пов'язана перша письмова згадка про Козятин[304]. У 1798 р. у Махнівці, яка на той час була повітовим центром, діяли панчішна, суконна, каретна і крохмальна мануфактури. У 1793 р. засновано друкарню, яка проіснувала до 1807 р.[305]. З 1872 р. року починають діяти три цукрових заводи: в селах Махаринці, Бродецьке та Йосипівка (Юзефо-Миколаївський завод). Із будівництвом залізниці Київ – Балта пов'язана урбанізація Козятина, який під час Першої світової війни, як вузлова станція, мав стратегічне значення. У 1908 р. було засноване Волосько-Махаринецьке кредитне товариство. У 1917–20 рр. район стає ареною подій, пов'язаних з державотворчими змаганнями української та більшовицької революцій, австро-німецькою окупацією 1918 р., радянсько-польською війною 1920 р.[306]. У червні 1920 р. була встановлена влада більшовиків. Мешканці Козятинщини сповна пережили трагізм насильницької колективізації, розкуркулення (1929–31 рр.), жахіття Голодомору (1932–33 рр.), сталінського «Великого терору» (1936–39 рр.). Через знищення більшовицькою системою документальної бази достовірна інформація про кількість загиблих від голодної смерті відсутня. Проте збережена пам'ять про безневинні жертви вражає: с. Безіменне — 227 жителів, с. Білопілля — 208, с. Блажіївка — 192, с. Верболози — 600, с. Вернигородок — 347 осіб, з них 158 дітей, с. Журбинці та с. Сошанське — близько 450, с. Йосипівка — 726, с. Лозівка — понад 200, с. Махаринці — 115, с. Молотківці — близько 400, с. Немиринці — 680, Перемога — 628, с. Самгородок — 800, с. Тернівка — 817, с. Флоріанівка — близько 300[307]. Загалом (за зібраними станом на травень 2008 р. даними) — 11 571 особа[308]. Про ці трагічні події розповідають пам'ятки історії. Зокрема, про трагедію Голодомору свідчать численні могили, в т. ч. братські (с. Вівсяники, с. Дубові Махаринці), 47 пам'ятних знаків, встановлених на знак вшанування пам'яті померлих, пам'ятник скорботної матері у с. Зозулинці (1998 р.), пам'ятні обеліски «Жертвам Голодомору» в селах Блажіївка, Махнівка, Молотківці, Перемога, Самгородок, Тернівка, Чернички та інші. Як данина пам'яті померлим,

[303] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.) / Олег Мальченко. — К., 2001. — 380 с.

[304] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2014 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2013. — С. 9.

[305] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Ред. колегія тому: Олійник А.Ф. (голова), Бабій М.Л., Бовкун В.Д. та ін. — К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1972. — С. 320–321.

[306] https//uk.wikipedia.org/wiki/Козятинський_район

[307] Вільчинська З.В. Наша історія (20-ті — 30-ті роки XX ст.): Трагічні сторінки історії українського села. Голодомор 1932–1933 років мовою документів та свідчень очевидців / Зоя Вільчинська. — Київ : Центр ДЗК, 2014. — С. 6.

[308] Вільчинська З.В. Наша історія (20-ті — 30-ті роки XX ст.): Трагічні сторінки історії українського села. Голодомор 1932–1933 років мовою документів та свідчень очевидців / Зоя Вільчинська. — Київ : Центр ДЗК, 2014. — С. 779.

13 квітня 1991 р. в с. Вернигородок на високому пагорбі облаштовано пам'ятник, на якому викарбувано: «На цьому місці знайшли спокій 347 мешканців с. Вернигородок, померлих від Голодомору 1932–1933 рр. Земля вам пухом і вічна пам'ять. Люди, лихо не повинно повторитись!» В 2008 р. тут відкрито меморіал «Жертвам Голодомору від вдячних нащадків»[309]. У 1996 р. в с. Сестринівці встановлено пам'ятний знак «Жертвам репресій і Голодомору». У період нацистської окупації з утворенням рейхскомісаріату «Україна» (серпень 1941 р.) північна, центральна, східна частина Вінницької області відійшли до генералбецірку (генерального округу) «Житомир», а Козятинський, Комсомольський, Самгородоцький райони — до крайсгебіту (району-області), з 15 лютого 1942 р. — гебітскомісаріату (області) «Козятин»[310]. Після звільнення Вінниччини від гітлерівських загарбників передвоєнний адміністративно-територіальний устрій було поновлено. На фронтах Другої світової війни воювало понад 14 тис. козятинців[311]. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих односельців встановлені у селах Безіменне, Блажіївка, Бродецьке, Великий Степ, Велике, Верболози, Вернигородок, Вівсяники (2), Вовчинець (2), Воскодавинці, Глухівці, Гурівці, Дубові Махаринці, Жежелів, Журбинці, Збараж, Зозулинці, Іванківці, Йосипівка, Козятин, Кашперівка, Кордишівка, Куманівка, Лозівка, Лопатин, Мала Клітинка, Марківці, Махаринці (2), Миколаївка, Михайлин, Молотківці, Мшанець, Немиринці (2), Непедівка, Перемога, Пляхова, Поличинці, Пузирки, Пустоха, Самгородок, Селище, Сестринівка, Сигнал, Сокілець, Сошанське, Тернівка, Флоріанівка, Чернички, Юрівка. Нацистська окупація району тривала з липня 1941 р. до березня 1944 р. У цей період від рук загарбників на теренах Козятинщини загинуло 10 245 чол., з них 7245 військовополонених[312]. Понад три тисячі осіб було насильно вивезено до Німеччини як «остарбайтерів»[313]. В районі пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму встановлено: м. Козятин, с. Білопілля. Майже чотири тисячі радянських бійців полягли, визволяючи район від ворога[314]. Пам'ять про них збереглась у меморіальних спорудах та похованнях, зокрема у 31 братській та 20 одиночних могилах. У районі встановлено 50 пам'ятників на честь полеглих 6322 уродженців району та 870 — м. Козятина. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: м. Козятин (по вул. 8-ма Гвардійська, вул. Димитрова, на території тубдиспансеру, на кладовищі) та селах Безіменне, Блажіївка, Вовчинець (2), Глухівці (2), Жежелів, Збараж (3), Зозулинці, Йосипівка (2), Козятин, Листопадівка (3), Махаринці, Махнівка (6), Медведівка (2), Миколаївка (3), Михайлин (5), Мухувата (2), Немиринці, Пиковець, Поличинці, Пузирки, Самгородок (2), Сестринівка (2), Тернівка, Широка Гребля,

[309] Вільчинська З.В. Наша історія (20-ті — 30-ті роки XX ст.): Трагічні сторінки історії українського села. Голодомор 1932–1933 років мовою документів та свідчень очевидців / Зоя Вільчинська. — Київ : Центр ДЗК, 2014. — С. 787–790.

[310] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 123; ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 2–5.

[311] Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область / Обл. ред. колегія: Спірідонова Л.М. (голова), Нешик С.І. (заст. голови), Харчук В.Є. (відп. секретар), Азаров С.Г., Бранько Я.А., Василюк С.М., Гальчак С.Д., Коваленко Л.Г. та ін. Упоряд.: Харчук В.Є. (керівник), Конверський В.І., Кочмарук Т.В., Лиманець Г.М. — Т. 3. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. — С. 462.

[312] ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 123, с. 585.

[313] Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства. Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / Сергій Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2009. — С. 180.

[314] kozatyn.blogspot.com/p/blog-page_3112.html

Юрівка (2). Народилися на Козятинщині Герої Радянського Союзу — М.І. Дука (с. Селище)[315], А.В. Костюк (с. Гурівці)[316], І.Г. Пліс (с. Михайлин)[317], В.К. Шевчук (с. Дубові Махаринці)[318], та повний кавалер ордена Слави Л.П. Гук (с. Красне)[319]. У післявоєнний період у районі активно відбудовувалось народне господарство. Довелося пережити голод 1946–47 рр., трагізм наслідків авторитаризму, періоди десталінізації, хрущовської «відлиги» (1956–64 рр.), «застою», загострення кризи радянської системи (1965–85 рр.), горбачовської «перебудови» (1985–91 рр.), «холодної війни» (1946–91 рр.) та розпад СРСР (1991 р.). У промисловій сфері нині діють козятинські комбікормовий завод, сухого молока, швейна фабрика, промкомбінат, Жежелівське кар'єроуправління, виробниче об'єднання «Глухівцікаолін», Бродецький та Глухівецький заводи залізобетонних виробів. Розвинена цукрова промисловість. Основними виробниками сільськогосподарської продукції нині є 31 підприємство та 92 фермерських господарства. У структурі валового виробництва рослинництво становить 70 %, решта тваринництво. Розвинуті садівництво, овочівництво та бджільництво. Будівельний комплекс складає філія ДП «Вінницького облавтодору» (будівництво та експлуатація доріг) та КП «Спецсільгоспмонтаж» (спеціалізовані монтажні роботи). Транспортний комплекс району представлений: ВАТ «Козятинське АТП-10514» (пасажирські перевезення), Бродецькою філією ВАТ «Київ-Дністровське МППЗТ» (під'їзні колії) та приватними перевізниками. Кількість загальноосвітніх навчальних закладів — 41, в них навчається понад п'ять тисяч учнів. Працює школа-інтернат-гімназія I–III ступеня та спецшкола для дітей із вадами зору. Діє 12 дошкільних закладів. Діють 21 Будинок культури та 31 сільський клуб. Працює дві дитячі музичні школи (Махнівка, Самгородок). Функціонує 144 клубних формувань, зокрема 124 аматорського мистецтва, п'яти із яких присвоєно звання «народний»: ансамбль танцю «Зорянка», хоровий колектив РБК, драматичний колектив РБК, дитячий чеський фольклорно-етнографічний ансамбль «Студанка» (с. Миколаївка), аматорський колектив «Розмай» (с. Махнівка). Створено музеї: хліба (с. Білопілля), меморіальний музей М.С. Грушевського (с. Сестринівка, садиба його діда З. Оппокова), музей чеської культури і побуту (с. Миколаївка), музей Бойової слави при Козятинській школі-

[315] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск.

[316] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2015 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2014. — С. 269.

[317] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2014 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2013. — С. 236; Гальчак С.Д. Герої Поділля: Герої Радянського Союзу — уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / Сергій Гальчак. — К. : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2010. — 232 с.

[318] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2017 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк, С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2015. — С. 79.

[319] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2015 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2014. — С. 287.

інтернаті. Діють центральна районна бібліотека та 39 сільських бібліотек-філій. Медичні послуги надають центральна райлікарня, селищна лікарня, 8 амбулаторій, 2 амбулаторії сімейної медицини, 58 фельдшерсько-акушерських і фельдшерських пунктів. У Козятині діє дитячо-юнацька спортивна школа товариства «Колос». Споруджено 26 стадіонів, 22 спортивних майданчики, 30 спортивних залів, 3 стрілецьких тири. Релігійні громади представлені православною, римо-католицькою, греко-католицькою, євангелістів християн-баптистів, християн віри євангельської, адвентистів сьомого дня церквами. Пам'ятки архітектури: Свято-Успенська церква (Махаринці, 1703 р.), Спасо-Преображенська церква (Поличинці, 1770 р., національного значення), церква Різдва Пресвятої Богородиці (Гурівці, 1883 р.), Свято-Покровська церква (Сестринівка, 1900 р.), церква Іоанна Богослова (Вовчинець, 1912 р.)[320]. У районі поховані учасники радянсько-афганської війни 1979–89 рр.: С.А. Герасимчук (м. Козятин), О.В. Чернипко (с. Самгородок) та В.І. Шумбар (с. Козятин).

Відомі та видатні постаті, життя і творчість яких пов'язана з Козятинським районом: В.Б. Антонович (1834 р., с. Махнівка — 1908 р.) — історик, археолог, етнолог[321]; В.І. Куликівський (1835–1910 рр.) — архітектор, автор проектів залізничного вокзалу в Козятині, залізничної станції в Жмеринці; К.П. Михальчук (1841 р., с. Зозулинці — 1914 р.) — мовознавець, етнограф, основоположник української діалектології[322]; М.С. Грушевський (1866–1934 рр.) — історик, державний діяч, Голова Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–18 рр.), академік АН УРСР (з 1923 р.), академік АН СРСР (з 1929 р.). У різні роки перебував у с. Сестринівка[323]; Г.Й. Сухомел (1888 р. с. Миколаївка — 1966 р.) — вчений у галузі гідравліки та гідромеханіки, академік АН УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР, лауреат Державної премії СРСР[324]; А.Г. Костіков (1899 р., м. Козятин — 1950 р.) — учений-конструктор, генерал-майор інженерно-авіаційної служби, винахідник ракетної установки «Катюша»; М.Я. Зерова (1902 р., м. Козятин — 1994 р.) — міколог, фітопатолог, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки; Ю.П. Бажанов (1905 р., м. Козятин — 1975 р.) — маршал артилерії, командир артилерії військо-

[320] Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї – Кок. — К., 2013. — С. 692–693.

[321] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2014 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип.Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2013. — С. 30; Короткий В.А. Антонович Володимир Боніфатійович / В.А. Короткий // Енциклопедія сучасної України. — К., 2001. — Т. 1. — С. 579–580.

[322] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2016 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2015. — С. 25; Зозуляк К. Вистраждане ім'я видатного вченого / К. Зозуляк // Дзвін. — 2009. — № 3–4. — С. 124–126.

[323] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2016 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип.Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2015. — С. 252.

[324] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2018 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2017. — С. 161.

вих округів (1945–55 рр.). Начальник Військово-інженерної радіотехнічної академії ППО у Харкові (1955–73 рр.); В.М. Іванов (1909 р., м. Козятин — 1981 р.) — кінорежисер, сценарист, лауреат премії ім. О. Довженка; Ф.Ю. Маківчук (1912 р., с. Кордишівка — 1988 р.) — письменник, головний редактор журналу «Перець» (1946–86 рр.)[325]; Б.М. Бабій (1914 р., с. Гурівці — 1993 р.) — доктор юридичних наук, професор, академік АН України, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1981 р.)[326]; Г.П. Ломінський (1918 р., с. Селище — 1988 р.) — інженер, генерал-лейтенант, учасник створення ядерно-збройного комплексу СРСР, лауреат Державної премії СРСР (1978 р.); Г.С. Кульчицький (1922 р., м. Козятин — 2009 р.) — архітектор, автор проектів Палацу культури шахтарів у Рутченковому, житлових будинків і готелів «Славутич», лауреат Державної премії СРСР (1985 р.); Л.А. Юрчук (1923 р.н., с. Білопілля) — мовознавець, співавтор багатотомного «Словника української мови» (1970–80 рр.), відзначеного Державною премією СРСР (1983 р.); В.С. Земляк (Вацлав Вацек, 1923–77 рр.) — письменник і кінорежисер чеського походження, лауреат Державної премії ім. Т.Г. Шевченка (1978 р.), працював у Козятині[327]; О.П. Бойчук (1933 р., с-ще Глухівці — 2002 р.) — фахівець у галузі теоретичної механіки, доктор фізико-математичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1992 р.)[328]; В.І. Кир'ян (1942 р.н., смт Бродецьке) — фахівець у галузі міцності матеріалів і конструкцій, доктор технічних наук, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України[329]; А.І. Кочерга (1947 р.н., с. Самгородок) — оперний співак, народний артист СРСР, лауреат Національної премії ім. Т.Г. Шевченка[330].

С.Д. Гальчак

---

[325] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2017 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк, С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2015. — С. 238.

[326] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2014 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2013. — С. 175. Усенко І.Б. Бабій Борис Мусійович / І.Б. Усенко // Енциклопедія сучасної України. — К., 2003. — Т. 2. — С. 28–29.

[327] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2018 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2017. — С. 31.

[328] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2018 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2017. — с. 162.

[329] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2017 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк, С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2015. — С. 18.

[330] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2017 року : хронол. довід. / уклад.: Г.М. Авраменко, О.Ю. Антонюк, С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2015. — С. 203.

МІСТО КОЗЯТИН

Райцентр, місто обласного значення з 13 липня 2000 р. Розташоване в західній частині Придніпровської височини у верхів'ї р. Гуйва (притока Тетерева, басейн Дніпра) за 159 км від Києва залізницею, автошляхами — 150 км та відповідно за 62 і 75 км від обласного центру[331]. Населення — 23 610 чол. (станом на 01.01.2018 р.). Площа 20,1 кв. км. Є важливим транспортним вузлом, тут знаходиться вузлова станція Південно-Західної залізниці та автомагістраль Кременець – Біла Церква[332]. Виникнення Козятина пов'язане з будівництвом Києво-Балтської (нині Одеської) залізниці. В липні 1870 р. було закінчено прокладання гілки від станції Козятин-1 до Бердичева. Назву станція дістала від сусіднього села Козятина[333]. Станція була віднесена до категорії першого класу, тому що мала розгалужену залізничну мережу в багатьох напрямках: на Одесу, Умань, Бердичів, Брест, Граєво, Київ[334]. Одночасно зі станцією будувалося робітниче селище, яке 7 липня 1874 р. отримало статус містечка і повноваження волосного центру Бердичівського повіту Київської губернії. Є версія, за якою назва Козятин пов'язана з козачою заставою на торговельному шляху[335]. За іншою — в основу назви покладено поняття «козаче володіння»[336]. У квітні 1878 р. відкрито спеціалізований навчальний заклад, який готував спеціалістів для потреб залізниці. Тут навчалося 36 хлопчиків та 23 дівчинки. Нині це — «Козятинське міжрегіональне вище професійне училище залізничного транспорту»[337]. Перша школа була відкрита у 1896 р. На початку 1880-х рр. в Козятині налічувалось 76 дворів[338]. Діяли синагога, аптека Савицького, пошта, телеграф, вагоноремонтні майстерні, цегельний завод, млин. У 1883 р. почала діяти нова залізнична лінія Козятин – Погребище – Умань, наступного року — запрацював пивзавод. У 1888–90 рр. залізничну станцію розширено, споруджено новий залізничний вокзал (архітектор В.І. Куликовський). 25 серпня 1895 р. освячено побудовану на кошти залізничників дерев'яну церкву Вознесіння Господнього за проектом В.І. Куликовського[339]. Під час революційних

[331] Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї – Кок. — К., 2013. — С. 691.

[332] https://uk.wikipedia.org/wiki/Козятин

[333] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Ред. колегія тому: Олійник А.Ф. (голова), Бабій М.Л., Бовкун В.Д. та ін. — К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1972. — С. 298.

[334] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 232.

[335] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В.Г. Заболотного; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; наук. консульт. В.І. Дмитрук. — К., 2016. — С. 126.

[336] Козятинському району 80 років (1923–2003) : спецвипуск.

[337] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 242.

[338] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Ред. колегія тому: Олійник А.Ф. (голова), Бабій М.Л., Бовкун В.Д. та ін. — К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1972. — С. 298.

[339] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В.Г. Заболотного; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; наук. консульт. В.І. Дмитрук. — К., 2016. — С. 127.

подій 1905 р. козятинські залізничники одними із перших приєдналися до Всеросійського жовтневого політичного страйку. Страйковий комітет, обраний залізничниками, очолили брати Валдаєви. 12 грудня 1905 р. жандарми застосували зброю проти страйкуючих. Було вбито чотирьох робітників, чотирьох поранено. Загинули від куль й брати Валдаєви[340]. В 1957 р. на будинку, де вони жили, облаштовано меморіальну дошку. Згодом на цьому місці побудовано новий п'ятиповерховий будинок, на якому встановлено меморіальну дошку з написом: «На цьому місці стояв будинок, в якому жили Михайло Леонтійович та Василь Леонтійович Валдаєви, які в грудні 1905 р. керували страйком робітників депо станції Козятин-1 і були розстріляні царськими жандармами». У 1967 р. локомотивному депо Козятин присвоєно ім'я братів Валдаєвих і в цьому ж році тут відкрито музей бойової і трудової слави. На старому кладовищі стоїть обеліск на місці поховання загиблих братів[341]. У 1909 р. відкрито польську школу, поблизу Козятина — агрошколу, перший випуск агрономів відбувся 1912 р. У 1913 р. побудовано школу «Козятинське земське початкове народне чотирьохкомплектне училище»[342]. Перед Першою світовою війною населення Козятина складало 3505 мешканців. Функціонували залізничне двокласне технічне училище, однокласна міністерська народна школа і православна церква Вознесіння Господнього, цегляний завод, що належав М. Васютинському, 2 заклади штучних мінеральних вод, 2 водяних і 6 вітряних млинів, 6 кузень, 1 слюсарня, 3 столярні, 2 майстерні з виготовлення капелюхів, 10 взуттєвих, 2 бондарні майстерні, 3 хлібопекарні, 2 ковбасних цехи й лікарня, 2 аптеки[343]. У 1911–12 рр. у містечку збудовано костел. В 1930-х рр. у період боротьби більшовицької влади з релігією був зруйнований[344]. Під час Першої світової війни (1914–18 рр.) залізнична станція мала стратегічне значення для Південно-Західного фронту. У будівлях навчальних закладів було розміщено військові підрозділи та шпиталі[345]. У грудні 1917 р. в Козятині була ставка генерала Павла Скоропадського, командувача 1-м українським корпусом УНР. 24 січня 1918 р. в містечку було встановлено радянську владу, що протрималась до березня, коли Козятин зайняли австро-німецькі війська[346]. Під кінець року містечко

[340] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Ред. колегія тому: Олійник А.Ф. (голова), Бабій М.Л., Бовкун В.Д. та ін. — К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1972. — С. 300.

[341] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 269.

[342] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2013 року : хронол. довід. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва; уклад.: О.Ю. Антонюк; відп. за вип. Н.І. Морозова. — Вінниця, 2012. — С. 252.

[343] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В.Г. Заболотного; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; наук. консульт. В.І. Дмитрук. — К., 2016. — С. 127.

[344] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 499.

[345] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 274.

[346] https://uk.wikipedia.org/wiki/Козятин

вже перебувало під контролем Директорії УНР. В грудні 1918 р. в Козятині перебував Головний отаман військ УНР Симон Петлюра[347]. 11 грудня 1918 р. в Козятині Директорією підписано із представниками німецького командування, яке підтримувало гетьмана Скоропадського, угоду про евакуацію німецько-австрійської армії з України[348]. Протягом 1919–22 р. місто, як і район, стає ареною подій, пов'язаних з державотворчими змаганнями української та більшовицької революцій, радянсько-польською війною 1920 р. У червні 1920 р. була встановлена влада більшовиків. У 1923 р. Козятин став районним центром Бердичівського повіту, а в 1932 р. — Вінницької області. У 1938 р. увійшов до категорії міст з міською радою, підпорядкованою райвиконкому[349]. У 1920-х рр. відкрито 5 шкіл, школу робочої молоді, агрошколу, згодом перетворену на технологічний технікум. У 1920–30-х рр. збудовано птахокомбінат, теплову електростанцію, хлібозавод тощо. У 1939 р. чисельність населення становила близько 20 тис.[350]. Під час Голодомору 1932–33 рр. залізничники отримували продовольчі квитки і постачалися за списком № 1[351]. З 15 липня 1941 р. до 28 грудня 1943 р. місто перебувало під німецько-фашистською окупацією. Діяли табір для військовополонених і єврейське гетто. Про одну з найтрагічніших сторінок того часу нагадував пам'ятний знак, встановлений у 1960-ті рр.: «Здесь похоронено 9000 жителей г. Казатина, погибших от рук немецко-фашистских захватчиков. Вечная память жертвам фашизма». У 2012 р. на цьому місці відкрито новий пам'ятник-обеліск[352]. Діяло підпілля, іменами загиблих підпільників І.І. Сербіна та Г.М. Кондрацького названо вулиці міста[353]. У грудні 1943 року війська та підрозділи 1-го Українського фронту оволоділи Козятином. В боях за визволення міста полягли 413 солдатів і офіцерів. За мужність і героїзм, проявлений під час визволення залізничної станції Козятин, присвоєно звання Героя Радянського Союзу танкістам підполковнику І.Н. Бойку, лейтенанту В.М. Підгорбунському, лейтенанту П.П. Гриболєву, старшині М.І. Бушилову. Їхні імена увічнені в назвах міських вулиць. У 1977 р. професійному училищу залізничного транспорту присвоєно ім'я І. Бойка та встановлено погруддя. У 1965 р. ім'я В.М. Підгорбунського присвоєно школі-інтернату, де функціонує музей бойової слави[354]. У післявоєнний період місто відроджується.

[347] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В.Г. Заболотного; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; наук. консульт. В.І. Дмитрук. — К., 2016. — С. 316.

[348] Енциклопедія сучасної України. Т. 13: Киї – Кок. — К., 2013. — С. 691.

[349] https://uk.wikipedia.org/wiki/Козятин

[350] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В.Г. Заболотного; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; наук. консульт. В.І. Дмитрук. — К., 2016. — С. 127.

[351] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 531.

[352] Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 579.

[353] kozatyn.blogspot.com/p/blog-page_3112.html

[354] Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2013 року : хронол. довід. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва; уклад.: О.Ю. Антонюк; відп. за вип. Н.І. Морозова. — Вінниця, 2012. — С. 273–274.

У 1950-х рр. споруджено цегельно-черепичний завод, промкомбінат, районний харчокомбінат, маслозавод. У 1970-х рр. функціонували 2 комбінати побутового обслуговування населення, птахокомбінат, діяли районний Будинок культури, залізничний клуб, районна, міська та дитяча бібліотеки. Під кінець 20 ст. працювали підприємства залізничного транспорту, птахо- і хлібокомбінати, завод сухого знежиреного молока, хлібний і комбікормовий заводи, швейна фабрика, промкомбінат[355]. Нині у Козятині діють 11 підприємств залізничного транспорту, найбільші з яких — локомотивне та вагонне депо. Основними промисловими підприємствами є ВАТ «Козятинський м'ясокомбінат», ПАТ «Козятинхліб», АТ «Козятинська швейна фабрика», ВАТ «Козятинський маслозавод», Козятинський нафтопереробний завод «Техпромсервіс OIL». Мережа закладів освіти представлена «Козятинським міжрегіональним вищим професійним училищем залізничного транспорту», чотирма середніми загальноосвітніми школами, спеціалізованою школою з поглибленим вивченням фізики та математики та загальноосвітнім навчально-виховним комплексом. Функціонує 6 дошкільних навчальних закладів, Центр дитячої та юнацької творчості, дитяча музична школа. Відкрито музей історії міста. Діють центральна районна бібліотека, Будинок культури, міська та залізнична лікарні.

С.Д. Гальчак

[355] Малі міста України. Вінницька область : бібліограф. покажч. / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В.Г. Заболотного; уклад.: Д.О. Мироненко, С.М. Кайнова, О.В. Углова; редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; наук. консульт. В.І. Дмитрук. — К., 2016. — С. 128.

м. КОЗЯТИН

Музей бойової слави (іст.). Вул. Ярослава Мудрого, 168.

Музей відкритий 9 травня 1979 р. у школі-інтернат-гімназії ім. В. Підгорбунського. Серед експонатів представлені матеріали та спогади, зібрані учнями та працівниками школи, пов'язані із визволенням Козятина. Щороку в стінах музею проводиться низка екскурсій, які знайомлять відвідувачів із героїчним минулим адміністративного центру Козятинщини. 22 червня 2011 р. поряд зі школою відкрито пам'ятний знак бійцям 8-ї загальновійськової армії, яка захищала Козятин влітку 1941 р. Підгорбунський Володимир Миколайович (1916–44 рр.) — військовий, танкіст, Герой Радянського Союзу. Народився у м. Чита (РФ). За проявлений героїзм під час звільнення станції Козятин у грудні 1943 р. отримав звання Героя Радянського Союзу (січень 1944 р.). У 1965 р. школі присвоєно ім'я героя. [1]

С.Д. Гальчак

Музей історії міста Козятин (іст.). Вул. М. Грушевського, 15.

Відкритий 10 липня 2004 р., у вересні 2005 р. набув статусу державного. Розміщений у колишньому будинку земської пошти, зведеного на початку 20 ст. У фондах музею — понад 3 тис. одиниць зберігання, зокрема 700 науково-допоміжних документів. Основну частину експозиції складає зала, присвячена історії міста до початку 20 ст. У другій залі — експозиція історії та побуту українського села, у третій — висвітлюються події Другої світової війни. У музеї традиційно виставляються твори місцевих художників і майстрів декоративно-ужиткового мистецтва. Серед експонатів — піаніно, яке привезли на станцію Козятин (1912 р.), пляшка виставкового зразка місцевого пивзаводу (1923 р.), одяг кінця 19 ст., залізничні ліхтарі початку і середини 20 ст., ікони середини 18 — початку 20 ст., мідні монети середини 17 — початку 20 ст., світлини козятинських фотомайстрів кінця 19 — початку 20 ст. у фотоальбомі (кінець 19 ст.), кіноафіші фільмів, поставлених уродженцем Козятина, заслуженим діячем мистецтва УРСР В.М. Івановим («За двома зайцями», «Веселі Жабокричі», «Шельменко-денщик» та інші). [2]

С.Д. Гальчак

Водонапірна башта (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Васьковського, 20.

Споруджена в 1888–90-х рр. за проектом і під керівництвом О.В. Кобелєва. Основний будівельний матеріал — цегла. Після завершення будівництва вона стала ключовим об'єктом системи водопостачання залізничної станції Козятин, яка, як і залізничні станції Київ, Одеса, Жмеринка, мала найбільшу довжину водогонів. Питання каналізації вирішено тоді на чотирьох станціях: Козятин, Київ, Одеса, Жмеринка [2, с. 234]. На початку 20 ст. на башті були встановлені потужні насоси. Водонапірна башта є пам'яткою архітектури місцевого значення. [3]

С.Д. Гальчак

Залізничний вокзал (1889 р., архіт.). Вул. Привокзальна, 1.

У листопаді 1889 р. завершилось будівництво пасажирської залізничної станції (архітектор В.І. Куликовський, керівник будівництва О.В. Кобелєв). Споруду вирізняють величність, монументальність, зручність та комфортність: «Казатин — буфетная станция по преимуществу; при существуемом расписании поездов остановки в Казатине приходятся во время завтрака, обеда или ужина. Но кроме важности казатинская зала отличается своими удобствами, так как все, что только необходимо пасажиру в пути, сосредоточено здесь в ближайшем соседстве». Характерними ознаками споруди стали архітектурна довершеність, неповторність, краса: «Внутри здания останавливает на себя внимание роскошная овальная зала I и II класса; изящная орнаментировка, стильная мебель — все это делает эту залу одной из лучших во всех отношениях…». «Вечером казатинский вокзал особенно эффектен: волны света электрических фонарей далеко освещают все станционные пути, сооружения и окрестности; поезд плавно несется навстречу этому свету, оставляя за собою все погруженным в глубокий мрак и останавливается у перона, залитого мягким молочным светом; когда же за сим вступаешь в ярко освещенный зал, наполненный суетящейся толпой

пассажиров.., то невольно замедляешь шаги, присматриваясь к характерной картине бьющей здесь ключем жизни, рамами которой служит роскошное здание». Головною окрасою вокзалу була буфетна зала (сучасний ресторан «Імператор»), у центрі якого яскраво виділялась вишукана бронзова люстра. «Многоярусный каскад хрустальных подвесок множит пламя от бесчисленных свеч. И только удивительно изящный каркас из бронзовых листьев и завитков удерживает прочно внутри себя этот трепет, готовый обрушиться лавиной вниз мерцающий водопад света. Впечатляющих размеров люстра парит над куполом. А купол так высок, что кажется по ночам его непременно должны пронзать острые лучи звезд. Семь гигантских окон в темно-малиновых шторах упираются в свод и придают залу изнутри сходство с величественным бутоном из прозрачных полураскрытых лепестков. Богатейшая лепнина потолка, настенная живопись, тропические пальмы», — так писали про цю заворожуючу красу сучасники. Але й у 21 ст. зала захоплює кожного, хто тут побував. Будівля залізничного вокзалу є пам'яткою архітектури місцевого значення. [4]

С.Д. Гальчак

Погруддя І.Н. Бойка, двічі Героя Радянського Союзу (1977 р., мист.). Вул. М. Катукова, 44.

Бронзове погруддя встановлено на території Козятинського міжрегіонального вищого професійного училища залізничного транспорту ім. І. Бойка у 1977 р. Постамент гранітний. Висота: погруддя — 0,5 м, загальна — 2,8 м. Скульптор І.Н. Подрєз. Бойко Іван Никифорович (1910–75 рр.) — військовий, двічі Герой Радянського Союзу. Народився у с. Жорнище Іллінецького р-ну. У 1929 р. закінчив Вінницький медичний технікум, працював фельдшером. З 1930 р. у Червоній армії. У 1936 р. закінчив Ульяновську бронетанкову школу. На фронтах Другої світової війни з жовтня 1941 р. Пройшов шлях від заступника командира танкового батальйону до командира танкової бригади. Визволяв від ворога рідне Поділля. Відзначився 28 грудня 1943 р. у боях за визволення залізничної станції Козятин, за що був удостоєний звання Героя Радянського Союзу (січень 1944 р.), та під час форсування рік Дністер і Прут у боях з м. Чернівці (друга зірка Героя — квітень 1944 р.). Учасник Берлінської наступальної операції. У 1956 р. звільнений у запас. Жив і працював у Києві. У м. Козятин його ім'я носить одна із вулиць. Докладнішу інформацію про героя дивись у статті «Іллінецький район, с. Жорнище. Погруддя І.Н. Бойка». [5]

С.Д. Гальчак

Пам'ятник М.С. Грушевському, державному та політичному діячу (2004 р., мист.). Вул. Героїв Майдану, 9.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934 рр.) — видатний український історик, літературознавець, письменник, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, академік АН України (з 1924 р.), академік АН СРСР (з 1929 р.), Голова Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–18 рр.). Народився у м. Холм, нині м. Хелм (Польща). У дитинстві та юності неодноразово бував у с. Сестринівці, звідки родом його матір Глафіра Захарівна — донька протоієрея місцевої Покровської церкви Захарія Оппокова. Відкритий у жовтні 2004 р., виготовлений із жежелівського граніту. Скульптор В.І. Зноба. За пам'ятником, на стіні будинку встановлено меморіальну дошку з написом: «За нами сила вікових традицій. Сила інстинкту національної самоохорони. Україна свого досягне. М. Грушевський». У районі відкрито музей видатному діячеві. Додаткову інформацію дивись: «Козятинський район, с. Сестринівка. Будинок-музей М. Грушевського» та «Барський район, м. Бар. Пам'ятник М. Грушевському». [6]

С.Д. Гальчак

с. БІЛОПІЛЛЯ

Музей хліба (іст.).

Відкритий у 1986 р., одним з його організаторів була вчителька місцевої школи А.Л. Бойко. З метою створення музею було відремонтовано млин із вітряком 18 ст. Поруч із ним виросли селянська хата зразка 18 ст. та клуня. На подвір'ї розмістили сільськогосподарський реманент. Експозиція музею знайомить з історією хліба від найдавніших часів до наших днів та детально

розповідає про життя і побут східних слов'ян. Тут демонструються коси, серпи, ціпи, граблі та інше. У музеї є розділ технічних культур. Видне місце займає література про землю, хліб. Демонструються тематичні експозиції «Хліб війни», «Трагедія українського народу — голодомор 1932–1933 років», «Бережіть хліб» та інше. Загалом, колекція нараховує понад 500 експонатів. У 1991 р. музею присвоєно звання народного. Щорічно його оглядають близько 4 тис. відвідувачів. [7]

С.Д. Гальчак

с. МИКОЛАЇВКА

Музей чеської культури та побуту (іст.). Вул. Шкільна, 1.

Відкритий у 1990-х рр. у місцевій загальноосвітній школі з ініціативи створеного в 1991 р. культурно-освітнього товариства «Голендерські чехи». Зібрані у музеї документи розповідають про перших чеських переселенців, які з'явилися на Козятинщині у 1876 р. Переїхали тоді на ці землі 108 чоловіків та 96 жінок і поселилися в Голендрах. У січні 1883 р. утворена самостійна сільська громада. У листопаді 1890 р. вона направила звернення до царя про перейменування села на Миколаївку на честь цесаревича, Великого Князя Миколи Олександровича. 18 травня 1891 р. надійшов позитивний дозвіл. На початку 20 ст. в селі було 757 мешканців, які займались хліборобством, тут були кузня, млин, шинок, будували великі та світлі оселі. У роки радянської влади Миколаївка та її мешканці пережили колективізацію. 65 мешканців села загинули на фронтах Другої світової війни. У післявоєнний час село відбудовувалось, з'явились нові вулиці, школа. Чеська громада зберігала свої національні традиції. Серед експонатів музею — чимало предметів культури та побуту, домашнього вжитку, фотосвітлин. 23 квітня 2018 р. на території школи відкрито пам'ятний знак Земляку Василю Сидоровичу (справжнє прізвище та ім'я Вацик Вацлав, 1923–77 рр.) — письменнику, кіносценаристу, лауреату Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1978 р.). Мав чеське коріння, дитячі роки провів у Миколаївці. [8]

С.Д. Гальчак

с. ПОЛИЧИНЦІ

Свято-Преображенська церква (1780 р., архіт.).

За переказами спершу була побудована дерев'яна церква Преображення Господнього в 1661 р. У 1780 р. на її місці Франтішеком Казимежем Хоєцьким, намісником Київського воєводи, комендантом Бердичівської фортеці, було зведено кам'яний Свято-Преображенський храм, що став архітектурним дивом 18 ст. Його унікальність полягає в тому, що він повторює риси дерев'яного зодчества. Загальний вигляд споруди зберіг риси тричастинної безстовпової дерев'яної церкви, що має три зруби, з'єднаних за напрямком зі сходу на захід, що не було характерним для кам'яних будівель. Цікавою особливістю є й те, що найпоширенішими прийомами будівництва стали восьмигранники, а прямокутники витягнуті в напрямку північ – південь (вівтар і центральна частина) та схід – захід (бабинець). Таке планування зустрічається вкрай рідко і пояснюється, ймовірно, місцевими традиціями. Особливістю будівлі є й наявність внутрішньостінних коридорів на рівні другого ярусу, що ведуть до центрального куполу. Такий прийом був більш характерним для фортець, ніж для церковного зодчества. Розташована на високому пагорбі, оточеному болотом, з товстими стінами і вузькими вікнами Свято-Преображенська церква могла служити своєрідною фортецею, де у випадку загрози могло укриватися місцеве населення. Свято-Преображенська церква є пам'яткою архітектури національного значення. [9]

С.Д. Гальчак

с. СЕСТРИНІВКА

Будинок-музей Михайла Грушевського, першого президента України (іст.).

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934 рр.) — державний та політичний діяч, історик, життя та діяльність якого припадає на період національно-культурного піднесення кінця 19 — початку 20 ст. Автор фундаментальної «Історії України-Руси» в 10-ти томах, «Історії української літерату-

ри», цілого ряду науково-популярних розвідок, рецензій, публіцистики, а також ґрунтовної історичної праці «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)». М. Грушевський не тільки вивчав історію, а й творив її, втілюючи ідею Української держави та безпосередньо реалізовуючи її в умовах народно-демократичної революції в Україні (1917–21 рр.). Завдяки йому Центральна рада під його керівництвом еволюціонувала від вимог національно-територіальної автономії до проголошення самостійної України, поступово прийнявши постулати державності. Було створено українське військо, відновлено символи України — золотий тризуб і жовто-блакитний прапор, запроваджено українську систему грошових і поштових знаків, організовано мережу української освіти — від початкової до вищої школи. Завдяки його державотворчим діям відновилась українська православна церква. Постать М. Грушевського як керівника УНР є однією з найбільш значних в історії українського народу. Село Сестринівка було для нього життєвою колискою. Тут мешкав його дід Оппоков Захарій Іванович та народилася мати Глафіра Захарівна. Із батьками жив у селі в трирічному віці. В 1873, 1876, 1882, 1885 рр. сім'я Грушевських певний час знову мешкала тут. Сестринівку він згадував з великою любов'ю: «…і коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя то се було тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури». У 1888 р. Михайло відвідав Сестринівку самостійно. 6 травня він сповідувався у сільській Свято-Покровській церкві у свого діда. У 1996 р. до 130-річчя від дня народження видатного українця, відкрито меморіальну дошку, встановлену на фасаді місцевої школи. У 2006 р. поряд з Свято-Покровською церквою, на місці будинку священика З.І. Оппокова, відкрито музей М.С. Грушевського. Матеріали музейної експозиції висвітлюють головні аспекти його життєвого і творчого шляху та родинні корені. Центральне місце в експозиції відведено матеріалам про період життя М. Грушевського як політика, що очолював з березня 1917 р. по квітень 1918 р. Центральну Раду УНР. Наукові видання, архівні документи, листи, газетні публікації, документально засвідчують велич М.С. Грушевського — людини енциклопедичних знань, організатора українського наукового життя, провідного історичного діяча у всеукраїнському вимірі. Особливу цікавість серед експонатів викликає залікова книжка за 1893 рік студента Львівського університету з власноручним підписом викладача М.С. Грушевського. Фонди музею нараховують майже 400 експонатів, щороку його оглядає понад 4 тис. відвідувачів. Поряд з музеєм закладено парк та встановлено пам'ятний знак національного примирення, на меморіальній плиті викарбувано слова: «Синам України, які боролись за її волю і добробут у супротивних станах, а всіх їх праведних і вічних примирила вічність. Мир прахові вашому у политій вашою кров'ю предківській землі. Скорботна Матір-Україна». [10]

С.Д. Гальчак

КРИЖОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Район утворений 7 березня 1923 р. у складі Тульчинського округу Подільської губернії. У лютому 1931 р. до Крижопільського району було приєднано М'ястківський. З 27 лютого 1932 р. Крижопільський район став адміністративною частиною Вінницької області[356]. Крижопільський район міститься у південній частині Вінницької області. З півночі він межує з Тульчинським, із заходу — з Томашпільським, з південного заходу — з Ямпільським, із півдня — з Піщанським, зі сходу — з Тростянецьким районами Вінницької області. Територія району становить 884,31 кв. км. В адміністративних межах району розташовані 45 населених пункти. Кількість населення — 32,9 тис. осіб. (на 01.01.2018 р.) Відстань від Вінниці до райцентру автошляхами — 130 км, залізницею — 150 км. Довжина залізничного шляху Жмеринка – Одеса в межах району складає 19 км з проміжною станцією Крижопіль. Район належить до лісостепової зони Подільської височини, на вододілі двох річок — Дністра та Південного Бугу. З одного боку підвищення, поблизу с. Красносілки, витікає річка Кам'янка — притока річки Дністер, а з другого, біля с. Павлівки, — річка Дохна, яка тече до Південного Бугу. Мікрорельєф: місцевість хвиляста, порізана ярами та балками. Гідрографія представлена річками: Марківка, Кам'янка, Дохна, Вільшанка, Ташлик, Гарячківка, Кусниця, Панська Долина, мережею ставків, безіменних струмків, підземних вод тощо. Ґрунти — темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені (57 % площі району), на решті території — ясно-сірі лісові та сірі лісові. Лісові площі становлять понад 10,7 тис. га. У лісах ростуть дуб, граб, липа, клен тощо. Основними природоохоронними об'єктами району є ботанічні заказники: урочища «Суха Долина» та «Турська Стінка» і Шумський заказник. Поблизу с. Павлівки росте один з найстаріших дубів Вінницької області Дуб-Гордій, якому понад 600 років, обхватом стовбура 5 метрів. Клімат району помірно-континентальний. З корисних копалин переважають глина, вапняк, піски, граніт. У вапнякових каменоломнях с. Гарячківки випилюють блоки.

Територія району мало досліджена археологами. Різночасові поселення трипільської культури виявлені в урочищі «Турська стіна» на південь від с. Вільшанки, «Світла Долина» — за 2,0 км на південь від. с. Савчиного. Землі краю входили до простору, де проживала велика група землеробсько-скотарських племен, які, на думку багатьох учених, у 2 тис. до н. е. — на початку 1 тис. до н. е. утворили праслов'янське ядро. На території району відомі кілька поселень білогрудівської культури біля сіл Жабокрич, Красне, Куниче, Одаї, Павлівка, Тернівка[357]. На полях, поблизу населених пунктів, зокрема Вербки, Городківки, Джугастри, Доярні та Петрунівки, зберігаються курганні групи та окремі кургани, культурна належність яких не встановлена. Відомий кооператор, просвітник та краєзнавець Поділля І. Зборовський під час археологічної експедиції влітку 1929 р. досліджував пам'ятки трипільської культури поблизу сіл Вільшанка та М'ястківка[358]. На рубежі

[356] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. — Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. — 56 с. — С. 21, 23, 24, 29.

[357] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — 432 с. — С. 127–128.

[358] Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті двох епох / В. Рекрут. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2014. — 768 с. — С. 460–461.

нашої ери землі району увійшли до зони контактів протослов'янських та скіфо-сарматських племен, пізніше розселення антів. Літописні племена тиверців та уличів науковці локалізують на території, до якої входить також Крижопільщина. Уличі чинили опір київським князям Олегу та Ігорю. Останній підкорив це плем'я в 940–42 рр. Вважається, що тиверці увійшли до складу Київської Русі під час походів князя Святослава у Подунав'я 967–70 рр. В 11 ст. київські князі втратили контроль над землями сучасної Крижопільщини через війни з печенігами та половцями. Галицьке князівство посилило свій вплив у цьому регіоні в 12–13 ст., проте одночасно влада знаходилася у руках берладників. Місцеве населення краю довгий час жило за звичаєвим правом. Німим свідком цих подій є пам'ятка — слов'янське городище 9–11 ст. поблизу с. Куниче. У складі Великого Литовського князівства край входив до земель Брацлавщини, яка у 1569 р. перейшла до Речі Посполитої. Територією району проходив шлях із Брацлава на Рашків, який у письмових джерелах відомий з 1402 р. Серед існуючих поселень району найстарішим є Куниче — відоме з 15 ст. Гарячківка та Городківка вірогідно засновані у 16 ст., а Вербка, Вільшанка, Голубече, Жабокрич, Крикливець — у першій половині 17 ст.[359]. Кучманським шлях, який вододілом Дністра та Південного Бугу перетинав Поділля, набігали на Крижопільщину татарські загони. Брацлавщина, зокрема, особливо потерпала від нападів у 1550, 1575, 1577, 1607, 1608, 1617 рр. Цим же шляхом чумаки мандрували до берегів Чорного моря. Перші козацькі загони на Брацлавщині та Подністров'ї згуртувалися на початку 16 ст. за підтримки князя О. Ружинського. Зокрема, у 1516 р. його військо напало на Білгород-Дністровський, а на зворотному шляху відбувся бій з татарам на річці Кодимі. Подністров'я знову стало запіллям козацьких військ під час Молдовських походів (1594–95 рр.). Початок повстання під проводом С. Наливайка в 1594 р. пов'язаний із рухом козацьких загонів з Молдови на Брацлав, що також охопив Ямпільщину та Крижопільщину. Козацька гетьманська держава постала 1648 р., а з нею й нові полки. До Брацлавського полку, зокрема, увійшли Вербська, Гарячківська (Гарачківська) та М'ястківська сотні. Місцева знать, зем'яни, ще до повстання потерпали від утисків прийшлої польської шляхти, також брали участь у козацьких походах. Тому покозачені зем'яни склали помітну частку в складі вказаних сотень Крижопільщини поряд з простими козаками[360]. Початок подорожі Антіохійського патріарха Макарія III по Україні 1654 р. пов'язаний із Крижопільським краєм. З Рашкова делегація дісталася містечка Гарячківка, а потім до козацької фортеці М'ястківка. Тут патріарха зустрів брацлавський полковник М. Зеленський. Далі шлях пройшов на Жабокрич і Ободівку. Поселення справили на гостей приємне враження своєю організованістю та гостинністю[361]. Записи про подорож залишив помічник ієрарха Павло Халебський. Визвольний похід війська гетьмана П. Орлика на Правобережну Україну розпочався в лютому 1711 р. рейдом з Рашкова на Брацлав, шлях якого перетнув землі сучасної Крижопільщини. Так само пролягав зворотний шлях козацьких військ у березні. Невдовзі, в червні, прилеглі до Могилева-

[359] Годований Є.Ф. Долинами Марківки та Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля : Нариси. — Одеса : Друкарський дім, 2011. — 336 с. — С. 7, 200, 223.

[360] Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). — К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. — 288 с. — С. 56, 59.

[361] Халебський П. Країна козаків: з подорожніх нотаток. — К. : МСП «Козаки», 1995. — 86 с. — С. 39–45.

Подільського та Сорок подністровські землі опинилися в зоні просування російських військ під час Прутського походу 1711 р. Річ Посполита неодноразово намагалася повернути свій контроль над Київщиною та Брацлавщиною. Ще в 1699 р. сейм оголосив про ліквідацію козацького устрою. Виконати це не вдавалося, оскільки тут панували загони С. Палія, С. Самуся, А. Абазина, Ф. Шпака. З останнім пов'язують Шпаків шлях, що проходив через М'ястківку і Гарячківку на Кодиму[362]. Польська влада остаточно повернулася на Східне Поділля та Подністров'я після воєнних подій 1711 р. Тоді в повній мірі відновилося панське землеволодіння. Магнати заохочували притік населення і проголошували «слободи». У 18 ст. відбулася нова колонізація краю. В кінці 18 ст. мешканці краю займалися землеробством, садівництвом, бджільництвом. Відомо про конезавод у Джугастрі, потужний водяний млин у Кісниці та проведення дванадцяти ярмарків на рік згідно з королівським привілеєм 1787 р. у Княжій Криниці[363]. В 1734–38 рр. землі району опинились у зоні гайдамацького повстання під проводом Верлана. Після відновлення влади Речі Посполитої на Поділлі становище православних парафій погіршилося. За сприяння нової влади та польських магнатів почалося поширення греко-католицької церкви. На середину 1780-х рр. абсолютна більшість церков південно-західного Поділля належала уніатським парафіям[364]. За Другим поділом Речі Посполитої 1793 р. землі Поділля опинилися в складі Російської імперії, з 1796 р. — у новоствореній Подільській губернії. Більшість сіл сучасної Крижопільщини увійшли до Ольгопільського повіту. Південний захід району належав до Ямпільського повіту. Поява залізничної станції «Крижопіль» та заснування при ній однойменного поселення пов'язано з будівництвом залізниці Київ – Одеса, яке розпочалося влітку 1866 р.[365]. Назву «Крижопіль» інтерпретують через його географічне положення: «кряж» і «поле». Прийнятним є також польський вислів «krzuz w polu» — «хрест у полі», місце поховання воїнів[366]. З часу створення і до 1923 р. Крижопіль належав до Чоботарської волості Ольгопільського повіту. У серпні 1870 р. через станцію Крижопіль почався регулярний рух поїздів. Поселення з часом стало транзитним торговельним пунктом. Особливо багато перевозили товарів з Крижополя до Ямполя та Сорок. У другій половині 19 ст. — на початку 20 ст. найзручнішими сухопутними шляхами краю були дороги Ямпіль – Вільшанка та Велика Кісниця – Княжеве – станція Крижопіль[367]. У Крижополі

[362] Годований Є.Ф. Долинами Марківки та Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля. Нариси. — Одеса : Друкарський дім, 2011. — 336 с. — С. 120–121.

[363] Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / За ред. Легуна Ю.В. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. — 396 с. — С. 241–244.

[364] Хіхлач Б.М. Уніатська церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 404 с. — С. 89.

[365] Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 675.

[366] Годований Є.Ф. Долинами Марківки та Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля : Нариси. — Одеса : Друкарський дім, 2011. — 336 с. — С. 79.

[367] Так творилося українське військо: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / Упоряд., вступ. слово, примітки, додатки, біограф. Довідки Р. Коваля. — Київ – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. — 200 с. — С. 73.

1892 р. було 488 мешканців і 71 двір, а через 12 років — 690 чоловік і 123 двори. Швидке зростання пояснюється тим, що Крижопіль став важливим пунктом відвантаження цукрової сировини. До 1917 р. у містечку працювало декілька магазинів, два млини, дві олійні, ковпакова фабрика. Епідемія холери, що спалахнула в 1908 р., змусила місцеву владу прискорити будівництво нової лікарні на 20 ліжок. Крижопільська лікарська дільниця навіть перед Першою світовою була єдиною на 20 тис. населення. У 1898 р. відкрито Крижопільське двокласне залізничне училище. Під час Першої світової війни Крижопіль перебував у прифронтовій смузі. У кінці 1917 р., після розвалу Південно-Західного та Румунського фронтів колишньої царської армії, територія між залізницею та Дністром опинилася в зоні безвладдя. Згадує свідок подій Д. Кетрос: «Коли валилася царська імперія, а за нею і фронт, тоді через цей, зовсім глухий, клаптик землі відходили різні військові частини російської армії, що покинули фронт… Одні частини були українізовані, інші збільшовичені. Перші заховували все ж таки якусь, хоч і невелику, дисципліну, а другі виявились здичавілими бандитами. Були це переважно москалі. Вони грабували поміщиків та й багатших селян і змушували населення робити це саме… А тому що тоді в тій землі для населення військо було і «правительством», то більшість населення йшла за цим кличем. Збільшовичені частини залишали дорогою свою зброю, крім рушниць, бо їх потребували для грабунку»[368]. Краєм прокотилися єврейські погроми. Зокрема, у жовтня 1917 р. у М'ястківці[369]. Станом на 1918 р. населення краю потребувало вирішення земельного питання. Селяни захопили поміщицькі землі і почали їх обробляти під впливом агітації Центральної Ради. Правління гетьмана П. Скоропадського було сприйняте по-різному. Повітові службовці УНР, поваленої 29 квітня 1918 р., не визнали нової влади і агітували проти неї. Малоземельне і безземельне селянство вороже ставилися до повернення поміщиків, їх адміністраторів та проведення реквізицій. Становище ускладнювалося ще й тим, що тут перебували іноземні війська, які прибули в Україну ще у квітні за Брестським мирним договором УНР і утворили власну адміністрацію. Зокрема, у Крижополі стояв 19-й стрілецький полк Австро-Угорщини. Каральні акції Державної варти та австрійських військ були спрямовані проти сіл, які конфліктували із поміщиками. Під час таких дій артилерійському обстрілу було піддано М'ястківку та Гарячківку. Відбувались сутички із мародерами, злочинцями та загонами більшовиків, зокрема загоном Ф. Криворучка, які проникали із сусідньої Бессарабії. Проте в 1918 р. працювали державні та фінансові установи, пошта, заклади торгівлі. Шляхи сполучень були відкритими[370]. Із початком чергової російської агресії у листопаді 1918 р. Подільська губернія стала віддаленим тилом українських військ. Директорія УНР на відміну від Гетьманату П. Скоропадського дозволяла утворення і функціонування озброєних загонів місцевої

[368] Так творилося українське військо: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / Упоряд., вступ. слово, примітки, додатки, біограф. Довідки Р. Коваля. — Київ – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. — 200 с. — С. 57.

[369] Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті двох епох / В. Рекрут. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2014. — 768 с. — С. 244–245.

[370] Ратушняк І.І. Діяльність адміністрації Української держави в Ольгопільському повіті Подільської губернії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична / [редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. — Вип. XIV. — 328 с. — С. 256–263.

самооборони. Цим правом скористалось багато населених пунктів Поділля. Українські патріоти, прибічники УНР, самоорганізували Ямпільську республіку. Її вплив поширився на села Крижопільського краю. 7 січня 1919 р. загін С. Ільницького у запеклому бою в с. Вільшанці розгромив більшовицькі підрозділи Ф. Криворучка. В подальшому район Кетроси – М'ястківка — станція Крижопіль контролювався жандармським відділом ямпільців поручника Датія[371]. У вир активних воєнних дій Крижопільщина занурилася у березні 1919 р., коли Червона армія здійснила стратегічний прорив із району Жмеринка – Вапнярка до Могилева-Подільського. Радянська влада активно створювала власні інституції та посилювала контроль над щойно захопленими наддністрянськими повітами, хоча її становище було хитким. У червні 1919 р. 3-я Залізна стрілецька козацька дивізія армії УНР переходить у наступ і 21 та 24 липня здобуває Вапнярку та Ямпіль із околицями. З цього часу західна частина Крижопільщини опинилася в зоні безперервних бойових дій. Відзначимо особливо запеклі бої Буковинського куреня вказаної дивізії за станцію Крижопіль 28–31 липня 1919 р., які закінчилися перемогою. На підступах до станції смертельне поранення отримав легендарний командир куреня сотник О. Кантемір[372]. 14 серпня 1919 р. 3-я Залізна стрілецька козацька дивізія переходить у наступ з району Крижополя вздовж залізниці на Одесу і відкидає противника на 15 верст. 19 серпня Червона армія контратакує і знову здобуває Крижопіль та Гарячківку. Наступного дня дивізія та додана 11-та Галицька бригада звільняють ці населені пункти. Спроби більшовицьких військ пробитися по лінії Крижопіль – Вапнярка – Жмеринка повторилися 23–26 серпня, але безрезультатно. Після захопленням Одеси війська збройних сил Півдня Росії розпочали наступ на українське угрупування, трохи раніше 45-а дивізія Червоної армії поновила наступ на Крижопіль і Вапнярку. Зустрівши між цими станціями шалений опір українських військ, більшовики 1 вересня 1919 р. були змушені залишити цей район і через Чоботарку пробиватися на північ України. Українська сторона захопила значні трофеї. Ці бої були визнані за «зразок мистецького керування командного складу і покажчик надзвичайної упертости і витривалости війська. Це — красна сторінка бойової слави молодої Української армії»[373]. 14 вересня 1919 р. війну проти України почали Збройні сили Півдня Росії на чолі з А. Денікіним. Стримуючи наступ нового ворога, українські війська активно використовували залізничний шлях Крижопіль – Вапнярка – Жмеринка, який став головним «життєвим нервом» армії УНР. 26 вересня білогвардійський командувач військ «Новоросійської області» М. Шиллінг наказав захопити вапнярський залізничний вузол і додатково задіяв бронепотяги. Перша хвиля наступу денікінців з південного напрямку в бік Крижополя досягнула Гарячківки і околиць самої станції 10–12 жовтня. У відповідь українське командування підготувало контрудар. Серед зосереджених

[371] Так творилося українське військо: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / Упоряд., вступ. слово, примітки, додатки, біограф. Довідки Р. Коваля. — Київ – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. — 200 с. — С. 71–72, 86.

[372] Дуда А., Старик В. Буковинський Курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. — Київ – Чернівці : «Український Народний Дім в Чернівцях», 1995. — 272 с. — С. 25–30.

[373] Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. — К. : Темпора, 2004. — 558 с. — С. 225–226, 230–231, 236–240.

військ 8-а Запорізька дивізія полковника Г. Базильського зайняла рубежі у районі Куничого – Шарапанівки. 13 жовтня поблизу Крижополя відбулися зустрічні бої, в результаті яких білогвардійці були відкинуті на південь. Становище різко погіршилося, коли 22 жовтня підрозділи денікінців несподівано здійснили прорив з району Тульчина і захопили Вапнярку. На крижопільському напрямку залишилися відрізаними від основних військ Запорізька та Київська дивізії з чотирма бронепотягами, 400 вагонами з воєнним майном та шпиталями. На наступний день, 23 жовтня становище ускладнила кавалерія ворога, яка несподівано захопила Гарячківку та М'ястківку. Українським військам довелося стримувати удари в бік Крижополя та пробиватися вздовж залізниці на Вапнярку. Це в значній мірі вдалося завдяки подвигу залізничника І. Липницького, який виявив, що білогвардійська розвідка розібрала колії на виїзді з Крижополя. Він зупинив перший бронепотяг і допоміг лагодити шлях. Вороги бачили це із засідки і невдовзі жорстоко вбили героя. Українські війська з боєм прорвалися у Вапнярку і звільнили її. 24 жовтня 1919 р. 6-й кінний гайдамацький ім. К. Гордієнка полк та кавалеристи 8-ї Запорізької дивізії в особливо запеклому бою поблизу М'ястківки завдали втрат Кримському кінному полку білогвардійців і відкинули його до Гарячківки[374]. Наступ білогвардійців призупинився на деякий час. У листопаді 1919 р. українські війська під тиском білогвардійців із боями залишають Наддністрянщину. Правобережна Україна та, зокрема, Крижопільщина опинилися у відомому «чотирикутнику смерті», де крім ворожих армій значної шкоди завдавала епідемія тифу. З 27 грудня 1919 р. по 16 січня 1920 р. у Крижополі перебувала Начальна Команда Української Галицької Армії на чолі з головнокомандувачем генерал-хорунжим О. Микитком та його заступником на той момент — генерал-чотарем М. Тарнавським. Станція була місцем перебування численних хворих на тиф та поранених вояків. Зокрема, тут помер і був похований льотчик УГА поручник А.Ф. Шепарович[375]. Російські білогвардійці вчиняли жорстокі єврейські погроми. У лютому 1920 р. війська генерала Склярова пограбували і спалили всі єврейські магазини та квартири М'ястківки[376]. Тоді загинули 63 мирні мешканці[377]. В травні 1920 р. територія району стала місцем, де розгорталися завершальні бої легендарного Першого Зимового походу Армії УНР. За наказом командувача Армії М. Омеляновича-Павленка Волинська дивізія О. Загродського 1 травня 1920 р. здійснила маневр через Павлівку і Жабокрич, з боєм здобула Крижопіль, захопила гарматну базу більшовицьких військ та зупинила рух ворожих бронепотягів з півдня. В бою відзначився підрозділ Кінного полку ім. гетьмана І. Мазепи сотника І. Пекарчука. Це дозволило перевести українські частини через залізницю в районі Княжої Криниці у південно-західному напрямку. Зокрема, Запорізька дивізія

[374] Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння : Наукова монографія. — Київ : Темпора, 2006. — 576 с. — С. 163, 192, 195–196.

[375] Годований Є.Ф. Долинами Марківки та Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля : Нариси. — Одеса : Друкарський дім, 2011. — 336 с. — С. 306–308.

[376] Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті двох епох / В. Рекрут. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2014. — 768 с. — С. 363–365.

[377] Матеріали щодо реалізації у Вінницькій області Всеукраїнського науково-просвітницького, історико-краєзнавчого проекту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». — Вінниця, 2018. — С. 14.

А. Гулого-Гуленка розмістилася у М'ястківці. 3 травня активні воєнні дії поновилися. Крупні з'єднання Червоної армії відступали у східному напрямку під тиском об'єднаних союзною угодою польських та українських військ. Армія М. Омеляновича-Павленка навпаки, пробивалася на Захід, на зустріч союзним військам. Запеклі зустрічні бої розгорнулися в районі сіл М'ястківка – Савчине – Мар'янівка – Дахталія – Джугастра. Українські війська зберегли цілісність, відступили у Вільшанку та Вербку і невдовзі благополучно з'єдналися із союзними військами[378]. Документально зафіксовано, що селяни Вербки та Вільшанки обстрілювали відступаючих більшовиків[379]. Ці події часто об'єднують загальною назвою «Бій під Джугастрою». Достеменно відомо, що у цьому селі на старому кладовищі поблизу церкви Василія Великого поховані командир Ананьївського куреня сотник Армії УНР Олесь Ашенів (Ашінов), козак Задорожний та чотири невідомі українські вояки, які загинули в бою 3–4 травня 1920 р. поблизу села[380]. Мешканець с. Старо-Шарапанівка військовий чиновник Павло Крижанівський (1887–1921 рр.) брав участь у Другому Зимовому поході Армії УНР. Потрапив до більшовицького полону після невдалого бою під с. Миньки 17 листопада 1921 р. Він входить до списку 360-ти легендарних героїв українського війська — Героїв Базару, які відмовилися перейти на бік ворога і були розстріляні за це. П. Крижанівського стратили у м. Базар Народицького р-ну Житомирської обл. 22 листопада 1921 р.[381]. Бунчужний Армії УНР Леонтій Вівсяний (1899–1938 рр.) із с. Іллівка був розстріляний у вінницькій в'язниці НКВС 4 квітня 1938 р. Козак Армії УНР Стах Васьківський із с. Куниче (1895–? рр.) брав участь у повстанському антибільшовицькому русі в 1920–22 рр., у 1927 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина)[382]. У березні 1923 р. Крижопіль став центром району, до складу якого входили 13 сільрад. Заходи радянської влади щодо «суцільної колективізації» та розкуркулення 1929–30 рр. викликали обурення населення. Люди виходили на стихійні мітинги, створювали озброєні групи. Заворушення трапилися у Гарячківці, Вільшанці, Чоботарці, Жабокричах, Слободі Шарапанівській та інших[383]. За даними різних джерел у районі в 1932–33 рр. від голоду загинуло близько трьох тисяч людей. Села Крикливець, Соколівка, колгоспи «Шлях Леніна», «Шлях до соціалізму» були занесені на «чорну дошку»[384]. Не оминули Крижопільщину більшовицькі репресії. Однією з 675-ти опізнаних в 1943 р. у Вінниці жертв

[378] Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) : Документально-художнє видання / Упоряд. М. Ковальчук. — К. : Темпора, 2007. — 608 с. : іл. — С. 361–374.

[379] Завальнюк К.В., Борсуковський С.М. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр. — Вінниця : Книга-Вега, 2009. — 228 с. — С. 50.

[380] Коваль Р. Сто історій Визвольної війни: Епізоди боротьби УСС, військ Центральної Ради, Армії УНР, повстансько-партизанських загонів та Кубанської армії / Р.М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр»; Мистецька агенція «Наш формат», 2015. — 368 с. — (Серія «Отаманія XX століття». — Кн. 7). — С. 156–158.

[381] Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейд у вічність / Під заг. ред. Коваля Р. — К. : «Діокор», 2001. — 128 с. — С. 25, 116.

[382] Коваль Р., Моренець В. «Подєбрадський полк Армії УНР» / Р.М. Коваль, В.І. Моренець. — Київ : Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 2015. — 376 с. — (Серія «Видатні українці». — Кн. 5). — С. 96–97.

[383] Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 р.р.). — Вінниця : «ЛОГОС», 1997. — 536 с. — С. 61, 214–217, 310.

[384] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДФК», 2008. — 1360 с. — С. 417.

терору був мешканець району Ф.В. Меньшук із с. Вільшанки[385]. Крижопіль був захоплений німецькими військами 22 липня 1941 р. Його обороняла 130-а стрілецька дивізія 18-ї армії. З утворенням окупаційного рейхскомісаріату «Україна» в його структурі виокремили район-область (крайсгебіт) «Крижопіль», що об'єднав довоєнні Ямпільський, Чернівецький, Томашпільський та Крижопільський р-ни. У вересні 1941 р. ця територія перейшла під окупаційний протекторат Румунії у складі «Трансністрії»[386]. На території району існувало 6 гетто для єврейського населення, зокрема у Городківці, Жабокричі та Вільшанці. В останньому померло близько 1300 людей[387]. В селі Павлівка встановлено пам'ятний знак на місці поховання 890 померлих у гетто євреїв, яких було депортовано з Бессарабії та Буковини румунськими воєнними злочинцями в 1941–42 рр. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Вільшанка, Городківка, Жабокрич (3), Павлівка. Підпільники району були об'єднані керівником Піщанської організації М.Ф. Підгаєцьким. У вересні 1943 р. окупанти захопили та стратили 128 підпільників[388]. Партизанський рух на території Крижопільського, Ямпільського та Піщанського районів з другої половини 1943 р. спирався на загін на чолі з Ф.Г. Тонкопієм. В 1944 р. партизани надали допомогу військам при визволенні Крижополя та інших сіл[389]. Війська 2-го Українського фронту визволяли район з 13 по 18 березня 1944 р. Крижопіль було очищено від ворожих військ 16 березня[390]. Уродженець району, старшина Р.С. Сміщук (с. Крикливець) був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Лейтенант О.А. Бичковський у 1931–41 рр. навчався у середній школі Крижополя, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. Повним кавалером ордена Слави став уродженець Крижополя старший сержант О.М. Патрацький. Друга світова війна знайшла своє відображення у численних меморіальних спорудах та похованнях. На території району є 10 військових братських поховань з прахом понад 1499 бійців. Імена 1293 з них не встановлено. Три могили залишаються на сьогодні повністю безіменними[391]. Пам'ять загиблих у Другій світовій війні земляків вшановано численними меморіалами з поіменними списками. Кількість загиблих вражає і свідчить про глибину трагедії. У селі Андріяшівка вшановано односельців та мешканців сусідніх сіл Кринички та

[385] Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 роках) / Ред. і упоряд. тексту: Є. Сверстюк, О. Скоп. — Київ : «Воскресіння», 1994. — 333 с. — С. 283.

[386] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-е вид., доповн., перероб. — Вінниця : «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. — 416 с. — С. 18–19.

[387] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-е вид., доповн., перероб. — Вінниця : «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. — 416 с. — С. 105.

[388] Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. — АН УРСР. Інститут історії. — К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 777 с. — С. 50, 337.

[389] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-е вид., доповн., перероб. — Вінниця : «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. — 416 с. — С. 202.

[390] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-е вид., доповн., перероб. — Вінниця : «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. — 416 с. — С. 258–259.

[391] Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 321–334. Внутрішній опис.

Висока Гребля. Пам'ятні знаки встановлені також у селах Вербка, Вільшанка, Гарячківка, Голубече, Городківка, Дахталія, Джугастра, Жабокрич, Заболотне, Зеленянка, Кісниця, Княжа Криниця, Красносілка, Крикливець, Куниче, Леонівка, Мар'янівка, Павлівка, Савчине, Соколівка, Тернівка, Шарапанівка. У Крижополі в роки німецької окупації загинули 1574 мешканці[392]. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Вільшанка, Городківка, Жабокрич (3), Павлівка. Постраждала Крижопільщина й під час голоду 1946–47 рр. За підрахунками дослідника цієї трагедії І.Г. Шульги у 1947 р. в межах району офіційно зареєстровано смерть 1801 особи, що оцінюється як аномально високий показник смертності[393].

Сучасний промисловий комплекс району представляють підприємства, які займаються переробкою сільськогосподарської продукції. Найпотужнішими з них є ВАТ «Крижопільський цукровий завод» та ЗАТ «Торговий дім «Соколівський цукор». Працює «Крижопільський сироробний завод». Відбудовано ГЕС у с. Шуми на річці Марківка. Агропромисловий комплекс району являє собою 11 сільськогосподарських формувань, 97 фермерських господарств. Площа сільськогосподарських угідь району за всіма категоріями власників землі та землекористувачів становить 69,1 тис. га. Одним з найпотужніших підприємств комплексу є ЗАТ «Продовольча компанія «Поділля», яка об'єднала в собі 15 філій, розташованих на території чотирьох районів Вінницької області. 7 філій цієї компанії ведуть виробництво на території району, в обробітку яких знаходиться 28,5 тис. га сільськогосподарських угідь. У районі шанують пам'ять Героїв Соціалістичної Праці: К.П. Голотюка, М.Я. Діброви, Т.П. Марцин (двічі герой), Ф.Д. Мотель (усі із с. Голубече), Д.Ф. Остапчук (с. Городківка), К.П. Карман (с. Тернівка)[394]. Медичне обслуговування населення району здійснюють центральна районна лікарня, 7 амбулаторій, що працюють за принципом сімейної медицини, 13 фельдшерсько-акушерських та 9 фельдшерських пунктів. Функціонує 37 аптечних закладів та аптечний пункт. На території району діють ТОВ Дитячий санаторій «Зелена діброва», Заболотненський обласний психоневрологічний санаторій ім. академіка Д.К. Заболотного та Крижопільський дитячий оздоровчий заклад «Мрія». У районі функціонує 27 загальноосвітніх шкіл та 21 дитяча дошкільна установа. Працює одна дитяча юнацько-спортивна школа та Центр позашкільної роботи з дітьми та підлітками, дві школи естетичного виховання. Середню спеціальну освіту надають три училища. Мережа закладів культури нараховує 57 об'єктів: районний та 19 сільських Будинків культури, 8 клубів, працює 174 гуртки художньої творчості та 7 народних колективів. Двічі (1999, 2001 рр.) колективи художньої самодіяльності району ставали переможцями обласного огляду народної творчості. Функціонує центральна районна бібліотека та районна бібліотека для дітей, 25 сільських бібліотек-філіалів. Діє три музеї: у Заболотному — меморіальний музей вченого-мікробіолога, академіка Д.К. Заболотного; у Вільшанці — музей-бібліотека письменника М.П. Трублаїні; у Городківці, при костелі Пресвятої Діви — парафіяльний

[392] Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. — АН УРСР. Інститут історії. — К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 777 с. — С. 338.

[393] Шульга І.Г. Голод на Поділлі. — Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. — 224 с. — С. 173–174, 181.

[394] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2001. — С. 400.

музей «Місце пам'яті отця Мартиніана Дажицького». Релігійне життя представляють конфесії: православної церкви, римо-католицької церкви та протестантських віросповідань. Діє чоловічий монастир римо-католицької церкви.

На території району зареєстровано об'єкти культурної спадщини, а саме 70 пам'яток археології (1 національного значення), 23 пам'ятки архітектури та містобудування, 35 пам'яток історії (1 національного значення) та 6 монументального мистецтва. Зокрема до пам'яток архітектури місцевого значення віднесені у с. Вільшанка — костел Пресвятої Діви Марії (1747 р.), церква Благовіщення Пресвятої Діви Марії (17 ст.), заїжджий двір (17 ст.) та ряди торгівельні (або «довга крамниця» 18 ст.), у с. Джугастра — будинок садиби (19 ст. — початок 20 ст.), у с. Жабокрич — парк (19 ст.). Потрібно відзначити деякі пам'ятки, встановлені за часів незалежної України. Це хрест жертвам Голодомору 1932–33 рр. (с. Соколівка, 1993 р.). У 1997 р. у центрі Крижополя відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку (скульптор І.Д. Іллящук). Пам'ятник жертвам комуністичних репресій та геноциду українського народу 1932–33 рр. встановили у райцентру зусиллями патріотичних організацій 24 листопада 2007 р. Пам'ятний знак «Борцям за волю України» відкрито у Крижополі в День пам'яті та примирення 8 травня 2015 р. З нагоди Дня вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС 14 грудня 2016 р. в райцентрі відкрито пам'ятник.

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Крижопільським районом: Р.О. Ракушка-Романовський (1622 р., с. Красносілка — 1703 р.) — учасник Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, полковник Ніжинського полку, генеральний підскарбій в уряді І. Брюховецького. Йому приписують авторство «Літопису Самовидця»; Михайло Зеленський (17 ст., роки життя невідомі) — очільник ряду полків періоду Хмельниччини. За деякими даними народився у с. Зеленянці; К.Ф. Вишневський (1805 р. — 1863 р., с. Городківка) — учений-ветеринар, фундатор вітчизняної ветеринарії; Д.К. Заболотний (1866 р., с. Чоботарка, нині Заболотне — 1929 р.) — мікробіолог, епідеміолог, президент Всеукраїнської Академії Наук; К.В. Широцький (1886 р., с. Вільшанка — 1919 р.) — мистецтвознавець, фольклорист, політичний та громадський діяч; Микола Трублаїні (1907 р., с. Вільшанка — 1941 р.) — письменник, журналіст, автор відомих творів для дітей та юнацтва; М.Й. Сиротюк (1915 р., с. Теклівка — 1984 р.) — літературознавець та письменник, автор історичних романів; А.П. М'ястківський (1924 р., с. Соколівка — 2003 р.) — поет, прозаїк, автор творів для дітей; М.О. Рябий (нар. 1936 р., с. Заболотне) — письменник, публіцист, автор романів та повістей; В.О. Яворівський (нар. 1942 р., с. Теклівка) — письменник, громадсько-політичний діяч, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1984 р.); В.Т. Кубаль (нар. 1946 р.) — вишивальниця, Заслужений працівник культури України. Проживає у с. Городківка.

Т.Р. Беднарчик

смт КРИЖОПІЛЬ

Братська могила радянських бійців (іст.). Вул. Соборна, біля Будинку культури.

У сквері поховано 1336 бійців 130-ї стрілецької та 15-ї танкової дивізій 18-ї армії, які загинули при обороні в липні 1941 р., та 31-ї, 116-ї, 254-ї, 303-ї стрілецької дивізії 52-ї армії та 5-го механізованого корпусу 6-ї армії, які віддали життя за визволення Крижополя в березні 1944 р. Відомі прізвища 165 бійців. До братської могили у післявоєнний період було перепоховано прах бійців та партизанів із 142-х братських та поодиноких могил. У 1972 р. реконструйовано у меморіальний комплекс. В центрі встановлено залізобетонний обеліск (висота — 6 м) із зіркою на верхівці та орденом Вітчизняної війни у нижній частині на геральдичному щиті. Поряд (на площі 30,0×30,0 м) півколом встановлені гранітні плити з прізвищами загиблих. Виготовлено майстрами Одеського художнього фонду. Автор — скульптор Д.В. Цуркан. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені також у селах: Вербка, Вільшанка, Гарячківка, Голубече, Городківка (2), Жабокрич, Соколівка, Шарапанівка. [1]

Т.Р. Беднарчик

Могила С.В. Гаврилюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Корольова, кладовище, у центральній частині.

Гаврилюк Сергій Вікторович (1962–85 рр.) — лейтенант, командир мотострілецького взводу. Народився в Одесі. У Збройних Силах із серпня 1979 р. Закінчив Київське вище загальновійськове командне училище. В Афганістані з жовтня 1984 р. 5 квітня 1985 р. його взвод при поверненні з бойового завдання потрапив у засідку, під час бою він загинув. Нагороджений орденами Червоної Зірки та Бойового Червоного Прапора посмертно. Пам'ятник — гранітна плита (висота — 1,7 м) з портретом у військовій формі та написом (рос.): «Погиб при выполнении интернационального долга». [2]

Т.Р. Беднарчик

Могила М.М. Маслія, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Корольова, кладовище, у центральній частині.

Маслій Микола Михайлович (1964–84 рр.) — сержант, оператор-навідник бойової розвідувальної машини. Народився в с. Заболотному. Призваний до армії у березні 1983 р., в Афганістані із травня 1983 р. Загинув 9 вересня 1984 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно) та медаллю «За відвагу». Пам'ятник — гранітна плита (висот — 1,6 м) з портретом у військовій формі та написом (рос.): «Погиб при выполнении интернационального долга» і скорботними словами від рідних. [3]

Т.Р. Беднарчик

Могила О.Я. Чабанюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. М. Корольова, кладовище, у центральній частині.

Чабанюк Олександр Якович (1956–83 рр.) — старший лейтенант, заступник командира повітряно-десантної роти. Народився в Крижополі. В Збройних Силах із серпня 1973 р., у 1977 р. закінчив Рязанське вище військове десантне командне училище. В Афганістан з червня 1982 р. У вересні 1982 р., виконуючи бойове завдання, зазнав важкого поранення. Лікувався у військових госпіталях, проте 29 травня 1983 р. помер. За стійкість, мужність та героїзм нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник — гранітна плита (висот — 1,6 м) з портретом у військовій формі та написом (рос.): «Погиб при выполнении интернационального долга». [4]

Т.Р. Беднарчик

Залізничний вокзал (1908 р., архіт.). Вул. Соборна.

Залізничну станцію споруджено у 1868–70 рр. у зв'язку із будівництвом Києво-Балтської залізниці. Регулярний рух потягів розпочався в серпні 1870 р. Станція увійшла до мережі Південно-Західної залізниці із позначкою «347 верста». В 1880–92 рр. при ній діяло невелике паровозне депо. Вокзал та багажне відділення зведені в 1908 р. за типовим проектом. При станції функціонував лісорозсадник. Залізничники брали активну

участь у бурхливих подіях 1905–07 рр. та 1917–20 рр. В середині жовтня 1919 р. станцію відвідав Голова Директорії УНР С. Петлюра, де оглянув бронепотяг «Хортиця». У жовтні 1919 р. у приміщенні вокзалу містився штаб командувача Запорізької групи Армії УНР М.В. Омеляновича-Павленка. У радянські часи станція належала до Котовського відділення залізниці. При ній з 1923 р. діяв клуб залізничників, бібліотека, оркестр, драматичний гурток та театр. Після окупації Крижополя німецькими військами залізниця та вокзал стали об'єктом диверсій з боку партизан. Господарство станції та обладнання вокзалу були відновлені в 1944 р. Нині діючий. Залізничний вокзал та багажне відділення є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення. [5]

Т.Р. Беднарчик

Погруддя О.А. Бичковського, Героя Радянського Союзу (1969 р., іст., мист.). Вул. Героїв України, 90. Школа № 1 ім. О. Бичковського.

Бичковський Олег Анатолійович (1923–43 рр.) — лейтенант. Народився у смт Кодимі Одеської обл. В 1931–41 рр. навчався в Крижопільській середній школі. В Червоній армії з 1941 р. У 1942 р. закінчив артилерійське училище. Будучи командиром батареї 130-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 245-ї стрілецької дивізії 52-ї армії відзначився 8 жовтня 1943 р. під час відбиття ворожої контратаки в районі м. Черкаси. Під час бою особисто вів вогонь із гармати, знищивши два танки. Був двічі поранений, проте продовжував керувати боєм. Під час відбиття четвертої контратаки підбив ще один танк. У цьому бою загинув. У лютому 1944 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у с. Бубнівська Слобода Черкаської обл. Погруддя виготовлене з гіпсу (висота — 1,3 м). Постамент (розмір: 2,2×0,9×0,9 м) — з бетону, облицьованого рельєфною плиткою, з написом: «Герой Радянського Союзу Олег Анатолійович Бичковський 1923–1943». Виготовлений майстрами Московського художнього фонду у 1969 р. [6]

Т.Р. Беднарчик

Погруддя Р.С. Сміщука, Героя Радянського Союзу (1975 р., іст., мист.). Вул. Героїв України, поблизу кінотеатру.

Сміщук Роман Семенович (1900–69 рр.) — старшина. Народився у с. Волосо-Крикливець (нині с. Крикливець) Крижопільського р-ну. В 1920–33 рр. працював у міліції, на будівництві заводу «Азовсталь» у м. Маріуполі Донецької обл. З 1934 р. трудився в колгоспі. В Червоній армії з квітня 1944 р. Стрілець 2-го стрілецького полку 50-ї стрілецької дивізії 52-ї армії (2-й Український фронт). 4 червня 1944 р. у бою в районі м. Мойнешти (Румунія) його рота потрапила в оточення і зайняла кругову оборону. Гранатами особисто знищив 6 ворожих середніх танків, що дозволило прорвати ворожеоточення і приєднатися до своєї частини. За проявлену мужність у серпні 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Демобілізувавшись, повернувся на батьківщину. З 1946 р. працював головою місцевого колгоспу, а в 1947–57 рр. — в Крижопільському райхарчокомбінаті. Похований у смт Крижопіль. Погруддя виготовлено з бронзи (висота — 0,9 м). Постамент — з граніту (розмір: 2,0×0,85×0,55 м) з написом: «Герой Радянського Союзу Роман Семенович Сміщук 1900–1969». Цоколь з граніту (розмір: 0,2×2,4×2,4 м). Автор — скульптор І.М. Гончар. Виготовлений майстрами Київського живописно-скульптурного комбінату в 1975 р. [7]

Т.Р. Беднарчик

с. ВІЛЬШАНКА

Музей-садиба М.П. Трублаїні, письменника (1990 р., іст.). Вул. М. Трублаїні. Центр села.

Трублаїні Микола Петрович (справжнє прізвище — Трублаєвський, 1907–41 рр.) — письменник, журналіст та мандрівник. Народився у Вільшанці. Дитячі та юнацькі роки провів у рідному селі. У 1920-х рр. зайнявся літературною діяльністю. З 1925 р. на журналістській роботі у Харкові. В 1927 р. здійснив подорож на Далекий Схід. Пізніше брав участь в арктичних експедиціях у складі команди криголаму: 1930 р. — до о. Врангеля, а 1932 р. — вздовж узбережжя Північно-Льодовитого океану. Член Спілки

письменників з 1934 р. У 1941 р. — воєнний журналіст Червоної армії. Отримав смертельне поранення поблизу с. Козолугівка Токмацького р-ну Запорізької обл. Похований у братській могилі у м. Ровеньки Луганської обл. Автор науково-фантастичного роману «Глибинний шлях», пригодницьких повістей та оповідань. Майстер прози для дітей. Найвідомішими є повісті «Лахтак», «Мандрівники», «Шхуна Колумб». Будинок належав батькам письменника. Збудований у 1902 р. Чотирикімнатний, дерев'яно-валькований, під шиферною покрівлею. Довжина — 12,0, ширина — 7,0 м, висота — 3,0 м. Загальна площа 84,0 кв. м. У 1967 р. встановлено мармурову меморіальну дошку (розмір: 0,4×0,6 м) з написом: «В цьому будинку народився і жив відомий український радянський письменник Микола Петрович Трублаїні. 25.IV.1907 р. — 6.X.1941 р.». У 1977 р. поблизу меморіального будинку, де виріс письменник, встановлено бронзове погруддя (розмір — 0,8 м). Постамент — гранітний (розмір: 0,75×0,6×2,0 м) з написом: «Трублаїні М.П. 1907–1941». Автор — скульптор І.М. Гончар. При в'їзді до села, неподалік садиби письменника, знаходиться музей-бібліотека М.П. Трублаїні Будівля своєю формою та червоним кольором черепиці нагадує вітрильник. Інтер'єр відтворює атмосферу шхуни «Колумб». Дух морських подорожей передають капітанський місток, ілюмінатор, відкидні стільці та палуба. Про небезпеку подорожей Північно-Льодовитим океаном нагадує макет корабля серед криги на фоні північного сяйва. Стіни розмальовані картинами за сюжетами оповідань автора. Окрему частину експозиції складають книги, фотографії та документи, які відтворюють життя та творчість письменника. [8]

Т.Р. Беднарчик

Троїцька церква (кінець 18 ст. — початок 19 ст., архіт.). Вул. М. Трублаїні, центр села.

Будівництво кам'яного храму розпочав священик греко-католицької церкви А. Станафієвич у 1760 р. Роботи припинилися з невідомих причин, коли висота споруди сягала рівня бань. У такому вигляді церква простояла до 1844 р., коли священик Я. Стоберський переконав прихожан закінчити справу і сам пожертвував гроші на будівництво. До цього часу богослужіння проводилися у маленькому зрубі нижче храму в бік річки Гарячківки. Будівництво церкви завершили в 1851 р. і освятили на честь Пресвятої Трійці. Храм однобанний. У 1873 р. до нього прибудували високу кам'яну дзвіницю. Церковна садиба мала три десятини землі. Церква передана православній релігійній громаді на початку 1990-х рр. Троїцька церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [9]

Т.Р. Беднарчик

с. ГАРЯЧКІВКА

Родинний знак «Доля роду Лимич» (2003 р., іст.). Біля церкви Іоанна Богослова.

Свій початок лемківський рід Лимичів бере з уже неіснуючого села Лікоть, що на Львівщині. З часом Лимичі роз'їхалися в різні куточки світу в пошуках кращого життя, зокрема і в подільське с. Гарячківку. Переселення відбулося в кінці 18 ст. В селі є куток «Гуцулівка» і мешканці з прізвищем Лимич. Дослідження родоводу здійснив Андрій Лимич. З його ініціативи в 2000 р. створено родинну і громадську організацію — Всеукраїнський фонд роду Лимич. Знак «Доля роду Лимич» встановлено в 2003 р. до 300-річчя переселення лемків з Карпат у Гарячківку. Пам'ятник являє собою бетонну стелу (висота — 5 м), яку встановлено на рівносторонній трикутній бетонній основі. На стелі зображено: вінок, три стилізовані смереки, п'ять журавлів у польоті, напис «Доля роду Лимич», сонце із стилізованим написом «Лимич» усередині та «всевидяче око» у трикутнику на верхівці. Автор пам'ятки А. Лимич, виготовлений під його керівництвом приватними майстрами у м. Рівному. [10]

Т.Р. Беднарчик

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1849 р., архіт.). Район Старо-Гарячківка.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці була перебудована у 1849 р. зі зведеного ще 1798 р. дерев'яного однобанного храму за проектом священника Арсенія. Іконостас залишався без змін до 1868 р., коли його було замінено новим. У 1863 р. з ініціативи священника І. Місюри було зведено кам'яну

дзвіницю. У 1884 р. встановлено триярусний іконостас За роки радянської влади храм був закритий. Богослужіння за православним обрядом відновилися на початку 1990-х рр. [11]

Т.Р. Беднарчик

Церква святого Іоанна Богослова (19 ст., архіт.). Район Слобода-Гарячківська.

Церква святого Іоанна Богослова була побудована з каменю у 1821 р. за кошти парафіян на місці однойменного невеликого дерев'яного храму з ініціативи священика К. Погорлецького. Храм однобанний. У 1864 р. до нього була прибудована кам'яна дзвіниця. У 1884 р. зведено триярусний іконостас. За роки радянської влади храм був закритий. Богослужіння за православним обрядом відновилися на початку 1990-х рр. Церква святого Іоанна Богослова є пам'яткою архітектури місцевого значення. [12]

Т.Р. Беднарчик

с. ГОЛУБЕЧЕ

Могила А.І. Немеша, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Центральна частина сільського кладовища.

Немеш Анатолій Іванович (1962–82 рр.) — рядовий, водій, майстер по ремонту автомобілів. Народився в с. Джугастра Крижопільського р-ну. Призваний до армії у жовтні 1980 р., в Афганістані з листопада 1981 р. Під час виконання бойового завдання отримав важку травму, від якої помер 2 жовтня 1982 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник — гранітна плита (висота — 1,7 м) з портретом у військовій формі, написом (рос.): «Погиб при исполнении служебных обязанностей» та скорботними словами від рідних. [13]

Т.Р. Беднарчик

Погруддя Т.П. Марцин, двічі Героя Соціалістичної Праці (1962 р., іст.). Поблизу колишнього правління колгоспу.

Марцин Тетяна Пилипівна (1893–1974 рр.) — новатор сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958 рр.). Народилася в с. Жабокрич Крижопільського р-ну. З 1930 р. працювала в колгоспі с. Голубече, з 1935 р. ланкова. Стала відомою завдяки високим врожаям кукурудзи та цукрового буряка. Учасниця Всесоюзних сільськогосподарських виставок 1939, 1940, 1954 та 1960 рр. Неодноразово обиралася депутатом Вінницької обласної Ради. З 1964 р. — персональний пенсіонер. Бронзове погруддя встановлено у вересні 1962 р. у зв'язку з другим нагородженням відзнакою Героя Соціалістичної Праці. Висота погруддя 1,0 м, довжина — 0,5 м, ширина — 0,8 м. Постамент — гранітний (розмір: 2,5×0,6×0,6 м) з написом: «Двічі Герой Соціалістичної Праці Марцин Т.П., ланкова колгоспу «Третій вирішальний» села Голубече Крижопільського району Вінницької області». Пам'ятник виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Автор — скульптор Е.М. Фрідман. [14]

Т.Р. Беднарчик

с. ГОРОДКІВКА

Могила К.Ф. Вишневського, лікаря-ветеринара (іст.) Католицьке кладовище.

Вишневський Кароль Флоріанович (1805–63 рр.) — лікар-ветеринар, фундатор вітчизняної ветеринарії. В 1822–25 рр. навчався у Подільській гімназії (м. Вінниця). У 1830 р. закінчив Віленський університет з дипломом лікаря медицини і ветеринарії. У 1832–37 рр. викладав у Віленській медико-хірургічній академії. В 1837–39 рр. професор Харківського університету. У 1839 р. з його ініціативи у Харкові відкрито ветеринарну школу, був її директором у 1839–48 рр. У той час у Російській імперії було лише два подібних заклади — в Санкт-Петербурзі та у Харкові. Автор наукових праць з ветеринарії. Останні роки життя провів у с. Вербка, похований у Городківці на католицькому кладовищі. Надмогильний пам'ятник являє собою обеліск (висота — 4,0 м) з італійського граніту. На одному боці польською мовою напис: «Батькам. Доктору, професору Каролю і Юлії з Гурських Вишневським Пом. 22 березня 1863 року; Пом. 15 червня 1863 року. Діти». На іншому боці: «Йоанні і Кароліні Вишневським. Брати і сестри». [15]

Т.Р. Беднарчик

Костел Пресвятої Діви Марії (1747 р., архіт.). На розі вул. Благовіщенської та Мазуркевича.

Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії було споруджено коштом князя С. Любомирського у 1747 р. Храм був центром накопичення та збереження інформації про стан майнових справ та життя містечка в цілому. Візитації костелу стали цінним документальним джерелом історії Городківки. Споруду реставрували у 1785 р. зусиллями селянина А. Бєльського та на початку 20 ст. коштом конфесії. В кінці 19 ст. парафія нараховувала близько 2 тис. віруючих. Костелу належало 125 десятин землі. У 1937–42 рр. храм було закрито. Відновив свою діяльність у роки Другої світової війни, але пізніше знову був зачинений. Споруду зберегли та почали використовувати за призначенням завдяки священнику отцю Мартиніану Войцеху Дажицькому, який служив у Городківці у 1957–2009 рр. та похований поруч із храмом. Завдяки його зусиллям у 1970-х рр. відбулася реставрація споруди. Костел функціонує. Парафію обслуговують монахи-францисканці. У 2010 р. при костелі відкрито музей «Місце пам'яті о. Мартиніана Дажицького», де зберігаються особисті речі, документи, книги, ікони та фотографії. [16]

Т.Р. Беднарчик

Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці (17 ст., архіт.). Вул. Благовіщенська.

Точних відомостей про час і обставини побудови церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці немає. Станом на 18 ст. вона вважалася старою і декілька разів спаленою татарами в попередні часи. Часом зведення споруди умовно вважається 17 ст. Церква спочатку була чотирибанною. Стіни кам'яні (ширина 1,5–2,0 м), що дозволяло відбудовувати її після пожеж. З вісьмох вікон планової конструкції чотири замуровані цеглою. У середині 19 ст. іконостас був триярусним, у 1888 р. його повністю замінили. Церкві належало близько 74 десятин землі. У 1930-х рр. дерев'яний ярус другого поверху був знятий і побудований шатровий дах. У 1950 р. церкву закрито, її приміщення використовувалось як склад. На початку 1990-х рр. церкву передано православній релігійній громаді та у 1993 р. відреставровано. Поряд з церквою спорудили дзвіницю. [17]

Т.Р. Беднарчик

с. ДЖУГАСТРА

Церква Василія Великого (1855 р., архіт.). Вул. Шкільна. Центр села.

Церква Василія Великого споруджена з каменю в 1848–55 рр. за сприяння землевласника М. Кальм-Подоського, священика І. Шаркевича та селянина В. Бобія. Храм однобанний, має форму хреста. Над входом зведена кам'яна дзвіниця, яка прибудована до основної споруди. Поряд стоїть кам'яний хрест на високому п'єдесталі на згадку про колишній дерев'яний храм, що був на цьому місці. У 1901 р. садиба церкви розміщувалася на трьох десятинах землі. У 1992 р. передана православній релігійній громаді. Поруч із храмом, на старому кладовищі, поховані бійці Армії УНР: командир Ананьївського куреня сотник Олесь Ашенів (Ашінов), козак Задорожний та ще чотири невідомі вояки, які загинули в бою у травні 1920 р. поблизу села. [18]

Т.Р. Беднарчик

с. ЖАБОКРИЧ

Могили жертв нацизму (іст.). Центр села, вул. Соборна та двір сільгосппідприємства.

У трьох могилах (кожну розташовано окремо) поховані мешканці села єврейського походження, які були розстріляні у липні 1941 р. Пам'ятники на могилах встановлено в 1996 р., виготовлені місцевими майстрами. На першій могилі бетонна стела (висота — 1,5 м) з металевою пластиною із символічним зображенням семисвічника і написом на івриті та українською мовою: «25.VII.1996. Євреям — жертвам нацизму». Встановлено на забетонованому майданчику (розмір: 4,0×5,0 м). На другій могилі бетонна стела (висота — 1,2 м) перекрита зверху гранітною плитою. Пам'ятний знак пофарбований у білий колір, нижня частина у чорний. На чільній стороні у прямокутній рамці зображено «Маген Давид», перекритий колючим дротом, пасма червоного

кольору, які символізують пролиту кров, і напис на івриті та українською мовою: «Жертвам фашизму. Вічна біль та пам'ять. Жабокрич 22.VII.1941 – 17.III.1944». Встановлено на забетонованому майданчику (розмір: 10,0×12,0 м), поряд розміщено металевий семисвічник (висота — 3 м). На третій могилі цегляна стела (висота — 1,5 м) із чорною смугою в нижній частині, із двома прямокутними металевими пластинами з написами на івриті, російською та українською мовами: «25.VII.1996. Євреям — жертвам нацизму», «Вечная память жертвам фашизма. Июнь 1941. 25 июля 1941». Праворуч встановлено металевий семисвічник (висота — 3 м). В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Вільшанка, Городківка, Павлівка. [19]

Т.Р. Беднарчик

Михайлівська церква (1862 р., архіт.). Вул. Пирогова, 3. Центр села.

Михайлівська церква споруджена з каменю коштом прихожан та землевласника З. Бжозовського у 1862 р. Однобанна, виконана у стилі класицизму. Вхідний портик підтримують чотири колони. Фасад храму прикрашають гранітні скульптури апостолів Петра і Павла на гранітних постаментах, що не характерно для православної традиції. Зовнішній вигляд і планування нагадують костел. Споруда вважається унікальною. У 1901 р. церковна садиба займала на 1,17 десятин землі. У радянські часи тут був склад. У 1990-х рр. церкву передали православній громаді. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [20]

Т.Р. Беднарчик

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1865 р., архіт.). На сході села, район Слобода-Жабокрицька.

Дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці споруджена в 1865 р. на місці давнього храму, зведеного в 1752 р. Нова споруда виявилася затісною, і її перебудували в 1887 р. Вівтар було розширено в усі боки, середня частина церкви збільшена прибудовою приділів з обох боків, західна сторона з'єднана із дзвіницею, яка стала притвором храму. Центральну баню було оновлено, а по кутах розміщено чотири малі бані. У 1901 р. церковна садиба займала три десятини землі. У радянський час не діяла, передана православній релігійній громаді у 1990-х рр. Храм зберіг свій первісний вигляд без особливих конструктивних змін. [21]

Т.Р. Беднарчик

с. ЗАБОЛОТНЕ

Меморіальний музей-садиба академіка Д.К. Заболотного (1929 р., іст.). Вул. Д. Заболотного, 3.

Заболотний Данило Кирилович (1866–1929 рр.) — мікробіолог, епідеміолог, доктор медицини, професор, президент Всеукраїнської Академії Наук, засновник Інституту мікробіології та епідеміології (м. Київ). Народився у с. Чоботарка, Ольгопільського повіту, Подільської губернії, село перейменували на честь видатного земляка. Музей відкрито у 1929 р. В експозиційний комплекс входить будівля музею, хата, яку збудував дід ученого в кінці 18 ст., літня кухня, спеціальні приміщення, сад та могила Д.К. Заболотного. У літній кухні містяться матеріали, які розповідають про життєвий та науковий шлях вченого. У музеї представлено експонати, що відображають його особисте життя. Тут відтворено інтер'єр початку 20 ст. Колекція музею складає понад 2000 експонатів, це особисті речі вченого та його дружини, рукописи і видання його праць, медичний інструментарій, бібліотека, колекції мінералів, мушлів і комах. Хата одноповерхова, глиняно-валькована, чотирикімнатна (площа 56,0 кв. м). Приміщення, в якому були розташовані аптека та бібліотека, одноповерхове, глиняно-вальковане, трикімнатне (площа 48,0 кв. м). В садибі могила вченого та поряд його дружини. Пам'ятник на могилі виготовлено та встановлено скульптурно-художнім комбінатом АН УРСР за проектом його учня Ф.М. Заболотного у 1933 р. Монумент споруджено в індокитайському стилі з рожевої мармурової крихти (висота — 2,6 м, основа — 2,2×1,7 м) з написом: «Тут поховано тіло померлого президента Всеукраїнської Академії Наук, академіка Данила Кириловича Заболотного, селянина села Чоботарка. 16.XII.1866 р. — 15.II.1929 р.». Могила мікробіолога і епідеміолога, академіка АН УРСР

Д.К. Заболотного є об'єктом культурної спадщини національного значення. Поряд з музеєм-садибою у 1966 р., до 100-річчя з дня народження вченого, відкрито бронзове погруддя (розмір: 0,6×0,4×0,5 м). Постамент цегляний, оцементований (розмір: 1,8×1,2×1,2 м). Автор — скульптор Г.Я. Хусид. [22]

Т.Р. Беднарчик

с. КНЯЖА КРИНИЦЯ

Церква Іоанна Богослова (1747 р., архіт.). Вул. Кооперативна. Центр села.

Церква Іоанна Богослова була споруджена коштом князя М. Четвертинського за дозволом уніатського єпископа Афанасія Шептицького в 1747 р. як греко-католицький храм. Є однією із найстаріших в області. Будівля дерев'яна, тризрубна, трибанна. Зруби приблизно однакової висоти із домінуванням центрального. У 1851 р. з ініціативи священика Г. Бернасовського церкву було розширено прибудовою двох приділів, притвору та приміщень для ризниць та архіву. Споруда обшита вертикально закріпленими дошками. У 1901 р. церковна садиба займала 1,15 десятин землі. У радянські часи православна церква залишалася діючою. Церква Іоанна Богослова є пам'яткою архітектури місцевого значення. [23]

Т.Р. Беднарчик

с. КРИКЛИВЕЦЬ

Городище (9–13 ст., археол.) На південний схід від села, в урочищі «Замчище».

Розташоване на схилах плато на правому березі струмка, який є притокою річки Дохни. Городище існувало у 10–11 ст. н. е. та належало племенам уличів. Воно відоме ще з кінця 19 ст., з археологічної карти Ю.Й. Сіцінського. У 1969 р. обстеження провели М.П. Кучера та Р.О. Юра. З напільного боку городище оточене валом та ровом. Висота валу та глибина рову по 3,0 м. В плані городище має овальну форму. Розмір майданчика 24,0×44,0 м. В північно-західній частині городища — природне джерело, яке також захищене земляним валом. На городищі було зібрано фрагменти гончарної кераміки коричневого кольору. Городище є об'єктом культурної спадщини національного значення. [24]

В.С. Рудь

с. СОКОЛІВКА

Садиба Бжозовських (19 ст., архіт.). Вул. Соборна, 2.

Першу садибу типового старопольського двору збудував Ф. Бжозовський у 1790-х рр. У 1811 р. пожежа знищила будівлю. Новий одноповерховий будинок до 1820 р. звів К. Бжозовський. Протягом 19 ст. З. Бжозовський продовжив розвиток садиби. Садиба складається з палацу (першої половини 19 ст.), в'їзної вежі з огорожею та господарським корпусом (другої половини 19 ст.), флігелів, господарських корпусів, кам'яної огорожі з воротами, ротонди та парку (першої половини 19 ст.). У 1874 р. відкрито цукроварню, метеорологічну станцію та конезавод. У фільварку знаходилися невеликий шпиталь та аптека, де під наглядом лікаря працював фельдшер. Палац призначався для житлових та презентаційних цілей. Перша одноповерхова прямокутна будівля (1820 р.) досить аскетична, прикрашена лише портиком з чотирма тосканськими колонами. Зовнішня простота контрастувала з гарними інтер'єрами, які були виконані художником Ржевицьким. У середині будинку анфіладне планування. У середині 19 ст. до будинку було прибудовано з лівого боку двоповерхову споруду, що було викликано збільшенням родини та зростанням різноманітних колекцій. Будинки з'єднала одноповерхова тераса (пізніше на ній добудовано другий поверх). Нова садиба не має чіткого архітектурного стилю. Будівля прямокутна на високому цоколі. Фасад розділявся пілястрами. Дах чотирискатний. У середині вздовж фасаду розміщувалися 4 кімнати: гостьова, дві зали та кухня. Паркет з візерунками геометричної форми із використанням різних порід дерева. Люстри бронзові та кришталеві. Меблі в стилі ампір привозні та місцевого виробництва. У будинку знаходилися також канцелярія, бібліотека, спальня, домашня каплиця, службове приміщення та різні господарчі кімнати.

У палаці зберігалася одна із найкращих на Поділлі колекція творів мистецтва, близько 800 картин. Зведення будинку управляючого економією датується першою половиною 19 ст., напроти нього знаходиться будинок, у якому містився музей господаря. Збереглися територія і окремі споруди так званої економії, відділеної від території садиби мурованою огорожею. На території економії розташовані двоповерхові комора і будинок для працівників. До садиби провадить парадна брама у вигляді башти в неоготичному стилі. Садиба обнесена мурованою огорожею. Садибу оточував англійський парк, що спускався до з'єднаних між собою ставків. Англійський — тобто нерегулярний, пейзажний, максимально наближений до первісного вигляду. Алеї парку прикрашали скульптури, деякі з яких були привезені господарями з Європи. Після 1917 р. в садибі розташовувалась школа «червоних вчителів», пізніше — будинок безпритульних, в якому працював у 1937–39 рр. С.О. Калабалін (1903–72 рр.) — вихованець і послідовник А.С. Макаренка, заслужений вчитель РРФСР. З 1960-х рр. до 2017 р. тут діяла школа-інтернат, нині будівля не експлуатується. Садиба Бжозовських є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [25]

Т.Р. Беднарчик, С.В. Скоцик

Церква Різдва Богородиці (1873 р., архіт.). Центр села.

Церкву Різдва Богородиці побудовано в 1873 р. на місці старовинного дерев'яного храму, про походження якого відомостей не збереглося. Від старої церкви залишився чотириярусний іконостас, який використовувався ще у 1901 р. Новий храм дерев'яний, однобанний, з прибудованою дзвіницею. Споруджено коштом парафіян за ініціативи священика І. Судакевича. Родина землевласників Бжозовських, яка мешкала у Соколівці, не давала пожертв на спорудження церкви. Нині діючий православний храм. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [26]

Т.Р. Беднарчик

с. ТЕРНІВКА

Церква Хрестовоздвиженська (1795 р., архіт.). Вул. Соборна, центр села.

Церква Воздвиження Хреста Господня була споруджена з каменю в 1795 р. на місці старого дерев'яного храму, зведеного в 1703 р. У 1832 р. коштом землевласника К. Бжозовського до церкви прибудовано кам'яну дзвіницю. У 1901 р. церковна садиба займала 2,08 десятини землі. Церква накрита однією великою банею, а дзвіниця — чотирискатним дахом. Нині діючий православний храм. Церква Хрестовоздвиженська — пам'ятка архітектури місцевого значення. У присілку Мала Тернівка існувала однобанна дерев'яна церква Архистратига Михаїла. Її було зведено в 1863 р. на подарованій селянином М. Хмелем садибі площею 2 десятини землі. Церква згоріла у листопаді 2015 р. [27]

Т.Р. Беднарчик

ЛИПОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Липовецький район утворений 7 березня 1923 р. на базі 3-х волостей Липовецького повіту Київської губернії. Спочатку він був у складі Бердичівської округи, а у 1925 р. його приєднано до Вінницької. 27 лютого 1932 р. він став адміністративною частиною новоутвореної Вінницької області[395]. Липовецький район розташований у північно-східній частині Вінницької області, межує з Калинівським, Погребищенським, Оратівським, Іллінецьким, Немирівським та Вінницьким районами. Через Липовеччину проходять дороги державного і обласного значення: Вінниця – Одеса, Вінниця – Турбів – Погребище, Турбів – Калинівка – Хмільник, Тиврів – Іллінці. Прокладені залізничні гілки: Христинівка – Погребище і Турбів – Калинівка. По південній межі району проходить газопровід Уренгой – Помари – Ужгород. Примітними рисами рельєфу є 15 річок, найбільші з яких притоки Південного Бугу — Десна і Соб, у які впадають Вільшанка, Собок та інші малі річки. Липовеччина лежить на межі Подільського плато і Придніпровської височини. Найвища точка височини в межах Вінниччини (322 м над рівнем моря) знаходиться біля Богданівки. Поверхня — підвищена, полого-хвиляста лісова рівнина, розчленована балками із лісо- і лукостеповими ландшафтами в західній частині. На території району розташовані: місто Липовець (перша літописна згадка 1150 р.), селище міського типу Турбів (перша літописна згадка 1150 р.) і 57 сільських населених пунктів. Серед них 10 належать до числа малих (менше 100 жителів), 40 — до середніх, 7 — до великих (від 1 до 3 тис. жителів). Це — Стара Прилука (перша згадка 1146 р.), Зозів (1518 р.), Вахнівка (1578 р.), Приборівка (1630 р.), Нова Прилука (1780 р.), Росоша і Нападівка (назви обох вперше з'являються у 18 ст.). Нині на площі 0,97 тис. кв. км, мешкає 40 тис. чол. Адміністративний центр району — Липовець. Населення — 9,3 тис. чол. Відстань від райцентру до м. Вінниці — 42,0 км. Головним ресурсом Липовеччини є її земля, 90 % якої чорноземи. Клімат тут помірно-континентальний, з теплою, порівняно недовгою зимою і теплим літом. Площа лісів 3,6 тис. га, які розташовані в основному у південно-західній частині району: на територіях Турбова, Вахнівки, Козинців, Приборівки, Щасливої. Найпоширенішими породами дерев є граб, береза, дуб, ясен, липа, сосна. Надра району багаті на корисні копалини. Переважають глина червона та каолінова, граніт, пісок, торф. Наявність значних покладів каоліну (його родовище біля Турбова є одним із найбільших у Європі), сприяла появі в районі заводу з виробництва збагаченого каоліну. Липовецький цегельний завод побудовано поблизу покладів глини.

Липовеччина має багате історичне минуле. На території району виявлено 23 археологічних пам'ятки, серед яких скіфські кургани, могильники трипільської, зарубинецької, черняхівської та інших археологічних культур, слов'янські і давньоруські поселення, чимало пам'яток литовської та козацької доби. Перші письмові згадки про край, знаходимо у працях давньогрецького історика Геродота (5 ст. до н. е.). Він називав кінцевим пунктом походу перського царя Дарія на скіфів (514 р. до н. е.) річку Оар, тобто Соб (у давні часи — Собар)[396]. У період Ки-

[395] Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. — 1923. — №№ 18–19. — С. 577–578.

[396] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; дизайн Н. Синиця; відп. за вип. Н. Морозова; Управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — С. 135.

ївської Русі тут сходилися Болохівська земля і Пороська смуга чорних клобуків, за володіння якими часто точилися війни між Київським, Галицьким і Волинським князівствами. Стара Прилука, Липовець і Турбів — найдавніші літописні містечка. Коли у 1362 р. литовський князь Ольгерд вигнав татар з Поділля, для убезпечення від них стали будуватися укріплені замки. Найбільший литовський замок Брацлавщини знаходився біля с. Війтівці. Містечко Стара Прилука згадується в Іпатіївському літописі. Тоді порубіжну фортецю Київського князівства Прилук здобув галицький князь Володимирко. З 1648 р. — це сотенне містечко Кальницького (Вінницького) полку. Залишки захисних споруд того часу збереглися до сьогодні під назвою «Бурти». У 1632 році Стара Прилука була столицею реєстрових козаків гетьмана Івана Кулаги-Петражицького[397]. На лівому березі річки Соб (біля притоки Скакунки) виникло поселення Айсин Верхній, сьогодні знане як Липовець. Ці землі приваблювали втікачів і входили в ареал формування українського козацтва. Місцеві жителі завжди були готові постояти за себе, адже з півночі його огинав Чорний шлях, звідки відбувалися постійні напади ворогів. Саме на землях Липовеччини, за Прилукою, посол німецького імператора Еріх Лясота у 1594 р. вперше в історії описав Козацьку січ. У кінці 16 ст. Айсин Верхній переходить у власність князя Януша Острозького. З 1602 р. з'являється назва Липовець, у 1616 р. згадується як містечко. Незабаром йому дарується магдебурзьке право. Янушем був збудований замок, а місто було оточене валом. Укріплене поселення стало головним осередком князів Острозьких у верхів'ях річки Собу[398]. Про походження назви міста існує багато версій. За однією з них, навколо було багато липових лісів, де жителі навколишніх поселень переховувались від татарських набігів. Та найімовірніше таку назву дав новий власник Я. Острозький, одна з резиденцій якого знаходилася в Старому Липівці — пригороді Луцька. У роки Визвольної війни (1648–57 рр.) Прилука і Липовець перетворилися у центри козацьких сотень Кальницького (Вінницького) полку. У березні 1651 р. під стінами Липовецького замку полки під проводом уманського полковника Йосипа Глуха, надіслані Богданом Хмельницьким, розгромили ударний авангард польсько-шляхетських військ і забезпечили зняття облоги Вінниці, де оборонявся Іван Богун. За це польський полководець Стефан Чарнецький через 2 роки спалив місто[399]. У 18 ст. Липовець стає центром володінь князів Любомирських, які продають його графу Лукашу Струтинському, що позитивно вплинуло на подальший розвиток поселення. Коли 1775 р. тут нараховувався 251 будинок, то після Струтинських — у 2 рази більше[400]. Піднесенню земель між Собом і Десною у різні часи сприяли такі відомі діячі, як власник Прилуки, брацлавський воєвода Януш Збаразький, брацлавський суддя Ольбрахт Кохановський, який у 1625 р. спорудив місто Коханград і заселив його околицю; брацлавський суддя Мартин Ґрохольський, засновник Вербівки; розбудовник Зозова генерал Козловський; засновниця Зозівського ПТУ (нині аграрний лі-

[397] Там само.

[398] Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського, Подільського воєводств (XV — середини XVII ст.) / О. Мальченко. — Київ, 2001. — С. 185–186.

[399] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa : Filip Sulimierski i WładysławWalewski. — T. 5. — W., 1887. — S. 286; Роговий О. Битва під Липівцем 18–20 березня 1651 року. — Вінниця : Діло, 2011. — 16 с.

[400] Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. I. — С.-Пб., 1852. — С. 436–438; Роговий О. Села Лукаша Струтинського / Нове життя. — 1995. — 22 листопада.

цей) Юлія Гудим-Левкович; будівничий палацу і організатор зразкового господарства у Прилуці Сергій Мерінг. З приєднанням України до Росії у 1793 р., Прилука з околицями відійшла до Махнівського (Бердичівського) повіту, а Липовець став центром Липовецького повіту, спочатку Брацлавського намісництва, а потім Київської губернії, отримавши власний герб. У 1804 р. тут з'являється повітовий суд, в'язниця, військові казарми, кінно-поштова станція (з 1833 р.). У 1818 р. на пожертвування купця Таранова споруджується Соборно-Воскресенська церква, у якій 1892 р. розпочинав свою церковну кар'єру перший митрополит УАПЦ Василь Липківський — невтомний борець за українізацію церкви[401]. Призначення В. Липківського настоятелем Липовецького собору мало великий вплив на духовне пробудження краю. Не випадково, що саме на Липовеччині у 1897 р. було створено першу на теренах Вінниччини бібліотеку-читальню. Після реформи 1861 р. утворюється міська Дума, яка фактично почала функціонувати з 1895 р. Більш активними темпами розвивається місцева промисловість. Збудовано 4 водяні і 1 паровий млини, 2 заводи мінеральних вод, пивоварний завод, друкарню, дві тютюнові фабрики, 2 цегельних заводи, чавунно-ливарну майстерню, 11 кузень. Налічувалося більше 120 торгових лавок. У Липовці також діяла двокласна та комерційна школи (з 1910 р.), гімназія (з 1918 р.), лікарня, клуб, 2 готелі, пошта. На телефонній станції по місту нараховувалося 22 абоненти і 8 по повіту[402]. Напередодні Першої світової війни Липовець отримує дозвіл на електрифікацію, споруджується перший кінотеатр, вимощено дорогу залізниці Козятин – Христинівка. У цей час у Липовці мешкало 13,1 тис. жителів. Не оминули цей край революції та війни 20 ст. У 1917 р. процеси демократизації краю очолив член Центральної Ради Василь Химерик (уродженець Липовецького повіту), обраний головою повітової земської управи. 22 жовтня 1917 р. відбувся установчий з'їзд вільного козацтва Липовеччини, сформувалася народна міліція. 25 березня 1917 р. було засновано газету «Липовецькі вісті» — найдавнішу «районку» Вінниччини[403]. Під час національно-визвольної революції (1917–21 рр.) на території району відбувалися активні бойові дії та часті зміни влади. У травні 1919 р. його терени були охоплені селянськими повстаннями проти радянської влади, діяли загони А. Волинця, М. Соколовської, Д. Махомета, М. Осадчого та інші. У цей час Дієва армія УНР вела бої з Червоною Армією уздовж залізниці Христинівка – Калинівка навколо станції Липовець, у ході яких українське військо звільнило Липовець. Восени 1919 р. Українська Галицька армія воювала з армією А. Денікіна у районі с-ща Турбів, про що свідчать поховання Січових Стрільців по вул. Миру, 84[404]. З 1925 р. Липовець — селище міського типу Вінницького округу. Примусова колективізація і більшовиць-

[401] Зінченко А. Життя і служіння Митрополита Василя Липківського. — К., 2017. — С. 18–30.

[402] Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; дизайн Н. Синиця; відп. за вип. Н. Морозова; Управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — С. 138; Список населенных мест Киевской губернии. — К., 1900. — С. 861; Роговий О. Час Столярського // Нове життя, — 1996, — 23, 27, 30 листоп.

[403] Ковальчук М. «Невідома війна у 1919 році». — К. : «Темпора», 2006. — С. 189;

[404] Засідання обласної науково-редакційної групи з підготовки матеріалів до Всеукраїнського науково-просвітницького, історико-краєзнавчого проекту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». Матеріали щодо реалізації у Вінницькій області Всеукраїнського науково-просвітницького, історико-краєзнавчого проекту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». — Вінниця, 2018. — С. 10.

кий терор обернулися великими трагедіями для мешканців району. Вже у другій половині 1920-х рр. були зафіксовані перші випадки смертей від голоду, які досягли свого вищого ступеню в 1932–33 рр. Липовеччина стала районом особливої біди і за ступенем смертності обласна оздоровча комісія віднесла його до першої групи недоїдання. Про масштаб смертності можна судити навіть з того, що лише за один день — 1933 року у Вахнівці померло 37 чоловік. Занесений на «чорну дошку» район у кінцевому рахунку найбільше втратив населення серед тодішніх районів Вінницької області. На території району на згадку про жертви Голодомору встановлено майже 30 пам'ятних знаків. Під час Другої світової війни Липовецький район було окуповано нацистськими військами у липні 1941 р., у захопленні району брали участь словацькі підрозділи (могила та пам'ятник словацьким воякам розташовані ліворуч дороги Вінниця – Липовець, за 200 м перед в'їздом у Липовець). Від окупації район звільнявся у два етапи, у ході Житомирсько-Бердичівської (24.12. – 14.01.1944 р.) та Проскурівсько-Чернівецької (04.03. –17.04.1944 р.) наступальних операцій. Особливо запеклі бої велися за населені пункти, деякі з них по декілька разів переходили з рук у руки. У січні, під час визволення району, під Липовцем відбулася значна танкова битва. Липовеччина стала місцем подвигу Героїв Радянського Союзу: Б.Д. Шевченка, І.П. Яркіна, О.А. Захарова та Героя РФ М.І. Мудрова. Події цієї війни знайшли своє відображення у численних меморіальних пам'ятках та військових похованнях. На території району розташовано 23 братські могили, в яких поховано 7147 бійців. Відомі прізвища 6039 загиблих. Дві могили залишаються безіменними. На фронтах Другої світової війни полягло майже 5 тис. мешканців району. На честь загиблих на фронтах війни земляків та воїнів-визволителів встановлено 68 пам'ятників. Їхні імена викарбувані на меморіальних дошках. Локалізовано 12 могил жертв нацизму. Вінницька обласна комісія сприяння у роботі Надзвичайної державної комісії з виявлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників у роки війни в актах Липовецького та Турбівського р-нів записала, що 6969 мирних жителів були розстріляні, майже 500 чол. підірвалися на мінах, загинули на каторжних роботах. 4402 чол. вивезено на рабські роботи до Третього райху[405]. Герої Радянського Союзу уродженці району: А.М. Зіндельс (1915 р., м. Липовець — 1943 р.), А.К. Козаченко (1921 р., с. Феліксівка, нині Берестівка — 1976 р.), С.Т. Васюта (1922 р., с. Гордіївка — 1943 р.), С.В. Клименко (1925 р., с. Зозів — 1945 р.).

За післявоєнні роки відновлено роботу господарського комплексу, була сформована його спеціалізація. Район перетворився у розвинену аграрно-індустріальну частину південно-західного економічного регіону України. Наявність значних площ чорноземів, сприятливі кліматичні умови забезпечили інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва, передусім зернового та цукрового з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. Проте з набуттям незалежності України постали неминучі економічні труднощі і припинили своє існування кілька провідних промислових підприємств краю: Липовецький завод «Ремдеталь», ВАТ «Атеко» Турбівський машинобудівний завод», ЗАТ «Турбів-цукор»,

[405] Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) 2-е вид., доповн., перероб. — Вінниця : «Книга Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. — С. 10; Чекістське досьє окупованої України : Збірник документів: у 3 т., т. 1 / упряд.: Р.М. Круцик, С.А. Жовтий. — К. : Видавництво Преса України, 2014. — С. 184.

ВАТ «Турбівський каоліновий завод» та ін. Серед тих, хто зумів адаптуватися до нових умов, зберегти виробництво і потужності — ТОВ «Липовецький цегельний завод», ПАТ «Липовецьке районне підприємство «Агромаш», філія «Вінницький спецкар'єр» у Турбові, ТОВ «Будівельник» і ТОВ «Липовецьке СПМК-73» у м. Липовець. В 1988 р. розпочало свою діяльність підприємство з виробництва меблів та євровікон з дерева — виробничий кооператив «Уют» у смт Турбів. У 2013 р. запущено пілотний проект у сфері альтернативної енергетики — ТОВ «Він-Пелета», з виробництва твердого біопалива (паливних гранул-пелет). Переробку фруктів і ягід на концентровані соки здійснює підприємство Вінницька філія ТОВ «Яблуневий дар», потужності якого розташовані у Липовці. ТОВ ВІК «Приборівські ковбаси» у смт Турбів виготовляє широкий асортимент м'ясної та ковбасної продукції. До 2 т хлібобулочних виробів та 30 т борошна за зміну виробляє ПП «Липовецька хлібна база». Сільськогосподарську продукцію в районі випускають 99 підприємств: 5 вертикально-інтегрованих структур, 15 реформованих, 78 фермерських господарств та майже 13 тис. особистих селянських господарств. У районі працюють племрепродуктори: розведення російської рисистої породи коней ТОВ «Племзавод «Україна» (с. Костянтинівка) та української червонорябої породи Липовецька філія «Зернопродукт МХП (Миронівський хлібопродукт)», СТОВ «Поділля» Попівки, ТОВ «Племзавод «Україна» Костянтинівки. Мережа лікувальних закладів представлена центральною районною лікарнею, поліклінікою, Липовецькою обласною лікарнею відновного лікування, підстанціями швидкої та невідкладної медичної допомоги, 10 амбулаторіями загальної практики сімейної медицини, 13 фельдшерсько-акушерськими пунктами та 7 здоровпунктами. Важливим рекреаційним ресурсом району є обласна фізіотерапевтична лікарня відновлювального лікування, яка розташована у Липовці. Мережу закладів освіти складають 26 загальноосвітніх шкіл, Староприлуцька школа-інтернат, 18 дошкільних закладів, 2 дитячо-юнацьких спортивних школи, Дитячо-юнацький центр. У районі діє базова мережа закладів культури, усього 74, з них 36 клубних, 36 бібліотек, музей і дитяча музична школа. При них працює 237 клубних формувань, з них 12 колективів з почесним званням «народний» та «зразковий». У Вахнівці діє районний краєзнавчий музей, Лукашовій — з історії села, у Війтівцях створено музей учасників радянсько-афганської війни. Релігійне життя представлене конфесіями православної церкви, римо-католиків, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, незалежної помісної церкви «сіон» та інші. У користуванні православних конфесій знаходяться 10 пам'яток сакральної архітектури місцевого значення, що розташовані у різних населених пунктах району. На території району зареєстровано 181 об'єкт культурної спадщини, з них 54 пам'ятки археології, 40 — архітектури та містобудування, 86 — історії, 1 пам'ятка монументального мистецтва[406].

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Липовецьким районом: Достоєвський Ф.М. (1821–81 рр.) — російський письменник-класик. Його рід пов'язаний із с. Війтівці. Тут служив священиком дід письменника Андрій (з 1782 р. протягом майже сорока років), після нього — дядько Лев, народився батько, який 1809 р. вирушив звідси до Москви по науку. Рід Достоєвських пов'язаний також із селами

[406] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / упоряд.: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко, та ін. — Вінниця : Держ. картограф. ф-ка, 2011. — С. 103–105, 214–223, 344–347, 393.

Скалою, Новоживотовим, Скоморошками Оратівського р-ну та Булаями Погребищенського р-ну; Ланге Т.-Н. (1851–1915 рр.) — данський письменник, фольклорист, перекладач. З 1883 р. спочатку періодично, а потім постійно мешкав у Нападівці. Автор перекладів та переспівів творів українського пісенного фольклору і української художньої літератури; Липківський В.К. (1864–1937 рр.) — священик, церковний реформатор, педагог, науковець, учасник руху за автокефалію української православної церкви, архієпископ та митрополит Київський та всієї України (з жовтня 1921). Репресований. Був настоятелем собору у Липовці (1892–1903 рр.); Кравченко Г. (дати народження в с. Вербівка і смерті невідомі) — повстанський отаман «Пугач», полковник армії УНР, начальник штабу Північної групи (з липня 1921); Соколовська М.Т. (?, с. Брицьке — 1921 р.) — отаман «Маруся», загін якої, діяв на Поділлі (Брицьке і Вахнівка Липовецького р-ну) у 1920-ті рр. Загинула поблизу Житомира; Столярський П.С. (1871 р., м. Липовець — 1944 р.) — Народний артист УРСР (1939 р.), скрипаль і педагог, артист оркестру Одеського оперного театру (1893–1919), згодом викладач Музично-драматичного інституту в Одесі. Серед його учнів: Д. Ойстрах, Е. Гілельс та інші; Вдовиченко М.І. (1876 р., с. Зозівка — 1929 р.) — поет. Обіймав відповідальні посади в уряді С. Петлюри; Ваксман З.-А. (1888 р., с. Нова Прилука — 1937 р.) — мікробіолог, лауреат Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини (1952 р.); Кутинський М.І. (1890–1974 рр.) — краєзнавець, письменник. У 1900–04 рр. навчався в Липовецькому двокласному училищі, а у 1909–15 рр. працював у конторі нотаріуса в Липовці. Двічі репресований (1936–46 рр. та 1949–55 рр.). Автор унікального видання «Некрополь України. Довідник про місця поховання або смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності»; Літинський Г.І. (1901 р., м. Липовець — 1985 р.) — композитор, педагог, заслужений діяч мистецтв РРФСР та Чуваської АРСР, Народний артист Якутської АРСР і Татарської АРСР, Лауреат Державної премії РРФСР ім. Глінки; Земляк В.С. (1923 р., с. Конюшівка — 1977 р.) — письменник, кіносценарист. Автор повістей та романів «Лебедина зграя» та «Зелені млини», відзначених Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка; Рабенчук В.С. (1944 р., с. Зозів) — поет, прозаїк, сценарист, у 1990-ті рр. очільник обласної письменницької організації, лауреат кількох літературних премій, Заслужений працівник культури України; Копитко В.М. (1964 р., с. Жабелівка — 1998 р.) — альпініст, майстер спорту міжнародного класу (1999 р.). Брав участь у першій українській експедиції на Еверест (8848 м.). Під час спуску загинув. У Липовці на будинку школи, де він навчався, встановлено меморіальну дошку, тут відкрито музей.

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

м. ЛИПОВЕЦЬ

Братська могила жертв нацизму (іст.). Вул. В. Копитка. Південна околиця міста.

У глиняних кар'єрах поховано у спільній могилі 30 радянських активістів, 17 полонених червоноармійців та 150 громадян єврейського походження, розстріляних нацистськими окупантами 12 вересня 1941 р. Їхні імена відомі. У 1960-ті рр. за ініціативи М. Зіндельса (батько Героя Радянського Союзу А. Зіндельса), на місці, де покоїться прах мешканців Липовця, встановлено чотиригранний бетонний обеліск висотою 2,5 м. На обеліску — меморіальна дошка з написом (рос.): «Здесь похоронены советские граждане, зверски убитые немецко-фашистскими извергами 12.IX.1941». З 1992 р. поховання під охороною держави. Пам'ятні знаки на вшанування жертв нацизму встановлені: Вахнівка, Вікентіївка, Журава, Іваньки, с-ще Липовець, Нова Прилука, Стара Прилука, Турбів. [1]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

Братська могила радянських бійців та пам'ятник землякам, учасникам Другої світової війни (1954., іст.). У центрі міста, на розі вулиць В. Липківського та Т. Шевченка.

Тут поховано 572 бійців з підрозділів 12-ї, 38-ї армій Південно-Західного і 1-го Українського фронтів та 1-ї танкової армії, які загинули в боях 22–23 липня 1941 р. при обороні, а також упродовж січня–березня 1944 р. під час визволення Липовця. Їхні імена відомі. Поруч з місцем поховання з 1954 р. почав формуватися меморіальний комплекс. До комплексу входить могила (розмір 25,0×25,0 м), оточена кам'яним бордюром, покрита трав'яним газоном. Для покладання квітів до неї ведуть тримаршеві сходи. У цьому ж році в могилу підпоховано прах бійців із сіл Нарцизівки, Славної, Уланівки та інших. Праворуч споруджено стелустіну (розмір: 2,0×33,0 м), на якій закріплено 22 металеві меморіальні плити (розмір: 1,0×0,75 м) з прізвищами загиблих визволителів та 16 плит з прізвищами 369 односельців, загиблих на фронтах Другої світової війни. На площині провідної гранітної стели зображена голова скорботної матері. Перед нею стоїть чотиригранний стовп (висота 10,0 м) з меморіальною дошкою, на якій викарбувані назви військових частин, що звільняли район, та імена командирів. У центральній частині цвинтаря мікрорайону Кам'янки поховано 163 бійців з названих підрозділів, які загинули під час боїв за визволення села Кам'янки (нині у складі Липовця). Їхні імена відомі. У 1954 р. на похованні встановлено залізобетонну скульптуру воїна, споруджено обеліск висотою 13,0 м. Поруч укладені меморіальні дошки з прізвищами загиблих. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих радянських бійців встановлені: Берестівка, Біла (2), Білозерівка, Богданівка, Брицьке, Вахнівка (2), Вербівка, Зозів, Зозівка (3), Іваньки, Козинці, Конюшівка, Королівка (3), Костянтинівка, с-ще Липовець, Лозувата, Лукашівка, Нападівка (2), Нова Прилука, Пеньківка, Пісочин, Пилипенкове, Попівка (2), Росоша, Скитка, Славна, Соболівка, Стара Прилука, Струтинка, Теклинівка, Тельмана, Троща, Турбів, Шендерівка, Щаслива (2), Ясенки. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих у Другій світовій війні односельців встановлені: Біла (2), Богданівка, Вахнівка, Війтівці, Гордіївка, Зозів, Іваньки, Козинці, Костянтинівка, Лозувата, Нападівка, Нарцизівка, Нова Прилука, Пеньківка, Попівка, Приборівка, Росоша, Сиваківці, Скитка (2), Славна, Стара Прилука, Струтинка, Троща, Турбів, Щаслива, Ясенки. 24 серпня 2015 р. поряд з меморіальним комплексом відкрито пам'ятник борцям за волю України, загиблим на сході України. Пам'ятник у вигляді тризуба, стоїть на стилобаті з тримаршевими сходами, на двох кам'яних подушках, лицьовою стороною до головної міської магістралі. Центральна частина тризуба оформлена під пірамідальний обеліск — символ вічності життя, на якому закріплено дві чорні полірані меморіальні дошки з написами. На верхній — «Слава Україні! Героям слава! На честь борців за єдність, цілісність та незалежність України». Нижня — з прізвищами бійців АТО з Липовеччини, які загинули у війні на сході України. [2]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

Земська повітова лікарня (20 ст., іст.). Вул. М. Пирогова, 9.

На початку 20 ст. на Поділлі посилюється вплив самоврядних земських установ. Одним

із головних напрямків їхньої діяльності була охорона здоров'я місцевого населення, надання йому безкоштовної кваліфікованої медичної допомоги, зокрема в попередженні інфекційних хвороб. У 1907 р. на кошти Липовецького повітового земства в місті була побудована лікарня як «заразний будинок» (інфекційний). З часом лікарню перевели за межі міста, а в цьому приміщенні стала засідати повітова дума. Нині тут розташований Липовецько-Погребищенський райвійськкомат. На західній околиці Липовця земство придбало 7,0 га землі під забудову лікарні. Будівництво розпочалося у 1913 р., коли земство отримало урядову позику. Найстаріші корпуси (інфекційний, господарський та три житлових) збудовані в 1913–14 рр. за типовим проектом: цегляні, прямокутні в плані, з двоскатним дахом, виходи акцентовані ґанками зі сходами, зі спрощеним цегляним декором. Одночасно звели коробки головного корпусу, амбулаторії на 5 кабінетів, заклали фундаменти під пологовий та шкіро-венеричний відділи. До штату повітової лікарні додали другого лікаря, два фельдшери і акушерку. По Липовецькому повіту один лікар обслуговував до 26 тис. мешканців. Земські лікарі були підготовлені із широкої спеціалізації. Хірург був спроможним надавати акушерську, гінекологічну, урологічну, офтальмологічну та стоматологічну допомогу. У зв'язку з Першою світовою війною медичний персонал був у розпорядженні повітового військового начальника. Внаслідок воєн, революцій, переворотів вся земська діяльність прийшла в цілковитий занепад. Із встановленням Радянської влади з 1920 р. усі медичні заклади націоналізовані, з 1923 р. розпочала роботу районна лікарня. Будівництво головного корпусу закінчено лише у 1930 році, а лабораторія, поліклініка з 5 кабінетами, рентгенкабінет — у 1939 році. Нині в колишніх корпусах земської лікарні розташовані хірургічне відділення, районна первинна медико-санітарна допомога та станція екстреної медичної допомоги. На адміністративному корпусі лікарні встановлена чорна гранітна меморіальна дошка (розмір: 0,35×0,5 м) з портретним зображенням та написом: «Приступов Василь Лукич 1883–1967 рр. Заслужений лікар України. Розбудовував і очолював у 1913–1946 рр. Липовецьку районну лікарню». Його іменем названа одна з вулиць міста. [3]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

Могила А.Д. Ковбасюка, повного кавалера ордена Слави (іст.). Мікрорайон «Кам'янка». Вул. Макаренка, 7. У центрі цвинтаря.

Андрій Дмитрович Ковбасюк (1922–59 рр.). Народився в с. Кам'янка Липовецького р-ну. Учасник війни з липня 1941 р. Воював на Південному фронті. Захищав підступи до Дніпра, потім Донбас, брав участь у Барвінково-Лозовській операції (1942 р.). У складі Північно-Кавказького фронту визволяв Північний Кавказ, Таманський півострів, відзначився під час Керченсько-Ельтігенської десантної операції (1943 р.). У липні 1944 р., вже у складі 1-го Прибалтійського фронту помічник командира взводу 18-ї гвардійської окремої розвідувальної роти, 2-ї гвардійської Таманської стрілецької дивізії гвардії ст. сержант Ковбасюк удостоївся ордена Слави III ступеня за участь у боях Шауляйської і Мемельської операцій. Орденом Слави II ступеня нагороджений у 1945 р. за мужність і героїзм, проявлений у боях 16–21 лютого 1945 р. в районі східно-прусського містечка Робіттем, де з групою розвідників знищив 26 нацистів, 6 полонив, підбив бронетранспортер, захопив два ручних кулемети. Орденом Слави I ступеня нагороджений за героїзм, проявлений у ході Східно-Прусської операції, зокрема в боях 14–15 квітня 1945 р. при оволодінні містечками Регенен та Мальтбурх, коли розвідники знищили 34 гітлерівців, 79 взяли в полон. У 1996 р. на його могилі встановлено металевий хрест з гранітною табличкою та написом: «Повний кавалер ордена Слави Ковбасюк Андрій Дмитрович (1922–59)». Почесний громадянин Липовця (1995 р.). Одна із вулиць міста носить його ім'я. На колишній школі в Кам'янці встановлено на його честь меморіальну дошку. [4]

М.Р. Мудраченко

Могила В.В. Козаченка, георгіївського кавалера (іст.). Вул. Р. Грушка. Південно-східний сектор центрального цвинтаря.

Козаченко Василь Власович (1890–1978 рр.) — георгіївський кавалер часів Першої світової війни. Народився в с. Берестівка Липовецького повіту. Солдат

10-го Гренадерського Малоросійського полку. За бойові заслуги, хоробрість та зразкове несення служби відзначений військовими орденами «Георгіївський хрест». У 1932 р. був репресований. Звинувачений як учасник української повстанської організації. Засуджений на 5 років виправно-трудових таборів. Бойові відзнаки під час арешту були конфісковані. Повернувся достроково у 1935 р. До кінця життя працював у колгоспі. Реабілітований у серпні 1989 р. На могилі встановлена стела висотою 1,6 м у вигляді паралелепіпеда з викарбуваним хрестом. У центральній її частині світлина з меморіальним написом. [5]

М.Р. Мудраченко

Пам'ятний знак воякам Дієвої армії УНР та Війська Польського (2015 р., іст.). Вул. Героїв Майдану, біля костелу.

26 травня — 15 червня 1920 р. через Липовець проходила лінія фронту між польсько-українськими та радянськими військами. 5 червня польський фронт був прорваний силами кінноти Будьонного і 14-ї Червоної армії. Поляки, поховавши загиблих біля Липовецького костелу, 15 червня відступили. За ініціативою польської сторони у 2015 р. на місці поховання встановлено з чорного граніту прямокутну стелу (розмір: 1,5×0,8 м) з викарбуваними написами польською та українською мовами: «В пам'ять солдатам Війська Польського і Армії Української Народної Республіки, які загинули під час боїв із загонами більшовицької Росії поблизу Липовця у червні 1920 р.». Написи розділяють герби Республіки Польщі та України. [6]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст.). На розі вулиць В. Липківського та Т. Шевченка.

Пам'ятник встановлений. на території меморіалу з нагоди 75-річчя Голодомору 1932–33 рр. Автори — місцеві майстри. Загальна висота — 2,5 м. Голодомор кваліфікується як геноцид українського народу, організований цілеспрямованою політикою сталінського режиму зі знищення українських хліборобів. За далеко неповними даними різних джерел у Липовецькому р-ні із січня 1932 р. і до 1 жовтня 1934 р. від голоду, тяжких хвороб, пов'язаних з ним, загинуло 10 695 людей. У доповідній записці відповідального секретаря оздоровчої комісії Вінницького обкому партії від 17 травня 1933 р. Липовецький р-н було віднесено до 1-ї групи районів з найбільшим ураженням масового недоїдання та смертності. На 15 травня 1933 р. голодом було охоплено 27 сіл, 219 колгоспних господарств району. Голодувало 24 195 осіб. Особливо великих втрат зазнали такі села, як Брицьке, Вахнівка, Коханівка, Попівка, Стара Прилука, Струтинка, Ясенки, Зозів, Скакунка та інші. Для організації посівної кампанії навесні 1933 р. та «вичищення з колгоспів соціально чужого нам елементу» обком разом з політвідділом 24 стрілецької дивізії прикріпили до Липовецького р-ну два артилерійських полки та саперну роту. У 1933 р. у Вахнівці та Жураві органи безпеки ліквідували групу селян за підозрою у «антиколгоспному шкідництві». Пам'ятник являє собою композицію з фігури Божої матері та кам'яного хреста. З чолового боку на постаменті гранітна дошка чорного кольору з меморіальним текстом: «Хто знав, Хто вів смертям І стратам лік? Де фільм, який нам Показав би голод Отой проклятий 33 рік?». Пам'ятні знаки на вшанування жертв Голодомору встановлені: Липовець (3), Брицьке, Вахнівка, Війтівці, Ганівка, Зозів, Іваньки, Козинці, Костянтинівка, Лукашівка, Нападівка, Попівка, Росоша, Сиваківці, Славна, Соболівка, Стара Прилука, Турбів, Улянівка, Щаслива. [7]

М.Р. Мудраченко

Танк Т-34 (1985 р., іст.). Вул. В. Липківського, 1.

Т-34 — це пам'ятка найвідомішого радянського танка, який став символом Другої світової війни. З 1940 р. являвся основним середнім танком Червоної Армії до першої половини 1944 р. На ньому була встановлена довгоствольна 76 мм гармата Л-11 (зразка 1939 р., потім Ф. 34). Лобова броня — 45,6 мм. Їх виробляли з 1942 р. до першої половини 1944 р. на машинобудівних заводах Уралу та Сибіру. Головний виробник — Уральський танковий завод № 183. Танк встановлено за ініціативи учасників танкових боїв під Липовцем. Відкриття відбулося 5 травня 1985 р. Танк-34 стоїть на трапецієвидному мурованому постаменті (розмір: 4,0×8,0 м, висота з фронтальної сторони — 2,5 м, тильної —

1,6 м). На металевій дошці напис: «Танкістам 1 танкової армії — визволителям Липовеччини від німецько-фашистських загарбників. Січень – березень 1944».

М.Р. Мудраченко

Трактор «Універсал» (1953 р., іст). Вул. Першого травня.

Встановлений на території колишньої Липовецької машинотракторної станції (МТС). Виготовлений на Харківському тракторному заводі, являвся прототипом американського трактора «Фармолл». Трактор започаткував механізацію сільгоспробіт. Трактор-пам'ятка за державною рознарядкою у 1953 р. був направлений до Росошанського відділку Липовецької МТС і обслуговував поля колгоспу ім. XVII партз'їзду. Першим трактористом було призначено шістнадцятирічного юнака із Росоші Михайла Симчука. З другої половини 1980-х рр. трактор стоїть на металевій конструкції (висота 4,0 м) як пам'ятка радянської сільськогосподарської техніки 1930–50-х рр.

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

Погруддя Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (2014 р., мист.). Вул. В. Копитка, 2.

Пам'ятник встановлено перед школою № 3, на території якої у середині 19 ст. була розташована поштова станція. На цій станції міг зупинятися Т.Г. Шевченко під час ймовірної подорожі подільською землею у 1846 р. Його цікавила багата історія про козаччину, гайдамацькі походи, пам'ятки старовини. За ініціативи громадськості, вчительського колективу, підтримці міської ради встановлено погруддя Т.Г. Шевченка на чотиригранній бетонній колоні з факсиміле поета. Урочисто відкритий 8 жовтня 2014 р. Автор — скульптор А.В. Бевзюк. Загальна висота — 2,0 м, погруддя — 0,4 м. [8]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

с. БІЛА

Братські могили радянських бійців (іст.). Вул. Миру, 51. Північно-західна частина села, у центрі цвинтаря.

У трьох братських могилах поховано 1307 бійців із підрозділів 183-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту та 1-ї, 3-ї танкових армій, які загинули у січні–березні 1944 р. у боях за звільнення сіл Біла і Шендерівка. Відомо 675 прізвищ. У 1955 та 1970 рр. на могилах встановлені пам'ятники, виготовлені майстрами Київського художнього фонду. На постаменті (розмір: 2,2×3,3 м) головного поховання розташований прямокутний обеліск (розмір: 3,5×1,1 м) з радянською символікою та написом (рос.): «Вы миру свет подарили — мир Вам бессмертие дарит». Праворуч — могила (розмір: 2,0×1,1 м) та плити з іменами загиблих. Ліворуч — бетонна скульптура воїна на постаменті і напис (рос.): «Вечная слава героям». Меморіал оточено декоративною огорожею. [9]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

с. БОГДАНІВКА

Ранньослов'янське поселення (5–6 ст., археол.). Південна околиця села.

Поселення розташоване на схилах плато в урочищі «Попів ярок». Відкрите П.І. Хавлюком у 1986 р. Розкопки на пам'ятці не проводилися. Розмір 300,0×100,0 м, товщина культурного шару 0,10 м. Археологічний матеріал характеризується ліпним посудом коричневого кольору, зі слабо відігнутими вінцями і валиковим орнаментом. Також тут знайдено каміння та кістки тварин. Речі залишені ранніми слов'янами, що прийшли сюди з північних районів. Поселення віднесене до ранньослов'янської культури і датується 5–6 ст. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [10]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. ВІЙТІВЦІ

Слов'янське городище та селище (14 ст., археол.). Південна частина села.

Городище розташоване на високому пагорбі, в урочищі «Замчисько». Вперше згадується Ю.Й. Сіцінським у 1901 р. У плані городище має прямокутну форму. Розмір

110,0×92,0 м. Ширина рову по периметру коливається від 3,0 до 5,0 м, глибина 2,0 м. Майданчик городища пошкоджений, західна частина схилу горба знищена камінним кар'єром. Культурний шар характеризується сіро-коричневою керамікою з хвилястим і ліпним орнаментом. На протилежному від городища схилі плато було розташоване селище. Пам'ятка належить до періоду заселення слов'янами Південного Побужжя після монголо-татарського нашестя і датується другою половиною 14 ст. [11]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Могила В.В. Степанюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Вул. Миру, 40. Західна частина села, у центральній частині цвинтаря.

Степанюк Володимир Васильович (1950–82 рр.) — прапорщик, бортовий технік вертольоту. Народився в с. Війтівцях. Після закінчення школи в 1978 р. став курсантом Кіровського військово-технічного училища льотчиків. У Республіці Афганістан з листопада 1981 р. У складі екіпажу вертольоту здійснив 70 бойових вильотів. Загинув 24 січня 1982 р. під час виконання бойового завдання. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Похований у рідному селі. На могилі гранітний обеліск (висота 2,0 м) з написом (рос.): «Прапорщик Степанюк Владимир Васильевич. 13.04.1960 – 24.01.1982. Погиб при выполнении военного долга». [12]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

с. ЗОЗІВ

Братська могила радянських бійців. Могила І.П. Яркіна, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. Соборна.

Поблизу шкільного стадіону поховано 476 бійців 101-го стрілецького корпусу 38-ї армії 1-го Українського фронту та 11-го і 7-го гвардійських танкових корпусів, які загинули в січні — 13 березня 1944 р. під час визволення Зозова. Прізвища їхні відомі. У 1952 та 1976 рр. на могилі споруджено меморіал, домінантою якого є залізобетонна скульптура воїна на постаменті загальною висотою 5,5 м. По обидва боки — плити з іменами загиблих та дві меморіальні дошки на честь похованих тут І.П. Яркіна, Героя Радянського Союзу і М.І. Мудрова, льотчика, якому присвоєно звання Героя Російської Федерації. Поруч стоїть обеліск з цифрами «1941–1945» у його горішній частині. [13]

О.І. Роговий

с. ІВАНЬКИ

Трипільське поселення (5 тис. до н. е., археол.). Південна околиця села.

Поселення розташоване на плато з обривистими краями в долину річки Собок. Відкрите П.І. Хавлюком у 1955 р. під час археологічної розвідки. Розмір поселення 400,0×250,0 м. Товщина культурного шару 0,30 м. Серед археологічних знахідок виявлені темні плями жител-землянок, заповнених гумусом та кістками тварин, кераміка, наконечники стріл, скребки. Наступні дослідження поселення у 1970-х рр. проводив І.І. Заєць. Поселення належить до заключного етапу раннього (А4) — початку середнього періоду (ВІ1) та датується серединою 5 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [14]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. КОЗИНЦІ

Палац Раковських (19–20 ст., архіт.). Вул. Шкільна, 6.

З середини 19 ст. власниками маєтку в с. Козинцях стали Раковські. Тут вони будують спочатку менший палац, так званий «старий», пізніше у ньому мешкали незаміжні сестри власника та прислуга, сьогодні — вчителі. Наприкінці 19 ст. — початку 20 ст. було споруджено новий палац (забудовник невідомий), у якому в радянські часи розташовувалася військова частина, нині — школа. Палац виконано в псевдоросійському цегляному стилі з елементами необароко, триповерховий, з центральним холом, гвинтовими сходами, кованими балконами, багатим цегляним декором. Зовні добре збережений автентичний стиль. [15]

М.О. Кушнір, М.Р. Мудраченко

с. НАПАДІВКА

Палац (19 ст., архіт., іст.). Вул. Новоселів, 2.

До палацового комплексу також належать парк та флігель. Палац у стилі зрілого класицизму, цегляний, одноповерховий, прямокутний у плані. Фасади п'ятичастинні, з трьома ризалітами. Центральний з них являє собою шестиколонний, одновісьовий портик іонічного ордера, підійнятий на високий стилобат. Портик завершений трикутним фронтоном. На парковому фасаді — восьмиколонний портик. Бокові ризаліти головного фасаду з вікнами в напівциркульних пласких нішах, зміцнені кутовим рустом і архітектурно посилені аттиками, у площині яких розміщені ліплені гірлянди. Планування палацу анфіладне, з двобічним розташуванням кімнат і овальним залом на центральній вісі. Овальний зал та суміжні з ним приміщення оздоблені ліпними барельєфами на античну тематику. Перекриття пласкі. На території садиби зберігалась більш рання будівля — «Жовтий палац» (флігель) і частково парк. Найбільш відомим власником маєтку був Тор Неве Ланге (1851–1915 рр.) — данський дипломат, етнограф, філолог, поет, ботанік, есеїст, ім'я якого тісно пов'язане з Україною та її культурою. Консул Данії в Росії, він перекладав рідною мовою російську та українську класику, народні пісні. У посаг за дружиною Наталією Протопоповою Т.-Н. Ланге дістав Нападівку, де мешкав з 1883 р. до кінця життя. Є версія, що палац побудований у 1830–40-х рр. тодішнім власником села Яном Пшилуським. У радянський час у палаці була розташована школа, нині перебуває у напівзруйнованому стані. Об'єкт занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Парк та флігель є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення. [16]

М.Р. Мудраченко

с. НОВА ПРИЛУКА

Пам'ятний знак З.-А. Ваксману, лауреату Нобелівської премії (2003 р., іст.). Вул. Травнева, поблизу церкви.

Ваксман Зельман Абрахам (1888–1973 рр.) — всесвітньовідомий вчений-мікробіолог і біохімік. Народився в містечку Нова Прилука, нині село. Його дитинство пройшло на Вінниччині, а життя та наукова діяльність — у США. У 1950 р. Ваксману були присвоєні почесні докторські ступені університетів Льєжа і Рутгерса. Був членом ряду національних академій наук, Товариства американських бактеріологів, Американського наукового ґрунтознавчого товариства, Американського хімічного товариства і Товариства експериментальної біології та медицини, почесним доктором багатьох відомих університетів світу. У 1952 р. Зельман Ваксман нагороджений Нобелівською премією у галузі фізіології та медицини за відкриття стрептоміцину — першого антибіотика, необхідного при лікуванні туберкульозу. Визнаний одним із 100 найвідоміших людей світу. 23 вересня 2003 р., до 30-річчя від смерті вченого, встановлено пам'ятний знак. Являє собою темносіру гранітну брилу (розмір: 1,3×1,8 м), з фасадної сторони якої на чорному тлі, врізаному в її поле, викарбувано напис двома мовами (іврит та укр.): «Тут у 1888 році народився і по 1911 рік жив видатний вчений лауреат Нобелівської премії Зельман Абрахам Ваксман». [17]

М.Р. Мудраченко

Комплекс земської лікарні (1912 р., архіт.). Вул. Травнева, 4.

У 1912 р. в Новоприлуцькій волості Бердичівського повіту Київської губернії була побудована земська дільнична лікарня. Забудовник — Київське земство. Архітектор комплексу невідомий. Підрядник — Е. Букштейн. Зведена за найновішим зразком земських дільничних лікарень, з окремим будинком для амбулаторії, інфекційним відділенням, електростанцією, центральним опаленням та водогоном. У південно-східній частині території лікарні розташовані службові приміщення: кухня, пральня, пекарня. ЇЇ комплекс охоплював територію майже у 5 га землі на підвищенні. Лікарня надавала безкоштовну медичну допомогу мешканцям навколишніх сіл. Композиція розташування всіх корпусів, зведених пізніше, виконана на достатній відстані між ними, при цьому кожний має свій

дворик, гарну інсоляцію та аерацію. Архітектурна стилістика — провінційний модерн. Весь комплекс корпусів-павільйонів виконаний з цегли, одноповерховий, прямокутний, з коридорним плануванням, з різнопохилим дахом, декорованою цегляною кладкою, виходи акцентовані з торців ґанком зі сходами. Адміністративний корпус № 1 розміщений поблизу в'їзду до лікарні. Він оздоблений найбагатше. Архітектурну виразність об'єкту надають модерні фронтони з цегляними сандриками та пілястрами. Інфекційний корпус № 7 (нині хірургічний) стоїть окремо в південному секторі подвір'я, має П-подібне архітектурне планування за рахунок двох бокових об'ємів з трикутними фронтонами під двоскатним дахом і входами до приміщення. Вони створюють затишний дворик з двома віковими модринами. По всьому периметру будинку розташовані п'ятидольні дерев'яні вікна. Спальні передбачені у формі кімнат з добрим віконним провітрюванням і без темних закутків. Неподалік — одноповерховий багатоквартирний будинок для лікарів та персоналу. На території лікарні посаджено парк, в якому хвойні та листяні породи дерев ростуть у такому порядку, щоб благотворно впливати на здоров'я хворих. Парк зберігся частково. Лікарня мала своє городнє і польове господарство. Лікар на початку Першої світової війни (1914 р.) був мобілізований на фронт. Медичну допомогу хворим тоді надавали лише амбулаторно. У 1917–21 рр. майно лікарні частково пограбовано, допоміжні служби виведені із ладу. Після встановлення радянської влади на території Липовецького району в 1920–22 рр. лікарню при Турбівському цукрозаводі об'єднують з Новоприлуцькою в одну. Їй надають нову назву: «Турбівська». У 1922 р. головним лікарем призначений С.А. Верхратський — випускник медфакультету Одеського університету. Народився у Крижополі 1884 р. У 1918–19 рр. брав участь у визвольному русі за незалежність України, надавав медичну допомогу бійцям Дієвої армії УНР. З 1939 р. він — асистент кафедри факультетської хірургії Донецького медичного інституту, 1941–45 рр. — головний хірург евакогоспіталю. У 1946–68 рр. — завідуючий кафедрою госпітальної хірургії Івано-Франківського мединституту, автор 86 наукових праць, автор підручника «Історія медицини». Під час німецької окупації Турбівська лікарня продовжувала надавати медичну допомогу населенню, пораненим червоноармійцям і партизанам. Головним лікарем на той час був О.П. Мішурін. У повоєнний час лікарню поступово поновлювали. У 1970–2000-х рр. побудовано терапевтичне і дитяче відділення, зведено нові корпуси. На фасаді адмінкорпусу встановлено меморіальну дошку з портретним зображенням та написом: «Верхратський Сергій Аврамович. Професор. Доктор медичних наук. Розбудовував і очолював Турбівську лікарню у 1922–1939 роках». Комплекс земської лікарні є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [18]

М.Р. Мудраченко

Церква Святої Трійці (19 ст., архіт.). Вул. Травнева, 35.

Збудована церква у формах класицизму, прямокутна в плані, з гранчастою апсидою, тринавна, чотиристовпна, одноглава. Над притвором надбудована дерев'яна дзвіниця, увінчана шпилем. Центральна частина пам'ятки завершена шатровим покриттям на дерев'яному барабані. На північному і південному фасадах двоколонні лоджії, західний розчленований пілястрами і увінчаний трикутним фронтоном. В інтер'єрі висотно розкритий простір верху контрастує з пласкими перекриттями нав. На стінах — олійний живопис кінця 19 ст. Об'єкт занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). [19]

М.Р. Мудраченко

с. ПІСОЧИН

Черняхівське поселення (3–4 ст., археол.). Розташоване між селами Пісочин та Війтівці.

Пам'ятка виявлена П.І. Хавлюком у 1955 р. під час археологічної розвідки. Займає площу понад 10,0 га. Товщина культурного шару 0,35 м. В ході візуального обстеження пам'ятки дослідник прослідкував залишки жител на відстані 15–20 м, що розташовувалися вздовж схилу. Також зафіксовано

значний комплекс кераміки сірого та жовтого кольорів, виготовленого на гончарному крузі. Лише половина знайденого матеріалу лощена. На окремих фрагментах присутні сліди зрізу для відокремлення виробу від гончарного круга. Поселення датується 3–4 ст. [20]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. ПОПІВКА

Братські могили радянських бійців. Могила Г.Т. Ткаченка, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. Т. Шевченка, 2. Південно-східна околиця села, у південній частині цвинтаря.

У двох могилах (розмір: 2,5×5,0 м) поховано 249 бійців з підрозділів 68-ї, 107-ї, 241-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії 1-го Українського фронту та зі складу 8-го механізованого, 11-го танкового корпусів 1-ї танкової армії, які загинули під час визволення Попівки 6–23 січня та 12 березня 1944 р. Прізвища їхні відомі. Серед похованих Г.Т. Ткаченко. Ткаченко Григорій Тихонович (1923–44 рр.) — рядовий, курсант навчального батальйону 8-го запасного полку 38-ї армії. Народився у с. Красна Яруга Бєлгородської обл. (РФ). У Червоній Армії з 1941 р. На фронті із серпня 1943 р. Під час бою 18.01.1944 р. біля с. Попівка, вичерпавши всі боєприпаси, кинувся на кулеметну точку і закрив її своїм тілом. Ціною життя сприяв виконанню бойового завдання підрозділом. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 25.08.1944 р. У 1951 р. перед похованням встановлено пам'ятник, виготовлений майстернею Київського художнього фонду. У центрі композиції на цегляному тинькованому постаменті (розмір: 2,6×1,4×1,6 м) стоїть залізобетонна скульптура воїна висотою 2,5 м, по обидва боки якої — плити з іменами загиблих. Біля підніжжя постаменту укладена чорна гранітна плита (розмір: 2,0×0,8 м) з викарбуваним написом (рос.): «Герою Советского Союза гв. рядовому Ткаченко Григорию Тихоновичу 1923 г. рождения, погибшему 18.1.1944 г. при освобождении Липовецкого района. Вечная слава героям!». [21]

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

с. РОСОША

Черняхівське поселення (3–4 ст., археол.). За 5,0 км на північ від села.

Розташоване на схилах плато, обмеженого з обох сторін балками в урочищі «Росошанське поле». Відкрите П.І. Хавлюком у 1977 р. Розмір поселення 100,0×300,0 м. Верхній культурний шар характеризується сірою гончарною, інколи ліпною керамікою, кістками тварин, фрагментами обмазки жител. Належить до черняхівської культури і датується 3–4 ст. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [22]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. СКИТКА

Могильник і селище черняхівської культури (4 ст., археол.). В урочищі «Пасічничисько».

Розташований на схилі невеликого мису, утвореного злиттям двох струмків у північно-східній частині села. Могильник відкрито у 1963 р. Дослідження проводилося П.І. Хавлюком у 1974–75 рр. Загальна площа розкопок сягала 561 кв. м, на якій зафіксовано 25 поховань різної збереженості. З них 14 трупопокладень та 11 трупоспалень. Глибина трупопокладень коливається від 1,15 до 1,6 м, трупоспалень від 0,25 до 0,8 м. Поруч з кістяками знаходився поховальний інвентар: бронзові і залізні речі, біоконічні гончарні широкогорлі вази, прясла, миски, глечики, горщики, скляні кубки, бронзові фібули, пряжки, ножі, підвіски-лунниці, бурштинові і сердолікові намистини тощо. Всі поховання, в основному, збереглися по краях могильника. Центральна частина виявилась повністю зруйнованою. Предмети і уламки гончарного посуду були викинуті із зруйнованих поховань. Селище, синхронне могильнику, розташоване поруч через річку на схід від могильника. Воно займає схил низької тераси. Довжина селища близько 1,0 км, ширина 300,0 м. Тут знайдено залишки жител (глиняна обмазка, фрагменти кераміки, уламки туфових жорен). Могильник і селище належать до кінця 4 ст., коли готи під тиском гунів залишають південнобузький

лісостеп. Матеріали розвідок і розкопок зберігаються у фондах Вінницького краєзнавчого музею та Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. [23]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

с. СТАРА ПРИЛУКА

Палацо-парковий комплекс (20 ст., архіт.). Вул. Садова, 10.

Палац у стилі необароко, цегляний, прямокутний у плані, двоповерховий. Фасади в традиційній п'ятичастинній схемі, тривісьовій, зі слабо вираженими у плані центральним і боковими ризалітами, акцентованими архітектурно-скульптурним декором, завершені аттиками. Перший поверх рустований, другий виконаний в ордерній системі. Центральний ризаліт головного фасаду підкреслений по вісі вхідним тамбуром з терасою. Стіни другого поверху розчленовані спареними півколонами коринфського ордеру. В прольотах між колонами — напівциркульні вікна і двері з розвиненою барочною лиштвою. Бокові ризаліти з одним напівциркульним вікном, фланкованими півколонами коринфського ордера і завершувані аттиком. Площини стін між ризалітами рівні, їхнім головним архітектурним мотивом є чіткий ряд прямокутних вікон. Головний і парковий фасади ідентичні за архітектурною схемою і різняться лише окремими деталями. Планування палацу анфіладне. Головний хол першого поверху розчленований двома рядами колон. Сходи зовсім не схожі на мавританський стиль будівлі. У залі першого поверху збережена деревобетонна стеля. Перекриття в палаці пласкі. Нині зі споруд, крім палацу, збереглися правий флігель, льодовня, льох, в'їзна брама, церква та частково парк, розташований за палацом на плоскому видовженому мисі, який омивався каналом, відведеним від ставу. Мотиви пейзажних картин зібрані на основний маршрут — прогулянкову алею, що огинає мис понад берегом. Групи дерев і чагарників утворюють анфіладу галявин уздовж алеї. Пейзажна різноманітність досягнута за рахунок переходу від близьких пейзажів галявин до далеких просторів. У місцях найбільш привабливих пейзажів були встановлені втрачені сьогодні павільйони, альтанки, бельведери. Даний ландшафт відзначається мальовничістю, досконалістю композиції і органічним поєднанням з природним ландшафтом місцевості. Природний склад насаджень досить різноманітний. Більшість насаджень у парку становлять місцеві породи. Добре себе почувають ряд екзотів як північних, так і південних. Каштан кінський, липа дрібнолиста, ясен звичайний, ялина колюча та колюча голуба формують окремі біогрупи. Окрасою парку є створені алеї каштанів, «танцюючих» ясенів та кленів віком понад 140 років, розлогі білі тополі віком понад 200 років, кленово-ясенові гаї. Переважають у парку насадження віком 100–150 і більше років. У припалацовій частині симетрично розташовані ялина колюча та ялина колюча голуба. При виході з гаю, на галявині, розташована біогрупа із сосни чорної в композиції з липою дрібнолистою, в'язом шорстким та тополею білою. Обвалування півострова підкреслюється рядовою посадкою липи дрібнолистої віком понад 140 років. Після націоналізації садиби з 1921 р. у палаці містилася агрономічна школа, книгозбірня, клуб і мешкання адміністративно-педагогічного персоналу. Нині на території садиби розташована допоміжна школа-інтернат, також церква Преображення Господнього. Об'єкт занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). [24]

М.Р. Мудраченко

Церква Преображення Господнього (20 ст., архіт.). Вул. Садова. Входить до палацо-паркового комплексу С. Мерінга.

У 1908 р. селяни звернулись до землевласника з проханням допомогти у будівництві нової церкви. Половину необхідної суми надав С. Мерінг, решту зібрали парафіяни. У облицюванні церковного ґанку розміщена світла металева табличка (розмір: 0,25×0,15 м) з написом у чорному лінійному абрисі (автентичний текст): «Строилъ инженеръ Р.Р. Краусъ 1908–10». Церква хрещата в плані, виконана в неоросійському цегляному стилі, безстовпна, однобанна, із шатровою дзвіницею, багатою цегляною декорованою кладкою. Бані мали візантійську шоломоподібну форму, після ремонту вони

набули шатрової форми. До війни і під час німецької окупації проводилися богослужіння. Була закрита зразу після війни. У 1967 р. була знята з реєстрації церков району і передана школі-інтернату, у приміщенні якої планувалося розмістити музей. У 1987 р. церкву занесено до списку пам'яток архітектури місцевого значення Вінницької області. Повернена віруючим у 1986 р., а реставрація відбувалася вже у період незалежності України. Церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [25]

М.О. Кушнір, М.Р. Мудраченко

с-ще ЛИПОВЕЦЬ

Братська могила жертв нацизму (іст.). За 0,5 км на захід від селища.

Каральні акції німців проти мирного населення у березні 1943 р. були пов'язані з боротьбою проти партизанського з'єднання М. Наумова. Група партизанів розстріляла в с. Володимирівка (Іллінецький р-н) трьох німецьких солдатів. Відповідь нацистів була жорстокою, заарештовані підпільники були розстріляні, а Чагівський хутір (одна із вулиць цього селища) був спалений. А 17 його мешканців та заручники з інших сіл — розстріляні на станції Липовець. У 1962 р. поряд з могилою встановлено бетонний пірамідальний обеліск (висота — 3,0 м). На його постаменті закріплена чорного кольору табличка з написом: «Тут поховано 72 жителі Росоші, Чагова, Володимирівки — невинні жертви фашизму: старі чоловіки, жінки і діти. 13 березня 1943 р. Пам'ять про вас збережеться на віки». Охоронна територія пам'ятки: 20,0×20,0 м. [26]

М.Р. Мудраченко

с. ТРОЩА

Поселення доби бронзи (11–10 ст. до н. е., археол.). Лівий берег річки Соб, напроти села.

Розташоване на плато над крутим берегом річки між глибокою долиною струмка і зниженням берега. Відкрите у 1982 р. Подільським загоном лісостепової правобережної експедиції Інституту археології АН УРСР. Розмір 700,0×100,0×150,0 м. Товщина культурного шару 0,3–0,5 м. Археологічні матеріали характеризуються керамікою з домішкою крупного піску, орнаментованої валками, а також кремневими відщепами, кістками тварин, обмазкою жител, випаленим камінням. Належить до пізнього етапу доби бронзи і датується 11–10 ст. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [27]

Д.М. Ленчук, М.Р. Мудраченко

Пам'ятні знаки на честь земляків, загиблих на фронтах Першої світової війни (1916 р., іст.). Вул. Коцюбинського.

На території колишнього церковного цвинтаря на вшанування пам'яті загиблих солдатів у роки Першої світової війни їхніми рідними було встановлено два пам'ятні знаки у вигляді православних поклінних хрестів, виконаних з чорного граніту загальною висотою — 3,7 м і 3,0 м. На постаменті першого хреста напис (рос.): «Домъ вечного покоя Стефана Николаевича Гирчака воина убитаго 26 июля 1916 на 26 году жизни». Другий хрест спорудили за власні кошти дружини загиблих. На чотиригранному постаменті (розмір: 1,6×0,8 м) з трьох сторін написи (рос.): західній — «Со Святыми Упокой Господи Души Р. Б. Воиновъ Веремія Миронова Осіянскаго Р. 5 окт. 1875 — убит 18 авг. 1914 г., Василія Данилова Локаенка Р. 5 апр. 1884 — убит 21 апр. 1915 г., Игнатія Василіева Якимишина Р. 30 мая 1875 — убит 29 апр. 1915 г., Самсона Николаева Сакова Р. 1 март. 1875 — умер 7 нояб. 1914 г., Касеіана Филипова Ратошнюка Р. 21 февр. 1887 — убит 7 июля 1916 г. И всехъ православныхъ воиновъ». На південній — «Вечная Вамъ Память Дорогія Наши мужя и Доблестныя защитники Родины». На північній — «Отъ сердечно любящихъ женъ и дитей».

М.Р. Мудраченко, О.І. Роговий

ЛІТИНСЬКИЙ РАЙОН

У квітні 1923 р. на основі Багриновецької, Кожухівської та Соснівської волостей Літинського повіту утворено Літинський район, який увійшов до складу Вінницької округи. У 1924 р. Літин отримав статус селища міського типу. У лютому 1932 р. з утворенням Вінницької області район входить до її складу. У грудні 1962 р. район було ліквідовано, а у грудні 1966 р. відновлено у сучасних межах. Літинський район розташований на північному заході Вінницької області, на півночі межує з Хмільницьким районом, на північному сході — Калинівським, на південному сході — Вінницьким, на півдні — Жмеринським, на заході з Хмельницькою областю. Площа території району становить 959,8 кв. км. В його межах перебувають 1 селище міського типу — райцентр та 61 село. На 01.04.2019 р. населення Літинського району налічує — 34,2 тис. осіб, а Літина — 6,6. Район розташований на окраїнах Подільської височини, в басейні річки Південний Буг, у лісостеповій зоні. Місцевість рівнинна, розчленована балками, урочищами, долинами. Головними річками є Згар, на берегах якої стоїть Літин, і Південний Буг. Гідрографія представлена великою кількістю малих річок, струмків і ставків. Переважають опідзолені ґрунти (сіроземи) — близько 80 %; решта — дерново-підзолисті, чорноземи, лучні, лучно-болотні і болотні. Клімат — помірно-континентальний. У районі — 2 заповідних урочища (загальною площею 47,8 га), 3 заказники (загальною площею 373 га) та 5 пам'яток природи місцевого значення, пам'ятка загальнодержавного значення (урочище «Дубина» — 29 га) і заказник загальнодержавного значення («Дяківці» — 223 га). Надра району мають багаті поклади граніту, діориту, піску і глини, а також тут знаходиться третина покладів торфу області. Розвідано незначні поклади бурого вугілля, гранату, флігопіту, каоліну, мармуроподібних вапняків. Є джерела мінеральних вод — у селах Осолинка та Вербівка. Відстань від райцентру до Вінниці автошляхами — 32,6 км. У районі проходить автошлях міжнародного значення Стрий – Знам'янка, автошлях регіонального значення Бердичів – Літин і автошлях територіального значення Любар – Нова Ушиця. Північну частину району перетинає залізниця протяжністю 9,0 км зі станцією Уладівка.

У районі на обліку перебуває 28 пам'яток археології. Зокрема, були виявлені 8 трипільських поселень 3 тис. до н. е. (Білозірка, Бірків, Дяківці, Залужне, Кільянівка, Кусиківці, Лісне, Миколаївка), 3 поселення білогрудівської культури 12–9 ст. до н. е. (Бірків, Пеньківка), 2 городища скіфських часів 7–3 ст. до н. е. (Кам'янка і Уладівка), 4 поселення зарубинецької культури 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. (Журавне, Залужне, Кільянівка, Уладівка), 3 поселення черняхівської культури 2–4 ст. (Дашківці, Дяківці), 5 поселень і 2 городища слов'ян 6–9 ст. (Городище, Журавне, Кусиківці, Олександрівка, Сосни, Уладівка). У період феодальної роздробленості Київської Русі землі нинішнього Літинського району імовірно належали до так званої Болохівської землі, а в часи існування Галицько-Волинської держави — до сфери її впливу. Село Дяківці, найдавніший населений пункт району, згадується ще у 13 ст. Після звільнення цих земель від татаро-монголів, деякий час вони перебували під владою Литви, згодом західна частина відійшла до Польщі, східна частина, включно з Літином (вперше згадується 1431 р.) залишалася під владою Литви до Люблінської унії 1569 р. У 1566 р. Літин став центром староства, у 1578 р. — отримав магдебурзьке право і набув статусу містечка. Під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького ці землі звіль-

няли частини М. Кривоноса. Згодом вони увійшли до складу Кальницького полку Війська Запорізького, в якому перебували до відновлення тут польської влади у 1670-х рр. Збереглися свідчення, що у 1653 р. у Літині зупинявся Б. Хмельницький для прийому ханських послів. Західна частина сучасного Літинського району, яка тоді входила до складу Подільського воєводства, у 1672–99 рр. входила до складу Османської імперії (Подільський еялет). Ця територія увійшла до Російської імперії у 1793 р., внаслідок другого поділу Речі Посполитої. У 1797 р. Літин став центром Літинського повіту у складі Подільської губернії, який охопив більшість земель сучасного Літинського району і частину земель сучасного Хмільницького району. До Літинського повіту входило 10 волостей, а саме: Соснівська, Багринівська, Кожухівська, Уланівська, Межирівська, Овсянницька, Хмільницька, Старо-Синявська, Пилявська, Терешківська. Такий адміністративний поділ повіту тривав до кінця 1922 р. Важливою віхою української історії, пов'язаною з цими землями, є життя і діяльність народного месника Устима Кармалюка. Зокрема він не тільки народився в межах тодішнього Літинського повіту (нині с. Кармалюкове Жмеринського району), а й основну свою діяльність здійснював у Літинському і сусідніх повітах, довгий час відбував покарання у стінах Літинської в'язниці. Протягом усієї своєї історії терени сучасного Літинського району мали аграрне спрямування. Реформи другої половини 19 ст. сприяли певному розвитку промисловості краю, зокрема цукрової. Відносно розвиненими промислово в цей час стали містечко Літин і село Уладівка. Літин стоїть на давньому мальовничому шляху з Брацлавщини до Любліна, що раніше називався «Вінницький гостинець». Це розташування надавало місту помітних переваг: відбувалася торгівля хлібом, м'ясом, рибою, медом. У Літині працювали свічково-сальний, пивоварний, миловарний, два цегельних заводи та тютюнова фабрика. Одночасно з викладенням бруківки вулиці Літина почали освітлювати. Збудували приміщення міської думи, відкрито поштово-телеграфну контору. У 1812 р. відкрили першу школу, пізніше жіноче училище, діяло і казенне єврейське училище. З культурних установ був лише «Народний дім» з бібліотекою. У 1913 р. у місті влаштували сільськогосподарську метеорологічну станцію. Під час революційних подій 1917–21 рр. терени сучасного Літинського району більшість часу входили до складу українських національних державних утворень. Однак у листопаді 1920 р. ці території остаточно переходять під контроль більшовиків. Наприкінці жовтня — на початку листопада 1921 р. під час Листопадового рейду (Другого Зимового походу) через села Лука, Іванівці і Шевченка проліг шлях Подільської групи Армії УНР (командувач Михайло Палій-Сидорнянський). У першій половині 1920-х років Літинщина була одним із осередків антибільшовицького повстанського руху на Поділлі. Тут активно діяли повстанські загони під керівництвом Якова Гальчевського та Якова Шепеля. Про трагічні сторінки 1930–40-х рр., а саме Голодомор (пам'ятні знаки встановлені у Літині та Пеньківці), політичні репресії, Другу світову війну розповідають численні пам'ятки у районі. Більшість з них пов'язані з Другою світовою війною, оскільки ця територія була місцем запеклих боїв. 17 липня 1941 р. Літин був окупований німецькими військами, за участю словацької бригади, і увійшов до Житомирського генерального округу Калинівського гебіту, в який, окрім Літинського району, ще входили Уланівський, Хмільницький та Калинівський райони. Під час окупації було знищено понад 7,3 тис. осіб — мирних жителів та військовополонених,

понад 2,3 тис. — вивезено на примусові роботи до рейху. Шість сіл району було спалено під час окупації: Пеньківка, Супрунів, Підлісне, Бруслинів, Уладівка, Бруслинівка, Майдан-Бобрик. З перших днів окупації в Літині почали діяти підпільники, яких очолював М.Н. Свічколап. З п'яти підпільних груп найбільш численною і активною була та, якою керував І.С. Фіголь. У Літині відбулося 5 масових розстрілів євреїв. Перший розстріл було проведено 20 серпня 1941 р., потім 19 грудня 1941 р. Третій — 21 грудня 1941 р., тоді знищили 127 чоловік. Найбільш страшним був погром 12 червня 1942 р., тоді розстріляли 108 дітей. П'ятий погром остаточно знищив гетто. У Літинському районі діяла група «Південь» Української повстанської армії під проводом Омеляна Грабця — полковника «Батька», яку було розбито загонами НКВС у червні 1944 р. поруч із с. Микулинці. Уродженці Літинського району, які удостоєні звання вищої військової нагороди: А.Г. Цимбалюк (1922 р., с. Багринівці — 1943 р.) — артилерист, гв. сержант. Герой Радянського Союзу (1944 р.); М.С. Пінський (1916 р., с. Лука — 1987 р.) — командир батальйону 44-ї гв. танкової бригади 1-го Білоруського фронту, гв. майор. Герой Радянського Союзу (1945 р.); І.Ю. Бурлака (1907 р., с. Пеньківка — 1944 р.) — кулеметник, молодший сержант, Герой Радянського Союзу (1944 р.); Б.С. Варава (1925–45 рр.) — командир гармати 156-го окремого винищувального протитанкового дивізіону 112-ї стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу (1945 р., посмертно). Б.С. Варава уродженець с. Пархомівка Харківської області, з 1930-х рр. проживав на Літинщині.

Район має аграрне спрямування. Площа сільськогосподарських угідь становить майже 66,7 тис. га, з яких 50,98 тис. га — рілля, 10,38 тис. га — пасовища, 3,7 тис. га — сінокоси, 1,6 тис. га — багаторічні насадження. Функціонує близько 40 фермерських господарств, які спеціалізуються на вирощуванні зернових, цукрових буряків, садівництві, вирощуванні великої рогатої худоби і виробництві молока. Переробкою сільськогосподарської сировини займаються 15 підприємств, серед яких найвагомішими є ВАТ «Літинський молочний завод», ТОВ «Літинський м'ясокомбінат», ДП «Уладівський спиртовий завод» та інші. Серед промислових підприємств найбільші ТОВ «Літинський цегельний завод», ТОВ видавництво «Поділля» та інші. Уродженці району, яким присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці: Г.І. Бабіна (1922–2004 рр.) — трактористка колгоспу ім. М. Горького (с. Бірків); П.М. Ольховик (1922–96 рр.) — голова колгоспу ім. Кірова (с. Горбівці) за високі урожаї кок-сагизу; Л.П. Осьмушко (Малашнюк) (1927–89 рр.) — ланкова колгоспу ім. Кірова (с. Горбівці); М.М. Барщевська (Шостак) (1926–2007 рр.) — ланкова колгоспу ім. Кірова (с. Горбівці); Н.К. Фомова (1918–2008 рр.) — доярка племзаводу «Літинський» (с. Громадське); М.П. Стельмах (1912 р., с. Дяківці — 1983 р.) — письменник, академік АН УРСР; Є.К. Олійник (1913–87 рр.) — бригадир радгоспу Уладівського цукрокомбінату; Л.Ф. Слободянюк (1924–79 рр.) — ланкова колгоспу «Шлях до комунізму» (с. Журавне); О.М. Ткач (1899–1978 рр.) — голова колгоспу «Перше Травня» (с. Осолинка); С.К. Хом'як (1929 р.н.) — ланкова колгоспу «Перше Травня» (с. Осолинка); П.І. Яцик (Швець) (1930–2001 рр.) — ланкова колгоспу «Перше Травня» (с. Осолинка); І.П. Мазур (1924 р., с. Микулинці — 2009 р.) — старший буровий майстер Охтирського управління бурових робіт об'єднання «Укрнафта»; С.Г. Струмилін (1877 р., с. Дашківці — 1974 р.) — вчений економіст і статистик, академік АН СРСР. Територіальне медичне об'єднання налічує 6 фельдшерсько-акушерських

та 27 фельдшерських пунктів, 11 лікарських амбулаторій та центральну районну лікарню. Діють 28 загальноосвітніх шкіл, 15 закладів дошкільної освіти та 8 на базі навчально-виховних комплексів. Функціонує дитячо-юнацька спортивна школа, школа мистецтв, дитячий оздоровчий табір «Казкова долина». Мережа закладів культури району нараховує 37 клубних закладів (зокрема 6 сільських і 1 районний Будинок культури), 34 бібліотек (включаючи центральну районну та дитячу), 2 музеї (Літинський краєзнавчий музей ім. У. Кармалюка та музей М. Стельмаха, с. Дяківці), дитячу музичну школу та районний кінотеатр. У райцентрі розташований парк культури і відпочинку. Активно функціонує культурно-просвітницька ГО «Подільський народний університет культури». У районі представлені релігійні громади православної, греко-католицької, римо-католицької, християн євангельської віри, адвентистів сьомого дня, євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, старообрядницької і християнської церкви повного євангелія.

На території району знаходяться 3 пам'ятки архітектури місцевого значення: гауптвахта (тюрма-фортеця), 19 ст. (Літин), комплекс споруд церкви Різдва Богородиці, 18 ст. (Журавне) та будинок управителя, 1860 р. (Уладівка). У районі встановлено 2 пам'ятки монументального мистецтва: бронзовий пам'ятник М.І. Пирогову (Літин, на території районної лікарні) та бронзовий пам'ятник Герою Радянського Союзу А.Г. Цимбалюку (Багринівці, на території школи); обидві — роботи скульптора М. Площанського. На обліку стоїть 52 пам'ятки історії місцевого значення, більшість з яких пов'язані з Другою світовою війною. У 2016 р. на площі перед СО «Літинські ЕМ» по вул. Вінницькій відкрито пам'ятний знак — мармурову стелу Героям Небесної сотні. Автор — В. Пивовар[407].

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Літинським районом: Потоцький Ян (1761 р. — 1815 р., с. Уладівка) — історик, філолог, письменник, громадський і політичний діяч, автор «Давньої історії Подільської губернії» (1805 р.); Кармалюк Устим (1787–1835 рр.) — народний месник, який діяв у Літинському та сусідніх з ним повітах, був ув'язнений у літинській тюрмі; Я.Г. Гандзюк (1874–1918 рр.) — військовий діяч, полковник царської армії, генерал-майор Російської армії (Тимчасовий уряд), командир 1-ї української дивізії у складі 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, у 1917–18 рр. командир 1-го Українського корпусу, двічі георгіївський кавалер (1907 та 1915 рр.), кавалер однієї з найвищих нагород Франції — медалі «Militaire» (1915 р.). Розстріляний більшовиками у Києві; С.Г. Струмилін (1877 р., с. Дашківці — 1974 р.) — учений у галузях економіки, статистики, управління народним господарством, демографічного прогнозування, академік СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР, Ленінської премії; Я.В. Гальчевський (1894 р., с. Гута Літинська, нині Малинівка — 1943 р.) — полковник армії УНР, повстанський отаман, під час Другої світової війни організатор і командир української самооборони

[407] Гальчак С. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників. — Вінниця, 2004; Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. — Вінниця, 2004; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. — Вінниця, 2015; Зелінський Р.М., Завальнюк К.В. Літинщина в системі державного адміністративного устрою від давнини до сучасності. — Вінниця, 2018; Ковальчук Т.С. Гордість землі Подільської. — Вінниця, 2016; Пам'ятки історії та культури Вінницької області: Словникова частина [текст]. — Вінниця, 2011.

на Холмщині (нині Польща); Я.М. Шепель (1894 р., с. Городище — 1921 р.) — повстанський отаман періоду визвольної боротьби в Україні 1917–21 рр.; Р. Бжеський (1894–1982 рр.) — історик, письменник. Працював в уряді Центральної Ради, а згодом гетьмана Скоропадського. Деякий час був літинським повітовим інструктором Центральної Ради; М.Д. Самойлюк (1907 р., с. Івча — 1972 р.) — винахідник і раціоналізатор, доктор технічних наук, двічі лауреат Державної премії СРСР; О.П. Грабець (1909 р. — 1944 р., с. Микулинці) — полковник УПА. З 1941 р. член Головного військового штабу ОУН, провідник Генеральної округи ОУН на східноукраїнських теренах, з 1943 р. — командир групи військ «УПА-Північ»; М.П. Стельмах (1912 р., с. Дяківці — 1983 р.) — письменник, академік АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка; Н.А. Коваль (1922 р., с. Яблунівка — 2000 р.) — письменник, автор повісті про Голодомор 1932–33 рр. (рос.) «Крушиловка тридцатого года» (2010 р.); О.П. Реєнт (1949 р., с. Дяківці) — історик, доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, голова Національної Спілки краєзнавців України, лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки; Л.С. Мельничук (1955 р., Літин — 2005 р.) — доктор історичних наук, професор, етнограф, фольклорист, ініціатор створення Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Р.М. Зелінський, Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

смт ЛІТИН

Замок (16–17 ст., археол.). Розташований на схід від селища.

Замок стояв на штучному підвищенні першої тераси правого берега річки Згар, серед широкої долини, яка до початку 20 ст. заповнювалася водою з великого ставу. Пам'ятка датується 16–17 ст. Вперше про замок згадано у польській люстрації 1631 р. За цим описом він був споруджений у 1568 р. на острові, мав 8 бійниць і вогнепальну зброю. Довкола було 4 ставки, які становили головну природну захищеність замку. В «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета» наведені слова очевидця 19 ст. (рос.): «… на берегу Згара, частью залитое водою, виднеется место старого замка, который существовал ещё в XVII веке… Замок, по преданию, имел подъёмный мост через реку и подземный ход к городу». В «Історії міст і сіл УРСР. Вінницька область» також описана топографія давньої фортеці: «На острові, утвореному річкою Згаром і її притокою Шмигавкою, було споруджено укріплений замок…». Серед місцевих краєзнавців відома легенда, у якій розповідається про захисників замку від татар за часів літинського воєводи Кмити. Достовірно відомо, що земянин С.О. Кмита володів Літином з третини 15 ст., а його син Филон — до середини 16 ст. Швидше за все, замок був зруйнований у часи козаччини. Укріплення було зведено на 2,0–3,0-метровому прямокутному підвищенні, насипаному на місці виходів гранітних порід, що простежуються у південно-східному куті насипу. Довжина фортеці по лінії схід-захід становила 55,0–60,0 м, ширина по лінії північ-південь коливається у межах 35,0–40,0 м. Вірогідно, оборонні стіни формувалися з дерев'яної опалубки і земляно-кам'яної забутовки, на що вказує багато дрібного каміння, розкиданого довкола. Слідів рову не простежено. На поверхні пагорба знайдено характерну середньовічну кераміку, вкриті зеленкуватою поливою кахлі, обпалену глину та уламки забутовки на вапняковому розчині. [1]

С.О. Гусєв

Братська могила військовополонених (іст.). Вул. Б. Хмельницького.

У братській могилі поховано 3200 радянських військовополонених, знищених нацистами під час Другої світової війни. Пам'ятний знак на могилі встановлено у 1947 р. Являє собою обеліск, увінчаний зіркою. Матеріал — цегла, розмір 2,0×1,1×1,1 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Літин (по вул. Л. Українки та вул. Б. Варави), Бруслинів, Кам'янка, Літинка, Пеньківка, Трибухи.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Меморіал Слави (1985 р., іст.). Вул. Соборна.

Відкриття Меморіалу Слави відбулося в 1985 р. під час святкування 40-річчя Перемоги. Пам'ятник являє собою три залізобетонні багнети, оповиті лавровим вінком. Вони символізують сили, які здобули перемогу у Другій світовій війні: фронт, тил і партизанський рух. Навколо на мармуровому обрамленні металеві плити з іменами загиблих. Тут поховано 128 радянських бійців 317-ї Таманської стрілецької дивізії 1-го Українського фронту. Автор — архітектор Л. Яковчук. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Багринівці, Бірків (2), Горбівці, Дашківці, Журавне, Іванівці, Івча, Кам'янка, Кожухів, Майдан-Бобрик, Медведівка, Микулинці, Олександрівка, Осолинка, Пеньківка, Сосни, Трибухи, Уладівка (3).

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій (2007 р., іст.). Вул. Соборна.

У 2007 р. відкрито пам'ятний знак у вигляді гранітної плити сірого кольору із зображенням хреста з терновим вінком і двох колосків та написом: «Жертвам голодоморів та політичних репресій».

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильський АЕС (2011 р., іст.). Вул. Героїв Чорнобиля.

26 квітня 2011 року, в день 25-ої річниці Чорнобильської трагедії, за ініціативи районної організації «Союз Чорнобиль України» відкрито гранітний пам'ятник «Пам'ятаймо

Чорнобиль – 86!». Пам'ятний знак нагадує про жертви «мирного» атому, як символ героїзму, мужності і честі тих, хто постраждав у тій страшній аварії. Автор проекту художник, учасник ліквідації аварії на ЧАЕС, П. Слободянюк. Пам'ятник виготовлено місцевими майстрами: В. Пивовар, Г. Ніжинська, І. Горобчук.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни (1997 р., іст.). Вул. Соборна.

У серпні 1997 р. відкрито пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни. Являє собою трикутну стелу (висота — 3 м)., на якій зображено юнака у символічному перетині часу. Життя юнака начебто розділено навпіл — до і під час війни у Афганістані На голові юнака бейсболка, що переходить у військовий кашкет, джинсовий костюм — у польову форму, взуття з кросівки — у солдатський черевик, а гітара, на якій обірвана струна, — в автомат. Вище юнака зліва зображено голуба, крило якого змінюється на крило військового літака. Поряд з юнаком українська хата під соломою, на якій лелека зробив гніздо. Біля хати яблуня з дозрілими плодами і всихаюче дерево, а поряд з ними до рідної хати іде стежина. На правій стороні стели зображена природа Афганістану. Внизу стели тюльпани, склянка горілки з окрайцем хліба та прізвища п'яти уродженців Літинського району, які не повернулися до рідної домівки: Г.О. Заливанський (с. Красносілка), І.М. Григоренко (с. Дашківці), П.І. Панасюк (с. Городище), М.М. Король (с. Брусленів), Ю.В. Поліщук (с. Уладівка). Внизу на стелі напис: «Хлопцям, які загинули та були скалічені в Афганістані». Автор скульптор А. Козачук (Томашпіль). Більше інформації про цих учасників радянсько-афганської війни надано у статтях по населених пунктах району.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни (1947 р., іст.). Вул. Б. Хмельницького.

Пам'ятник односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни, встановлений у 1947 р. Являє собою скульптуру солдата з автоматом. Матеріал: скульптура — залізобетон, постамент — цегла. Розмір: скульптура висота — 2,0 м, постамент — 1,0×1,0×1,0 м. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих односельців встановлені: Багринівці, Бірків, Бруслинів, Бруслинівка, Вербівка, Горбівці, Городище, Дашківці, Дяківці, Журавне, Іванівці, Кожухів, Кулига, Кусиківці, Літинка, Малинівка, Новоселиця, Олександрівка, Пеньківка, Уладівка, Шевченка.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Гауптвахта (тюрма-фортеця) (19 ст., архіт., іст.). Вул. У. Кармалюка, 5.

За другим поділом Польщі (1793 р.) літинські землі відійшли до Російської імперії. Літин тоді стає повітовим центром Подільської губернії. З формуванням повітових органів влади у Літині на початку 19 ст. закладається споруда гауптвахти (тюрми-фортеці). Двоповерхова, цегляна, приземкувата будівля. Історія Літинщини пов'язана з ім'ям героя усної народної творчості Устима Кармалюка (1787–1835 рр.), який народився у Головчинцях Літинського повіту (нині с. Кармалюкове Жмеринського району) в сім'ї кріпаків. Народний месник був ув'язнений у літинській тюрмі у 1814, 1827–28 та 1830–32 рр., а його дружина Марія — 1823 р. Устиму Кармалюк вдавалося двічі втекти з ув'язнення (1827 та 1832 рр.). Камера, в якій перебував ув'язнений, розташована на другому поверсі, у правому крилі будівлі. Майже в кожному селі району, де колись побував народний герой, побутують легенди і перекази про нього. Зокрема, яр між селами Багринівцями і Яблунівкою, в урочищі «Копачів», називають Кармалюковим. Поблизу с. Сосни розташована Кармалюкова печера. Каземати старої в'язниці збереглися донині. У них розмістилися зали Літинського краєзнавчого музею ім. У. Кармалюка. [2]

Л.М. Денисова

с. БАГРИНІВЦІ

Меморіальна дошка Я.Г. Гандзюку, військовому діячу (2000 р., іст.). Центр села.

На знак вшанування земляка в 2000 р. встановлено мармурову меморіальну дошку Я.Г. Гандзюку, виготовлену на кошти родичів. На дошці портретне зображення та напис (автентичний текст): «У цьому будинку народився та проживав генерал царської армії, командувач 1-м Українським корпусом Гандзюк Яків Григорович (1874–1918) двічі георгіївський кавалер, учасник Російсько-Японської компанії (1904–1905 рр.) та І Світової війни (1914–1915 рр.). Під час бойових дій був чотири рази поранений та двічі контужений. 4 червня 1911 р. наказом його Величності царя Миколи ІІ Гандзюк Я.Г., його дружина Віра Олександрівна та син Георгій прийняті в потомственні дворяни. 25.01.1918 р. за відмову перейти на бік армії більшовиків був розстріляний. Захоронений генерал Гандзюк Я.Г. у Видубецькому монастирі м. Київ».

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни. Пам'ятний знак А.Г. Цимбалюку, Герою Радянського Союзу (1967 р., іст.). Біля Будинку культури.

На фронтах Другої світової війни загинуло 189 уродженців села. Пам'ятник відкрито у листопаді 1967 р. Являє собою гранітний чотиригранний обеліск у формі зрізаної піраміди. У верхній частині обеліска висічена зірка, нижче напис (рос.): «Вечная память воинам-односельчанам погибшим в борьбе с фашизмом в 1941–1945 гг. с. Багриновцы Герой Советского Союза Цымбалюк А.Г.». Справа від обеліска гранітна плита. На постаменті і плиті висічені прізвища загиблих. Розмір обеліска: висота — 3 м, основа 0,8×0,8 м. Постамент із граніту, розмір: 1,4×0,8×0,9 м. Розмір плити: 4,2×0,4×0,6 м. Пам'ятник обгороджений, поряд посаджені дерева, займає територію 15,0×30,0 м. Пам'ятник виготовлено місцевими майстрами. У 1988 р. на території місцевої школи встановлено погруддя Героя Радянського Союзу Цимбалюка Андрія Григоровича (1922–43 рр.) — гв. сержанта, командира гармати артилерійського дивізіону 22-ї гвардійської мотострілецької бригади. Народився у Багринівцях. Загинув у жовтні 1943 р., похований у братській могилі с. Григорівки Канівського району Черкаської області. За героїчні дії під час форсування Дніпра йому у січні 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. На вшанування пам'яті героя його ім'ям названо вулицю та школу в селі.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

с. БІЛОЗІРКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташоване на схід від села.

Поселення належить до ранніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується 4–3 тис. до н. е. Займає невисоке підвищення (до 2,0 м) в заплаві річки Фоса. З півночі і заходу підвищення оконтурене річкою, з півдня і сходу — першою надзаплавною терасою. Заплавна топографія є рідкісною і характерна лише для деяких синхронних поселень басейну річки Згар. Пам'ятка була відкрита у 1986 р. П.І. Хавлюком. У 1990–91 рр. С.О. Гусєвим проводились розвідкові розкопки. У 1991 р. загін Інституту геофізики АН УРСР під керівництвом Г.Ф. Загнія провів геомагнітне вивчення планування забудови поселення. Площа поселення становить 4,0 га. Зафіксовано залишки 54 наземних будівель, розташованих по колу у чотирьох гніздах. Одне житло прямокутної форми (довжина 5,0 м, ширина 3,5 м) розкопане. Воно зводилось за допомогою дерев'яного каркасу і обмазувалось сумішшю глини та соломи. Біля східної повздовжньої стіни виявлено перепалену у вогні зернотерку, а на підлозі житла — кераміку, знаряддя праці з кременю з родовищ каньйону Дністра. Поряд із будівлею знаходилась невелика яма (діаметр до 1,5 м, завглибшки 0,6 м), яка була заповнена шматками глиняної обмазки, фрагментами кераміки та кістками тварин. Серед форм столового посуду переважають амфори, кубки, кратери, миски, шоломоподібні покришки, «біноклі». Оздоблення виконувалося заглибленим та розписним (червона і чорна фарби) орнаментом. Кухонні широкогорлі горщики мали невеликі наліпні ручки і штамповий орнамент. Матеріали зберігаються у фондах Літинського краєзнавчого музею. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [3]

С.О. Гусєв

с. БРУСЛИНІВ

Могила М.М. Короля, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На кладовищі.

Король Микола Миколайович (1968–87 рр.) — рядовий, розвідник-гранатометник. Народився у Бруслинові. Навчався у Новгородському ветеринарному технікумі (РФ). Призваний до лав армії у квітні 1987 р., в Афганістані з червня 1987 р. Служив у м. Асадабад, у загоні спецназу. 30 жовтня 1987 р. загинув у бою. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу (висота — 2,0 м) з портретом, роками життя та меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

с. ВИШЕНЬКА

Два поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташовані на захід від села за 0,6 км одне від іншого.

Поселення Вишенька-1 та Вишенька-2 належать до ранніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датуються етапом BI–BII (4–3 тис. до н. е.). Пам'ятка відкрита і обстежена С.О. Гусєвим у 1990 р. Більш досліджене поселення Вишенька-2 займає високий мисоподібний пагорб на правому березі річки Згар. Зі сходу і заходу пагорб обмежений розлогими ярами, з півдня переходить у напільну частину вододільного плато, з півночі — широкою заплавою Згару. Над рівнем води пагорб здіймається на висоту до 40,0 м. Поселення мало площу близько 4,0 га. На орній поверхні зафіксовано залишки 39 наземних глинобитних жител, розташованих щонайменше двома концентричними колами. Зовнішнє коло, діаметром близько 180,0 м, формували 15 споруд. По центру знаходилось гніздо із шести будинків. Житла мали глинобитно-каркасну конструкцію. Керамі-ка представлена столовим і кухонним посудом. Столовий посуд (миски, кратери, приземкуваті амфори, шоломоподібні покришки) оздоблювався заглибленим орнаментом у вигляді смуг із широких S-подібних борозенок, які наносились практично по усій поверхні тулуба, та розписом червоною і чорною фарбами за схемою S-подібної петлі, концентричної спіралі, «комет». Кухонні горщики під зрізом вінця мали ланцюжки «перлин», фестони, псевдоручки. Антропоморфна пластика включала великі ступкоподібні статуетки. Серед знарядь праці виявлено ножеподібні пластини, скребки на відщепах, спрацьовані нуклеуси з кременю середньодністровського походження. Зернотерки виготовлялися з місцевого граніту. Особливістю слід вважати не тільки високе з топографічного огляду місцезнаходження пам'ятки, а його сусідство ще з одним трипільським поселенням Вишенька-1, що розташоване на такому ж високому пагорбі на відстані близько 600 м східніше Вишеньки-2. Схожість археологічного матеріалу дає підстави говорити про існування цих поселень в один час. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [4]

С.О. Гусєв

с. ГОРОДИЩЕ

Два поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташовані на схід від села.

Поселення виявили В.Д. Гопак і Б.І. Лобай у 1980 р. У 1990 р. С.О. Гусєв провів розвідувальні розкопки. Більш досліджене поселення Городище-2 займає мисоподібний виступ першої надзаплавної тераси лівого берега річки Згар. Зі сходу мис утворений безіменним струмком і ставком, з півдня і заходу — руслом річки, з півночі переходить у невисоке плато. Південні околиці мису пошкоджені будівлями і ставками місцевого рибгоспу. Топографічною особливістю пам'ятки є її порівняно невисоке розташування над рівнем води — до 4,0 м. Поселення належить до пізніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується етапом CI (початок 3 тис. до н. е.). Площа пам'ятки становить близько 6,0 га. У південно-східній частині на орній поверхні зафіксовано залишки 21 глинобитного житла. На південній околиці поселення, неподалік струмка, досліджено однокамерний гончарний горн спрощеної конструкції (розмір 1,1×0,8 м). Він був заглиблений на

0,6 м, у плані мав правильну овальну форму. Стінки і дно заглиблення попередньо підсипалися річковим піском, вимощувалися битим посудом і обмазувалося глиносоломою. Рівний шар глини, завтовшки 5,0–8,0 см, переходив у стінки купола, великі уламки якого знайдені у заглибленні. Вірогідно, після того, як горн вичерпав свій виробничий ресурс, його було ритуально зруйновано ударом уламка зернотерки. Під завалами купола виявлено 10 цілих посудин та фрагменти ще від 30, перепалені крем'яні ножеподібні пластини. Особливо цікавий набір цілих посудин. Це конічні миски, біконічні амфори, ріпоподібний горщик рідкісної форми, кубок, кратер, кухонний горщик. Столовий посуд прикрашався чорною фарбою у вигляді гірлянд, тонкої S-подібної петлі, концентричних спіралей, «комет», тангент із сіткою. Широкогорлий кухонний горщик на вінцях прикрашався вертикальними розчосами, насічками та дрібними наліпками-ріжками. На північний захід від поселення Городище-2, в місцині «Пасіка», знаходиться поселення Городище-1. Воно розташоване на невисокому підвищенні заплави безіменного струмка, що впадає з лівого боку у Згар. Розміри пам'ятки не встановлено. Виявлено кераміку, яка датується етапом BI–BII (4–3 тис. до н. е.). Матеріали зберігаються у фондах Літинського краєзнавчого музею. [5]

С.О. Гусєв

Слов'янське городище (11–14 ст., археол.). Розташоване на південний захід від села.

Слов'янське городище датується 11–14 ст. Займає підвищення правого берега річки Згар. З півночі оконтурене пологим яром, із заходу — прикрим схилом, який поріс лісом аж до заплави річки. Зі сходу та півдня простягається вододільне плато, що поступово підвищується, віддаляючись від берега річки. Місцевість називають «Горб», «Франчуки» або «Пушкарі». Спеціальних археологічних досліджень на пам'ятці не проводилось. У 1990 р. експедиція журналу «Пам'ятки України» оглянула укріплення та ідентифікувала його з легендарним «Вороновим городищем». За легендою, городище збудували брати дівчини-красуні, за якою по-хижацьки побивався ворон-хан. Відомо, що 1508 р. вінницький староста під командуванням львівського каштеляна Яна Кам'янецького розгромив татар в околицях Вінниці і під «Вороновим городищем». При зведенні укріплення вдало використано природні умови горбистого берега. З напільного південно-східного боку був викопаний глибокий рів (1,0–2,0 м) та насипаний вал (до 3,0–5,0 м) з єдиними широкими воротами. Ближче до річки рів і вал поволі переходять у крутий схил. Загальні габарити округлого городища невеликі — 55,0–70,0 м у перетині. Цілком вірогідно, що ще земляне укріплення існувало одночасно з подібним у селі Сосни, розташованому за 500,0–600,0 м вище за течією річки. На протилежному від городища схилі пологого яру зафіксовано поселення черняхівської культури (2–5 ст. н. е.). Археологічні дослідження на поселенні не проводились. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [6]

С.О. Гусєв

Могила П.І. Панасюка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На кладовищі.

Панасюк Петро Іванович (1964–83 рр.) — рядовий, водій автомобіля. Народився у Городищі. Призваний до лав армії у листопаді 1982 р., в Афганістані з листопада 1982 р. Помер 15 червня 1983 р. внаслідок важкого поранення, отриманого під час бою по захисту аеродрому м. Джелалабад. Нагороджений орденом Червоної Зірки посмертно. На могилі встановлено гранітну стелу (висота — 2,0 м) з портретом, роками життя та меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

с. ДАШКІВЦІ

Могила І.М. Григоренка, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На кладовищі.

Григоренко Іван Миколайович (1964–84 рр.) — рядовий, навідник-оператор БМП. Народився у Дашківцях. Закінчив місцеву середню школу та вінницьке СПТУ-13. Призваний до лав армії у вересні 1982 р., в Афганістані з квітня 1983 р. 2 червня 1984 р. був важко поранений у бою під

м. Баграм. Помер наступного дня у медсанбаті. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу з портретом, роками життя та меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

с. ДЯКІВЦІ

Будинок, в якому народився письменник М.П. Стельмах (початок 20 ст., іст.). Вул. М. Стельмаха.

Розташована меморіальна садиба родини Стельмахів: батьківська хата, стара дідівська клуня, невеликий город та сад. Хату спорудили батьки М.П. Стельмаха на початку 20 ст. Тут він народився, провів свої дитячі роки, сюди часто приїжджав. Типова глинобитно-валькована сільська хата (розмір: 6,0×12,0 м), споруджена місцевими майстрами толокою. Стельмах Михайло Панасович (1912–83 рр.) — відомий письменник. Автор романів «Кров людська не водиця», «Правда і кривда», «Чотири броди», багатьох повістей і оповідань, драматичних творів, поезій, статей. Лауреат ряду державних премій, зокрема Державної премії ім. Т. Шевченка. Героя Соціалістичної Праці (1972 р.). Його твори виходили багатьма виданнями, перекладено на десятки мов народів світу. У травні 1989 р. у Дяківцях відкрито літературно-меморіальний музей М.П. Стельмаха, який розташований по вул. Центральній, 7. Експозиція музею міститься у 7 залах та висвітлює хронологічні етапи його біографії. Тут зберігаються особисті речі письменника: фотографії, рукописи, документи, сувеніри і подарунки, твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, книги з особистої бібліотеки, різні видання його творів, аудіозаписи голосу, відео- та кіноматеріали.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

с. ЖУРАВНЕ

Братська могила радянських бійців, в якій поховано А.П. Касяна, Героя Радянського Союзу (іст.). Вул. А. Касяна.

У братській могилі радянських бійців, які загинули у березні 1944 р. під час визволення села поховано А.П. Касяна, Героя Радянського Союзу. Залізобетонний пам'ятний знак (розмір: 1,4×1,8 м) встановлено у 1966 р. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Касян Андрій Пилипович (інколи прізвище пишеться як Касьян, 1918–44 рр.) — капітан, командир кулеметної роти 330-го гв. стрілецького полку 18-ї армії 1-го Українського фронту, Герой Радянського Союзу (1944 р., посмертно). Народився у Кібличі, Гайсинського району. Детальнішу інформацію про героя дивись у статті «Гайсинський район, с. Кіблич. Пам'ятник А.П. Касяну».

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

Комплекс споруд церкви Різдва Богородиці (18 ст., архіт.). Вул. Н. Курченко.

До комплексу належать церква Різдва Богородиці (1777 р.), дзвіниця (18 ст.) та огорожа з брамою (18 ст.). Кам'яна дзвіниця стоїть поряд з церквою. Навколо церкви просторий похилий вигін, а ближче до неї прямокутник муру з воротями та хвірткою. Комплекс споруд церкви Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [7]

Н.Б. Римаренко

с. ЛИСОГІРКА

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташоване поблизу села.

Поселення займає мисоподібний пагорб за 2,0 км від лівого берега річки Хвоса. Зі східного і західного боків мис утворений широкими ярами, що змикаються з південного боку, з півночі пагорб переходить у напільне плато. Над низиною мис здіймається в середньому на 15,0 м. Географічне розташування пам'ятки привертає увагу тим, що вона розташована на досить великій (до 10,0 км) віддалі від повноводних рік. Пам'ятку виявив у 1987 р. і дослідив у 1987–88 рр. С.О. Гусєв. Трасологічне вивчення крем'яних знарядь праці проводились у 1990 р. Н.М. Скакун. Поселення належить до пізніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і дату-

ється початком етапу CI (кінець 4 — початок 3 тис. до н. е.). Займає площу близько 12,0 га. У південно-східній частині на орній поверхні зафіксовано залишки 10 наземних будівель. Масивні уламки обпаленої глиняної обмазки з домішками соломи належали прямокутним житлам каркасної конструкції. Під верхнім шаром глиносоломи знаходилася тонкоструктурна глиняна обмазка, типова для простінків трипільських жител. Зібрана на поселенні кераміка належала столовим і кухонним посудинам. Набір столового посуду представлений кратерами з великими кислатими вінцями, біконічними амфорами з невеликими ручками, мисками, біноклеподібними виробами. Візерунок виконаний чорною фарбою у вигляді тонкої S-подібної спіралі, концентричних напівдуг з тонких ліній із широкими стрічками з боків, «комет». Вінця амфор і кратерів із середини додатково розписувалися краплеподібними фестонами. Кухонні широкогорлі горщики оздоблювались заглибленими вертикальними прокреслинами на вінцях, а також ланцюжками дрібних ямок на плічках. Рідкісною знахідкою для цього періоду слід вважати уламок біноклеподібної посудини з цільним тулубом. Розтруби і перемички відбиті. Зовсім унікальним є фрагмент тазової частини жіночої статуетки гігантських розмірів (до 1,0 м). Знаряддя праці з принесеного туринського кременю волинських родовищ виготовлені високоякісною технікою довгої струменистої ретуші. Ножі, скобелі-струги, пилки, свердла, кінцеві скребки і вкладиші до серпів виконані на довгих пластинах, окремі скребки — на відщепах. Усі інструменти досить спрацьовані, на багатьох є сліди неодноразових ремонтів. На відстані 300 м від північно-східної околиці поселення, в широкій улоговині схилу плато з підсонячного боку, на площі 6,0 га знайдено скупчення цілих і поламаних крем'яних вкладишів до серпів. Найвірогідніше, тут було стародавнє поле. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [8]

С.О. Гусєв

с. ЛІСНЕ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південь від села.

Розташоване на видовженому мисоподібному пагорбі, який зі сходу обмежений болотистою порослою деревами низиною, з півдня — ставком у заплаві річки Згарок, із заходу — пологим яром, та з півночі переходить у плато, поросле лісом. Над рівнем води пагорб здіймається на 5,0–8,0 м. Пам'ятку виявив у 1982 р. П.І. Хавлюк, досліджував у 2003–04 рр. С.О. Гусєв. Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується етапом BII (4–3 тис. до н. е.). Поселення мало площу близько 9,0 га. На орній поверхні зафіксовано рештки 6 наземних жител глинобитно-каркасної конструкції. Найімовірніше, забудова велася кількома концентричними колами по периметру мису. Більше культурних залишків зосереджено у південно-східній частині поселення. З напільного північного боку та у центрі — значно менше. Колекція столової та кухонної кераміки не характеризується технологічною стабільністю виготовлення. Столовий посуд представлений фрагментами кратероподібних та амфороподібних посудин середнього розміру, сфероконічними мисками і опуклобокими кубками з низько посадженими округлими плічками. На окремих ангобованих черепках зберігся розпис чорною фарбою у вигляді потовщеної S-подібної петлі, «лицьового» орнаменту, тангентних схем та «комет». Декілька фрагментів грушеподібних посудин мали заглиблені борозенки, що наносилися у два-три ряди і нагадували S-подібні закрути та концентричні спіралі. Кухонні посудини репрезентовані фрагментами широкогорлих горщиків, виліплених з грубої суміші погано просіяної глини, жорстви та піску. Вони прикрашалися заглибленими насічками по зрізу вінця і гребінцевими розчосами по плічках. Виявлено велику кількість уламків кам'яних зернотерок, крем'яні знаряддя праці (ножевидні пластинки, скребки на відщепах, вкладиші до серпів) та відщепи і сколи місцевого виробництва із сировини та званого волинського кременю туронського походження. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [9]

С.О. Гусєв

с. СОСНИ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). Розташоване на південь від села.

Займає мисоподібний пагорб на лівому березі річки Згар. З півночі і півдня мис обмежений широкими ярами, на сході — заплавою річки, здіймаючись на 15,0–18,0 м над рівнем води. Західна і північно-західна частина пагорба забудована сучасним цегельним заводом і частково зруйнована глиняним кар'єром. Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується етапом BII (4–3 тис. до н. е.). Пам'ятку відкрили В.Д. Гопак і Б.І. Лобай у 1980 р. У 1990–91 рр. археологічною експедицією Вінницького державного педагогічного університету під керівництвом С.О. Гусєва проводились рятівні розкопки. У 1990 р. загоном Інституту геофізики АН УРСР під керівництвом Г.Ф. Загнія проведено геомагнітне вивчення поселення. Трасологічний аналіз крем'яних знарядь праці у 1990 р. здійснила Н.М. Скакун. Поселення займало площу близько 5,0 га і забудовувалось переважно заглибленими житлами, два з яких розкопано. Житло № 1 збереглося частково. Житло № 2 мало овальну форму площею 12,0 кв. м і глибину 1,5 м. На підлозі розташовувалася кам'яна вимостка для багаття, під якою перевернута велика розписна миска. Керамічний комплекс поселення поділяється на столовий і кухонний посуд та пластику. Серед форм столового посуду переважають миски, біконічні амфори, кратери, грушеподібні посудини, кубки, ступкоподібні покришки. Орнамент виконано чорною фарбою у вигляді композицій S-подібної петлі, концентричних дуг, лінзоподібних овалів, хрестоподібних знаків з обвідкою білою фарбою. Кухонні горщики на вінцях і плічках мали псевдоручки, гірлянди концентричних дуг, зооморфні наліпи. Пластика представлена жіночими статуетками веретеноподібного типу малих, середніх і дуже великих розмірів. Зооморфні фігурки нагадували бика. Знаряддя праці з принесеного з родовищ Південно-Східної Волині туринського кременю вирізнялись високою якістю виготовлення і поліфункціональністю у використанні. Це ножі, кінцеві скребки, тесла, наконечники стріл, скобелі-струги. Відомі гранітні зернотерки і відбійники. Геомагнітні дослідження і шурфовка не виявили залишків наземних глинобитних будівель. Вірогідно, поселення було тимчасовим. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. [10]

С.О. Гусєв

Слов'янське городище (11–14 ст., археол.). Розташоване на східній околиці села.

Городище займає високий пагорб, що здіймається на 15,0–20,0 м над заплавою річки Згар. Зі сходу городище захищене важкодоступним прикрим схилом, з півдня — так само прикрим яром з мочарем і струмком. Західний і північний бік напільні. Спеціальні археологічні дослідження на пам'ятці не проводилось. З напільного північно-західного боку городище укріплене ровом, теперішня глибина якого сягає до 1,5 м, та валом, заввишки 2,0–4,0 м. Вал утворює правильну дугу, довжиною понад 40,0 м. Вхідних воріт не простежено. З протилежного боку, від річки і яру, городище має природну захищеність через майже вертикальні схили. Всередині укріплення площа городища має нахил у бік річки. Його загальні розміри становлять 55,0×65,0 м. Найвірогідніше, невелике за площею городище було споруджено у давньоруський час і разом зі схожим земляним укріпленням, розташованим за 500,0–600,0 м нижче за течією Згару, поблизу села Городище, утворювало єдину захисну систему 11–14 ст. Слов'янське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [11]

С.О. Гусєв

с. ТРИБУХИ

Могила Г.О. Заливанського, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На кладовищі.

Заливанський Григорій Олександрович (1961–80 рр.) — рядовий, радіотелефоніст. Народився у Красносілці. Навчався у Ольгопіліському СПТУ-5, отримав фах тракториста-машиніста. Призваний до лав армії у жовтні 1979 р., в Афганістані із січня 1980 р. 18 грудня 1980 р. помер у госпіталі від опіків, отриманих під час пожежі, яка виникла

від обстрілу військового містечка та дизельної станції. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено гранітну стелу (висота — 2,0 м) з портретом, роками життя та меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

с. УЛАДІВКА

Скіфське городище (ранній залізний вік, археол.). Розташоване за 1 км на південь від села.

Городище займає вершину високого, округлого, порослого лісом пагорба за 1,5 км від правого берега річки Південний Буг. З усіх боків пагорб захищений прикрими ярами, у яких з півночі та сходу є мочар. Городище віднесено до раннього залізного віку, належало населенню скіфського часу і датується 4–3 ст. до н. е. Можливо воно використовувалося і у давньоруський час. Перша згадка про це городище належить до 1899 р., коли готувалася до видання карта археологічних пам'яток Подільської губернії Ю.Й. Сіцінського. У 1947 р. пам'ятка обстежувалася Південно-Подільською археологічною експедицією Ленінградського державного університету та Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.І. Артамонова. Городище утворене двома рядами валів і ровів. Висота більшого внутрішнього валу, досить пошкодженого нині, разом з ровом становить від 5,0 до 10,0 м, ширина рову — до 5,0 м. З північного заходу на територію укріплення ведуть ворота. Розміри внутрішньої площі близько 50,0×70,0 м. Зовнішній вал, який зберігся краще, розташований нижче, на відстані до 15,0 м від верхнього. У ньому з північного і східного боків є невеликі проходи. Саме у цій частині зовнішнього валу спостерігається рідкісне явище для архітектури земляних укріплень — викид грунту під час копання рову був здійснений не всередину городища, а назовні. Таким чином, вал був зовні, а рів всередині укріплення. З північного боку до нижнього рову примикає невисокий (до 1,5 м) додатковий рів і вал трапецієподібної форми (знову ж з викидом грунту назовні), який не носить вираженої захисної функції. Довжина валу в основі трапеції до 150,0 м, довжина сторін, які звужуються до нижнього рову, 50,0–70,0 м. Серед подібних городищ на території Поділля таке явище виявлено вперше. В шурфах, закладених у внутрішній частині, виявлено невиразні уламки ліпного посуду скіфського часу бурого та сірого кольорів. Трапляються невеликі камінці з пласкими гранями, що побували у вогні, та грудки обпаленої глини. Загалом, культурний шар пошкоджений корінням дерев і копанками «чорних археологів». Матеріали зберігаються в Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ) та у місцевих краєзнавців. Скіфське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [12]

С.О. Гусєв

Могила Ю.В. Поліщука, учасника радянсько-афганської війни (іст.). На кладовищі.

Поліщук Юрій Васильович (1968–89 рр.) — молодший сержант, командир відділення. Народився в Уладівці. Навчався у вінницькому політехнічному технікумі. Призваний до лав армії у травні 1987 р., в Афганістані з вересня 1987 р. Служив у військовій частині, що дислокувалася в м. Джебель-ус-Серадж. 28 січня 1989 р. під час виведення 40-ї армії з Афганістану на одну із бойових колон здійснили напад. Загинув у цьому бою. Нагороджений орденом Червоної Зірки посмертно. На могилі встановлено гранітну стелу (висота — 1,5 м) з портретом, роками життя та меморіальним написом. Виготовлено місцевими майстрами.

Н.Б. Римаренко, І.М. Романюк

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Могилів-Подільський район утворений 7 березня 1923 р. Площа району становить 930 кв. км. У ньому проживає 32,6 тис. осіб, станом на 01.01.2018 р. Розташований на південному заході Вінницької області, межує з Ямпільським, Чернівецьким, Шаргородським та Мурованокуриловецьким районами. По течії річки Дністер проходить державний кордон з Молдовою. У районі одне місто — райцентр (місто обласного підпорядкування), одне селище міського типу та 53 села. Зміни в адміністративно-територіальному устрої району відбувались у 1965 та 1990 рр. Територією району проходить європейський автошлях, що пов'язує румунське місто Роман з Житомиром. Могилівщина розташована в зоні лісостепу. За характером рельєфу — хвиляста рівнина, порізана численними долинами річок, ярами і балками. Лівими притоками Дністра, що протікають територією району, є річки Лядова, Серебрійка, Немія, Дерло, Мурафа та інші. Місцевість багата на корисні копалини: пісковик кам'яний будівельний, вапняк, трепел, родовище літографічного каменю, родовища столової води в селах Бронниця, Яруга, Садківці. Площа лісових насаджень становить 13,5 тис. га. Переважають широколисті мішані ліси: граб, дуб, ясен, липа, клен. На території району є об'єкти природно-заповідного фонду: заказники — «Вендичанська дубина», Грабарівський ландшафтний, Бронницький ботанічний; пам'ятки природи — «Гайдамацький яр», «Пісковики Бернашівки», «Відслонення Грушанської світи», «Відслонення Могилівської світи». Пам'яткою садово-паркового мистецтва є Бронницький парк.

Землі понад Дністром почали заселятись ще у давнину, свідченням тому є археологічні знахідки решток поселень трипільської, черняхівської, зарубинецької культур. Найдавніший археологічний комплекс розташований поряд із с. Бернашівка. Тут виявлено рештки ранньотрипільського поселення. Поселення трипільської, черняхівської, зарубинецької культур виявлено в селах Озаринцях, Серебрії, Яришеві, Юрківцях. Поблизу с. Григорівки, в лісі розташоване скіфське городище 6–4 ст. до н. е., аналогічні знахідки виявлено в селах Ломазів та Нижчий Ольчедаїв. Скельний монастир (9–13 ст., с. Лядова) та багатошарове городище (9–4 ст. до н. е., 9–13 ст., с. Григорівка) є пам'ятками археології національного значення. Подільські землі на початку 11 ст. швидко заселялись. Після Берестейської унії 1596 р. землі України переходять до Польщі. У період визвольної війни українського народу 1648–57 рр. у Могилеві-Подільському відбувалися значні події. У 1648 р. сюди підійшли загони М. Кривоноса. Місто було звільнено від польської шляхти, тут запроваджено полковий козацький устрій. Міщани і селяни Могилівщини активно підтримували повстання 1768 р., очолюване М. Залізняком та І. Гонтою. У 1795 р. утворено Подільську губернію у складі Російської імперії. Могилів став повітовим центром. У 19 ст. починає активно розвиватися землеробство, виноградарство, стають до ладу суконні, шовкові, черепичні мануфактури, винокурні, цукроварні, ґуральні, пожвавлюється торгівля. У 1881 р. розпочато будівництво залізниці. В 1884 р. дав першу продукцію Вендичанський цукровий, у 1887 р. — Могилівський чавуноливарний, у 1902 році — Юрківецький спиртовий заводи. У 1905–07 рр. відбувались страйки селян і робітників. Протягом 1917–20 рр. влада у Могилеві-Подільському змінювалась декілька разів. Край переживав занепад до кінця 1920-х рр. Його не оминули розкуркулення, Голодомор, репресії сталінського режиму. У районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій: Могилів-Подільський, Бандишівка,

Борщівці, Жеребилівка, Іракліївка, Кричанівка, Оленівка, Серебрія, Хоньківці. Друга світова війна забрала життя понад 5 тис. жителів району. Керівниками підпільного руху були М. Тугушов, В. Горбатюк, А. Обертюк, Я. Нагірняк. У березні 1944 р. радянські війська визволили місто і район.

Промисловість району представлена підприємствами харчової галузі, будівельних матеріалів та побутової хімії: Могилів-Подільський консервний завод, Вендичанський комбінат хлібопродуктів, Моївський цукровий завод, вапняковий завод у с. Грабарівка, спиртовий завод та кар'єроуправління в с. Юрківці, завод побутової хімії в с. Бронниці. Фермерські господарства спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, буряківництві, овочівництві, садівництві, скотарстві, вівчарстві, бджільництві.

У 2016 р. у Могилеві-Подільському відкрито Майдан Шани, присвячений пам'яті Героїв Небесної Сотні та учасників АТО, які загинули, захищаючи Україну. Район багатий на пам'ятки архітектури: Лядівський печерний монастир; церква святого великомученика Димитрія Солунського, побудована за проектом видатного російського художника В.А. Тропініна в с. Кукавка; палац М. Чацького, учасника повстання Г. Костюшка, в селі Серебринець; садиба фельдмаршала П. Вітгенштейна, командувача 2-ї російської армії в роки війни 1812 р., в селі Бронниця. У Могилів-Подільському районі на обліку: 55 пам'яток історії, з яких 3 національного значення, 33 пам'ятки архітектури, з яких 4 національного значення, 3 пам'ятки монументального мистецтва, усі національного значення. Зокрема до пам'яток архітектури місцевого значення віднесені у Могилеві-Подільському — будинки, житлові будинки та особняки (19 ст., початку 20 ст.) за адресами: вул. Володимирська 1, 5, 10, 13, 24; вул. Вірменська 18; вул. Грецька 9, 17, 26/2; вул. Київська, 3, 4, 33, 35/1, 57; вул. Котовського 6, 12; пров. Котовського 12; Ринкова 42, 52, 58; площа Соборна 1/2, 2, 5, 6, 14; вул. Стависька 1, 2, 12, 34, 47, 61; вул. Столярна 13; пров. Столярний 5/2. У районі: с. Вендичани — цукровий завод (1894 р.), будинок лікаря (19 ст.), будинок заводчика (19 ст.), будинок управителя (19 ст.), склади (19 ст.), церква Різдва Богородиці (1834–74 рр.); с. Воєводчинці — церква святого Вшестя (1874 р.); с. Грушка — церква (1902 р.); с. Кричанівка — Миколаївська церква (19 ст.); с. Нагоряни — церква Іоанна Богослова (1885 р.); с. Нижчий Ольчедаїв — церква Покрови Богородиці (1875–83 рр.); с. Озаринці — водяний млин (19 ст.); с. Слобода Яришівська — церква Покрови Богородиці та дзвіниця (1835–54 рр.); с. Сугаки — Симеонівська церква (1857 р.).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Могилів-Подільським районом: Євстафій (Остап) Гоголь (початок 17 ст. — 1679 р.) — полковник Могилівського (Подністрянського) козацького полку часів національно-визвольної війни 1648–57 рр., керівник оборони міста Могилів у 1660 р.; В.А. Тропінін (1776–1857 рр.) — художник-портретист, деякий час мешкав у Кукавці; І.Г. Бережніков (1813–86 рр.) — генерал-майор, військовий інженер, учасник Кримської війни та оборони Севастополя (1855 р.), похований на церковному подвір'ї Георгіївського храму у Могилів-Подільському; В. Дідушицький (1825–99 рр.) — меценат, колекціонер, природознавець, зоолог, етнограф, археолог, засновник Природознавчого музею у Львові, член-кореспондент Академії наук у Кракові, один з очільників «Руського Собору», перший куратор Крайової школи лісового господарства; А.Й. Димінський (1829 р., с. Борщівці — 1905 р.) — етнограф, фольклорист; М.П. Старицький (1840–1904 рр.) — письменник, театральний і культурний діяч, один з корифеїв українського побутового театру. Деякий час мешкав

у Могилеві-Подільському та районі; Олена Пчілка (О.П. Косач) (1849–1930 рр.) — письменниця, громадський діяч, мати Лесі Українки. Деякий час мешкала у Могилеві-Подільському; Г.О. Мачтет (1852–1901 рр.) — письменник, громадський і політичний діяч, деякий час учителював у Могилеві-Подільському; Грицько Григоренко (О. Судовщикова) (1867–1924 рр.) — письменниця. Деякий час мешкала у Могилеві-Подільському; О.Г. Лотоцький (1870 р., с. Бронниця — 1939 р.) — письменник, публіцист, науковець, громадсько-політичний діяч часів української революції 1917–21 рр., очільник Української Національної Ради в Петрограді, комісар Буковини та Покуття від Тимчасового уряду, генеральний писар у УЦР-УНР, міністр віросповідань УНР; Д.М. Карбишев (1880–1945 рр.) — генерал-лейтенант, військовий інженер-фортифікатор, учасник Першої та Другої світових війн, Герой Радянського Союзу (1946 р.). Керував будівництвом Могилів-Ямпільського укріпленого району; К.В. Квітка (1880–1953 рр.) — фольклорист, музикознавець, чоловік Лесі Українки, записував фольклор у селах навколо Могилева-Подільського; М.К. Гудзій (1887 р., м. Могилів-Подільський — 1965 рр.) — вчений-літературознавець, академік, лауреат Державної премії УРСР; О.Б. Курило (1890 р. – ?) — мовознавець, автор словників та підручників з української мови, збирала етнографічний матеріал в околицях Могилева-Подільського; М.В. Рябий (1894 р., с. Кукавка — 1974 р.) — етнограф, фольклорист, краєзнавець; Л.М. Мосендз (1897 р., м. Могилів-Подільський — 1948 р.) — письменник, автор біографічної повісті «Засів» про дитинство, проведене у Могилеві-Подільському; М.П. Болдуман (1898 р., с. Грабарівка — 1983 р.) — актор театру і кіно, народний артист Росії, лауреат трьох Державних премій; С.Г. Поплавський (1902 р., с. Вендичани — 1973 р.) — генерал армії; під час Другої світової війни керував з'єднаннями Радянської армії та Війська Польського, Герой Радянського Союзу; Є.К. Завойський (1907 р., м. Могилів-Подільський — 1976 рр.) — фізик-експериментатор, лауреат Ленінської премії, Герой Соціалістичної Праці; М.О. Руденко (1915 р., с. Слобода-Яришівська — 2003 р.) — майстриня декоративно-ужиткового мистецтва, фольклористка, етнограф, авторка сценаріїв нових народних обрядів, керівник народного ансамблю «Горлиця»; О.А. Грандо (1919 р., м. Могилів-Подільський — 2004 рр.) — доктор медичних наук, професор, лауреат Державної премії УРСР, засновник і перший директор Національного музею медицини України; Л.Л. Громашевська (1922 р., с. Шендерівка — 2009 р.) — президент Українського товариства клінічної лабораторної діагностики, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; М.Г. Буянов (1925 р., м. Могилів-Подільський — 1944 рр.) — учасник Руху опору Італії в роки Другої світової війни, посмертно нагороджений вищою військовою відзнакою цієї країни — Герой Італії; І.А. Грабовський (1934 р., м. Могилів-Подільський — 1992 р.) — кінорежисер, лауреат Державної премій УРСР ім. Т.Г. Шевченка; С.В. Будза (1984 р.) — український легкоатлет, що спеціалізується на спортивній ході, чемпіон України (2014).

В.В. Войтович

МІСТО МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Могилів-Подільський — місто обласного підпорядкування, розташоване у південно-західній частині Вінницької області за 117 км від обласного центру, на державному кордоні з Молдовою. Є центром однойменного району. Чисельність населення 31,042 осіб (на 01.06.2018 р.). Місто розташоване в глибокій і вузькій долині річки Дністер. Площа міста сягає 2163 га. Через місто проходить автотраса державного значення Виступовичі – Овруч – Могилів-Подільський з виходом на державний кордон з Республікою Молдова. Тут діє прикордонний та митний контроль на автомобільному пункті пропуску «Могилів-Подільський – Отач» та залізничному мості через Дністер. Історія міста починається із села Іваниківці, на його існування вказує грамота 1450 р. Волоський феодал Ієремія Могила у 1595 р. придбав село. Його зять, польський магнат С. Потоцький побудував тут замок і назвав місто на честь тестя — Могилів. Існують і інші версії дати заснування Могилева. Розташування міста на перетині важливих транспортних шляхів надавало йому особливої ваги. У 1643 р. на Могилівській переправі вперше запроваджено митницю. У 1672–99 рр. місто належало Османській імперії. У 1795 р. Могилів став повітовим містом Подільської губернії у складі Російської імперії. Наступного року місту було даровано герб — виноградна лоза на срібному фоні, яка мала історичну традицію вживання на міських печатках і символізувала багатство придністровської землі, а також культуру виноробства, створену протягом століть. У 1883 р. розпочато будівництво залізниці, з введенням якої в експлуатацію настав бурхливий розвиток міста. У 1895 р. тут вже діяло 56 різноманітних підприємств. У 1923 р., після адміністративної реформи, місто отримало офіційну назву Могилів-Подільський, з 1937 р. воно стало центром району та містом обласного підпорядкування. Під час Другої світової війни місто з липня 1941 р. по березень 1944 р. було окуповане. Визволене військами 2-го Українського фронту 19 березня 1944 р. Сучасний Могилів-Подільський має потужну мережу закладів торгівлі, промисловий комплекс, інфраструктуру закладів культури і освіти. Діють 124 підприємства, 28 ресторанів та інших закладів громадського харчування, 288 закладів торгівлі. Машинобудівна галузь представлена двома ПрАТ: «Могилів-Подільський машинобудівний завод» (найбільше підприємство міста) і «Могилів-Подільський завод газового устаткування і приладів» та ПМП «Овіс». Харчова галузь представлена ПрАТ «Могилів-Подільський консервний завод» та його структурним підрозділом «Хлібозавод». ТОВ «Інтер-текст» спеціалізується на виробництві робочого одягу. У місті функціонують 5 середніх загальноосвітніх навчальних закладів, 5 дошкільних навчальних закладів, монтажно-економічний, технолого-економічний і медичний коледжі та ліцей сфери послуг. Система закладів охорони здоров'я складається з «Центру первинної медико-санітарної допомоги», «Окружної лікарні інтенсивного лікування», «Міської стоматологічної поліклініки», тубсанаторію та низки приватних стоматологічних кабінетів. У сфері культури діють 6 закладів: мистецька школа, історико-краєзнавчий музей, дві міські публічні бібліотеки, Центр народної творчості та міський парк ім. Лесі Українки. У місті є стадіон «Олімп», 11 спортивних залів, 22 спортивні майданчики, 4 тренажерні зали, дитяча юнацька спортивна школа та фізкультурно-оздоровчий центр. На даний момент реалізується проект із будівництва плавального басейну на базі гімназії. У місті на обліку знаходяться 63 пам'ятки архітектури і містобудування (з яких 5 національного значення), 18 пам'яток історії, 4 монументального мистецтва (з них 3 національного значення).

В.В. Войтович

м. МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Братська могила захисників ДВС № 112 (іст.). Південно-східна околиця міста, проспект Незалежності, 267.

ДВС № 112 — фортифікаційна споруда 12-го Могилів-Ямпільського укріпленого району (далі — 12-й УР), спорудженого в 1931 р. вздовж Дністра на кордоні з Румунією. Будівництвом керував генерал-лейтенант інженерних військ Д.М. Карбишев. Спорудження 12-го УР тривало у 1931–33 рр., за цей час було збудовано 299 казематних споруд різного призначення. У 12-му УР налічувалось 24 мінні споруди (мінна споруда — один або декілька бойових оголовків, поєднаних між собою підземною частиною, яка розташовувалась на глибині 8–12 м). Саме наявність такої кількості мінних споруд робить Могилів-Ямпільського УР унікальним серед усіх УР колишнього СРСР. Перша спроба штурму 12-го УР відбулась 7 липня 1941 р., коли супротивник спробував заволодіти мостом через Дністер, перемішавшись з відступаючими частинами Червоної армії. Є відомості про участь у цій операції спецпідрозділу «Бранденбург». ДВС № 112 була потужним довготривалим укріпленням. Ця вогнева точка, розташована на схилі, зверненому до Дністра, являла собою артилерійський капонір, призначений для ведення флангового вогню у двох протилежних напрямах. З фронту капонір прикривався бойовим постом з трьома кулеметами, кожний з яких мав сектор обстрілу 80 градусів. До ДВС, прихованої за метровою товщиною залізобетону, вела підземна галерея з боковими приміщеннями і колодязем. Поперечна підземна галерея з'єднувала бойові пости з гарматами. Ходи сполучення ДВС досягали висоти 2,0–2,5 м. У ньому були склад зброї та боєприпасів, санчастина, їдальня, спостережний і командний пункт. ДВС була забезпечена водоводом, фільтраційними пристроями, телефонним і радіозв'язком. Озброєння складали дві 76-мм гармати та три кулемети «Максим» на турелях. Гарнізон нараховував понад 30 бійців. Впродовж 7–28 липня 1941 р. він стримував натиск ворожих військ, не даючи їм можливості переправитися через річку. Навіть коли 19 липня надійшов наказ про відступ із займаних позицій ДВС № 112 продовжувала оборонятися, незважаючи на те, що потрапила в оточення. Усі бійці героїчно загинули. Меморіал на братській могилі відкрито 1985 р., він складається із фортифікаційної споруди та меморіальної композиції, яка являє собою стелу з гранітною дошкою по центру з написом (рос.): «Вечная слава героям павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». Зліва на стелі барельєф голови радянського солдата у шоломі, справа — барельєф ордена «Вітчизняної війни». Перед стелою дев'ять гранітних надгробків, на яких викарбувано прізвища та інші дані бійців, захисників ДВС. Серед них — комендант гарнізону лейтенант А.Д. Обритько. Перед надгробками — чаша «вічного вогню». До меморіалу веде алея, навколо розбиті клумби, насаджені дерева. Зліва від стели, на брилі природного каменя, гранітна дошка з написом (рос.): «Бессмертный гарнизон ДОТа № 112 12-го Укрепрайона. Здесь держал оборону с 7 по 28 июля 1941 года. Воины погибли, не сделав ни шагу назад, приняли смерть во имя жизни». Виготовлено місцевими майстрами. В краєзнавчому музеї міста діє експозиція, присвячена подвигу захисникам ДВС. Залишки оборонних фортифікаційних споруд Могилів-Ямпільського укріпрайону збереглися в селах: Бернашівка, Воєводчинці, Козлів, Кремінне (9), Липчани (5), Лядова, Немія (7), Серебрія (14), Суботівка (3), Хоньківці, Яришів (3). [1]

В.В. Войтович

Братська могила радянських бійців та пам'ятний знак землякам, які загинули у Другій світовій війні (іст.). Площа Соборна.

Братська могила радянських бійців та пам'ятний знак землякам, які загинули у Другій світовій війні, розташовані у сквері, неподалік Дністра, поряд з будівлею палацу Потоцьких, церквою святого Миколая та меморіалом учасникам радянсько-афганської війни. У 1965 р. на братській могилі 45 радянських бійців відкрито меморіальний комплекс (скульптор В. Вікарський, м. Київ). Братська могила знаходиться в лівій передній частині меморіалу (площа могили 5,5×5,3 м). На могилі височить пам'ятник, його п'єдестал складається з двох частин (розміри: першої — 2,0×2,1×1,1 м, другої —

1,4×0,55 м), друга частина п'єдесталу облицьована гранітною плиткою. Скульптура воїна в шинелі, який правою рукою тримає автомат на грудях, лівою утримує знамено. Скульптура пофарбована у золотистий колір (висота — 3,0 м). Нижче на постаменті напис (рос.): «Вечная слава героям павшим в борьбе за свободу и независимость нашей Родины!». Перед братською могилою впритул три мармурові плити (розмір кожної 0,8×1,3 м), на яких напис (рос.): «Вечная слава героям павшим за освобождение Приднестровья в годы Великой Отечественной войны». Під цим загальним написом на плитах вказані прізвища загиблих, усього 36 прізвищ. Площу меморіалу викладено гранітною плиткою, доріжки — бетонними плитами. Територія меморіалу оточена цегляною стіною (висота — 1,2 м), на якій напис «1941–1945» та 96 металевих плит з прізвищами жителів Могилева-Подільського, які загинули у роки Другої світової війни, усього 1522 прізвища. Виготовлено місцевими майстрами. Пам'ятні знаки на вшанування пам'яті загиблих односельців встановлені: Бандишівка, Бернашівка, Борщівці, Бронниця (2), Вендичани, Воєводчинці, Гонтівка, Грабарівка, Грушка, Жеребилівка, Івонівка, Іракліївка, Карпівка, Козлів, Конева, Кремінне, Кричанівка, Кукавка, Липчани, Ломазів, Лядова, Мервинці, Немія, Нижчий Ольчедаїв, Озаринці, Оленівка, Пилипи, Садківці, Серебринці, Серебрія, Сказинці, Сліди, Слобода-Яришівська, Суботівка, Сугаки, Тропове, Хоньківці, Юрківці, Яруга, Яришів, Яструбна.

В.В. Войтович

Пам'ятний знак жертвам нацизму (іст.). Вул. Стависька, у сквері.

У 1939 р. в місті майже 40 % населення (8,7 тис. осіб) було єврейського походження. Німецько-румунські війська вступили у Могилів-Подільський 19 липня 1941 р. Могилів-Подільський увійшов в румунську зону окупації, так звану Трансністрію. Євреям було наказано носити розпізнавальний знак: білі пов'язки з поздовжніми блакитними смугами вгорі і внизу і шестикутної зіркою між ними. Був утворений юденрат — єврейське самоуправління. 15 серпня 1941 р. у Могилів-Подільському було створено гетто, в якому в грудні 1941 р. знаходилось 3733 місцевих євреїв. Восени 1941 р. сюди були депортовані понад 15 тисяч євреїв з Бессарабії і Буковини, яких спочатку розмістили в казармах колишнього піхотного полку, а потім перевели в гетто. Наприкінці 1941 р. в гетто почалася епідемія висипного тифу. З офіційно зареєстрованих хворих померло 1254 людини. Багато мешканців гетто Могилева-Подільського були депортовані в румунський концентраційний табір «Мертва петля» у с. Печера Тульчинського району. У 1942 р. депортовані з Бессарабії і Буковини стали отримувати допомогу від єврейської громади Румунії, на початку 1944 р. їх було повернуто до Румунії. Вціліла частина місцевих євреїв звільнена радянською армією у березні 1944 р. Під час Другої світової війни на території Могилів-Подільського району окупанти розстріляли близько 5 тис. євреїв. Пам'ятний знак являє собою стелу прямокутної форми (висота — 3 м), що складається з двох частин. На верхній частині (матеріал — сірий граніт), на чоловому боці — зірка Давида, нижче напис українською мовою та ідиш: «Жертвам фашистських концтаборів і гетто» та барельєф, який символізує трагедію Голокосту. Ще нижче напис: «Печора — Могилів-Подільський». На нижній кам'яній частині стели семистовбурний світильник (менора). На тильній частині стели назви населених пунктів, в яких були гетто. В підніжжя обеліска вмонтовані скриньки із землею, яку набрано на спільних могилах знищених євреїв. Художнє оформлення М.Г. Олійниченка. Неподалік розташований пам'ятний знак Праведникам світу. Це почесне звання надає держава Ізраїль людям, які допомагали євреям рятуватися від загибелі під час Другої світової війни. Відкрито 21 квітня 2002 р. з ініціативи тогочасного голови Могилів-Подільського відділення Української спілки в'язнів — жертв нацизму А. Каплана. Пам'ятний знак (висота — 2,5 м) являє собою стелу-композицію: символічні руки (матеріал — сірий граніт) обіймають християнську родину, чоловіка і жінку, які пригортають до себе дівчинку-єврейку. В нижній частині встановлено гранітну плиту, на якій викарбувано прізвища 45 жителів міста, яким присвоєно звання Праведників світу і України. Справа і спереду від стели встановлені гранітні

плити, на яких мовою ідиш викарбувано прізвища Праведників світу. Виготовили і встановили пам'ятний знак художники М. Олійниченко (автор проекту), В. Бешлега, В. Христинюк та місцеві майстри В. Коломієць, М. Колосов. Історія Голокосту, гетто та концтаборів відображена в Музеї жертв нацизму (Шоа), який знаходиться за адресою: вул. Володимирська, 7. У районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Могилів-Подільський (по вул. Дзержинського, вул. Пушкінській, на кладовищі), Козлів, Озаринці (2), Садова, Сказинці, Сліди (2), Яришів, Яруга. [2]

В.В. Войтович

Пам'ятний знак Ієремії Могилі, чиїм ім'ям названо місто (1995 р., іст.). Вул. Вірменська, у сквері.

З історичних джерел відомо, що в першій половині 15 ст. на місці сучасного Могилева-Подільського, біля гирла річки Дерло, існувало с. Іваниківці. Наприкінці 16 ст. його власником стає волоський феодал Ієремія Могила. У 1595 р. він віддає Іваниківці в посаг за свою доньку Марію, яка виходить заміж за польського магната графа Стефана Потоцького, старосту брацлавського. Новий власник на місці села засновує укріплене місто і називає його на честь тестя — Могилів. Будучи прикордонним оборонним замком на перетині торгівельних шляхів, Могилів стає важливим пунктом міжнародної торгівлі, через який проходили купецькі каравани з Києва та Галичини в Молдавію та Валахію. У 1995 р. відкрито пам'ятний знак Ієремії Могилі. Його основа — мурований з каменю стилізований фрагмент фортечної стіни (розмір: висота — 2,5 м, ширина — 4 м), на якій монументальна декоративна стела-рельєф, виготовлена з кованої міді, алюмінію та чорного металу. На стелі зображено І. Могилу в повний зріст, у парадному вбранні, з атрибутами влади. З лівої сторони від стели розміщено виготовлений з металу стилізований герб Могилева-Подільського. Неподалік гранітний камінь (висота — 1,5 м), на якому металева пластина з текстом пояснює, кому і за що встановлено пам'ятний знак. На камені стилізовані металеві ядра. Автор — скульптор М. Крижанівський. [3]

В.В. Войтович

Пам'ятний знак на місці форсування радянськими військами Дністра у 1944 р. (1975 р., іст.). Проспект Незалежності.

У 1975 р. у сквері встановлено пам'ятний знак — залізобетонна стела (висота — 3,0 м, довжина — 4,0 м), на якій напис (рос.): «На этом месте в ночь с 19 на 20 марта 1944 года воины 6-й танковой армии Второго Украинского фронта форсировали р. Днестр. Указом Президиума Верховного Совета СССР за форсирование Днестра присвоено звание Героя Советского Союза: полковнику Морачевичу Николаю Дмитриевичу, ст. лейтенанту Матвееву Николаю Пантелеймоновичу, лейтенанту Нетесову Василию Ульяновичу, старшине Торневу Ивану Петровичу, ст. сержанту Лелекову Александру Макаровичу, сержанту Шалимову Николаю Дмитриевичу, мл. сержанту Завалину Виктору Васильевичу, рядовому Гранкину Павлу Николаевичу, рядовому Дениченку Иса Петровичу, рядовому Елизарову Виктору Васильевичу». У верхній частині стели барельєф воїна з прапором, який закликає атакуючих бійців йти вперед. Виготовлено майстрами Київського художнього фонду. Пам'ятні знаки на братських могилах загиблих радянських бійців встановлені: Могилів-Подільський (на Соборній площі, на кладовищі), Бандишівка, Бернашівка, Бронниця, Вендичани, Воєводчинці, Гонтівка, Грабарівка, Карпівка, Козлів, Конева (2), Коштуля, Кремінне, Кричанівка, Липчани, Нагоряни, Оленівка, Пилипи, Садки (2), Садківці, Серебрія (2 та пам'ятний знак на честь Радянського Серебрійського партизанського полку), Сказинці, Сліди (3), Суботівка, Сугаки, Тропове, Яруга, Яришів.

В.В. Войтович

Пам'ятний знак танкістам (1970 р., іст.). Вул. Грецька, 20.

Пам'ятний знак відкритий 9 травня 1970 р. на честь танкістів 233-ї танкової бригади 6-ї танкової армії (під командуванням генерал-лейтенанта А.Г. Кравченка) 2-го Українського фронту, яка відзначилася в боях за визволення міста 19 березня 1944 р. Їй та ще кільком військовим частинам і з'єднанням за форсування Дністра було присвоєно звання «Дністровських». Пам'ятний знак являє собою танк Т-34, його

піднято на високий земляний насип, вкритий бутовим каменем. У чоловій частині п'єдесталу бетонна плита з написом: «Радянським воїнам-танкістам — визволителям Могилів-Подільського». Автор — архітектор А. Візенталь.

В.В. Войтович

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. (1989 р., іст.). Площа Соборна.

Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни відкрито у 1989 р. У центрі ансамблю, який складається із семи витесаних з каменю-пісковику скульптур, розташована центральна композиція. Вона символізує втрачене життя — підбитий птах серед стрімких скель. На двох плитах встановлені дві вертикальних кам'яні брили-«скелі», між якими «птах», який упав головою донизу (розміри: в основі — 3,5 м, висота — 3,5 м). На одній з кам'яних брил-«скель» металева пластина з написом (рос.): «Посвящается воинам-интернационалистам, погибшим в Афганистане: Селезнев Валерий, Пихур Василий, Косиянчук Владимир, Будяк Иван, Симончук Анатолий, Драгомерецкий Виталий. 1988». Навколо центральної композиції розташовані шість стилізованих скульптур, на кожній з яких прикріплені металеві пластини з текстами віршів та назвою скульптур: «Звезда», «Павший», «Душа», «Романтика», «Руки-корни», «Лица-маски». Територія пам'ятника огороджена ланцюговим парканом. Автор — скульптор О. Альошкін. Більше інформації про цих учасників радянсько-афганської війни надано у статтях по селах району.

В.В. Войтович

Будинок (1902 р., архіт.). Вул. Володимирська, 4.

Зведено у 1902 р., перший поверх займала аптека і допоміжні приміщення, другий — житловий. Аптека існувала до 1988 р. Згодом тут діяло ательє по ремонту телерадіоапаратури, з 1994 р. — КП «Славутич». Будівля двоповерхова, цегляна, з підвалом. Цоколь виконано з рустованих кам'яних блоків. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на вапняковому розчині. Стіни — цегляні. Перекриття — дерев'яні балки, обваловані по накату, оштукатурені. Підлога — дощата. Покрівля чотирискатна, з черепиці. Фасади, окрім першого поверху головного фасаду, не оштукатурені, пофарбовані. Торцевий головний фасад, вирішений у класичних формах стилізаторського модерну, традиційно розділений трьома проймами. Декор виконано із цегли. Вздовж другого поверху на всю ширину фасаду розташовано балкон. Вінцевий карниз складного профілю з фронтоном завершує будівлю. На полі фронтону розташований герб. Віконні прорізи з лучковими перемичками. Великі віконні прорізи першого поверху із заокругленими хрестовинами, що характерно для стилю модерн. Збереглися поручні, які огороджують віконні прорізи. В процесі експлуатації будівлі неодноразово виконувався капітальний ремонт, що не змінило зовнішній вигляд будівлі. Будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [4]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Будинок (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Володимирська, 7.

Зведений наприкінці 19 ст. Спочатку будинок з магазином був одноповерховим. Другий поверх надбудовано на початку 20 ст. Перший поверх використовувався як торгове приміщення, другий поверх — як житлове. Розташований на червоній лінії забудови. Прямокутний будинок, з невеликим ризалітом по центру дворового фасаду. На першому поверсі головного фасаду збереглися обробка пілястр під руст, первісні віконні та дверні перепльоти з металевими поручнями, що огороджують вітрини. Планувальна структура другого поверху — коридорна. На другий поверх ведуть кам'яні сходи, поручні огородження профільовані із дуба. Огородження ажурне, з гнутого смугового металу, поворотні опори з міді. Стіни з крейди, оштукатурені. Покрівля скатна, шиферна. Опалення пічне. Первісний вигляд пам'ятки частково втрачений, у подвір'ї на рівні першого поверху сучасна добудова, яка з'єднує будинок із сусіднім. Будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [5]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Будинок (середина 19 ст., архіт.). Вул. Володимирська, 14.

Будинок споруджено у середині 19 ст., використовувався як житло та заклад торгівлі. Одноповерховий, прямокутний у плані. Торцевим фасадом виходить на червону лінію забудови. Зведений у так званому «цегляному стилі»: фасад розділений на три прорізи — два вікна та одні двері, увінчані фронтоном. Стіни частково кам'яні, частково цегляні, оштукатурені. Покрівля скатна, шиферна. Підлога — дощата. В процесі експлуатації проводились капітальні ремонти будівлі. Первинний вигляд пам'ятки дещо змінений, зокрема до бокового фасаду було прибудовано два тамбури. Нині житловий будинок. Будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [6]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Будинок (початок 20 ст., архіт.). Вул. Київська, 14/5.

Будинок збудовано на початку 20 ст. На першому поверсі був магазин і буфет, другий — житловий. З розповідей старожилів, до 1917 р. тут була кулінарія Філіппова, македонянина за походженням. Виконаний у стилі класицизму, двоповерховий, прямокутний (розмір: 21,3×12,0 м), з виступаючими архітектурними деталями. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на вапняному розчині. Стіни першого поверху з каменю-пісковику, другого — з крейди. Фасади оштукатурені і пофарбовані. Перекриття — дерев'яні, балки обваловані по накату, оштукатурені. Підлога дощата. Двері одно та двостулкові. Сходи — тримаршеві на залізних косоурах. Освітлення будинку двобічне, з вікнами арочного типу другого поверху. Нині вікна із сучасних матеріалів. Дах шатровий з парапетними надбудовами. Покрівля чотирискатна, шиферна. З часом до бокової стіни добудовано приміщення. На першому поверсі головного фасаду замуровано двері, на боковому фасаді першого поверху в зовнішній стіні пробито два дверних і один віконний отвори та ще один дверний отвір перероблено на віконний. Нині житловий будинок. Будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [7]

В.В. Войтович

Будинок (початок 20 ст., архіт.). Вул. Київська, 27.

Будинок споруджений на початку 20 ст., двоповерховий (розмір: 16,3×8,5 м, загальною площею 369,1 кв. м). До 1950 р. використовувався як склад, у 1960 р. переобладнаний під житло. Будинок розділений по головному фасаду другого поверху на три прорізи наличниками. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю. Стіни — кам'яні, оштукатурені. Простінки — цегляні. Перекриття — дерев'яні балки, обваловані по накату. Підлога дощата. Покрівля чотирискатна, шиферна. Сходи: зовнішні — кам'яні, внутрішні — дерев'яні. Облицювання балкону на головному фасаді другого поверху виконано із сучасних декоративних матеріалів. Будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [8]

В.В. Войтович

Будинок (початок 20 ст., архіт.). Вул. Київська, 29.

На початку 20 ст. зведено двоповерховий житловий будинок (розмір: 21,8×16,1 м). На головному фасаді зберігся профільований карниз. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю. Цоколь — з бутового каменю. Стіни — цегляні, оштукатурені. Простінки — цегляні. Перекриття — дерев'яні балки, обваловані по накату. Підлога дощата. Покрівля — чотирискатна, шиферна. Сходи дерев'яні. [9]

В.В. Войтович

Будинок (початок 20 ст., архіт.). Вул. Київська, 40/1.

У 1910 р. зведено будинок, в якому було відкрито комерційне училище. Прямокутний, двоповерховий, із шатровою покрівлею. Стіни — кам'яні. Фундамент — стрічковий, з бутового каменю. Перекриття — плоскі, залізобетонні. Покрівля — шиферна. У 1996 р., після пожежі, виконано капітальний ремонт. У 1917 р. тут відбулася конференція революційних солдат та робітників, які обрали ревком. У 1920–30-х рр. тут перебували педагогічний технікум та різні установи. Після Другої світової війни будівля входила до складу військового містечка. З 1948 р. тут діяв технікум радянської торгівлі, згодом технолого-економічний

технікум, нині технолого-економічний коледж Вінницького національного аграрного університету. Будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [10]

В.В. Войтович

Будинок пошти (1914 р., архіт.). Вул. Київська, 41.

У 1914 р. збудований за оригінальною архітектурою флігель для поштово-телеграфної контори. Будинок прямокутний. Карниз виконаний із декоративних елементів, наличники вікон підкреслюють оригінальність фасадів. Планувальна схема приміщень — коридорна. Під час Другої світової війни будинок постраждав, у 1944–46 рр. проведено відновлювальні роботи. Згодом будинок переобладнано під житло, що змінило його первинний вигляд. Будинок пошти є пам'яткою архітектури місцевого значення. [11]

В.В. Войтович

Особняк директора пошти (1903 р., архіт.). Вул. Київська, 41.

У 1903 р. на замовлення міської управи за оригінальним архітектурним проектом зводяться особняк директора пошти (поштмейстера) та два будинки для поштово-телеграфної контори (у 1903 та 1914 рр.). Особняк поштмейстера (розмір: 23,5×12,9 м) виконаний у готичному стилі з білої цегли, з напівкруглими виступаючими елементами головного фасаду та невеликими баштами. З травня 1923 р. повітовий комунгосп передав особняк директора пошти та два будинки пошти в користування телеграфній конторі. Під час Другої світової війни особняк постраждав, у 1944–46 рр. було проведено відновлювальні роботи, зокрема з'явилось центральне опалення. У 1990 р. будівля передана зв'язківцям. Було проведено ремонт будівлі, зокрема, змінено покрівлю на баштах та внутрішнє планування приміщень. Особняк директора пошти є пам'яткою архітектури місцевого значення. [12]

В.В. Войтович

Георгіївська церква та дзвіниця (1809–19 рр., архіт.). Вул. Грецька, 8.

Георгіївська церква та дзвіниця збудовані 1809–19 рр. на місці згорілої. Автор проекту архітектор Іоган Фрейвальд, із міста Яси. Кошти надали польські магнати Потоцькі, які на той час володіли містом. Містяни часто вживають назву «Грецька церква». Храм вирішено в стилі класицизму, прямокутний, три сторони якого закінчуються півколами, триверхий. За описом Д.В. Малакова: «За бабинцем — притвором прямокутного плану йде неф, який виступає випуклими стінами на бокових фасадах під масивним круглим барабаном зі сферичним куполом і главкою — люкарною. Барабани пропорційно меншого діаметру поставлені над притвором і алтарем, замкнутих у торці абсидою. Кожний з трьох основних об'ємів на фасадах креповані виступами з розвинутим антаблементом, який підтримують пілястри іонічного ордеру. Великі вікна прикрашені рельєфними наличниками, які чітко виявлені на площинах стін». В інтер'єрах — олійний живопис кінця 19 ст. Головний вхід акцентований чотириколонним портиком доричного ордеру. Висока кам'яна дзвіниця стоїть окремо, віднесена далеко вперед, на червону лінію, по осі церкви, збудована у стилі класицизму. Прямокутна, триповерхова, одноверха, з наскрізно-арочним проїздом. З часом кам'яні сходи на другий поверх були втрачені, їх замінили на металеві. Поряд з церквою поховано учасника Кримської війни 1853–56 рр., генерал-майора інженерних військ І.Г. Бережнікова (1813–87 рр.). Останні роки він провів у своєму маєтку у с. Серебринцях. Тут поховано також Мефодія — колишнього багаторічного настоятеля храму. Діюча церква. Георгіївська церква та дзвіниця є пам'ятками архітектури національного значення. [13]

В.В. Войтович

Електростанція (початок 20 ст., архіт.). Вул. Володимирська, 9.

У 1912 р. збудовано споруду дизельної електростанції, яка діяла до 1960-х рр. У 1962 р. проведена реконструкція, до будівлі електростанції додано ще два поверхи. Прямокутна будівля (розмір: 30,0×25,0 м), нині має чотири поверхи та підвальне приміщення. Фундамент — стрічковий, з бутового каменю. Стіни — кам'яні. Покрівля — плоска. Зовнішній вигляд будівлі змінений. Нині перебуває у приватній власності.

Проведена реконструкція будівлі, встановлено сучасні покрівлю, вікна, двері тощо. Первинний вигляд пам'ятки втрачено. Електростанція є пам'яткою архітектури місцевого значення. [14]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Житловий будинок (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Вірменська, 15/17.

Наприкінці 19 ст. на перехресті колишніх вулиць Мойки, Вірменської та Олександрівського проспекту зведено житловий будинок. До 1917 р. тут перебував міський голова. Прямокутна, одноповерхова будівля із шатровою покрівлею. Декор фасадів виконаний у стилі класицизму. Стіни викладені крейдяними блоками (опока). Фундамент — стрічковий, з бутового каменю. Перекриття — плоскі, дерев'яні, підшивні по дерев'яних балках. Покрівля чотирискатна, шиферна. Територія навколо огороджена металевим парканом. Ковані металеві ворота тримаються на кам'яних стовпах роботи місцевих каменотесів. До центрального входу ведуть кам'яні сходи. У 1993 р. було відремонтовано покрівлю, згодом замінені вікна і двері. За радянського часу тут містилися різні установи та організації, зокрема районний архів. Нині в ньому діє міський Центр народної творчості. Житловий будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [15]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Житловий будинок (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Вірменська, 70.

Наприкінці 19 ст. зведено будинок оригінальної архітектури. За деякими даними в ньому перебувала канцелярія адміністрації Могилів-Подільського повіту Подільської губернії. Прямокутна, двоповерхова будівля із шатровою покрівлею. Декор фасадів виконано в стилі готики. У фасадній частині будівлі на рівні другого поверху знаходиться балкон. Стіни — кам'яні. Фундамент — стрічковий, з бутового каменю. Перекриття — плоскі, дерев'яні. Покрівля — шиферна. Мезонін покритий металевими листами. У 1970-х рр. виконана добудова з тильної частини (перший та другий поверхи), що змінило первинний вигляд пам'ятки. Головний фасад зберігся у первісному стані. У радянський час тут містилися різні установи та організації, зокрема у 1976–87 рр. — районне управління сільського господарства, з 1987 р. — музична школа, нині — міська мистецька школа. Житловий будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [16]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Житловий будинок (середина 19 ст., архіт.). Вул. Покровська, 53.

Житловий будинок зведений у середині 19 ст., нині тут розташований один з корпусів гімназії. Двоповерхова, прямокутна будівля. Фундамент — з бутового каменю. Стіни — кам'яні. Покрівля — двоскатна. Фасади оздоблені тягнутими нарізами і наличниками. Два вхідні ґанки з фасадної частини будинку з часом були розібрані. Нині на місці одного з них побудовано сходи на другий поверх. У роки Другої світової війни, в період окупації, тут діяв юденрат — єврейський адміністративний орган самоврядування у гетто. У повоєнний період тут діяли середні навчальні заклади. Житловий будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. [17]

В.В. Войтович

Залізничний вокзал (19 ст., архіт.). Вул. Вокзальна, 11.

Залізничний вокзал зведений наприкінці 19 ст., коли завершувалось будівництво залізничної гілки Жмеринка – Новоселиця. Будівля розташована в історичному середмісті. Одноповерхова (розмір: 66,0×17,5 м), з підвалом під частиною будівлі. На головному фасаді зберігся профільований карниз та декоративні елементи — маскарони. Фундамент — стрічковий, з бутового каменю. Стіни кам'яні, оштукатурені. Перегородки — цегляні. Перекриття — залізобетонні плити. Підлога — керамічна плитка. Покрівля — чотирискатна, нині — металочерепиця. У 2003 р. проведено реконструкцію вокзалу, добудовано триповерхову та двоповерхову будівлі. Залізничний вокзал є пам'яткою архітектури місцевого значення. [18]

В.В. Войтович

Комплекс будівель винзаводу (1890 р., архіт.). Вул. Акад. Д. Заболотного, 61, 63, 67.

Комплекс будівель винокурного заводу збудований у 1890 р. як (рос.) «Казенный очистный винный склад № 3». Включав у себе виробничий і господарський корпуси, два житлові будинки та інші споруди. Вибір місця будівництва заводу був невипадковим, тут були каптажі, з яких брали джерельну воду. Зведений за типовим проектом акцизних складів, які вже були збудовані у Кам'янці-Подільському і Проскурові, та належав казні. На ньому проводилась остаточна очистка спирту, який поставлявся з приватних гуралень, та здійснювався розлив горілки у пляшки. Якість горілки постійно перевірялась лабораторією, що знаходилася в Одесі. Виробничий корпус прямокутний. Нині будівля триповерхова, з підвалом. Покрівля чотирискатна, крита залізом. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на цементному розчині. Стіни — кам'яні і цегляні, на цементно-вапняковому розчині, з розшивкою швів. Перекриття: міжповерхові — дощаті; дахове — дерев'яне; підвальне — кам'яне, арочний звід. Господарський корпус прямокутний, одноповерховий, з підвалом. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на цементному розчині. Стіни — кам'яні та цегляні, на цементно-вапняковому розчині, цегляні — з розшивкою швів. Перекриття: дахове — дерев'яне, вальковане по балках; підвальне — дерев'яне. Покрівля чотирискатна, шиферна. Перебудов і втрат, які змінили б первинний вигляд пам'ятки, не було. Нині господарський корпус знаходиться в належному стані. Житлові будинки були призначені для родин службовців заводу. Вони збереглися, але зовнішній вигляд їх суттєво змінився у зв'язку з прибудовами. Комплекс було оточено кам'яною огорожею — металевою решіткою з гнутого прута. В'їзд до заводу здійснювався через ковані металеві ворота. За радянського часу завод перепрофільовано на виробництво вина. Довгий час входив до складу приміського радгоспу ім. КІМ. Нині власник — спільне підприємство «Дністрове гроно». Комплекс будівель винзаводу є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [19]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Комплекс будівель купця (1909 р., архіт.). Вул. Володимирська, 6.

Зведений у 1909 р. купцем Гальперіним комплекс, який включає в себе головний будинок та боковий і тильний флігелі. На першому поверсі будинку була контора купця, на другому — мешкала родина. У флігелях — житлові приміщення. Головний будинок має форму прямокутника (розмір: 37,0×15,5 м). Будівля двоповерхова. Покрівля чотирискатна, шиферна. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на вапняковому розчині. Стіни першого поверху кам'яні і оштукатурені, другого поверху — цегляні під розшивку швів з фарбуванням. Перекриття — дерев'яні балки, обваловані по накату, оштукатурені. Будівля декорована в стилі модерн. В інтер'єрі колишньої контори збереглися ліпнина на стелі, бетонні східці з ажурним металевим огородженням. В приміщеннях другого поверху — грубки, облицьовані білими кахлями з ліпним карнизом. Збереглися також фільончасті ставні на вікнах і на вхідних дверях з боку фасаду. У фасадній частині зовні — балкон, прикрашений ажурною металевою решіткою з гнутого металевого прута. Над ним рельєфно виділяється дата будівництва — «1909». У радянський час тут на першому поверсі головного будинку знаходився магазин тканин. Нині на першому поверсі будинку розміщена експозиція міського краєзнавчого музею, у приміщеннях другого поверху планується розмістити класи міської школи мистецтв. Боковий флігель має форму нерівнобічного прямокутника (розмір: 18,5×8,1 м). Будівля двоповерхова. Покрівля чотирискатна, шиферна. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на вапняковому розчині. Стіни кам'яні, оштукатурені. Перекриття — дерев'яні балки, обваловані по накату, оштукатурені. Підлога дощата. Перебудов і втрат, які б суттєво змінили первісний вигляд пам'ятки зовні, немає. Боковий флігель сьогодні використовується для потреб міської мистецької школи (другий поверх) та приватною майстернею (перший поверх). Тильний флігель має форму прямокутника. Будівля двоповерхова, з підвалом. Покрівля чотирискатна, шиферна. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю, на вапняковому розчині. Стіни кам'яні, оштукатурені. Перекриття — дерев'яні балки, обваловані по

накату, оштукатурені. Зовні на будинку збереглися металеві елементи декору в стилі модерн, а також віконні прорізи складної форми. Широкі вхідні сходи розташовані між невеликими ризалітами. Другий поверх частково дерев'яний, оштукатурений. Збереглися дерев'яні елементи вікон, виготовлені під час будівництва. Тильний флігель у ході експлуатації зазнав суттєвих змін: розібрано балкон другого поверху між ризалітами, виконано перепланування в середині будівлі, вставлені пластикові вікна, утеплені стіни. Територія внутрішнього двору забудована господарськими будівлями. Первісний вигляд пам'ятки втрачено. Комплекс будівель купця є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [20]

А.О. Барбелюк, В.В. Войтович

Миколаївська церква (1754 р., архіт.). Площа Соборна, 4.

Церква святого Миколая споруджена у 1754 р. на кошти прихожан — православних болгар, греків, сербів та молдаван, які проживали тоді у місті. Храм має домінантне значення для формування центральної частини міста. Цегляна, тринавна, триапсидна та двостовпна, триверха. У плані церква має вигляд хреста, чотири відгалуження якого закінчуються півколами. Освітлення двобічне, з вікнами арочного типу. У 1874 р. новий триярусний іконостас замінив собою старий. У 1875 р. з північного та південного боку прибудовані приміщення. У 1885 р. церкву було розбудовано і збільшено. З західного боку збереглися сліди замурованих дверей (1754 р.). На головному фасаді з лівого боку напис (автентичний, рос.): «Во славу Святыя Единосущная Животворящая Троицы и Святого Духа создан храм св. Николая за старанием, во первых: Р. Б. Лукаша Грека, бурмистра Дмитрия Осацкого, Гродена Стояна, Иоана Дмитрия, Тодора Василя Григораша, Танасия Симеона и братства УНД 1754». У радянський час храм закрили, тут до 1992 р. діяв міський краєзнавчий музей. У 1930-ті рр. знищено кам'яну дзвіницю, яка височіла на площі навпроти церкви. У 1999 р. церкву повернуто релігійній православній громаді. Проведені реставраційні роботи з відновлення церкви, відремонтовано покрівлю, відновлено іконостас, здійснено оздоблення інтер'єру без його внутрішньої перебудови. Миколаївська церква є пам'яткою архітектури національного значення. [21]

В.В. Войтович

Будинок причету Миколаївської церкви (середина 19 ст., архіт.). Площа Соборна, 8.

Будинок причету збудований у середині 19 ст., головним фасадом виходить на Миколаївську церкву. Початкове призначення — трапезна. Одноповерховий, цегляний. Стіни зовні оштукатурені. Має кілька прибудов, зведених після 1945 р. На головному фасаді зберігся карниз. Кути будинку оформлені рустами. Збереглися вікна з лучковими перемичками і карниз, який доповнює перемичку. Дах складної форми, спочатку був критий залізом, згодом — шифером. Віконні і дверні отвори перероблені. В деяких кімнатах збереглися грубки, переобладнано ґанок перед входом з бокового фасаду. Будинок причету використовується релігійною громадою, частина — житлові приміщення та майстерня. Будинок причету є пам'яткою архітектури місцевого значення. [22]

В.В. Войтович

Миколаївська церква з дзвіницею (1775 р., архіт.). Вул. Параскеївська, 14.

Миколаївська церква з дзвіницею, нині церква Святої Параскеви Сербської, збудована у 1775 р. на місці старої дерев'яної церкви за кошти землевласника Маєвського. Розташована в північній частині міста, у колишньому селі Немія. Церква дерев'яна, побудована з дуба та ясена, має вигляд хреста, п'ятизрубна, триверха. Є унікальним зразком дерев'яного зодчества Поділля, одним з найяскравіших зразків українського бароко. За описом Д.В. Малакова: «Можливо, прообразом немійської церкви св. Параскеви стала теж дерев'яна Вознесенська церква у селі Яришеві, яку в дні її існування дуже високо цінував відомий мистецтвознавець і художник І. Грабар. Він вважав цю церкву єдиним п'ятиглавим храмом на всьому Поділлі. В Немії п'ять зрубів отримані за рахунок розвитку на північ і південь нави. Але ці додаткові зруби не мають значного вильоту, тому і перекриті не куполами, а простою двоскатною покрівлею і на

торець дивляться трикутними фронтонами. Яскраве розмалювання (главки — охряні, купола-бані — голубі, покрівлі — зелені, стіни — біло-голубі) не первинна (дерев'яні храми ніколи не фарбувались) і створює святковий… образ маленької, ніби іграшкової церковки на одвірку широких зі скошеними по-українськи верхніми кутами дверей, влаштованих у південній стіні бабинця, іде по периметру традиційний надпис…, що «сей храм Господень сооружися року Божия 1775»… Скоріше за все, маленькі вікна погано освітлювали інтер'єр, розкритий на всю висоту, і пізніше вікна в торцях трансепта удвічі розширили, після чого вони опинилися не посередині фасаду». В середині церква оздоблена рушниками і вишуканим олійним живописом початку 20 ст. Прибудови до церкви також належать до 20 ст. У 1930-ті рр. церква була закрита, проте парафіянам вдалося зберегти її інтер'єр. У 1959 р. виконані реставраційні роботи, зокрема замінено частину дерев'яної покрівлі на металеву, що змінило первинний вигляд пам'ятки. У 1998 р. проведено центральне опалення. Дзвіниця прямокутна. За описом Д.В. Малакова: «З північного боку… церковного двору стоїть окремо тендітна дерев'яна дзвіниця з піднятим високо над землею аркадним ярусом. Її конструкція — дерев'яний каркас, оббитий дошками. Саме розташування цієї висотної домінанти ансамблю вказує на її освячене давньою традицією оборонне призначення — з кутка двору проглядалась, а якщо буде потрібно, то і прострілювалась вся прилегла територія, як з фортечної башти». У 1959 р. на дзвіниці проведені реставраційні роботи, замінено дерев'яне покриття на металеве. У 2002 р. замінено дерев'яні елементи оздоблення фасадів на металеві і кам'яні, що змінило первісний вигляд пам'ятки. Замінено стару покрівлю на нову (оцинкована жерсть), оновлено зовнішнє дерев'яне оздоблення стін, цокольну частину дзвіниці облицьовано плиткою з природного каменю. Зведено кам'яний паркан з ажурними металевими воротами. Церкву повернуто релігійній громаді. Миколаївська церква (нині церква Святої Параскеви Сербської) та дзвіниця є об'єктом культурної спадщини національного значення. [23]

В.В. Войтович

Синагога (кінець 19 ст., архіт.). Вул. Полтавська, 30.

Будівля синагоги зведена у 1895–1902 рр. власником лісопильного заводу та вальцьового млина Г.І. Майлахзоном. Прямокутна двоповерхова будівля з високим цоколем, входом зі сторони бокового фасаду та шатровою двоскатною покрівлею. В архітектурному рішенні присутні елементи оздоблення фасадів тягнутими карнизами, елементами парапету, віконними та дверними наличниками. У середині 1930-х рр. синагогу закрили. Згодом тут був спортивний зал середньої школи. У 1992 р. будівлю колишньої синагоги передано релігійній громаді Церкви християн-адвентистів сьомого дня. Ремонтними роботами було змінено її первинний вигляд та інтер'єр. Синагога є пам'яткою архітектури місцевого значення. [24]

В.В. Войтович

Церква святого Олександра Невського (19 ст., архіт.). Проспект Незалежності, 106.

Збудована наприкінці 19 ст., з 1910 р. — полкова церква для військовослужбовців місцевого гарнізону. Проект типовий, аналогічна церква була зведена у Жмеринці. Церква прямокутна, триверха, із шатровою покрівлею, з виступаючими архітектурними деталями. В зовнішніх стінах розташовані вікна арочного типу. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю. Цоколь — із бутового тесаного каменю. Зовнішні стіни — цегляні, під розшивку швів. Перекриття — на сталевих конструкціях. На початку 1930-х рр. церкву закрили та використовували як склад. У 1952 р. переобладнано під клуб для військовослужбовців: куполи понизили, дзвіницю розібрано. У 2000 р. церкву передано православній релігійній громаді. Відновлені куполи, дзвіницю, покрівлю, іконостас, проведено оздоблення інтер'єру і екстер'єру фасадів. Церква святого Олександра Невського є пам'яткою архітектури місцевого значення. [25]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Частина заїжджого двору (початок 19 ст., архіт.). Вул. Володимирська, 3.

Зведений на початку 19 ст. Будинок двоповерховий, П-образний у плані, з підвалом.

По центру двох крил будівлі прохід у внутрішній двір. Стіни розчленовані профільованими лопатками (головний фасад). Ажурні балконні решітки виконані з гнутого металевого прута. Вікна головного фасаду на другому поверсі оздоблені наличниками складного профілю (збереглися частково). Ліпний профільований карниз на головному фасаді зберігся фрагментарно. По всьому периметру фасаду внутрішнього двору розміщена дерев'яна галерея. В одному крилі будинку несучий швелер галереї підтримує чавунні колони, в іншому — дерев'яні різьблені кронштейни. Дерев'яне заповнення галерей частково різьблене, частково прикрашене фільонкою. Сходи на другий поверх на рівні першого поверху кам'яні, вище — дерев'яні. Стіни підвалу та першого поверху зведені з крейди (опока), другого поверху — крейдяні та цегляні. Фундамент — стрічковий, із бутового каменю. Перекриття — плоскі, дерев'яні, підшиті по дерев'яних балках. Покрівля чотирискатна, шиферна. Перебудов і втрат, які суттєво змінили б первісний вигляд будівлі, немає. Частина заїжджого двору є пам'яткою архітектури місцевого значення. [26]

В.В. Войтович, О.О. Кривенко

Пам'ятник М.Г. Буянову, національному герою Італії (1993 р., іст., мист.). Вул. В. Стуса, 58. Поряд з монтажно-економічним коледжем.

Пам'ятник М.Г. Буянову встановлений у 1993 р. за кошти міста, з ініціативи краєзнавців. Скульптура виготовлена в техніці кованої міді, автор О.М. Попко (м. Київ). Архітектурна частина здійснена М.М. Крижанівським. Скульптура зображає героя на повний зріст, в руках — кулемет, погляд звернений до Дністра (висота — 3,3 м). Бетонний чотиригранний постамент вкрито червоними плитками зі штучних матеріалів. На чоловій частині постаменту гранітна плита з написом: «Миколі Буянову нашому земляку національному Герою Італії 1925–1944». Буянов Микола Гурійович (1925–44 рр.) — учасник Другої світової війни, національний Герой Італії. Народився у Могилеві-Подільському. У 1943 р. вивезений на примусові роботи до провінції Ареццо (Італія), де приєднався до італійських партизан. 8 липня 1944 р. під час бою з фашистами поблизу міста Ареццо ціною власного життя затримав ворогів на кілька годин, що дало змогу вийти з оточення мирному населенню і партизанам. 30 травня 1985 р. М.Г. Буянов був нагороджений найвищою військовою нагородою Італії Золотою медаллю «За військову доблесть» посмертно. Нагороду згодом було передано для зберігання місту Могилеву-Подільському. У районі бойових дій партизанського загону герою встановлено пам'ятний знак. М.Г. Буянов похований на кладовищі містечка Каврилья (провінція Ареццо), неподалік — майдан і парк його імені. У містечку Кастельнуові є площа Миколи Буянова. У рідному місті героя є вулиця М. Буянова, його ім'я носить гімназія, в якій діє музей. На фасаді будівлі гімназії встановлена пам'ятна дошка. Могилів-Подільський та Каврилья є містами-побратимами. Італійські кінематографісти зняли про М. Буянова документальний фільм «Моя битва за Україну». [27]

В.В. Войтович

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури (1995 р., іст., мист.). Площа Т. Шевченка, 3.

Пам'ятник Т.Г. Шевченку встановлений у 1995 р. з ініціативи учасників Народного руху України, при підтримці міської влади. Він розташований у центрі скверу. Територія навколо викладена плитами і оточена деревами. Пам'ятник являє собою бетонну скульптуру на повний зріст. Автор скульптури М.М. Крижанівський показав поета як месію, що тримає в руках «Кобзар», з глибоким, проникливим поглядом. Скульптура пофарбована у білий колір. Бетонний постамент округлої форми, на ньому праворуч виконано в'яззю «Т. Шевченко» (висота скульптури — 3,2 м, постаменту — 1,2 м). Ряд дослідників припускає, що у 1847 р., прямуючи до Кам'янця-Подільського, Т.Г. Шевченко міг побувати у Могилеві. Одна з вулиць міста названа на честь великого поета. [28]

В.В. Войтович

Погруддя М.В. Гоголя, письменника (1897 р., мист.). Вул. Вірменська.

Погруддя видатного письменника М.В. Гоголя виготовлено з бронзи, встановлено на високому чотиригранному постаменті

у 1897 р. (розмір: погруддя висота — 0,9 м, постамент: 2,5×0,7×0,7 м). Відомо, що погруддя було замовлено у Києві, а п'єдестал виготовили каменотеси із села Грушка (нині Могилів-Подільського району). Автор невідомий. Кошти на спорудження надали місцеві мешканці та благодійники. Погруддя повернуте у бік міського Центру народної творчості. Відомо, що рід М.В. Гоголя походить від сподвижника Б. Хмельницького полковника Остапа Гоголя, який у 1648 р. очолив Могилівський полк. Його онук Ян був вихованцем Києво-Могилянської академії, переїхав на Полтавщину, від нього пішли Гоголі-Яновські. [29]

В.В. Войтович

с. БАНДИШІВКА

Група курганів (7–5 ст. до н. е., археол.). Розташовані на північ від села, на високому плато.

Група курганів вперше описана Ю.Й. Сіцінським у 1899 р. Частково досліджена в 1950-х рр. Південно-Подільською археологічною експедицією. У 1990 р. дослідження продовжили Ю. Бойко та В. Загоруйко. Курганна група складалась з 15 насипів. Збереглось лише 4. Всі інші знищені оранкою. Насипи складаються з чорнозему, під яким залягає шар каміння. Висота курганів № 1 та № 3 — до 7,0 м, № 2 і № 4 — до 2,0 м. У 1950-х рр. були розкопані два невеликі кургани. Поховання в одному з них знаходилось у видовбаній в ракушняку ямі, в іншому — у кам'яному ящику. Обидва поховання супроводжувались фрагментами посуду. В одному з поховань виявлені металеві вудила. Кургани датуються 7–5 ст. до н. е., скіфський час. Матеріали розкопок зберігаються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург) та Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Група курганів є пам'яткою археології місцевого значення. [30]

В.А. Косаківський

с. БЕРНАШІВКА

Багатошарове поселення, могильник черняхівської культури (1 ст., 2–5 ст., 6–8 ст., археол.). На південний захід від села.

Пам'ятка розташована в урочищі «Верхня Долина», займає першу надзаплавну терасу лівого берега Дністра, вгору за течією від місця впадіння в нього річки Жван. Поселення простягнулось вздовж берега Дністра на 550,0–600,0 м, при ширині смуги 60,0–80,0 м. Пам'ятка багатошарова і датується рубежем і першими століттями нової ери (поянешти-лукашівська і пшеворська культура), 2–5 ст. (черняхівська культура), серединою першого тис. н. е. та 6–8 ст. (ранньосередньовічний час). Стаціонарні розкопки проведено археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в 1977–78, 1987, 1989–95 рр. під керівництвом І.С. Винокура. На площі біля 6,0 тис. кв. м. відкрито 49 житлових і господарських об'єктів. З них 5 належать до рубежу перших століть нової ери (поянешти-лукашівська і пшеворська культура), 12 — до черняхівської культури, 9 — до середини першого тис. н. е., 9 — до ранньосередньовічного часу (6–8 ст.). Крім того, досліджено 12 поховань черняхівської культури. Вони були виявлені на цій же прибережній ділянці. П'ять захоронень було перекрито житлами середини і третьої чверті першого тис. н. е. Житла рубежу нової ери (1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.) розташовувались безпосередньо у прибережній смузі. Ця ж смуга була забудована і в черняхівський час (2–5 ст.). В цей же час поселення розширилось у бік поля, утворивши два ряди будівель. Одночасно у південно-східній частині урочища «Верхня Долина» функціонував могильник. В середині першого тис. н. е. в центральній та південно-східній ділянках селища виникло певне угрупування будівель. Так з'являється третій ряд забудови. Ціла група споруд середини і третьої чверті першого тис. н. е. перекривалися одні одними. Житла і господарські приміщення селища представлені наземними і напівземлянковими спорудами. Також зафіксовано цілий ряд округлих у плані господарських ям. Вони розташовувалися як у будівлях, так і за їх межами. У пізньочерняхівський час (кінець 4 — початок 5 ст.) формується тип підквадратного в плані житла-напівземлянки з піччю-кам'янкою, який стане домінуючим і характерним для житлобудування у східних слов'ян 5–8 ст. У центральній та південно-східній частині надзаплавної тераси знаходиться найбільша кількість

напівземлянок, що належать до другої та третьої лінії забудови селища. Хронологічно вони відносяться до середини і третьої чверті першого тис. н. е. У 1990 р. тут розкопано напівземлянку (№ 36 за польовою нумерацією), в якій містилася майстерня ювеліра середини першого тис. н. е. (розміром 3,5×2,9 м, вона була заглиблена на 0,55–0,60 м). Споруда була зруйнована під час пожежі в давнину. Під потужним розвалом глиняної обмазки збереглись важливі конструктивні елементи та побутові і виробничі речі. Це була квадратна в плані споруда, стіни якої мали стовпову каркасну конструкцію. Будинок мав двоскатну покрівлю. У північно-східному кутку приміщення знаходилась піч-кам'янка (розміром 1,3×1,2 м). Вона була складена з каменю-плитняка середніх розмірів. Челюсті печі були звернуті до південного сходу. Піч підносилась на висоту 0,45–0,50 м. Поряд, на підлозі виявлено піфосоподібну посудину та інші ліпні горщики, а також три пряслиця. Найунікальнішою є знахідка 64 кам'яних ливарних форм та тигеля з втулкою. Форми виготовлені з місцевого вапняку і мергелю. Вони засвідчують досить розвинуте ювелірне мистецтво у Середньому Подністров'ї в середині і третій чверті першого тис. н. е. Місцевий майстер-різьбяр по каменю і ювелір був добре знайомий з основними типами ювелірних виробів, які побутували на території Південно-Східної і Центральної Європи у зазначений час. Асортимент ювелірних виробів, судячи з ливарних форм, був досить різноманітним. За наявними формами можна було виготовити понад 100 самих різних за формою ювелірних прикрас. Бернашівська ювелірна майстерня датується другою половиною 5 — першою половиною 6 ст. н. е. Матеріали розкопок зберігаються в лабораторії з археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету ім. І. Огієнка та у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [31]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південь від села.

Пам'ятка знаходиться трохи нижче від місця впадіння річки Жван у Дністер, на західному схилі, на вершині пагорба, на краю першої тераси. Поселення відкрите у 1969 р. Середньодністровською експедицією Інституту археології НАН України. Впродовж 1972–75 рр. досліджувалось В.Г. Збеновичем, у 2009, 2013–15 рр. Д.К. Черноволом. Пам'ятка є найдавнішим поселенням раннього етапу трипільської культури на території України і датується 5400–5100 рр. до н. е. У ході дослідження виявлено залишки 18 наземних глинобитних споруд, з яких 16 розкопано: В.Г. Збеновичем (площадки 1–6) і Д.К. Черноволом (площадки 8–17). Також частково досліджено дві господарські ями та локалізовано господарські місця за межами площадок. Кількість споруд на поселенні значно більша. Розкопано лише північно-східну частину пам'ятки площею 3000,0 кв. м. На думку Д.К. Черновола, забудова поселення «гніздова», а споруди були двоповерховими. З розкопок В.Г. Збеновича походить 5,0 тис. виробів з кременю (нуклеуси, відбійники, віджимники, ретушери, скребки на відщепах, вкладиші до серпів, скобелі, свердла, проколки, пилки, різці, геометричні мікроліти, пластини без слідів вторинної обробки). Знайдено також знаряддя зі сланцю: мотики, тесла, сокири. Знаряддя з кістки представлені шилами, голками, кочедиками, човником, долотом, лощилом, гачками, з рогу — мотиками, проколками, руків'ям, муфтами, колотушками. Колекція кераміки з розкопок В.Г. Збеновича складається з 15,0 тис. фрагментів. Столова кераміка — миски, горщики, фруктовниці, грушоподібні посудини, покришки, цідилки, черпаки. Посуд прикрашений заглибленим орнаментом, канелюрами, зубчастим штампом. Невелику групу становить зооморфна та орнітоморфна пластика. Антропоморфна пластика представлена 67 фрагментами. Матеріали розкопок В.Г. Збеновича зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України у м. Києві, а Д.К. Черновола у фондах Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» у с. Легедзине (Черкаська обл.). [32]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південний захід від села.

Пам'ятка розташована на першій надзаплавній терасі Дністра, при впадінні в нього

річки Жван. Поселення трипільської культури датується 3800–3600 рр. до н. е. Дослідження проводилися у 1989–91 та 1993 рр. Середньодністровською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О.Г. Корвін-Піотровського (Колесникова). Площа поселення 12,0 га. Площадки розміщені кількома півколами. Розкопано 7 глинобитних жител. Серед знахідок переважає розписна столова кераміка — конічні миски, кубки, біконічні посудини, амфори, кратери, грушоподібні посудини та покришки до них. Кухонний посуд представлено горщиками із заглибленим орнаментом. Окремими зразками представлено знаряддя праці, антропоморфну і зооморфну пластику. Цікаву і важливу категорію знахідок становлять відбитки тканин на денцях глиняних посудин. Унікальним є мальоване антропоморфне зображення на амфорі. Матеріали розкопок зберігаються в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (Полтавська обл.), в наукових фондах Інституту археології НАН України (м. Київ), Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. [33]

В.А. Косаківський

Церква Покрови Богородиці (18 ст., архіт.).

Дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці датується другою половиною 18 ст. Однобанна, тризрубна, пошальована, розфарбована у блакитні та білі кольори. Поряд дерев'яно-цегляна дзвіниця. Покровська церква подібна до типових козацьких церков Наддніпрянщини. Є докази, що церква була перенесена з іншого місця. Деякі дослідники припускають, що цей храм перенесли сюди козаки після руйнування Запорізької Січі. Проте існують записи, що стара церква із села Перекоринці (нині Мурованокуриловецького району) була продана і перенесена у Бернашівку. За деякими джерелами, місцеві мешканці Касіян Гудзь та Василь Антонюк за власні кошти відновили церкву у 1872 р., добудувавши пізніше дерев'яну дзвіницю. Церква Покрова Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [34]

В.В. Войтович

с. БОРЩІВЦІ

Могильник черняхівської культури (2–4 ст., археол.). Центр села.

Поховання займає плато високого лівого берега річки Немійки. Зовнішніх ознак могильник не має. Пам'ятка датується 2–4 ст. н. е. та віднесена до черняхівської культури. При ритті котловану під хату місцевим жителем виявлене поховання, орієнтоване головою на південний схід. Воно супроводжувалось бронзовою пряжкою, скляним намистом римського часу та гончарною сірою керамікою. Матеріали були передані працівникам Західноукраїнської археологічної експедиції у 1954 р. На березі річки цією ж експедицією знайдено глиняний посуд, намисто, бронзові фібули, гребені, фрагменти кісток, вугілля і зола. Могильник не розкопувався. Матеріали з поховання зберігаються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Могильник черняхівської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [35]

В.А. Косаківський

с. БРОННИЦЯ

Садиба Вітгенштейнів (кінець 19 ст., архіт.). Центр села.

Російський військовий діяч П.Х. Вітгенштейн заклав маєток на високому плато, недалеко від річки Дністер, де було відкрито родовище унікальної питної лікувальної хлоридно-натрієвої води, згодом названої «Бронничанка». До садиби належать палац, сторожка та парк (кінець 19 ст.). Палац було стилізовано під середньовічний феодальний замок. Поблизу основної будівлі зведено чотириярусну башту-донжон із зубцями та фахверкову сторожку. До романтичної башти примикала стіна з вікнами і бійницями. Навколо розбито парк, який зберігся частково. У 1924 р. тут було розташовано дитячий санаторій, який діє донині. За радянського часу садиба зазнала кількох перебудов, зокрема палац перебудований на житловий комплекс для відпочиваючих. Нині від садиби залишилися без суттєвих змін в'їзна брама, оригінальна башта та фахверкова сторожка. Розпланування садиби змінене, з'явилися нові будівлі на потреби

санаторію. На Бронницькій горі, поблизу садиби, розташована одна з найбільших у Придністров'ї печер. Садиба Вітгенштейнів є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [36]

В.В. Войтович

с. ВЕНДИЧАНИ

Погруддя С.Г. Поплавського, Героя Радянського Союзу (1989 р., іст., мист.). Центр села, біля будинку селищної ради.

Пам'ятник встановлений у 1989 р., зображує генерал-полковника С.Г. Поплавського у військовій формі, з нагородами, руки на шаблі. Бронзове погруддя (висота — 1,8 м) встановлено на бетонному постаменті, на якому українською та польською мовами вказано військове звання, прізвище та роки життя. Виготовлений майстрами Київського художнього фонду. Поплавський Станіслав Гілярович (1902–73 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу. Народився у Вендичанах. У 1923 р. призваний до лав Червоної армії. Після закінчення військового училища служив на різних командних посадах, навчався у військовій академії ім. М. Фрунзе, викладав у цій академії. У 1939 р. був репресований. У 1940 р. повернувся на військову службу. Під час Другої світової війни командував полками, стрілецькими дивізіями і корпусами різних фронтів. У 1944 р. його направили до Війська Польського, де він командував 2-ю армією, а згодом — 1-ю армією. У роки війни брав участь у багатьох битвах, захищав Москву, штурмував Берлін. Був чотири рази поранений. У травні 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після війни продовжував служити у Війську Польському на різних командних посадах, включно Головнокомандуючого сухопутними військами Польської народної республіки (ПНР) та заступника міністра оборони ПНР. Обирався депутатом Польського Сейму. У 1955 р. отримав звання генерала армії. Згодом повернувся в СРСР, де служив на різних посадах у міністерстві оборони. Похований на Новодівичому кладовищі. У місцевій школі діє музей, в якому є експозиція, присвячена С.Г. Поплавському. [37]

В.В. Войтович

с. ГРИГОРІВКА

Багатошарове поселення (ранній залізний вік, 9–8 ст. до н.е., 7–4 ст. до н.е., 6–8 ст., 9–13 ст., археол.). Розташоване на південній околиці села.

На багатошаровому поселенні виявлені археологічні знахідки, які належать до раннього залізного віку, чорноліської культури (9–8 ст. до н.е.), скіфського часу (7–4 ст. до н.е.), черняхівської культури (ранньослов'янський період 6–8 ст.), давньоруського часу (9–13 ст.). Пам'ятка розташована в урочищі «Щовб», на мисоподібному схилі плато, утвореному лівим берегом річки Бронниці та двома глибокими ярами. Розмір городища разом із посадом 1,1×0,5 км. Городище витягнуто по осі північний захід — південний схід і має складну систему валів. Замчисько розташоване в центральній частині городища і має цибулеподібну форму, повернуту гострою частиною на південний схід. На північний захід до замчиська примикає ламаною дугою додатковий вал. З напільної південно-східної сторони на відстані 150,0–250,0 м від замчиська розташований додатковий Г-подібний вал. На схід від зовнішнього валу на відстань більше 200,0 м тягнеться посад городища. Основні підходи до пам'ятки від північно-західної околиці села. Підходи з інших сторін ускладнені крутими схилами та обривами ярів та балок. Більша частина городища покрита лісом, а південно-східна частина заросла чагарником та степовою рослинністю. Посад використовується місцевими жителями під городництво. Перша згадка про городище є у праці Ю.Й. Сіцінського. Перші розвідкові дослідження тут провела експедиція під керівництвом М.І. Артамонова у 1946 р. Розкопки розпочалися у 1948 р. У невеликому розкопі виявлено багато господарських ям, у яких знайдено велику кількість уламків кераміки чорноліcько-жаботинського та раннього скіфського періоду. У 1952–53 рр. було закладено велику кількість шурфів і 6 розкопів. З них два площею 280,0 кв. м у центрі городища. Розкопками встановлено, що городище неодноразово заселялось у різні часи і крім шарів скіфського часу є шари чорноліської культури, черняхівської культури, ранньослов'янського періоду, давньоруського часу. Окрім того, на території

городища та поруч із ним виявлено поселення трипільської культури. Крім центрального укріплення, під керівництвом В.Д. Белецького, досліджувалася східна та південна частина городища. Розкопи були закладені і біля зовнішнього валу. У 1953 р. продовжували копати розкоп 1952 р. та заклали ще три розкопи в напільній частині городища. Тут було виявлено два дитячих поховання та залишки напівземлянки з пічкою-кам'янкою 10 ст. В ході розкопок городища знайдено велику кількість виробів з бронзи (шпильки, фібули, браслети) та заліза (фібули, псалії, кільця, серпи, ножі тощо) різних періодів. На городищі виявлено сліди залізоплавильного виробництва: два горни на території городища та 23 на плато за городищем. Під час обстеження городища у 2008 р. було виявлено залізну сокиру та косу 13 ст. Матеріали розкопок 1946–53 рр. зберігаються та експонуються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Знахідки 2008 р. зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Багатошарове поселення є пам'яткою археології національного значення. [38]

В.А. Косаківський

с. КОЗЛІВ

Скіфське поселення (7 ст. до н. е., археол.). На північ від села.

Займає заплавну терасу лівого берега Дністра, розташоване безпосередньо біля берегової лінії. Пам'ятка датується 7 ст. до н. е. Площа скіфського поселення 2,2 га. Дослідження проводилось у 1987 р. скіфським загоном експедиції «Дністер-2» Інституту археології АН УРСР. У ході розкопок виявлено залишки двох жител та господарсько-побутові споруди: 10 ям, майданчик для обробки кременю тощо. Основні знахідки ліпної кераміки: кухонні горщики у формі банки, плоскодонні миски з прямим або загнутим до середини вінцем, черпаки. Незначною кількістю представлена гончарна кераміка, фрагменти так званого «фракійського посуду». Знаряддя праці і прикраси нечисленні. Цікавою є знахідка глиняної ллячки. Мешканці поселення займались землеробством і скотарством, прядінням і ткацтвом, бронзоливарним та залізоробним виробництвом. [39]

В.А. Косаківський

с. КУКАВКА

Церква Дмитра Солунського (1806 р., архіт.). Центр села.

Церква побудована у 1804–06 рр. на місці старої дерев'яної, яка згоріла. Кошти на зведення храму надав землевласник граф І.І. Морков. Він доручив своєму талановитому кріпакові-художнику Василю Тропініну скласти проекти палацу та сільської церкви і наглядати за будівництвом. Храм тричастинний, безстовповий, одноверхий, складений із місцевого вапняку, оштукатурений. Колись його фасади прикрашали колонні портики: великі зі сходу і заходу, малі — по боках, з півночі і півдня. Нагорі стояли кам'яні, витесані, скоріше за все, за ескізами В. Тропініна із місцевого пісковика дванадцять фігур апостолів. Інтер'єр церкви неодноразово змінювався, зокрема двічі за життя художника. Перший виконаний ним іконостас мав вигляд шовкової завіси, на фоні якої стояли вирізані по контуру фігури святих, писаних на полотні, наклеєних на дошки. До іконостаса ввійшли його роботи «Зняття з хреста», «Бог Саваоф», «Святий Микола Чудотворець», «Святий Дмитро Солунський», «Віра, Надія, Любов та мати їх Софія». Другий іконостас, виконаний В. Тропініним у 1818 р., і деякі з ікон цього іконостасу зберігаються в обласному краєзнавчому музеї та Національному музеї «Київська картинна галерея», а ескізи церкви, іконостасу та ікон знаходяться у Москві, в Третьяковській галереї та Історичному музеї. Чотири ікони було втрачено. У щойно освяченій церкві відбулося вінчання В. Тропініна з місцевою дівчиною Г.І. Катіною. У 1870 р. фігури апостолів були перенесені до родинного кладовища біля північної стіни церкви, а в 1882 р. землевласники Кукавки розпорядилися розібрати і портики. Пізніше зник дерев'яний барабан, і купол опинився прямо на зводі. Церква втратила свій первинний вигляд. У радянські часи тут знаходився сільський музей В.А. Тропініна. У 1990-х рр. храм переданий православній релігійній громаді. Церква відреставрована, поряд зведено ротонду. Церква Дмитра Солунського

є пам'яткою архітектури національного значення. [40]

В.В. Войтович

Пам'ятник В.А. Тропініну, художнику (1988 р., іст., мист.). Центр села, біля церкви святого Дмитра Солунського.

Встановлено у 1988 р., являє собою горельєф, на якому зображено митця, що відкриває картину (матеріал бетон, розмір 1,5×1,5 м). Постамент з пісковика (висота — 1,5 м). Автор скульптор М.М. Крижанівський. Тропінін Василь Андрійович (1776–1857 рр.) — видатний російський художник-портретист. Народився кріпосною людиною графа Мініха в його маєтку, у селі Карпово Новгородської губернії (нині РФ). Після одруження графині Н.А. Мініх Василь переходить у власність її чоловіка — графа І.І. Моркова. У 1799 р. граф дозволяє В. Тропініну стати вільним слухачем Петербурзької академії мистецтв. Його наставником був видатний портретист професор С.С. Щукін, який високо цінував здібності свого учня. Боячись втратити свого кріпосного, художні здібності якого дістали визнання, граф забирає його з академії і у вересні 1804 р. відправляє до свого маєтку у подільське с. Кукавку. З цього часу і до 1821 р. творчість В. Тропініна була тісно пов'язана з Україною (у Кукавці художник жив у 1804–12 та 1818–21 рр.). Тут він багато працював, з великої кількості портретів виділяється група робіт, де втілені типи українських селян, епізоди їх повсякденного побуту. Останні роки життя художник провів у Замоскворіччі. Похований на Ваганьківському цвинтарі в Москві. [41]

В.В. Войтович

с. ЛИПЧАНИ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південь від села.

Поселення розташоване на схилі лівого берега річки Караєць. Пам'ятка належить до трипільської культури (етап CI, петренська група) і датується 3700–3600 рр. до н. е. Відкрите у 1985 р. Дністровським розвідувальним загоном Інституту археології НАН України. Розкопки проводились у 1987 р. Трипільським загоном експедиції Інституту археології НАН України «Дністер-2» під керівництвом В.Г. Збеновича. Площа поселення біля 10,0 га. Планування будинків по колу. Досліджено залишки двох споруд. Одна площадка мала розміри 14,0×6,0 м, інша — 9,5×4,5 м. У житлі № 2 була піч, три підвищення, одне кругле і два прямокутних. В обох житлах виявлено розвали майже 100 посудин, від яких збереглось 1,5 тис. фрагментів кераміки. Кухонний посуд виготовлений із глини з домішками піску та подрібненої мушлі і оздоблений вдавленнями або защипами по плічках і розчосами по вінцях. Столовий посуд виготовлений з високоякісної глиняної маси. Його поверхня вкрита червоним або світло-брунатним ангобом, поверх якого нанесено монохромний розпис чорною, зрідка червоною фарбою. Посуд з біхромним розписом зустрічається зрідка. Форми посуду: конічні, напівсферичні, циліндроконічні миски; біконічні, сфероконічні, грушоподібні посудини; шоломоподібні покришки; амфори; кратери; кубки; горщики; біноклеподібний посуд. Основні схеми розпису: тангентна, S-подібні дуги, лицьовий мотив, фестони, метопи. В обох житлах знайдено глиняні відтяжки до вертикального ткацького верстата. Матеріали з розкопок зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України. [42]

В.А. Косаківський

с. ЛЯДОВА

Печерний монастир (9–13–19 ст., археол., архіт.). Розташований на скельній терасі 90-метрової гори над Дністром.

За переказом, печерний монастир заснований 1013 р. святим Антонієм Печерським, який повертався з Афону й Царгорода до Києва. Він нібито сам собі вирубав у скелі келію, яка й досі носить його ім'я. Перша літописна згадка про монастир належить до 1159 р. Це розповідь про похід князя Івана Берладника на Пониззя. Після османського завоювання Поділля (1672 р.) монастир на 27 років призупинив своє існування. Після вигнання османів на території монастиря були освячені дві нові скельні церкви — Усікновення глави святого

Іоанна Предтечі і Святої Великомучениці Параскеви П'ятниці. У першій половині 18 ст. монастир прийняв унію і належав василіянам. Його закрили у 1745 р. У 19 ст. монастир відновлено як православний. На той час монастирський ансамбль складався з трьох печерних церков: Усікновення голови Іоанна Предтечі, Параскеви П'ятниці й Антонія Печерського. Церкви Іоанна Предтечі та Параскеви П'ятниці були розташовані у двох суміжних гротах зі складною в плані конфігурацією та з'єднані проходом. У 1848 р. до церкви Іоанна Предтечі прибудували приділ, верхній ярус якого був за дзвіницю. Поруч з цими церквами була розташована ґрот-церква Антонія Печерського (1894 р.). Наприкінці 19 ст. печери були закриті новою парафіяльною церквою святого Миколи — двоповерховою квадратною спорудою з низьким восьмигранним верхом. У ті часи монастир славився стародавньою чудотворною іконою «Віднайдення голови Іоанна Предтечі». У 1938 р. по Дністру проходив тодішній кордон із Румунією. Під загальним керівництвом генерал-лейтенанта Д.М. Карбишева тут будувалася секретна лінія оборони. Одну з ДВС розташували біля підніжжя монастиря. Радянська влада оголосила парафіян ворогами народу і контрабандистами і наказала підірвати монастир. Сила вибуху була такою, що частина купола і головний дзвін церкви Іоанна Предтечі опинилася у Дністрі. Знищені були також усі прибудови: двоповерхова галерея, восьмиверха церква, іконостаси, колодязі. Частину старовинних книг та ікон було передано до церкви Слободи-Яришівської, а частину, в тому числі унікальні ікони, написані на цинкових пластинах київським художником Дудкевичем, було розкрадено і втрачено. Наприкінці 1980-х рр. була спроба відкрити тут атеїстичний музей. Відродження Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря почалося у 1998 р. ченцями з Почаївської лаври. Збереглися печерна церква і келія преподобного Антонія, які розташовані поряд та з'єднуються печерним переходом, і джерело, з якого він пив воду. Шановані святині монастиря — кам'яний хрест, чудотворна ікона Усікновення глави Хрестителя Господнього Іоанна, ікона Божої Матері «Відрада і втіха». Головним печерним храмом монастиря є церква Усікновення глави Іоанна Предтечі. Із зовнішнього боку цього храму височіє величезний монумент — неотесана брила вапняку, яка покрита численними стародавніми написами на різних мовах. Це можна вважати давнім монастирським літописом. Внизу під храмом і ліворуч від нього збереглися древні крипти-кістниці. Храм Святої великомучениці Параскеви з'єднаний з головним храмом переходом у товщі крейдяної скелі. У 2009 р. був побудований і освячений храм на третьому поверсі братського корпусу на честь Ватопедської ікони Божої Матері. Оздоблення храмів у монастирі, іконостаси, кіоти, ікони виготовляються з каменю і смальти. Печерний монастир є об'єктом культурної спадщини архітектури та археології національного значення. [43]

В.В. Войтович, А.П. Соляр

с. НАГОРЯНИ

Палеолітична стоянка (40–10 тис. рр. до н. е., археол.). На захід від села.

Печери, у яких було знайдено пізньопалеолітичні знаряддя, знаходяться на лівому березі Дністра, при впаданні в нього річки Лядови. Стоянка відкрита у 1883 р. В.Б. Антоновичем і належить до періоду пізнього палеоліту (40–10 тис. рр. до н. е.). У 1948 р. П.Й. Борисковський дослідив печери. У 1950 р. М.Б. Рубін повторно провів дослідження печер. В.Б. Антонович нарахував сім печер, які розташовані в три яруси. Пізньопалеолітичні знаряддя знайдені в нижній, найбільшій печері (розмір 15,0×6,0×6,0 м). Вхід у печеру з півдня. Дно печери складається із суцільної вапнякової плити, на дні якої серед великої кількості наносів В.Б. Антоновичем знайдено 17 відбивних кремінних знарядь: ножі і скребки. П.Й. Борисковський у печерах зібрав патинізовані відщепи, пластини та один серединний різець. В усіх печерах знайдено залишки малюнків — в основному хреста. Матеріали розвідок зберігаються у Інституті археології АН РФ (м. Москва) та Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Палеолітична стоянка є пам'яткою археології місцевого значення. [44]

В.А. Косаківський

с. НИЖНІЙ ОЛЬЧЕДАЇВ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На північний захід від села.

Розташоване на правому високому березі річки Лядови, в урочищі «Містисько». Поселення трипільської культури належить до етапу В (4 тис. до н. е.), відкрите у 1946 р. Південно-Подільською археологічною експедицією під керівництвом М.І. Артамонова. Розміри поселення 400,0×800,0 м. Частину території поселення займає скіфське городище. Експедицією були проведені невеликі археологічні дослідження. У північній частині закладено 9 шурфів, в яких було виявлено трипільську та скіфську кераміку. Закладені 7 розкопів у північно-східній частині, де було знайдено в основному трипільську кераміку. Культурний шар поселення різний: від 0,3 м до 1,2 м. Кераміка належить посудинам різних розмірів, які орнаментовані врізними лініями, інколи зустрічається розписна кераміка. Матеріали розкопок зберігаються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [45]

В.А. Косаківський

Скіфське городище (5–3 ст. до н. е., археол.). Північна околиця села.

Розташоване на правому високому березі річки Лядови, в урочищі «Містисько». З півночі і північного сходу оточене ярами. Територія городища розорюється, тому вали збереглись лише у південній його частині. Вони невисокі, до 2,0 м, а ширина до 30,0 м. Скіфське городище відкрите у 1946 р. Південно-Подільською археологічною експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР та Ленінградського державного університету під керівництвом М.І. Артамонова. Тоді тут же були проведені невеликі археологічні дослідження. У північній частині закладено 9 шурфів, які дали трипільську та скіфську кераміку. На глибині 1,2 м виявлено зольник, біля якого знайдено скіфську кераміку. Поряд — господарська яма, у якій крім кераміки знайдено прясла до веретена. Посуд сірого і бурого кольорів з розділеним валиком. Миски мають нахилені до середини вінця. Цікавою знахідкою є глиняний черпак сірого кольору, з увігнутим до середини денцем. Прясла колесоподібної форми. У інших місцях городища культурний шар відсутній. Невеликою кількістю представлена кераміка черняхівської культури 2–4 ст. н. е. Матеріали розкопок зберігаються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Скіфське городище є пам'яткою археології місцевого значення. [46]

В.А. Косаківський

с. ОЗАРИНЦІ

Багатошарове поселення (пізній палеоліт, енеоліт, ранній залізний вік, 7–4 ст. до н. е., 3–5 ст. н. е., археол.). Західна околиця села.

На багатошаровому поселенні виявлені археологічні знахідки, які належать до пізнього палеоліту, енеоліту, трипільської культури (5–4 тис. до н. е.), раннього залізного віку, скіфського часу (7–4 ст. до н. е.), черняхівської культури (3–5 ст. н. е.). Пізньопалеолітичне місцезнаходження виявлене в урочищі «Попів город», на лівому березі річки Немії. Пам'ятка відкрита у 1919 р. місцевим краєзнавцем О.О. Кривицьким за дорученням Кабінету антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. Тут у 1926 р. Д. Щербаківським було зібрано крем'яні знаряддя з пізньопалеолітичними рисами — пластини, шкребки, вістря тощо. На схилі до Борщівського яру біля села — інше пізньопалеолітичне місцезнаходження. У 1912 р. тут знайдено фрагмент кістки із зображенням мамонта. Оригінальність зображення дослідниками піддається сумніву. У 1951 р. пам'ятку обстежив О.П. Черниш, але ніяких матеріалів крім фрагментів кісток він не виявив. Поселення трипільської культури етапу ВІ розташоване у північно-західній частині невисокого плато, на лівому березі річки Немії, в урочищі «Попів город». Пам'ятка відкрита у 1919 р. місцевим краєзнавцем О.О. Кривицьким за дорученням Кабінету антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. У 1926 р. Д. Щербаківський провів розвідки і виявив різноманітні матеріали — 5 кам'яних знарядь праці, фрагменти посуду із заглибленим орнаментом та антропоморфну статуетку. Повторно поселення обстежив

у 1927 р. М.Я. Рудинський, який у 1929 р. провів розкопки. У 1946–48 рр. дослідження пам'ятки проводила Південно-Подільська археологічна експедиція під керівництвом М.І. Артамонова. У 1951 р. поселення оглянула Т.С. Пассек. Культурний шар виявлено на глибині 0,7–1,0 м. Він складався із глиняної обмазки з відбитками, знарядь праці (сланцеві сокири, крем'яні вкладиші до серпів, пластини та нуклеуси) та кераміки. Столовий посуд прикрашено заглибленим орнаментом та канелюрами. Форми посуду — горщики з масивним ручками, покришки, піддони, грушеподібні і біноклеподібні посудини. Кухонний посуд представлений горщиками, мисками та чашами. Матеріали з розкопок зберігаються у Національному музеї історії України у Києві. В південній частині села, на мису відкрито поховання з керамікою черняхівської культури. Поселення трипільської, скіфської і черняхівської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [47]

В.А. Косаківський

Замок (17 ст., архіт.).

Перша письмова згадка про с. Озаринці належить до 1486 р. Поряд з ним, на правому березі Дністра, тягнувся Волоський шлях, яким сюди часто приходили татари. У 1657 р. на високому, пануючому над місцевістю пагорбі було збудовано кам'яний замок. Згідно легенди, підземні ходи вели від замку до ринкової площі Озаринець, пройшовши під руслом річки Немія. У 1672 р. територія Західного Поділля опинилась під владою Османської імперії. Турки зміцнили замок, тримали тут військову залогу. Згодом, вони частково зруйнували замок, адже у 1699 р. були змушені покинути Поділля. Наприкінці 18 ст. оборонне значення замку втрачається, його споруди поступово перетворюються в руїни. Деякий час їх використовували під хлібну комору. Нині від замку, майже квадратного у плані (розмір: 55,0×50,0 м), частково вціліли лише два об'єми: житлова башта та нижній ярус надв'їзної башти, перекритої циліндричним зводом (розмір: 5,0×10,0 м) з парними розпалубками до входів у кордегардії — приміщення для сторожі. Ворота орієнтовані на південь, вікна житлової башти — на схід. Усі інші споруди замку, включно з фортечними стінами, не стільки втрачено під час воєн, скільки було розібрано населенням на будівельні матеріали (вапняк). Замок є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. [48]

В.В. Войтович

Костел Відвідання Пресвятою Дівою Марією (19 ст., архіт.).

У 1741 р. на кошти графа Дзедушицького, хорунжого трембовельського, було побудовано дерев'яний римо-католицький костел Відвідання Пресвятою Дівою Марією. У 1800–42 рр. на його місці було споруджено сучасний мурований костел. Він представляє собою класичну базиліку зі шестиколонним тосканським портиком під трикутним фронтоном. Костел був естетично оформлений, урочистий, з органом, якого привезли з Варшави. Біля храму були алеї та висаджені декоративні дерева. У 1937 р. костел закрили, зняли хрест, внутрішнє оздоблення було знищене або розграбоване. Будівлю перетворили в склад. Костел відновив службу лише під час Другої світової війни та у 1946–47 рр. У 1987 р. костел Відвідання Пресвятою Дівою Марією було повернено римо-католицькій громаді. [49]

В.В. Войтович

Синагога (18 ст., архіт.).

В Озаринцях синагога, за різними даними, була побудована в 16, 18 чи 19 ст. (найчастіше зустрічається 18 ст.). Нині це напівзруйнована двоповерхова будівля прямокутної форми із залишками чотирьох кам'яних колон на центральному (західному) вході. Синагога зазнала руйнувань під час Другої світової війни. Під час окупації в її стінах було живцем спалено 86 місцевих євреїв. Вчений Данило Щербаківський залишив докладний опис синагоги, яку від відвідав у 1926 р.: «Синагога з кольонадою цегляна; кольони масивні; збудована 621 року (1860? року). Дата написана вгорі над урен-койдешом (арон кодеш. — Є. К.), як звичайно шифрована — в даному разі у фразі «коли прийде Месія»)… Стеля синагоги з восьмигранним куполом. В центрі купола навколо гака, що тримає панікадило, намальовано чотири зайці — що можливо

символізують біг часу. На моє запитання у старих євреїв, що показували мені синагогу, про значення цих зайців й інших виображень, вони казали лише що це — «так собі», очевидно ними забута символіка єврейська стара, вони могли лише відповісти, що знаки зодіаку це — місяці… Взагалі, маємо в розписі цій типові для розписі стелі синагоги знаки зодіаку з добавкою квітів й ще декількох виображень — левіафана й інших». [50]

В.В. Войтович

Церква Різдва Богородиці з огорожею (1865–68 рр., архіт.).

На місці, де нині церква Різдва Богородиці, раніше стояла дерев'яна козацька Свято-Успенська церква, яка у 1719 р. згоріла. Вона була триярусною, з трьома банями. Козаки не шкодували коштів на її обладнання та постійно робили пожертвування. Церква була урочисто обладнана, про що свідчить опис Юхима Сіцінського. Церква Різдва Богородиці збудована у 1865–68 рр. в російському архітектурному стилі на кошти землевласника графа Чацького. П'ятикупольна. Пофарбована у небесно-блакитний колір. Дерев'яний різьблений двоярусний іконостас. Головні духовні святині — Ікона Божої Матері Скоропослушниці та святого Онуфрія. Дзвіниця є частиною будівлі. Нині діючий православний храм. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [51]

В.В. Войтович

Церква Успіння Богородиці (початок 20 ст., архіт.).

Наприкінці 19 ст. парафіяни різних частин Озаринець (Шляхетчини, Волоського кутка та інших) ініціювали будівництво поруч з діючим храмом Різдва Богородиці нової церкви. Її мали назвати так само, як і стару, зруйновану, козацьку — Свято-Успенська. Кам'янець-подільський митрополит виділив більшу частину коштів, потрібних на будівництво. До села було направлено архітектора. Решту грошей мали зібрати місцеві парафіяни. Храм будувався дуже довго, з перервами, що було пов'язано з нестачею грошей. Лише наприкінці літа 1910 р. було освячено церкву Успіння Богородиці. У 1930-х рр. її було закрито. Тут містилися склад, клуб, спортзал та музей. Нині будівля перебуває в занедбаному стані. Церква Успіння Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [52]

В.В. Войтович

с. СЕРЕБРИНЦІ

Палац (кінець 18 ст., архіт.). Центр села.

Збудований у 1770–1780-х рр. Міхалом Чацьким — відомим польським політичним діячем 18 ст., учасником повстання під проводом Т. Костюшка, публіцистом. Згодом маєтком володіли російські воєначальники — фельдмаршал П. Румянцев-Задунайський, а після нього генерал-лейтенант І.Г. Бережніков. Палац розташований у центрі села, над ставом, оточений парком, який було розпланировано Д. Макклером (парк зберігся частково). Від села до садиби провадить під'їзд по широкій греблі через ставок. Над греблею збереглася невеличка сторожка. Палац двоповерховий, цегляний, а колони, капітелі, сандрики, пояски, плити балкону та інші деталі витесані з пісковика. Будинок стоїть на схилі і тому звернений у парк фасад має цокольний поверх з балконом на стовпах уздовж одинадцятивіконного фронтону. Виразність палацу досягнута одним тільки портиком корінфського ордера. З західного боку, на парковому фасаді, портик відсунуто далеко вперед, зі східного біля входу в палац він присунутий майже впритул до стіни. Прикрасою фасадів служать високі вікна парадного поверху, підкреслені класичними садриками, а також майже квадратні вікна верхнього житлового поверху. Енергійно прокреслений карниз з чітким ритмом сухариків та чотирискатна покрівля з двома широкими кам'яними трубами завершують будинок. Покрівля збереглася. Планування палацу підпорядковане дворядній амфіладі з орієнтацією п'ятирядних приміщень на парковий фасад, із залою у центрі, зі строгою симетрією всіх покоїв. Не зберігся візерунковий паркет у велику клітину. Перестав існувати Мармуровий зал. Напроти східного палацового фасаду розташований господарчий двір з капітальними кам'яними будівлями, направо — залишки парку. З другої половини 20 ст. частину будівлі використовує сільська рада.

У 1980-ті рр. та на початку 1990-х рр. у палаці велися реставраційні роботи, які згодом припинилися. Палац є пам'яткою архітектури національного значення. [53]

В.В. Войтович

с. СУБОТІВКА

Палеолітична стоянка (100–40 тис. рр. до н. е., археол.). Північна околиця села.

Стоянка розташована в урочищі «Деренівка», на лівому березі Дністра, на схилі яру на висоті біля 80,0 м над рівнем річки. Відкрита в 1948 р. П.Й. Борисковським та датована періодом середнього палеоліту, 100–40 тис. років до н. е. Розкопки не проводились. У 1949 р. О.П. Черниш повторно обстежив пам'ятку. На поверхні стоянки П.Й. Борисковським зібрано типово мустьєрський гостроконечник, три двосторонніх плоских та овальних знаряддя. О.П. Чернишем зібрано невелику кількість крем'яних знарядь праці, що підтвердило датування пам'ятки мустьєрським часом. Матеріали розвідки П.Й. Борисковського зберігаються в Інституті археології АН РФ (м. Москва), а О.П. Черниша — у Львівському інституті суспільних наук. Палеолітична стоянка є пам'яткою археології місцевого значення. [54]

В.А. Косаківський

с. ТРОПОВА

Церква Іоана Богослова з дзвіницею (1767 р., архіт.).

У 1767 р. була збудована на кошти парафіян дерев'яна церква на честь святого Іоанна Богослова. Одночасно збудована дерев'яна дзвіниця. У 1835 р. церква піднята на кам'яний підмурок, а дерев'яну огорожу замінили на кам'яну із входом, складеним з трьох арок. Збереглися перекази, що для будівництва муру навколо церкви мешканці села від кожного подвір'я привозили каміння. При побудові муру дзвіниця залишилася в огорожі і служила входом на територію храму. У 1885 р. було оновлено чотириярусний іконостас, розібрана емпора над бабинцем, замість якої над входом влаштовано балкон для хору. У 1898 р. до абсиди із півночі і півдня прибудовані різниця та паламарня. Починаючи з 1868 р. діяла школа грамоти, яка у 1888 р. реформована у церковну-парафіяльну, для якої того ж року була пристосована хата дяка. Першим учителем був церковний дяк, який навчав грамоти 20–25 дітей більш заможних селян. У 1875 р. в школі навчалося вже 70–80 дітей, переважно хлопчики. Нині православна церква Зачаття Іоанна Предтечі. Церква Іоана Богослова є пам'яткою архітектури місцевого значення. [55]

В.В. Войтович

с. ЯРИШІВ

Поселення трипільської і скіфської культур (4 тис. до н. е., 7–5 ст. до н. е., археол.). На схід від села.

Розташоване на великому схилі, зі сходу та півночі обмежене великим яром. Пам'ятка відкрита місцевим краєзнавцем І.П. Дубиною в 1978 р. Ним же були зібрані матеріали, які передано на зберігання до Могилів-Подільського краєзнавчого музею. В цьому ж році пам'ятку оглянули І.І. Заєць та Б.І. Лобай. Під час риття траншеї через територію поселення було виявлено значну кількість трипільської та скіфської кераміки. Трипільська кераміка червонуватого кольору. Значна частина кераміки тонкостінна, канельована. Окремі фрагменти горщиків зі псевдовушками. Знаряддя праці — ножевидні пластини та відщепи. У цій же траншеї виявлена скіфська землянка з глинобитною піччю. В ній знайдено велику кількість кераміки. Серед них — корчаги типу Вілланова, горщики з валиком та ледь відігнутими вінцями. Піч напівсферична, добре випалена. Розміри землянки не встановлені. Культурний шар поселення від 0,2 м до 0,5 м. розміри 300,0×500,0 м. Поселення трипільської і скіфської культур є пам'яткою археології місцевого значення. Пам'ятку періоду пізнього палеоліту виявлено на південному заході від села, на правому березі річки Лядови, на Хоньковецькій горі на висоті біля 100,0 м над рівнем річки. Відкрита П.Й. Борисковським у 1948 р., який зібрав тут призматичні нуклеуси, пластини і відщепи. [56]

В.А. Косаківський

с. ЯРУГА

Поселення скіфської культури (7 ст. до н. е., археол.). На південь від села, в урочищі «Патлаївська одая».

Поселення скіфської культури (7 ст. до н. е.) виявлене та частково досліджене Західно-Українською археологічною експедицією у 1954 р. Було закладено два розкопи. Товщина культурного шару 0,3 м. В одному з розкопів виявлено залишки наземного житла, орієнтованого з північного заходу на південний схід. Площа житла 18,0 кв. м. Всередині житла знаходилась глинобитна піч. Поряд із житлом виявлена зернова та господарська ями, а також залишки господарського комплексу з глинобитною піччю. В житлі та поряд з ним знайдено велику кількість фрагментів кераміки, вироби з глини, каменю, кістки. Кераміка столова і кухонна. До столової відносяться лощені миски із загнутими всередину вінцями, корчаги та черпаки. До кухонної належать горщики тюльпаноподібної форми, які прикрашені під вінцями проколами та розчленованим валиком. Зустрічаються горщики з гладким валиком, що розміщується по тулубу. Знаряддя праці — кам'яні зернотерки, крем'яні вкладиші до серпа та глиняні прясла. Матеріали розкопок зберігаються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Поселення скіфської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [57]

В.А. Косаківський

МУРОВАНОКУРИЛОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Мурованокуриловецький район утворено 7 березня 1923 р. у складі Могилів-Подільської округи. У 1932 р. з утворенням Вінницької області район було включено до її складу. У 1956 р. Муровані Курилівці стають селищем міського типу. У 1959 р. район збільшився за рахунок окремих сіл Копайгородського району, який припинив своє існування. У 1962 р. Мурованокуриловецький район було ліквідовано, а його населені пункти увійшли до складу Барського та Могилів-Подільського районів. У грудні 1966 р. район було відновлено в адміністративних межах, що зберігаються нині[408]. Район розташований у південно-західній частині Вінницької області, його площа складає 886,47 кв. км., що становить 3,4 % від території області. Територія району належить до лісостепової зони України. На заході він межує з Хмельницькою областю, на південному заході — з Чернівецькою, на півночі з Барським, на сході із Шаргородським, а на півдні з Могилів-Подільським районами Вінницької області. Населення району — 24,9 тис. осіб (станом на 01.01.2018 р.)[409]. Адміністративно-територіально район поділяється на 1 селищну раду та 24 сільські ради, які об'єднують 60 населених пунктів. Відстань від районного центру до Вінниці автошляхами складає 110 км. Територією району проходять автомагістралі державного значення: Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський, Житомир – Могилів-Подільський, а також лінія Південно-Західної залізниці від Жмеринки до Могилева-Подільського довжиною близько 20,0 км із залізничними станціями Котюжани та Немерче. Клімат помірно-континентальний, з м'якою зимою і теплим, відносно вологим літом. Територія району знаходиться у басейні річки Дністер і характеризується сильно розчленованим рельєфом з глибокими балками та ровами. Гідрографія представлена річками Жван, Батіг, Лядова, Кавраєць, Немія, що протікають з півночі на південь, а також густою мережею ставків та безіменних струмків. Значний вплив на рельєф має Дністер, на якому збудовано Дністровську ГЕС. Площа водосховища становить 312,0 га. Ґрунти представлені в основному типом сірих лісових. Світло сірі та сірі ґрунти складають 80 %. Район багатий на такі корисні копалини: пісок, галька, гравій, глина, пісковик, кварцит, крейда, доломіт, мергель, вапняк та фосфорити. На північний захід від райцентру біля с. Бахтин розвідано унікальне і єдине в Україні родовище флюоритів. Площа району займає 88,47 тис. га, із них сільськогосподарські угіддя в районі складають — 65,9 тис. га (рілля — 55,2 тис. га), ліси — 15,0 тис. га. Під охороною в районі знаходиться 21 об'єкт природно-заповідного фонду площею 1,8 тис. га. Найвідоміші: урочище «Переладино» неподалік села Житники (мінеральне джерело «Регіна»), урочище «Значок», що знаходиться поблизу села Вищеольчедаїв, у якому зростає рідкісна лікарська рослина валеріана висока. У заказнику «Дністер», який розташований між селами Жван та Наддністрянське, росте чимало видів рослин, занесених до Червоної книги України. Неподалік села Долиняни створено ботанічний заказник «Долина ірисів».

[408] Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. — Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. — С. 45–48.

[409] Ладан С. Етапи становлення та сьогодення району // Друга Мурованокуриловецька науково-краєзнавча конференція 22–23 вересня 2017 р. — Вінниця, 2017. — С. 5.

У районі є 9 пам'яток археології, серед яких стародавні поселення, кургани, городища. Тут виявлено поселення трипільської культури (4–3 тис. до н. е., с. Вищеольчедаїв та Перекоринці), поселення білогрудівської культури (12–11 ст. до н. е., с. Біляни), численні поселення черняхівської (3–4 ст. н. е., с. Обухів, Привітне та інші), городище (9–4 ст. до н. е. с. Дерешова), та городище давньоруського часу (9–11 ст. н. е., с. Попелюхи)[410]. Поблизу Михайлівців, Сніткова та інших сіл збереглися кургани, культурна належність яких не встановлена. Є підстави вважати, що у них поховано померлих від чуми в першій половині 19 ст. Територія району почала заселятися в добу раннього палеоліту. З початку 1 тис. н. е. її населяють ранньослов'янські племена, які входили до антського племінного союзу. З утворенням єдиної давньоруської держави — Київської Русі (9 ст.) до її складу увійшли племена уличів та тиверців, що жили у межиріччі Дністра та Південного Бугу. В кінці 12 ст. ці території увійшли до складу Галицько-Волинської держави. Після загарбання краю ординськими племенами у 1246 р. — до складу Золотої Орди. Після перемоги литовців над татарами у Синьоводській битві (1362 р.) територія Поділля опинилася у складі Великого князівства литовського. Саме у цей період виникають найдавніші із сучасних населених пунктів Мурованокуриловецького району — Жван, Галайківці, Михайлівці, Снітків та інші. Після Люблінської унії (1569 р.) ця територія відійшла до Польщі. З середини 15 ст. починаються спустошливі татарсько-турецькі набіги, що тривали понад три століття. Лише після нападу на Поділля у 1575 р. татари полонили понад 55 тис. чоловік[411]. У період Національної революції 1648–57 рр. під проводом Б. Хмельницького було утворено Мурованокуриловецьку сотню Могилівського полку, яким командував легендарний полковник Остап Гоголь. Протягом 1672–99 рр. край перебував у складі Османської імперії, однак після Карловацького миру знову опинився у складі Польщі. У 1775 р. Муровані Курилівці стають містечком із правом влаштовувати три ярмарки на місяць. Після другого поділу Польщі (1793 р.) Поділля у складі Правобережної України було приєднано до Російської імперії. Територія району входила до складу Ушицького та Могилів-Подільського повітів Подільської губернії. У 1861 р. Муровані Курилівці стають центром волості Ушицького повіту[412]. У першій половині 19 ст. на території краю діяли повстанські загони на чолі з Устимом Кармелюком. Через Муровані Курилівці проходив поштовий тракт Могилів-Подільський – Кам'янець-Подільський, по якому з Києва до Кам'янця-Подільського у жовтні 1846 р. проїздив Т.Г. Шевченко. Важкі випробування випали на долю мешканців краю в роки Української національної революції 1917–21 рр. Територія району була ареною великих соціальних потрясінь та кровопролитних боїв. Саме у листопаді 1920 р. відбувся бій під Котюжанами, в якому переважаючі сили Червоної армії завдали важкої поразки армії УНР і вона змушена була відступити за річку Збруч. Встановлення радянської влади на теренах району та її діяльність у 1920–30-х рр. характеризувалися жорсткою командно-адміністративною системою та розгортанням політичних репресій. У 1920-х рр. мешканці району чинили опір радянській владі, особливо активно діяв загін повстанців під

[410] Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / упоряд.: Ю.А. Зінько та ін. — Вінниця : Держ. картограф. ф-ка, 2011. — С. 109–110.

[411] Поділля. Історико-етнографічне дослідження. — К. : «Доля», 1994. — С. 34–35.

[412] Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 455–456.

командуванням Є. Овчарука[413]. Найтрагічнішими сторінками історії району був Голодомор 1932–33 рр., політичні репресії 1930-х рр. та Друга світова війна. Численні втрати населення від цих подій і досі точно не встановлено. Цей період в районі зафіксовано у понад 50 пам'ятниках та пам'ятних знаках. Вже у середині липня 1941 р. вся територія району була окупована нацистськими військами. Пізніше його територію було поділено на німецьку та румунську зони окупації, кордон між якими проходив по річці Лядовій. Особливо жорстокою була німецька окупаційна зона. У Мурованих Курилівцях та Сніткові було створено єврейські гетто. У 1942–43 рр. усіх в'язнів, що там перебували, було розстріляно. Протягом березня 1944 р. територію району було звільнено військами 240-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту під командуванням Героя Радянського Союзу полковника Т.Ф. Уманського. На території району народилися два Герої Радянського Союзу: Г.Г. Бондар (с. Лучинець), загинув у бою за м. Вроцлав (Польща), де і похований, та Ф.І. Горенчук (с. Петримани), а також Герой Соціалістичної Праці М.С. Касько (с. Попелюхи).

В економіці району головне місце займає сільське господарство. Виробництвом сільськогосподарської продукції займаються 11 товариств з обмеженою відповідальністю, 12 приватних підприємств та 47 фермерських господарств. Найбільш вагомі результати у вирощуванні зернових культур досягнуто у ТОВ «Агрофірма Рубанський», ФГ «Стріла» (Муровані Курилівці), ФГ «Агро Віта» (Попелюхи) та «Олімп» (Степанки). Вирощуванням великої рогатої худоби займається ФГ «Велес Віта» (Попелюхи). У Сніткові товариство «Тріада МК» посадило понад 130 га. садів та ягідників[414]. У районі нараховується 6 промислових підприємств, найбільшим із яких є завод мінеральної води «Регіна». Збудовано полігон твердих побутових відходів та сортувальну лінію, це перший в області комплекс, що відповідає сучасним вимогам. Мережу закладів освіти складають 20 загальноосвітніх шкіл, дві школи-інтернати (Муровані Курилівці та Котюжани), аграрний ліцей (Михайлівці). Лікувальні заклади представлені центральною районною лікарнею, поліклінікою, 7 амбулаторіями загальної практики сімейної медицини та 26 фельдшерсько-акушерськими пунктами. У районі діє районний Будинок культури, центральна районна бібліотека та бібліотека для дітей, 8 клубів-бібліотек, 22 сільські бібліотеки-філії, 16 сільських Будинків культури, 9 клубів, дитяча музична школа, школа естетичного виховання, краєзнавчий музей ім. Федора Коновалюка, музейні кімнати Будинку культури сіл Дерешова, Жван, Наддністрянське та інших. Спортивна галузь представлена дитячо-юнацькою спортивною школою, 38 стадіонами та 12 спортивними залами. Релігійне життя представлене конфесіями православної та римо-католицької церков, євангельськими християнами-баптистами та адвентистами сьомого дня.

На території району зареєстровано 9 пам'яток археології, 28 архітектури та містобудування, 85 історії, 23 пам'ятки монументального мистецтва, 36 пам'ятників та пам'ятних знаків жителям району, що загинули в роки Другої світової війни, а також 2 пам'ятники трудової слави[415]. На території району взято на облік

[413] Ревуцький В. Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис. — К., 2013. — С. 164–166.

[414] Мурованокуриловецькому району 85 років. — Вінниця, 2008. — С. 6–7.

[415] Мурованокуриловеччина від давнини до сьогодення. — Муровані Курилівці, 2017. — С. 11–12.

понад 50 братських могил та одиночних поховань. Переважна більшість із них — це поховання періоду Другої світової війни. Зокрема: братська могила 152 радянських бійців, що загинули при звільненні селища та навколишніх сіл і пам'ятник 230 уродженцям селища, загиблим на фронтах війни (смт Муровані Курилівці, вул. Соборна); братська могила 56 радянських бійців і пам'ятник 45 односельцям (с. Бахтинок, неподалік Будинку культури); братська могила 47 мирних жителів, розстріляних нацистами (с. Нишівці, центральна частина кладовища); братська могила 49 жителів села, спалених нацистами (с. Рівне, східна частина кладовища); братська могила 18 радянських бійців і пам'ятник 42 односельцям (с. Петримани, поблизу сільської ради); братська могила 12 жителів села, розстріляних нацистами (с. Снітків, західна околиця села); братська могила 2 невідомих радянських бійців (с. Вищеольчедаїв, західна частина кладовища); братська могила 2 невідомих радянських бійців (с. Курашівці, південна околиця села); могила командира 163-ї дивізії Червоної армії Кавазашвілі М.З. (с. Попелюхи, неподалік сільської ради); могила радянського бійця (с. Дерешова, центральна частина кладовища); могила радянського бійця (с. Морозівка, східна частина кладовища). На могилах встановлено пам'ятники, що містять радянські військові символи у вигляді зірок, знамен та інше. На території району збереглося кілька братських могил жертв голодомору 1932–33 рр. Одна із них знаходиться у центральній частині кладовища с. Дружба, на ній встановлено хрест із відповідним написом. На північний захід від с. Галайківці та на захід від с. Роздолівка розташовано братські могили жертв Голокосту, в яких поховано понад 500 осіб. На могилах встановлено пам'ятні знаки. Збереглися кілька поховань червоноармійців періоду Української національної революції 1917–21 рр., зокрема братська могила 19 воїнів у с. Михайлівці, що розташована у північній частині старого кладовища. Після здобуття Україною незалежності 1991 р. у Мурованих Курилівцях встановлено пам'ятні знаки учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. та ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. На західній околиці районного центру, неподалік старого кладовища, встановлено пам'ятний знак у вигляді хреста жертвам Голодомору 1932–33 рр. Такі ж знаки встановлено на кладовищах майже у всіх населених пунктах району. У районі встановлено меморіальні дошки: три у Мурованих Курилівцях, Ф.І. Горенчуку — Герою Радянського Союзу (2005 р., будівля школи № 2, вул. Соборна, 72); В.І. Нешику — головному лікарю центральної районної лікарні (2009 р., на будівлі ЦРЛ); Л.К. Заболотній — Заслуженому вчителю України (2013 р., будівля школи № 2, вул. Соборна, 72); с. Рівне, Ф.Ф. Чепіжаку — Заслуженому працівнику сільського господарства (2012 р., будівля сільської ради); с. Вищеольчедаїв, Р.Б. Коваль (1983–2016 рр.) — учаснику АТО, загинув у боротьбі за незалежність України, нагороджений орденом «За мужність» III ступеня посмертно (будівля школи, вул. Жовтнева, 2); с. Попелюхи, І.П. Білику (1907–1985 рр.) — фельдшеру медпункту 1953–77 рр. (2004 р., будівля ФАП); с. Михайлівці, В.Т. Федику (1921–89 рр.) — головному лікарю дільничної лікарні 1946–89 рр. (2002 р., будівля лікарні).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Мурованокуриловецьким районом: Є.Я. Рачкевич (1907 р., с. Наддністрянське — 1975 р.) — підполковник, комісар Таманського жіночого авіаполку під час Другої світової війни. Перша жінка, яка закінчила Військову академію СРСР; М.М. Ге (1831–1894 рр.) — художник, автор портретів відомих діячів України і Росії, картин на біблійну тематику.

Разом з родиною мешкав у Попелюхах (1837–40 рр.), в подальші роки часто відвідував їх. В цьому селі у ці ж роки перебував його брат Г.М. Ге (1830–1911 рр.) — український і російський письменник, автор драматичних і прозових творів, зокрема нарисів про життя подільських селян; Ф.О. Сумневич (1885 р., Муровані Курилівці — ?) — український державний та громадсько-політичний діяч, закінчив юридичний факультет Варшавського університету. У період Української національної революції 1917–21 рр. був губернським комісаром Подільської та Волинської губерній у складі Директорії УНР; Ф.М. Шумлянський (1887 р., Муровані Курилівці — 1980 р.) — мовознавець. У різні роки працював у Херсонському, Полтавському і Луганському інститутах народної освіти, Білгородському і Тамбовському (РФ) педагогічних інститутах, тривалий час в Одеському університеті. Основні праці: «Російсько-український словник» у 2-х томах (разом з С. Іваницьким), дослідження «Найголовніші правила українського правопису» та інші; Ф.З. Коновалюк (1890 р., с. Ягідне — 1984 р.) — художник, належить до провідних ілюстраторів «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. (Більш детальну інформацію про художника дивись у статті «Пам'ятний знак Федору Коновалюку»); Я.Б. Давидзон (1912 р., Муровані Курилівці — 1998 р.) — фотомитець, учасник Другої світової війни, заслужений працівник культури УРСР, заслужений журналіст СРСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка за фотокореспонденцію на тему війни і праці, портрети діячів народного господарства, науки та культури; В.К. Мельник (1921 р., Курашівці — 1970 р.) — письменник, учасник Другої світової війни, автор популярних повістей і оповідань про війну та післявоєнне життя; Я.Л. Менакер (1921 р. н.) — письменник. Дитячі та юнацькі роки провів у Котюжанах. Учасник Другої світової війни. Живе в Ізраїлі. Автор творів про насильницьку колективізацію, Голодомор 1932–33 рр., репресії, Голокост; Д.А. Дудко (1921 р., Попелюхи — 2009 р.) — матеріалознавець, фахівець у галузі електрозварювання, академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Ленінської премії, Державної премії УРСР в галузі науки і техніки, премії ім. Є. Патона та інших; Г.Т. Чубач (1941 р. н., Плоске) — поетеса. Автор багатьох збірок поезії, пісенних текстів, творів для дітей. Лауреат літературних премій ім. М. Чурай, П. Гулака-Артемовського, Є. Гуцала, міжнародної премії «Дружба» та інших; М.В. Гнисюк (1944 р., Перекоринці — 2007 р.) — фотомитець, заслужений діяч мистецтв РФ, належить до ста найкращих фотомайстрів світу. Лауреат багатьох міжнародних виставок. Його ім'я занесене до енциклопедії «Сучасна фотографія» (Англія); С.Б. Чернілевський (1950 р. н., Жван) — поет, кінорежисер, сценарист, педагог. Лауреат літературних премій ім. В. Симоненка та А. Бортняка.

В.А. Тучинський

смт МУРОВАНІ КУРИЛІВЦІ

ДВС (1930-ті рр., іст.). Розташовані у селищі та навколишніх селах.

Збереглося близько 20 довготривалих вогневих споруд (ДВС) та інших фортифікаційних споруд. Збудовані у 1930-х рр. як частина системи фортифікаційних споруд Могилівсько-Ямпільського укріпленого району, який займав смугу оборони протяжністю 140,0 км, і мав завдання, прикриваючись річками Дністер та Жван, не допустити їх форсування з метою прориву супротивника у напрямку Могилів-Подільський – Вінниця. Передній край оборони проходив рубежем Курашівці – Мурован Курилівці – Жван — лівий берег Дністра до Могилева-Подільського – Ямпіль – Велика Кісниця. Будівництво укріпленого району зумовлювалося тим, що по річці Дністер до липня 1940 р. проходив державний кордон СРСР з Румунією. Оборонні споруди були частиною так званої «лінії Сталіна», що простяглася від Чорного до Балтійського морів. З початком Другої світової війни, зважаючи на стрімкий наступ ворога, ДВС були залишені Червоною армією майже без боїв у липні 1941 р. Під час відступу нацистських військ у березні 1944 р. вони також не використовувались у ході бойових дій. ДВС залізобетонні, переважно із трьома бійницями, пристосованими для стрільби із невеликих гармат або великокаліберних кулеметів, та броньованими дверима. Товщина стін та стелі складає не менше 0,8 м, діаметр оборонних споруд близько 10,0 м. Збереглися такі оборонні споруди: смт Муровані Курилівці — вісім ДВС: від селища 1,5 км на північний схід; 1,0 км на північний схід; північно-західна частина селища; південно-східна частина селища; південна околиця селища; південно-східна околиця селища; 0,3 км на південний схід, 0,5 км на південь та 2 км на південь. Біля села Володимирівка — дві ДВС: 0,5 км на захід та 1,5 км на південний захід від села. Біля села Курашівці — три ДВС: 2,5 км на північний захід; 2,0 км на південний схід; 2,5 км на південний схід від села. Біля села Роздолівка — дві ДВС: 0,3 км на північ та 0,5 км на південь, а також командний пункт (східна околиця села) та сховище (1,0 км на південь від села) та інші. [1]

В.А. Тучинський

Могила Ф.І. Горенчука, Героя Радянського Союзу (іст.). Східна частина селищного кладовища.

Горенчук Феодосій Іванович (1908–86 рр.) — гв. капітан, командир танкового батальйону 12-ї гв. Шепетівської танкової бригади 1-го Українського фронту, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Петримани Мурованокуриловецького р-ну. Учасник Другої світової війни. Закінчив Ленінградський педагогічний технікум (1932 р.), прискорені курси при Військово-політичній академії (1942 р.), Вищу офіцерську бронетанкову школу (1943 р.). Відзначився у липні 1944 р. під час визволення сіл Хильчиці і Почапи Золочівського р-ну Львівської обл. Від 1962 р. — полковник у запасі. У Мурованих Курилівцях ім'ям героя названо вулицю та встановлено меморіальну дошку на будівлі ЗОШ № 2. На могилі встановлено триступеневу стелу з рельєфним портретним зображенням, прізвищем, роками життя й написом «Учасник Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. 4-ї гвардійської танкової Кантемирівської ордена Леніна Червонопрапорної дивізії». [2]

В.А. Тучинський

Садибний комплекс Станіслава Комара (16–19 ст., архіт.). Вул. Спортивна, 13.

Садибний комплекс Станіслава Комара складається з палацу, арсеналу, двох флігелів (1805 р.), замкових мурів (16 ст.), мосту та парку (19 ст.). Садибу закладено у 16 ст. заможною подільською родиною Чурилів, що збудувала замок, який частково зберігся до наших днів. Наприкінці 18 ст. власницею садиби була Катерина Косаківська з роду Потоцьких, яка після другого поділу Польщі відмовилася присягати Російській імперії, а тому її маєток було конфісковано та передано родині Станіслава Комара. У 1805 р. родина Комарів збудувала палац, арсенал та міст через річку Жван. Згодом, у першій чверті 19 ст., було споруджено нові будівлі садиби, зокрема і два флігелі, один із яких зберігся. Після смерті С. Комара в палаці проживала його донька Дельфіна — відома європейська красуня, яка була музою польського поета Зиґмунта Красинського. Композитор Ф. Шопен присвячував їй музичні твори, художник Е. Делакруа втілював її образ у картинах.

У середині 19 ст. садибу придбав адмірал М.М. Чихачов, учасник російсько-турецьких воєн, директор Російського товариства пароплавства й торгівлі на Чорному й Азовському морях. Після 1917 р. палац було націоналізовано. У 1920–30-х рр. у ньому перебував сільськогосподарський технікум, прикордонний загін, а пізніше військовий комісаріат. З 1958 р. — санаторна школа-інтернат для дітей із захворюванням серцево-судинної системи. В середині 20 ст. палац було перебудовано та пристосовано для використання як навчального закладу для дітей інтернатного типу. Будівля зведена у формах пізнього класицизму на підмурках старого замку і розташована на нерівному ландшафті. Будівельники старого замку не використовували цементний розчин, а для кращої стиковки каменів укладали їх виступом верхнього в поглиблення нижнього. Найкраще зберігся кам'яний ескарп (16 ст.) з північної, східної й південної сторін, що включає підземні склепінні казематі. Головний фасад палацу складається з двох поверхів, а тильний, який виходить у парк, — з трьох поверхів. Фасади симетричні, з трьома ризалітами. Центральний ризаліт головного фасаду прикрашений чотириколонним портиком іонічного ордену та завершується трикутним фронтоном. На рівні першого поверху вздовж будівлі палацу тягнеться галерея на стовпах, над якою на ризалітах розташовані балкони на кам'яних фігурних консолях. Перед тильним фасадом знаходиться простора тераса, влаштована над склепінням оранжереї, яка міститься в нижньому поверсі. Перший цокольний поверх являє собою галерею на квадратних стовпчиках, на яку виходять двері парадних кімнат другого поверху. Нависаючий над цокольним поверхом балкон колись мав ажурні поручні, а його винос давав глибоку тінь, що різко виділяла два світлі поверхи над балконом. Фасад з боку парку доповнюють західний та східний бастіони замку, які утворюють оглядові майданчики. До паркового фасаду будинку знизу примикає оранжерея, в якій колись був зимовий сад. На склепінному її перекритті влаштована велика тераса, яка начебто становить нижній поверх палацу. Дахом оранжереї служить майданчик, вимощений великими прямокутними плитами. Він підступає до масивних опорних стовпів, що несуть балкон, який простягнувся уздовж усього паркового фасаду резиденції. Раніше тераса на оранжереї мала огорожу у вигляді кам'яної балюстради з балясинами барокових форм. Парадний фасад палацу прикрашає виносний портик з чотирма колонами тосканського ордера, які тримають трикутний фронтон. Головний в'їзд до садиби прикрашають обеліски. Планування інтер'єру палацу — анфіладне, з розташованими по центру вестибюлем і парадним залом. Стіни парадного залу оздоблені пілястрами з коринфськими капітелями мілетського типу. Зал був прикрашений панелями зі штучного мармуру та дзеркалами в міжвіконних простінках. На другий поверх з вестибюля вели вузькі стрімкі сходи, які розташовувалися впритул до стіни парадного залу. На другому поверсі був кабінет, стіни якого були облицьовані штучним сірим мармуром. В інтер'єрі кабінету були колони доричного ордера з одноглавими польськими орлами в капітелях. Дитяча кімната була оформлена у японському стилі (нині втрачена). У кімнаті, де зараз міститься бібліотека, збереглася вишукана ліпнина із зображенням античних музичних інструментів: кіфари, ліри, авлоса. Збереглися циліндричні печі опалення та колони з дорійськими капітелями. Зважаючи на вишуканість палацу, сучасники називали його «Подільським Лувром». Інші споруди садиби, а також парк збереглися майже повністю. Напроти палацу розташована незвичної архітектури будівля арсеналу, де зараз спортивна зала. Арсенал являє собою кам'яну одноповерхову будівлю у вигляді витягнутого прямокутника. Вікна головного фасаду прикрашені мандриками простого малюнку з консолями у вигляді жіночих голівок, висічених з каменю. У тимпані фронтону, де розташовувалося фуражне горище, влаштовано велике п'ятикутне вікно. Флігель являє собою двоповерхову будівлю у стилі неоготики. На його кутах на рівні верхньої частини карнизу були кам'яні обеліски, які не збереглися. З історичних будівель садиби збереглися будинок для прислуги (19 ст.) та стайні (19 ст.). Неподалік знаходиться приміщення колишньої каплиці із стрільчастими вікнами. Цікавими є палацовий міст (початку 19 ст.), що виконував функції шлюзу. Під ним — крутий обрив, над яким нависає ескарп (16 ст.), що є

частиною середньовічного замку. Площа садиби складає близько 3,5 га. Палац оточує великий пейзажний парк, який був закладений у 19 ст. і розташовувався на обох берегах річки Жван. У період будівництва палацу парк реконструював відомий паркобудівник Діонісій Міклер. Він уміло використав ландшафт навколо палацу з великими природними скелями, посеред яких проклав алеї і створив кам'яні лави та стіл, які збереглися до сьогодні. В окремих місцях збереглися фрагменти замкових мурів. Палац, арсенал, два флігелі, замкові мури, міст садибного комплексу є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення, парк — пам'яткою місцевого значення. [3]

В.А. Тучинський

с. ВИЩЕОЛЬЧЕДАЇВ

Городище (9–11 ст., археол.). На північний схід від села.

Городище розташоване на лівому березі річки Лядови, між річкою і яром, в урочищі «Городисько». Городище має форму трикутника та датоване 9–11 ст. З одного боку на його внутрішньому майданчику розташовані дугоподібно три вали різної величини. [4]

В.А. Косаківський

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). На південь від села, в урочищі «Шинків млин».

Поселення розташоване на другій та третій терасах правого берега річки Лядови, тягнеться вздовж річки на 500,0 м. З півдня обмежене яром. Належить до трипільської культури, фінал етап ВІІ (4 тис. до н. е.). Пам'ятка відкрита Південно-Подільською експедицією під керівництвом М.І. Артамонова у 1946 р. Під час дослідження було виявлено кераміку червоного кольору, форми: горщики і покришки. Посуд прикрашений заглибленим орнаментом у вигляді дуг та ліній. Знайдено також знаряддя праці — пластини та відщепи. Матеріали розвідки зберігаються в Ермітажі (РФ, м. Санкт-Петербург). Поселення трипільської культури є пам'яткою археології місцевого значення. [5]

В.А. Косаківський

Особняк цукрозаводчика (друга половина 19 ст., архіт.). Вул. П. Ковальського, 32.

Садиба розташована на високому пагорбі над річкою Лядова. Від парадного фасаду будинку розпочинається пейзажний парк з насадженнями, а також деякими елементами паркової архітектури — східцями та залишками фонтану. До річки ведуть доріжки, цікавим об'єктом є міст, який з'єднує садибу із протилежним берегом, на якому був розташований цукровий завод, побудований у типовому для промислової споруди того часу неоготичному стилі. У другій половині 19 ст. директором-розпорядником цукрового заводу був Н. Коган. Ймовірно, для зведення будинку ним був запрошений архітектор високого фахового рівня, про що свідчать технологічні, конструктивні та високі естетичні якості споруди. Будівельники вдало використали різноманітні матеріали того часу: силікатну цеглу, бетон, залізо та облицювальний камінь. Характерним є застосування декоративних елементів історичного стилю — класичних неоренесансних деталей в оформленні вікон та фронтону головного фасаду. Відмінною рисою будинку є дерев'яна галерея з бічного фасаду, яка має окремий вхід на другий поверх ззовні, а також призматичний купол даху. Для єврейської архітектури Поділля була притаманною така прибудова до основної стіни будинку для святкування одного з головних свят — «суккот» («кущів»), коли родина певний час мала перебувати під відкритим небом. Будинок має два поверхи, нижній службовий. У верхньому мешкали господарі, він був презентаційний, тому особлива увага була надана декору інтер'єрів, що виконаний у необароковому та мавританському стилі, в яких витримана ідея чотирьох сезонів року. Інтер'єр вітальні, «Білої зали», виконаний у пишному бароковому стилі, стіни вкриті ліпним орнаментом з картушами, вензелями. Збереглися двері з розписом — зображеннями рогу достатку, з десюдепортами (картинами над дверима), фризи великого рельєфу з мотивом пари закоханих голубів. Цікавим архітектурно-образотворчим рішенням відзначається зала із стелею, кесонованою рельєфами з різноманітними архітектурними елементами, з розписами у заглибленнях, на яких представлені натюрморти з плодами та квітами на пейзажі. Цікавою є ще одна

кімната — спальня або кабінет господаря, до якої застосований мавританський стиль, що часто зустрічається в оздобленні синагог. Решта помешкань також мають розписи в оздобленні, однак більш стримані, але не менш вишукані. Після 1917 р. у будинку протягом тривалого часу містився дитячий садок, зараз він не житловий. Будинок цукрозаводчика є пам'яткою архітектури місцевого значення. [6]

В.А. Тучинський

с. ГАЛАЙКІВЦІ

Свято-Преображенський чоловічий монастир (перша половина 18 ст., архіт., іст.). Розташований на південний-захід від села, на високому пагорбі неподалік річки Жван.

Час заснування монастиря невідомий, спочатку був православним. У відомій праці Ю.Й. Сіцінського «Церкви та парафії Подільської єпархії» є згадка про те, що у першій половині 18 ст. тут діяв Базиліанський монастир, в якому жили греко-католицькі ченці. Монастир був укріплений земляним валом та кам'яною стіною з двома протилежними воротами. У 1745 р. його закрили, оскільки обитель не могла себе утримувати, і приєднали до Малієвецького монастиря (нині Хмельницької обл.). На початку 20 ст. від будівель_монастиря залишилися лише руїни. Однак, у 1920-ті рр. сюди прийшли монашки із Барського монастиря, які змушені були покинути свою обитель через гоніння більшовицької влади і оселилися у печерах неподалік. Згодом до монашок приєднався ієромонах Агафодор. На монастирищі він звів невеликий будинок, де і прожив до смерті у 1962 р. Про Агафодора ходили легенди, як про людину, яка могла бачити майбутнє і зцілювати. Хатина Агафодора збереглась і донині на території монастиря. Тут зберігаються його особисті речі та старовинні ікони. Повноцінно відроджуватись Свято-Преображенський монастир почав у 2002 р. На крутому схилі збудовано Преображенський храм, триповерховий братський корпус з трапезною церквою Кузьми та Дем'яна, а також дерев'яний храм-дзвіницю. Служба у монастирі відбувається у храмі цілителя Пантелеймона. [7]

В.А. Тучинський

с. ДЕРЕШОВА

Городище багатошарове (5–4 тис. до н.е., 7–3 ст. до н.е., 10–12 ст., археол.). На південний схід від села.

Пам'ятка вперше описана у 1901 р. Ю.Й. Сіцінським. У 1946 р. розвідкові роботи проводила Південно-Подільська експедиція під керівництвом М.І. Артамонова. У ході розкопок зафіксовано трипільський та давньослов'янський культурні шари епохи Київської Русі. Шурфи, закладені археологічною експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею в центральній частині городища, дали можливість виявити тут фрагменти скіфської кераміки. Основна маса кераміки належить до часів Київської Русі. У 2012 р. розкопки провів О.В. Шелехань. Територія городища відома під назвою «Замчисько». Займає мис з високими крутими схилами на південному сході та більш похилими на північному. Городище має невеликі розміри та складну систему оборонних споруд, зведених у вигляді асиметричної трапеції, розташованої на вузькому мисі у місці впадіння до річки Жван її правої притоки Требіж. Обидві річки протікають у глибоких каньйонах, порослих лісом. Довжина городища з південного сходу на північний схід 500,0 м, із заходу на схід — 110,0 м. Загальний периметр городища дорівнює близько 1,5 км, а площа 7,0–8,0 га. Схили мису, на якому розташоване городище, підносяться над рівнем річки на висоту 20,0 м. Придатними для проживання був «двір 1» і «двір 2», які розміщені на найбільш рівній та піднесеній площині плато. Двори були розділені валом та ровом, обнесені по периметру спільним валом, який візуально є продовженням укріплень «двору 2» та в той же час перекриває вал «двору 1». На спорудження укріплення північної сторони городища було затрачено значні зусилля. Східну і західну сторони оточують стрімкі природні схили, на яких насипано вал висотою до 1,0 м. З півночі до внутрішнього двору примикає потужна споруда підковоподібної форми — бастіон, що прикривав городище з напільної сторони та в'їзд. На сьогодні сумарна висота валу та глибина рову тут сягає 5,0 м периметр бастіону — близько 290,0 м. На схід від основної частини городища та нижче по схилу системою валів оточено дві частини

схилу та заплави. З цього боку лінія оборони мінімальна. Вал тут має висоту до 1,5 м та впритул підходить до русла річки. На сьогодні майже уся площа городища вкрита лісом та луговою рослинністю. У 2012 р. у центральній частині внутрішнього двору розкопано жіноче поховання. Окрім каблучки, супровідного інвентаря у похованні не виявлено. Поховання датується 12 ст. Частина дослідників пов'язує час створення городища зі скіфським часом, а інші відносять його до часів Київської Русі. Територія городища вперше була заселена в епоху енеоліту трипільцями. У 7–3 ст. до н. е. тут поселяються скіфи, які звели оборонні споруди. Територія городища втретє була заселена слов'янами в період Київської Русі (10–12 ст.). Матеріали розкопок М.І. Артамонова (колекція № 31) і О.В. Шелеханя зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАН України. Городище є пам'яткою археології національного значення. [8]

В.А. Косаківський

с. ЖИТНИКИ

Джерело мінеральної води «Регіна» (1889 р., іст.). Урочище «Переладино», що знаходиться за 3 км на південний захід від села.

Місцеві жителі здавна знали про цілющі властивості цієї води. Вони користувалися нею при лікуванні багатьох недуг, але промисловий розлив «Регіни» почався лише з 1898 р., коли нею зацікавився Оскар Собанський, якому належали і ліс, і саме джерело. Легенд про унікальне джерело є багато, проте в їх основі лежить реальний факт, що мав місце наприкінці 19 ст. Можливо, залишилося б це джерело маловідомим, якби не хвороба панської доньки Регіни. Дівчина важко захворіла на виразку шлунку і ніхто нічим не міг їй зарадити. Влітку 1898 р. О. Собанський, який жив у Петербурзі, приїхав до Мурованих Куриловець на відпочинок. Разом з ним прибули дружина та донька. Одного дня до Собанських приїхав старий лісник. Він порадив дівчині пити джерельну воду тричі на день, бо вона цілюща. Панночка послухалася поради, їй привозили воду просто з джерела, на цій воді готували їжу. Минуло трохи часу і красуня Регіна знову розцвіла. На честь цієї події батько назвав джерело її ім'ям. Згодом, за вказівкою О. Собанського, у лісі біля джерела спорудили невеликий будинок. У ньому «Регіну» розливали в баки і перевозили до залізничної станції Котюжани. А звідти відправляли у Німеччину, Францію, Польщу та інші країни. У дореволюційні роки мінеральна вода «Регіна» здобула дві медалі на виставці столових вод у Відні та Варшаві. Після подій 1917 р. розлив «Регіни» припинили, а про джерело на довгий час забули. У 1962 р. на околиці Мурованих Курилівців, на відстані 7 кілометрів від джерела, збудовано завод мінеральної води «Регіна». Спочатку воду підвозили в автомобільних цистернах, а у 1982 р. трубопроводом з'єднали джерело з конвеєром заводу. Від жовтня 1995 р. підприємство перетворили у відкрите акціонерне товариство «Мурованокуриловецький завод мінеральної води «Регіна». Вода «Регіна» наближається за своїм складом до відомих Березівської та Трускавецької мінеральних вод. Її рекомендують людям із захворюваннями кишково-шлункового тракту. Навіть при тривалому зберіганні вона не втрачає своїх якостей. Навесні 2004 р. на Міжнародній виставці у Києві «Регіну» було відзначено знаком «Екологічно чиста продукція» з правом нанесення на етикетку. Влітку 2004 р. на виставці безалкогольних напоїв в Одесі вона отримала золоту медаль. [9]

В.А. Тучинський

с. КОТЮЖАНИ

Садиба (початок 20 ст., архіт.). Західна околиця села. Вул. Центральна, 12.

Садиба заснована у 19 ст. Одноповерховий палац було збудовано близько 1885 р. На початку 20 ст. маєток купив відставний генерал Ценін. У 1910 р. під час селянського виступу будинок згорів. У 1912 р. збудовано існуючий палац відомим петербурзьким архітектором О.Р. Мунцем. Він за своєю архітектурою близький до відомого Ліваділського палацу у Криму, що був побудований у той же час. До складу садиби входять палац, парк та арковий міст. Первинний план будинку не змінився, однак він набув іншого зовнішнього вигляду. Будівля

цегляна, двоповерхова, симетрична у композиції, П-подібна у плані, з аттиком і центральним ризалітом. У центрі симетрично розміщеного фасаду на другому поверсі ренесансна лоджія, що завершується аттиком з декоративними вазами по краях. Такі ж вази на всіх кутах та виступах будівлі. Цікавими є оздоблення вікон на першому поверсі та вишукані псевдобалкончики на другому. На головному фасаді розміщені барельєфи з античними та рослинними мотивами та ніша, в якій, ймовірно, містилася скульптура. Оздоблення інтер'єрів не збереглися. Палац розташований на території ландшафтного парку та фруктового саду, що займають площу 11,0 га поблизу річки Лядова. Пологий схил переходить у крутий та обривчастий яр, вкритий камінням та густою рослинністю. В яру багато джерел із чистою водою. Над водоспадом збудовано триарковий міст-віадук, що ніби опирається на скалу. Міст збудовано на початку 20 ст. Напередодні Другої світової війни у палаці містився будинок для дітей репресованих батьків. Під час нацистської окупації жителі села врятували життя 120 його вихованців. Нині тут школа-інтернат. Палац та міст є пам'ятками архітектури і містобудування національного значення, парк — місцевого значення. [10]

В.А. Тучинський

с. ЛУЧИНЕЦЬ

Костел Святої Трійці (1860 р., 1910 р., архіт.). Вул. Соборна, 33.

Заснування села датується 1500 р., а перший дерев'яний римо-католицький храм тут спорудили 1764 р. коштом подільського воєводи Михайла Жевуського. У 1840 р. його знищила пожежа. Мурований неоготичний костел було збудовано 1860 р. за кошти М. Уруської, дружини О. Собанського. У 1910 р. храм розширили завдяки зусиллям Аполлінарія Ковальського. На початку 1930-х рр. він був закритий, тоді ж знищено інтер'єр, проте зберігся оригінальний зовнішній вигляд пам'ятки. Неоготична будівля має дві невеликі гострі вежі, між якими на фасаді написано польською мовою: «Хрест перемагає». Загальна висота костела близько 35,0 м. Будівля передана релігійній громаді на початку 1990-х рр., нині парафія Внебовзяття Пресвятої Діви Марії. Костел Святої Трійці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [11]

В.А. Тучинський

с. МИХАЙЛІВЦІ

Могила А.М. Баськова, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Центральна частина кладовища.

Баськов Анатолій Миколайович (1960–80 рр.) — молодший сержант, старший стрілець. Народився в Михайлівцях. Призваний до лав армії у жовтні 1978 р., у Афганістані з березня 1980 р. 21 червня 1980 р. загинув, підірвавшись на ворожій міні. Нагороджений орденом Червоної зірки (посмертно). На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту з рельєфним портретним зображенням, прізвищем, роками життя й меморіальним написом: «Загинув при виконанні службових обов'язків». [12]

В.А. Тучинський

Палацо-парковий комплекс садиби Собанських (18–19 ст., архіт., іст.). Вул. Центральна, 9.

Садиба була закладена у другій половині 18 ст. родиною Дзєржків. Саме тут взимку 1767 р. сім шляхтичів, разом із духовним наставником ксьондзом Мареком Яндоловичем, підписали акт про Барську конфедерацію. У 1805 р. було споруджено двоповерховий палац на місці більш раннього, його звів Анджей Дзєржек. Пізніше маєток перейшов до Собанських, останнім його власником був Броніслав Собанський. До наших днів збереглися кілька палацових інтер'єрів, зокрема ліпнина в стилі ампір над старовинними дубовими східцями і цікаве неоготичне оздоблення стелі та стін кількох кімнат. Після перепланування зникли великі зали, зокрема «Білий», де як реліквію зберігали стіл, на якому підписали акт про створення Барської конфедерації (стіл не вцілів). Не дійшла до нас і оранжерея із прибрамним будинком. Зберігся лише флігель, який нині використовується як житлове приміщення. Територія садиби із парком (закладений у 19 ст.) та фруктовим садом займає

площу 22 га. На ній збереглися три ставки з містками, кам'яний мур із ровом. Цікавим є кам'яний арковий міст неподалік верхнього ставка, збудований у середині 19 ст. У парку росте понад 50 видів дерев та кущів, серед них і рідкісні, зокрема берека, уксусне дерево, австрійська голуба сосна. Із середини 1920-х рр. у палаці діяв сільськогосподарський технікум, нині на його базі працює аграрний ліцей. У 1930-х рр. палац був значно перебудований, додано третій поверх. Палацо-парковий комплекс садиби Собанських є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [13]

В.А. Тучинський

с. НАДДНІСТРЯНСЬКЕ

Поселення трипільської культури (енеоліт, археол.). За 2 км на південь від села.

Займає довгастий мисоподібний пагорб другої тераси лівого берега річки Дністер. Зі сходу пролягає урочище «Берег», з півдня — русло річки, із заходу — яр, схили якого порослі деревами. Північна частина напільна. У зв'язку з підняттям рівня води Новодністровською ГЕС, яри і частина поселення затоплені. Пам'ятка була виявлена Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР у 1969 р. У 1995 р. досліджувалася експедицією «Дністер-3» Інституту археології НАН України та Вінницького державного педагогічного університету під керівництвом О.Г. Корвін-Піотровського (Колесникова). Через часткове затоплення та пошкодження водною ерозією культурного шару, площу поселення встановити неможливо. Його південна ділянка нині під водою, північні околиці збереглися краще. У берегових зрізах виявлено шари глиняної обмазки стародавніх жител та ями, заповнені керамікою, кістками тварин, розщепленим кременем. Аналіз керамічного матеріалу засвідчив, що поселення забудовувалося тричі. Перший культурний шар належав до початку середнього періоду Трипілля (етап BI) і був представлений столовими широкогорлими горщиками та мисками, прикрашеними заглибленими борозенками, канелюрами і дрібним штампом; грушоподібними посудинами із жолобчастими закрутами, овалами і ямками; амфорами з наліпками-ручками; шоломоподібними покришками з борозенками і ямками. Майже половина столової кераміки промальовувалася червоною та білою фарбами на поверхні між заглибленим орнаментом або інкрустувалася білою пастою. Кухонні горщики мали характерне оздоблення наліпками, защіпами, рядами борозенок, подекуди заповнених червоною пастою. Другий шар також належав середньому періоду трипільської культури. Столові амфори, кубки, миски та кратери прикрашалися поліхромним (червона і біла фарба) та заглибленим орнаментом. Вінця та плічки кухонних горщиків прокреслювалася гірляндами подвійних дуг, штампом і насічками. Третій шар належав до кінця середнього періоду Трипілля. Столова кераміка репрезентована біконічними амфорами, мисками, грушоподібними посудинами, кратерами з крислатими вінцями, бомбоподібними кубками та шоломоподібними покришками. Вони розписувалися винятково чорною фарбою у вигляді S-подібного закруту, рядами дуг, фестонів, лицьовими і метопними схемами. Кухонні горщики мали скупу декорацію розчосами та хвилястими лініями під вінцями. Серед іншого археологічного матеріалу трапилися фрагменти антропоморфних статуеток, «біноклі», крем'яні знаряддя праці. Багатошарове поселення належить до трипільської культури середнього періоду і датується 4 — початком 3 тис. до н.е. Така послідовність етапів заселення пам'ятки є унікальною. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. [14]

С.О. Гусєв

с. ПЛОСКЕ

Свято-Успенська церква (перша половина 18 ст., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 2.

Будівництво дерев'яної церкви за кошти прихожан розпочалося 1717 р., а завершено 1734 р. У 1897 р. при храмі було відкрито церковно-парафіяльну школу. Протягом 1903–04 рр. була суттєво перебудована. Будівля зазнала руйнувань у 1920–30-х рр. У 1938 р. її було зачинено, куполи знято, ікони знищено. У храмі було облаштовано клуб, магазин та конюшню. У 1942 р., в період

румунської окупації, православний храм відновив свою діяльність. Було відновлено два із трьох куполів та частину іконостасу. Після Другої світової війни церква знову була зачинена, одну з її частин було зруйновано, а у іншій розмістили зерносклад місцевого колгоспу. У 1994 р. на кошти жителів села храм було відновлено. Церква триверха, з чотириярусним різьбленим іконостасом. У ній зберігаються старовинні ікони Божої матері, Христа-Спасителя та Миколи Чудотворця, час їх написання невідомий. Свято-Успенська церква є однією з найдавніших культових споруд району та Вінниччині. [15]

В.А. Тучинський

с. ПОПЕЛЮХИ

Городище (9–11 ст., археол.). На північний схід від села.

Пам'ятка відкрита Південно-Подільською експедицією під керівництвом М.І. Артамонова у 1948 р. В 1960-х рр. городище обстежив П.І. Хавлюк, а в 1974 р. — експедиція Вінницького обласного краєзнавчого музею. Городище належить до часу Київської Русі і датується 9–11 ст. Городище розташоване на правому березі річки Лядової, є невеликим за розмірами. По лінії північ-південь тягнеться на 82,0 м, по лінії захід-схід — 84,0 м. Займає мис, що круто обривається до річки. З напільної сторони городище захищене овальним валом до 4,0 м висотою та широким і глибоким ровом. Місцями його глибина досягає 3,0–4,0 м. Вал насипаний з глини. Культурний шар городища нерівномірний. В північній частині він до 0,2 м, а в південній до 1,0 м. Закладені на території городища шурфи виявили велику кількість фрагментів кераміки. В центральній частині виявлено землянку, в якій знайдено горщики з перепаленим зерном. Уламки посуду належать гончарним виробам з круто відігнутими вінцями. Орнаментовані вони нігтевидними вдавленнями по вінцях та круговидними лініями. Матеріали розвідки 1948 р. зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Городище є пам'яткою археології національного значення. [16]

В.А. Косаківський

с. ЯГІДНЕ

Пам'ятний знак Ф.З. Коновалюку, художнику (2010 р., мист.). Центр села.

Пам'ятний знак встановлено у 2010 р., до 120-річчя від дня народження художника. Являє собою гранітну брилу (розміром 1,5×1,2 м) з меморіальною дошкою, що містить напис: «Тут стояла хата де народився 22.10.1890 року видатний український художник Федір Коновалюк». Монумент прикрашено малюнком мольберту із пензлями та квітами. Коновалюк Федір Зотикович (1890–1984 рр.) — художник. Народився в с. Калівка (нині Ягідне). Був учнем лаврської іконописної майстерні, пізніше Київського художнього училища, Петербурзької академії мистецтв та Київського художнього інституту. Провідною темою його творчості є шевченкіана, а найулюбленішим образом — Катерина з однойменної поеми Т. Шевченка. Їй художник присвятив понад 200 робіт. Відомий також як автор численних краєвидів, портретів та книжкових ілюстрацій. Брав участь у розписах церков Києва та Катеринослава (нині — Дніпро). Мистецький доробок художника нараховує понад 4,5 тис. художніх творів. Картини Ф. Коновалюка зберігаються у Національному історичному та Вінницькому краєзнавчому музеях, у приватних колекціях. У 1992 р. у Мурованих Курилівцях відкрито картинну галерею, в основі якої твори Ф. Коновалюка, подаровані музею родиною митця. Помер у Києві, похований на Байковому цвинтарі. [17]

В.А. Тучинський

НЕМИРІВСЬКИЙ РАЙОН

Немирівський район був утворений 7 березня 1923 р. Розташований у центральній частині Вінницької області, у її лісостеповій зоні. Площа району 1293 кв. км. Населення становить 48 347 жителів (станом на 01.01.2018 р.). На території району розташовано 1 місто (райцентр), 2 селища міського типу та 92 села. З півночі він межує з Вінницьким та Липовецьким, зі сходу — Іллінецьким і Гайсинським, з півдня — Тульчинським, із заходу — Тиврівським районами. Адміністративний центр місто Немирів — на відстані 46 км від обласного центру, на перетині автомобільних шляхів державного значення Знам'янка – Кропивницький – Львів, що з'єднують південь із заходом, та Немирів – Могилів-Подільський і Немирів – Ямпіль, що ведуть до кордону з Молдовою. Через Немирівський район пролягає дільниця Південно-західної залізниці, протяжністю майже 60 км. Територія району пересічена балками і долинами. Клімат помірно-континентальний. У межах району протікає річка Південний Буг, довжиною 102 км. Основні типи ґрунтів: ясно-сірі, сірі лісові, темно-сірі опідзолені. Район багатий на корисні копалини: поклади граніту (Самчинецький та Грабовецький кар'єри), глини, піску; виявлено джерела мінеральної води, з високим вмістом радону. Загальна площа лісонасаджень району становить 11,9 тис. га. У районі розташований Немирівський парк (пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення) та Сокілецький парк, а також 4 заказники, 7 пам'яток природи та 2 заповідні урочища, найвідоміше «Самчинське»[416].

Витоки історії району сягають у глибину віків. Люди жили на цій землі у часи палеоліту, у скіфські часи, в період існування Давньоруської держави. Про місця їхнього проживання свідчать древні городища. Такі городища різних періодів були зафіксовані у Брацлаві, Вищій Кропивні, Вишківцях, Вовчку, Глинянці, Гуті, Джуринцях, Дубовці, Кароліні, Коржівці, Криківцях, Кудлаях, Монастирському, Мельниківцях, Немирові, Ометинцях, Райгороді, Сажках, Салинцях, Селевинцях, Скрицькому, Слобідці, Стрільчинцях, Червоному, Юрківцях, Яструбисі. В урочищі «Городище», яке розташоване неподалік Немирова, виявлено залишки поселення трипільської культури. В цьому ж урочищі розташоване одне з найбільших (150,0 га) скіфських городищ 7–6 ст. до н. е. Воно оточене могутніми валами. У 10–11 ст. на цьому місці існувало древньоруське поселення. За переказами, на місці цього поселення виникло місто Мирів, яке під час монголо-татарської навали було вщент зруйноване. Серед знайдених під час археологічних розкопок артефактів: уламки посуду, ювелірні прикраси, вістря стріл, знаряддя праці (серпи, ножі, пряслиці, гачки тощо). Більшість з них зберігається нині в Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ)[417]. У 13 ст. землі нинішнього Немирівського району належали галицько-волинським князям Данилу та Мстиславу Удалому. У 1362 р. біля річки Синя Вода литовський князь Ольгерд розбив військо трьох татарських ханів та передав навколишні землі своїм небожам — князям Коріатовичам. Розбудовував місцевість воєвода Немира, від якого, за однією із версій, походить назва Немирова. Що стосується Брацлавщини (нині є частиною Немирівського району), то вона у часи наступного ли-

[416] Немирівщина: від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 7–8.

[417] Барнасюк О.С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця, 2006. — С. 12.

товського князя Свидригайла стала власністю Федора Несвізького. У кінці 15 ст. брацлавським і звенигородським намісником, який забезпечував інтереси Литви на її південній околиці, був Федір Іванович Четвертинський, з 1498 по 1530 рр. — князь Костянтин Острозький, потім до 1539 р. — Ілля Острозький. Після Люблінської унії у 1569 р. Немирів входить до складу Речі Посполитої. В цей час відбувалося активне проникнення польських магнатів на південні терени Східного Поділля. Використовуючи різні методи (вислуги, одруження, наїзди) вони забирали маєтності у свої руки. Так, за воєнні послуги шляхетські роди Струсів і Калиновських дістали землі на Брацлавщині аж до Умані. Єжи Струсь посідав брацлавське староство, потім вінницьке та звенигородське, а намісником Брацлава був Януш Збаразький. У 1594 р. у Брацлаві відбулося повстання міщан під керівництвом Северина Наливайка, який тут зупинився після походу на Молдову. Повсталі арештували урядовців, знищили усі судові документи. Наступного року поляки жорстоко придушили повстання, стратили керівників та перенесли центр воєводства до Вінниці. Упродовж наступних півтора століть велася постійна боротьба за навколишні землі. Боротьба ця була як внутрішньо польська (між шляхтою та козаками), так і зовнішня (набіги турецьких і татарських орд). З 1640-х рр. Немирів належав Яремі Вишневецькому. Під час Визвольної війни 1648–54 рр. він, з перервами, був сотенним містечком Кальницького і Брацлавського полків. Населення брало активну участь у національно-визвольній війні. Повстанці на чолі з Іваном Ганжею та козаками Кривошапки вибили з Брацлава польські загони, Немирів звільнили загони Максима Кривоноса. В цей час був сформований брацлавський полк під керівництвом Данила Нечая[418]. Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., за умовами якого Україна була поділена між двома сусідніми державами: Річчю Посполитою і Московським царством, Брацлавщина мала відійти до першої. Проте наприкінці 17 — початку 18 ст. населення Брацлавщини, як і всієї Правобережної України, продовжувало вести боротьбу проти польських гнобителів під проводом гетьмана Петра Дорошенка, полковників Андрія Абазина, Семена Палія. У 1672–99 рр. Немирів перебував у складі Сарматського князівства Османської імперії. У 1712 р. після підписання Прутського мирного договору Брацлавський полк було ліквідовано. Внаслідок другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) територія Брацлавського воєводства була захоплена Російською імперією та у квітні 1793 р. тут було створено Брацлавське намісництво. В 1796 р. після ліквідації намісництв у Російській імперії територія Брацлавщини ввійшла до складу Подільської і Київської губерній. Розбудова містечка Немирова у 18–19 ст. здійснювалася з ініціативи його власників Потоцьких. Наприкінці 19 ст. в містечку вже функціонували чоловіча та жіноча гімназії, внаслідок чого воно стало культурно-освітнім центром, отримавши назву «Подільські Афіни». Збудовано перші приватні кам'яні будинки. Серед споруд господарського призначення — два млини, торгові ряди, заїзди. Проте найбільшого розквіту міста було досягнуто за часів його останньої володарки — княгині Марії Щербатової. В цей час у центрі Немирова було збудовано новий кам'яний палац (зберігся до наших днів) та висаджено розкішний парк, збудовано критий ринок, реконструйовано спиртовий завод (збудований у 1872 р.). На початку 20 ст. в місті запрацювала

[418] Немирівщина: від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 9.

електрична станція, що забезпечило освітлення палацу та вулиць міста. Центральні дороги було забруковано, збудовано міську лазню. На території жіночого монастиря збудовано величний Свято-Троїцький храм. У селах району коштом селян у другій половині 19 ст. були встановлені пам'ятні знаки, присвячені події звільнення від кріпацтва, зокрема у Боблеві, Воловодівцях, Грабівцях, Сокільці. У період 1917–20 рр. влада у Немирові змінювалася неначе у калейдоскопі. Вже після Лютневої революції, у квітні 1917 р., у місті був створений революційний комітет. У березні 1918 р., за домовленістю із гетьманом П. Скоропадським, у місто увійшли кайзерівські війська, а згодом і польські легіонери. Із вступом до міста військових частин армії УНР відбулися кровопролитні бої з польськими легіонерами. Наприкінці 1920 р. у Немирові закріпилися більшовицькі війська. У 1920–30-ті рр. Немирівщина, як і вся Україна, стала полігоном для впровадження новітнім московським режимом своїх людиноненависницьких проектів. Жертвами придушення українського революційно-визвольного руху (початку 1920-х рр.), насильницької колективізації (кінця 1920-х — початку 1930-х рр.), Голодомору (1932–33 рр.), Великого терору (1937–38 рр.) стали десятки тисяч людей. Станом на 1 жовтня 1933 р. по Немирівському району було колективізовано 47,7 % усієї орної землі[419]. Насильницька колективізація викликала неабиякий супротив населення. Так, лише у 1929 р. на території району відбулося 35 виступів селян проти радянської влади[420]. Невід'ємною складовою частиною колективізації була боротьба правлячого режиму проти заможних селян, так званих «куркулів». Відповідно до директивних документів вже до 15 березня 1930 р. в Україні мало бути піддано розкуркуленню 150 тис. селянських господарств, з яких 60 тис. повинні бути виселені за межі республіки[421]. На території району розкуркуленню підлягали 290 господарств, з яких — 130 мали бути виселені за межі України[422]. Дослідник В.І. Петренко розглядає розкуркулення як один із механізмів злочину тоталітарного режиму — Голодомору 1932–33 років[423]. Однією з головних причин організованого Голодомору були сумнозвісні хлібозаготівлі. Незважаючи на попередження українських комуністів про певні ознаки недороду в Україні, Й. Сталін прийняв рішення про підняття плану хлібозаготівель для України. Його реалізація на місцях покладалася на радянські та партійні органи. Звітуючи про проведену роботу по збору хлібозаготівель за 1930 рік, Немирівський РПК повідомляв про прийняті заходи щодо своєчасної 100 % здачі хліба[424]. Непосильний план хлібозаготівель та вилучення продовольчих запасів у селян стали причиною масового голодування селян вже на весну 1932 р. У спецповідомленні начальника Вінницького обласного відділу ДПУ секретарю Вінницького обкому КП(б)У від 25 квітня

[419] ДАВіО, ф. р-63, оп. 1, спр. 157, арк. 29.

[420] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — С. 27.

[421] ДАВіО, ф. п-29, оп. 1, спр. 577, арк. 151–153.

[422] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — С. 29.

[423] Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — 316 с. — С. 145.

[424] ДАВіО, ф. 63, оп. 1, од. зб. 92, арк. 4.

1932 р. повідомлялося про 25 % голодування селянських родин[425]. Проте, це не завадило Вінницькому обкому прийняти рішення про повне призупинення постачання селян Немирівського району промисловими товарами як одному із шести районів області, який не виконав план хлібозаготівлі[426]. Восени 1932 р. комісія В. Молотова вивезла з України майже всі хлібні запаси, додатково заготовивши 104,6 млн. пудів зерна. За даними ДПУ вже на осінь 1932 р. по Немирівському району голодом були охоплені 17 населених пунктів, 1772 сімейств, померло від голоду 250 чоловік, з них 130 дітей. Опухли 850 чоловік, з них 450 дітей[427]. Голод набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. В доповідній записці ДПУ повідомлялось про поїдання людьми собак, кішок, полови, бур'янів та все частіші випадки людоїдства[428]. У березні 1933 р. у Немирівському районі голодом було охоплено 17 сіл[429]. Сьогодні вже загальновідомо, що Голодомор 1932–33 рр. в Україні за своїми масштабами і сутністю перевищив навіть єврейський Голокост. За сучасними науковими дослідженнями українська нація втратила від 4,5 до 7 млн. своїх громадян, з них майже 1 млн. — на Поділлі. З лютого 1932 р. до травня 1934 р. чисельність населення Немирівського району (разом із Ситковецьким) зменшилася на 26,2 тис. осіб (із 94,1 до 67,9)[430]. В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій: Бондурівка, Бугаків, Вишківці, Мухівці, Ометинці, Рачки, Сподахи, Стрільчинці, Юрківці (2). Суворим випробуванням для всього українського народу стала Друга світова війна. Немирів перебував у нацистській окупації з 22 липня 1941 р. до 16 березня 1944 р. Перші населені пункти району були захоплені вже 12 липня 1941 р., останні звільнено 18 березня 1944 р. На території району під час окупації існувало єврейське гетто (Немирів, двір друкарні, 1941–43 рр.), табори військовополонених (Озеро та Райгород). Виявлено місця поховання жертв нацизму: Немирів (єврейському кладовищі та на «Виспі»), Брацлав, Зарудинці (старе кладовище та під Йосипенківським лісом, 1942 р.), Озеро, Райгород (2), Рубань (2), Ситківці. Немирівський район був звільнений під час Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської наступальних операцій Червоної Армії. Північну частину району звільняли війська 1-ого Українського фронту (38-а армія генерала К.С. Москаленка, зокрема 67-й, 101-й, 106-й стрілецькі корпуси, 155-та стрілецька дивізія, 4-та гв. повітряно-десантна дивізія. Південну частину — війська 2-го Українського фронту (40-ва армія генерала П.Ф. Жмаченка, зокрема 50-й стрілецький корпус, 42-а, 133-я, 232-а, 240-а стрілецькі дивізії). Героями Радянського Союзу стали немирівці І.І. Борисюк (Селевинці), Г.В. Ляхов (Монастирок,) Ф.В. Малик (Бондурівка), повними кавалерами орденів Слави — Ф.С. Ковальчук (Ситківці), М.П. Костенко (Сподахи), Г.К. Лютий

[425] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — С. 1110.

[426] ДАВіО, ф. 2666, оп. 1, од. зб. 1, арк. 10.

[427] ДАВіО, ф. 136, оп. 3, од. зб. 69, арк. 13.

[428] ДАВіО, ф. 136, оп. 3, од. зб. 80, арк. 147.

[429] Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940. Збірник документів та матеріалів. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. — С. 375.

[430] Петренко В. Демографічні втрати населення Поділля від голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації. — Київ, 2017. — С. 72.

(Рубань), М.С. Шапошніков (жив у Никифорівцях)[431]. Друга світова війна забрала життя близько 14 тис. мирних жителів Немирівщини, більше 7 тис. було вивезено на примусові роботи до Німеччини[432]. У повоєнний час (до перепоховань 1955 р.) на землях району було виявлено 102 братські могили та 66 окремих поховань, в яких поховано 1114 радянських бійців, підпільників та партизан, з яких 306 відомих[433]. Майже 14,6 тис. немирівців воювали на фронтах Другої світової війни. Понад 300 жителів району взяли участь у антинацистському і партизанському русі. З них на фронтах смертю хоробрих загинули 8686 осіб. На честь воїнської доблесті визволителів і земляків, учасників Другої світової війни, в районі споруджено 4 меморіальні комплекси та 86 пам'ятних знаків. Після війни район розширено: були приєднані Брацлавський, Ситковецький і частину Вороновицького районів. Немирів став містом та одним з найбільших адміністративних центрів Вінниччини.

Особливо активна відбудова народного господарства проходила у 1960–80-х рр.: зводяться нові промислові підприємства, ведеться житлове будівництво. Було здійснено реконструкцію Немирівського цукрового, спиртового та маслосироварного заводів, побудовано Брацлавський дослідний, залізобетонний, комбікормовий, асфальтний заводи, швейну фабрику «Веселка». У 1966–69 рр. вузька залізнична колія від Вінниці до Гайворона, яка проходить через район, була замінена широкою. З 1979 р. засновано підприємство для вузлового збирання, монтажу та сервісного обслуговування обладнання для тваринницьких ферм та кормового виробництва, нині відомого як ВАТ «Брацлав»[434]. У Немирові було відкрито міжрайонну станцію електромереж, декілька будівельних організацій, автотранспортне підприємство, агрохімпідприємство, підприємство з виготовлення монтажних заготовок, цех художніх виробів, підприємство побутових послуг, нову автобусну станцію, більше десятка магазинів, триповерховий універмаг, заасфальтовано більшість вулиць. З 1986 р. було розпочато газифікацію району. Відбуваються зрушення у соціальній та культурно-освітній сферах. Було відкрито музичну школу, споруджено новий Будинок культури, міський стадіон. Почали діяти сільськогосподарський технікум (Брацлав) та будівельний технікум (Немирів). Зведено п'ятиповерховий корпус районної лікарні, відкрито водогрязелікарню, збудовано кінотеатр «Іскра», розбудовано започаткований ще у 1920-х рр. місцевий санаторій «Авангард». У 1989 р. створено санаторно-курортний заклад «Сокілець», який з 2000 р. отримав статус дитячого. У 1992 р. було відкрите лікеро-горілчане підприємство, яке поклало початок компанії «Nemiroff», що свого часу забезпечувало до 90 % усіх надходжень до бюджету району. У 1999 р. у Немирові, з'явилося спільне українсько-чеське під-

[431] Черниш А.Й. Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: спогади безпосередніх учасників, свідчення очевидців, документи, історико-публіцистичний коментар. — Вінниця : ТОВ «Консоль», 2006. — С. 30.

[432] Черниш А.Й. Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: спогади безпосередніх учасників, свідчення очевидців, документи, історико-публіцистичний коментар. — Вінниця : ТОВ «Консоль», 2006. — С. 5.

[433] Черниш А.Й. Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: спогади безпосередніх учасників, свідчення очевидців, документи, історико-публіцистичний коментар. — Вінниця : ТОВ «Консоль», 2006. — С. 385.

[434] Немирівщина: від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 36.

приємство «Аквапласт». Добування та переробку гранітоїдів для потреб Укрзалізниці та народного господарства здійснює «Самчинецьке кар'єроуправління»[435]. Нині у районі працюють понад 20 промислових підприємств, серед яких Немирівський спиртзавод, фабрика «Веселка» та інші. Звання Героя Соціалістичної Праці отримали В.М. Бакуль (Брацлав), М.Х. Брацлавська (Кірове, нині Рачки), К.М. Сапчук та П.П. Сапчук (Вишківці), О.Я. Середа (Ситківці), М.Ф. Собідко (Чуків). Гордістю Немирівського краю є Герої України В.М. Мороз (Озеро) — ректор Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова та М.І. Орленко (Кірове, нині Рачки) — генеральний директор корпорації «Укрреставрація». У районі діють: 43 школи, 2 коледжі, 1 ліцей та 29 дошкільних установ; 76 закладів медицини, дві оздоровниці — санаторії «Авангард» та «Сокілець»; понад 100 закладів культури. У Немирові відкрито три музеї і п'ять музейних кімнат, одинадцять бібліотек із загальним книжковим фондом до мільйона томів. Просвітницьку, інформаційну і виховну функцію виконує музей «Літературна Немирівщина», який розпочав свою роботу 8 травня 1991 р. Колекція музею нараховує більше тисячі експонатів. Один із залів його експозиції присвячений відомому російському поетові — М.О. Некрасову, який народився в Немирові. В музеї представлено експозиції, присвячені Марку Вовчку, яка упродовж 1855–58 рр. жила та творила у Немирові, З.П. Тулуб, дитячі роки якої пройшли у Брацлаві, Миколі Трублаїні та Г.О. Мачтету, які навчалися в Немирівській гімназії. Підготовлено збірку матеріалів про видатного українського композитора М.Д. Леонтовича, який народився в с. Монастирок. Особливий інтерес екскурсантів викликає третій зал музею, де представлені матеріали про сучасних письменників: М.В. Луківа, Г.Д. Усача, А.Д. Гудиму, В.Д. Кузьменка, І.С. Волошенюка, О.Г. Шеренгового, А.І. Колісниченка, А.Я. Янченка, К.А. Лазаренка, О.А. Вітенко. Крім того, оформлено виставку творів вінницьких письменників і літераторів-початківців Немирівщини.

У Немирівському районі перебувають на обліку пам'ятки культурної спадщини: 201 пам'ятка археології (3 національного значення: Немирівське городище 9–4 ст. до н. е.; Джуринське та Дубовецьке слов'янські городища 9–13 ст.); 87 пам'яток історії; 9 пам'яток монументального мистецтва; 22 пам'ятки архітектури та містобудування (4 національного значення: палац княгині М. Щербатової (Немирів); комплекс «Немирівська гімназія: чоловічий та жіночий корпуси» (як дві окремі пам'ятки); комплекс «Немирівський млин-електростанція»); 2 пам'ятки садово-паркового мистецтва (Немирівський парк — національного значення). Зокрема до пам'яток архітектури місцевого значення віднесені у Брацлаві — пивоварний завод (кінець 19 ст.), млин (комплекс з трьох споруд, 1888 р.), будинок гімназії (1913 р.), будинок клініки (кінець 19 ст.), аптека (кінець 19 ст.), два особняки (кінця 19 ст. та початку 20 ст.), у Ситківцях — цукровий завод (1867 р.), у Стрільчинцях — водяний млин (19 ст.).

Відомі постаті, життя і творчість яких пов'язана з Немирівським районом: В.П. Загоровський (початок 16 ст. — 1580 р.) — автор твору «Духовний заповіт Василя Загоровського, каштеляна брацлавського. Настанова дітям і правила для виховання; розпорядження для облаштування церков, шпиталів і школи»

[435] Барнасюк О.С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця, 2006. — С. 106.

(1577 р.) який містить педагогічні поради і надиханий патріотичними почуттями; Самійло Кішка (перша половина 17 ст.) — походив з брацлавського роду Кішок (Кошичів). Козацький гетьман (1600–02 рр.), учасник морських походів козаків проти турків, а також до Криму, Лівонії. Персонаж усної народної творчості; Р.О. Ракушка-Романовський (1621 чи 1622 р. — кінець 17 ст.) — представник козацької старшини, священник, літописець. Родом з Романівки Брацлавського воєводства. Служив у війську, був протопопом у Брацлаві. Автор знаменитого «Літопису Самовидця»; Д.Б. Братковський (30–40-і рр. 17 ст. — 1702 р.) — поет гуманіст. Дитячі роки провів у Брацлаві, згодом отримав у цьому місті чин підстолія. Учасник національно-визвольної боротьби. Страчений польською шляхтою. Автор книжки польською мовою «Світ, розглянутий по частинах» (Краків, 1697 р.); Гунашевський Михайло (початок 17 ст. — 60–70-і рр. 17 ст.) — представник козацької старшини, літописець. Народився поблизу Брацлава. Працював у канцелярії Війська Запорізького 1652 р. їздив у складі посольства Б. Хмельницького до Москви. 1653 р. виступав як довірена особа гетьмана І. Виговського в його зносинах з московським послом в Україні. Брав участь у Переяславській Раді. Автор так званого «Львівського літопису», надиханого любов'ю до України; Нечай Данило (?–1651 р.) — брацлавський полковник (1649–51 рр.), контролював територію по лінії Сатанів – Бар – Студениця, охороняв південно-західну частину визволених українських земель по лінії Красне – Мурафа – Шаргород – Чернівці. Загинув під час захисту містечка Красне (нині Тиврівського р-ну) і за переказами похований у полі біля с. Черемошного; Нечай Іван (?–1669 р.) — перебував у складі Брацлавського полку. Був полковником і наказним гетьманом у Білорусі; І.П. Лисиця (? — до 1700 р.) — брацлавський полковник, дипломат часів гетьмані Івана Мазепи; В. Дрозденко (?–1665 р.) — брацлавський полковник (1665 р.); Абазин Андрій (?–1703 р.) — брацлавський полковник (1690–1703 рр.); Доленга-Ходаковський Зоріан (1784–1825 рр.) — зачинатель української, польської, білоруської та російської науки про народну творчість. Записував у багатьох населених пунктах Поділля: Вінниця, Тиврів, Гранів, Гайсин, Ободівка, Райгород, Куна, Брацлав і навколо нього. Це переважно календарно-обрядові пісні, але й також родинно-побутові, соціально-побутові та історичні; Комарницький Ян (1784–1840 рр.) — священик, поет. Народився у Брацлавському воєводстві. Писав польською та українською мовами. Ймовірний автор народної пісні про Устима Кармелюка «За Сибіром сонце сходить»; М.О. Некрасов (1821 р., м. Немирів — 1878 р.) — класик російської літератури; П.М. Кішка (1828 р., с. Ометинці — 1882 р., с. Ометинці) — легендарний матрос, учасник Кримської війни (1853–56 рр.); В.В. Городецький (1863 р., с. Шолудьки — 1930 р.) — архітектор, автор будівлі Національного художнього музею, «будинку з химерами», в Києві та інших споруд; З.П. Тулуб (1890–1964 рр.) — автор історичних романів. Дитячі роки провела у Брацлаві; Левицький Парфеній (1858–1922 рр.) — релігійний дія і просвітник, єпископ Подільський і Брацлавський (1904–05 рр.), заохочував духовенство до проповідування українською мовою; М.Д. Леонтович (1877 р., с. Монастирок — 1921 р.) — композитор, хоровий диригент, педагог, громадський діяч. Працював вчителем співів у с. Чукові; В.К. Гавронський (1863 р., Брацлав — 1946 р.) — генерал-хорунжий Армії УНР, генерал дивізії Війська Польського; С. Стемпковський (1870 р., с. Гута —

1952 р.) — український і польський громадський і політичний діяч, письменник. З 1917 р. брав участь у роботі Української Центральної Ради. У 1920 р. — міністр земельних справ в уряді України; А.І. Ярошевич (1875 р., с. Мельниківці — 1941 рр.) — економіст, статистик, фахівець з економічної географії, громадський і державний діяч, директор Департаменту сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки міністерства землеробства Української держави П. Скоропадського; П.П. Відибіда (1891 р., с. Стрільчинці — 1971 р.) — громадський, кооперативний і церковний діяч. З 1918 р. — голова правління Союз-банку (кредитного союзу), очільник фінансового відділу Директорії (у Вінниці). У 1919 р. — заступник міністра фінансів. У 1920 р. — міністр. На еміграції у 1941 р. висвячений на єпископа; Г.Г. Добржанський (1900 р., м. Немирів — 1975 р.) — генетик, біолог, зоолог, академік АН США, Швейцарії, Данії, Бразилії; О.С. Пащенко (1906 р., с Лука — 1963 р.) — художник-графік, народний художник УРСР (1960 р.); Д.Г. Топчій (1928 р., с. Мар'янівка — 2007 р.) — учений ракетно-космічної галузі, лауреат Державної премії СРСР та УРСР (1968 р., 1996 р.); Л.Ф. Кодацька (1921 р., с. Остапківці — 1995 р.) — шевченкознавець. Автор дослідження «Художня проза Т.Г. Шевченка» (1972 р.), упорядкувала «Листи до Т.Г. Шевченка» (1962 р.), уклала 5-томне видання творів (1985 р.), а також (рос.) «Кобзаря» (1979 р.). Автор численних статей з проблем шевченкознавства; М.В. Андрієнко (1934 р., с. Данилки — 1996 р.) — фахівець із садівництва, доктор сільськогосподарських наук, член-кореспондент УААН, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки УРСР, премії ім. Л. Симиренка НАН України; І.С. Волошенюк (1938 р., с. Ометинці — 2017 р.) — журналіст, письменник, громадський діяч, лауреат низки літературних премій.

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

м. НЕМИРІВ

Немирівське городище (9–4 ст. до н. е., археол.). За 2 км від міста, неподалік с. Сажки.

Займає північний видовжений мисоподібний пагорб, обернутий схилом на південь, до річки Устя. Значна частина місцевості видозмінена будівництвом ровів і валів городища та двома місцевими ставками. Поселення трипільської культури в археологічній літературі зустрічається під назвою Немирово, Вали, Малі Вали або Замчисько, оскільки знаходиться всередині відомого Немирівського городища скіфського часу (7–6 ст. до н. е.). Перші наукові дослідження пам'ятки у 1909 р. розпочав С.С. Гамченко, у 1910 р. продовжив О.А. Спіцин. У 1946–48 рр., паралельно з вивченням городища, експедиція Державного Ермітажу під керівництвом М.І. Артамонова також провела розвідувальні розкопки трипільського поселення. В подальшому обстеження проводили переважно скіфологи та славісти (А.О. Моруженко, Г.І. Смирнова, П.І. Хавлюк). У 1980–90 рр. трипільський матеріал фондів Державного Ермітажу спеціально вивчали К.К. Черниш, А.П. Погожева та С.О. Гусєв. Площа поселення становить близько 6,0 га. Перші розкопки проводились шурфами і траншеями, що дозволило виявити залишки 20 наземних будівель, однієї землянки та кількох господарських ям. Будинки розташовувались у 7 рядів поперек довгої вісі пагорба, можливо концентричними колами. Одне із прямокутних глинобитно-каркасних жител, досліджене С.С. Гамченком, мало дуже великі розміри — 25,0×8,0 м. Всередині знаходилися піч і кам'яна виростка для багаття. Інша, не менш гігантська споруда, розкопана С.С. Гамченком, — землянка, яка складалася з трьох пар циліндричних ям, загальною довжиною 21,0 м, шириною 12,0 м та глибиною до 3,0 м. Стінки укріплювались плотом і обмазувались глиносоломою. Ями були заповнені трипільською керамікою, антропоморфними і зооморфними статуетками, кістками тварин, черепашками Unio та деревним вугіллям. Посуд представлений столовими біконічними амфорами, мисками, кратерами, бомбоподібними кубками та кухонними горщиками. Орнаментація столової кераміки — чорнофарбовий розпис у вигляді гірлянд концентричних дуг, S-подібних спіралей, «комет», «совиного ліку», тангент з колами і овалами. Кухонні горщики прикрашалися ланцюжками ямок на плічках, вертикальними розчосами по вінцях. Колекція антропоморфної пластики походить з однієї ями, яку у 1948 р. розкопав М.І. Артамонов. Це невеликі стилізовані жіночі фігурки на веретеноподібній ніжці, що мали сліди фарбування у червоний колір. Кілька статуеток зберегли валик-«зачіску» на потилиці. Трапилися чоловіча фігурка і фрагмент жіночої статуетки-гіганта. Зооморфна пластика малочисельна. Це фігурки бичків зі спареними передніми і задніми ніжками та сплющеними боками. Знайдений також маловиразний фрагмент моделі житла. Знарядь праці у музейних зібраннях збереглося мало. Переважно це кістяні проколки та крем'яні скребки і відщепи. Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується 4–3 тис. до н. е. Серед музейних колекцій з Немирова виявлено кераміку, яка за археологічними ознаками явно належить більш пізньому часу Трипілля. Найвірогідніше, на пагорбі поряд, в урочищі «Могилки», було ще одне поселення, не виділене під час досліджень початку і середини 20 ст. Таким чином, є усі підстави вважати, що на території городища було два різночасових трипільських поселення. Матеріали зберігаються у фондах Державного Ермітажу, Інституту археології НАН України та Вінницького обласного краєзнавчого музею. Немирівське городище є пам'яткою археології національного значення. [1]

С.О. Гусєв

Меморіальний комплекс (1955 р., 2005 р., 2017 р., іст.). Вул. М. Горького.

Меморіальний комплекс включає в себе пам'ятні знаки на вшанування пам'яті загиблих радянських бійців у Другій світовій війні, учасників радянсько-афганської війни, ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС, героїв Небесної сотні та воїнів АТО. Пам'ятний знак на братській могилі 142 радянських бійців, загиблих при звільненні міста та навколишніх сіл під час Другої світової війни, встановлено у 1955 р. (у 1981 р. проведено реконструкцію). Братська моги-

ла (розмір: 13,4×8,0 м) являє собою два земляних насипи, обрамлених гранітним бордюром. На могилі мармурові плити з іменами загиблих. За братською могилою встановлено прямокутний гранітний обеліск, увінчаний зображенням ордена «Вітчизняної війни» (висота 3 м). На обеліску чорна мармурова дошка з написом: «Тут у військовому похованні №450 покояться воїни радянської армії, які загинули смертю хоробрих під час визволення Немирівського району від німецько-фашистських загарбників у січні – березні 1944 року. Вічна пам'ять героям». Виготовлений місцевими майстрами. Перед обеліском чаша «вічного вогню». До меморіалу веде алея, навколо ростуть дерева. Справа від обеліска пам'ятний знак на вшанування пам'яті загиблих учасників радянсько-афганської війни, який було відкрито у 2005 р. Являє собою стелу трикутної форми, на якій мармурова дошка із зображенням гелікоптерів на фоні гір та написами: «Воїнам інтернаціоналістам Немирівського району. 1979–1989» та (рос.): «Вспомним, ребята, мы Афганистан…». Поряд з дошкою гарматна гільза — символічна ваза для квітів. Зліва від обеліска пам'ятний знак на честь ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. Являє собою стелу прямокутної форми зі скошеною лівою стороною, на ній три мармурові дошки. На хресті — дзвін пам'яті та напис «Чорнобиль. 1986». Нижче дошка з написом «Ліквідаторам аварії на ЧАЕС». Справа від них дошка із символічним зображенням радіоактивного випромінювання. Справа від пам'ятного знаку учасникам радянсько-афганської війни у серпні 2017 р. відкрито пам'ятний знак Героям Небесної сотні та загиблим воїнам АТО. Являє собою дві чорні мармурові стели встановлені поруч на одному постаменті з меморіальними написами (розмір 1,4×0,3 м). Пам'ятні знаки на братських могилах радянських бійців загиблих у Другій світовій війні також встановлені: Немирів (санаторій «Авангард», «Виспа», у Лукашівці та Штилівці), Брацлав (2), Боблів, Велика Бушинка, Воловодівка, Вовчок, Воробіївка, Головеньки, Гранітне, Гриненки, Забужжя, Зарудинці, Ковалівка (2), Криківці, Мар'янівка, Межигірка, Мельниківці, Монастирське, Нова Миколаївка, Ометинці, Потоки, Райгород, Рачки, Рубань, Салинці, Ситківці (3), Сокілець, Сорокотяжинці, Сподахи, Супрунівка, Червоне, Чуків, Шевченка, Шура, Юрківці. У Немирові (вул. Будівельників) у 1985 р. відкрито пам'ятник визволителям та односельцям, загиблим на фронтах Другої світової війни. Являє собою стелу (висота — 2,65 м) на якій чорні мармурові плити з іменами загиблих. Обабіч коричневі мармурові з роками: «1941» та «1945». Автор — скульптор П.М. Стороженко. Пам'ятні знаки на вшанування пам'яті загиблих односельців також встановлені: Анциполівка, Байраківка, Брацлав (2), Боблів, Бугаків, Велика Бушинка, Воловодівка, Вовчок, Воробіївка, Вигнанка, Вища Кропивна, Вишківці, Глинянець, Головеньки, Гостинне, Грабовець, Гриненки, Гунька, Джуринці, Дубмаслівка, Дубовець, Забужжя, Зарудинці, Зяньківці, Ковалівка, Коржівка, Криківці, Кудлаї, Лука, Мала Бушинка, Мар'янівка, Медвежа, Мельниківці, Монастирське, Мухівці, Нижча Кропивна, Новоселівка, Обідне, Ометинці, Остапківці, Перепеличчя, Райгород, Рачки, Рубань, Салинці, Самчинці, Семенки, Ситківці, Скрицьке, Сокілець, Сорокодуби, Сорокотяжинці, Стрільчинці, Супрунівка, Червоне, Чуків, Шолудьки, Юрківці, Язвинки. Під окупації Немирова нацисти розстріляли 7785 мешканців міста, з яких 6140 єврейської національності. Жертви поховані на єврейському кладовищі та на «Виспі». У провулку М. Некрасова (двір друкарні) пам'ятне місце, де знаходилось єврейське гетто (1941–43 рр.). В районі встановлено пам'ятні знаки, які вшановують жертв нацизму: Брацлав, Зарудинці (старе кладовище та під Йосипенківським лісом, 1942 р.), Озеро, Райгород (2), Рубань (2), Ситківці. [2]

О.А. Мельничук, С.В. Скоцик

Вороновицький млин (середина 19 ст., архіт.). Вул. М. Горького, 136.

Млин розташований справа біля греблі на річці Мирка при в'їзді в місто зі сторони Вороновиці, від чого й отримав свою назву. Споруджений за проектом архітектора Ф.І. Мєховича в середині 19 ст. у формах псевдоготики — зі стрільчастими вікнами та ступінчастими фронтонами, покритий червоною черепицею. Нині млин не функціонує. Будівля знаходиться у приватній власності. [3]

О.А. Мельничук

Електростанція та млин (друга половина 19 ст., архіт.). Вул. М. Горького, 26.

Млин розташований попід греблею (мостом) на річці Мирці з лівого берега перед ставком, при в'їзді в місто зі сторони Брацлава, від чого й отримав свою назву. Споруджений за проектом архітектора Ф.І. Мєховича одночасно із Вороновицьким млином у середині 19 ст. у формах псевдоготики — зі стрільчастими вікнами та ступінчастими фронтонами, покритий червоною черепицею. У 1862 р. водяний млин-крупорушка-олійня був введений у дію. У 1900–01 рр. чеськими майстрами, за проектом архітектора Іржі Стібрала, до приміщення млина було прибудовано одну із перших в Україні дизельну електростанцію. Схему електростанції запропонував німецький електрик-проектант Т. Фогт. Споруда спроектована в дусі модернізованого центральноєвропейського бароко. Кладка виконана з бутового каміння під розшивку швів з деталями із цегли (труби, фронтон), які надають різнорівневій будові більш живого силуету. Перший поверх основного периметра будівлі з фасадом на три великих вікна арочного завершення, переходить з одного боку в напівовальну вежу, що завершується шатровим куполом, а з іншого — в невелику витягнуту будівлю з невеликими прямокутними вікнами, прикритими високим стрільчастим дахом. Другий поверх будинку з фасаду має обробку з дерева із дахом, що опускається до середини двох і тристулкових вікон. Периметр невеликого одноповерхового будинку млина з високим стрільчастим дахом і арочними вікнами в пілястрах практично втрачається під візуальним переважанням будівлі електростанції, ефект до того ж посилює напівовальна в плані вежа сходового маршу, що перекриває огляд з боку траси. Циклопічний мур із каменів сірого та чорного граніту на білому розчині, червона марсельська черепиця, гарна барокова вежа сходів на другий, фахверковий поверх, мансардні вікна та ясна функціональна технологічна об'ємно-просторова схема невеличкої електростанції, що живила струмом палац княгині М. Щербатової, винокурний завод, гімназію, критий ринок, забезпечувала вуличне освітлення центральної частини міста тощо і до сьогодні добре збереглася. Діюча практично під час усього радянського періоду електростанція у 1999–2005 рр. була задіяна в якості виробничих приміщень спільного україно-чеського підприємства з виробництва пластикових форм. Нині у долі пам'ятника архітектури відкривається нова сторінка з перетворення його на туристичний об'єкт з готельним комплексом. Електростанція та млин є пам'яткою архітектури національного значення. [4]

О.А. Мельничук

Євангелічно-лютеранська кірха (1842 р., архіт.) Вул. Гімназійна, 25.

Перша будівля євангелічно-лютеранської кірхи аугсбурзького віросповідання була збудована за часів Вінцентія Потоцького, у 1782–1801 рр., у 1811 р. вона згоріла. У 1842 р. Болеслав Потоцький доручив архітектору Ф.І. Мєховичу спорудити нову мурована кірху. Кірха у порівнянні з римо-католицькими спорудами відзначається скромнішими архітектурними формами і вбранням — з чотирикутною вежею-дзвіницею під високим шатром. Чотиригранне шатро кірхи декороване по кутках малими шпилями. Високий двоскатний дах, вузькі стрільчасті вікна та вся композиційна схема створювали типово німецький вигляд лютеранського храму. Наприкінці 1920-х рр., будівлю реконструйовано для розміщення пожежної команди. Було демонтовано вежу-дзвіницю, а будівлю перебудовано у двоповерхову. За цим призначенням вона використовується і нині. [5]

О.А. Мельничук

Комплекс Немирівської гімназії (19 ст., архіт., іст.). Вул. Гімназійна, 27 та 29.

Комплекс Немирівської гімназії складається з чоловічого та жіночого корпусів. Чоловічий корпус гімназії являє собою двоповерховий цегляний будинок казенної архітектури пізнього класицизму. Мурована з цегли, Г-подібна у плані споруда (розмір: 25,0×10,0×7,0 м, довжина будівлі вказана загальна) має значний по довжині головний фасад з чітким ритмом прямокутних віконних отворів, позбавлений архітектурних деталей. Перший поверх рустований, відокремлений від другого горизонтальною тягою. Роги другого поверху оздоблені рустом. Вінчає споруду профільований карниз.

Центральна вісь будинку відзначена триступінчатим аттиком. Йому відповідають прямокутні аттики, симетрично розташовані обабіч центрального. Планування коридорне з однобічним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі. Споруда частково потинькована. Двосхилі дахи покрито шифером. В 20 ст. до північного крила корпусу було зроблено прибудову. В 1960-х рр. головний і південний фасади гімназії було облицьовано керамічною плиткою, чим було знищено всі архітектурні деталі будівлі. Фриз оздоблено ромбовидним геометричним орнаментом з кольорової плитки. Історія гімназії бере свій початок від приватного училища для дітей бідних дворян — корпусу шляхетної молоді, заснованого ще Вінцентієм Потоцьким у 1785 р. У перший рік після заснування у ньому навчалося 12 хлопчиків. До 1799 р. кількість учнів збільшилася до 359. У 1803 р. будинок згорів під час великої пожежі, яка знищила все місто. Навчання було продовжене в старому дворянському будинку до того часу, поки у 1832 р. училище не було закрите. Болеслав Потоцький запросив до Немирова Ф.І. Мєховича, архітектора Київського навчального округу, професора механіки та архітектури Київського університету, який за кілька років виконав декілька проектів, серед яких була і гімназія. Будова постала на місці старого палацу Станіслава та Софії Потоцьких і спочатку мала тільки один поверх у якому містилися дві зали, п'ять класних кімнат, бібліотека, канцелярія наглядача, дві кімнати для зібрання учителів і декілька кімнат, зайнятих повітовим училищем. 7 серпня 1838 р. була урочисто відкрита чоловіча гімназія у складі п'яти класів (450 учнів) з паралельними відділеннями при I–III класах. У 1839–40 рр. у дворі гімназії додатково було збудовано кам'яний будинок, неподалік від гімназії було споруджено окремий будинок для повітового училища. В 1841 р. Б. Потоцький передав гімназії два кам'яних будинки: один — під гімназійний шпиталь, інший — під квартиру інспектора. Незабаром з'явилася тут і своя лазня. У 1845–46 рр. було надбудовано другий поверх головного корпусу. Крім приміщення гімназії, при ній були службові будинки для вчителів і директора. При гімназії також працювала книжкова крамниця. Усі питання, пов'язані із навчанням та побутом вчителів і гімназистів, вирішував граф, який щорічно давав на це кошти. З 1870 р. гімназія отримала статус реальної. Тривалий час опікувався гімназією, займаючи посаду попечителя Київського навчального округу (1858–61 рр.) відомий вчений, хірург і громадський діяч М.І. Пирогов. З Немирівською гімназією пов'язані імена багатьох відомих діячів історії та культури, зокрема тут викладали: І.Г. Кульжинський (1803–84 рр.) — педагог, етнограф, фольклорист, письменник. Директор гімназії у 1839–41 рр.; М.К. Чалий (1816–1907 рр.) — шевченкознавець, перший біограф Т.Г. Шевченка. З 1844 р. викладав у гімназії словесність; І.М. Сошенко (1807–76 рр.) — художник, друг Т.Г. Шевченка, викладав малювання у 1845–48 рр.; О.І. Стронін (1826–89 рр.) — громадський діяч, педагог, популяризатор творчості класиків української літератури, викладач гімназії упродовж 1847–53 рр.; Матвій Номис (справжнє ім'я — М.Т. Симонов; 1823–1901 рр.) — фольклорист, етнограф, письменник, укладач одного із найповніших і найавторитетніших фольклорних зібрань «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864 р.). Викладав російську мову та літературу в гімназії у 1852–55 рр.; М.А. Тулов (1814–82 рр.) — літературознавець, мовознавець, письменник. У 1853–57 рр. — директор гімназії; О.В. Маркович (1822–67 рр.) — фольклорист, етнограф. Викладав географію упродовж 1855–59 рр.; Марко Вовчок (ім'я при народженні — М.О. Вілінська; 1833–1907 рр.) — класик української літератури 19 ст., брала участь у громадському і культурному житті гімназії 1855–59 рр.; І.І. Нечипоренко (1842–1910 рр.) — педагог і освітній діяч. Викладав у 1866–76 рр. Після Немирова працював у Києві, де очолював відому колегію Павла Галагана. У гімназії в різні часи навчалися: З.Ф. Мілковський (один із псевдонімів — Теодор Томаш Єж, 1824–1915 рр.) — польський політичний діяч, учасник угорської революції 1848 р. і польського повстання 1863 р., письменник. Автор численних повістей, зокрема на українську тематику. Під час навчання, у 1838 р. створив серед молоді польську конспіративну групу; Ю.А. Ролле (один із псевдонімів — Антоні І., 1830–94 рр.) — лікар, громадський діяч, автор досліджень та оповідань польською мовою з історії, культури, побуту Правобережної України. Навчався у 1839–46 рр.; І.П. Клопотовський (1823–? рр.) —

педагог, редактор газети (рос.) «Астраханские губернские ведомости». Знайомий Т.Г. Шевченка, автор запису у щоденнику поета, спогадів про нього (1896 р.). Навчався у 1840–45 рр.; Кенджицький Юліан Беліна (1827–89 рр.) — польський поет, повстанець, знайомий Т.Г. Шевченка. Закінчив гімназію (1846 р.), в якій працював з 1851–62 рр. За участь у польському повстанні 1863 р. засуджений до заслання у Сибір; Стефан Бобровський (1841–63 рр.) — учасник польського визвольного руху, керівник Січневого повстання 1863 р. Навчався протягом 1852–54 рр.; В.К. Дебагорій-Мокрієвич (1848–1926 рр.) — революційний діяч — народник. Роки навчання 1857–64 рр.; Є.Я. Нєдєлін (Недзельський; 1850–1913 рр.) — російський драматичний актор. Один із засновників театру Соловцова в Києві (1891 р.), в якому працював протягом життя. Навчався у 1860-х рр.; А.О. Новодворський (1853–82 рр.) — російський письменник, що належав до «щедрінської школи». Закінчив гімназію у 1870 р.; Г.О. Мачтет (1852–1901 рр.) — письменник. Навчався протягом 1861–65 рр. Виключений за неблагонадійність; В.С. Мачушенко (1880–1937 рр.) — діяч українського кооперативного руху, один із організаторів і командир 56-го Немирівського резервного полку, брав участь у боях за Одесу, Деражню і Вінницю, обирався членом Української Центральної Ради. Родом із с. Озеро. У 1900 р. склав екзамен у гімназії на звання вчителя; М.Д. Леонтович (1877–1921 рр.) — композитор, диригент, педагог. Навчався в підготовчому класі гімназії в 1887 р.; Бургардт Освальд (псевдонім — Юрій Клен; 1891–1947 рр.) — поет-неокласик, літературознавець, перекладач. З 1896 р. деякий час навчався в гімназії; Єжи Стемповський (1893–1969 рр.) — польський есеїст, літературний критик, присвятив Україні чимало творів, зокрема збірка «У долині Дністра й інші українські есе. Листи про Україну» та ін. Склав у 1911 р. у екстерном екзамени на атестат зрілості; Микола Трублаїні (справжнє ім'я — М.П. Трублаєвський; 1907–41 рр.) — письменник, класик літератури для дітей та юнацтва. Навчався в гімназії протягом 1915–20 рр.; Г.В. Брілінг (1867–1941 рр.) — юрист, колекціонер предметів старовини та мистецтва, засновник і перший директор Вінницького краєзнавчого музею. Випускник гімназії. У 1920–23 рр. гімназія була перетворена у школу з російською мовою навчання, а після 1923 р. у дитячу колонію. У 1931 р. в приміщенні було відкрито педагогічний технікум. Під час німецької окупації приміщення використовувалося під житло та стайні для німецького війська. Після звільнення Немирова (березень 1944 р.) у приміщенні була влаштована педагогічна школа, реорганізована наступного року у педагогічне училище. У 1957 р. йому було присвоєно ім'я відомої української письменниці Марка Вовчка та відкрито літературно-меморіальний музей (з нагоди вшанування 50-річчя з дня смерті). Музей прикрашає погруддя Марка Вовчка, створене київським скульптором І.П. Шаповалом. У 2007 р. музей отримав статус державного. У 1979 р. училище переведене до Вінниці, а в приміщеннях колишньої гімназії була відкрита восьмирічна школа. У 1983 р. школа була реорганізована в середню № 2, що діє тут і донині. У 2014 р. у закладі було створено музей українського письменника Миколи Трублаїні. На головному фасаді колишньої чоловічої гімназії встановлено меморіальні дошки Миколі Трублаїні, Опанасу Марковичу, Іванові Сошенку, Григорієві Мачтету. Жіночий корпус гімназії. Будівля зведена у стилі класицизму за проектом Ф.І. Мєховича в 1846 р. (за іншою версією — в 1869 р.), поруч з чоловічою гімназією. Будова цегляна, одноповерхова, п'ятиступінчата, прикрашена трьома ризалітами на головному фасаді. Центральний ризаліт виділений по головному фасаду шестиколонним портиком тосканського ордеру, завершеним трикутним фронтоном. Бокові (дворові) ризаліти асиметричні (північний виявлений нечітко, південний — глухий з нішами, підвищується над рівнем загального карнизу). Фасади ритмічно прорізані віконними отворами, що спираються на підвіконну горизонтальну тягу. Скромний прямий сандрик чергується із трикутним — єдиний архітектурний декор пам'ятки (сандрики збереглися частково). Зі сходу до споруди примикає одноповерхова прибудова, трохи вища за корпус гімназії. Споруда потинькована, дах шиферний. Спочатку функціонувала як прогімназія (неповний середній навчальний заклад у Російській імперії, який за навчальними планами і програмами відповідав чотирьом молодшим класам гімназії), а в 1902 р. була реорганізована у гімназію. Нині це нав-

чальний корпус Немирівського коледжу містобудування та архітектури. Комплекс Немирівської гімназії є пам'яткою архітектури національного значення. [6]

О.А. Мельничук, А.М. Подолинний

Костел святого Юзефа Обручника (1805 р., архіт.). Вул. М. Горького, 93-а.

Мурована споруду костелу було зведено у 1805 р. за сприянням графа Станіслава Щенсного Потоцького на місці старого дерев'яного костелу, побудованого у кінці 1790-х рр. Вінценти Потоцьким та знищеного пожежею у 1803 р. То була визначна, помітна здалеку споруда з колонадою поміж двома вежами, удвічі вищими за основну будівлю, проект якої був запропонований італійськими архітекторами. Новий костел під час пожежі 1811 р. не зазнав значної шкоди. Костел був освячений у 1838 р. У грудні 1880 р. він зазнав ще одного випробування вогнем, однак, завдяки зусиллям княгині М. Щербатової був швидко відновлений. У 1939 р., вежі костелу було розібрано, а будівлю пристосовано під районний Будинок культури. З 1990 р. костел почали використовувати за своїм культовим призначенням. Відреставрований римо-католицький костел святого Юзефа Обручника прикрашає сьогодні центральну частину міста. [7]

О.А. Мельничук

Палац княгині М. Щербатової та парк (19 ст., архіт.). Вул. Т. Шевченка, 16.

До садибного комплексу Потоцьких-Щербатових належить палац та парк (19 ст.), водонапірна башта (середина 19 ст.). У свій час Болеслав Потоцький запросив до Немирова професора механіки і архітектури Київського університету святого Володимира Ф.І. Мєховича. За декілька років архітектор побудував: «англійські котеджі», «швейцарські шале», господарчі споруди в маєтку і палац (1840 р.). Палац було поставлено посеред парку, закладеного ще Вінцентієм Потоцьким у 1787 р. Майже стометровий фасад палацу мав традиційну п'ятискладову композицію, утворену бічними ризалітами та центральним — напівротондою з колонадою. Парадні апартаменти, з'єднані анфіладою, розташовувалися вздовж фасадів, а житлові покої — у двоповерхових крилах, виділених ризалітами та прикрашених так само колонадами. Посередині була велика зала, що розчинялася скляними дверима у напівротонду. Палац бачив у своїх стінах багато видатних осіб, яких запрошував гостинний господар-меценат, зокрема видатного угорського піаніста Ференца Ліста. Палац розбудовували і змінювали ще за життя Б. Потоцького. На місці колишнього палацу навесні 1894 р., розпочалося будівництво нового мурованого палацу в неокласичному стилі ампір з ефектним парковим фасадом на замовлення княгині М. Щербатової. Проект палацу було замовлено чеському архітекторові з Праги Іржі Стібралу. Окрім палацу, за його проектами в Немирові були збудовані: новий спиртовий завод (донині зберігся один із його корпусів); електростанція (нині збережена), критий ринок (не зберігся). Він зумів у різноманітних житлових будинках, промислових та господарських спорудах втілити не тільки професійну майстерність, але й високий смак, європейську культуру і особливу теплоту людяності. Цим спорудам властиві риси чеської архітектури, а висока якість виконання будівельних робіт забезпечила значну збереженість. Конкретного бачення майбутнього палацу не існувало, тому в процесі робіт палац неодноразово перебудовували, змінювали планування та оздоблення. В основному будівництво палацу було завершене до 1900 р., однак і після цього його продовжували добудовувати майже до самої смерті княгині. За розмірами палац М. Щербатової не менший за попередній (довжина — 96,2 м, ширина — 20,7 м, висота — 12,6 м). Палац збудований у вигляді видовженого прямокутника, центральна частина якого акцентована ризалітом. З двох боків розташовані менш виразні ризаліти, ліве крило також має своєрідний бічний фасад, з якого є вихід до колишньої боскетної частини парку. З протилежного боку в центральній частині ризаліту знаходиться традиційна паркова тераса, яка має достатньо ефектний вигляд, якого досягнуто за рахунок висунутого далеко вперед центрального ризаліту, опрацьованого великими енергійно поданими деталями. Два величезних складного малюнка вікна дещо змінені, так звані «вікна Сансовіно», фланкуючи чотириколонний портик своїм вишуканим декором, виділяються на світлому тлі стіни. Довершених пропорцій колонада іонічного ордера різко

відтінюється глибокою лоджією з розписом і ліпниною, розробленою на взірець «залатерена» — улюбленого елементу палаців італійського Відродження. Фасади палацу розчленовані канерірованими пілястрами. Центральна частина головного фасаду має двері та вікна з напівциркульними завершеннями. Дах палацу і тераси оточені однаковими парапетами з балясинами. Вікна першого поверху прямокутні і оздоблені трикутними сандриками на головному фасаді та замковими каменями на парковому. Сходи, карнизи, наличники та оздоблення вікон першого поверху, колони, пілястри фасадів зроблені із сірого каменю. Внутрішнє планування приміщень коридорне, у правому ризаліті міститься спальня, яку з'єднує з бальним залом у центральному ризаліті довгий коридор, далі, минаючи наступний довгий коридор, можна потрапити до напівкруглого амфітеатру у лівому ризаліті. На другому поверсі стеля менш висока. Вона має схоже планування, однак тут відсутні великі приміщення. Обидва поверхи обладнані скляними ліхтарями на стелях, через круглі ліхтарі у підлозі другого поверху (стеля — для першого поверху) перекинуті містки. У торцевій стіні, яка так само, як і в старовинному дідовому палаці, відокремлює вузькі стіни, теж влаштовано мармуровий камін. Його перевезено із Тульчинського палацу Потоцьких. Камінна полиця підтримується парою каріатид, обрамування виконано із білого каррарського мармуру. Обабіч каміну два мармурові медальйони овальної форми. На одному із них зображена сцена «Геракл у Омфали». На другому медальйоні зображено сцену появи Афіни-Палади Одіссею, після його повернення з мандрів в Ітаку. За однією із версій, як камін, так і медальйони, залишені ще із старого палацу. Особливої принадності фасадам палацу надали класичні архітектурні деталі, надзвичайно ретельно виконані з пісковику теплих, золотавих відтінків. Цей камінь-пісковик видобували і обробляли в кар'єрах Ямпільського повіту. У палаці діяла водяна система опалення. На початку 20 ст. І. Стібрал, за своїм проектом, звів на території парку водонапірну башту. Одночасно побудовано нову каналізаційну систему. З Парижа були завезені мармурові вироби, вироби з позолотою та скляні прикраси. З Києва привезені білі кахлі, фризи та карнизи. У 1912 р. княгиня викупила частину меблів із Тульчинського палацу Потоцьких. При спорудженні Немирівського палацу у 1893–99 рр. архітекторами-будівничими були чехи Г. Грінер, Е. Крамарж та А. Зіма. А з 1890 по 1914 рр. постійно працювали чеські будівничі А. Ліман, Й. Сосна, Й. Черни та інші. Останнім, хто фахово займався садибою у 1912–14 рр., був архітектор І. Фомін. Парк навколо палацу розбитий на декілька окремих частин. Кожна частина була розташована по периметру з різних боків палацу і розмежована широкими алеями. Більша частина парку нерегулярна, англійського типу. Тоді як частина парку біля лівого ризаліту палацу — у французькому регулярному стилі. Колись серед боскетів були розташовані паркові скульптури, деякі з них збереглись: «янгол з ягням» — у лівому крилі палацу та дві мармурові скульптури левів, що сплять, — перед парковою частиною палацу. У різні роки над удосконаленням паркового ландшафту працювали садівники: із Відня — Густав Зеннгольц; із Брюсселя — Едвард Пінаерт та Август Ван Геєрт; з Праги — Францішек Томайєр, а також з Поділля — Стефан Маковецький та Роман Рихвінський. І востаннє у 1950–60-х рр. фахово займався парком І. Косаревський. Деревами, декоративними кущами, квітами спочатку опікувалася донька М. Щербатової — Олександра (Сандра), яка замовляла та виписувала їх з різних місць. Був утворений єдиний палацово-парковий ансамбль на 85 гектарах, де посаджені дерева та кущі більш як 160 видів, серед яких — гінго, смереки, кедр сибірський, липа сріблясta, бундук канадський, чорна сосна і сосна Веймута, платани, дуби тощо, більшість з яких росте й нині. Суттєву частку своїх коштів М. Щербатова віддавала на благодійні справи. Зокрема, у Немирові було здійснено укладення бруківкою центральних вулиць та їх освітлення, збудовано безкоштовну лікарню, утримувано гімназію та монастирську школу для дівчат, організовано майстерні для виробництва килимів та вишивок. Княгиня фінансувала будівництво Київського політехнічного інституту. За її кошти здібні діти місцевих мешканців навчалися в Одесі, Києві, Москві та Санкт-Петербурзі. У період Першої світової війни немирівські землі входили до прифронтових територій. М. Щербатовою було прийняте рішення про передачу частини

свого палацу під лазарет для поранених російської армії, де вона також працювала сестрою милосердя. Разом із нею піклувалися про поранених три доньки колишнього прем'єр-міністра Росії П.А. Столипіна, які були рідною княгині. Навіть у буремні 1917–20 рр. родина Щербатових продовжувала перебувати у родовому палаці. Княгиня надавала притулок всім, хто до неї звертався. Враховуючи її заслуги перед радянською владою було видано охоронний лист на недоторканість маєтку та парку. Однак, із вигнанням з Немирова денікінців, в ніч на 20 січня 1920 р. княгиня М. Щербатова разом з донькою Олександрою та подругою М. Гудим-Левкович, були розстріляні більшовиками у парку поблизу палацу. Їх тіла було поховано черницями біля церкви на території жіночого монастиря. За однією із версій причиною вбивства було одне із рішень М. Щербатової надати маєток під шпиталь воякам Української Галицької Армії. Після встановлення радянської влади у Немирові маєток Щербатових був націоналізований. Велику роботу щодо збереження культурних цінностей палацу провів Г.В. Брілінг, юрист, колекціонер предметів старовини та мистецтва, засновник та перший директор Вінницького краєзнавчого музею. На початку лютого 1921 р. він створив та очолив комісію з питань збереження «безгосподарного майна». Завдяки йому частину художніх творів вдалося врятувати і зараз вони зберігаються у музеях Вінниці та Києва. Західну частину палацу було передано агрономічному училищу, там же було створено музей; решту палацу передано народному театру, який дав перші вистави уже 24 лютого та 10 березня 1921 р. У травні 1921 р. на базі маєтку був створений перший в Україні санаторій для відпочинку мешканців Подільської губернії. З часом санаторій був перетворений у будинок відпочинку «Авангард». В роки нацистської окупації Немирова (22 липня 1941 р. — 16 березня 1944 р.) в палаці були розташовані загони гітлерюгенду, згодом — ремонтні майстерні. У післявоєнні роки відновив діяльність санаторій «Авангард», що діє і нині. Палац княгині М. Щербатової та парк є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення. [8]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

Троїцька церква та келії Миколаївського монастиря (19 ст., архіт.). Вул. Соборна, 191.

Історія монастиря у Немирові нараховує кілька століть і сягає своїм корінням до 1645 р. Споруди, зведені в 17 ст., проіснували недовго, їх знесли татари під час чергової навали. Відбудову започатковано у 1720-х рр. тодішнім власником Немирова і навколишніх земель, воєводою київським Станіславом Потоцьким. Збудований ним чоловічий монастир у 1783 р. був перетворений на жіночий. З самого початку тут діяв храм — Успіння Богородиці. Згодом за кошти Вінцентія Потоцького було збудовано Миколаївський храм, від якого монастир і отримав назву. За другим поділом Польщі 1793 р. Немирів у складі Брацлавщини був приєднаний до Російської імперії. Приєднання супроводжувалося примусовими кампаніями, спрямованими на «возз'єднання» уніатів із православ'ям. Внаслідок цього монастир, що не мав засобів до існування, прийшов до руїни. За підтримки В. Потоцького у 1800 р. у монастирі розпочато будівництво нових дерев'яних келій, окремих господарських будівель та було відновлено службу в Успенському і Миколаївському храмах. Після пожежі 1845 р., коли майже всі будівлі монастиря згоріли, розпочато його відбудову. Завдяки невеличкому монастирському цегельному заводу, було збудовано келії, гуртожиток, трапезну, будинок для священика, готель, шкільні приміщення єпархіального училища для дівчат (1860 р.), перетвореного в 1902 р. на двокласну учительську школу. Були відремонтовані та прикрашені храми Успіння Богородиці та Миколаївський. У 1876–81 рр. був побудований третій храм — Свято-Троїцький. На території монастиря, огородженій кам'яною стіною із двома воротями та вежами, були зведені дві дзвіниці. Художнику Івану Сошенку було замовлено велику роботу — запрестольний образ «Успіння Богородиці». У 1929 р. діяльність жіночого монастиря була припинена, а на його території розташовано військову частину. У 1930 р. у монастирі розташувалася МТС, що зайняла храми та кілька приміщень. У 1931 р. решту приміщень було віддано під дитячий будинок. Під час нацистської окупації, служба в монастирі була відновлена. У травні 1951 р. монастир знову закрито. Колишні монастирські приміщення поділили

між собою нові власники: МТС, військовий підрозділ та дитячий будинок (нині — школа-інтернат). У 1958 р. Успенську церкву було розібрано з причин аварійності, та ж сама участь спіткала й Миколаївський храм. У серпні 1992 року відновлено службу у Свято-Троїцькому храмі. У березні 1996 р. прийнято рішення про відкриття Свято-Троїцького жіночого монастиря. З 2006 р. монастир отримав статус ставропігійного. Троїцька церква та келії Миколаївського монастиря є пам'ятками архітектури місцевого значення. [9]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

Погруддя В.В. Городецького, архітектора (2006., іст., мист.). Вул. Гімназійна, 31. Біля коледжу містобудування та архітектури.

Городецький Владислав Владиславович (1863–1930 рр.) — архітектор, підприємець, меценат, прозваний «київським Гауді». Народився в с. Шолудьки. Автор Будинку з химерами та Собору святого Миколая в Києві, костелу в с. Печера Тульчинського р-ну, гімназії та церкви в Черкасах, гімназії та торгової школи в Умані, фабрики штучної криги в Сімферополі та інших, а також низки споруд у Польщі та Ірані. Для творчості В.В. Городецького характерне мистецьке еклектичне використання вивірених часом архітектурних стилів. Пам'ятник встановлений 2006 р. Автор — скульптор Я.М. Куленко. Погруддя виготовлено із бронзи, постамент із сірої лицювальної цегли (розмір: 2,5×0,9×0,9 м) з написом «Архітектор Владислав Городецький 1863 р. — 1930 р.». [10]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора (2004, іст., мист.) Вул. М. Леонтовича. Неподалік Немирівського професійного ліцею.

Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921 рр.) — композитор, хоровий диригент, громадський діяч, педагог. Автор широковідомих обробок українських народних пісень для хору «Щедрик», «Дударик», «Козака несуть». Його обробка «Щедрика» відома у всьому світі як різдвяна колядка (англ.) «Carol of the Bells». Народився в с. Монастирок. Погруддя встановлене 2004 р. Автори: скульптор Я.М. Куленко, архітектор М.І. Нечипорук. Виготовлене з бронзи, постамент (бетонна колона висотою понад 2 м) на висоті 1,5 м колона оповита мідною стрічкою, на якій викарбувано «Микола Леонтович 1877–1921 рр.». Більше інформації про життя та творчість митця дивись: «Тульчинський район, м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича». [11]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

Погруддя Марка Вовчка, письменниці (1974 р., іст., мист.). Пров. М. Некрасова, 2. Біля школи № 1.

Марко Вовчок (справжнє ім'я Вілінська Марія Олександрівна, 1833–1907 рр.) — класик української літератури, автор «Народних оповідань», повісті «Інститутка», казки «Кармелюк» та інших творів. Період життя у Немирові (1855–58 рр.) мав велике значення в її становленні як письменниці. Факти, почерпнуті з життя селян, послужили вражаючим матеріалом для її творчості. Погруддя встановлено 1974 р. з нагоди 140-річчя з дня народження письменниці. Виготовлено із граніту (висота — 1,6 м). Постамент чотиригранний із граніту (розмір: 5,0×1,0×1,0 м), цоколь із залізобетону (розмір: 0,3×3,0×3,0 м), на постаменті напис «Марко Вовчок (1833–1907)». Автори: скульптор П. Мовчун, архітектор О. Гайдученя. У 1957 р., з нагоди 50-річчя від дня смерті письменниці, її ім'я було присвоєно Немирівському педагогічному училищу та одній з вулиць міста. У цьому ж році в педагогічному училищі (нині тут школа № 2) було відкрито літературно-меморіальний музей, що діє і сьогодні. [12]

О.А. Мельничук

Погруддя М.О. Некрасова, видатного російського поета (1974 р., іст., мист.). Вул. Соборна 191, поряд з Свято-Троїцьким монастирем.

Некрасов Микола Олексійович (1821–78 рр.) — поет, класик російської літератури. Народився в Немирові Брацлавського повіту Подільської губернії. Дитячі роки провів у родовому маєтку в селі Грешнево Ярославської губернії. З 1838 р. навчався на філологічному факультеті Петербурзького університету. У 1847–66 рр. був видавцем і редактором журналу (рос.) «Современник». Серед відомих творів поеми «Кому на Русі жити добре», «Російські жінки», «Дідусь», «Сучасники» тощо. У творчості

Некрасова чи не вперше в російській поезії було відображено життя робітничого класу пореформеної пори. Його стиль відрізнявся демократизмом, умінням ставити мистецтво на службу суспільним прагненням та реалістичним зображенням дійсності. Помер у Санкт-Петербурзі, похований на Новодівичому кладовищі. Погруддя встановлено у 1974 р. з нагоди 150-річчя від дня народження поета. Місце встановлення визначено там, де у 1820-х рр. був розквартирований російський 36-й єгерський полк, в якому служив капітан О.С. Некрасов, батько майбутнього поета. Автори пам'ятника: скульптор О. Скобліков, архітектори В. Жигулін та А. Крейчі. Погруддя виготовлено із залізобетону (розмір: 0,8×0,7×1,0 м). Постамент гранітний (розмір: 2,5×0,8×0,8 м), на якому напис: «М.О. Некрасов». Тоді ж на будівлі школи-інтернату встановлено меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку 10 грудня 1821 р. народився великий російський поет, революційний демократ Микола Олексійович Некрасов». В державному музеї «Літературна Немиріващина» життю та творчості М.О. Некрасова присвячено окремий зал. У Немирові ім'ям поета названо провулок. [13]

О.А. Мельничук

с. БОБЛІВ

Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва (1863 р., іст.). Центр села.

8 вересня 1863 р. відкритий пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва. Його спорудили за кошти селян. Являє собою колону (висота — 1,5 м) на постаменті (розмір: 0,5×0,5×0,8 м), увінчану хрестом (висота — 0,15 м). На чотирьох гранях постаменту написи (автентичний, рос.): «Посвящаютъ върноподданые обыватєли Бобловской волости Брацлавскаго уъзда Подольской губєрніи», «1863 года сентября 8 дня, вторый годъ втораго тысячєлътія. Господи спаси Благо чєстивыя и услышины», «Алєксандру II импєратору всєроссійскому царю Польському вєликому князю Финлянскому и пр. и пр. пр.», «Въ память освобождєнія отъ кръпостной зависимости».

О.А. Мельничук

смт БРАЦЛАВ

Могила Натана Штернгарца, рабина (іст.). Старе єврейське кладовище на Замковій горі.

Течія Брацлавських хасидів зародилася у 1802 р., коли сюди приїхав рабин Нахман (1772–1810 рр.), уродженець Меджибожа (Хмельницька обл.). Знали його як відомого проповідника, автора численних притч і казок, а також — зцілювача людей. Він певною мірою «ревізував» вчення свого прадіда Ізраїля Бешти, внаслідок чого певний час переслідувався хасидськими цадиками. Його особисте життя у Брацлаві склалось украй важко: втратив дружину і двох синів, будинок і все майно під час пожежі. Тут рабин здобув найвищу ступінь святості та ім'я Нахман Брацлавський. Впродовж кількох років мандрував Поділлям. У Брацлаві він прожив до 1810 р. Помер та похований в Умані (Черкаська обл.). Найближчим учнем Нахмана Брацлавського був син заможного купця з Немирова Натан Штернгарц (1780–1844 рр.), який записував твори свого учителя і теж творив чудеса та зцілював людей. Після смерті рабина Нахмана він став спадкоємцем, вчителем і лідером руху брацлавських хасидів. Помер та похований у Брацлаві. На мармуровій плиті викарбувано на івриті: «Тут лежить пророк Натан Штернгарц бен Наталі Герц з Немирова, найкращий і найулюбленіший учень пророка Нахмана». На початку 2000-х рр. на могилі споруджено мавзолей-усипальницю. Це будиночок із білої цегли (розмір: 4,0×4,0 м), покрівлю виконано із жесті червоного кольору, стилізованого під черепицю. В усипальниці знаходяться два поховання — Натана Штернгарца та його тестя Давида Цві Ойербаха, який був головним рабином Шаргорода. Могилу відвідують паломники із різних країн світу. [14]

О.А. Мельничук

Пам'ятний знак А.Ф. Турчановичу, винахіднику польової кухні (2011 р., іст.). Центр селища.

Турчанович Антон Федорович (1854–1943 рр.) — військовий, винахідник польової кухні. В 1875 р. розпочав службу в армії, відзначився у російсько-турецькій війні 1877–78 рр. під Плевною (Болгарія). За

проявлений героїзм нагороджений Георгіївським хрестом та отримав чин прапорщика. З 1881 р. у чині підпоручика проходив службу в 12-му піхотному полку у Жмеринці. Саме тут виникла ідея створення універсальної армійської кухні, розпочалася робота з її практичної реалізації. Перший її зразок з'явився у 1903 р. У роки Першої світової війни практично вся російська армія була забезпечена польовими кухнями системи Турчановича. Винахід одразу помітили англійські, французькі, німецькі, австрійські та інші військові, і згодом майже всі армії світу користувалися ним. Демобілізувався А. Турчанович у 1917 р. у чині полковника. Після цього жив у Вінниці, а останні п'ять років у Брацлаві, в родині молодшої доньки, де і помер. Похований у Брацлаві. 9 травня 2011 р. за кошти меценатів у центрі Брацлава, неподалік будинку, де проживав А. Турчанович, відкрито пам'ятник винахіднику. На бетонному постаменті, облицьованому гранітом (розмір: 3,0×2,0×1,5 м), встановлено осучаснений зразок польової кухні. На постаменті дошка з написом: «Винахіднику польової кухні полковнику Турчановичу Антону Федоровичу (1854–1943 рр.) від вдячних земляків». З правої торцевої сторони прикріплено дошку із прізвищами меценатів. [15]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

Костел Шкаплерівської Божої Матері (1837 р., архіт.). Вул. В. Комарова, 1.

Одна із найстаріших будівель Брацлава. Перший дерев'яний костел на цьому місці був побудований у 1540 р. старанням братів Бучацьких. Через 12 років під час нападу татар був знищений. У 1660-х рр. розпочато будівництво нового храму, який теж був зруйнований. Будівництво мурованого костелу Шкаплерівської Божої Матері розпочалось після 1820 р. і було завершене у 1884 р. Саме цей рік викарбувано у верхній частині храму. За часів радянської влади у 1930-х рр. храм був закритий. У період нацистської окупації богослужіння у храмі було відновлено. Після Другої світової війни тут діяв місцевий Будинок культури. Тоді ж були знесені дві дзвіниці, не відновлені донині. У 1990 р. костел передано римо-католицькій громаді. Костел є пам'яткою архітектури місцевого значення. [16]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

Миколаївська церква (1890 р., архіт.). Вул. Свято-Миколаївська, 33.

Перша Миколаївська церква була збудована у 1729 р. Дерев'яна, трикупольна. У 1817 р. вона згоріла. Уціліла дзвіниця проіснувала до 1854 р. Завдяки матеріальній допомозі протоієрея В. Гречулевича та місцевого селянина П. Ольшевського у 1817 р. розпочато, а в 1837 р. завершено будівництво нині існуючої мурованої Миколаївської церкви. При ній з 1867 р. діяла парафіяльна школа, потім реорганізована в однокласне міське училище, згодом двокласне чоловіче та жіноче училище. В 1925 р. церковну будівлю націоналізовано і передано державі. У 1945 р. церкву повернуто православній громаді, а в 1948 р. у ній вже розпочато відправи. У 1950-х рр. відновлено купол, при цьому було порушено архітектуру будівлі. В інтер'єрі приміщення виконано розписи. У 2001–02 рр. збудовано сучасну дзвіницю. Церква невелика за розміром, п'ятикамерна, одноглава, збудована з червоної цегли на кам'яному підмурку. Належить до поширеного типу культових мурованих споруд початку 19 ст., зведених під впливом дерев'яних церков 18 ст. Миколаївська церква є пам'яткою архітектури місцевого значення. [17]

Л.М. Денисова

Погруддя Данила Нечая, брацлавського полковника (1999 р., іст., мист.). Вул. Ю. Гагаріна, 22.

Нечай Данило (1612–51 рр.) — військовий і державний діяч, полковник брацлавський, активний учасник національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького 1648–57 рр., один з найближчих його соратників. Погруддя Д. Нечая встановлено 1999 р. Відтворює портрет героя — кругловидого, з чуприною, що розвівається вітром, на грудях хрестик. На постаменті напис: «Данило Нечай, 1651». Матеріал: погруддя — кована мідь, постамент — гранітний. Висота погруддя — 1,2 м, висота постаменту — 2,5 м. Автор — скульптор М. Крижанівський. Більш детальну інформацію про життя героя дивись: «Тиврівський район, с. Черемошне. Могила Данила Нечая». [18]

О.А. Мельничук

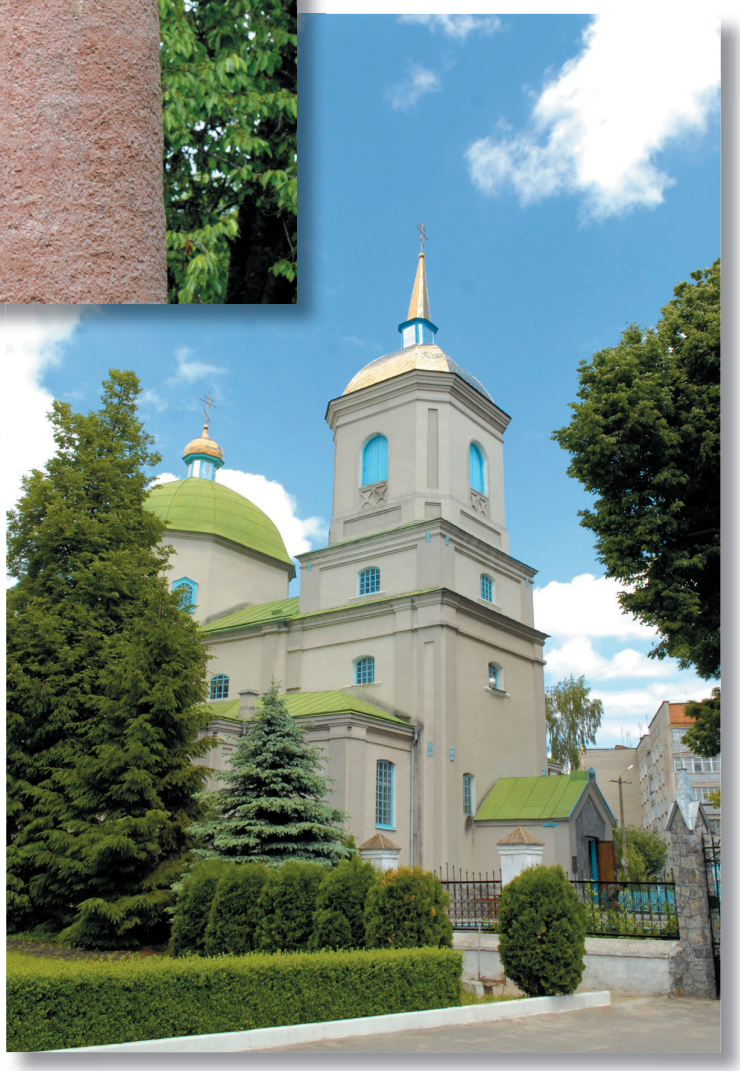
Барський район, м. Бар.
Будинок міського училища, нині церква Різдва Пресвятої Богородиці

Барський район, с. Митки.
Комплекс садиби адмірала М. Чихачова

Барський район, с. Біличин.
Садиба Рудзських
(фрагмент оздоблення)

Барський район, м. Бар.
Успенська церква

Барський район, м. Бар. Кармелітський монастир

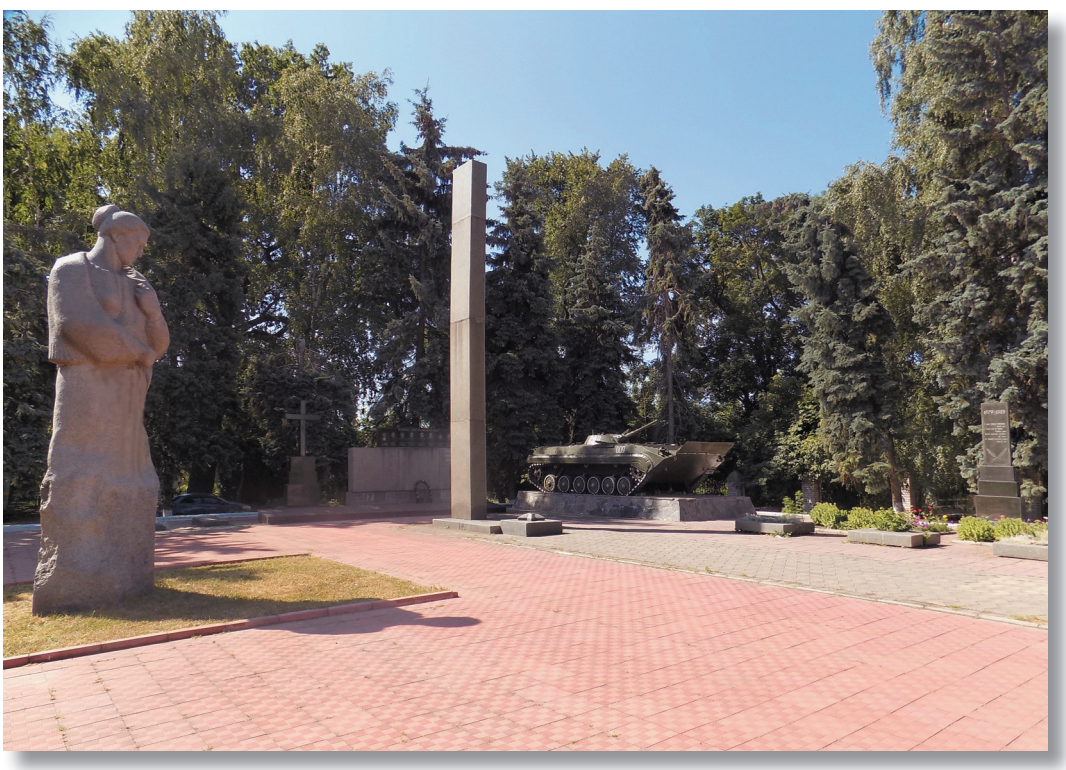
Бершадський район, м. Бершадь. Пам'ятний знак жертвам Голокосту

Бершадський район, с. Бирлівка. Меморіальний комплекс
на вшанування пам'яті жертв Голодомору та Другої світової війни

Бершадський район, м. Бершадь. Меморіал Слави

Бершадський район, с. Баланівка. Водяний млин

Бершадський район, м. Бершадь.
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр.

Бершадський район, с. М'якохід.
Церква святого Іоанна Богослова

Вінницький район, смт Стрижавка.
Ставка «Вервольф»

Вінницький район, смт Вороновиця.
Палац Ґрохольських

Вінницький район, смт Стрижавка.
Братська могила військовополонених

Вінницький район,
смт Вороновиця.
Михайлівська церква

Вінницький район,
с. Сосонка.
Погруддя П.К. Романенка

Гайсинський район,
с. Рахнівка.
Пам'ятник
Василю Стусу

Гайсинський район,
с. Тишківська Слобода.
Собор Гранівського
монастиря

Гайсинський район, с. Новоселівка.
Музей-садиба братів Герасименків

Гайсинський район, с. Зятківці.
Пам'ятний знак «Народній пісні — жити»

Жмеринський район, смт Браїлів.
Меморіальна дошка В. Забаштанському

Жмеринський район, смт Браїлів.
Троїцький собор, нині Свято-Троїцький жіночий монастир

Жмеринський район, с. Кармалюкове. Пам'ятник Устиму Кармалюку

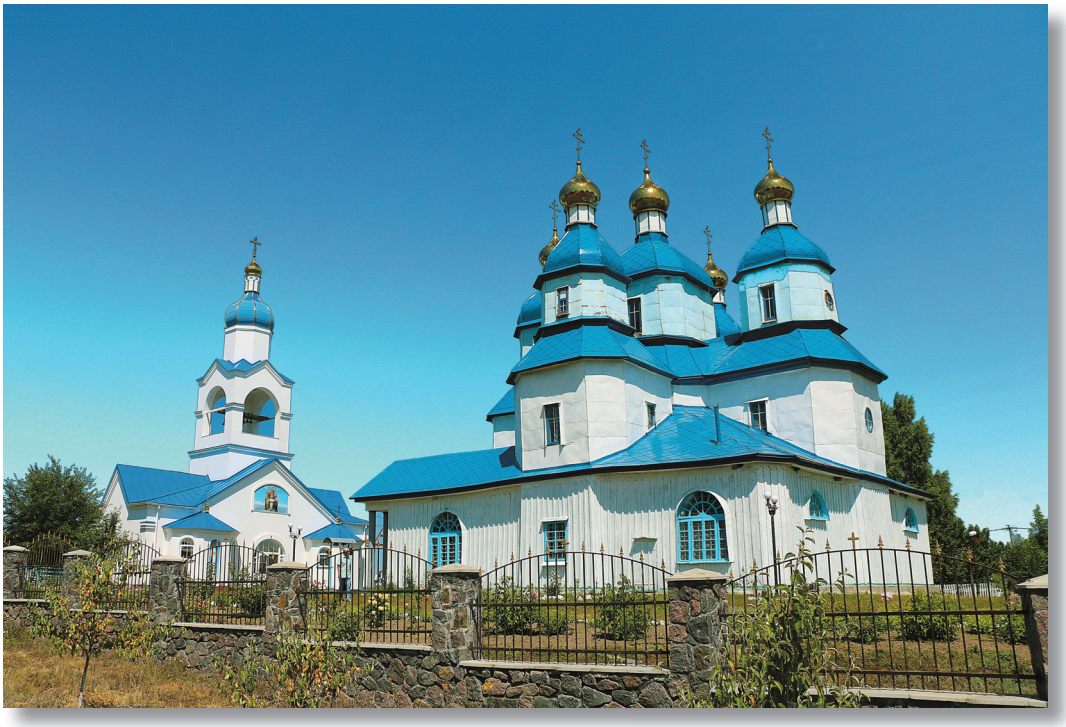
Жмеринський район, с. Межирів. Северинівське городище (малюнок знахідки)

Жмеринський район, с. Чернятин. Палац Вітославських-Львових

Жмеринський район, м. Жмеринка. Залізничний вокзал

Іллінецький район, смт Дашів.
Михайлівська церква

Іллінецький район, с. Пархомівка.
Городище

Іллінецький район,
с. Кальник.
Погруддя Івана
Богуна

Іллінецький район,
смт Дашів.
Міст-гребля

Іллінецький район, с. Хрінівка.
Пам'ятник односельцям,
учасникам Другої світової війни

Іллінецький район, с. Сорока.
Скіфський курган

Калинівський район, м. Калинівка.
Погруддя М.Ф. Степового

Калинівський район, м. Калинівка.
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни

Калинівський район,
с. Уладівське.
Меморіальна дошка
Л.Л. Семполовському

Калинівський район,
с. Гущинці.
Пам'ятник жертвам
Голодомору 1932–33 рр.

Калинівський район, с. Мирне.
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33, 1947 рр.

Калинівський район, м. Калинівка.
Пам'ятник «Жертвам Чорнобиля»

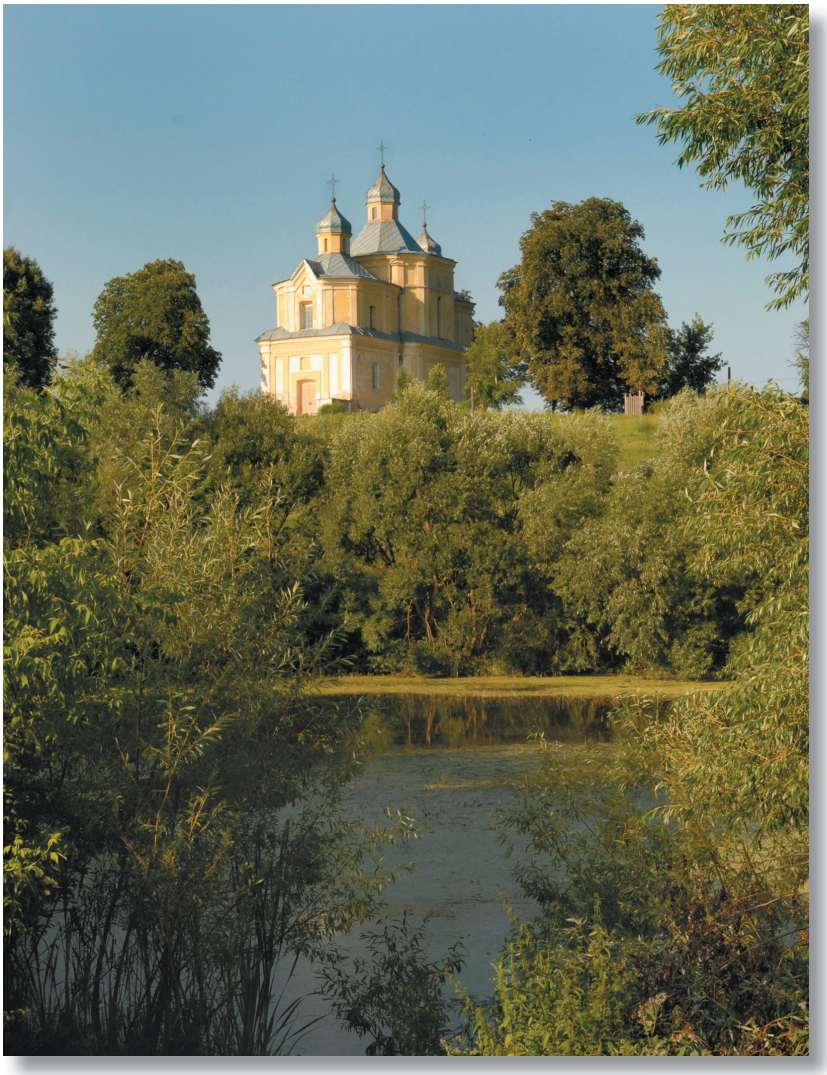

Козятинський район, с. Махнівка.
Пам'ятник на позначення місця битви під Махнівкою (1648 р.)

Козятинський район, м. Козятин.
Залізничний вокзал

Козятинський район, с. Поличинці. Спасо-Преображенська церква

Козятинський район, м. Козятин. Залізничний вокзал. Паровоз

Крижопільський район, смт Крижопіль.
Братська могила радянських бійців

Крижопільський район, с. Заболотне.
Меморіальний музей-садиба академіка Д.К. Заболотного

Крижопільський район,
с. Соколівка.
Садиба Бжозовських

Крижопільський район,
смт Крижопіль.
Погруддя Р.С. Сміщука

Крижопільський район,
смт Крижопіль.
Пам'ятник ліквідаторам
аварії на ЧАЕС

Крижопільський район,
с. Голубече.
Погруддя Т.П. Марцин

Липовецький район, с. Нападівка.
Палац

Липовецький район, с. Нападівка.
Палац (фрагмент інтер'єру)

Липовецький район, с. Стара Прилука.
Церква Преображення Господнього

Липовецький район, с. Стара Прилука.
Палацо-парковий комплекс

Літинський район, смт Літин.
Гауптвахта (тюрма-фортеця),
нині краєзнавчий музей ім. У. Кармалюка

Літинський район, с. Багринівці.
Меморіальна дошка Я.Г. Гандзюку

Літинський район, с. Дяківці.
Будинок, в якому народився М.П. Стельмах

Літинський район, с. Дяківці.
Музей М.П. Стельмаха

Могилів-Подільський район, м. Могилів-Подільський.
Миколаївська церква, нині церква
святої Параскеви Сербської

Могилів-Подільський район,
м. Могилів-Подільський.
Братська могила захисників ДВС №112

Могилів-Подільський район, с. Лядова. Печерний монастир

Могилів-Подільський район, с. Кукавка. Пам’ятник В.А. Тропініну

Могилів-Подільський район, с. Грушка.
Церква святого Димитрія

Могилів-Подільський район, с. Нагоряни.
Палеолітична стоянка

Мурованокуриловецький район, смт Муровані Курилівці.
Садибний комплекс Станіслава Комара

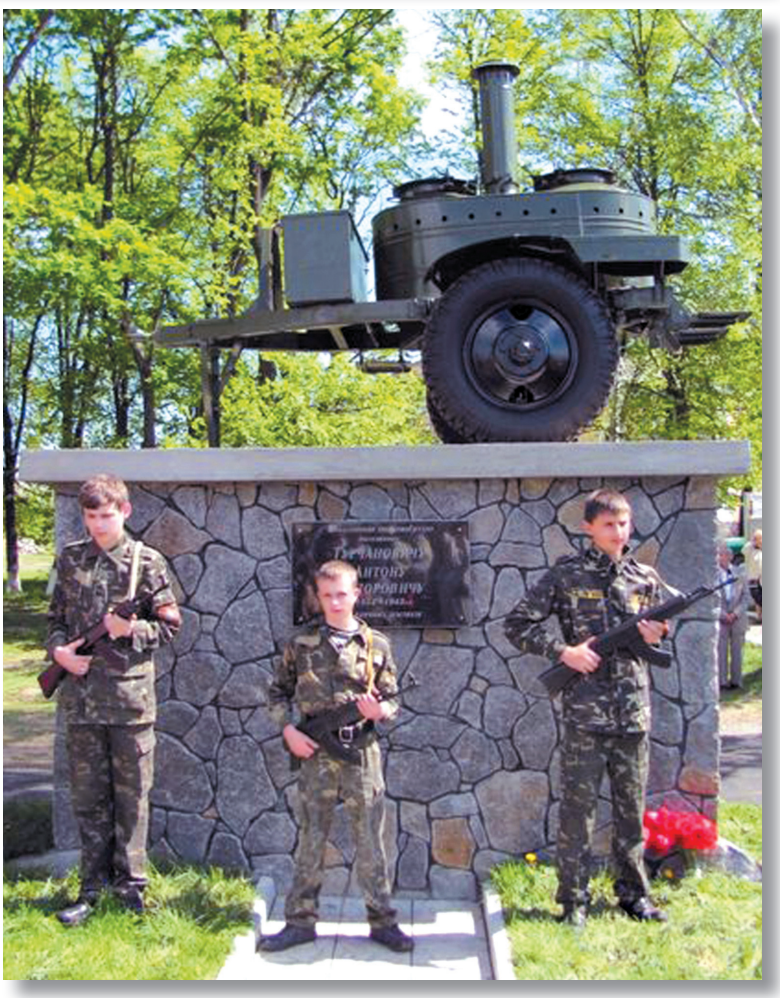
Мурованокуриловецький район, с. Котюжани.
Садиба

Мурованокуриловецький район, с. Вищеольчедаїв.
Особняк цукрозаводчика

Муровано-куриловецький район, с. Дерешова.
Городище

Немирівський район, смт Брацлав.
Пам'ятний знак А.Ф. Турчановичу, винахіднику польової кухні

Немирівський район, смт Брацлав. Погруддя Данила Нечая

Немирівський район, м. Немирів. Погруддя Марка Вовчка

Немирівський район, м. Немирів.
Немирівське городище

Немирівський район, м. Немирів.
Палац та парк княгині М. Щербатової

с. ВОЛОВОДІВКА

Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва (1864 р., іст.). Південна частина селища.

Встановлено у 1864 р. на кошти сільської громади у тодішньому центрі села. Являє собою колону на постаменті, увінчану хрестом. На одній з граней постаменту напис (автентичний, рос.): «Император вся Руси Александр II освободил крестьян от крепостной зависимости 1861 года февраля 19 дня». На другій грані напис про те, що пам'ятний знак відремонтовано у 1943 р. На іншій грані інформація про те, що пам'ятний знак встановлено на місці дерев'яної церкви 18 ст. Напис на останній грані погано збережений.

О.А. Мельничук

с. КОВАЛІВКА

Парк (18–19 ст., архіт.).

У 1787 р. Вінцент Потоцький збудував у Ковалівці палац, який до наших часів не зберігся. Тоді ж було закладено регулярний парк, згодом, у 1830-х рр., перепланований на ландшафтний Д. Міклером, оранжерею, великий сад, до якого власник виписував найкращі сорти плодових дерев. Для поширення садівництва завів звичай, відповідно до якого селяни, готуючись до шлюбу, були зобов'язані висадити по кільканадцять саджанців з його розсадника. Цікавим і характерним елементом цього парку був пам'ятник, що білів на острівці ставу Кемпа. За переказами, він позначав місце поховання відомого англійського філантропа Джона Говарда, визначного представника свого часу, якого за заповітом поховали вдалині від людського житла на хуторі неподалік від Херсона. Єлена де Лінь, дружина Вінцента Потоцького, яка була палкою прихильницею філантропа, ставши господинею Ковалівки, хотіла поклонятися могилі видатного англійця безпосередньо у себе в парку. Подібні елементи паркового оздоблення — могили (символічні чи справжні), різноманітні жертовники (дружби, любові), колони (суму) були характерними для сентиментальних і романтичних парків того часу. Існує легенда про викрадення праху Дж. Говарда і перепоховання його в Ковалівці. Правдоподібно це чи лише легенда не з'ясовано. На могилі був встановлений цегляний пам'ятник (розмір: висота 1,6–1,8 м, ширина 1,0–1,2 м) обкладений відшліфованими кам'яними плитами сірого кольору, він стояв на трьох кам'яних брусах, ретельно відшліфованих та підігнаних. На одній із сторін пам'ятника було викарбувано зображення пелікана, а нижче напис латиною: «Хто б ти не був, ти біля могили свого друга». Могилу зруйновано у 1933 р. У 1996 р., за підтримки директора Немирівського цукрозаводу М.Т. Циркуна на острові встановлено пам'ятний знак з написом: «Тут захоронений англійський філантроп і лікар Джон Говард». Парк, розташований навколо одного з озер, частково зберігся і займає площу близько 42 га. В парку зустрічаються багатовікові дерева, зберігся і острів, на якому в минулому знаходився пам'ятник Дж. Говарду. Парк має статус пам'ятки архітектури та містобудування місцевого значення. [19]

О.А. Мельничук; С.В. Скоцик

с. МЕДВЕЖА

Могила П.В. Козоріза, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільське кладовище.

Козоріз Петро Володимирович (1965–84 рр.) — рядовий, водій. Народився в селі Медвежа. Після закінчення школи навчався в Тульчинському СПТУ-41, працював у колгоспі трактористом. Призваний у вересні 1983 р., в Афганістані з грудня 1983 р. В ніч на 26 червня 1984 р. мотострілецький взвод, в якому він служив, вів бій з переважаючими силами ворога. Командир взводу наказав своїм підлеглим відходити на нові позиції, а Козоріз разом з групою товаришів залишився прикривати відхід взводу. В цьому бою він був тяжко поранений, від отриманих ран помер. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі встановлено мармурову стелу з портретом, посвятою від батьків та меморіальним написом. Одна з вулиць села та колишнє колгоспне поле носять ім'я воїна-«афганця». [20]

С.В. Скоцик

с. НИКИФОРІВЦІ

Могила Шапошнікова М.С., повного кавалера ордена Слави (іст.). Сільське кладовище.

Шапошніков Микола Степанович (1921–2004 рр.) — старший сержант, командир гармати 1956-го винищувально-протитанкового артилерійського полку, 63-ї армії Білоруського фронту, 47-ї армії 1-го Білоруського фронту, 3-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився в с. Кулешовка, Воронезької обл. (РФ). Призваний на військову службу у 1940 р. На фронті з червня 1941 р. Брав участь у боях під Сталінградом, звільненні Білорусії, Західної України, Польщі, Чехословаччини, дійшов до Берліна. Орден Слави III ступеня отримав у боях за розширення плацдарму на правому березі Дніпра і оборону переправ через річку Друть. За відбиття танкової атаки і розширення плацдарму при форсуванні річки Вісла в районі Сандомиру був нагороджений орденом Слави II ступеня. Повним кавалером ордена Слави став після штурму рейхстагу, під час якого влучним вогнем знищив ворожі зенітну і самохідну гармати, кулемет та автомашину з автоматниками. Після війни проживав у Никифорівцях. Працював завфермою, бригадиром будівельної бригади, очолював ветеранську організацію. На будинку, де проживав герой, у 2005 р. встановлено меморіальну дошку, його ім'ям названо одну з вулиць села. [21]

О.А. Мельничук

с. НОВА МИКОЛАЇВКА

Поселення (неоліт, рубіж епохи бронзи та раннього залізного віку, пізнє середньовіччя, археол.). На південний захід від села.

Багатошарове поселення епохи неоліту, рубіж епохи бронзи та раннього залізного віку, пізнього середньовіччя розташоване на правому березі річки Південний Буг. Виявлене розвідкою П.І. Хавлюка у 1956 р., обстежене та прошурфоване у 2005 р. Д.Л. Гаскевичем. Площа поширення підйомного матеріалу становить 50,0×10,0 м. Під час розвідок та шурфувань виявлено до 100 крем'яних виробів та відходів виробництва, сировиною для яких послужив напівпрозорий кремінь сірого кольору та зрідка чорний прозорий. Серед них трапеції, скребачки, платівки, луски. Знайдено також кілька десятків фрагментів ліпного посуду світло та темно-бурого кольорів, орнаментованого пальцевими защипами, глибокими жолобчастими та неглибокими прогладженими лініями, наколами, відбитками гребінцевого штампу. Вказані матеріали належать до бугодністровської неолітичної культури (кінця 7–6 тис. до н. е.). [22]

В.С. Рудь

с. РУБАНЬ

Могила Г.К. Лютого, повного кавалера ордена Слави (іст.). Сільське кладовище.

Лютий Гнат Карпович (1913–87 рр.) — гв. молодший сержант, навідник міномета 14-го гв. Повітряно-десантного Ясського полку, 7-ї гв. Армії, 2-го Українського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився у Рубані. Проходив службу в армії у 1935–37 рр., повторно призваний у 1939 р. Учасник походу РСЧА в Західну Україну, Західну Білорусію та радянсько-фінської війни 1939–40 рр. Був важко поранений, демобілізувався. З початком Другої світової війни призваний у грудні 1942 р. Орден Слави III ступеня отримав за бій біля міста Охтирка (Сумська обл.) 22 серпня 1943 р., знищивши з міномета три вогневі кулеметні точки противника, а також понад 20 ворогів. Орден Слави II ступеня отримав за бій на підступах до міста Тигру-Фрумос (Румунія) 21 серпня 1944 р., під час якого знищив 4 ворожих міномети з обслугою та 3 кулеметні точки. Повторно нагороджений орденом Слави II ступеня за бій за село Тура (Словаччина) 25 березня 1945 р., під час якого знищив дві ДВС ворога. Повним кавалером орденів Слави став у жовтні 1946 року, коли замість другого ордена Слави II ступеня був перенагороджений орденом Слави I ступеня. У 1945 р. демобілізований. Жив у рідному селі. Працював завідувачем столярної майстерні. [23]

О.А. Мельничук

смт СИТКІВЦІ

Могила Ф.С. Ковальчука, повного кавалера ордена Слави (іст.). Сільське кладовище.

Ковальчук Федір Сергійович (1911–98 рр.) — старший сержант, командир гармати 396-го ордена Олександра Невського стрілецького полку, 59-ї армії, 1-го Українського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився у Ситківцях. Призваний до лав армії у 1939 р. Учасник Другої світової війни 1941 р. воював на Західному, Калінінському, Брянському, 1-му Українському, Ленінградському і знову 1-му Українському фронтах. Орденом Слави III ступеня нагороджений у травні 1944 р. за знищений танк та до роти живої сили супротивника під час проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції. Орденом Слави II ступеня нагороджений у серпні 1944 р. за знищення 12 вогневих точок, до 35 живої сили противника, рішучі дії по відбиттю контратаки на Ленінградському фронті. Орденом Слави I ступеня нагороджений у квітні 1945 р. за розширення плацдарму в районі населеного пункту Гутлібен (нині Коханець, Польща). У листопаді 1945 р. демобілізований. Працював у рідному селі столяром. [24]

С.В. Скоцик

Могила П.П. Мандролька, учасника радянсько-афганської війни (іст.). Сільське кладовище.

Мандролько Петро Пилипович (1943–82 рр.) — прапорщик, автомеханік. Народився у Ситківцях. Закінчив 8 класів місцевої середньої школі. Продовжив навчання у Макіївському ПТУ-1 (Донецька обл.), працював на металургійному комбінаті. Призваний восени 1961 р., в Афганістані з жовтня 1981 р. Служив спочатку в Кабулі, а після лікування у військовому шпиталі — у Баграмі. Загинув 31 серпня 1982 р. Бронетранспортер, в якому він знаходився, підірвався на міні. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). [25]

С.В. Скоцик

с. СОКІЛЕЦЬ

Комплекс млина з електростанцією (1899 р., архіт.). Вул. Набережна, 130.

Пам'ятка архітектури кінця 19 ст. розташована на обох берегах річки Південний Буг та представляє собою комплекс споруд промислового призначення: млин, електростанцію, складський будинок та крупорушку. Вальцьовий млин, розташований на лівому березі річки. Він побудований на замовлення графа Костянтина Потоцького німецькими майстрами у 1899 р. в стилі центральноєвропейського неоромантизму. Дата спорудження вирізьблена на дерев'яному кронштейні балки на першому поверсі. Млин мурований з рваного граніту і червоної цегли, прямокутний у плані, чотириярусний, був накритий напіввальмовим дахом. Архітектура фасадів стримана, але виразна. Бічні фасади вирішені ідентично: вузькі бокові ризаліти, позначені пілонами і ажурними кованими парапетами, фланкують видовжену центральну частину будинку. Прямокутні вікна з лучковими перемичками, що ритмічно прорізають стіни, підкреслюють горизонтальне членування фасадів. Могутній напівзал над першим ярусом і витончений атамблемент, декорований червоною цеглою, підсилюють це враження. Майстерно виконана кладка з каменю в контрасті з деталями із червоної цегли, виділені білим кольором наличники вікон із замковими каменями. У 1992 р. споруда постраждала від пожежі. Внаслідок цього було втрачено 60 % конструкцій (даху, мансардного поверху, перекриття). У 1927 р. до південного фасаду млина була прибудована електростанція. Для роботи станції було реконструйовано греблю. Споруда мурована з каменю та цегли, прямокутна в плані, одноповерхова з боку верхнього б'єфа, двоповерхова — з боку нижнього. Нижній поверх, де розміщене машинне відділення, є частиною старого млина, мурований з граніту, укріплений контрфорсами і відзначається могутніми пропорціями. Верхній поверх, де встановлені турбіни, складений з цегли, прикрашений горизонтальними тягами на рівні підвіконних і надвіконних поличок, а також простим карнизом. Торці увінчані спрощеними ступінчатими парапетами. Над вузькими прямокутними вікнами заглиблені сандрики-ніші.

Головний вхід розміщений на торцевому фасаді асиметрично. Споруда відзначається стриманими формами і декором, характерним для архітектури конструктивізму. Складське приміщення, яке використовували для зберігання зерна, розташоване на північ від млина, на відстані 50,0 м, паралельно до нього. Приміщення було побудоване у 1899 р. (за іншими даними 1894 р.) в неороманському стилі німецькими майстрами. Споруда мурована з граніту і цегли, прямокутна в плані, двоярусна, накрита напіввальмовим дахом, покрита шифером. Первісно зерносховище з'єднувалося з млином вузькоколійкою, безтарки із зерном по якій перевозили за допомогою коней, а згодом стрічковим конвеєром на рівні другого ярусу. Архітектура фасадів надзвичайно стримана. Стіни ритмічно прорізані крихітними віконними отворами, забраними в наличники із замковими каменями. Горизонтальні тяги на рівні верхньої віконної перемички і підвіконної полички оббігають споруду по периметру. Профільований карниз вінчає стіни. Фронтони над ним пожвавлені невеличкими віконними отворами. Крупорушка розташована на південь від млина, на правому березі Південного Бугу, і з'єднана із ним греблею (мостом, прокладеним через деривaційний канал). Побудована у 1899 р. (за іншими даними 1894 р.) в стилі неоромантизму німецькими майстрами на замовлення графа К. Потоцького. Споруда мурована із граніту та червоної цегли, прямокутна в плані, одноповерхова, накрита двосхилим дахом, покрита шифером. У 1950 р. зі сходу до крупорушки зроблено прибудову, що зіпсувала первісний образ споруди. Тоді ж тут було розміщено крупоцех і маслоцех. Нині не діюча. Млин, електростанція, складський будинок та крупорушка є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення. [26]

М.Ф. Денисенко, О.А. Мельничук

с. СПОДАХИ

Могила М.П. Костенка, повного кавалера ордена Слави (іст.).

Костенко Микола Пилипович (1909–89 рр.) — старшина, командир розрахунку 2-ї мінометної роти 931-го Червонопрапорного ордена Суворова стрілецького полку, 40-ї армії 2-го Українського фронту, повний кавалер ордена Слави. Народився у Сподахах. У 1931–34 рр. служив у Червоній Армії. Потім працював в органах внутрішніх справ м. Ізяслав (Хмельницька обл.). З початком Другої світової війни призваний у липні 1941 р., на фронті з лютого 1942 р. Воював на Брянському, Воронезькому і 2-му Українському фронтах. Орден Слави III ступеня отримав у квітні 1944 р. за розширення плацдарму та відбиття контратак супротивника в районі Дашева на Вінниччині. Орден Слави II ступеня отримав у грудні 1944 р. за підтримку вогнем наступу стрілецьких підрозділів, знищення артилерійської гармати та трьох мінометів противника поблизу населеного пункту Кирлібаба (нині жудець Сучава, Румунія). Орден Слави I ступеня отримав у травні 1946 р. за героїчні дії під час боїв за населені пункти Гриньова, Діброва і Зелобудза (Словаччина). У 1945 р. демобілізований, працював завфермою у рідному селі. [27]

С.В. Скоцик

с. ЧУКІВ

Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора (2005 р., іст., мист.) Поряд зі школою.

Погруддя встановлено у 2005 р. перед будівлею у якій у 1901–03 рр. працював вчителем співів композитор М.Д. Леонтович. Виконано із бронзи, на прямокутному двоступеневому бетонному постаменті, який обкладений лицювальною цеглою червоного кольору (розмір 0,45×0,45×1,5 см). На постаменті металева дошка з нотним станом та написом: «Леонтович М.Д. 1877 р. — 1921 р.». Більше інформації про життя та творчість митця дивись: «Тульчинський район, м. Тульчин. Погруддя М.Д. Леонтовича».

О.А. Мельничук

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барський район

1. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). — ф. 20076, оп. 818884, спр. 32, арк. 205; ф. 1433, оп. 2, спр. 31, арк. 1–5, 13, 16; ф. 1387, оп. 2, спр. 35, арк. 136, 158–160, 190; ф. 1613, оп. 2, спр. 34, арк. 8, 21, 23; ф. 1464, оп. 2, спр. 53, арк. 44–51; ДАВіО, ф. п-425, оп. 2, спр. 504, 509, арк. 80, 171; Вінницький ОВК. Від. 1: Облікова картка військового поховання, могила № 1; Барський РВК. Персональні зведення про захоронених до братської могили № 1 м. Бар; Книга пам'яті України. Вінниц. обл. Т. 1: м. Вінниця. Барський р-н. Бершадський р-н / відп. за вип. В.І. Конверський. — К., 1994. — С. 974; Вінницький ОВК. Від. 1: Алфавітна книга воїнів, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — Т. 1, 2.
2. Барський район // Книга Пам'яті України. Вінницька область. — К., 1994. Т. 1: Вінниця, Барський район, Бершадський район / відп. за вип. В.І. Конверський. — С. 245–265.
3. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). Т. 4 / голов. ред. кол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романов та ін. ; ПАН України ; Наук. т-во ім. Шевченка ; Ін-т енцикл. дослідж. НАН України. — К., 2005. — 699 с.; Овеянные славой имена: очерки о Героях Сов. Союза — урож. Винниц. обл. / В.М. Барабан, А.Д. Воронюк, Н.К. Гненный и др.; редкол.: Г.Я. Буртяк (отв. ред.) и др. ; вступ. ст. Л. Криворучко. — О. : Маяк, 1983. — 311 с.; Барський район: інформ. портр. до 600-річчя Бара (1401–2001) / ред. М. Йолтуховський. — Бар : АРТ-дизайн, 2001. — 80 с.; [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=24458
4. Вінницький ОВК, Від. 1: Облікова картка військового поховання, № 11; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан»: кн. пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 456; Барський район: інформ. портр. до 600-річчя Бара (1401–2001) / ред. М. Йолтуховський. — Бар : АРТ-дизайн, 2001. — С. 80.
5. [Електронний ресурс] http://www.bar-library.com/index.php?page=205
6. [Електронний ресурс] http://meest-online.com/culture/spirituality/vstanovyly-pamyatnyj-znak-zhertvam-stalinskyh-represij/
7. [Електронний ресурс] http://i-vin.info/news/u-bari-z-yavyvsya-pam-yatnyk-likvidatoram-avariyi-na-chaes-29496
8. ДАВіО, ф. р-1358, оп. 1, спр. 1, арк. 9; Поділля в роки громадянської війни (лют. 1918 р. — груд. 1920 р.) : док. і матеріали / упоряд.: Г.В. Вітряна, І.В. Гарнага, І.І. Кириченко, Ц.М. Фірштейн. — Вінниця, 1959. — С. 486.
9. Хроніка подій про введення в дію компресорної станції № 19 в місті Барі Вінницької області // Літ. Україна. — 1978. — 21 листоп.; Комс. плем'я. — 1978. — 17 жовт.
10. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2»: книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. [Електронний ресурс] http://www.osva.vn.ua/index.php/15-pam-yatniki-ta-memoriali/437-pam-yatnik-m-bar
11. ДАВіО, ф. р-992, оп. 1, спр. 67, арк. 108; ф. п-559, оп. 2, спр. 2, арк. 1–3; Лисий А. З історії Барського спиртзаводу (1941–1944) / А. Лисий // Бар: Барська земля — крізь призму століть : матеріали 1-ої Міжнар. наук.-практ. конф. — Бар, 2008. — С. 332–338; Локаєнко А.Р. Бар / А.Р. Локаєнко, І.П. Пшук // Історія міст і сіл УРСР: в 26 т.: Вінницька обл. — К., 1972. — С. 122.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. 684, оп. 1, спр. 286; Важливі дати отців-василіян міста Бара: [матеріал взято з документів місцевої греко-католицької церкви]; Спогади про Михайла Коцюбинського / упоряд., післям. та прим. М.М. Потупейка. — 2 вид., доп. — К. : Дніпро, 1989. — С. 278.
13. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/1914 учеб. год. Ч. 1.: Высшие и средние учебные заведения. — К., 1914. — С. 171–172; Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальних училищ за 1912 год. — К., 1913. — С. 21–22; Статистические таблицы к отчету о состоянии реальних училищ за 1912 год; Йолтуховський М. Віхи століття школи: (до 100-річ. ювілею) / М. Йолтуховський // Барчани. — 2007. — 13 жовт. — С. 2.
14. Коцюбинський Михайло Михайлович // Рад. енцикл. історії У країни. — К., 1970. — Т. 3. — С. 489–490; Семенчик І.Р. Зачаровані красою: розповіді про письм. : кн. для вчителів / І.Р. Семенчик. — К. : Рад. шк., 1988. — С. 224; Митці України : енцикл. довід. / за ред. А.В. Кудрицького. — К. : Укр. енцикл., 1992. — С. 326; Хращевський М. Михайло Коцюбинський під час свого навчання в Бару. Вип. 23 / М. Хращевський. — Вінниця, 1929. — С. 16.
15. Жарких М.І. Храми Поділля. Київ: Мислене древо. — 2007; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 148–150; Сецинский Е. Храмы города Бара Могилевского уезда (Исторический очерк), Каменец-Подольск, 1902; Сказание о Подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре, — «Подольские епархиальные ведомости». Прибавление. 1877, № 36–37; Яворский Н. Историко-статистическое описание заштатного города Бара и Барского Свято-Покровского монастыря. «Подольские епархиальные ведомости». Часть неофициальная. 1875, № 16–18; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (ил. справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 2. — С. 14.
16. 100 років костелу св. Анни у місті Бар; Костели і каплиці Барської парафії : буклети. — Бар : CREDO, 2001; Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. — Вінниця, 2008.
17. Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому Экономическому Совету: апр. – сент. 1922 г. — Винница, 1922. — С. 414 : вкл. табл.; Левицький С. Трудовий шлях заводу / С. Левицький // Барчани. — 2007. — 13 жовт. — С. 2; Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. 3. — Каменец-Подол., 1884. — С. 99; Статистика Украины. Т. 1. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1921 г. Вып. 1: Список промышленных заведений Украины на 1 января 1922 г. — Х., 1923. — (Сер. IX. Статистика промышленности); Меснянкін Є. Флагман вітчизняної промисловості: Бар. машзавод святкував свій 75-літ. ювілей / Є. Меснянкін // Барчани. — 2007. — 27 жовт. — С. 3.
18. Моцак Р. «Барская» Икона Богородицы: история чудотвор. образа / Р. Моцак // Одигитрия. — 2008. — Листопад (№ 11), — С. 3. — (Газ.); Каюмов М. Витоки духовності / М. Каюмов // Барчани. — 2007. — 3 лют. — С. 3; 10 лют. — С. 14; 17 лют. — С. 15; Каюмов М. Твердині православ'я — чверть тисячоліття / М. Каюмов // Поділ. край. — 2007. — 13 жовт. — С. 3; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 118; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : (ил. справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 2. — С. 14.

19. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : (ил. справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 2, с. 13–14; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. 1 / совт. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720. — К. : Лито-Тип. Іосифа Вальнера, 1848. — 454+50 с. — [Изд. времен. комис. для разбора древних актов]; Полухін Л.К. Максим Кривоніс — герой Визвольної війни українського народу в 1648–1654 рр. / Л.К. Полухін. — К. : Вид-во АН УРСР, 1952. — С. 20 : іл.; Йолтуховський М. Вогненне літо 1648 р. / М. Йолтуховський // Поділ. край. — 1998. — 23 липн. — С. 3; Смолій В.А. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В.А. Смолій, В.С. Степанов. — К. : Наук, думка, 1994. — С. 262; Історія рідного краю: в 2 ч. Ч. 2.: краєзнавчі нариси про подільське місто Бар та його околиці з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Районне т-во охорони пам'яток історії та культури України. — Бар : [б.в.], 1999. — С. 60.
20. ДАВіО, ф. р-992, оп. 1, спр. 67, арк. 108; Революция 1905–1907 гг. на Украине: сб. док. и материалов: в 2 т. Т. 2, ч. 2. — К. : Госоплитиздат УССР, 1955. — С. 360.
21. Грушевський М.С. Барське староство: іст. нариси (XV–XVIII ст.) / М.С. Грушевський; НАН України. Ін-т українознавства. — Репр. вид. — Л. : Місіонер, 1996. — С. 624 — (Пам'ятки історичної думки України). — (Видано за сприяння Бар. райдержадм., ред. «Укр. Історика» [Нью-Йорк / ред. Любомир Винар] та Фонду Катедр Українознавства Гарвард, ун-ту); Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал, І.Л. Верба. — К., 2005. — С. 352; Йолтуховський, М. Духовний вождь України / М. Йолтуховський // Вінниччина. — 1996. — 26 верес. — С. 3; Михайло Грушевський — світоч української держави // Право України. — 1996. — № 7. — С. 53–62.
22. [Електронний ресурс] http://www.bar-library.com/index.php?page=205
23. Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 180; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 17–18.
24. Медвецкий Николай Васильевич // Герой Советского Союза : крат. биогр. слов.: в 2 т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 65–66; Богатырь Петр Устинович // Герой Советского Союза : крат. биогр. слов.: в 2 т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 172; Щербаков Олег Николаевич // Герой Советского Союза : крат. биогр. слов. : в 2 т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 813; Овеянные славой имена: очерки о Героях Сов. Союза — урож. Винниц. обл. / В.М. Барабан, А.Д. Воронюк, Н.К. Гненный и др.; редкол.: Г.Я. Буртяк (отв. ред.) и др.; вступ. ст. Л. Криворучко. — О. : Маяк, 1983. — С. 311.
25. Восколуп В.П. Вельбарські поселення у верхів'ях Південнобузького басейну / В.П. Восколуп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. — Вінниця, 1999. — Вип. 1. — С. 25–31.
26. ДАВіО, ф. р-1358, оп. 1: гетто № 1, 2, 3, спр. 1, арк. 9; ф. р-6002, оп. 1, спр. 1, арк. 4–15; ф. 1683, оп. 1, спр. 29, арк. 2; Тафлов Е.И. Голокост: свидетельство очевидца: трагедия еврейской общини города Бара [Украйна. Подолия. Винниц. обл. Гебитскомиссариат. Бар 1941–1944 г.] / Е.И. Тафлов. — Запорожье, 2001. — С. 102; Додик С.Д. Судьба и жизнь мальчика из расстрелянного гетто / С.Д. Додик, Рос. б-ка голокоста. — М., 2004. — С. 128.
27. Восколуп В.П. Археологічні дослідження черняхівського поселення біля с. Гармаки Барського району Вінницької області / В.П. Восколуп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. — Вінниця, 2000. — Вип. 2. — С. 25–31.

28. Вінницький ОВК. Від. 1: Облікова картка військового поховання № 9; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан»: кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 456; Барський район: інформ. портр. до 600-річчя Бара (1401–2001) / ред. М. Йолтуховський. — Бар : АРТ-дизайн, 2001, — С. 80.
29. Вінницький ОВК. Від. 1: Облікова картка військового поховання № 8; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан»: кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 456; Барський район: інформ. портр. до 600-річчя Бара (1401–2001) // ред. М. Йолтуховський. — Бар : АРТ-дизайн, 2001, — С. 80.
30. Локаєнко А.О. Бар / А.О. Локаєнко, І.П. Пшук // Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька обл. — К., 1972. — С. 136; Трегуб Н. Копайгороду — 375: (матеріали підгот. за журн. «Патріархальні відомості» (1901 р.) та кн. «Барське старостве») / Н. Трегуб // Поділ. край. — 1999. — 27 верес.
31. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 73–74; [Електронний ресурс] https://castles.com.ua/kopayhorod.html; http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=efms&p=vnbakgsd&l=r&n=2
32. [Електронний ресурс] http://blagobar.church.ua/parafiji/xram-rizdva-presvyatoji-bogorodici-smt-kopajgorod/; https://www.pslava.info/KopajgorodSmt_CerkvaRizdva Bogorodyci,261402.html
33. Архив СБУ по Винницкой обл., д. 28506, т. 6, арк. 63–65; ДАВіО, ф. р-1358, оп. 1, арк. 9, спр. 1, гетто № 1, 2, 3: списки; ф. р-6002, оп. 1, спр. 1, арк. 4–15; ф. р-1683, оп 1, спр. 29, арк. 2; Тафлов Е.И. Голокост: свидетельство очевидна: трагедия еврейской общины города Бара [Украйна. Подолия. Винниц. обл. Гебитскомиссариат. Бар 1941–1944 г.] / Е.И. Тафлов. — Запорожье, 2001. — С. 102; Додик Є.Д. Судьба и жизнь мальчика из расстрелянного гетто / (С.Д. Додик, Рос. б-ка голокоста. — М., 2004. — С. 128.
34. Вінницький ОВК. Від. 1: Облікова картка військового поховання, могила № 10; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан»: кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 456; Барський район: інформ. портр. до 600-річчя Бара (1401–2001) / ред. М. Йолтуховський. — Бар : АРТ-дизайн, 2001. — С. 80.
35. [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=23538.
36. Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 216; [Електронний ресурс] https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/429148.html
37. [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=12806
38. Рижов С.М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 85–96.
39. Рижов С.М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 85–96; Шумова В.О. Трипільська культура Поділля у світлі нових даних / В.О. Шумова, С.М. Рижов // Археологія у Києво-Могилянській академії. — К., 2005. — С. 88–103.
40. Поділля в роки громадянської війни (лют. 1918 — груд. 1920) : док. і матеріали / під ред. М.І. Мехеди. — Вінниця : Кн.-газ. вид-во, 1959. — С. 487 : іл.; Локаєнко А.О. Бар / А.О. Локаєнко, І.П. Пшук // Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька обл. — К., 1972. — С. 113–138; Центральний архів вищих органів влади управління України, ф. 628, оп. 1, спр. 6, арк. 41; ф. 1793, оп. 1, спр. 56, арк. 39.

41. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 211–213.

Бершадський район

1. Біль і пам'ять // Бершадський край. 1992. № 13. 18 лютого. С. 1; Вогні комунізму. 1971. № 87. 24 липня. С. 1; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 169–171, 176, 216, 226, 239–240, 251, 245, 258–259, 259–260; Книга пам'яті військовослужбовців Збройних Сил України, які загинули, захищаючи суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України (Книга 1: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська та Закарпатська області). К. : ЛАТ & К., 2016. С. 23; Коляструк О.А., Кравчук О.М., Ющенко Л.С. Матеріали до історико-культурної спадщини міста Бершаді (О.А. Коляструк, О.М. Кравчук, Л.С. Ющенко) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 6–7 вересня 2018 р. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 154–169. С. 161–163; Кривоніс О. Герої не вмирають! … // Вінниччина. 2018. № 55. 18 липня. С. 2; Пам'ятний знак Герою України, полковнику Юрію Коваленку // Бершадський край. 2018. № 29. 20 липня. С. 1; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. К., 1987. С. 45; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1976 р. 2.4.102-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; Свято зі сльозами на очах // Бершадський край. 1994. № 37. 11 травня. С. 1; Себе ви обезсмертили навіки // Бершадський край. 2005. № 38. 14 травня. С. 1; Скрипник В. Пам'ятник спецназівцю створив відомий архітектор // RIA. 2018. 18 липня. С. 15; Степовий Я. Вічно в пам'яті нашій // Вогні комунізму. 1975. № 51. 29 квітня. С. 3.
2. 1933: «І чого ви ще живі?» / упоряд. Т. Боряк. К., 2016. С. 130; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. С. 214, 218, 243; Вербецький В. Урок для нащадків // Бершадський край. 2008. № 95. 26 листопада. С. 1; ДАВіО, ф. п-39, оп. 1, спр. 136, арк. 3–9; До Днів Скорботи і Пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. // Бершадський край. 1993. № 71. 10 вересня. С. 1; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. документів та матеріалів. Вінниця, 2007. С. 190, 254, 264, 307, 319, 322, 410; Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область : Документи і матеріали / Авт.-упоряд.: Ф.А. Винокурова, Р.Ю. Подкур. Вінниця, 1998. С. 58, 59, 62, 68; Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. К., 2007. С. 314, 329, 851; Кравчук О.М., Ющенко Л.С. Вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Бершадському районі // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 30 листопада 2017 р. До річниці вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій сталінського тоталітарного режиму. Житомир, 2017. С. 305–316; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. Вінниця, 2008. С. 87–123; Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця, 2008. С. 290; Погончик Г.О. Голодомор 1932–1933 рр. на Бершадщині (спогади очевидців). Вінниця, 2013. С. 424; Погончик Г. Село в краю Бершадським (Михайлівка, Романівка, Якубівка). Вінниця, 2012. С. 19; Сьогодні — День пам'яті жертв голодомору // Бершадський край. 2001. № 91. 24 листопада. С. 2; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993. С. 110, 198, 132.

3. Вайнер А. Пам'ятники жертвам війни // Бершадський край. 2010. № 79. 15 вересня. С. 2; Вербецький В. Пам'ятник жертвам Голокосту // Бершадський край. 2007. № 44. 19 травня. С. 1; Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії: Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ. 23–24 червня 2005 р. К., 2005. С. 156–164; Винокурова Ф. Доля євреїв Трансністрії під час німецько-румунської окупації: Огляд архівних джерел // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2003. Т. 9. С. 138–143; Винокурова Ф. Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Трансністрії в період 1941–1944 рр.: Огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області // Голокост і сучасність. Дніпропетровськ, 2010. № 2 (8). С. 9–17; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубин. К., 2000. С. 28–32; Катастрофа // Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1988. Т. 4. С. 139–178; Кононенко В.В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. — початок XXI ст.). Вінниця, 2017. С. 370; Пам'ятнику жертвам Голокосту бути // Бершадський край. 2006. № 106. 15 листопада. С. 3; Погончик Г. Голокост на Бершадщині // 2008. № 8. 26 січня. С. 2; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 164–170; Погончик Г., Кацап И. Кровоточащая рана. Холокост в Транснистрии 1941–1944 гг.: Винница – Нью-Йорк, 2014. С. 28, 32, 52–54, 57, 447–455; Роос Кор «Рождённые страдать?». Винница, 2011. С. 52–66; Швець П. За рідну землю. За колючим дротом // Вогні комунізму. 1984. № 76. 23 червня. С. 2.
4. Божок О. Пам'ятнику чорнобильцям бути // Бершадський край. — 2006. — № 18–19. — 25 лютого. — С. 2; Не зітреться у пам'яті // Бершадський край. 2006. № 44. 29 квітня. С. 1; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 279–280; Чорнобай Н. Вони зупиняли розбурханий атом // Бершадський край. 2009. № 34. 24 квітня. С. 2.
5. Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 100.
6. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 856; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 453; Щербина М. З історії бершадської садиби // Бершадський край. 2006. № 39–40. 15 квітня; [Електронний ресурс] http://rdabershad.gov.ua/bershadskyy-rayon/kostol-svstanislava-0; http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=ocvnbe
7. Клєвцова В.В., Глазова А.П. Бершадське старообрядництво: історія і сучасність // Науковий вісник: Зб. наук. пр. за матеріалами наук. конф. «Діалог національних культур Вінниччини» (25–26 квітня 2013 року). Вінниця, 2013. Вип. 2. С. 48–50; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 351, 352; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 127–128; Таранець С. Пилипонівка на рубежі XIX–XX століть // Бершадський край. 2017. № 33. 18 серпня. С. 6; Титарчук В. Трагедія Голодомору 1932–1933 років та старообрядницькі родини Бершадчини // Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. — Кам'янець-Подільський, 2008. С. 323.
8. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 665; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 10–11, 202–203, 213; [Електронний ресурс] http://rdabershad.gov.ua/gromadyanske-suspilstvo/golova-rayderzhadministraciyi-ivan-stefancov-zdiysnyv-vizyt-do-svyato

9. 100 еврейских местечек Украины. Вып. 2. Подолия. СПб., 2000. С. 137, 140–144; Вигоднер Ю. Ви були у синагозі? // Бершадський край. 1997. № 70. 16 вересня. С. 3; Выгоднер Е. Старые стены напоминают // Винницкая Иерусалимка. 1999. № 5. Март; ДАВіО, ф. п-136, оп. 46, спр. 199, арк. 155; оп. 60, спр. 229, арк. 27; оп. 63, спр. 132, арк. 28; Кононенко В.В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. — початок XXI ст.). Вінниця, 2017. С. 370; Кравец Н. Местечко Бершадь // Еврейская Винница. 2012. № 26. Декабрь. С. 5; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 141; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 454; Старые стены напоминают // Винницкая Иерусалимка. 1999. № 5. март. С. 2; У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. Вінниця, 2013. С. 47, 48, 132–134; Шароварська С. Сакральна архітектура міст і містечок Поділля // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наукової конференції 24–25 вересня 2015 р. Вінниця, 2016. С. 306; Щербина М. Із єврейської історії Бершаді // Бершадський край. 2009. № 61. 29 липня. С. 3.
10. Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1977 р. 2.4.26-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; З минулого — в майбутнє. Бершадському цукровому заводу — 125 років // Бершадський край. 1998. № 55. 18 липня. С. 1–2; Століття з чвертю // Бершадський край. 1998. № 57. 25 липня. С. 3; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 74, 846–847.
11. Відкриття приурочили Дню української писемності та мови // http://i-vin.info/news/shevchenko-shyrytsya-vinnychchynoyu-chergovyy-pam-yatnyk-zyavyvsya-u-bershadi-23068; Коляструк О.А., Кравчук О.М., Ющенко Л.С. Матеріали до історико-культурної спадщини міста Бершаді (О.А. Коляструк, О.М. Кравчук, Л.С. Ющенко) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 6–7 вересня 2018 р. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 165; Кривоніс О. Бершадь матиме свого Шевченка // Вінниччина. 2017. 15 листопада. С. 6; На Бершадщині встановлено пам'ятний знак Тарасу Шевченку // http://www.rdabershad.gov.ua/news/na-bershadshchyni-vstanovleno-pamyatnyy-znak-tarasu-shevchenku
12. Дробчак Г. Млин-патріарх // Сільські вісті. 1997. № 84. 15 липня. С. 3; Кушпела П. Цікаво, чи відомо вам // Бершадський край. 2000. № 49. 27 червня. С. 5; Лаврик О. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплав Південного Бугу // Історія української географії. Тернопіль, 2008. Вип. 18. С. 35–42; Млину — 350 // Бершадський край. 2003. № 72. 17 вересня. С. 2; Невеличко Г.М., Погончик Г.О. Любов душі моєї — Баланівка. Вінниця, 2010. С. 445–446; Невеличко Г. Млину 350 років // Бершадський край. 1997. № 29. 15 квітня. С. 4; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 57; Яцентюк Ю.В. Перспективні історико-географічні заповідні об'єкти Вінничини // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 4: Географія і сучасність. К., 2014. Вип. 20 (32). С. 172.
13. Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 12–13, 192; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 670; Хіхлач Б.М. Уніатська церква на Поділлі (1700–1840-і рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. С. 88.
14. Новий проект реконструкції розробив вінницький архітектор Ю. Білоус; Диво-музей // Бершадський край. 2003. № 72. 17 вересня. С. 2; Дробчак Г.

Реставрується вежа // Сільські вісті. 1977. № 292. 18 грудня. С. 4; Невеличко Г.М., Погончик Г.О. Любов душі моєї — Баланівка. Вінниця, 2010. С. 39–40, 42, 192, 204–205; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 9, 56–57, 355, 649–650; Яковенко Т. Півдня з мадоною // Бершадський край. 1992. № 88. 30 жовтня. С. 2; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Vrocław, 1993. T. 10. S. 28; Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobanskiej Wspominki nikle. Warshawa : Primum, 2002. S. 84.

15. Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1976 р. 2.4.105-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації.
16. Коваль О. Гірка історія — наша правда // Бершадський край. 1996. № 49. 29 червня. С. 2; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 14–15; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 665.
17. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 536; Гончар А.І. «Чорний тюльпан». Вінниця, 1999. С. 289; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 264–265.
18. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 535; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 263–264; Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 112–113.
19. Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 364; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 17; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 668.
20. Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, С.С. Федоров, О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015 р. — К., 2016. — С. 10–12; Rud V., Ohlrau R., Fedorov S. Satellite images and geomagnetic plans of several Cucuteni-Trypillia sites of the right bank of Southern Bug river / V. Rud, R. Ohlrau, S. Fedorov // Beyond Excavation: Geophysics, Aerial Photography and the Use of Drones in Eastern and South-East European Archaeology: international colloquium : programme and abstracts. — Piatra-Neamţ, 2016. — P. 51–54.
21. Корсовецкий И. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Войтовки Ольгопольскаго уезда // Подольскія Епархіальныя Ведомости. 1872. № 5. 1 Марта. С. 187–188; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 365–366; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 667; Сторінки історії // Бершадський край. 1998. № 96. 8 грудня. С. 2; http://library.bershad.ua/?p=290
22. Герасимчук К. Духовний оберіг прихожан // Моя громада. 2017. № 10. Листопад. С. 2; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 21–22, 203; Танасієнко Ф. Церква і школа в Джулинці // Бершадський край. 1992. № 24. 21 березня. С. 4; http://www.bershad.ua/news/syspilstvo/actual/13856.html
23. Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 109; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 492; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 261.
24. Байдалюк П. Маєток Ліпковських у Красносілці: минуле і сучасність // Бершадський край. 2008. № 96. 28 листопада. С. 3; Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Камянец-Подольский, 1903. С. 456.
25. Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 110; Гальчак С.Д. Ратна слава

Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 523; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 262.
26. За пожертву хай Бог сторицею воздасть // http://www.bershad.ua/news/syspilstvo/incompany/39247.html; Левицкий Н. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Лесничего Ольгопольскаго уезда // Подольскія Епархіальныя Ведомости. 1872. № 4. 15 Февраля. С. 144; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 26–28; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 644; Від Копистирина до Лісничого. Церква // Бершадський край. 1995. № 73. 26 вересня. С. 2.
27. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 226; Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945) : Монографія. Вінниця, 2018. С. 514; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 165; Книга Пам'яті України. Вінницька область. К., 1994. Т. 1. С. 777–785; М'якохід // Вогні комунізму. 1990. № 57. 12 травня. С. 1; Овеянные славой имена. Герои Советского Союза. Уроженцы Винниччины. Одеса, 1989. С. 60–63; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1977 р. 2.4.34-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 218–219; Ткачук Д. У пам'яті живий // Вогні комунізму. 1978. 28 жовтня.
28. Оберіг духовності // Бершадський край. 2008. № 35. 26 квітня. С. 3; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 55; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 300.
29. Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 110; Байдалюк П. Село, вклонися М. Хмаруку, О. Недзеленку і М. Ільченку … // Подолія. 1999. № 18. 11 лютого. С. 2; Байдалюк П. Село з афганським відлунням // Бершадський край. 2007. № 15. 14 лютого. С. 2; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 512; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 262.
30. Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 111; Байдалюк П. Село, вклонися М. Хмаруку, О. Недзеленку і М. Ільченку … // Подолія. 1999. № 18. 11 лютого. С. 2; Байдалюк П. Село з афганським відлунням // Бершадський край. 2007. № 15. 14 лютого. С. 2; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 529; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 262.
31. Байдалюк П. Село, вклонися М. Хмаруку, О. Недзеленку і М. Ільченку … // Подолія. 1999. № 18. 11 лютого. С. 2; Байдалюк П. Село з афганським відлунням // Бершадський край. 2007. № 15. 14 лютого. С. 2; Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 113–114; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 547; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 265.
32. Бершадський край: історія і сучасність. Авт.-упоряд.: І.Ю. Андрієвський, Є.П. Паламарчук, Ф.Х. Шевчук. Вінниця, 2005. С. 90–91; Вишинський В. Відкрито пам'ятник // Бершадський край. 1992. № 40. 15 травня. С. 1; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 239–240; Книга Пам'яті України. Вінницька область. К., 1994. Т. 1. С. 772–776; Плацдарм героя // Бершадський край. 2003. № 52. 9 липня. С. 2; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1977 р. 2.4.36-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; Погончик Г. Село

в краю Бершадській ... (Михайлівка, Романівка, Якубівка: історія та долі). Вінниця, 2012. С. 57; Бершадський край: історія і сучасність. — С. 90–91.

33. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. Хроніка подій. К., 1965. С. 61; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 239–179; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1976 р. 2.4.116-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 174, 182; Соколенко О.Г. Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній Війні 1941–1945 рр. К., 2012. С. 153; Пірогова М.М., Нагорний Ю.П. Невловимий Саша Жалов. Розповідь доньки партизана. Вінниця, 2011. С. 146; Соколенко О.Г. Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній Війні 1941–1945 рр. К., 2012. С. 141; Шевчук Ф. Маршрутами пам'яті // Бершадський край. 2011. № 41. 11 травня. С. 1.
34. Погончик Г. Дорога до храму. — Вінниця, 2011. С. 44–46; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 312.
35. Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 429–430.
36. Вкарбований у граніт // Вогні комунізму. 1984. № 31. 10 березня. С. 2; Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 179, 327; Книга Пам'яті України. Вінницька область. К., 1994. Т. 1. С. 863–876; Марущак В. Портрет героя на граніті // Вогні комунізму. 1984. № 33. 15 березня. С. 1; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1976 р. 2.4.121-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1977 р. 4.1.35-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; У пам'яті назавжди // Вогні комунізму. 1984. № 31. 10 березня. С. 2; Бранько Я. Відважний танкіст // Вогні комунізму. 1984. 18 лютого. С. 3.
37. Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 48–51; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 314.
38. Павличук О.А. Тирлівка — рідне село на Поділлі. Вінниця, 2006. С. 100; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 8; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 315; Тирлівка // Бершадський край. 2001. 29 серпня. С. 2.
39. Нижник Д. Пам'ять незгасна // Вогні комунізму. 1983. № 128. 25 жовтня. С. 2; Паспорт пам'ятника історії та культури України. 1976 р. 2.4.123-2.1.2. // Архів Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації; Соколенко О.Г. Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній Війні 1941–1945 рр. К., 2012. С. 140; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 176, 182.
40. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 499–500; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 261–262.
41. Шевчук Ф. Дещо з історії // Бершадський край. 1999. № 74. 28 вересня. С. 5; Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 52–53; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 416; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 673.

42. Гальчак С.Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 531; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 263.
43. Бершадский монастырь // Труды подольского епархиального историко-статистического комитета. Камянец-Подольский, 1890–1891. Вып. V. С. 241–246; Бондаренко А. Святиня // Бершадський край. 2001. № 11–12. 10 лютого. С. 4; ДАВіО, ф. п-39, оп. 1, спр. 136, арк. 9; До 400-річчя заснування монастиря // Бершадський край. 2016. № 37. 16 вересня. С. 2; Ефрем Сведения о Бершадском преображенском монастыре // Подольские епархиальные ведомости. 1866. № 7. 1 марта С. 243–246; Куринюк Н. Пам'ятний знак // Бершадський край. 2017. № 47. 24 листопада. С. 1; Павловский А. Бершадский Преображенский мужской монастырь. М., 1906; Сенченко Н.М. Історія Бершадського Свято-Преображенського чоловічого монастиря (XVIII–XIX ст.) // Праці Центру пам'яткознавства. К., 2010. Вип. 18. С. 259–270; Шевчук Ф. Де храм душі стоїть в руїнах … // За Батьківщину. 2000. № 5–6. 11 лютого. С. 3.
44. Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 53–54, 210–211; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 419; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 649.
45. Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы / В.Н. Даниленко. — К., 1969. — С. 121–124.
46. Погончик Г. Дорога до храму. Вінниця, 2011. С. 161; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 674; http://library.bershad.ua/?p=611
47. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 236; Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті епох. Вінниця, 2014. С. 153–154, 167, 171; Шевчук Ф. Справа Іполита Зборовського // Бершадський край. 2001. 29 серпня.
48. ДАВіО, ф. п-39, оп. 1, спр. 136, арк. 9; Драган О. Люди не забувають // Панорама. 1994. № 70. 3 вересня. С. 8; Погончик Г. Бершадщина: з минулого — у майбутнє. Вінниця, 2013. С. 149, 434; Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2008. С. 649–650; Реабілітовані історією. Вінницька область. Вінниця, 2010. Кн. 3. С. 523.

Вінницький район

1. Вінницька обласна державна сільськогосподарська дослідна станція : брошура. — Вінниця : Укр. акад. аграр. наук, 1996. — 10 с; Войткевич И.И. Очерки селекции сахарной свеклы / И.И. Войткевич // Бюл. Сортовод.-Семен. упр. Сахаротреста. — К. : Изд. Сахаротреста, 1923. — № 4. — С. 81–127; Дробчак Г. Столітній ювілей Вінницької обласної державної сільськогосподарської дослідної станції // Сільські вісті, 1986, 16 грудня. С. 2; Ильинецкая сортоводная станция // Сортоводные станции Сахаротреста / ССУ Сахаротреста. — К., 1923. — С. 109–122; Корзун О. Історія сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX — початок XX ст.) / О. Корзун. — Вінниця, 2011. — 248 с.; Немерчанская сортоводная станция // Сортоводные станции Сахаротреста / ССУ Сахаротреста. — К., 1923. — С. 203–215; Організація селекційної станції в м. Вінниця // Червоний край, 1924. — 10 серпня. — С. 5; Петіна Л.Б. Вінницька державна сільськогосподарська дослідна станція Інституту кормів НААН України. [Електронний ресурс] / Л.Б. Петіна. — Режим доступу : http://confer.uiesr.sops.gov.ua/frank2016/paper/view/9095/3915; Романенко М.М., Борисенко І.Д. Вінницька державна сільськогосподарська

дослідна станція УААН. [Електронний ресурс] http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34632; Ситнікова А.С. Формування та наукова діяльність Немерчанської, Уладівської, Миронівської селекційно-дослідних станцій (кінець XIX — 20-ті рр. XX ст.). [Електронний ресурс] / А.С. Ситнікова. Режим доступу: inb.dnsgb.com.ua/2015-3/12.pdf

2. Бондаренко І. Шана героям / І. Бондаренко // Вінницька правда, 1965 — 14 серпня; Єфімов А. Вкарбований в безсмертя // Колгоспна зоря, 1965, 9 травня (№ 17). — С. 3 (про Матієнка); Загалило В. Меморіал звитяжцям // Радянська освіта, 1979, 24 жовтня. — С. 4; Лазаренко Т. У дзвони пам'яті / Т. Лазаренко, 1988. — 21 травня. — С. 2; Сахневич Л. Батьківщина пам'ятає героїв // Колгоспна зоря, 1967, 18 березня (№ 34). — С. 2.
3. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 127.
4. Гордість району / ред. О. Калюжна. — Вінниця : ФОП Данилюк, 2007. — С. 8; З тобою, роде мій орлиний, іду дорогами війни (за матеріалами пошуково-краєзнавчої роботи з історії Вінницького району в період ВВв. Підготовка матеріалу (Мазур Т.). — Вінниця, 2005. — С. 17–19.
5. Гордість району / ред. О. Калюжна. — Вінниця : ФОП Данилюк, 2007. — С. 10; Сахневич Л. Солдатські ордени (В.І. Кекух) // Колгоспна зоря. — 1966. — 9 травня.
6. Волошенюк І. Дід Ладимир з Лісограда / І. Волошенюк // Сільські вісті. — 1982. — 16 травня; Волошенюк І. Пам'яті Володимира Перепелюка / І. Волошенюк // Подільська зоря. — 2000. — 20 липня (№ 30). — С. 4; Гнатюк Н. Восени так хочеться весни: [про долю кобзаря В.М. Перепелюка] / Н. Гнатюк // Вінниччина. — 1997. — 22 листопада; Гордість району / ред. О. Калюжна. — Вінниця : ФОП Данилюк, 2007. — С. 58–59; Касіяненко Г. «Чому плакав лось?», або Відвідини кобзаря: [про літ. діяльн. В.М. Перепелюка] / Г. Касіяненко // Вінницька газета. — 2000. — 4 липня; Каченюк Д. Подільський кобзар з Вороновиці Володимир Перепелюк / Д. Каченюк // Народна культура Поділля в контексті національного виховання : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. — Вінниця, 2004. — С. 67–69; Козак І. Подільський Гомер [В.М. Перепелюк] / І. Козак // Подільська зоря. — 1999. — 9 грудня. — С. 10; Лазаренко В. Забутий кобзар / В. Лазаренко // Вінницькі вісті. — 1993. — Січ. (№ 1). — С. 6; Немирович І. Чудодій з Вороновиці / І. Немирович // Літературна Україна. — 1986. — 1 січня; Паламарчук В. Дивосвіт кобзаря: [про особистий музей В.М. Перепелюка у смт Вороновиця Вінниц. р-ну] / В. Паламарчук // Робітнича газета. — 1988. — 26 трав.; Черкашина О. Подільський митець Володимир Перепелюк як представник кобзарської культури України XX ст. / О. Черкашина // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського : збірник наукових праць. — Вінниця, 2007. — Вип. 12. — С. 248–253; Щоголь М.Т. Кобзар Володимир Перепелюк / М.Т. Щоголь // Народна творчість та етнографія. — 1960. — № 4. — С. 89–96.
7. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 349.
8. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 349.
9. [Електронний ресурс] http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ocvnvn&l=u; https://ua.igotoworld.com/ru/poi_object/75580_kostel-arhangela-mihaila.htm

10. [Електронний ресурс] https://www.shukach.com/uk/node/17967
11. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 34–36.
12. Дем'яненко В. Перший авіатор // Подільська зоря, 2003, 20 березня (№ 13). — С. 10. Про Можайського; Кравчук В.І., Подолиний А.М. Пам'ять землі Подільської. Путівник. — Одеса : Маяк, 1976.
13. Воловик О. Сільськогосподарська школа в с. Гуменне Вінницького повіту (1902–1911) / О. Воловик // Тези доповідей і повідомлення 19-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (18 лютого 1999). — С. 31–33; Бржосниовский И.А. Практическая школа сельского хозяйства и садоводства в с. Гуменном Винницкого уезда / И.А. Бржосниовский // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 15. — С. 21–26; Бржосниовский И.А. Практическая школа сельского хозяйства и садоводства в с. Гуменном Винницкого уезда (по отчету за 1916 год) / И.А. Бржосниовский // Экономическая жизнь Подолии. — 1917. — № 3–4. — С. 6–9; Гуменская практическая школа садоводства и сельского хозяйства // Экономический листок. — 1912. — № 19. — С. 6–23; Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918) : Історичний нарис. — Вінниця : «Розвиток», 2007. — С. 82–92; Практическая школа садоводства и сельского хозяйства при с. Гуменном и ее деятельности за 1902 г. // Справочный листок… — 1903. — № 1. — С. 3–7; Стебновська Г. Гуменська сільськогосподарська школа / Г. Стебновська // Колгоспна зоря. — 1966. — 1 березня.
14. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012; [Електронний ресурс] http://www.osva.vn.ua/images/pamjat/102.pdf
15. [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=16561
16. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 81.
17. Волинський О. Подільській станції садівництва — 25 / О. Волинський // Подільська зоря. — 1994. — 13 липня. — С. 2; Яропуд В. Антон Костянтинович Станкевич / В. Яропуд // Подільська зоря. — 1996. — 21 лютого; Яропуд В. Розкажу про сади на одній паралелі з Парижем / В. Яропуд. — Вінниця : ТВП «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2002. — С. 160.
18. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 39.
19. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 173.
20. ДАВіО, ф. д-904, оп. 21, спр. 79, арк. 216зв.–217; Большак В. Расскажу я Вам …: [Про двічі Героя Соц. Праці П.К. Романенка] / В. Большак // Литературная газета. — 1969. — 20 октября; Гавриш М. Їх славить народ : [Відкриття бронзового бюста П.К. Романенку] / М. Гавриш // Радянська Україна. — 1961. — 11 липня; Жугін Ю. З славного роду хліборобського: [До 80-річчя з дня народження П.К. Романенку] / Ю. Жугін // Вінницька правда. — 1986. — 8 серпня; Ковпак Л.В. Романенко Прокоп Каленикович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — Т. 9. — С. 278; Кравчук В.І., Подолиний А.М. Пам'ять землі Подільської. Путівник / В.І. Кравчук, А.М. Подолиний. — Одеса : Маяк, 1976. — С. 25–25, 49–51; На майдані біля клубу [встановлено бронзове

погруддя П.К. Романенку] // Вінницька правда. — 1961. — 11 липня; Працею звеличений : Біобібліографічний покажчик / Уклад. В.Я. Середюк. Вступ. ст. «З славного роду хліборобського» В.В. Чернія; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2006. — 26 с.; Самійлюк Я. Святкує колгоспна Сосонка: [Відкриття бронзового погруддя П.К. Романенку] / Я. Самійлюк, Є. Ашкінадзе // Шлях до комунізму. — 1961. — 11 липня; Самійлюк Я. Народний самородок: [Про двічі Героя Соціалістичної Праці П.К. Романенка] / Я. Самійлюк // Колгоспна зоря. — 1978. — 19 серпня; Село моє, краплинонька на карті. — Вінниця : Діло. — 93 с.; Стрижук В. Знайомить експозиція: [Про П.К. Романенка] / В. Стрижук // Комсомольське плем'я. — 1983. — 25 жовтня; Цеков Ю. Шана праці!: [Про відкриття бронзового погруддя двічі Герою Соціалістичної Праці П.К. Романенку] / Ю. Цеков // Ленінське плем'я. — 1963. — 12 липня.

21. Богуславский Г.А. Вечным сынам Отчизны: Памятник Великой Отечественной войны / Г.А. Богуславский. — М. : Советская Россия, 1975. — С. 465; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. Збірник документів і матеріалів. Одеса : Маяк, 1972; Вінниця : історичний нарис. Вінницьке книжково-газетне видання. 1964 р.; В памяти народной: (О памятниках в честь героев и событий Великой Отечественной войны на Украине). — К. : Ред. УСЕ, 1985. — С. 99–100; Давидов М. Пам'ять живих // Колгоспна зоря, 1982, 22 грудня (№ 153), с. 2; Історії міст і сіл Української РСР. Вінницька обл. — К. : Ан УРСР, 1972; Некрасов Э. По Южному Бугу : путиводитель. — Одеса : Маяк, 1976. — С. 37; Пам'ятні місця Вінниччини : путівник / під ред. А.Ф. Олійника. — Одеса : Маяк, 1968; У пам'яті народній. — К., 1975. — С. 76; Цветущий край Подолии : путиводитель. — Одеса : Маяк, 1983. — С. 55.
22. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012; [Електронний ресурс] http://www.osva.vn.ua/images/pamjat/025.pdf
23. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 269.
24. [Електронний ресурс] https://vezha.vn.ua/pid-vinnytseyu-vyyavyly-drevnij-obelisk-na-chest-turetskyh-voyiniv-fotoreportazh/
25. Історії міст і сіл Української РСР. Вінницька обл. — К., 1972. — С. 50; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 р. — К., 1969. — Т. 3; Безуглий И.А. Тайны Вервольфа. — Винница, 1976; Вітковський В. Капкан на перевертня. — Вінниця, 1999.
26. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 225.
27. Заец И.И., Малиновская Т.В., Лобай Б.И. Раскопки Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия за 1973 г. — М., 1974. — С. 275–276; Заец И.И., Малиновская Т.В., Шаламай Ф.П. Экспедиция Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия за 1975 г. — М., 1976. — С. 325; Гусєв С.О. Нові дані про культову пластику трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 105–109.
28. [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=9167
29. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан-2» : книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької обл., вид. 2-ге, виправлене та доповнене / А.Г. Гончар. — Вінниця : Книга-Вега, 2012. — С. 63.

Гайсинський район

1. Кривко П.С., Косенко П.Д., Тельман Й.Г. Гайсин : Путівник. — Одеса, 1973. — С. 27; Радянська Україна. — 1978. — 21 листопада.
2. ЦАМО РФ, ф. 1510, оп. 2, спр. 22, арк. 132, 140, 157; Вінницький ОВК, від. 1: Облікова картка військового поховання № 104.
3. Поточний архів Вінницького ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 105; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька область. — Вінниця, 1998; Вінницька обласна спілка ветеранів війни в Афганістані [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://osva.vn.ua/index.php/mem-book#doma; Відкрито меморіальну дошку воїну-афганцю Валерію Бакалову [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://gayrayrada.gov.ua/vidkryto-memorialnu-doshku-vojinu-afhantsyu-valeriyu-bakalovu/
4. Герои страны. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.gproxx.com/http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=4183; Анатолий Топаллер. Биография. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://persones.ru/person-20364.html
5. ДАВіО, ф. 522, оп. 1, спр. 243, арк. 32; Гайсинський районний архів, ф-143, оп. 2, спр. 57, арк. 1–18; Матеріали музею-садиби Г.Т. Танцюри; Дмитренко М.К. Музей фольклориста // Народна творчість та етнографія. — 1977. — № 4. — С. 42–50; Подільські криниці: Хрестоматія з літератури рідного краю / Упоряд. А. Подолинний. — Вінниця, 1994. — 478 с.; Ковальова Є.П., Верховлюк В.М. Документи державного архіву Вінницької області про Гната Танцюру // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1993. — С. 95–96; Ющенко В. Дума про Гната Танцюру // Трибуна праці. — 1986. — 19 квіт.; Громова Н. Гнат Танцюра — наша гордість і слава (розповідає дочка фольклориста) // Камертон-ікс. — 1994. — 17 березня.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 193–204; Гайсин // 100 еврейских местечек Украины : ист. Путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. — СПб. : издатель А. Гершт, 2000. — Вып. 2. — С. 189–200; 203–205; Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., С. 213–223.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 193–204; Гайсин // 100 еврейских местечек Украины : ист. Путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. — СПб. : издатель А. Гершт, 2000. — Вып. 2. — С. 189–200; 203–205; Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., С. 213–223.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 193–204; Гайсин // 100 еврейских местечек Украины: ист. Путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. ред. Лукин В.]. — СПб. : издатель А. Гершт, 2000. — Вып. 2. — С. 189–200;203–205; Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. — 336 с., іл.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 193–204; Гайсин // 100 еврейских местечек Украины : ист. Путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б; отв. Ред. Лукин В.]. — СПб. : издатель А. Гершт, 2000. — Вып. 2. — С. 189–200; 203–205; Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. — 336 с., іл.

10. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 193–204; Гайсин // 100 еврейских местечек Украины : ист. Путеводитель. Подолия / [сост. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.; отв. Ред. Лукин В.]. — СПб. : издатель А. Гершт, 2000. — Вып. 2. — С. 189–200; 203–205; Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2015. — 336 с., іл.
11. Поточний архів Вінницького ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 109; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька область. — Вінниця, 1998; Вінницька обласна спілка ветеранів війни в Афганістані [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://osva.vn.ua/index.php/mem-book#doma; Відкриття меморіальної дошки воїну-афганцю Парно Григорію [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://graniv.rada.org.ua/news/11-30-33-02-06-2016/
12. Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 75. — С. 171–172.
13. Хавлюк П.И. Дневник археологическиой разведки в верховях бассейна р. Собь и берегах Среднего Буга в 1958 году / П.И. Хавлюк // Науковий архів ІА НАНУ. — 1958/41. — Арк. 3; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья / П.И. Хавлюк // СА. — 1961. — № 3. — С. 187–201; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П.И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 211.
14. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья / П.И. Хавлюк // СА. — 1961. — № 3. — С. 187–201; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П.И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 211.
15. Поточний архів Вінницького ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 143; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька область. — Вінниця, 1998; Вінницька обласна спілка ветеранів війни в Афганістані [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://osva.vn.ua/index.php/mem-book#doma. Афганістан болить в моїй душі [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ztk.gnedu.vn.ua/news-42.html
16. Гайсинський районний архів, ф. 143, оп. 2, спр. 57, арк. 8; Гнат Танцюра. Записки збирача фольклору. — Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. — 102 с.; Пісні Явдохи Зуїхи / АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського; упорядкування, передмова та примітки В.А. Юзвенко, М.Т. Яценко; відп. ред. О.І. Дей; записав Г. Танцюра. — Київ : Наукова думка, 1965. — 810 с.; Явдоха Зуїха — визначна співачка слов'янського світу : Бібліогр. покажч. / Уклад. Л. Бойко; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2004. — 30 с.; Вінницька правда. — 1977. — 3 липня; Комсомольське плем'я. — 1980. — 12 червня; ЛітературнаУкраїна. — 1987. — 12 листопада.
17. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья / П.И. Хавлюк // СА. — 1961. — № 3. — С. 187–201; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П.И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 211.
18. Овеянные славой имена: Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Винницкой области. — Одесса, 1983. — С. 45–46; Касян Андре Филипович. Герои страны [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=15385; Касян Андре Филипович. Герои страны [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://podvignaroda.mil.ru/?#id=20797238&tab=navDetailManAward

19. Хавлюк П.И. Дневник археологическиой разведки в верховях бассейна р. Собь и берегах Среднего Буга в 1958 году / П.И. Хавлюк // Науковий архів ІА НАНУ. — 1958/41. — Арк. 1; Кравченко Н.М. Косановский могильник / Н.М. Кравченко // История и археология Юго-западных областей СССР начала нашей эры. — М., 1967. — С. 77–135; Сымонович Э.А. Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э.А. Сымонович, Н.М. Кравченко // САИ Д1=22. — М. : Наука, 1983. — 152 с.
20. Облікова картка на палеолітичну стоянку біля с. Кочурів // Архів управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації.
21. Хавлюк П.И. Научный отчет о разведке археологических памятников вдоль левого берега Днестра на участе Могилев-Подольский — Бернашевка, в Калиновском районе и раскопках антского поселения Кочуров II, Гайсинского района, Винницкой области, 1965 г. / П.И. Хавлюк // Науковий архів ІА НАНУ. — 1965/20а. — Арк. 8–11; Хавлюк П.І. Науковий звіт про розвідку археологічних пам'яток в басейні річки Південний Буг і розкопки антського селища Кочурів II, Гайсинського району, Вінницькой області, 1965 р. / П.І. Хавлюк // Науковий архів ІА НАНУ. — 1966/61. — Арк. 3–5; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П.И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 193–196, 211.
22. Облікова картка на поселення передскіфського періоду біля с. Крутогорб // Архів управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації.
23. Хавлюк П.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі / П.І. Хавлюк // Археологія. — К., 1971. — № 4. — С. 85–88; Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лісобережжя Середнього Дністра / П.І. Хавлюк // Археологія. — К., 1975. — № 18. — С. 7–19.
24. Поточний архів Вінницького ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 139; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька область. — Вінниця, 1998; Вінницька обласна спілка ветеранів війни в Афганістані [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://osva.vn.ua/index.php/mem-book#doma; Відкриття меморіальної пам'ятної дошки Дмитруку Олексію Григоровичу Інформацію отримано з: http://www.gaysin-rda.gov.ua/component/content/article/2-2013-02-28-13-20-27/4231-2016-09-07-12-00-47; Адрикуца Т. Сыплет за окном береза. — Трибуна праці. — 2001. — 13 лютого.
25. Музеї Гайсинщини — обереги вічності [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://hnlib.vn.ua/?page_id=3786; Музей гончарного мистецтва (музей-садиба братів Герасименків [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://discover.net.ua/locations/muzey-goncharnogo-iskusstva-muzey-usadba-bratev-gerasimenko
26. Хавлюк П.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі / П.І. Хавлюк // Археологія. — К., 1971. — № 4. — С. 88–89; Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра / П.І. Хавлюк // Археологія. — К., 1975. — № 18. — С. 7–19.
27. Хавлюк П.И. Исследования на Южном Буге / П.И. Хавлюк // АО 1968 года. — М., 1969. — С. 256–257; Хавлюк П.И. Уличское городище X–X вв. у с. Сашки на Винничине / П.И. Хавлюк // АО 1970 года. — М., 1971. — С. 294; Хавлюк П.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі / П.І. Хавлюк // Археологія. — К., 1971. — № 4. — С. 89–95; Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лісобережжя Середнього Дністра / П.І. Хавлюк // Археологія. — К., 1975. — № 18. — С. 7–19; Хавлюк П.І. Зарубинецьке селище і могильник Рахни Собові на р. Сіб Гайсинського району Вінницької області / П.І. Хавлюк // Мат.

XIII конф. ІА АН УРСР, присвяч. 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968). — К., 1972. — С. 235–237.

28. Хавлюк П.И. Материалы к археологической карте р. Соб / П.И. Хавлюк // КСИА АН УССР. — К., 1956. — Вып. 6. — С. 18–20; Хавлюк П.І. Зарубинецьке селище і могильник Рахни Собові на р. Сіб Гайсинського району Вінницької області / П.І. Хавлюк // Мат. XIII конф. ІА АН УРСР, присвяч. 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968). — К., 1972. — С. 235–237.
29. Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 101–104; Даниленко В.М. Буго-дністровська культура / В.М. Даниленко // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 85–92; Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку в верхів'ях басейну річки Сіб (приток річки Південний Буг) та по річці Південний Буг від села Ладижен до міста Брацлав Вінницької області в 1955 році // Науковий архів ІА НАНУ. — 1955/35. — Арк. 6–8; Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 75. — С. 171–172.
30. Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 78–88; Даниленко В.М. Буго-дністровська культура / В.М. Даниленко // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 85–92; Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку в верхів'ях басейну річки Сіб (приток річки Південний Буг) та по річці Південний Буг від села Ладижен до міста Брацлав Вінницької області в 1955 році // Науковий архів ІА НАНУ. — 1955/35. — Арк. 9; Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 75.
31. Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 90–101; Даниленко В.М. Буго-дністровська культура / В.М. Даниленко // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 85–92; Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку в верхів'ях басейну річки Сіб (приток річки Південний Буг) та по річці Південний Буг від села Ладижен до міста Брацлав Вінницької області в 1955 році // Науковий архів ІА НАНУ. — 1955/35. — Арк. 9; Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 75. — С. 171–172.
32. Сицинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии; Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі / М.П. Кучера // Археологія. — К., 1965. — Т. XIX. — С. 201–213; Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Словяно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174–180.
33. Поточний архів Вінницького ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 114; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька область. — Вінниця, 1998; Григорчук А. Трагедія бере початок у грудні: [Воїни — вінничани, перші жертви Афганської війни]. — Третій тост. — 2001. — № 23; Вінницька обласна спілка ветеранів війни в Афганістані [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://osva.vn.ua/index.php/mem-book#doma; На Гайсинщині встановили меморіальні дошки двом воїнам [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://vn.depo.ua/ukr/vn/na-gaysinshchini-vstanovili-memorialni-doshki-dvom-voyinam-27052016162300
34. Хавлюк П.И. Научный отчет о разведке археологических памятников в бассейне Ю. Буга в июле-сентябре 1963 г. / П.И. Хавлюк // Науковий архів ІА НАНУ. — 1963/14. — Арк. 8–9; Хавлюк П.І. Гончарний горн полів поховань черняхівського типу в с. Тарасівці на Вінниччині / П.І. Хавлюк // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 79–83.

35. «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». Винницкая область. 1985 г.; [Електроне джерело] http://www.mskifa.narod.ru/granmon.html
36. Поточний архів Вінницького ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 121; Гончар А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців. Вінницька область. — Вінниця, 1998; Вінницька обласна спілка ветеранів війни в Афганістані [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://osva.vn.ua/index.php/mem-book#doma.; Дмитренко О. Доля — мужність і відвага. — Трибуна праці. — 2000. — 15 лютого; У с. Харпачка відкрито меморіальну дошку воїну-афганцю Анатолію Ковальчуку. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://gayrayrada.gov.ua/u-s-harpachka-vidkryto-memeorialnu-doshku-vojinu-afhantsyu-anatoliyu-kovalchuku/
37. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі / П.І. Хавлюк // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 158.
38. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі / П.І. Хавлюк // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 158.
39. Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 104–105; Даниленко В.М. Буго-дністровська культура / В.М. Даниленко // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 86–89; Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку в верхів'ях басейну річки Сіб (приток річки Південний Буг) та по річці Південний Буг від села Ладижин до міста Брацлав Вінницької області в 1955 році // Науковий архів ІА НАНУ. — 1955/35. — Арк. 9; Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — М., 1959. — Вып. 75. — С. 171.
40. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Ю.Й. Сіцінський / Упоряд. О.Л. Баженов. — Кам.-Под. : Oium, 2004. — С. 47; Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі / П.І. Хавлюк // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 158.
41. Овеянные славой имена: Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Винницкой области. — Одесса, 1983. — С. 50–51; Чорноморец Александр Григорьевич. Герои страны [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=15385; Герои страны. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.gproxx.com/http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=4183

Жмеринський район

1. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст. : монографія / С.М. Єсюнін. — Хмельницький : ФОП Мельник А.А. — С. 219–231; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972; Клименко І., Смольнікова С. Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування. — К. : «АртЕк», 2006. — С. 58–67; Малаков Д. По восточному Подолью М. : «Искусство», 1988, С. 15–1; Солоненко М.П., Іванишин О.О., Кротов В.І. Жмеринка. Путівник, видавництво «Маяк», Одеса, 1974, С. 26. 8; Солоненко М. Школи і освіта в дореволюційній Жмеринці. «Нові горизонти», газета Жмеринського РК КПУ і районної ради трудящих Вінницької обл. № 23, 22.02.1972 р. С. 4; Чисте джерело знань. Жмеринка, 2009. — 232 с. іл.
2. Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словник. част. — Вінниця, 2011. — С. 332; Росовський, В. Жмеринські християнські храми / Віталій Росовський // Римо-католицька громада в Жмеринці на Поділлі / Віталій Росовський. — Люблін, 2010. — С. 47–48; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини : каталог / Василь Твердохліб. — Жмеринка,

2009. — С. 9; Пам'ятки сакральної архітектури Жмеринщини (храми та монастирі) : пам'ятка-путівник (уклад. Л. Топчій). Жмеринка, 2018. — С. 23.
3. Антонюк, М. Пам'ятки архітектури і містобудування у Жмеринському районі / Михайло Антонюк // Через віхи історії. Ч. 1 / Михайло Антонюк. — Вінниця, 2006. — С. 550; Браилов // Приходы и церкви Подольской епархии / за ред. священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква, 2009. — С. 226; Денисик, Г.І. У Браїлові / Г.І. Денисик // Перлини Східного Поділля / Г.І. Денисик, Г.В. Чернова, А.В. Гудзевич, А.М. Дручинський. — Вінниця, 2008. — С. 74; Жмеринський район // Вінниччина туристична : краєзн. довід. — Вінниця, 2009. — С. 99; Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словник. част. — Вінниця, 2011. — С. 332; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини : каталог / Василь Твердохліб. — Жмеринка, 2009. — С. 23; Щербатий, Ф. Санктуаріум Господа Ісуса Христа в Браїлові / Франко Щербатий // Християнське слово. — 1998. — № 4. — С. 24–25.
4. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 19.
5. Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир на сайті Вінницької єпархії УПЦ; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 137–138; Малаков, Д.В. По Брацлавщине. — М. : Искусство, 1982. — С. 57–58; Сім чудес Вінниччини : Альбом / Вінницький обласний краєзнавчий музей; відп. за випуск К. Висоцька. — 2-ге вид. — Вінниця, 2011. — С. 6; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; дизайн Н. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. — С. 99–100; Рішення Вінницької обласної ради № 449 від 18 грудня 2007 р. // Цит. по: Сім чудес Вінниччини : Альбом / Вінницький обласний краєзнавчий музей; відп. за випуск К. Висоцька. — 2-ге вид. — Вінниця, 2011. — С. 3; https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66235_svyato-troitskiy-brailovskiy-zhenskiy-monastyir.htm
6. Заец И.И., Жураковский Б.С., Лобай Б.И. Исследования Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия за 1976 г. — М., 1977. — С. 294–295; Заєць І.І., Гусєв С.О. Трипільське поселення Біликівці // IX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція : Тези доп. — Вінниця, 1990. — С. 14–15.
7. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998.
8. Антонюк, М. Село Кацазів / Михайло Антонюк // Через віхи історії. Ч. 1 / Михайло Антонюк. — Вінниця, 2006. — С. 362–363; Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словник. част. — Вінниця, 2011. — С. 333; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини : каталог / В. Твердохліб. — Жмеринка, 2009. — С. 32.
9. Болтрик Ю.В., Горбаненко С.А., Кублій М.В., Сергеєва М.С., Яніш Є.Ю. Северинівське городище скіфського часу: біогосподарський аспект досліджень / Ю.В. Болтрик, С.А. Горбаненко, М.В. Кублій, М.С. Сергеєва, Є.Ю. Яніш // Археологія і давня історія України. — Вип. 4 (17). — 2015. — С. 155–192; Baltic-Pontic Studies. — Vol. 21. Ukrainian Fortresses. A Study of a Strongholds Systems from the Early Iron Age in Podolia / ed. Y. Boltryk, M. Ignaczak. — 2016. — 290 p.
10. Антонюк М., Шовкалюк В. Через віхи історії : краєзнавчі нариси. Вінниця, 2004. — С. 548.
11. Біньківський М.І., Овчарук М.М., Райчук М.М. На перехресті шляхів доль. Жмеренка і Жмеренчани. — К. : «ЕксОб», 2002. — С. 253–254.

12. Антонюк, М. Пам'ятки архітектури і містобудування у Жмеринському районі / М. Антонюк // Через віхи історії. Ч. 1 / М. Антонюк. — Вінниця, 2006. — С. 551; Антонюк, М. Мовчани / М. Антонюк // Через віхи історії. Ч. 1 / М. Антонюк. — Вінниця, 2006. — С. 551; Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької осласті: словник. ч. — Вінниця, 2011. — С. 333; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини : каталог / В. Твердохліб. — Жмеринка, 2009. — С. 41; Хильська, К. Минуле і сьогодення села Мовчани / К. Хильська // Жмерин. меридіан. — 2004. — 19 черв.
13. Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словник. част. — Вінниця, 2011. — С. 333; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини : каталог / В. Твердохліб. — Жмеринка, 2009. — С. 40; Хильська, К. Минуле і сьогодення села Мовчани / К. Хильська // Жмерин. меридіан. — 2004. — 19 черв.
14. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 114.
15. Косаківський В., Христюк О., Рудь В. Поселення трипільської культури Олександрівка у верхів'ї р. Мурафи / В. Косаківський, О. Христюк, В. Рудь // Археологічні студії «Межибіж». — Хмельницький, 2015. — С. 218–222.
16. Довідка Олександрівської сільради.
17. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 155; Визначні пам'ятки Вінниччини : альбом / Вінницький обласний краєзнавчий музей; відп. за вип. К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 184.
18. Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словник. част. — Вінниця, 2011. — С. 334; Малахов, Д.В. По Восточному Подолью / Д.В. Малаков. — Москва, 1988. — С. 20; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини : каталог / В. Твердохліб. — Жмеринка, 2009. — С. 50; Матвійчук, В. Свято-Вознесенському храму с. Станіславчика — 200 років! / В. Матвійчук // Жмерин. меридіан. — 2016. — 28 трав. (№ 22). — С. 2; Матвійчук, В. Храму Вознесіння Господнього у Станіславчику — 200 років! / В. Матвійчук // Поділ. порадниця. — 2016. — 8 черв. (№ 12). — С. 2.
19. Антонюк, М. Пам'ятки архітектури і містобудування у Жмеринському районі / Михайло Антонюк // Через віхи історії. Ч. 1 / М. Антонюк. — Вінниця, 2006. — С. 552–553; Антонюк, М. Телишінці / М. Антонюк // Через віхи історії. Ч. 1 / Михайло Антонюк. — Вінниця, 2006. — С. 315–316; Жмеринський район // Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словник. част. — Вінниця, 2011. — С. 335; Твердохліб, В. Духовні святині Жмеринщини каталог / В. Твердохліб. — Жмеринка, 2009. — С. 58; Трошкова, А. Чудотворний храм і Хмураньова криниця дарують жителям Телелинець Жмеринського району здоров'я і віру в краще життя / А. Трошкова // Вінниччина. — 2012.
20. Л. Томілович. Історичні садиби Вінницької області. Київ. 2011; Визначні пам'ятки Вінниччини. До 80-річчя утворення Вінницької області. — Вінниця, 2011.

Іллінецький район

1. В день великого всенародного свята // Прапор перемоги. — 1954. — 11 лист; ЦАМО РФ, ф. 1277, оп. 2, спр. 10, арк. 1–3, 4, 7, 9, 14; ЦАМО РФ, ф. 3060, оп. 2, спр. 4, арк. 13; ЦАМО РФ, ф. 1358, оп. 2, спр. 21, арк. 13, 14, 15; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 192; Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945, том. 1, 2; Василевский А. Освобождение Правобережной Украины : воспоминания // Военно-исторический журнал. — 1971. — № 21. — С. 62–77; Рудник О.Г. Надсобський край: маловідомі сторінки історії / О.Г. Рудник. — Іллінці, 2015.

2. Загрійчук А. [Про голодомор у р-ні] // Нові горизонти. — 1993. — 4 серп.; Броварська Т. День скорботи і пам'яті: [Мітинг в м. Іллінці] // Трудова слава. — 1993. — 15 верес.; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1923–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДФК», 2008. — 1360 с.; Трагічні сторінки історії Іллінеччини: Книга пам'яті. Упоряд. Н.Ф. Таранюк. — Вінниця : Книга-Вега, 2008; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Авт.-упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба, І. Мельничук, В. Петренко. — Вінниця, 2007; Голод 1932–1933, 1946–1947 рр.; Вінницька область: документи і матеріали : Збірник документів / Винокурова Ф., Подкур Р. — Вінниця, 1998; Радзіх І., Рибаченко І. Трагедія, яку не забуваємо: [Голодомор на Іллінеччині] // Трудова слава. — 2002. — 23 січ.; Подолян С. Право на висновки дає життя: [Голодомор 1932–1933 рр. в с. Китайгород] // Трудова слава. — 2003. — 19 берез.; Прудивус О.П. Голодомор 1932–1933 років [в с. Дашів] // Трудова слава. — 2002. — 12 черв.
3. Казьмирчук Г., Казьмирчук М., Рябцева Я. Вибрані твори. Т. 8. «Кальник — столиця України…» — К., 2017. — С. 40; Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія. — У 3-х т. — Т. 2. — К. : Вид-во «Стікс-Ко», 2008; Рудник О.Г. Надсобський край: маловідомі сторінки історії / О.Г. Рудник. — Іллінці, 2015; Степанков В.С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року. — Подільська старовина : збірник наукових праць. — Вінниця, 1993.
4. Чорнобиль. Дні випробувань : книга свідчень / упоряд. В.Г. Шкода. — К., 1987.
5. Катуков М.Е. На острие главного удара. — М. : Воен.издат, 1974. — С. 278–282, 284–289, 292.
6. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999. Там, де виховують рятуватися — не перемагають // Трудова слава. — 23 черв. 2016 р.
7. Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.) — Літин, 2005; Пащенко М.М. Іллінеччина: минуле та сьогодення. — Вінниця, 2015.
8. Лазанська Т.І. Ніщинський Петро Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 7: Мл – О. — С. 422.
9. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.
10. ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 909 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Бес-Гамадриш. м. Іллінці. 1926 р.»; ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 910 «Велика Синагога 1926 р.»; ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 913 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Ягуда. м. Іллінці. 1926 р.»; ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 914 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Гольперин. м. Іллінці. 1926 р.»; ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 916 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Вайсфальд. м. Іллінці. 1926 р.»; ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 918 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Магида. м. Іллінці. 1926 р.».
11. Радзіх І. Світло і тіні : історичний нарис / І. Радзіх. — Іллінці, 2003. — С. 11; ДАВіО, ф. р-2700, оп. 6, спр. 2497, арк. 135.
12. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972., Рудник О.Г. Іллінецький цукровий завод. 1875–2015. Нариси історії розвитку підприємства. — Вінниця, 2016.

13. УРЕ. — Т. 16. — К., 1964. — С. 288; Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. — К. : 1987 р.
14. Лазанська Т.І. Ніщинський Петро Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 7: Мл – О. — С. 422.
15. Рудник О. Імперіалістична війна 1914–1918 р. — М.М. Пащенко // Іллінеччина; Минуле та сьогодення. — Вінниця, 2015. — С. 76.
16. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.
17. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковне заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2009. — С. 264.
18. Заец И.И. Поселение трипольської культуры Клищев на Южном Буге / И.И. Заец, С.Н. Рыжов. — К., 1992. — 178 с.: ил. — Бібліогр.: с. 170–175; Біляшівський М.Т. Досліди на городищі біля с. Борисівка Линецького району (Липовецького повіту) на Київщині. — / Біляшівський М.Т. Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1925 р., 1926 р., с. 67–71; Біляшівський М.Т. Борисівське городище. — «Трипільська культура на Україні», К., 1926. — Т. 1. — С. 1–7.
19. Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. — Lublin : 2000, t. 1, cz. 1, s. 143. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація, 1996 р., т. 4, с. 75.
20. Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–Ш тис. до н.е. / С.О. Гусєв. — Вінниця, 1995; Хавлюк П.И. Новые данные о культових изображениях в Триполье // Советская археология. — 1959. — № 3. — С. 206–208; Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців : Збірник статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику. Іллінці, 1995; Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969.
21. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998. — С. 375–376; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 177.
22. Хавлюк П.И. Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга) // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 18–21; Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 394–395; Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців : Збірник статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику. — Іллінці, 1995.
23. Вирський Д.С. Дашів // Енциклопедія історія України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій. — К. : Навук. думка, 2004. — Т. 2. — С. 294; Історія Української РСР, том III. — С. 112–114.
24. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998. — С. 121–122; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 180.
25. Рудник О.Г. Надсобський край: маловідомі сторінки історії / О.Г. Рудник. — Іллінці, 2015; Степанков В.С. Розвиток подій Національно-визвольної війни

на території Поділля влітку 1648 року. — Подільська старовина : збірник наукових праць. — Вінниця, 1993.
26. Білецький П.О. «Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. — К. : Мистецтво, 1981. — 159 с., іл. — (Нариси з історії укр. мистецтва); Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1972; Мокрий В. Церква в житті українців. — Львів, Краків, Париж : Просвіта, 1993. — 106 с. — (Попул. Енциклопедія «Просвіти»; Ч. 2); Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К. : Будівельник, 1985. — Т. ІІ; Похилевич Л.І. «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся». — Біла Церква : видавець О. Пшонківський, 2007. — С. 258–260; Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура : словник-довідник. — Львів : ІН НАНУ, 2006. — 584 с.; Щербаківський В. Українське мистецтво: Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. — Львів. — К., 1913; Щербаківський В.М., Щербаківський Д.М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками / Вадим і Данило Щербаківські; передм. І.О. Ходак; преді.-геогр. покажч. В.М. Слободяна; упоряд. О.О. Савчук. — Харків : Видавець Савчук О.О., 2015. — 472 с.: 412 іл.
27. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 1008; Томілович Л.В. Історичні садиби Вінницької області : каталог / Л. Томілович; Держ. служба з питань нац. культ. спадщини, НДІ пам'яткоохорон. дослідж. — К. ; Чернігів : Деснянська правда, 2011. — С. 220; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М. : Искусство, 1982. — С. 176; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innyh krajów słowiańskich. — Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1880. — Т. 1; Памятники градостроительства и архитектуры УРСР. — К. : Будивельник, 1985. — Т. 2; Afanazy R. Materiały do dziejyw rezydencji. Pod red. A. Baranowsiego. — Warszawa 1991. — Т. 10a, 10b; Пустиннікова І. Дашів. [Електронний ресурс] https://www.castles.com.ua/daszow.html; Котелко С. [Електронний ресурс] http://sergekot.com/dashev/
28. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — М., 1995. ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 2444 «Піодочм. Старий Дашів. 1928 р.». ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 2446 «Бес. Гамадриш. Новий Дашів». ДАВіО, ф. 2700, оп. 6, спр. 2449 «Бес. Гамадриш. Новий Дашів».
29. Рудник О.Г. Надсобський край: маловідомі сторінки історії / О.Г. Рудник. — Іллінці, 2015.
30. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998. — С. 63–64; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 181–186.
31. Радзіх І. Світло і тіні : історичний нарис. — / І. Радзіх. — Іллінці, 2003. — С. 20–23; Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковне заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2009. — С. 261; Пащенко М.М. Маршрут Іллінці – Сорока – Жадани / М.М. Пащенко // Іллінеччина. Минуле та сьогодення. — Вінниця, 2015. — С. 393.
32. Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців : Збірник статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику. Іллінці, 1995.
33. Історичні джерела та їх використання. — К., 1969.

34. Попель М. Дні в полумї. — К. : Дніпро, 1968. — С. 418–434; Дремов И.Ф. Наступала грозная броня. — К. : Политиздат Украины, 1981. — С. 56–64; Бойко І.Н. на вістрі атак: спогади нашого земляка двічі Героя Рад. Союзу І.М. Бойка). — К. : Політвидав України, 1974. — 118 с. Гусар Ю. Двічі Герой — почесний чернівчанин: [про Івана Никифоровича Бойка] / Юхим Гусар // Буковинське віче. — 2010. — 29 жовтня (№ 82). — С. 3.
35. Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців : Збірник статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику. Іллінці, 1995; Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969.
36. Археологическая карта Киевской губернии : (прил. к XV т. «Древности») / В.Б. Антонович; Императ. Моск. Археол. О-во. — Москва : Тип. М.Г. Волчанинова, 1895. О. Алферов, С. Горобець, О. Монькін. Присяга Кальницького полку 1654 р. // Запорізька Січ і Українське козацтво. Збірник наук. праць. — К., 2013.
37. Мельник Ю. Відкрито меморіал // Трудова слава. — 1980. — 15 лист.; Казьмирчук Г. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кін. 18 — поч. 20 ст.). К., 2005; Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний: Село Кальник. К., 2006. Кн. 1; 2008. Кн. 2; 2010. Кн. 3; Мельник М. Кальник — місто полкове // Україна молода. 2007, 23 січ.
38. Радзіх І. Крізь плинг віків : збірка статей, нарисів, поетичних замальовок, нотаток про Дашів і дашівчан. — / І. Радзіх. — Іллінці, 2002. — С. 33–36.
39. Мельник М. Кальник — місто полкове // Україна молода. 2007, 23 січ.; Рудник О.Г. Надсобський край: маловідомі сторінки історії / О.Г. Рудник. — Іллінці, 2015; Степанков В.С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року. — Подільська старовина : збірник наукових праць. — Вінниця, 1993.
40. Безуглий І. Партизан Іван Калашник. — / І. Безуглий // Вінницька правда. — 1968. — 21, 23 лист.; Дашковский Н, Жур П. Был Калашник! // Правда Украины. — 1968. — 12, 15, 18, 19 сент.; Дашківський М.З., Жук П.М. Партизан Іван Калашник : художньо-документальна повість. — К. : Політвидав. України, 1977. — 110 с.
41. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковне заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2009. — С. 263; Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. : Зб. документів. — К., 1970; Пилипчук І. Історія сіл Присоб'я. Історичний нарис. — Дашів, 1981.
42. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998. — С. 377–380; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 201.
43. Хавлюк П.И. Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга) // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 18–21; Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 394–395; Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969.
44. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковне заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2009. Клірові відомості 1914–1919 рр. ДАВіО, ф. 127, оп. 1011, спр. 1836.

45. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 204.
46. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковне заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2009. Клірові відомості 1914–1919 рр. ДАВіО, ф. 127, оп. 1011, спр. 1836.
47. Українська радянська енциклопедія. — Т. 15. — К., 1964. — С. 503.
48. Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців : Збірник статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику. Іллінці, 1995.
49. Хавлюк П.И. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 30–35; Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 394–395.
50. Гончар А.Г. Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. — Вінниця, 1998. — С. 157–158; Чорні тюльпани. Афганський Мартиролог України. — К., 1999; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 209.
51. Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1879 г. — Т. 2. — С. 9; Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии. — Каменец-Подольский : тип. губерн. правл., 1888 г. — С. 245; Приходы и церкви Подольской епархии. — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1879 г. — Т. 9. — С. 318–319.
52. Список фабрично-заводских предприятий Российской империи. — М., 1914.
53. Алфавітна книга воїнів, загиблих в роки ВВв, 1941–1945, том. 2.
54. Хавлюк П.И. Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга) // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 18–21; Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 394–395.
55. Гончар М. Жива у пам'яті // Трудова слава. — 1984. — 24 квітня; У пам'яті живі // Трудова слава. — 1975. — 15 травня.
56. Хавлюк П.И. Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга) // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 18–21; Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 394–395.

Калинівський район

1. ЦАМО РФ, ф. 1613, оп. 2, спр. 34, арк. 21, 23–24 ; ф. 1322, оп. 2, спр. 14, арк. 9, 12–14 ; ф. 1433, оп. 2, спр. 31, арк. 5, 13, 16 ; ф. 1396, оп. 1, спр. 29, арк. 5, 7, 12, 31 ; ф. 1098, оп. 2, спр. 2, арк. 40зв.–43 ; ф. 20213, оп. 1, спр. 16, арк. 10 ; ДАВіО, ф. р-2243, оп. 6, спр. 68, арк. 9, 9зв.–10зв., 29 ; ф. п-425, оп. 1, спр. 260, арк. 35 ; спр. 265, арк. 11, 27–27зв., 37, 57, 59, 61, 63; ф. р-6110, оп. 1, спр. 136, арк. 1–2; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 315; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 286; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 250; Цакун С.П. Мужество непокоренных / С.П. Цакун. — Киев, 2001. — С. 62–63; Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. 1943–1945. Кн. 2 / К.С. Москаленко. — Москва, 1975. — С. 288; Довідка Вінницького обкому КП України

№ 13/523 від 14 грудня 1970; Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 168; Завальнюк О.М. Українська Галицька армія на Поділлі / О.М. Завальнюк, С.В. Олійник. — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 51; Вітковський В. Ранок повсталого Поділля / В. Вітковський. — Одеса, 1988. — С. 188–193; Гойхер Н. Вечная память павшим товарищам / Н. Гойхер // Подольский пролетарий. — 1921. — № 12. — 25 мая.

2. ДАВіО, ф. р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 5–5зв.; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. 1997. — С. 36; Книга скорботи України. Вінницька область. — Вінниця, 2002. — Т. 2. — С. 20–49.
3. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 70; Овеянные славой имена. — Одесса, 1989. — С. 19–21.
4. ЦАМО РФ, ф. 1002 стр. полку 305 стр. дивізії, оп. 64999, спр. 12; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 315; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 524; Радянська енциклопедія історії України. — Т. 4. — Київ, 1972. — С. 213; Овеянные славой имена. — Одесса, 1989. — С. 251; Ситник П. Ім'я його безсмертне / П. Ситник // Вінницька правда. — 1971. — 30 жовт.
5. Олещенко, Є.І. Час і досі не загоїв рану — цей одвічний біль Афганістану : нариси історії / Є.І. Олещенко, О.М. Осьмачко. — 2-е вид., змін. і доп. — Вінниця : Вид. Рогальська І.О., 2013. — С. 144–145, 191.
6. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — С. 336; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів. — Вінниця : Держ. картограф. ф-ка, 2007. — С. 377–378, 416, 430, 460, 604.
7. Ястремський М.М., Лаціс М.П., Сокіл В.Ф. Вінничани і гірка полин. Фотонарис. Вінниця : Книга-Вега, 2006. — С. 41–42.
8. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник. — Киев, 1987. — С. 50.
9. З-над Божої ріки : літ. біобібліогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. — Вінниця : Континент-ПРИМ. 2001. — С. 292–294; Скрипник В. Пам'ятник Руданському без усмішки на обличчі / В. Скрипник // Голос України. — 2014. — 14 січ.; Тиха О. У Калинівку повернувся Руданський / О. Тиха // Вінницька газета. — 2014. — 17 січ.
10. З-над Божої ріки : літ. біобібліогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. — Вінниця : Континент-ПРИМ, 2001. — С. 247–248.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. — С. 318–319; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів. — Вінниця : Держ. картограф. ф-ка, 2007. — С. 276, 315, 470; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 303; Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 27–28; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. — Москва, 1995. — Т. 1. — С. 123; Бовкун В. Біль Афганістану завжди житиме в наших серцях / В. Бовкун // Прапор перемоги. — 1999. — 25 груд.; Мельник Г. Таким пам'ятають Володю Бездушного / Г. Мельник // Прапор перемоги. — 1990. — 27 січ.
12. Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды 11-го археол. Съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 31; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — серед. XVII ст.) / О. Мальченко. — Київ, 2001. — С. 132;

Мудраченко М. Про що мовчать Черепашинецькі бастіони / М. Мудраченко, К. Горячкун // Вінницький край. — 2004. — № 3. — С. 112–120. Архив Юго-Западной России. — Ч. VII, т. 2. — Киев, 1890. — С. 402.

13. Хавлюк П.И. Научный отчет о разведке археологических памятников в районе левых притоков Ю. Буга в мае-июне 1963 г. // Науковий архів ІА НАН України, ф. 1963/14, ч. І, арк. 7.
14. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Ю.Й. Сіцінський. — Кам'янець-Подільський : Oium, 2004. — С. 36; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.) / О. Мальченко. — Київ, 2001. — С. 125–126; Дорош І.А. Боротьба шляхти за земельні володіння / І.А. Дорош // Поділ. старовина : наук. зб. — Вінниця, 1998. — С. 65–66.
15. ДАВіО, ф. п-425, оп. 1, спр. 110, арк. 5–7; Franz W. Seidler, Dieter Zeigert. Die Fuhrerhaupt — guartiere Anlagen und Planungen im Zweiten Weltkrieg Mit 158 Abbildungen, Faksimiles, Karten und Ubersichtstabellen / W. Franz. — Munchen, 2000. — S. 226–228; Бранько Я. У нас була ще ставка Герінга / Я. Бранько, М. Мудраченко // 33-й канал. — 2006. — 1 листоп.
16. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczyposplitej / R. Aftanazy. — Wyd. Druqie przejrzane i uzupelnione. — Wrocław, 1996. — T. 10 : Wojewodztwo Braclawskie. — S. 136, 517; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області / Л. Томілович. — Чернігів : Десн. правда, 2011. — С. 45; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. слов / В. Колесник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 806–807.
17. ДАВіО, ф. п-3966, оп. 1, спр. 26, арк. 80; ф. р-568, оп. 1, спр. 250, арк. 3; спр. 151; ф. р-2700, оп. 11, спр. 127, арк. 123; ф. р-6023, оп. 4, спр. 9830; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — Петроград, 1914. — С. 4400–4421 / Д / № 4413; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7 / Wedlug planu Fslspa Sulimierskiego i z pom. zgromadz. przez niego materyal. ; red.: B. Chlebowski, W. Walewski. — Warszawa : Nakladem Wladyslawa Walewskiego (Druk «Wieku»), 1886. — S. 769; Сказание о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. — Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2009. — С. 240; Список населенных мест Киевской губернии. — Киев, 1900. — С. 356; Букштейн Д.И. Промышленные заведения Подолии / Д.И. Букштейн, Л.В. Петров. — Винница, 1925. — С. 32–33; Реабілітовані історією : у 27 т. Вінницька область / обл. редкол. Л.М. Спірідонова [та ін.]. — Кн. 4. — Вінниця : Вид. Каштелянов О.І., 2012. — С. 676.
18. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 290; Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 255–256; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. — Москва, 1995. — Т. 2. — С. 143; Гончарук М. І нам не забувати про це / М. Гончарук // Прапор перемоги. — 1988. — 19 груд.; Бовкун В. Біль Афганістану завжди житиме в наших серцях / В. Бовкун // Прапор перемоги. — 1999. — 25 груд.; Мельник Г. Повернулися в «чорних тюльпанах», повернулися інвалідами, повернулися з бойовими відзнаками / Г. Мельник // Прапор перемоги. — 2001. — 14 лют.; ДАВіО, ф. п-136, оп. 3, спр. 80, арк. 32–48, 131–137; спр. 69, арк. 12–25; спр. 330, арк. 6а, 6б, 6в.
19. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2009. — С. 196–197.

20. ЦАМО РФ, ф. 1322, оп. 2, спр. 10; Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 319; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 541; Овеянные славой имена. — Одесса, 1989. — С. 103–105.
21. Герои Советского Союза Краткий биографический словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 425; Овеянные славой имена. — Одесса, 1989. — С. 224–226.
22. ДАВіО, ф. р-4510, оп. 1, спр. 774, арк. 6,3–30зв.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczyposplitej / R. Aftanazy. — Wyd. Druqie przejrzane i uzupelnione. — Wrocław, 1996. — T. 10: Wojewodztwo Braclawskie. — S. 135–148, 515–518; Визначні пам'ятки Вінниччини : альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей ; відп. за вип. К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 172; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області / Л. Томілович. — Чернігів : Деснян. правда, 2011. — С. 59; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. слов. / В. Колесник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 805–806.
23. ДАВіО, ф. р-4510, оп. 1, спр. 676, арк. 4–36.
24. Облікова картка на слов'янське поселення Кам'яногірка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
25. Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 343–344; Бовкун В. Біль Афганістану завжди житиме в наших серцях / Б. Бовкун // Прапор перемоги. — 1999. — 25 груд.
26. ДАВіО, ф. д-6, оп. 1, спр. 2, арк. 5зв.–6, 11; ф. д-6, оп. 1, спр. 26, арк. 1–2; ф. р-595, оп. 11, спр. 1, арк. 96; ф. п-3966, оп. 1, спр. 26, арк. 78; ф. р-6023, оп. 4, спр. 8857; Реабілітовані історією : у 27 т. : Вінницька область / обл. редкол. Л.М. Спірідонова [та ін.]. — Кн. 4. — Вінниця : Вид. Каштелянов О.І., 2012. — С. 517; Кардасевич О. Корделівському цукровому заводу 150 років (1845–1995 рр.) / О. Кардасевич // Прапор перемоги. — 1995. — 19, 22, 26 лип.
27. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczyposplitej / R. Aftanazy. — Wyd. Druqie przejrzane i uzupelnione. — Wrocław, 1996. — T. 10 : Wojewodztwo Braclawskie. — S. 176–178; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. слов. / В. Колесник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — С. 749–754.
28. Облікова картка на групу курганів Мізяків // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Лобай Б.І. Кургани скіфського часу на Вінниччині // Археологія. — Київ, 1977. — № 21. — С. 74–77.
29. Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды 11-го археол. съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 31; Заец И.И. Раскопки в Винницкой области // Археологические открытия 1974 года. — Москва, 1975. — С. 280.
30. Сказание о населенных местностях Киевской губернии / собрал Л. Похилевич. — Киев, 1864. — С. 240; Схематичні обміри зроблені фондом держбуду УРСР.
31. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання №№ 312, 310; Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 15–16, 91–92; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. — Москва, 1995. — Т. 1. — С. 93, 313–314; Мельник Г. Повернулися в «чорних тюльпанах», повернулися інвалідами, повернулися з бойовими відзнаками / Г. Мельник // Прапор перемоги. — 2001. — 14 лют.; Добровольський Н.І. І вічна пам'ять… / Н.І. Добровольський // Прапор перемоги. — 2002. — 9 лют.; Гунько Н. Йому було лише дев'ятнадцять / Н. Гунько // Прапор перемоги. — 1990. — 6 берез.

32. Облікова картка на пізньотрипільське поселення Пиків // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
33. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання №№ 284, 285; Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 267–268, 393–394; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. — Москва, 1995. — Т. 2. — С. 175, 637; Нікіфоров І. Він любив життя / І. Нікіфоров // Прапор перемоги. — 1989. — 23 листоп.; Гончарук М. Було йому лише дев'ятнадцять М. Гончарук // Прапор перемоги. — 1989. — 11 листоп.; Бовкун В. Біль Афганістану завжди житиме в наших серцях / Б. Бовкун // Прапор перемоги. — 1999. — 25 груд.; Мельник Г. Повернулися в «чорних тюльпанах», повернулися інвалідами, повернулися з бойовими відзнаками / Г. Мельник // Прапор перемоги. — 2001. — 14 лют.
34. Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. — Вінниця, 1998. — С. 49–50; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. — Москва, 1995. — С. 198; Бовкун В. Біль Афганістану завжди житиме в наших серцях / Б. Бовкун // Прапор Перемоги. — 1999. — 25 груд.; Там само. — Чумак Б. «Яким він добрим сином був…».
35. ДАВіО, ф. р-4510, оп. 1, спр. 654, арк. 4–5, 10зв.–11зв.; Крылов А. Населенные места Подольской губернии. — Каменец-Подольск. 1905. — С. 203; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 1. — Киев. 1890. — С. 153; Slownik geografisznu. — T. VIII. — Warszawa, 1887. — С. 125.
36. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 313; Гончар А. «Чорний тюльпан» : кн. Пам'яті про загиблих воїнів-«афганців» Вінниц. обл. / А. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 115–116; Книга памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. — Москва, 1995. — Т. 1. — С. 362–363; Гунько Н. Останній бій / Н. Гунько // Прапор перемоги. — 1990. — 27 лют.; Коломієць І. Там друга мого в чужих горах убито… / І. Коломієць // Подолія. — 1997. — 30 жовт.
37. ДАВіО, ф. п-29, оп. 1, спр. 410, арк. 113–123; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. слов. / В. Колесник. — Вінниця, 2007. — С. 673–676; Енциклопедія українознавства. — Львів, 1998. — Т. 7. — С. 2752; Семполовский Л.Л. Исторический очерк Уладовско-Люлинецкой селекционной станции / Л.Л. Семполовский // Труди Уладівсько-Люлинецької селекційної станції (1888–1928). — Вип. 1. — Київ, 1930. — С. 5–13; Швайко К.П. Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция : хронологический справочник 1888–1978 [Рукопис] / К.П. Швайко. — [Б. м.], 1978. — С. 17, 21–22, 27, 40.
38. Орловский Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н.И. Орловский; М-во сел. хоз. СССР, ВНИС. — Киев, 1973. — 156 с. ; Орловский Н.И. Старейший селекционер нашей страны : (к 90-летию со дня рождения Л.Л. Семполовского) / Н.И. Орловский // Бюллетень науч.-техн. Информации / под ред. И.Ф. Бузанова. — Киев, 1958. — Вып. 6. — С. 106–109; Уладовская сортоводная станция / [Л.Л. Семполовский] // Сортоводные станции Сахаротреста / ССУ Сахаротреста. — Киев : Изд. Сахаротреста, 1923. — С. 329–333; Швайко К. Уладово-Люлинецька селекстанція і її значення в розвитку вітчизняного сортівництва цукрових буряків : (із матеріалів музею Уладово-Люлинец. дослід.-селекц. станції) / К. Швайко // Прапор перемоги. — 1983. — 14, 18, 30 черв.; Швайко К.П. Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция. Хронологический справочник 1888–1978 [Рукопис] / К.П. Швайко. — [Б.м.], 1978. — 242 с.

39. Облікова картка на поселення епохи бронзи Хомутинці // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
40. Матеріали музею Руданського С.В. у селі Хомутинці; Назаренко Ю. На батьківщині автора «Співомовок» : (в музеї Степана Руданського) / Ю. Назаренко, Б. Хоменко // Прапор перемоги. — 1968. — 1, 10 жовт.; Грош Ю. Рік ювілеїв / Ю. Грош // Прапор перемоги. — 2009. — 6 січ.
41. Левада М. Могильник Черепашинці: реконструкції досліджень археологічної пам'ятки // Пам'ятки України: історія та культура, 2003. № 4. — С. 13–14; Мудраченко М.Р. Пам'ятки історії та пам'ятні місця на Вінниччині: Калинівський та Оратівський райони. — Вінниця : ФОП Данилюк В.Г., 2009. — С. 149.
42. Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды 11-го археол. Съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 31; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — серед. XVII ст.) / О. Мальченко. — Київ, 2001. — С. 284–285; Мудраченко М. Про що мовчать Черепашинецькі бастіони / М. Мудраченко, К. Горячкун // Вінницький край. — 2004. — № 3. — С. 112–120.
43. ДАВіО, ф. р-262, оп. 1, спр. 66, арк. 11зв.–12.
44. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczyposplitej / R. Aftanazy. — Wyd. Druqie przejrzane i uzupelnione. — Wrocław, 1996. — T. 10: Wojewodztwo Braclawskie. — S. 68.
45. ДАВіО, ф. р-196, оп. 1, спр. 2550, арк. 1–2, 4, 17, 116; ф. р-6023, оп. 4, спр. 6091, арк. 96.
46. З-над Божої ріки : літ. біобібліогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинного. — Вінниця : Континент-ПРИМ, 2001. — С. 64–65.

Козятинський район

1. kozatyn-crb.vn.sch.in.ua/podii_masovi_zahodi/konferencii_seminari/muzej_bojovoi_slavi/; З любов'ю до малої батьківщини: діяльність Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (2010–2015 рр.) (Записки з щоденника) / Авт.-упоряд. С.Д. Гальчак. — Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2016. — С. 45.
2. ЕСУ, Т. 13: Киї – Кок. — К., 2013. — С. 691; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; дизайн Н. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — 432 с.
3. Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / Зоя Вільчинська. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — 912 с.
4. Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / Зоя Вільчинська. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — С. 236–238.
5. kozatyn.blogspot.com/p/blog-page_85.html; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2015 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і туризму Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2014. — 312 с.
6. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX — поч. XXI ст. : Монографія / Вид. 2-е, доп. / Сергій Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. — 876 с.

7. kozatyn-crb.vn.sch.in.ua/podii_masovi_zahodi/konferencii_seminari/muzej_hliba/; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2016 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2015. — 340 с.
8. Вільчинська З.В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / З. Вільчинська. — Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. — 912 с.; czechclub.com.ua/index.php/2011-04-10-14-06-13/2015-03-01-14-24-48/3122-2015-03-02-16-21-41
9. kozatyn-crb.vn.sch.in.ua/podii_masovi_zahodi/pamjatki_arhitekkturi/polichinsijka_svyato_preobrazensja_cerkva/
10. Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2016 року : хронол. довід. / уклад.: О.Ю. Антонюк, Г.М. Авраменко; ред. С.В. Лавренюк; відп. за вип. Н.І. Морозова; Упр. культури і мистецтв Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2015. — 340 с.; Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX — поч. XXI ст. : Монографія / Вид. 2-е, доп. / Сергій Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. — 876 с.; kozatyn-crb.vn.sch.in.ua/podii_masovi_zahodi/konferencii_seminari/muzej_m_gruchevsjkogo/

Крижопільський район

1. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 321; Вінницький ОКМ. Паспорт пам'ятника 2.4.118-2.1.9.
2. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 322.
3. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 324.
4. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 323.
5. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. — 1898. — 560 с. — С. 182–183; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. — АН УРСР. Інститут історії. — К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — 777 с. — С. 333–338; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння : Наукова монографія. — Київ : Темпора, 2006. — 576 с. — С. 195–196; Ратушняк І.І. Діяльність адміністрації Української держави в Ольгопільському повіті Подільської губернії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник: серія історична / [редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), О.М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. — Вип. XIV. — 328 с. — С. 256–263.
6. Гальчак С.Д. (авт.-упоряд.). Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. — Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. — 608 с. — С. 215.
7. Гальчак С.Д. (авт.-упоряд.). Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. — Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. — 608 с. — С. 275–276; Вінницький ОКМ. Паспорт пам'ятника 2.4.195-2.1.9.
8. Вінницький ОКМ. Паспорт будинку, де народився та жив М.П. Трублаїні 2.5.439-2.1.9; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — 432 с. — С. 132.
9. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII — 996 с. — С. 695.

10. Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — 432 с. — С. 129–130.
11. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 683–684; [Електронний ресурс] https://pravlife.org/ru/content/dva-hrama-vernuli-veruyushchim-sela-goryachkovka-na-vinnichine
12. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 680–681; [Електронний ресурс] https://pravlife.org/ru/content/dva-hrama-vernuli-veruyushchim-sela-goryachkovka-na-vinnichine
13. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 334.
14. Вінницький ОКМ. Паспорт пам'ятника 2.1./4.1./1172-2.1.9.
15. Годований Є.Ф. Долинами Марківки та Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля. Нариси. — Одеса : Друкарський дім, 2011. — 336 с. — С. 76–78; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — 1008 с. — С. 87.
16. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — 1008 с. — С. 373–375; [Електронний ресурс] http://www.rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=ocvnkr; http://horodkivka.ofm.org.ua/
17. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 679; [Електронний ресурс] http://biblioteka2011.blogspot.com/p/blog-page_1065.html
18. Коваль Р. Сто історій Визвольної війни: Епізоди боротьби УСС, військ Центральної Ради, Армії УНР, повстансько-партизанських загонів та Кубанської армії / Р.М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр»; Мистецька агенція «Наш формат», 2015. — 368 с. — (Серія «Отаманія XX століття». — Кн. 7). — С. 156–158; Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 676–677.
19. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2001. — 400 с.; [Електронний ресурс] http://myshtetl.org/vinnitskaja/zhabokrich.html
20. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 677; Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2001. — 400 с.; [Електронний ресурс] http://andy-travel.com.ua/zhabokrych
21. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 681; [Електронний ресурс] https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?idCrm=76b54d84-819c-b1ad-5e6c-59146115c40e&lang=ua
22. Вінницький ОКМ. Паспорт музей-садиби Д.К. Заболотного 2.5.437-2.1.9; Вінниччина туристична : краєзн. довід. / упоряд. О. Кізян; ред. М. Спиця; відп. за вип. Н. Морозова; управління культури і туризму Вінниц. облдержадм.;

Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. — 432 с. — С. 131.
23. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 853–854; [Електронний ресурс] https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?idCrm=d4a7a693-32c4-91cc-fe50-591461953eff&lang=ua
24. Кучера М.П., Юра Р.О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі / М.П. Кучера, Р.О. Юра // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 382–386.
25. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : Біографічний словник. — Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. — 1008 с. — С. 45–48; Стодольський В. Моя Соколівка — мамина пісня, колиска і доля. — Соколівка [б.в.], 2006. — 506 с.; [Електронний ресурс] https://sergekot.com/sokolovka/; https://www.liveinternet.ru/community/puteshestvuya_ukrainoy/post370933404/; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 166–173.
26. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 683.
27. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — С. 685–686; [Електронний ресурс] http://krz.gov.ua/vidomosti-pro-rajon/religijni-konfesii/

Липовецький район

1. ДАВіО, ф. р-2243, оп. 6, спр. 68, арк. 36; Книга пам'яті України Вінницька область. — Т. 3. — К., 1994. — С. 69–75; Роговий О. Потім був Бабин яр… : [про розстріл липовчан фашистами у 1941 р.] // Нове життя. — 1996. — 7 вересня.
2. ЦАМО РФ, ф. 1522, оп. 2, спр. 3, арк. 13–17, 31; спр. 1296, оп. 2, спр. 44, арк. 2–8; оп. 38-А, оп. 9039, спр. 46, арк. 86, 100; 3138, оп. 2, спр. 18, арк. 76, 103; 30310, оп. 2, спр. 40, арк. 10, 13; 3337, оп. 18002, спр. 139, арк. 46, 48, 201, 203; ДАВіО, ф. р-4422, оп. 1, спр. 18; ф. 1466, оп. 2, спр. 22, арк. 212, 236–237; ф. 1617, оп. 2, спр. 9, арк. 202; 1522, оп. 2, спр. 43, арк. 22–23; 3337, оп. 18002, спр. 139, арк. 201–202; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 342; Алфавітна книга воїнів, загиблих у роки ВВв 1941–1945. Т. № 1, 2; Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) / 2-е вид., доп., перероб. — Вінниця : «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. — С. 50, 66, 209.
3. Тези доповідей і повідомлення 18-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 лютого 1998 р. Вінниця. 1998. — С. 43–44; Використана колекція звітів, виступів лікарів Липовецької районної лікарні. Матеріали зберігаються в районному архіві; Роговий О. Добро не забувається [до 125-річчя з дня народження лікаря В. Приступова] : Буклет. Липовець, 2008. 6 с. // Липовецькі вісті. — 2008. — 20 лютого.
4. Гальчак С. Ратна слава Вінниччини. В., 2015. — С. 407–408; Роговий О. Над ним цвітуть вишні // Нове життя. 1996. — 30 березня.
5. ЦДІА РФ, ф. 2228, оп. 1, спр. 1146, арк. 588; ДАВіО, ф. р-6023, оп. 4, спр. 25353; Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 3. — Вінниця, 2010. С. 221; Соб у вогні. Олександр Роговий. Нариси. Біком, 1994. С. 52.
6. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.): [Підручник для 10-го класу середньої школи] — К. : Генеза, 1994. — С. 136–139.

7. ДАВіО, ф. п-136, оп. 3, спр. 80, арк. 53, 81–82; там само, спр. 219, арк. 135; Архівний відділ Липовецької районної державної адміністрації, ф. р-135, оп. 1, спр. 5; Національна Книга пам'яті жертв голодомоу 1932–1933 років в Україні. Вінницька область. — Вінниця : ДП «ДФК». — С. 473, 1251; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. В., 2007. С. 313, 390, 414–415, 460–461; Чекістське досьє окупованої України : Збірник документів: у 3 т., т. 1 / упоряд.: Р.М. Круцик, С.А. Жовтий. — К. : Видавництво Преса України, 2014. — С. 184.
8. Зінченко А. Наш край — Поділля Навчальний посібник для школи. Вінниця, 1982. — С. 37; Роговий, О.І. Подільські стежини Тараса Шевченка / О. Роговий. — Вінниця : Вид. Балюк І.Б., 2014. — С. 224.
9. ЦАМО РФ, ф. 3149, оп. 2, спр. 3, арк. 210, 260; ф. 315, оп. 4453, спр. 12, арк. 148–149; 3421, оп. 2, спр. 16, арк. 32, 32зв.; 1433, оп. 2, спр. 31, арк. 383–384; 1522, оп. 2, спр. 43, арк. 19–20, 41; 1713, оп. 2, спр. 23, арк. 104–108; Вінницький ОВК, від. 1. — Облікова картка військового поховання № 371 372, 373; Алфавітна книга воїнів, загиблих у роки ВВв 1941–1945. — Т. 1, 2; Книга пам'яті України Вінницька область. — Т. 3. — К., 1994. — С. 69–75.
10. Облікова картка на черняхівське поселення Богданівка // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
11. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды 11-го археологического съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 235.
12. Вінницький ОВК, від. 1. Облікова картка військового поховання № 355; Гончар А.Г. «Чорний тюльпан». Художньо-документальне видання. Вінниця. РВВ ВАТ «Вінницяоблдукарня». 1998. — С. 333–336; Перебейнос Л. Афганець // Липовецькі вісті. 2003. — 15 лютого.
13. ЦА МО РФ, ф. 3138, оп. 2, спр. 18, арк. 76–76зв.; ф. 3129, оп. 2, спр. 41, арк. 3–5, 8; 3149, оп. 2, спр. 3, арк. 17–18, 29; 1522, оп. 2, спр. 43, арк. 16, 18–19; 1466, оп. 2, спр. 22, арк. 215–218; 30310, оп. 2, спр. 40, арк. 5; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 343; Алфавітна книга воїнів, загиблих у роки ВВв 1941–1945. Т. № 1, 2; Роговий О. Наші земляки — герої воєнної пори (25-й річниці Незалежності України присвячується). 6-е вид. Л. ЦРБ. 32 с.
14. Хавлюк. П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку в верхів'ях басейну річки Сіб (приток р. Південний Буг) та по річці Південний Буг на участку від села Ладижен до міста Брацлав Вінницької області в 1955 році // Науковий архів ІА НАН України. Київ, 1955/35. — Арк. 10; Заєць І.І. Трипільська культура на П. Бузі кінця раннього — початку середнього етапів її розвитку // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 14.
15. Томілевич Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 67.
16. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : (Ил. Справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 2, с. 18–19; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 186; Томілевич Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 102–103; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історії та культури. 1999, № 2–3. — С. 41.

17. Роговий О.І., Завальнюк К.В. Єдиний з Вінниччан: Українські шляхи Нобелівського лауреата. — Вінниця : Консоль, 2013. — С. 200 с.; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 334–336; Червінчук І. Він міг би стати Рабином, але став славетним мікробіологом і здобув Нобелівську премію // 33 канал. 2003. — 24 вересня; Лазаренко В. Земля подільська викохала Нобелівського лауреата // Голос України. 2003. — 24 вересня; там само. Скрипник В. Пам'ятник винахідникові стрептоміцину. — С. 1.
18. ДАВіО, ф. д-255, оп. 1, спр. 33, арк. 3; Токова Н. Сто літ на сторожі здоров'я // Липовецькі вісті. 2012. — 13 червня; Лист С.А. Верхратського «До головного лікаря Новоприлуцької лікарні» (з приватної колекції); Сергей Авраамович Верхратский (к 90-летию со дня рождения) // Клиническая хирургия. 1984, № 10. — С. 76–77; Сергей Авраамович Верхратський // Советское здравохранение. 1984, № 12. — С. 67.
19. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : (Ил. Справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 2, с. 19; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 122; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історії та культури. 1999, № 2–3. — С. 41.
20. Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку в верхів'ях басейну річки Сіб (приток р. Південний Буг) та по річці Південний Буг на участку від села Ладижен до міста Брацлав Вінницької області в 1955 році // Науковий архів ІА НАН України. — Київ, 1955/35. — Арк. 14.
21. ЦА МО РФ, ф. Ок. 38 а, оп. 9039, спр. 46, арк. 86–87; ф. 3138, оп. 2, спр. 27, арк. 9; 3337, оп. 2, спр. 6, арк. 8–9; ф. 1296, оп. 2, спр. 44, арк. 79–80; 1522, оп. 2, спр. 43, арк. 31, 38, 53, 72; Герои Советского Союза : Краткий биографический словарь в двух томах. Т. 2. Любов – Ящук / Пред. ред. коллегии И.И. Шкадов. — М. : Воениздат, 1988. — С. 586; Упоряд. С. Гальчак. У боях за Вінниччину до 50-річчя визволення області від німецько-фашистських загарбників. Вінниця. 1994. — С. 20; Вінницький ОВК, від. 1 — Облікова картка військового поховання № 351; Алфавітна книга воїнів, загиблих у роки ВВв 1941–1945. Т. № 1, 2.
22. Облікова картка на черняхівське поселення Росоша // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
23. Восколуп В.П., Хавлюк П.І. Черняхівський могильник Скитка (За матеріалами розкопок П.І. Хавлюка) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Випуск № 2. Серія: історія., 2000. — С. 10–16; Зінько Ю.А., Косаківський В.А., Рудь В.С. Археологічна колекція Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : каталог-проспект. — Х. : Рарітети України, 2012. — С. 19.
24. ДАВіО, ф. р-945, оп. 8, спр. 45, арк. 1–1зв.; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : (Ил. Справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 2, с. 19–20; Вінницька обласна державна адміністрація Управління культури. Відлуння давнини — Стара Прилука. Документи Свідчення Сучасності. — м. Вінниця. 1993. — С. 56–57; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей: відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 212, 214; Томіле-

вич Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 107–108; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історії та культури. 1999, № 2–3. — С. 41.
25. ДАВіО, ф. р-2700, оп. 6, спр. 2497, арк. 147; там само, оп. 17, спр. 3406, арк. 256; там само, оп. 17, спр. 3359, арк. 29–30; там само, ф. р-4510, оп. 1, спр. 566, арк. 3.
26. ДАВіО, ф. р-6166, оп. 1, спр. 144, арк. 13; там само. — 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 257.
27. Облікова картка на поселення епохи бронзи Троща // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.

Літинський район

1. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольск, 1901. — Вып. 9. — С. 569–570; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 378; Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. — Вінниця, 2004. — С. 90.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 378; ДАВіО, ф. 222, оп. 4, спр. 118, арк. 1–59.
3. Гусєв С.О. Трипільське поселення біля с. Білозірки Літинського району // XI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція : Тези доп. — Вінниця, 1992. — С. 12–13; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 304.
4. Гусев С.А. Топография трипольских поселений Среднего Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докл. — Тальянки, 1990. — С. 129–131; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 304.
5. Гопак В.Д., Лобай Б.І. Нові археологічні пам'ятки басейну р. Згар Вінницької області // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 130–131; Гусєв С.О. До питання про гончарні печі трипільської культури // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття) : Тези доп. — Львів, 1993. — С. 13–15; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 304.
6. Мацюк О.Я. Експедиція «По замках і фортецях Вінниччини» // X Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція : Тези доп. — Вінниця, 1991. — С. 25; Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. — Вінниця, 2004. — С. 90.
7. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква, 2008.
8. Гусєв С.О. Трипільське поселення біля с. Лисогірки // VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція : Тези доп. — Вінниця, 1988. — С. 3–4; Гусєв С.О. Пам'ятки трипільської культури курилівського типу в Середньому Побужжі // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 83–85; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 304.
9. Гусєв С.О. Дослідження трипільських поселень у Позгар'ї // Вісник інституту історії, етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського. — Вінниця : ВДПУ, 2009. — Вип. 7. — С. 8–11.
10. Гопак В.Д., Лобай Б.І. Нові археологічні пам'ятки басейну р. Згар Вінницької області // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 130–131; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. — Вінниця,

1995. — С. 304; Гусєв С.О. Середньотрипільське поселення Сосни на р. Згар // Археологія. — 2001. — № 3. — С. 125–133.
11. Гусєв О.В., Гусєв С.О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. — Вінниця, 2004. — С. 90.
12. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве в 1899 г. — М., 1901. — Т. 1. — С. 197–365; [Електронний ресурс] http://www.zamky.com.ua/vinnytska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-litynskogo-rajonu/#i-33

Могилів-Подільський район

1. В'ялець А.В. Могилів-Ямпільський укріплений район: створення, бойове застосування та перспектива музеєфікації // Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції. — В загальній редакції Л.О. Гріффена. — Переяслав-Хмельницький, 2017. — 380. — С. 79–80; [Електронне джерело] https://www.shukach.com/ru/node/31610
2. Каплан А.Д. Пам'ятник Праведникам Світу і України / Харківський музей Голокосту. — Дайджест. Е. — 2002 р., травень № 5 (34); Архів Музею жертв нацизму Могилів-Подільського відділення Української спілки в'язнів — жертв нацизму.
3. Могилів-Подільський. Інформаційно-культурне видання. — Могилів-Подільський. — 1995. — 38 с.
4. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
5. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
6. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
7. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
8. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
9. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
10. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
11. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
12. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
13. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 150; Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
14. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
15. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
16. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
17. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».

18. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
19. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
20. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
21. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 146; Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
22. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 146; Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
23. https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/75602_cerkov-sv-paraskevy.htm; Малаков, Д.В. «По Восточному Подолью». — Москва, «ИСКУССТВО», 1988. — С. 139–140; Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
24. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
25. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
26. Матеріали інвентарної справи КП «Могилів-Подільське бюро технічної інвентаризації».
27. Брицький П.П. Микола Буянов з Могилева-Подільського — національний герой Італії // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. — Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Oium, 2009. — С. 44–47.
28. Горобець М. Чи проїжджав через Могилів-Подільський Т.Г. Шевченко? // Горобець М. Їх пам'ятає Придністров'я. Історико-публіцистичні розповіді. — Державне обласне видавництво Вінниця. — 1993. — С. 16–18.
29. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — 166 с.
30. Артамонов М.И. Предварительные итоги работы Юго-Подольской экспедиции // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вып. 4. — С. 85; Загоруйко В.Т. Отчет о проведении археологических исследований в 1990 г. селища Капустяны-2 у с. Капустяны Тростянецкого района и курганного могильника у с. Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области / В.Т. Загоруйко // Науковий архів ІА НАНУ. — 1990/65. — 10 арк.; Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О.Л. Баженов. — Кам.-Под. : Oium, 2004. — С. 77.
31. Баран В.Д., Винокур И.С., Журко А.И., Козак Д.Н., Мегей В.Ф., Щегельский И.И. Раскопки селища Бернашевка // Археологические открытия 1978 года. — М., 1979. — С. 295–296; Баран В.Д., Винокур І.С., Журко О.І. Поселення середини І тис. н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі // Археологія. — К., 1982. — № 39. — С. 87–100; Винокур І.І. Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини І тис. н. е. — Кам'янець-Подільський : Oium, 1997. — С. 200; Сымонович Э.А. Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э.А. Сымонович, Н.М. Кравченко // САИ Д1=22. — М. : Наука, 1983. — С. 152.
32. Бурдо Н.Б. Бернашівка // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 2. — С. 40–42; Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К. : Наук. думка, 1980; Ленчук Д.М. З історії дослідження археологічних пам'яток Могилів-Подільського району // Матеріали XV Подільської

наукової іст.-краєзн. конф. присвяченої 100-річчю Української Революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин, 2017. — С. 113–116; Черновол Д.К., Корвін-Піотровський А.О., Радомський І.С. Розкопки ранньотрипільського поселення Бернашівка у 2013–2014 роках // Археологічні дослідження в Україні 2014 року. — К., 2015. — С. 21–22; Черновол Д.К., Корвін-Піотровський А.О., Радомський І.С. Розкопки ранньотрипільського поселення Бернашівка // Археологічні дослідження в Україні 2015 року. — К., 2016. — С. 15–16; Черновол Д. Поселение трипольской культуры Бернашевка I // Revista Arheologica, Serie noua, vol. XII, nr. 1–2, 2016, 20–36.

33. Бурдо Н.Б. Бернашівка-2 // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 2. — С. 42; Колесников А.Г. О работе Днестровской экспедиции // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К., 1991. — С. 29–30; Колесников О.Г., Ткачук Т.М. До питання мікрохронології трипільських поселень (на матеріалах Бернашівського поселення етапу ВІІ-СІ) // Подільська старовина: Зб. наук. праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Відп. ред. В.А. Косаківський ; Вінниц. обл. краєзн. музей. — Вінниця, 1993. — С. 48–53; Косаківський В.А. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Бернашівка на Поділлі // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз (до 120-річчя відкриття) : Міжнар. археолог. конф., наук. матеріали. — Заліщики, 1998. — С. 41–43.
34. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — Т. XII + 996 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики) — С. 821.
35. Облікова картка на могильник черняхівської культури Борщівці // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Науковий звіт Західно-Української археологічної експедиції // Науковий архів ІА НАНУ 1954/34; Сымонович Э.А. Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э.А. Сымонович, Н.М. Кравченко // САИ Д1=22. — М. : Наука, 1983. — С. 152.
36. Колесник В. Бронниці 620 років. — Вінниця : ТОВ «Консоль», 2008. — С. 39; Малаков Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 166; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 23–24.
37. Горобець М. Доблесть генерала // Микола Горобець. Їх пам'ятає Придністров'я. Історико-публіцистичні розповіді. — Державне обласне видавництво Вінниця. — 1993. — С. 78–80.
38. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) в 1948 г. / М.И. Артамонов // ВЛУ. — 1948. — № 11. — С. 177–181; Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. / М.И. Артамонов // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59. — С. 100–117; Артамонов М.И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции [1946–1948, 1952–1953 г.г. в Винницкой обл.] / М.И. Артамонов // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 84–87; Осокин И.В. Памятники чернолесской культуры Левобережья Среднего Поднестровья (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1953–1954 гг.) / И.В. Осокин // Петербургский археологический вестник. — 1995. — № 9. — С. 104–108; Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільскої губернії / Ю.Й. Сіцінський / Упоряд. О.Л. Баженов. — Кам.-Под. : Oium, 2004. — С. 87; Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании

чернолесско-жаботинских памятников) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 60–73; Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) / Г.И. Смирнова, М.Т. Кашуба // АСГЭ. — 1995. — № 26. — С. 18–28.
39. Білозір В.П. Поселення скіфського часу біля села Козлова на Вінниччині / В.П. Білозір, Скорий С.А. // Тези доп. VII Вінниц. обл. краєзн. конф. — Вінниця, 1989. — С. 16–17.
40. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 70–72.
41. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 69–71.
42. Збенович В.Г., Шумова В.А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология : Сб. науч. тр. — К. : Наук. думка, 1989. — С. 97–106; Бурдо Н.Б. Липчани // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 2. — С. 296–297; Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). — Вінниця : Нова книга, 2005. — С. 257–265.
43. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 134–138.
44. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.) — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. 86–102; Борисковський П.Й. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини / П.Й. Борисковський // Археологія. — К., 1950. — № 4. — 124; Облікова картка на пізньопалеолітичну стоянку біля с. Нагоряни // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Рубін М.Б. Наслідки археологічної розвідки на Наддністрянщині / М.Б. Рубін // Науковий архів ІА НАНУ. — 1952/23. — С. 1; Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М. : Наука, 1973. — С. 88; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 34–36.
45. Артамонов М.І. Південно-Подільська археологічна експедиція / М.І. Артамонов // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 258–260; Облікова картка на пам'ятку трипільської культури Нижній Ольчедаїв // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
46. Артамонов М.І. Південно-Подільська археологічна експедиція // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 259–260; Облікова картка на городище скіфського часу біля с. Нижній Ольчедаїв // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
47. Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР / Н.А. Береговая // МИА СССР. — М. : Изд-во АН СССР, 1960. — Вып. 81; Бібіков С.М. Про зображення тварини на кістяній платівці з Озаринців / С.М. Бібіков // Археологія. — К. : Наук. думка, 1950. — Т. 5; Борисковский И.И. Палеолит Украины / И.И. Борисковский // МИА СССР. — М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1953. — Вып. 40; Радієвська Т.М. Озаринці // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 2. — С. 381–383; Радомський І.С. Кам'яний інвентар поселення Озаринці / І.С. Радомський, О.О. Якубенко // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 97–104; Рудинский М.Я. Матеріали до вивчення передісторії Поділля / М.Я. Рудинский // Антропологія. К., 1929. — Т. 2; Рудинский М.Я. Поповгородський вияв культури мальованої кураміки / М.Я. Рудинский // Антропологія. К., 1930. — Т. 3. — С. 235–259; Сымонович Э.А.

Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э.А. Сымонович, Н.М. Кравченко // САИ Д1=22. — М. : Наука, 1983. — С. 55; Старенький І. Маловідома праця Данила Щербаківського про археологічні пам'ятки Вінниччини / І. Старенький, О. Могилов // Перша Чернівецька наук. іст-краєзн. конф. присвяч. 100-річчю Української революції 1917–1921 / Матеріали конф., 6 жовтня 2017 р., смт Чернівці. — Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2017. — С. 95–99; Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья / А.П. Черныш. — М. : Наука, 1973. — С. 88; Черниш О.П. Карта палеоліту УРСР / О.П. Черниш // Наукові записки Інституту суспільних наук. — К. : Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. 2; Щербаківський Д. Знахідки біля Могилева Подільського / Д. Щербаківський // Перша Чернівецька наук. іст-краєзн. конф. присвяч. 100-річчю Української революції 1917–1921 / Матеріали конф., 6 жовтня 2017 р., смт Чернівці. — Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2017. — С. 99–103.

48. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 80.
49. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — С. 710.
50. Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва / Народознавчі зошити. — № 5 (119). — 2014. — С. 897.
51. Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва / Народознавчі зошити. — № 5 (119). — 2014. — С. 897.
52. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — XII + 996 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики) — С. 590.
53. Малаков, Д.В. По Восточному Подолью. — Москва : «ИСКУССТВО», 1988. — С. 166; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 160–165.
54. Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР / Н.А. Береговая // МИА СССР. — М. : Изд-во АН СССР, 1960. — Вып. 81; Борисковський П.Й. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини // Археологія. — К. : Наук. думка, 1950. — Т. 4. — С. 125, 127; Борисковский И.И. Палеолит Украины / И.И. Борисковский // МИА СССР. — М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1953. — Вып. 40; Черныш А.П. Мустьерские местонахождения Среднего Приднестровья / А.П. Черныш // КС ИИМК. — М. : Изд-во АН СССР, 1952. — Вып. 48; Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Приднестровья / А.П. Черныш. — М. : Наука, 1965; Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья / А.П. Черныш. — М. : Наука, 1973. — С. 51.
55. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. — Т. XII + 996 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики) — С. 593–594.
56. Облікова картка на двошарову пам'ятку (трипільської культури і скіфського часу) біля с. Яришів // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья / А.П. Черныш. — М. : Наука, 1973. — С. 87.
57. Облікова картка на поселення скіфського часу біля с. Яруга // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Смирнова Г.И. Работы Западно-Украинской экспедиции в 1954 г. // Науковий архів ІА НАНУ 1954/34. — С. 22.

Мурованокуриловецький район

1. В'ялець А.В. Капонірна артилерія Могилів-Ямпільського укріпленого району // Питання історії науки і техніки, 2016. — № 3. — С. 19–25; Коваль М.В. Могилів-Ямпільський укріплений район: фортеця над Дністром // Вісник Черкаського університету. Серія «Історія», 2014. — № 19. — С. 107–111.
2. Видатні особистості Мурованокуриловеччини. — Муровані Курилівці, 2011. — 11 с. — С. 3; Овеянные славой имена. Герои Советского Союза — уроженцы Винниччины. — Одесса, 1989. — С. 72–73.
3. Чотирнадцять мандрівок Вінниччиною / Укладач Дмитро Антонюк. — К. : Грані-Т, 2009. — 104 с. — С. 76–79; Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні : путівник. Ч. ІІ. — К., 2012. — С. 73–74; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів ВАТ «Деснянська правда», 2011. — 220 с. — С. 89–95; Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінницький обласний краєзнавчий музей; відповідальна за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — 400 с. — С. 182–184; По восточному Подолью./ Л.В. Малаков. — Москва, 1988. — 177 с. — С. 63–68; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — 778 с. — С. 454–455.
4. Ленчук Д.М. З історії вивчення та дослідження пам'яток археології Мурованокуриловецького району // Перша Мурованокуриловецька наук.-краєзн. конф. / Матеріали конф., 21–22 жовтня 2016 р., смт Муровані Курилівці. — Вінниця : ПП Балюк І.Б, 2015. — С. 57; Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О.Л. Баженов. — Кам.-Под. : Oium, 2004. — С. 100.
5. Артамонов М.І. Південно-Подільська археологічна експедиція / М.І. Артамонов // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 258–260; Ленчук Д.М. З історії вивчення та дослідження пам'яток археології Мурованокуриловецького району // Перша Мурованокуриловецька наук.-краєзн. конф. / Матеріали конф., 21–22 жовтня 2016 р., смт Муровані Курилівці. — Вінниця : ПП Балюк І.Б, 2015. — С. 57; Облікова картка на поселення трипільської культури біля с. Вищий Ольчедаїв // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.
6. Томілович Л. Садиба у с. Вищеольчедаїв // Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 34–36; Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні : путівник. Ч. І. — К., 2011; Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні : путівник. Ч. ІІ. — К., 2012. — С. 73–74; Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських теренів (пол.) — Т. 7. — Варшава, 1886. — С. 455.
7. Церкви и приходы Подольской епархии. Под ред Е. Сицинского. — Біла Церква, 2009. — 991 с. — С. 371; Галайковский Спасо-Преображенский мужской монастырь. — Винница, 2013. — 22 с.; Фаворське світло Галайківської гори // Світлиця, № 3, 2011. — С. 12–13; Крохмалюк Р.В. Православні храми Мурованокуриловеччини: історія і сучасність // Вінниччина: минуле та сьогодення. Матеріали XXVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. — Вінниця, 2016. — С. 391–394.
8. Артамонов М.І. Науковий звіт Південно-Подільської археологічної експедиції / М.І. Артамонов // Науковий архів ІА НАНУ. — 1946/12. — С. 49; Артамонов М.І. Південно-Подільська археологічна експедиція / М.І. Артамонов // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 258–260; Ленчук Д.М. З історії вивчення та дослідження пам'яток археології Мурованокуриловецького району // Перша Мурованокуриловецька наук.-краєзн. конф. / Матеріали конф., 21–22 жовтня 2016 р., смт Муровані Курилівці. — Вінниця : ПП Балюк І.Б, 2015. — С. 57; Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії /

Упоряд. О.Л. Баженов. — Кам.-Под. : Oium, 2004. — С. 100; Шелехань О.В. Дослідження 2012 р. на городищі біля с. Дерешова у Середньому Подністров'ї / О.В. Шелехань, О.Д. Козак // Археологія і давня історія України. — К., 2013. — Вип. 2(11). — С. 153–159.

9. Пустовіт О. Польські магнати Сабанські на Вінниччині: про заводи і про людей // Місто. — 2005. — 6 травня. — С. 20; Регіна — королева вод України: [Мурованокуриловец. р-н] // Наше Придністров'я. — 2005. — 20 серпня. — С. 2; Боледзюк М. Під жовто-зеленим прапором «Регіни» // Подолія. — 2005. — 30 серпня. — С. 3; Зеленюк В. «Регіна» — королева вод України // Вінниччина. — 2006. — 7 липня. — С. 3; Наша «Регіна» — найкраща вода в Україні // Наше Придністров'я. — 2007. — 17 лютого. — С. 2; Місцеві заповідні об'єкти: [Гайдамацький Яр, «Регіна», Лядава] // Середнє Придністров'я. — Вінниця, 2007. — С. 392–396; Гижко Н. Вода, гідна царського столу // Перлини Вінниччини. — Вінниця, 2007. — С. 44–45; Чудодійне джерело «Регіна» : історичний нарис / Т.О. Лівінчук, З.М. Петравчук. — Муровані Курилівці, 2012. — 14 с.
10. Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Вінницький обласний краєзнавчий музей; відповідальна за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — 400 с. — С. 194; Томілович Л. Садиба у с. Котюжани // Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 75–76; По восточному Подолью / Л.В. Малаков. — Москва, 1988. — 177 с. — С. 61–63.
11. Церкви и приходы Подольской епархии. Под ред Е. Сицинского. — Біла Церква, 2009. — 991 с. — С. 471–472; Духовні святині Мурованокуриловеччини. — Муровані Курилівці, 2013. — С. 17–18.
12. Гончар А. «Чорний тюльпан-2». Книга пам'яті про загиблих у Афганістані воїнів-інтернаціоналістів Вінницької області. — Вінниця : Книга-Вега, 2012; Михайлова Н. Поклик рідної землі. Умань, 2017. — С. 256.
13. Церкви и приходы Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. — Біла Церква, 2009. — 991 с. — С. 631–632; Томілович Л. Садиба у с. Михайлівці // Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 84–86; Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні : путівник. Ч. І. — К., 2011; Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні : путівник. Ч. ІІ. — К., 2012. — С. 73–74; Михайлова Н. Поклик рідної землі. — Умань, 2017.
14. Збенович В.Г. Нові пам'ятки Середнього Подністров'я // Матеріали 12 конф. ІА АН УРСР. — К., 1972. — С. 104–105; Колесніков О.Г. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї // Археологія. — 1984. — Вип. 49. — С. 50–51; Корвін-Піотровський О.Г., Гусєв С.О. Багатошарове трипільське поселення Березова, ур. Берег // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 35–39.
15. Церкви и приходы Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. — Біла Церква, 2009. — 991 с. — С. 589; Нешик С., Вітковський В. Зелений рай. — Вінниця, 2013. — 357 с. — С. 55–56.
16. Артамонов М.І. Південно-Подільська археологічна експедиція / М.І. Артамонов // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 260; Ленчук Д.М. З історії вивчення та дослідження пам'яток археології Мурованокуриловецького району // Перша Мурованокуриловецька наук.-краєзн. конф. / Матеріали конф., 21–22 жовтня 2016 р., смт Муровані Курилівці. — Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2015. — С. 57–58; Облікова картка на городище часів Київської Русі біля с. Вищий Ольчедаїв // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації; Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О.Л. Баженов. — Кам.-Под. : Oium, 2004. — С. 100.

17. Визначні пам'ятки Вінниччини : Альбом / Відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2011. — 400 с. С. 374–376; Видатні особистості Мурованокуриловеччини. — Муровані Курилівці, 2011. — 11 с.; Федір Коновалюк (1890–1984). Живопис. Каталог виставки творів. — К., 1987. — 79 с.; Стрельбицький М.П. Під небом Коновалюка. — Вінниця, 2000. 123 с.; Зінько О.В., Зінько Ю.А. Нариси історії української культури. Навчальний посібник. — Вінниця, 2014. — С. 212; Зінько О.В. Мистецька спадщина українського художника XX ст. З Поділля Ф.З. Коновалюка // Освіта, наука і культура на Поділлі, 2013. — С. 218–224.

Немирівський район

1. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–1913 рр. // Трипільська культура в Україні. — К., 1926. — С. 31–41; Артамонов М.І. Південноподільська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1949. — Т. І. — С. 257–262; Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. — Энеолит СССР. — Археология СССР. — М., 1982. — С. 296. — Табл. XXVI; Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — 145 с.; Гусєв С.О. Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 73–80.
2. Черниш А. Немирівщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Вінниця : ТОВ «Консоль», 2006; Герої землі Немирівської. — Немирів, 2011; ДАВіО, ф. п-136, оп. 15, спр. 473; Деніс М. У небі над «Вервольфом». — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. — 156 с., Малаков Д.В. Минуле Немирова. К., 1998. — С. 101–102; Сувора правда про 14-й партизанський: документи радянських і трофейних архівів, факти, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій / Упоряд. Іван Назаренко. — Вид. 4-те випр. і допов. — Вінниця, 2016. Щорічний звіт головного спеціаліста з питань охорони культурної спадщини відділу культури та туризму Немирівської РДА; Словник пам'яток культурної спадщини Немирівського району; [Електронне джерело] http://www.maidanmuseum.org/uk/podiyi/vidkryto-pamyatnyy-znak-geroyam-nebesnoyi-sotni-ta-zagyblym-voyinam-ato
3. Деніс М. На Вороновицькій греблі. — Немирів, 2011. — 24 с.; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 61; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 105–108.
4. Денисенко М. Чи бути історико-краєзнавчому музею Немирівщини? // Вісник Немирова. — 2010. — 25 липня та Прибузькі новини. 2010. — 1 вересня; Деніс М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с., Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Кавун М. Історично найбагатший райцентр — без… музею // Вінниччина. — 2010. — 15 вересня; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 61; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 105–108; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 104–107.
5. Деніс М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с., с. 198–200; Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 46; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 95; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 33.
6. Барнасюк О.С., Романюк І.М. Історія немирівської гімназії (кінець XVIII — початок XX ст.) // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. — Вінниця, 2005. — С. 64, 79–84; Деніс М. Марковичі: Немирівський

слід. — Вінниця, 2012. — 334 с.; Деніс М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с., с. 198, 202; Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Дець С.В. Немирівщина від сивої давнини до кінця ХХ ст. Історико-краєзнавчий нарис. — Немирів, 1999. — С. 66–79; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 36–41; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 43, 93; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 25–29, 30; Стрибульский С.Г. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888. — Немиров, 1888; Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. — Вінниця, 2001. — С. 53–54, 88–90.

7. Денисенко М. Що буває, коли не знаєш і не ціниш історію свого рідного краю? // Вісник Немирова. — 2009. — 26 березня; Деніс М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с., Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Деніс М. Городецький. У 2 книгах. Кн. 1. Овіяний славою таємницями,... домислами та пересудами. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 276 с., Кн. 2. В краю дитинства. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 268 с.; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 32; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 90; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 24.
8. ЦДІАУ, ф. 258, оп. 1, спр. 15, арк. 2, 10, 14, 29, 33; ф. 442, оп. 1, спр. 797, арк. 37, 37зв; ДАВіО, ф. 564. Управління Немирівським маєтком графині М.Г. Щербатової, 7 од. зб.; ф. 863. Щербатови — князі Подільської та Херсонської губернії, 117 од. зб.; ф. р-96. Немирівський дитячий санаторій санаторно-курортного управління Правобережної України, 169 од. зб.; Александр Павловский. Герои уездного города N // Комерсант. — 2009. — 18 червня; Барнасюк О.С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення. — Вінниця, 2006. — С. 66–72; Гижко Н.В. Перлини Вінниччини. — 2007. — С. 103–108; Денисенко М. Славетні набутки Немирова. Санаторій «Авангард»: нові зміни // Вісник Немирова. — 2008. — 26 грудня; Денисенко М. Славетні набутки Немирова. Санаторій «Авангард»: сьогодення // Вісник Немирова. — 2009. — 26 січня; Денисенко М. Славетні набутки Немирова. Санаторій «Авангард»: історія // Вісник Немирова. — 2009. — 26 лютого; Денисенко М. Що буває, коли не знаєш і не ціниш історію свого рідного краю? // Вісник Немирова. — 2009. — 26 березня; Денисенко М. Так все ж, яка істинна причина смерті М.Г. Щербатової? // Прибузькі новини. — 2010. — 19 січня; Денисенко М. Нові плани творчого колективу // Вісник Немирова. — 2010. — 22 лютого; Денисенко М. Так все ж таки, хто із Строганових був батьком княгині Щербатової? // Вісник Немирова. — 2010. — 24 вересня; Денисенко М. Нащадки княгині Марії Григорівни Щербатової живуть і нині // Вісник Немирова. — 2010. — 26 жовтня; Денісенко М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с.; Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Заклеймённые властью. Анкеты, письма, заявления политзаключённых в Московский Политический Красный Крест и Помощь политзаключённым, во ВЦИК, ВЧК-ОГПУ-НКВД. Режим доступу: pkk.memo.ru/; Килівник В.С. Історія Немирівського дендропарку. — Вінниця : Нова книга, 2016. — 48 с.; Кременюк М. Вона була матір'ю для немирівчан // Вісник Немирова. — 2010. — 24 січня; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 47, 57–60; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 100–104; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 36–90; Не-

мирівщина: від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 17–18; Коган Н. Из истории княгинь Щербатовых. Доповідь на конференції «Слобожанські читання — 2011». Режим доступу: frecho.narod.ru/; Сім чудес Вінниччини : Альбом. — Вінниця, 2008. — С. 72–76; Стащенко О. Немирівський парк — окраса міста // Прибузькі новини. — 2004. — 26 травня; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів, 2011. — С. 98–99; Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. — Вінниця, 2001. — С. 128–143; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів : Інститут українознавства НАНУ; видавнича фірма «Олір», 1995. — С. 298.

9. ДАВіО, ф. 777. Миколаївський жіночий монастир другого класу, м-ко Немирів Брацлавського повіту Подільської губернії, 2 од. зб.; Деніс М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с., Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 44–45; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 91; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 32; Петлёваный П. Немировский Свято-Троицкий женский монастир: прошлое и настоящее. — Немирів, 2004. — 102 с.; Петльований П., Зозуля В. Монастир у Немирові: Нарис з історії Свято-Троїцького жіночого монастиря міста Немирова. — Немирів, 2005. — 16 с.; Шамраева А.М. Троицкая церковь в г. Немирове Винницкой обл. 1876–1881. — К., 1989; Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. — Вінниця, 2001. — С. 64–65.
10. Денисенко М. Подільське коріння Владислава Городецького // Вінниччина. — 2008. — 3 липня; Денисенко М. У нашому Немирові може з'явитися вулиця імені Владислава Городецького? // Вісник Немирова. — 2009. — 25 червня. — С. 6; Денисенко М. Сокілецький млин: під ресторан чи для туристів? // Вінниччина. — 2009. — 4 вересня; Деніс М. Городецький. У 2 книгах. Кн. 1. Овіяний славою таємницями,… домислами та пересудами. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 276 с., Кн. 2. В краю дитинства. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 268 с.; Дець С.В. Немирівщина від сивої давнини до кінця XX ст. Історико-краєзнавчий нарис. — Немирів, 1999. — С. 114–118; Малаков Д.В. Архітектор Городецький. Архівні розвідки. — 1-ше вид. — К. : Кий, 1999. — 240 с; Малаков Д.В. Архітектор Городецький. Архівні розвідки. — 2-ге вид., розшир. і доп. — К. : Кий, 2013. — 464 с.; Малаков Д.В. Городецький. Виклик будівничого (фотоальбом). — К. : Грані-Т, 2008. — 176 с.; Малаков Д.В. 13 київських зустрічей з Городецьким (путівник). — К. : Грані-Т, 2011. — 64 с.; У Немирові відкрито пам'ятник архітектору Владиславу Городецькому // RIA Немирів. — 2006. — 5 липня; Шестаков А. Геній монументального епатажу // Україна молода. — 2008. — 24 травня.
11. Деніс М. Час жити не вибирають. — Немирів, 2011, 26 с.; Деніс М. Немирівський парк і палац: переплетіння доль. У 2 книгах. Кн. 1. За Потоцьких-Строганових. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 320 с., Кн. 2. За Щербатових та новітнього часу. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. — 310 с.; Деніс М. Марковичі: Немирівський слід. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю. — 336 с.; Дець С.В. Немирівщина від сивої давнини до кінця XX ст. Історико-краєзнавчий нарис. — Немирів, 1999. — С. 109–113.
12. Денисенко М. Де, коли і за яких обставин Марія Маркович (Вілінська) взяла свій літературний псевдонім Марко Вовчок? // Вісник Немирова. — 2008. — 26 грудня; Деніс М. Марковичі: Немирівський слід. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю. — 336 с.; Кавун М. У будинку, де жила письменниця [М. Вовчок.

1855–1858 рр.] // Вінниччина. — 2003. — 23 грудня; Меморіальна кімната-музей Марка Вовчка в Немирівському навчально-виховному комплексі «Середня загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 2 Ліцей. — Немирів : Поліграф Сервіс, 2008. — 56 с.; Немирів Путівник. — Одеса, 1978. — С. 29; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 42; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 26.

13. Деніс М. На Вороновицькій греблі. — Немирів, 2011. — 24 с.; Дець С.В. Немирівщина від сивої давнини до кінця ХХ ст. Історико-краєзнавчий нарис. — Немирів, 1999. — С. 106–109; Малаков Д.В. Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 32–33; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982. — С. 91; Малаков Д.В. Минувшина Немирова. — К., 2008. — С. 24; Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. — Вінниця, 2001. — С. 81.
14. Волошенюк І. Хранитель хасидського мавзолею // Вінниччина (Хочу все знати). — 2004. — 16 жовтня. — С. 4; Горбунь. Умань — Український Єрусалим // Подолія. — 2003. — 26 вересня; Кавун С. Знає світ // Вінниччина. — 2003. — 21 січня; Лубський В.І. Релігієзнавство. К., 2002. — С. 144; Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путиводитель. Вып. 2: Подолия. — С-Пб, 2000. — С. 156–171; Немирівщина від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 84.
15. Ховзун А. Польова кухня Турчановича // Голос України. — 2005. — 21 січня; Немирівщина від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 101; Визначні пам'ятки Вінниччини. — Вінниця, 2011. — С. 328–330; Деніс М. За Іронією долі, або Дещо із життя Антона Турчановича та його «універсальної переносної печі». — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. — 432 с.; Котик Т. На постаменті стоятиме польова солдатська кухня // Прибузькі новини. — 2011. — 26 березня.
16. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. — Каменец-Подольский : тип. губ. правления, 1888. — С. 464; Приходы и церкви Подольской епархии. — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1901., т. 9. — С. 124; Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К. : Либідь, 1994., т. 2. — С. 132; Litak S. Kościół łaciński w Polsce około 1772 r. — Rzym-Lublin : 1991.
17. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX. Под редакцией священника Ефимия Сецинского. Приходы и церкви Подольской епархии. — Каменец-Подольский. — 1901; Под. епарх. вед. — 1895 г. — № 50–51. — 1986 р. — № 2, 7, 22; Історія міст і сіл Української РСР. — Т. Вінницька область. — К., 1972.
18. Горобець В.М. Нечай Данило // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 7. — С. 381; Деніс М. Іще раз про Мирів-Немирів і не тільки. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 324 с.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). К., 1961; Коваленко Сергій. Нечай Данило // Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 1. — Київ : Стікс, 2007; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990; Липинський В. Участь шляхти у Великому Українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // В кн.: Липинський В. Твори. Т. 2. — Філадельфія, Пенсильванія, 1980; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 1993; Степанков В. Нечай Данило. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; Українське козацтво. Мала енциклопедія. — Київ, 2006; Яковенко Н.М.

Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 2008.
19. Афанасьєв-Чужбинський А. Поїздка на Південь Росії : Нариси, ч. 1. — С.-Пб, 1863. С. 3; Дмитро Малаков Минуле Немирова. — К., 1998. — С. 24; Черниш А. Таємниця острова «Кемпа» // Прибузькі новини, 2000. — 7, 14 червня; Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. — Чернігів : ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. — С. 64–66.
20. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан»: кн. пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 171–172.
21. Немирівщина від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 31; Немирівчани — творці Перемоги 1941–1945 / [Броварний Ю.М., Горбенко П.Ф., Кононнова І.Б., Стороженко П.М.]). — Немирів, 2009. — С. 9.
22. Гаскевич Д.Л. Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської неолітичної культури в 2003–2005 рр. / Д.Л. Гаскевич // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. — Київ – Запоріжжя, 2006. — С. 116–122; Гаскевич Д.Л., Журавльов О.П. Нова Миколаївка-1 — нова пам'ятка буго-дністровської неолітичної культури в Лісостеповому Побужжі / Д.Л. Гаскевич, О.П. Журавльов // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія», 3–4 жовтня 2006 р. — К., 2008. — С. 168–175.
23. Немирівщина від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 30; Немирівчани — творці Перемоги 1941–1945 / [Броварний Ю.М., Горбенко П.Ф., Кононнова І.Б., Стороженко П.М.]). — Немирів, 2009. — С. 11.
24. [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=23711
25. Гончар А.Г. «Чорний тюльпан»: кн. пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінниц. обл. / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 223–224. [Електронний ресурс] http://www.osva.vn.ua/images/pamjat/100.pdf
26. Денисенко М. Сокілецький млин: під ресторан чи для туристів? // Вінниччина. — 2009. — 4 вересня; Деніс М. Городецький. У 2 книгах. Кн. 1. Овіяний славою таємницями,… домислами та пересудами. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 276 с., Кн. 2. В краю дитинства. — Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2013. — 268 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1970; Малаков Д.В. По Брацлавщине. — М., 1982; Немирівщина від витоків до сьогодення. — Вінниця, 2013. — С. 189–190.
27. [Електронний ресурс] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=19677

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абазин А. 18, 216, 303, 308
Абамелекова А. 183
Абрамов Т.П. 183
Абрамович О. 183
Аврамчук Н.Г. 103
Аксаки 181, 183
Александрович Ю.С. 44, 46, 47, 50
Альошкін О. 269
Амброзевич С.І. 150
Андрієнко М.В. 108, 309
Антип П. 181
Антонович В.Б. 42, 148, 183, 204, 283
Антонюк В. 279
Антонюк С.В. 174, 178
Аргатюк Ф. 94
Артамонов М.І. 140, 261, 280, 284, 285, 296–298, 301, 310
Архипович М.П. 177
Ашенів (Ашінов) О. 220, 228

Б

Бабенко О.К. 44, 46
Бабій А.А. 191
Бабій Б.М. 205
Бабій В. 182, 191
Бабійчук А. 77
Бабіна Г.І. 250
Бабчук Е.А. 153
Бажанов Ю.П. 204
Базилевич А.Д. 134
Базильський Г. 219
Бакалов В.М. 119
Бакуль В.М. 307
Балан Є. 195
Баленко М.П. 99, 112
Баніт М. 155
Баранов О.П. 46
Барановський Я. 138
Баранюк В.Н. 99, 107
Баранюк О.С. 83, 89, 90
Барашенко Ю.П. 82
Барщевська (Шостак) М.М. 250
Баскаков В.М. 179
Баськов А.М. 299
Бахметьєв О. 142, 143
Бевз І. 35, 36
Бевзюк А.В. 241
Бездушний В.І. 181
Безштанько А. 148, 155
Белецький В.Д. 281
Беляєв І. 137
Бенедикт XIV 186
Бережніков І.Г. 263, 271, 286
Бернасовський Г. 230
Бешлега В. 268
Бєльський А. 228
Бжеський Р. 252
Бжозовські 22, 229–231
Бидер 177
Биков 179
Битинський М. 29, 182
Бичковський О.А. 221, 225
Білик В.І. 165
Білик І.П. 292
Білінський М.І. 44, 46
Білоченко В.А. 108
Біляшівський М.Ф. 159
Бірючинський М. 181
Бобій В. 228
Бобрик І.І. 63
Бобровський С. 314
Богатир Г. 77
Богатир П.У. 61, 72
Богачевський Я.І. 68
Богун І. 17, 98, 114, 131, 148, 152, 155, 167, 233
Божко 135
Бойко А.Л. 211
Бойко І.Н. 36, 151, 166, 172, 208, 211
Бойко П.С. 100
Бойко С.І. 80, 83
Бойко Ю. 277
Бойчук О.П. 205
Болдуман М.П. 264
Болтрик Ю.В. 140
Бондар Г.Г. 291
Бонковський Д.Ф. 101
Боплан Г.-Л. де 62, 70, 74
Борецький М. 117
Боржковський В.В. 175
Борисенко В.К. 101
Борисковський П.Й. 283, 287
Борисюк І.І. 305
Борщевский В.М. 55
Боярська (Богемська) Є.П. 133
Братковський Д.Б. 308
Брацлавська М.Х. 307
Брацлавський Н. 319
Брацюк А. 172
Брацюк М.З. 151, 171
Бринько М.А. 61
Брілінг Г.В. 50, 196, 314, 317
Бубновський М.Д. 61
Буга П.Я. 75
Будза С.В. 264
Будкевич Г.Я. 82
Будяк І.В. 269
Букштейн Е. 243
Булін В. 195
Булін М. 195
Буняк В.І. 66, 74
Буняковський В.Я. 62, 64, 66, 70
Бургардт О. 314
Бурдейний А. 164
Бурлака І.Ю. 250
Бушилов М.І. 208
Бущинський К. 102
Буянов М.Г. 264, 276

В

Вавілов М. 195
Ваксман З.-А. 237, 243
Ваксман М.А. 47
Валдаєви 207
Валігура В.А. 193
Варава Б.С. 250, 253
Варениця В. 148, 155
Василенко М.П. 44
Васильченко С. 131
Васьківський С. 220
Васюта С.Т. 235
Васютинський М. 207
Ватутін М.Ф. 151
Ващенко В.Е. 44, 46
Вдовиченко М.І. 237
Верещагіна О. 181
Веркентін В.-М. 189
Верлан 19, 201, 216
Вертелецький І. 148, 155
Верхратський С.А. 244
Виговський І.О. 60, 62, 77, 308
Винокур І.С. 277
Високович В.К. 117
Височан С.Г. 148
Вишневецький Я. 17, 86, 201, 303
Вишневський К.Ф. 223, 227
Вівсяний Л. 220
Відибіда П.П. 309
Візенталь А. 269
Вікарський В. 266
Вітвицький С. 186

Вітгенштейн П.Х. 263, 279, 280
Вітенко О.А. 307
Вітовт князь 15
Вітомський Ф.А. 61, 65, 132
Вітославські 19, 144, 145
Вітрик А. 110
Вовкодав В.П. 134
Вознюк В.І. 117, 118
Войтович І.Д. 134
Войцехівський І. 35
Волинець А.Г. 28, 117, 150, 151, 234
Волинець П.К. 35, 174, 177
Волинець С.К. 177
Володимир Володаревич князь 14
Володимир Святославич князь 13
Володимирко князь 233
Володін О.Ф. 151
Волошенюк І.С. 307, 309
Волошин С. 148, 155
Воронцов М.О. 80, 83, 90, 91
Восколуп В.П. 72, 73
Всеволод князь 14

Г

Габач І. 70
Гаврилюк А.Ф. 103
Гаврилюк С.В. 224
Гавронський В.К. 308
Гайдученя О. 318
Галеннко О.І. 112
Гальперін 273
Гальчевський Я.В. 28, 133, 249, 251
Гамченко С.С. 310
Гандзюк Я.Г. 29, 251, 254, 255
Ганжа І. 303
Ганжа О.Д. 153
Ганжа П.О. 153
Ганжа С.О. 153
Гаркушин Ю.І. 156, 164, 165
Гарматюк А.П. 63
Гарник В.М. 110
Гаскевич Д.Л. 322
Гастальдо 166
Ге Г.М. 293
Ге М.М. 292
Геєрт А.В. 316
Гейдени 43, 136
Гелета В.А. 151
Герасименко В. 196
Герасименко Яким 117, 125
Герасименко Яков 117, 125
Герасимчук В.І. 66, 75
Герасимчук С.А. 204
Герінг Г. 33, 183
Геродот 10, 232
Гетьман О.І. 198
Гиря 17
Гілельс Е. 237
Гітлер А. 32, 33, 99, 110, 111, 183
Глух Й. 233
Глущенко Г.Є. 81
Гмиря Б. 196
Гнилиця В.В. 123
Гнисюк М.В. 293
Говард Дж. 321
Гоголь М.В. 276, 277
Гоголь О. 148, 152, 155, 263, 277, 290
Годованець М.П. 63, 117
Гойхер 177
Голий Г. 19, 115, 117
Голота 179
Голотюк К.П. 222
Гольшанська О. 147
Гомелюк А.К. 83, 94
Гонта І. 19, 115, 262
Гончар І.М. 196, 225, 226
Гончар О. 196
Гончарук М.З. 100
Гопак В.Д. 190, 256, 260
Горбатий П.А. 77
Горбатюк В. 263
Горенбейн А. 77
Горенчук Ф.І. 291, 292, 294
Горецький В.О. 175
Горобчук І. 254
Городецький В.В. 308, 318
Гощинський С. 153
Грабар І. 274
Грабець О.П. 35, 37, 250, 252
Грабовляк Г.П. 61, 75
Грабовський І.А. 15, 264
Грабчак А.М. 132, 140
Грандо О.А. 264
Грейм М. 43
Грепачевський Д.Ф. 46
Гречулевич В.Я. 117, 320
Гриболєв П.П. 208
Грива 19, 115
Григоренко І.М. 254, 257
Григорович-Барський В. 62
Григорович-Барський І. 62, 70
Грицько Григоренко (О. Судовщикова) 264
Грінер Г. 316
Гродзенко Л. 82
Гром Л. 64
Громачевський М. 89
Громашевська Л.Л. 264
Громик І. 195
Громовий 28
Грош Ю. 196
Грушевський М.С. 29, 62, 71, 203, 204, 211–213
Гудзій М.К. 264
Гудзь К. 279
Гудима А.Д. 307
Гудима-Левкович Ю. 234
Гудим-Левкович М. 317
Гук Л.П. 203
Гулеватий Т.Я. 116
Гулий-Гуленко А. 220
Гульдман В.К. 43
Гуляренко С.Н. 117
Гуменчук В.Р. 177, 191, 192
Гуменюк С.О. 99, 109
Гунашевський М. 308
Гуршал П.М. 65, 66
Гусєв С.О. 8, 255, 256, 258–260, 310
Гуцало Є.П. 176, 188, 189

Ґ

Ґрохольські 19, 43, 98, 105, 106, 110, 233

Д

Давидзон Я.Б. 293
Дажицький М.В. 223, 228
Даниленко В.М. 7, 95, 127, 128, 130
Данило Романович князь 14
Дарій цар 232
Дебагорій-Мокрієвич В.К. 314
Делімарський Ю.К. 63, 67, 118
Дембовський Д.С. 165
Дементьєв М.Н. 136
Демидови 149, 157
Дзвонко (Звонков) Т.Н. 174, 185
Дзержко 114
Дзєржек А. 299
Дидинські 108
Димінський А.І. 263
Димінський І.Й. 175
Дичук М. 191
Діброва М.Я. 222
Дідушицький В. 263
Дмитренко М.К. 118

Дмитренко Т. 125
Дмитро-Солтан 14
Дмитрук О.Г. 125
Добржанський Г.Г. 309
Добровенський М. 80
Довгополюк А.А. 191
Довженко А. 180
Доленга-Ходаковський З. 308
Донгаш Б.К. 103
Доппельмайр В.Г. 47
Достоєвські 236
Драбенюк В.П. 193, 194
Драгомерецький В.М. 269
Дремлюх В.А. 82
Дробишев П.В. 52
Дрозденко В. 308
Друзькі-Горські 182
Дубина І.П. 287
Дудкевич 283
Дудко Д.А. 293
Дука М.І. 203
Дунцов-Вигодовський П. 21
Душинський 86
Дяченко І.О. 81

Е

Ерлих 177
Ернст Ф.Л. 50

Ж

Жбадинський М.І. 156, 161
Жевуські 22, 299
Желюк П.О. 39
Жигулін В. 319
Житовоз В. 179
Жмаченко П.Ф. 305
Жмурко І.М. 116
Жолонко С.Ф. 104
Жуковський А. 96
Жулкевський (Жолкевський) С. 68
Журавський І. 135, 137
Жураковський Б.С. 139

З

Забаштанський В.О. 134
Заболотна Л.К. 292
Заболотний 28
Заболотний Д.К. 32, 41, 49, 52, 222, 223, 229, 230
Заболотний Ф.М. 229
Завойський Є.К. 264
Загайкевич Б. 47
Загній Г.Ф. 255, 260
Загоровський В.П. 307
Загорські 108
Загоруйко А.Г. 81
Загоруйко В.Т. 277
Задворний П.П. 108
Задніпрянець М.М. 100
Задорожний 220, 228
Заєць І.І. 8, 111, 139, 159, 242, 287
Зайцев 77
Заленський Е.Ю. 102
Заливанський Г.О. 254, 260
Залізняк М. 19, 115, 262
Замойські 15
Западинський О.С. 151, 167
Засідатель Я. 23
Затворний П.Г. 100
Захаревич М.В. 101
Захаров О.А. 235
Збаразькі 15, 86, 147, 186, 200, 233, 303
Збенович В.Г. 278, 282
Зборовський І.Ч. 44, 50, 79, 82, 96, 214
Здзєховські 197, 198
Зеленський М. 215, 223
Земляк В.С. 205, 212, 237
Землянухов 179
Зеннгольц Г. 316
Зерницький А.Ф. 110
Зерова М.Я. 204
Зіма А. 316
Зіндельс А.М. 235, 238
Зіндельс М. 238
Зінченко А.Л. 101
Зноба В.І. 211

І

Іванов В.М. 205, 210
Іванчул С. 148
Івашкевич Б. 149
Івашкевич Я. 149, 153, 167
Івашко Г.Л. 80, 83, 92
Ігначак М. 140
Ігор князь 13, 147, 215
Ільницький С. 218
Ільченко М.С. 83, 91
Ілюхін Д. 181
Іскра 18, 52
Іттар Г. 144

К

Кавазашвілі М.З. 292
Каверін М. 177
Кавун В.М. 81
Казимир король 147
Калабалін С.О. 231
Калашник І.І. 151, 167, 168
Калашніков І. 198
Калинник М.І. 61
Калиновські 17, 174, 181, 197, 303
Кальм-Подоський М. 228
Кальницький І.С. 117
Кам'янецький Я. 257
Камінський В.А. 47
Кандирал О.П. 140
Кантемір О. 218
Каплан А. 267
Карбишев Д.М. 264, 266, 283
Кармалюк К.Т. 132
Кармалюк У. 21, 39, 52, 131–133, 249, 251, 254
Карман К.П. 81, 222
Касько М.С. 291
Касян (Касьян) А.П. 116, 124, 258
Катеринчук М. 181
Кац 177
Кацап І. 84
Качаловський М. 187
Качибей 14
Качур В.З. 81
Качур В.Ф. 156, 170
Квітка К.В. 264
Квітка О.Л. 101
Кекух В.І. 99, 104
Кенджицький Ю.Б. 314
Керанчук Л.К. 118
Кибальчич М.І. 153
Килимник С.І. 101
Кир'ян В.І. 205
Кир'яновський В.Й. 132
Кислюк Б.М. 151
Кікоть М. 179
Кіменс А. 189
Кішка П.М. 70, 308
Кішка С. 308
Климбовський О.А. 81
Клименко С.В. 235
Клопотовський І.П. 313
Кмит С.О. 253
Кобелєв О.В. 210
Ковалевський Л.І. 102
Коваленко Г. 148, 155
Коваленко Ю.В. 82, 83
Коваленко Ю.С. 116
Ковалів П.К. 133
Коваль М.А. 82
Коваль Н.А. 252
Коваль Р.Б. 292
Ковальов І.П. 132
Ковальський А. 299
Ковальський І.А. 103
Ковальчук А.Д. 129
Ковальчук Д.А. 80, 83
Ковальчук І.І. 174

Ковальчук О.М. 109
Ковальчук Ф.С. 305, 323
Ковбасюк А.Д. 239
Коган 177
Коган Н. 296
Кодацька Л.Ф. 309
Козак С.Л. 174
Козаченко А.К. 235
Козаченко В.В. 239
Козачук А. 254
Козерацький Ю. 39, 40
Козловський 233
Козловський І. 196
Козоріз А. 89
Козоріз П.В. 321
Козюк В. 23
Кокарека Н.Л. 100
Колесник С.П. 176, 188, 189
Колісник П.А. 99
Колісник П.М. 81, 82
Колісниченко А.І. 307
Коломієць В. 268
Колосов М. 268
Комар С. 294
Комарницький Я. 308
Кондратюк А.Г. 151
Кондрацький Г.М. 208
Конецпольські 15
Коноваленко В.О. 132
Коноваленко В.С. 52
Коновалюк Ф.З. 291, 293, 301
Коновченко І.П. 174
Копитко В.М. 101, 237
Корвицький 87
Корвін-Піотровський О.Г. (Колесников) 8, 279, 300
Корецька Г. 148, 167
Коріат 15
Коріатовичі 4, 147, 302
Корінний В.І. 190
Корман Г. 85
Корнилов О. 21
Корнійчук А.В. 103
Корнійчук М.С. 81, 92, 151
Король М.М. 254, 256
Корсун Н.О. 100
Косаківська К. 294
Косаківський В.А. 8, 142
Косаревський І. 316
Косарський Г. 22
Косинський К. 114
Косіор С. 30
Косіянчук В.М. 269
Костенко В. 132
Костенко М.П. 305, 324
Костецький В.О. 134
Костіков А.Г. 204
Костін М. 62
Костомаров М. 132
Костюк А.В. 203
Котлубуг 14
Котляревський І.П. 44, 117
Котт М. 195
Кохановський О. 233
Коцюбинський М.М. 25, 48–50, 52, 62, 67, 68, 82, 133, 175, 190, 192
Кочерга А.І. 205
Кочубей 52
Кравченко А.Г. 268
Кравченко Г. 237
Кравченко Н.М. 124
Кравчук В.І. 55
Кравчук С. 150
Крамарж Е. 316
Краус Р.Р. 246
Крацький І.Є. 184
Крейчі А. 319
Кречетников М.М. 149
Кривицький О.О. 50, 284
Кривоніс М. 17, 60, 70, 74, 114, 131, 152, 161, 167, 201, 249, 262, 303
Криворучко П.М. 191
Криворучко Ф. 217, 218
Кривошапка 303
Крижанівський М.М. 71, 268, 276, 282, 320
Крижанівський П. 220
Кубаль В.Т. 223
Куделька Ф. 195
Кузик Г.Й. 81
Кузьменко В.Д. 307
Кулага-Петражицький І. 233
Куленко Я.М. 179, 318
Кулєша Я. 68
Куликівський В.І. 204
Кульжинський І.Г. 313
Кульчицький Г.С. 205
Кундзіч О.Л. 176, 192
Куницький-Яцьківський І. (Федоренко) 148, 152
Куриленко М.П. 46
Курило О.Б. 264
Кутинський М.І. 237
Куцяк П. 80
Кучер В. 132
Кучера М.П. 128, 230
Кушнір 28
Кушнір В.В. 83, 90
Кушнір П.Н. 100
Кущ П.І. 128

Л

Лаврентюк Ф. 115
Лазаренко К.А. 307
Ланге Т.-Н. 22, 237, 243
Лангер Х. 163
Лев Данило князь 14
Левада М. 196
Левитський М.Г. 153
Левицький П. 308
Левицький П.А. 94
Легкий А.П. 61
Ленін В.І. 39, 49, 53, 54, 57, 71
Ленчук Д.М. 190
Леонтович М.Д. 3, 25, 39, 49, 52, 82, 307, 308, 314, 318, 324
Лепкий Л.С. 133
Лермонтов М.Ю. 44
Лещенко П.Л. 80, 83
Лизонь А.К. 102
Лимич А. 226
Липківський В.К. 234, 237
Липницький І. 219
Лисенко М.П. 151
Лисиця І.П. 308
Лисова Г.І. 128
Лихо (Боднарук К.) 28
Ліман А. 316
Лінь Є. де 321
Ліпковський Г. 90
Ліст Ф. 315
Літваковський 121
Літинський Г.І. 237
Лобай Б.І. 190, 256, 260, 287
Лобай Б.М. 140
Лобанова 167
Лобода Г. 60
Лобойко В. 148, 155
Ломікіна З. 124
Ломінський Г.П. 205
Лонжинський М. 102
Лотоцький О.Г. 264
Лукашевич Г. 135
Лукашенко М. 96
Луків М.В. 307
Львови 43, 144, 145
Львович Б. 24, 29
Любенко В.А. 111
Любомирські 15, 87, 193, 228, 233
Лютий Г.К. 305, 322
Лянцкоронський С. 17
Лясота Е. 233
Ляхов Г.В. 116, 305
Ляховський П.С. 61, 76

М

Магдієв М.Ю. 77
Маєвський 274
Мазур І.П. 250
Мазур О.Г. 63
Маківчук Ф.Ю. 205
Макклер Д. 145, 286
Маковецький С. 316
Малик Ф.В. 305
Малько М.А. 133
Мальковський 86
Мальований А. 45
Мандролько П.П. 323
Манштейн Е. фон 111
Маньковські **43**
Маринич М.М. 81
Маринюк О. 36
Марко Вовчок 23, 39, 131, 307, 313, 314, 318
Маркович Д.В. 51
Маркович О.В. 313, 314
Марущак А.Д. 66
Марценюк П.П. 107
Марцин Т.П. 39, 222, 227
Марченко О. 181
Маслій М.М. 224
Маслюк М.Г. 134
Матієнко П.А. 99, 103
Махомет Д. 234
Мачтет Г.О. 264, 307, 314
Мачушенко В.С. 314
Медведь 19
Медвецький М.В. 61, 64, 72
Медвідь Л.І. 82
Меджибовский 177
Мединський І.Д. 151
Мекк Н.Ф. фон 25, 138
Мельник В.К. 293
Мельник І.Я. 64
Мельник П. 35
Мельников В.І. 93
Мельничук Л.С. 252
Менакер Я.Л. 293
Меньшук Ф.В. 221
Мерінги 183, 234, 246
Мефодій 271
Мехнін Ф.М. 87
Мєхович Ф.І. 311–315
Микитка О. 219
Миколаєнко П.І. 116
Михальські-Бібікови 72
Михальчук К.П. 204
Мишевський О. 156, 158, 167
Мілковський З.Ф. 313
Мініх Н.А. 282
Місюра І. 226
Міщенко Л. 181
Міщенко Ф. 125
Мовчун П. 318
Могила І. 268
Могилко К.В. 82
Могильчак І.Л. 52
Можайський О.Ф. 105, 106
Мокан Г.С. 63
Мокрицький В. 89
Молочковский 177
Моргуля 28
Моркови 43, 281, 282
Мороз В.М. 307
Моруженко А.О. 310
Мосендз Л.М. 63, 264
Москаленко К.С. 99, 305
Мотель Ф.Д. 222
Моторний 19
Мошинський П. 85, 88
Мстислав Удалий 302
Мудрик С. 196
Мудров М.І. 235, 242
Мясковський Л.К. 74
М'ястківський А.П. 223

Н

Наборський Г.С. 177
Нагірняк Я. 263
Надсон С.Я. 133, 142
Назаренко Г.Є. 77
Найдишев А.А. 47
Найколюк Л.Д. 100
Наконечний А.Г. 81, 83, 116
Наливайко С. 60, 68, 114, 131, 215, 303
Негребецький Г. 155
Недзеленко О.Б. 83, 91
Нейман М.Ч. 101
Некрасов М.О. 39, 108, 307, 308, 318, 319
Некрасов О.С. 319
Немеш А.І. 227
Немира 302
Немцевич 21
Несвізький Ф. 303
Нестерчук В.В. 178
Нечай Д. 3, 17, 18, 52, 62, 131, 303, 308, 320
Нечай І. 308
Нечипоренко І.І. 313
Нечипорук М. 179, 194, 318
Нечипорук С.М. 184
Нешик В.І. 292
Нєдєлін (Недзельський) Є.Я. 314
Ниренберг 177
Ніжинська Г. 254
Нікіфоров В.С. 176
Нікогда В.І. 103
Ніколаєнко П.І. 80, 83
Ніщинський П.І. 3, 50, 52, 153, 158
Новицька Г. 124
Новодворський А.О. 314
Номис Матвій (Симонов М.Т.) 313

О

Обертюк А. 263
Ободнюк В.І. 83, 95
Обритько А.Д. 266
Оврах В. 65
Овчарук А.М. 82
Овчарук Є. 291
Ойстрах Д. 237
Олександр II 156
Олександренко П. (Кішка) 70
Олійник Г.М. 99, 104
Олійник Є.К. 250
Олійник М.М. 193
Олійниченко М.Г. 267, 268
Олійничук С.М. 23, 175, 181
Ольгерд (Альгірдас) князь 14, 15, 114, 141, 147, 233, 302
Ольховик П.М. 250
Ольшевський П. 320
Омелянович-Павленко М.В. 182, 219, 220, 225
Онопенко В.В. 101
Онофрійчук М.С. 165
Оппоков З.І. 203, 211, 213
Орленко М.І. 307
Орлик П. 153, 215
Орловські 22, 43, 141, 143
Орловський Й. 102
Осадчий М. 234
Остапчук Д.Ф. 222
Осташевський С. 101
Островська О.П. 100
Острозькі 182, 200, 233, 303
Осьмушко (Малашнюк) Л.П. 250
Отамановський В.Д. 50, 114

П

Павлов О.С. 165
Падура Т. 153

Паламарчук Н. 75
Паламарчук О.І. 110
Палій С. 18, 60, 70, 216, 303
Палій-Сидорнянський М. 249
Паляничко В. 109
Панасюк М.Р. 191
Панасюк П.І. 254, 257
Параджанов С.Й. 101, 118
Парно Г.М. 122
Пассек Т.С. 159, 285
Пастушенко Л.Т. 63
Патрацький О.М. 221
Пащенко О.С. 309
Пащенко Ю.С. 142
Пекарчук І. 219
Пелих Г.М. 83, 88
Первин 177
Перепелюк В.М. 101, 104, 105
Перкун А.С. 117
Першутов І.В. 177
Пестель П. 21, 48, 50, 53, 149
Петлюра С. 27, 29, 136, 153, 208, 225, 237
Петрановський Я. 133
Петренко В.І. 31, 304
Петренко Я. 155
Петров В.М. 124
Печений С.О. 81, 94
Печерський А. 282, 283
Пивовар В. 251, 254
Пилипчук І.П. 160, 166
Пирогов М.І. 25, 39, 44, 51, 251, 313
Пироговський О.С. 116
Писаренко 19
Підгорбунський В.М. 208, 210
Підлубний Т. 86
Пінаерт Е. 316
Пінський М.С. 250
Пісочинський Л. 147
Піхур В.В. 269
Плахотна О.С. 81
Плахотний В.М. 83, 88
Плахотний М.Ю. 152
Пліс І.Г. 203
Площанський М.В. 68, 71, 251
Плятер К. 157
Побуг-Гурський В. 43
Погожева А.П. 310
Погончик Г.О. 84
Погорлецький К. 227
Подвисоцький К. 43
Подолинний А.М. 55
Подрєз І.Н. 211
Позичанюк Й.І. 37, 153, 164
Пойдюк Г.К. 81
Поклад Н.І. 82
Поліщук С. 24
Поліщук Ю.В. 254, 261
Пономарчук С.Є. 116
Попко О.М. 276
Поплавський С.Г. 264, 280
Попов О. 63, 195
Попович М. 148
Порик В. 36
Портний Ю. 154
Потапенко П.С. 116
Потапов Т.І. 103
Потапчук В.М. 165
Потоцькі 3, 15, 19, 43, 86, 89, 114, 115, 117, 137–139, 142, 149, 150, 163, 175, 186, 192, 195, 251, 265, 266, 268, 271, 294, 303, 312, 313, 315–317, 321, 323, 324
Претвич Б. 62
Прижитецький 141
Прилипко В.П. 77
Приступов В.Л. 239
Протопопова Н. 22, 243
Прусевич О.М. 43
Пуласький К. 43
Пчілка Олена (Косач О.П.) 264
Пшук І.П. 55

Р

Рабенчук В.С. 237
Равіта-Гавронський Ф. 117
Раковські 242
Ракушка-Романовський Р.О. 223, 308
Раллі 108
Раттенгубер Г. 183
Ратушна Л. 35, 36
Рау В. 157, 188
Рачкевич Є.Я. 292
Ребриківський А. 148
Реєнт О.П. 252
Рекка М.Й. 79
Ржевицький 230
Рижов С.М. 76, 77
Риков В. 137
Рихвінський Р. 316
Рішняк К. 198
Рождинська 114
Розвадовський А. 195
Розін 89, 93
Розумієнко О.Д. 118
Ролле Ю.А. (Антоні І.) 43, 313
Романенко П.К. 39, 100, 109
Романов П. 153
Романовський Г.М. 188
Романченко О.Ю. 81, 94
Рубін М.Б. 283
Руданський С.В. 23, 27, 39, 51, 175, 180, 181, 196
Руденко М.О. 264
Рудзські (Рузькі, Руцькі) 19, 71, 72
Рудик М.М. 116
Рудинський М.Я. 285
Рудь В.С. 8
Ружинський О. 215
Руліковський Е. 167
Рябий М.В. 264
Рябий М.О. 223

С

Саблук П.Т. 134
Савишин П.І. 156, 169
Савчук Г.М. 150
Савчук Г.П. 99
Савчук М.В. 61
Савчук Ю.М. 66, 74
Сазонов В. 198
Саліковський О.Х. 133
Самойлюк М.Д. 252
Самусь С. 18, 216
Сангушко Б. 157
Сапчук К.М. 307
Сапчук П.П. 307
Сафонов О. 185
Свенельд 13, 147
Сверський 114
Свидницький А. 23
Свидригайло 15, 303
Свинар П.Г. 174, 185, 186
Свічколап М.Н. 250
Селезньов В.В. 269
Семашко Й.В. 152
Семполовский Л.Л. 39, 175, 194, 195
Сербін І.І. 208
Середа О.Я. 307
Сивак Є.М. (Явдоха Зуїха) 120, 123
Сигізмунд князь 15, 74
Сидорук О. 86
Силка І. 148
Симашкевич М.В. 43
Симончук А.М. 269

Симчук М. 241
Синявські 15, 148
Сиротюк М.Й. 223
Сімашкевич М.В. 79
Сірко І. 148, 152, 155
Сіцінський Ю.Й. 43, 44, 128, 130, 140, 144, 230, 241, 261, 277, 280, 286, 297
Скакун Н.М. 258, 260
Скалецький Р.А. 82
Складаний 28
Скобліков О. 319
Скоропадський П. 207, 208, 217, 251, 252, 304, 309
Скоропис-Йолтуховський О.Ф. 62
Скрипник І.В. 134
Скрипниченко А.М. 103
Слободянюк Л.Ф. 250
Слободянюк П. 254
Словацький Ю. 62, 72, 190, 254
Смирнова Г.І. 140, 310
Сміщук Р.С. 221, 225
Смогоржевський О.С. 63
Смолич Ю.К. 133, 136
Снігоцький В.В. 184
Снігоцький С.В. 184
Собанські 43, 86, 87, 115, 298–300
Собеський Я. 167
Собідко М.Ф. 307
Сойфертіс Л.В. 153
Соколецький Г. 147
Соколовська М.Т. 234, 237
Солтис 28
Сосна Й. 316
Сосновський М. 154
Сошенко І.М. 23, 313, 314, 317
Спасович В.Д. 175, 189, 190
Спіцин О.А. 310
Стаднюк І.Ф. 101
Сталін Й.В. 30, 32, 37, 53, 304
Станафієвич А. 226
Станкевич А.К. 108
Старинський А.І. 179
Старицька-Черняхівська Л.М. 101
Старицький М.П. 25, 101, 131, 263
Стельмах М.П. 250–252, 258
Стемпковський С. 308
Стемповський Є. 314
Степанюк В.В. 242
Степко 70
Степовий М.Ф. 52, 174, 179
Стеценко К. 25
Стібрал І. 312, 315, 316
Стоберський Я. 226
Столярський О.В. 187
Столярський П.С. 237
Стратієнко М. 80
Строганов Г.І. 179
Строганови-Щербатови 43
Стронін О.І. 313
Струмилін С.Г. 250, 251
Струсі 303
Струтинський Л. 233
Стус В.С. 117, 118
Стягайло П. 155
Суворов О.В. 20, 39, 52
Сувчинський Є. 45
Судакевич І. 231
Судачок Т.М. 81
Сулятицький М. 75
Сулятицький Я. 74
Сумневич Ф.О. 293
Сухенко В. 110
Сухомел Г.Й. 204
Сухомудь Ю.О. 151
Сфорца Бона 59, 69, 141
Счастлівий Г.Г. 101

Т

Танцюра Г.Т. 117–120, 123
Таранов 234
Тарасенко Ю.О. 82
Тарнавський М. 219
Татарчук С.А. 105
Тишкевичі 22, 200, 201
Ткач О.М. 250
Ткаченко Г.Т. 245
Ткаченко О. 35
Тобілевич (Дитківська) С.В. 133
Томайєр Ф. 316
Томашевський П.К. 100
Томчук І.П. 177
Томчук Й. 69
Топаллер А.С. 119
Топчій Д.Г. 309
Трембовельський Л. 191
Тромчинський 114
Тропінін В.А. 23, 263, 281, 282
Трохін В.С. 103
Трублаїні М.П. 39, 223, 225, 226, 307, 314
Тугушов М. 263
Тулов М.А. 313
Тулуб З.П. 307, 308
Турець В.Г. 134
Турчанович А.Ф. 319, 320
Тютюнник 135

У

Удовиченко О. 28
Улрау Р. 88
Ульянов Б.П. 109
Уманський Т.Ф. 291
Урбанович О. 155
Уруська М. 299
Усач Г.Д. 307
Усваницький (Вінницький) О. 148, 155, 167

Ф

Федик В.Т. 292
Федоренко (Федорович) І. 155, 167
Федорова Л. 44
Феерабенд 20
Фещак Я. 29
Фіголь І.С. 250
Фогт Т. 312
Фоменко О.М. 82
Фомін І. 316
Фомова Н.К. 250
Франко І. 96, 196
Франко Т. 196
Франковський В. 24
Франковський Г. 191
Фрейвальд І. 271
Фрідман Е.М. 227

Х

Хавлюк П.І. 7, 8, 11, 72, 73, 122–128, 130, 142, 159, 172, 187, 192, 196, 241, 242, 244, 245, 255, 259, 301, 310, 322
Харитинич П.І. 191
Химерик В.Ф. 153, 234
Химич В.П. 81
Хмара (Харченко-Харчук С.В.) 28, 133
Хмара Т. 155
Хмарук М.В. 83, 92
Хмель М. 231
Хмельницький Б. 3, 18, 44, 54, 60, 68, 70, 73, 129, 168, 170, 201, 223, 233, 248, 249, 277, 290, 308, 320
Хмелюк В.М. 133, 136
Хоєцький Ф.К. 212
Холоневські 19, 115, 183, 186, 187
Хом'як С.К. 250

Хрипливий В.І. 81
Христинюк В. 268
Христич І.С. 79
Христюк О.У. 142
Хусид Г.Я. 230

Ц

Цапукевич Р. 191
Цейзик О. 195
Цибах В.Л. 103
Циганков-Куриленко О.Г. 67
Цимбал Р.А. 191
Цимбалюк А.Г. 250, 251, 255
Циркун М.Т. 321
Цуркан Д.В. 224

Ч

Чабанюк О.Я. 224
Чайковський П.І. 44, 138
Чалий М.К. 313
Чалий С. 115, 117
Чарнецький С. 233
Чарторийські 148, 149
Чацький М. 19, 263, 286
Чебикін А.В. 118
Чеканюк В.А. 134
Чепіжак Ф.Ф. 292
Червінський К.О. 176
Чернега М.Є. 81
Черни Й. 316
Чернипко О.В. 204
Черниш К.К. 310
Черниш О.П. 284, 287
Чернишов Г.М. 156, 168, 169
Чернілевський С.Б. 293
Черновол Д.К. 278
Чесак Г.С. 116
Чесєбеєв А. 154
Четвертинські 15, 230, 303
Чигорський С.П. 156, 160
Чихачов М.М. 76, 295
Чорногуз О.Ф. 176
Чорноморець О.Г. 116, 130
Чорномські 22
Чубач Г.Т. 293
Чумак А.П. 100
Чуприна А.П. 28, 150
Чута Д.О. 116
Чухнюк О.М. 81

Ш

Шаповал І.П. 314
Шаповалюк М.І. 184
Шапошніков М.С. 305, 322
Шаркевич І. 228
Шасполь Ф. де 148
Швайко К. 195
Шварно Данилович князь 14
Швець (Сулима) Г.Д. 100
Швець Є.А. 100
Шевельов Б.С. 116
Шевченко Б.Д. 235
Шевченко Т.Г. 27, 49, 71, 82, 86, 101, 104, 105, 132, 135, 153, 154, 158, 167, 190, 223, 241, 276, 290, 293, 301, 303, 313, 314
Шевчук В.К. 203
Шевчук О.В. 178
Шевчук К. 81
Шелехань О.В. 297, 298
Шепарович А.Ф. 219
Шепель Я.М. 28, 249, 251
Шеренговий О.Г. 307
Шиманський А. 195
Шимко Г.Л. 151, 171
Шипович І.О. 44, 46
Широцький К.В. 223
Ширшов В.В. 105
Шкорба А.П. 193
Шлезинг Є.Х. 103
Шморгун М.П. 81
Шпак Т. 125
Шпак Ф. 148, 155, 216
Шпільберг 122
Штернгарц Н. 319
Шток 66, 68
Шуазель-Гуф'є де 136
Шульга І.Г. 222
Шульга І.М. 44
Шульга П. 195
Шуляк 37
Шумлянський Ф.М. 293
Шумова В.О. 77

Щ

Щербаківський Д.М. 284, 285
Щербаков О.М. 72
Щербатова М. 303, 307, 312, 315–317
Щербатова О. 316
Щукін С.С. 282

Ю

Юкало П.О. 63
Юковський П. 138
Юра Р.О. 230
Юревич Й. 85
Юревич С. 85, 69
Юрчук Л.А. 205
Юшкалюк Т. 182
Юшкевич А. 94
Юшневський О. 21

Я

Яворівський В.О. 223
Яворський А.С. 134
Яворський С.І. 175, 190, 191
Ягайло князь 15
Якерсон С. 29
Якимчук О.І. 61
Яковчук Л. 253
Якубовські 43
Якубовський К. 184
Якуша 70
Яндолович М. 299
Янченко А.Я. 307
Яремчук В.М. 174
Яркін І.П. 235, 242
Яропуд В.М. 108
Ярошевич А.І. 47, 309
Ярошинські 24, 25, 43, 115, 149, 158, 159, 171
Яцик (Швець) П.І. 250
Яшниченко М.Й. 133
Ящук Ф.Л. 100

ЗМІСТ

Вінниччина — подільська перлина України *(Ю.А. Зінько)* 3

З історії пам'яткоохоронної діяльності на Вінниччині *(Т.Р. Кароєва)* 42

БАРСЬКИЙ РАЙОН 59

м. БАР 64

Братські могили радянських бійців 64

Меморіал на честь земляків, загиблих у Другій світовій війні. Пам'ятний знак М.В. Медвецькому, Герою Радянського Союзу 64

Могила Ф.А. Вітомського, повного кавалера ордена Слави 65

Могила П.М. Гуршала, учасника радянсько-афганської війни 65

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. та політичних репресій 65

Пам'ятний знак жертвам політичних репресій 65

Пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильський АЕС 65

Пам'ятний знак на могилі польських вояків 66

Пам'ятний знак, присвячений будівництву газогону «Союз» 66

Пам'ятник загиблим учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 66

Барська винокурня 66

Будинок міського училища, в якому навчався М.М. Коцюбинський 67

Будинок реального училища, в якому навчався Ю.К. Делімарський 67

Будинок, у якому мешкала родина Коцюбинських 68

Кармелітський монастир. Покровська церква з келіями 68

Костел святого Миколая 69

Машинобудівний завод 69

Успенська церква 70

Фортеця. Пам'ятне місце битви у 1648 р. загонів М. Кривоноса з польсько-шляхетськими військами 70

Цукровий завод 71

Пам'ятник М.С. Грушевському, державному та політичному діячу 71

Погруддя Т.Г. Шевченка, поета, основоположника нової української літератури 71

с. БІЛИЧИН 71

Садиба Рудзських 71

с. ВЕРХІВКА 72

Комплекс садиби Михальських-Бібікових. Меморіальні дошки Ю. Словацькому, польському поету, та П.У. Богатирю, М.В. Медвецькому, О.М. Щербакову, Героям Радянського Союзу 72

с. ГАЙОВЕ 72

Поселення, ранній залізний вік 72

Братські могили жертв нацизму 73

с. ГАРМАКИ 73

Багатошарове поселення 73

с. КАРИШКІВ 73

Кам'яний хрест 73

Могила В.І. Буняка, учасника радянсько-афганської війни 74
Могила Ю.М. Савчука, учасника радянсько-афганської війни 74
смт КОПАЙГОРОД 74
Пам'ятний знак на честь 375-річчя Копайгорода 74
Костел Святого Духа 74
Церква Різдва Богородиці 75
с-ще КОТОВА 75
Братські могили жертв нацизму 75
с. МИТКИ 75
Могила В.І. Герасимчука, учасника радянсько-афганської війни 75
Могила Г.П. Грабовляка, повного кавалера ордена Слави 75
Комплекс садиби адмірала М. Чихачова 76
с. СЕФЕРІВКА 76
Могила П.С. Ляховського, повного кавалера ордена Слави 76
с. ХОДАКИ 76
Поселення трипільської культури 76
с. ЯЛТУШКІВ 76
Поселення трипільської культури 76
Братська могила учасників селянського повстання 1918 р. 77
Садибний будинок 77

БЕРШАДСЬКИЙ РАЙОН 78
м. БЕРШАДЬ 83
Меморіал Слави 83
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 83
Пам'ятний знак жертвам нацизму 84
Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС 84
Будинок гімназії 85
Костел святого Станіслава 85
Покровська церква старообрядницька 85
Свято-Вознесенський храм 85
Синагога «А Шилехл» 85
Цукрозавод 86
Погруддя Т.Г. Шевченка, поета, основоположника нової української літератури 86
с. БАЛАНІВКА 86
Водяний млин 86
Михайлівська церква 86
Стражниця 87
с. БЕРІЗКИ-БЕРШАДСЬКІ 87
Братська могила радянських бійців, у якій похований Ф.М. Мехнін, Герой Радянського Союзу 87
Іоанно-Богословська церква 87
с. БИРЛІВКА 88
Могила В.М. Плахотного, учасника радянсько-афганської війни 88

с. ВЕЛИКА КИРІЇВКА ... 88
Могила Г.М. Пелиха, учасника радянсько-афганської війни ... 88
Церква святих Апостолів Петра і Павла ... 88
с. ВІЙТІВКА ... 88
Поселення трипільської культури ... 88
Церква Різдва Богородиці ... 89
с. ДЖУЛИНКА ... 89
Свято-Покровська церква ... 89
с. КИДРАСІВКА ... 89
Могила О.С. Баранюка, учасника радянсько-афганської війни ... 89
с. КРАСНОСІЛКА ... 90
Садиба ... 90
с. ЛІСНИЧЕ ... 90
Могила В.В. Кушніра, учасника радянсько-афганської війни ... 90
Свято-Покровська церква ... 90
с. М'ЯКОХІД ... 90
Пам'ятник односельцям, які загинули під час Другої світової війни.
Погруддя М.О. Воронцова, Героя Радянського Союзу ... 90
Церква святого Іоанна Богослова ... 91
с. ОСІЇВКА ... 91
Могила М.С. Ільченка, учасника радянсько-афганської війни ... 91
Могила О.Б. Недзеленка, учасника радянсько-афганської війни ... 91
Могила М.В. Хмарука, учасника радянсько-афганської війни ... 92
с. РОМАНІВКА ... 92
Пам'ятник односельцям, які загинули під час Другої світової
війни. Пам'ятний знак Г.Л. Івашку, Герою Радянського Союзу ... 92
с. СЕРЕДИНКА ... 92
Братська могила радянських бійців, в якій похований
М.С. Корнійчук, командир партизанської бригади ... 92
с. СТАВКИ ... 92
Церква Різдва Богородиці ... 92
с. ТЕОФІЛІВКА ... 93
Садибний будинок Розіна ... 93
с. ТЕРНІВКА ... 93
Братська могила радянських бійців. Пам'ятний знак
В.І. Мельникову, Герою Радянського Союзу ... 93
Свято-Покровська церква з дзвіницею ... 93
с. ТИРЛІВКА ... 94
Михайлівська церква ... 94
с. УСТЯ ... 94
Братська могила радянських бійців. Могила та погруддя
С.О. Печеного, командира партизанського загону ... 94
Могила А.К. Гомелюка, учасника радянсько-афганської війни ... 94
Свято-Георгіївська церква ... 94

с. ФЛОРИНЕ ... 95
Могила В.І. Ободнюка, учасника радянсько-афганської війни ... 95
Преображенський чоловічий монастир ... 95
Церква Покрови Богородиці ... 95
с. ЧЕРНЯТКА ... 95
Двошарове поселення ... 95
с. ШУМИЛІВ ... 96
Лук'янівська церква ... 96
с. ЯЛАНЕЦЬ ... 96
Будинок «Народного дому» ... 96
Свято-Троїцька церква ... 96

ВІННИЦЬКИЙ РАЙОН ... 97
с. АГРОНОМІЧНЕ ... 102
Сільськогосподарська дослідна станція ... 102
с. ВІННИЦЬКІ ХУТОРИ ... 103
Братська могила радянських бійців.
Пам'ятний знак П.А. Матієнку, Герою Радянського Союзу ... 103
Могила С.Ф. Жолонка, учасника радянсько-афганської війни ... 104
смт ВОРОНОВИЦЯ ... 104
Будинок, в якому жив Г.М. Олійник, Герой Радянського Союзу ... 104
Могила В.І. Кекуха, повного кавалера ордена Слави ... 104
Могила В.М. Перепелюка, фольклориста, кобзаря ... 104
Могила С.А. Татарчука, учасника радянсько-афганської війни ... 105
Могила В.В. Ширшова, учасника радянсько-афганської війни ... 105
Костел Михайла Архангела ... 105
Михайлівська церква ... 105
Палац та парк ... 106
Погруддя О.Ф. Можайського, винахідника одного з перших
у світі літальних апаратів ... 106
с. ГУМЕННЕ ... 107
Будинок практичної школи садівництва ... 107
Могила П.П. Марценюка, учасника радянсько-афганської війни ... 107
с. ЛУКА-МЕЛЕШКІВСЬКА ... 107
Меморіальна дошка В.Н. Баранюку, Герою Радянського Союзу ... 107
Парк ... 108
с. МЕДВЕЖЕ ВУШКО ... 108
Подільська науково-дослідна станція садівництва ... 108
с. НЕКРАСОВЕ ... 108
Пам'ятний знак М.О. Некрасову, видатному російському поету ... 108
с. РІВЕЦЬ ... 108
Могила В.А. Білоченка, учасника радянсько-афганської війни ... 108
с. СЛОБОДА-ДАШКОВЕЦЬКА ... 109
Пам'ятний знак односельцям, учасникам Другої світової війни.
Погруддя С.О. Гуменюка, Героя Радянського Союзу ... 109

с. СОСОНКА 109
Могила О.М. Ковальчука, учасника радянсько-афганської війни 109
Погруддя П.К. Романенка, двічі Героя Соціалістичної Праці 109
смт СТРИЖАВКА 110
Братська могила радянських військовополонених 110
Могила В.М. Гарника, учасника радянсько-афганської війни 110
Могила О.І. Паламарчука, учасника радянсько-афганської війни 110
Пам'ятний знак турецьким воякам, загиблим у 1877–78 рр. 110
Ставка «Вервольф» 111
с. ХИЖИНЦІ 111
Могила В.А. Любенка, учасника радянсько-афганської війни 111
с. ЦВІЖИН 111
Поселення трипільської культури 111
с. ШИРОКА ГРЕБЛЯ 112
Меморіальна дошка М.П. Баленку, Герою Радянського Союзу 112
с. ЯКУШИНЦІ 112
Могила О.І. Галеннка, учасника радянсько-афганської війни 112

ГАЙСИНСЬКИЙ РАЙОН 113
м. ГАЙСИН 119
Братська могила жертв нацизму 119
Братська могила радянських бійців 119
Могила В.М. Бакалова, учасника радянсько-афганської війни 119
Могила А.С. Топаллера, Героя Радянського Союзу 119
Музей-садиба Гната Танцюри, фольклориста 119
Будинок гімназії 120
Будинок гімназії 120
Готель «Гранд-отель» 121
Особняк 121
Особняк 122
с. ГРАНІВ 122
Могила Г.М. Парно, учасника радянсько-афганської війни 122
с. ГРУЗЬКЕ 122
Пам'ятний знак на честь земляків, загиблих на фронтах Першої світової війни 122
с. ГУБНИК 122
Неолітична стоянка 122
Ранньослов'янське поселення 122
с. ГУНЧА 123
Ранньослов'янське поселення 123
с. ЗЯТКІВЦІ 123
Могила В.В. Гнилиці, учасника радянсько-афганської війни 123
Могила Є.М. Сивак (Явдохи Зуїхи), виконавиці народних пісень 123
с. КАРБІВКА 123
Поселення слов'янської культури 123

с. КІБЛИЧ 124
Пам'ятник А.П. Касяну, Герою Радянського Союзу 124
с. КОСАНОВЕ 124
Черняхівський могильник і поселення 124
с. КОЧУРІВ 124
Палеолітична стоянка 124
Слов'янське поселення 124
с. КРУТОГОРБ 124
Поселення передскіфського періоду 124
с. МАР'ЯНІВКА 125
Поселення зарубинецької культури 125
с. МЕЛЕШКІВ 125
Могила О.Г. Дмитрука, учасника радянсько-афганської війни 125
с. НОВОСЕЛІВКА 125
Музей-садиба братів Герасименків, музей гончарного мистецтва 125
с. НОСІВЦІ 126
Поселення зарубинецької культури 126
с. РАХНИ 126
Поселення зарубинецької культури і могильник 126
Поселення трипільської культури 126
с. СОКІЛЬЦІ 126
Неолітична стоянка Сокільці-I 126
Неолітична стоянка Сокільці-II 127
Неолітична стоянка Сокільці-VI 127
Слов'янське городище 128
с. СТЕПАШКИ 128
Могила П.І. Куща, учасника радянсько-афганської війни 128
с. ТАРАСІВКА 128
Поселення черняхівської культури 128
Братська могила жертв нацизму 129
с. ТИШКІВСЬКА СЛОБОДА 129
Собор Гранівського монастиря 129
с. ХАРПАЧКА 129
Могила А.Д. Ковальчука, учасника радянсько-афганської війни 129
с. ШУРА-БОНДУРІВСЬКА 129
Слов'янське городище та селище 129
Слов'янське городище та селище 130
с. ЩУРІВЦІ 130
Неолітична стоянка 130
Слов'янське городище із селищем 130
Погруддя та могила О.Г. Чорноморця, Героя Радянського Союзу 130

ЖМЕРИНСЬКИЙ РАЙОН 131

МІСТО ЖМЕРИНКА 135
Будинок гімназії 136

Залізничний вокзал 136
Церква святого Миколая 137
смт БРАЇЛІВ 137
Костел 137
Садиба фон Мекк 138
Троїцький собор з келіями 138
с. БІЛИКІВЦІ 139
Поселення трипільської культури 139
с. ВОЗНІВЦІ 140
Пам'ятний знак А.М. Грабчаку, Герою Радянського Союзу 140
с. ДУБОВА 140
Могила О.П. Кандирала, учасника радянсько-афганської війни 140
с. КАЦМАЗІВ 140
Храм Свято-Покровський 140
с. МЕЖИРІВ 140
Северинівське городище 140
Пам'ятний знак на місці фортеці «Межирівське замчисько» 141
Церква святого князя Олександра Невського 141
с. МОВЧАНИ 141
Костел святого Войцеха 141
Храм Свято-Воздвиженський 141
с. НОСКІВЦІ 142
Слов'янське городище 142
Палацо-парковий комплекс садиби Бахметьєвих 142
с. ОЛЕКСАНДРІВКА 142
Поселення трипільської культури 142
Пам'ятник жертвам політичних репресій 143
с. СЕВЕРИНІВКА 143
Палацово-парковий ансамбль садиби Орловських 143
с. СТАНІСЛАВЧИК 143
Свято-Вознесенський храм 143
с. ТЕЛЕЛИНЦІ 144
Храм Свято-Михайлівський 144
с. ЧЕРНЯТИН 144
Палац 144

ІЛЛІНЕЦЬКИЙ РАЙОН 146
м. ІЛЛІНЦІ 154
Братська могила радянських бійців 154
Могила жертв нацизму 154
Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 рр. 154
Пам'ятний знак на честь Кальницького полку 155
Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС 155
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни 155
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 156

Будинок волосного правління 156
Костел Воздвиження Святого Хреста 156
Млин «Маримонт» 157
Синагога 157
Церква Різдва Богородиці 157
Цукровий завод 157
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 158
Погруддя П.І. Ніщинського, композитора 158
с. БАБИН 158
Будинок шпиталю 158
Залізнична станція «Дашівська» 158
Садиба Ярошинських 159
с. БОРИСІВКА 159
Поселення трипільської культури 159
Церква святого Миколая 159
с. ВЕРБІВКА 159
Поселення трипільської культури 159
с. ГОРОДОК 160
Могила С.П. Чигорського, учасника радянсько-афганської війни 160
смт ДАШІВ 160
Городище I та Городище II 160
Місце поховання учасників польського повстання 1830–31 рр. 161
Могила М.І. Жбадинського, учасника радянсько-афганської війни 161
Могили учасників боїв у період Національно-визвольної війни 1648–57 рр. 161
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 161
Михайлівська церква 162
Міст-гребля 163
Млин 163
Палац 163
Синагога 164
Барельєф Й.І. Позичанюка, героя УПА 164
с. ЖАДАНИ 164
Могила Ю.І. Гаркушина, учасника радянсько-афганської війни 164
Церква святого Олександра Невського 165
с. ЖОРНИЩЕ 165
Городище 165
Пам'ятний знак учасникам українського визвольного руху 1940–50 рр. 165
Церква Свято-Михайлівська 165
Погруддя І.Н. Бойка, двічі Героя Радянського Союзу 166
с. КАЛЬНИК 166
Поселення трипільської культури 166
Місце цитаделі Кальницького полку 166
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни. Погруддя О.С. Западинського, Героя Радянського Союзу 167

Пам'ятник Ярославу Івашкевичу, польському письменнику 167
Погруддя Івана Богуна, кальницького полковника 167
с. КАНТЕЛИНА 168
Обеліск на пам'ять про полеглих земляків у Першу світову війну 168
Погруддя І.І. Калашника, організатора партизанського руху 168
с. КОПІЇВКА 168
Пам'ятне місце перебування гайдамаків 1768 р. 168
с. КРАСНЕНЬКЕ 168
Могила Г.М. Чернишова, учасника радянсько-афганської війни 168
с. КРИШТОПІВКА 169
Поселення трипільської культури 169
с. КУПЧИНЦІ 169
Свято-Покровська церква 169
с. ЛЕУХИ 169
Могила П.І. Савишина, учасника радянсько-афганської війни 169
с. ЛИСА ГОРА 169
Свято-Михайлівська церква 169
с. НЕМЕНКА 170
Погруддя Б. Хмельницького, видатного державного діяча і полководця 170
с. ПАРХОМІВКА 170
Городище 170
с. РАЙКИ 170
Поселення трипільської культури 170
с. СЛОБОДИЩЕ 170
Могила В.Ф. Качура, учасника радянсько-афганської війни 170
Свято-Троїцька церква 170
с. СОРОКА 171
Комплекс будівель млина 171
с. ХРІНІВКА 171
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни. Пам'ятний знак М.З. Брацюку та Г.Л. Шимку, Героям Радянського Союзу 171
с. ЧОРТОРИЯ 172
Багатошарове поселення 172
с. ШАБЕЛЬНЯ 172
Братська могила партизанів 172
с. ЯКУБІВКА 172
Поселення трипільської культури 172

КАЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН 173
м. КАЛИНІВКА 177
Братська могила радянських бійців та партизанів 177
Братські могили жертв нацизму 177
Меморіальна дошка В.В. Нестерчуку, автогонщику 178

Меморіальна дошка О.В. Шевчуку, учаснику радянсько-афганської війни 178
Могила С.В. Антонюка, Героя Радянського Союзу 178
Могила М.Ф. Степового, Героя Радянського Союзу та могили радянських бійців 179
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 179
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 180
Пам'ятник «Жертвам Чорнобиля» 180
Пам'ятник партизанам 1941–44 рр. 180
Пам'ятник С.В. Руданському, поету 180
с. АНТОНОПІЛЬ 181
Меморіальна дошка С.М. Олійничуку, публіцисту 181
с. БАЙКІВКА 181
Могила В.І. Бездушного, учасника радянсько-афганської війни 181
с. БЕРЕЖАНИ 181
Гулівецьке укріплення 181
с. ГЛИНСЬК 182
Ранньослов'янське поселення 182
Замок 182
с. ГОЛЕНДРИ 182
Меморіальна дошка на честь учасників Першого зимового походу Армії УНР 182
с. ГУЛІВЦІ 183
Місце ставки нацистських військово-повітряних сил 183
с. ГУЩИНЦІ 183
Садиба 183
с. ДРУЖНЕ 183
Овечацький спиртовий завод 183
с. ЖИГАЛІВКА 184
Могила С.М. Нечипорука, учасника радянсько-афганської війни 184
Церква святої мучениці Параскеви-П'ятниці 184
с. ЗАЛИВАНЩИНА 185
Могила Т.Н. Дзвонка, Героя Радянського Союзу 185
с. ІВАНІВ 185
Могила П.Г. Свинаря, Героя Радянського Союзу 185
Замок 186
Монастир бернардинів 186
с. КАМ'ЯНОГІРКА 187
Слов'янське поселення 187
с. КОРДЕЛІВКА 187
Могила О.В. Столярського, учасника радянсько-афганської війни 187
Корделівський цукровий завод 187
Меморіальна дошка Є.П. Гуцалу та С.П. Колеснику, письменникам 188
Меморіальна дошка М. Веркентін, польському лікарю 189
с. ЛЕМЕШІВКА 189
Будинок В.Д. Спасовича 189

с. МІЗЯКІВ 190
Група курганів 190
Трипільське поселення 190
с. НОВА ГРЕБЛЯ 190
Пам'ятний знак С.І. Яворському, полковнику Армії УНР 190
Михайлівська церква 191
с. ПАВЛІВКА 191
Братська могила жертв червоного терору 191
Могили А.А. Бабія та В.Р. Гуменчука, учасників радянсько-афганської війни 191
Хата, в якій народився О.Л. Кундзіч, відомий письменник 192
с. ПИКІВ 192
Трипільське поселення 192
Меморіальна дошка М.М. Коцюбинському, письменнику 192
Меморіальна дошка Я. Потоцькому, польському історику та письменнику 192
Могили М.М. Олійника та А.П. Шкорби, учасників радянсько-афганської війни 193
Могила В.А. Валігури, учасника радянсько-афганської війни 193
Костел святої Трійці з огорожею 193
с. САЛЬНИК 193
Могила В.П. Драбенюка, учасника радянсько-афганської війни 193
с. УЛАДІВСЬКЕ 194
Могила та погруддя Л.Л. Семполовського, селекціонера 194
Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція 194
с. ХОМУТИНЦІ 196
Поселення доби бронзи 196
Музей С.В. Руданського 196
с. ЧЕРЕПАШИНЦІ 196
Могильник черняхівської культури 196
Водоскид з піктограмою 197
Земляні укріплення з бастіонами (замок) 197
Господарча будівля з льохом 197
Усипальниця-костел 197
Свято-Покровська церква 198
с. ЧЕРНЯТИН 198
Могила О.І. Гетьмана, журналіста 198

КОЗЯТИНСЬКИЙ РАЙОН 199

МІСТО КОЗЯТИН 206
Музей бойової слави 210
Музей історії міста Козятин 210
Водонапірна башта 210
Залізничний вокзал 210
Погруддя І.Н. Бойка, двічі Героя Радянського Союзу 211
Пам'ятник М.С. Грушевському, державному та політичному діячу 211

с. БІЛОПІЛЛЯ 211
Музей хліба 211
с. МИКОЛАЇВКА 212
Музей чеської культури та побуту 212
с. ПОЛИЧИНЦІ 212
Свято-Преображенська церква 212
с. СЕСТРИНІВКА 212
Будинок-музей Михайла Грушевського, першого президента України 212

КРИЖОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН 214

смт КРИЖОПІЛЬ 224
Братська могила радянських бійців 224
Могила С.В. Гаврилюка, учасника радянсько-афганської війни 224
Могила М.М. Маслія, учасника радянсько-афганської війни 224
Могила О.Я. Чабанюка, учасника радянсько-афганської війни 224
Залізничний вокзал 224
Погруддя О.А. Бичковського, Героя Радянського Союзу 225
Погруддя Р.С. Сміщука, Героя Радянського Союзу 225
с. ВІЛЬШАНКА 225
Музей-садиба М.П. Трублаїні, письменника 225
Троїцька церква 226
с. ГАРЯЧКІВКА 226
Родинний знак «Доля роду Лимич» 226
Церква Різдва Пресвятої Богородиці 226
Церква святого Іоанна Богослова 227
с. ГОЛУБЕЧЕ 227
Могила А.І. Немеша, учасника радянсько-афганської війни 227
Погруддя Т.П. Марцин, двічі Героя Соціалістичної Праці 227
с. ГОРОДКІВКА 227
Могила К.Ф. Вишневського, лікаря-ветеринара 227
Костел Пресвятої Діви Марії 228
Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці 228
с. ДЖУГАСТРА 228
Церква Василія Великого 228
с. ЖАБОКРИЧ 228
Могили жертв нацизму 228
Михайлівська церква 229
Церква Різдва Пресвятої Богородиці 229
с. ЗАБОЛОТНЕ 229
Меморіальний музей-садиба академіка Д.К. Заболотного 229
с. КНЯЖА КРИНИЦЯ 230
Церква Іоанна Богослова 230
с. КРИКЛИВЕЦЬ 230
Городище 230

с. СОКОЛІВКА 230
Садиба Бжозовських 230
Церква Різдва Богородиці 231
с. ТЕРНІВКА 231
Церква Хрестоздвиженська 231

ЛИПОВЕЦЬКИЙ РАЙОН 232
м. ЛИПОВЕЦЬ 238
Братська могила жертв нацизму 238
Братська могила радянських бійців та пам'ятник землякам, учасникам Другої світової війни 238
Земська повітова лікарня 238
Могила А.Д. Ковбасюка, повного кавалера ордена Слави 239
Могила В.В. Козаченка, георгіївського кавалера 239
Пам'ятний знак воякам Дієвої армії УНР та Війська Польського 240
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. 240
Танк Т-34 240
Трактор «Універсал» 241
Погруддя Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 241
с. БІЛА 241
Братські могили радянських бійців 241
с. БОГДАНІВКА 241
Ранньослов'янське поселення 241
с. ВІЙТІВЦІ 241
Слов'янське городище та селище 241
Могила В.В. Степанюка, учасника радянсько-афганської війни 242
с. ЗОЗІВ 242
Братська могила радянських бійців. Могила І.П. Яркіна, Героя Радянського Союзу 242
с. ІВАНЬКИ 242
Трипільське поселення 242
с. КОЗИНЦІ 242
Палац Раковських 242
с. НАПАДІВКА 243
Палац 243
с. НОВА ПРИЛУКА 243
Пам'ятний знак З.-А. Ваксману, лауреату Нобелівської премії 243
Комплекс земської лікарні 243
Церква Святої Трійці 244
с. ПІСОЧИН 244
Черняхівське поселення 244
с. ПОПІВКА 245
Братські могили радянських бійців. Могила Г.Т. Ткаченка, Героя Радянського Союзу 245

с. РОСОША 245
Черняхівське поселення 245
с. СКИТКА 245
Могильник і селище черняхівської культури 245
с. СТАРА ПРИЛУКА 246
Палацо-парковий комплекс 246
Церква Преображення Господнього 246
с-ще ЛИПОВЕЦЬ 247
Братська могила жертв нацизму 247
с. ТРОЩА 247
Поселення доби бронзи 247
Пам'ятні знаки на честь земляків, загиблих на фронтах Першої світової війни 247

ЛІТИНСЬКИЙ РАЙОН 248
смт ЛІТИН 253
Замок 253
Братська могила військовополонених 253
Меморіал Слави 253
Пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій 253
Пам'ятний знак ліквідаторам аварії на Чорнобильський АЕС 253
Пам'ятний знак учасникам радянсько-афганської війни 254
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни 254
Гауптвахта (тюрма-фортеця) 254
с. БАГРИНІВЦІ 254
Меморіальна дошка Я.Г. Гандзюку, військовому діячу 254
Пам'ятник односельцям, учасникам Другої світової війни.
Пам'ятний знак А.Г. Цимбалюку, Герою Радянського Союзу 255
с. БІЛОЗІРКА 255
Поселення трипільської культури 255
с. БРУСЛИНІВ 256
Могила М.М. Короля, учасника радянсько-афганської війни 256
с. ВИШЕНЬКА 256
Два поселення трипільської культури 256
с. ГОРОДИЩЕ 256
Два поселення трипільської культури 256
Слов'янське городище 257
Могила П.І. Панасюка, учасника радянсько-афганської війни 257
с. ДАШКІВЦІ 257
Могила І.М. Григоренка, учасника радянсько-афганської війни 257
с. ДЯКІВЦІ 258
Будинок, в якому народився письменник М.П. Стельмах 258
с. ЖУРАВНЕ 258
Братська могила радянських бійців, в якій поховано А.П. Касяна, Героя Радянського Союзу 258
Комплекс споруд церкви Різдва Богородиці 258

с. ЛИСОГІРКА 258
Поселення трипільської культури 258
с. ЛІСНЕ 259
Поселення трипільської культури 259
с. СОСНИ 260
Поселення трипільської культури 260
Слов'янське городище 260
с. ТРИБУХИ 260
Могила Г.О. Заливанського, учасника радянсько-афганської війни 260
с. УЛАДІВКА 261
Скіфське городище 261
Могила Ю.В. Поліщука, учасника радянсько-афганської війни 261

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН 262

МІСТО МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ 265
Братська могила захисників ДВС № 112 266
Братська могила радянських бійців та пам'ятний знак землякам, які загинули у Другій світовій війні 266
Пам'ятний знак жертвам нацизму 267
Пам'ятний знак Ієремії Могилі, чиїм ім'ям названо місто 268
Пам'ятний знак на місці форсування радянськими військами Дністра у 1944 р. 268
Пам'ятний знак танкістам 268
Пам'ятник учасникам радянсько-афганської війни 1979–89 рр. 269
Будинок 269
Будинок 269
Будинок 270
Будинок 270
Будинок 270
Будинок 270
Будинок 270
Будинок пошти 271
Особняк директора пошти 271
Георгіївська церква та дзвіниця 271
Електростанція 271
Житловий будинок 272
Житловий будинок 272
Житловий будинок 272
Залізничний вокзал 272
Комплекс будівель винзаводу 273
Комплекс будівель купця 273
Миколаївська церква 274
Будинок причету Миколаївської церкви 274
Миколаївська церква з дзвіницею 274
Синагога 275
Церква святого Олександра Невського 275
Частина заїжджого двору 275

Пам'ятник М.Г. Буянову, національному герою Італії 276
Пам'ятник Т.Г. Шевченку, поету, основоположнику нової української літератури 276
Погруддя М.В. Гоголя, письменника 276
с. БАНДИШІВКА 277
Група курганів 277
с. БЕРНАШІВКА 277
Багатошарове поселення, могильник черняхівської культури 277
Поселення трипільської культури 278
Поселення трипільської культури 278
Церква Покрови Богородиці 279
с. БОРЩІВЦІ 279
Могильник черняхівської культури 279
с. БРОННИЦЯ 279
Садиба Вітгенштейнів 279
с. ВЕНДИЧАНИ 280
Погруддя С.Г. Поплавського, Героя Радянського Союзу 280
с. ГРИГОРІВКА 280
Багатошарове поселення 280
с. КОЗЛІВ 281
Скіфське поселення 281
с. КУКАВКА 281
Церква Дмитра Солунського 281
Пам'ятник В.А. Тропініну, художнику 282
с. ЛИПЧАНИ 282
Поселення трипільської культури 282
с. ЛЯДОВА 282
Печерний монастир 282
с. НАГОРЯНИ 283
Палеолітична стоянка 283
с. НИЖНІЙ ОЛЬЧЕДАЇВ 284
Поселення трипільської культури 284
Скіфське городище 284
с. ОЗАРИНЦІ 284
Багатошарове поселення 284
Замок 285
Костел Відвідання Пресвятою Дівою Марією 285
Синагога 285
Церква Різдва Богородиці з огорожею 286
Церква Успіння Богородиці 286
с. СЕРЕБРИНЦІ 286
Палац 286
с. СУБОТІВКА 287
Палеолітична стоянка 287
с. ТРОПОВА 287
Церква Іоана Богослова з дзвіницею 287

с. ЯРИШІВ 287
Поселення трипільської і скіфської культур 287
с. ЯРУГА 288
Поселення скіфської культури 288

МУРОВАНОКУРИЛОВЕЦЬКИЙ РАЙОН 289
смт МУРОВАНІ КУРИЛІВЦІ 294
ДВС 294
Могила Ф.І. Горенчука, Героя Радянського Союзу 294
Садибний комплекс Станіслава Комара 294
с. ВИЩЕОЛЬЧЕДАЇВ 296
Городище 296
Поселення трипільської культури 296
Особняк цукрозаводчика 296
с. ГАЛАЙКІВЦІ 297
Свято-Преображенський чоловічий монастир 297
с. ДЕРЕШОВА 297
Городище багатошарове 297
с. ЖИТНИКИ 298
Джерело мінеральної води «Регіна» 298
с. КОТЮЖАНИ 298
Садиба 298
с. ЛУЧИНЕЦЬ 299
Костел Святої Трійці 299
с. МИХАЙЛІВЦІ 299
Могила А.М. Баськова, учасника радянсько-афганської війни 299
Палацо-парковий комплекс садиби Собанських 299
с. НАДДНІСТРЯНСЬКЕ 300
Поселення трипільської культури 300
с. ПЛОСКЕ 300
Свято-Успенська церква 300
с. ПОПЕЛЮХИ 301
Городище 301
с. ЯГІДНЕ 301
Пам'ятний знак Ф.З. Коновалюку, художнику 301

НЕМИРІВСЬКИЙ РАЙОН 302
м. НЕМИРІВ 310
Немирівське городище 310
Меморіальний комплекс 310
Вороновицький млин 311
Електростанція та млин 312
Євангелічно-лютеранська кірха 312
Комплекс Немирівської гімназії 312
Костел святого Юзефа Обручника 315

Палац княгині М. Щербатової та парк 315
Троїцька церква та келії Миколаївського монастиря 317
Погруддя В.В. Городецького, архітектора 318
Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора 318
Погруддя Марка Вовчка, письменниці 318
Погруддя М.О. Некрасова, видатного російського поета 318
с. БОБЛІВ 319
Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва 319
смт БРАЦЛАВ 319
Могила Натана Штернгарца, рабина 319
Пам'ятний знак А.Ф. Турчановичу, винахіднику польової кухні 319
Костел Шкаплерівської Божої Матері 320
Миколаївська церква 320
Погруддя Данила Нечая, брацлавського полковника 320
с. ВОЛОВОДІВКА 321
Пам'ятний знак на честь звільнення селян від кріпацтва 321
с. КОВАЛІВКА 321
Парк 321
с. МЕДВЕЖА 321
Могила П.В. Козоріза, учасника радянсько-афганської війни 321
с. НИКИФОРІВЦІ 322
Могила Шапошнікова М.С., повного кавалера ордена Слави 322
с. НОВА МИКОЛАЇВКА 322
Поселення 322
с. РУБАНЬ 322
Могила Г.К. Лютого, повного кавалера ордена Слави 322
смт СИТКІВЦІ 323
Могила Ф.С. Ковальчука, повного кавалера ордена Слави 323
Могила П.П. Мандролька, учасника радянсько-афганської війни 323
с. СОКІЛЕЦЬ 323
Комплекс млина з електростанцією 323
с. СПОДАХИ 324
Могила М.П. Костенка, повного кавалера ордена Слави 324
с. ЧУКІВ 324
Погруддя М.Д. Леонтовича, композитора 324

Джерела та література 325

Іменний покажчик 374

Науково-довідкове видання

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
РОБОЧА ГРУПА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМУ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Частина І
Барський – Немирівський райони

Авторський колектив:

Т. Р. Беднарчик, В. В. Войтович, С. Д. Гальчак, В. О. Гребеньова, С. О. Гусєв, Л. М. Денисова, Ю. А. Зінько (упорядник), Т. Р. Кароєва, Н. Б. Козерацька, О. А. Коляструк, В. А. Косаківський, О. М. Кравчук, О. І. Криворучко, С. А. Лапшин, О. А. Мельничук, М. Р. Мудраченко, А. М. Подолинний (упорядник), О. І. Роговий, І. М. Романюк, В. С. Рудь, С. В. Скоцик, А. І. Сторожук, В. А. Тучинський

Редактор з питань стилістики і літературного контролю
А. М. Подолинний
Технічне опрацювання текстів
С. В. Скоцик
Інформацію про визначні постаті у районах підготували
А. М. Подолинний, С. В. Скоцик
Фото надані авторами статей

Технічний редактор *Б. Н. Костюк*
Дизайн обкладинки *А. Ю. Янченка*
Комп'ютерна верстка *Т. П. Любченко*

Формат 70×108/16. Ум. друк. арк. 25 + 2,5 (вкл.)
Тираж 200 прим. Зам. № 3880

Віддруковано з оригіналів замовника

ПрАТ «Вінницька обласна друкарня»
Реєстр. свідоцтво ДК № 4971 від 31.08.2015 р.
21100, м. Вінниця, вул. Київська, 4
Тел. (0432) 67-10-53, 67-10-54
E-mail:VOD2000@i.ua